АРХЕОЛОГІЯ

Олександр ЧЕРНИШ

ТЕРИТОРІЯ ПОДНІСТРОВ'Я В ЕПОХУ ПАЛЕОЛІТУ

(Стан дослідження)

Доба палеоліту вже давно привертає увагу вчених. Адже якраз на той час припадають істотні досягнення у розвитку культури. Досить згадати про виготовлення перших знарядь праці та їх дальше вдосконалення, про оволодіння вогнем, засвоєння одежі та спорудження жител у зв'язку з похолоданням клімату, про вміння рахувати, появу мистецтва, перших проявів релігійних вірувань тощо.

Вивчення палеолітичних стоянок і місцезнаходжень дало можливість встановити в ряді регіонів концентрацію пам'яток тієї доби. Одним із таких регіонів є Подністров'я. Перші палеолітичні пам'ятки були виявлені тут ще в минулому столітті. Так, у третій чверті XIX ст. групу палеолітичних місцезнаходжень зафіксовано на території сучасної Івано-Франківської області біля села Городниці на правому березі Дністра (В. Пшибиславський, Я. Коперницький), а також на території сучасної Хмельницької області — на лівому березі Дністра, біля сіл Врублівці та Студениця (В. Антонович).

У 20—30-х рр. нашого століття роботи над вивченням пам'яток доби палеоліту провели геологи Ю. Полянський — за дорученням Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові та М. Рудинський — за дорученням Кабінету антропології Всеукраїнської Академії наук [1]. Тоді ж на території правобережжя Дністра, в межах колишньої Бессарабії, палеоліт вивчали Ч. Амброжевич та геологи Й. Ботец і М. Морошан [2]. На лівому та правому берегах Дністра було виявлено серію невідомих палеолітичних стоянок і

---

[1] Полянський Ю. Подільські етюди // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1929.— Т. XX.— С. 1—191; його ж. Реконструкція географічного середовища молодшого палеоліту Подільсько-басарабської провінції // Праці Географічної комісії НТШ у Львові.— Львів, 1936.— Вип. 1.— С. 3—23; Рудинський М. З матеріалів до вивчення передісторії Поділля // Антропологія.— К., 1929.— Т. III.— С. 152—191.

[2] Ambrozewicz C. Der pälaolitische Mensch in Bessarabien // O. Hauser. Die Erde, Eiszeit und Sinflut.— Weimar. 1928.— S. 268—290; Botez I. Recherches de paleontologie humaine au Nord de la Bessarabie // Annales scientifique de l'Uniwersite de Iaşy.— 1933.— T. XVII, fasc. 3—4.— P. 397—471; Morosan N. Le pléistocène et paléolithique de Roumenie du Nord-Est // Anuarul Institutului Geologique al României.— Bucureşti, 1938.— Vol. XIX.— S. 3—120.

місцезнаходжень, зроблено перші спроби хронологічної класифікації матеріалів з урахуванням фауністичних решток та геологічних спостережень, а також спроби геологічного датування пам'яток цього регіону.

У 40-х рр. на середньому Дністрі розвідкові дослідження здійснили С. Бібиков та П. Борисковський. Учені відкрили кілька палеолітичних місцезнаходжень, зокрема відому ашельську пам'ятку біля села Лука-Врублівецька на лівому березі Дністра (Хмельницька область). П. Борисковському належить перша розробка періодизації пізньопалеолітичних пам'яток Подністров'я, опублікована в низці праць цього дослідника [3].

У 1946 р. на Дністрі почав працювати автор цієї статті, якому Інститут археології Академії наук України і тодішній директор цього Інституту академік П. Єфименко доручили провести дослідження палеоліту Дністра. Протягом сорока років досліджувано в рамках цього наукового доручення пам'ятки палеоліту на території України та Молдови. А розпочато згадані стаціонарні дослідження на широкій площі палеолітичних стоянок Бабин І. У 1951—1973 рр. їх продовжила Дністрянська палеолітична експедиція Інституту суспільних наук АН України. У 1974—1979 рр. ця експедиція спільно з експедицією Інституту археології АН України вивчала пам'ятки на території, що підлягала затопленню водоймищем Дністровської ГЕС. Далі, у 1980—1986 рр., їх досліджувала Дністрянська палеолітична експедиція Інституту суспільних наук АН України.

У складі Дністрянської експедиції декілька років працювали Дарабанський (керівник М. Анісюткін, Державний Ермітаж у Санкт-Петербурзі) та Врублівецький (керівник Л. Кучугура, Кам'янець-Подільський краєзнавчий музей) загони. Вони провадили також самостійні дослідження [4]. Було вивчено низку пам'яток, виявлених на території Івано-Франківської області (М. Клапчук) [5] і на Дністрі в Молдові (Н. Кетрару, І. Борзіяк, Г. Григор'єва) [6]. Окремо варто згадати багатолітню працю на Дністрі відомого геолога-четвертинника І. Іванової, яка з групою співробітників спільно з Дністрянською експедицією розробляла проблему геологічного датування палеоліту на території колишнього СРСР з урахуванням наслідків вивчення дністровських багатошарових стоянок. Матеріали вивчення цих стоянок ста-

---

[3] Борисковский П. И. К вопросу о периодизации палеолитических памятников Поднестровья // Вестник Ленинградского университета.— 1948.— № 2.— С. 87—113; его же. Палеолит Украины // Материалы и исследования по археологии СССР.— М.; Л., 1950.— Вып. 40.— С. 3—463.

[4] Див.: Анисюткин Н. К. Археологическое изучение стоянки Кетросы // Кетросы, мустьерская стоянка на Среднем Днестре.— М., 1982.— 53 с.; Кучугура Л. И. Каменный век поселения Врублевцы в Среднем Поднестровье // Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода АН СССР (далі — БКИЧП).— М. 1985.— Вып. 54.— С. 66—80.

[5] Клапчук М. Н. Новые данные о палеолите и мезолите Прикарпатья // Советская археология (далі — СА).— 1983.— № 4.— С. 103—116.

[6] Кетрару Н. А. Исследования палеолита в Молдавии // Известия АН Молдавской ССР. Серия биологических и химических наук.— Кишинев, 1969.— № 2.— С. 71—76; его же. Памятники эпох палеолита и мезолита // Археологическая карта Молдавии.— Кишинев, 1973.— Вып. 1.— С. 5—178; Борзияк И. А., Коваленко С. И. Некоторые данные о многослойной палеолитической стоянке Косоуцы на Среднем Днестре // Четвертичный период. Палеонтология и археология.— Кишинев, 1989.— С. 201—217.

ли основою для хронології, зокрема, палеоліту України[7]. Низку праць, присвячених зазначеній проблематиці, видав автор цієї статті[8].

Багатолітні дослідження підтвердили, що Подністров'я є могутнім осередком розвитку палеолітичної культури. У цьому регіоні вивчено понад 600 різночасових палеолітичних стоянок і місцезнаходжень, зокрема, такі пам'ятки, як Молодове I і Молодове V, Кормань IV і Оселівка I, Оселівка II і Оселівка III, Атаки I і Атаки VI, Вороновиця I і Бабин I. Більшість із цих стоянок багатошарові. Виявлено серії поселень, матеріали з яких дають змогу стратиграфічно простежити картину розвитку людської культури протягом тривалого часу. Деякі зі знайдених багатошарових пам'яток є опорними для розробки багатьох проблем палеоліту Європи. Більше того, дослідники розглядають Подністров'я як центр розвитку палеолітичної культури, з якого йшло розселення на північний захід, північ і північний схід, про що свідчать певні категорії культурних залишків[9].

Згаданим багатошаровим стоянкам присвячено монографії, опубліковані до конгресів Міжнародної асоціації з вивчення четвертинного періоду: IX (1973 р., Нова Зеландія), X (1977 р., Англія), XI (1982 р., Росія), XII (1987, Канада)[10], на яких детально розглядалося проблеми антропогену, зокрема археології, палеоліту, стратиграфії четвертинного періоду та палеолітичних стоянок того часу, а також проблему антропогенезу.

Переходячи до викладу основних даних про дослідження на Подністров'ї, зазначимо, що для цього регіону характерне залягання багатьох стоянок на мисах терас різних рівнів, зокрема, у відкладах, що перекривають алювіальні нашарування на рівні другої надзаплавної тераси. Вище від цього рівня палеолітичні пам'ятки трапляються частіше, нижче від нього виявлено лише кілька таких поселень.

Серед унікальних еталонних пам'яток Подністров'я, розкопаних на великій площі, насамперед назвемо багатошарову стоянку Молодове I. Рештки культурних горизонтів цієї стоянки зафіксовані у відкладах другої тераси на правому березі Дністра (село Молодове Сокирянського району Чернівецької області). Тепер пам'ятка повністю затоплена водоймищем Дністровської ГЕС. Досліджували її у 1955—1961, 1963, 1974—1984 рр. Саме тут здійснено одні з найбільших на території Східної Європи розкопки. На площі більш як 1400 м^2 до глибини 12 м від поверхні відкрито рештки

---

[7] Иванова И. К. О геохронологии и стратиграфии позднего плейстоцена: (По материалам Среднего Приднестровья) // Геохронология четвертичного периода.— М., 1980.— С. 102—116; ее же. Ископаемый человек и его культура // Четвертичная система.— М., 1982.— С. 382—411; Иванова И. К., Любин В. П., Праслов Н. Д. Геология палеолита Восточной Европы: Ископаемый человек и следы его деятельности как элементы стратиграфии // БКИЧП.— М., 1989.— Вып. 58.— С. 49—57. Див. також: Палеолит СССР.— М.; Л., 1984.— С. 5—381; Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 5—565; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: (Каменный век).— К., 1987.— С. 60—61.

[8] Див.: Черныш А. П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья // Труды Комиссии по изучению четвертичного периода АН СССР.— М., 1959.— Вып. 15.— С. 5—214; его же. Ранний и средний палеолит Приднестровья // Там же.— М., 1965.— Вып. 25.— С. 3.— 138; його ж. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту.— К., 1975.— 165 с.

[9] Див.: Kahlke H. Wykopaliska z czterech kontynentów.— Leipzig; Jena; Berlin, 1967.— S. 5—263.

[10] Черныш А. П. Ранний и средний палеолит Приднестровья.— 138 с.; Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV.— М., 1977.— 183 с.; Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на среднем Днестре.— М., 1982.— 184 с.; Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V.— М., 1987.— 184 с.

дев'яти різночасових стоянок з різноманітними категоріями культурних решток — від мустьєрської доби до раннього мезоліту. П'ять нижчих поселень належать до мустьєрської доби, три — до пізнього палеоліту, найвища — до раннього мезоліту. Тут були виявлені рештки мустьєрських житлових споруд, в тому числі найдавніші у світі — споруджені з кісток мамонта [11].

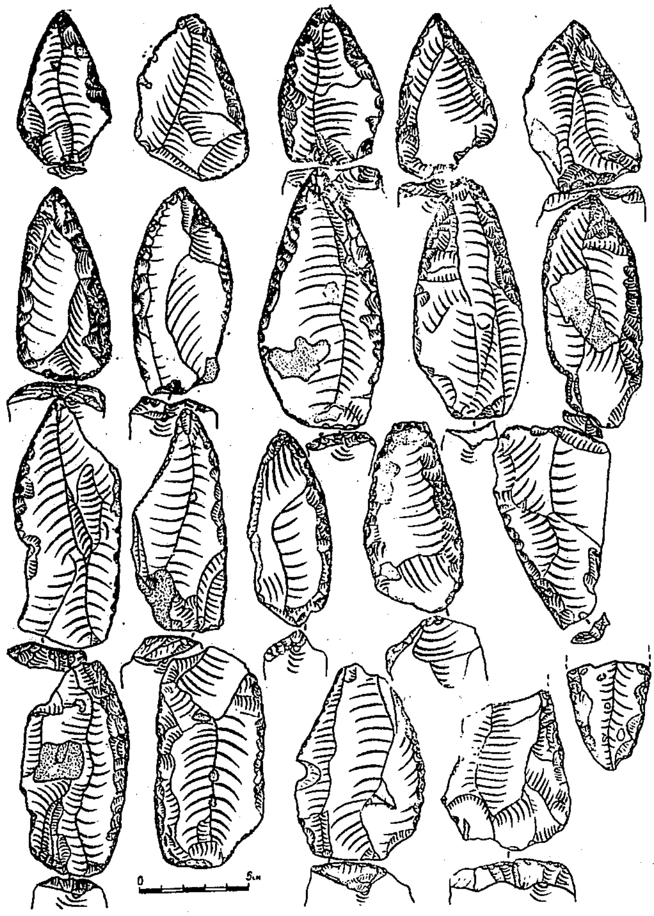

1. Мустьєрські наконечники та скребла із стоянки Молодове I

Отже, дослідженням стоянки Молодове I остаточно встановлено наявність у мустьєрців житлобудівництва — з кісток мамонта вони споруджували житла типу яранги. Тут же були виявлені численні крем'яні вироби, рештки викопної фауни, предмети найдавнішого мистецтва.

[11] Див.: Черныш А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение...— С. 6—102; Иванова И. К. Геология и палеогеография мустьерского поселения Молодова I // Там же.— С. 183—235.

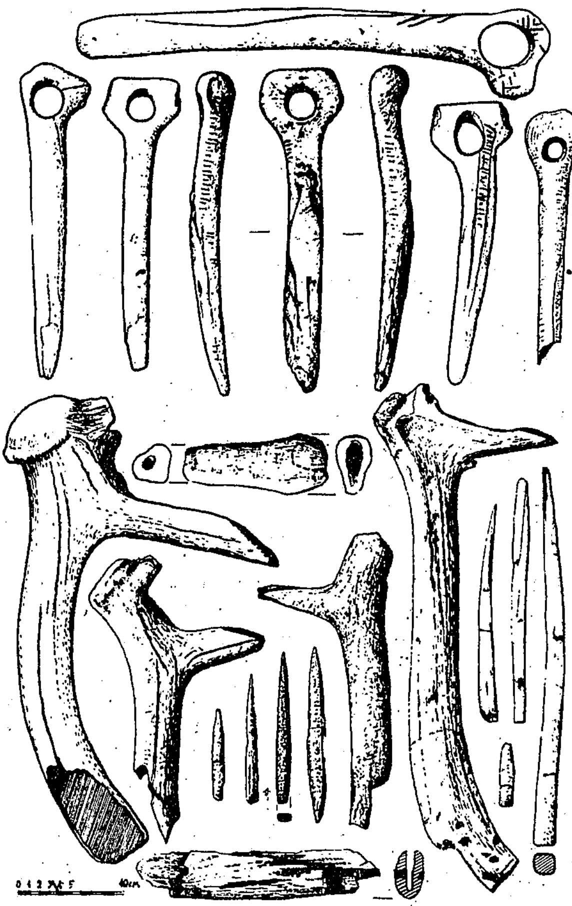

2. Пізньопалеолітичні вироби з кісток і рогу

Одинадцять років на правому березі Дністра досліджувано ще одну багатошарову стоянку — Молодове V. Розкопом відкрито рештки двадцяти різночасових поселень на глибині від 0,4 до 12 м від поверхні. Досліджено близько 1000 м^2, виявлено поселення мустьєрського, пізньопалеолітичного періодів і раннього мезоліту. На стоянці Молодове V зібрано до 100 тисяч керамічних виробів, численні вироби з кісток та рогу. Серед них три рогові сопілки, кирки, гарпун, статуетки, серія жезлів, численні фауністичні рештки. За матеріалами цієї стоянки отримано перші визначення абсолютного часу поселень та перша шкала дат, яка віддзеркалює послідовний розвиток культури кам'яного віку. Тут були зібрані рештки 23 видів викопної фауни, виявлено залишки житлових споруд [12].

[12] Див.: Черниш О. П. Палеолітична стоянка Молодове V.— К., 1961.— С. 3—176; его же. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда.— М,, 1987.— С. 7—93.

Ще однією еталонною пам'яткою є стоянка Кормань IV, також виявлена у відкладах другої надзаплавної тераси Дністра, на його правому березі (село Кормань Сокирянського району Чернівецької області). Досліджувано її у 1969—1975 рр. Було знайдено 16 різночасових поселень, котрі, як і попередні дві пам'ятки, відображають розвиток людської культури протягом 50 тисяч років — від епохи мустьє до раннього мезоліту. Слід зауважити, що корманський горизонт мустьє відрізняється від молодівського мустьє-леваллуа. Це свідчить про наявність на Подністров'ї кількох варіантів середньопалеолітичної культури. Крім того, фауна стоянок відображає зміни кліматичних умов, поступове зникнення кісток мамонта і збільшення кількості залишків північного оленя. Найнижчі шари стоянки належать до епохи мустьє, одинадцятий шар має кінцеве визначення абсолютного часу. Стоянка Кормань IV також повністю затоплена водоймищем Дністровської ГЕС [13].

Серед інших пам'яток на правому березі Дністра назвемо стоянку Оселівка І. Вона розміщена на третій терасі біля села Оселівки Кельменецького району Чернівецької області. На стоянці виявлено сліди мезолітичного, трьох пізньопалеолітичних та мустьєрського поселень. Матеріали мустьєрського поселення дають підстави припустити можливість проникнення у цей регіон носіїв аккайської культури з півдня України. Вивчалося також багатошарові стоянки Атаки І і Атаки VI.

Три роки досліджувано стоянки Бабин І і Вороновиця І, розміщені на високих терасах Дністра (Кельменецький район Чернівецької області). На першій відкрито рештки трьох, на другій — двох пізньопалеолітичних поселень із рештками житлових споруд, уперше виявлених на Дністрі в післявоєнні роки.

У Хотинському районі Чернівецької області розкопки проводив, зокрема, М. Анісюткін. Біля села Атаки в урочищі Стінка він відкрив два горизонти пізнього мустьє в перевідкладеному стані, без залишків фауни, а біля села Дарабани в цьому ж районі на схилі третьої та другої терас — рештки мустьєрського житла площею 12 м^2 і три житлово-побутові комплекси мустьєрсько-леваллуазького варіанту середньопалеолітичної культури. Тут були зібрані крем'яні вироби, кістки мамонта, коня, зубра, шляхетного оленя і носорога [14].

На території Молдови, також на правому березі Дністра, стаціонарні дослідження провів у 1981—1987 рр. І. Борзіяк. Досліджувано стоянку Косоуци в Сороцькому районі, де виявлено рештки 16 поселень пізнього палеоліту із залишками крем'яних виробів, вогнищами, кістками тварин, кістяними виробами. Поселення-стоянки мають серію радіовуглецевих визначень абсолютного часу. Вперше на Подністров'ї відкрито рештки скелета грудної дитини [15], а також спостережено рештки скупчень, що є, мабуть, залишками житлових споруд. Хронологічно стоянка охоплює другу половину пізнього палеоліту.

Згадаємо також дослідження на лівому березі Дністра.

---

[13] Див.: Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV.— 183 с.

[14] Анисюткин Н. К. Мустьерская стоянка Стинка на Среднем Днестре // Археологический сборник / Государственный Эрмитаж.— Л., 1981.— Вып. 2.— С. 1—17; его же. Археологическое изучение стоянки Кетросы.— С. 7—52.

[15] Борзияк И. А., Коваленко С. И. Некоторые данные о многослойной палеолитической стоянке Косоуцы...— С. 201—217.

Біля села Врублівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області вивчали стоянку, де були спостережені залишки двох поселень: мезолітичного та пізньопалеолітичного періоду — з вогнищами, фауною і скупченнями культурних решток [16].

Біля села Межигірці Галицького району Івано-Франківської області досліджено одношарову стоянку. Спостережено велику кількість крем'яних знахідок, аналогічних матеріалам сьомого шару стоянки Молодове V, і рештки фауни (північний олень, вовк, бурий ведмідь, бик та інші). Стоянку досліджували М. Клапчук та Л. Солдатенко [17].

Розкопи в 1967—1968 та 1971—1972 рр. стоянки Рашків Каменського району в Молдові виявили наконечники з двома прорізами, крем'яні вироби, аналогічні найпізнішим пізньопалеолітичним виробам стоянки Молодове V. Серед фауни переважав північний олень. Дата за C^{14} — 12236±500. Ця пам'ятка дала назву так званій рашківській культурі пізнього палеоліту [18].

Такі короткі дані про найважливіші палеолітичні стоянки відкритого типу в Подністров'ї. Що ж до пам'яток печерного типу, то досі єдиною дослідженою пам'яткою є Вихватинський грот на лівому березі Дністра — у Рибницькому районі Молдови. Декілька років тут вивчали рештки пам'яток ашелю-мустьє. Було встановлено наявність кількох горизонтів із рештками фауни, крем'яними виробами. Дослідження провадили Г. Сергєєв, Н. Кетрару, М. Анісюткін [19].

Вивчення пам'яток палеоліту Подністров'я дало численні й різноманітні матеріали для постановки і розв'язання істотних проблем історії викопної людини кам'яного віку. Однією з найважливіших у вивченні палеоліту цього регіону є проблема визначення часу найдавнішого заселення його і шляхів розселення груп викопної людини.

Наявні відомості про найдавніші знахідки кам'яних виробів на території Подністров'я (Лука-Врублівецька, Кетроси, Муківна та інші пункти) свідчать, що групи викопної людини ранньопалеолітичної доби проникли в цей район в ашельський час. Шляхами поширення були південний (враховуючи знахідки ашельського часу в Румунії) та західний (беручи до уваги відомі ашельські комплекси із села Королевого на Закарпатті). Що ж до мустьєрської доби, то населення цього часу значно зросло. Про це свідчать дані мустьєрських поселень, де були відкриті як довгочасові житлові, так і легкі наземні споруди типу куреня, а також численні знахідки предметів мустьєрського часу, виявлені в багатьох пунктах на поверхні ґрунту.

У пізньопалеолітичний час населення регіону збільшилося — нам відомо понад 500 стоянок і місцезнаходжень. Серії виробів із подністровських поселень пізньопалеолітичної доби свідчать також про рух населення з цього регіону на північний схід, північ та північний захід (знахідки рогових кирок з руків'ями, серій різноманітних варіантів мікролітичних вістер тощо).

---

[16] Кучугура Л. И. Каменный век поселения Врублевцы в Среднем Поднестровье // БКИЧП.— М., 1985.— Вып. 54.— С. 66—80.

[17] Клапчук М. Н. Новые данные о палеолите...— С. 103—116.

[18] Кетрару Н. А. Памятники эпох палеолита и мезолита.— С. 5—178.

[19] Анисюткин Н. К., Кетрару Н. А. Грот Выхватинцы и проблема домустьерских памятников Молдавии // Проблемы антропогена Молдавии.— Кишинев, 1982.— С. 120—132.

Істотною в дослідженні палеолітичного часу є проблема екології, зокрема, визначення природних умов, характеру залежності людини від природи, особливостей динаміки змін цієї залежності. У найдавніші часи згадана залежність була найбільшою, в подальші часи вона зменшувалася завдяки розвитку виробництва мисливської техніки. Дані комплексних досліджень на Дністрі дали змогу стратиграфічно простежити динаміку змін природного оточення людини протягом тривалого часу.

Склад фауни, виявленої на досліджених пам'ятках, палеонтологічні та геофізичні дані дають підстави твердити, що загальним напрямом змін природного середовища було посилення похолодання до кінця палеоліту.

Аналіз фауни у стратиграфічному аспекті за матеріалами розкопів уможливив виділення характерних фауністичних комплексів: ранньомамонтового — для пам'яток мустьєрської доби, пізньомамонтового — для пам'яток ранньої та середньої фаз пізнього палеоліту Подністров'я і рангіферного — для пам'яток пізньої фази пізнього палеоліту та раннього мезоліту, коли мамонта вже не було[20].

Ці фауністичні комплекси добре відображають зміну кліматичних умов у час існування викопної людини. У період інтерстадіалів були невеликі потепління — тоді відкладалися прошарки викопних грунтів, спостережені в ряді розрізів на стоянках. Але і в періоди потеплінь клімат був холоднішим за сучасний — бачимо це зі складу фауни та результатів пилкового аналізу.

Полювання на мамонта як галузь господарства існувало досить довго. Воно давало викопній людині потрібне для існування м'ясо, можливість тривалий час жити на тих самих ділянках, зручних для поселень. На основі аналізу даних, отриманих під час досліджень стоянок на Дністрі, кліматичні й ландшафтні умови того часу можна характеризувати як холодний перигляціальний лісостеп. Утім, наявність у регіоні численних пам'яток є доказом того, що кліматичні умови того часу були все ж таки досить сприятливими для існування людини.

Після зникнення чи винищення мамонтів основним засобом для людини стає полювання на оленя. Мисливською здобиччю були носороги, коні, зубри, лосі та інші менші тварини. Ці види існували в Подністров'ї від епохи мустьє до мезоліту, тому наявність кісток згаданих тварин на пам'ятках неможливо використовувати для визначення певних палеолітичних епох. Вони є лише показниками кліматичних умов у палеолітичну добу.

Давно привертали увагу дослідників проблеми геологічного датування пам'яток, визначення закономірностей у геологічних умовах залягання різночасових пам'яток та зіставлення їх на геологічній основі.

Після другої світової війни в радянській археології існували концепції, за якими палеоліт на території СРСР датували часом, геологічно давнішим за той, який був прийнятий у зарубіжних розробках хронології, та за геологічне датування останніх років, котре вже враховувало результати досліджень на Дністрі. У 40-х і 50-х рр., наприклад, мустьєрські пам'ятки були віднесені до кінця міндель-ріссу та першої половини ріссу, пізньопалеолітичні — до періоду між максимумом ріссу і кінцем другої

---

[20] Черныш А. П. Палеолит и мезолит Поднестровья.— М., 1973.— 127 с.; его же. Поздний палеолит Среднего Поднестровья.— С. 5—214.

половини вюрму[21]. Інші дослідники відносили мустьє до ріссу, а основні пам'ятки пізнього палеоліту датували рісс-вюрмом і частково вюрмом[22].

Результати комплексних досліджень, насамперед дані з багатошарових стоянок Дністра, а також низка отриманих радіовуглецевим аналізом за C^{14} абсолютних дат, дають підстави вносити корективи в дотеперішні висновки щодо геологічного датування палеоліту.

Так, мустьєрські пам'ятки датуються микулинським міжльодовиків'ям (рісс-вюрм, горохівський час), першою, калінінською, фазою валдайського (вюрмського) зледеніння, молого-шекснінським інтерстадіалом (вюрм 2), першою половиною другої, осташківської, фази валдайського зледеніння (вюрм 1), а пізній палеоліт відносять до другої половини цього зледеніння — до дубнівського-брянського-паудорфського інтерстадіалу та третьої частини третьої фази валдайського зледеніння.

Перехідні комплекси від мустьє до пізнього палеоліту можна спостерігати в середині другої, осташківської, фази валдайського зледеніння — це засвідчують розрізи досліджених дністровських багатошарових стоянок і матеріали з відповідних рівнів цих розрізів.

Щодо нижчих меж палеоліту, то знахідки останніх десятиріч в Африці дали підстави знизити межу залягання найдавніших антропологічних пам'яток до початку еоплейстоцену. Культурних решток цього часу на Дністрі не виявлено.

Останніми роками було зроблено спробу створити нову періодизацію палеоліту території колишнього СРСР[23].

Хронологічні розробки, які запропонували свого часу П. Єфименко та інші дослідники, зберігають певне значення і нині, але великий новий матеріал і застосування сучасних методів досліджень (радіовуглецевий, геофізичний, палеомагнітний та інші) уможливили комплексне розв'язання цієї проблеми. В основі хронологічної шкали для палеоліту Європейської частини колишнього СРСР є дані розрізів пам'яток на Дністрі. Хронологічну шкалу для цього регіону розроблено на стратиграфічній основі з урахуванням геологічних і палеоботанічних даних, фауністичних комплексів, крем'яних виробів, різноманітних виробів з кістки та рогу, предметів мистецтва, особливостей техніки обробки, наявних абсолютних дат, визначених на різночасових поселеннях, передовсім на багатошарових стоянках. Таким чином виділено два ступені пам'яток ашельської доби, два — мустьє, шість — пізнього палеоліту та чотири фази розвитку мезоліту, а також розроблено кореляційну таблицю зіставлення пам'яток Подністров'я з пам'ятками інших регіонів Європи[24].

Перший, другий і третій ступені пізнього палеоліту відповідають ранній порі пізнього палеоліту, четвертий і п'ятий — середній, а шостий — пізній. Визначені багатолітніми дослідженнями комплекси матеріалів, характерних

---

[21] Громов В. И. Палеонтологическое и археологическое обоснования стратиграфии континетальных отложений четвертичного периода на территории СССР // Труды Института геологических наук.— М., 1948.— Вып. 64.— 521 с.

[22] Ефименко П. П. Первобытное общество.— К., 1953.— 658 с.

[23] Палеолит СССР.— С. 5—381.

[24] Див.: Черныш А. П. Ранний и средний палеолит Приднестровья.— 138 с.; его же. Поздний палеолит Среднего Поднестровья.— С. 5—214; його ж. Стародавнє населення Подністров'я...— С. 3—165; Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 54—83; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья...— С. 3—138.

для цих ступенів, відображають поступальний розвиток матеріальної культури давнього населення, зафіксований стратиграфічно на основі конкретних показників. Отримані дані стали джерелом для розробки хронологічної шкали пізнього палеоліту всієї території України[25].

При комплексному підході до проблеми хронології з урахуванням статиграфічних даних треба брати до уваги й окремі предмети, які чітко відображають рівень розвитку продуктивних сил, техніки виробництва, людської культури. Так, на пам'ятках пізнього палеоліту трапляються рештки мисливської зброї — наконечники списів і стріл з прорізами для вкладишів. Це досить складні, як на ту епоху, вироби. Предмети з двома пазами — про це свідчать матеріали стоянок Європи — є лише в пам'ятках пізньої фази пізнього палеоліту. Тому, розробляючи питання хронології, слідураховувати також такі знахідки з третього шару стоянки Молодове V, дата якого за C^{14}—13 375±540. Аналогічні наконечники виявлено на стоянці Рашків VII на Дністрі, яка має дату 12 220±500.

Важливий показник — складність орнаментальних мотивів на предметах. На деяких досить різних у межах палеоліту стоянках спостережено складний орнаментальний мотив меандра. Усі ці стоянки: Мейєндорф, що має абсолютну добу 15 750±200, грот Істюріц у Франції, Мізин, де спостережено також інші складні орнаментальні мотиви,— належать до другої половини пізнього палеоліту.

Похолодання змушувало викопну людину палеолітичної доби шукати сховку в печерах, споруджувати на поселеннях штучні укриття. Техніка будівництва поступово вдосконалювалася. Житлові споруди пізнього палеолітичного часу виявлено на кількох стоянках, але особливо важливі відомості про житлові споруди та поселення мустьєрської доби, здобуті на стоянках Подністров'я. Дані про мустьєрські житлові споруди (Молодове I, Молодове V, пізніше — Кетроси) опубліковані в численних працях про палеоліт, у багатьох енциклопедичних виданнях. Остаточно було підтверджено погляд про наявність мустьєрського житлобудування[26].

Житлові споруди того часу відомі тепер на інших пам'ятках (Кетроси, про що вже була мова, Волгоградська стоянка, ряд стоянок на території Франції). Також уже відомі рештки житлових споруд навіть давнішого, ашельського, часу (Терра-Амата, Мелко-Контуре, Амброна, Олдувей), де були спостережені різні способи викладання жител у формі кола чи овала. Деякі з них споруджено близько 1,75 мільйона років тому. Але найдавніші у світі споруди з кісток мамонта були виявлені в Молодовому.

Дослідження мустьєрських пам'яток на Дністрі засвідчує, що в цей період існували різні типи житлових споруд: довгочасні — на зразок яранги, сезонні — весняно-літньо-осінні. Розташовували їх групами. Простір із групами споруд використовували раціонально: на одних ділянках були житла типу яранги, на інших — наземні короткочасні житлові споруди, а також своєрідні майстерні-ділянки, де обробляли кремінь. Важливим результатом є виявлення решток поглиблених споруд на зразок комори для зберігання запасів харчів та будівельних матеріалів. Дві такі своєрідні комори

---

[25] Стародавнє населення Прикарпаття і Волині: (Доба первісно-общинного ладу).— К., 1974.— 286 с.; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья...— С. 3—138; Археология Украинской ССР.— Т. 1.— С. 5—565.

[26] Палеолит СССР.— С. 5—381.

виявлено на стоянці Молодове І. Вони були розташовані по краях центральної частини житлового простору. Це перші господарські споруди цього типу з епохи мустьє. До відкриття молодовських комор-сховищ такі споруди були відомі лише на пізньопалеолітичних стоянках.

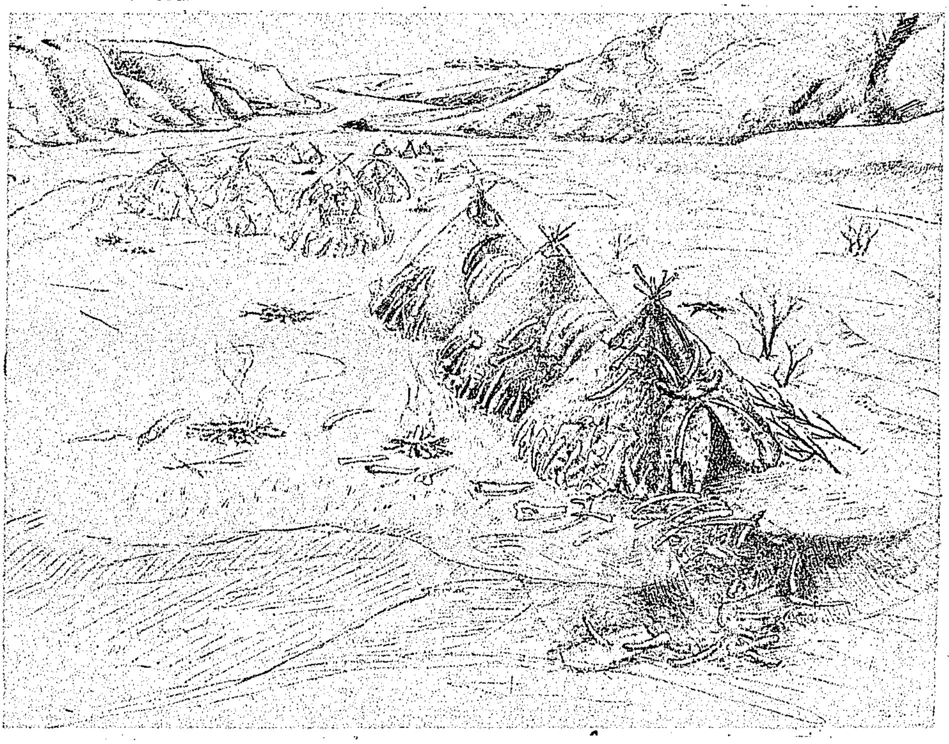

3. Реконструкція мустьєрського поселення з четвертого шару стоянки Молодове І. Худ. І. Принада

Складні за конструкцією мустьєрські поселення в Молодовому дали матеріал для узагальнень про деякі особливості соціального ладу мустьєрського населення.

Донедавна загальноприйнятою була теза про виникнення родового ладу лише за пізнього палеоліту. Авторами цієї концепції були П. Єфименко і П. Борисковський [27]. Відкриття решток мустьєрських житлових споруд на Дністрі дало нам підстави ще в 60-х рр. твердити, що родовий лад виник значно раніше, в мустьєрський час, тому що будувати великого розміру житлові споруди з кісток мамонта та інших тварин здатний лише колектив, а таким колективом у той час міг бути тільки рід — група родичів, які вели спільне господарство [28].

[27] Див.: Ефименко П. П. Первобытное общество.— 658 с.
[28] Черныш А. П. К вопросу о времени сложения родового строя // Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1962 г.— Одесса, 1964.— С. 81—84; його ж. До питання про соціальний лад мустьєрської доби та домустьєрського часу // Вісник АН УРСР.— К., 1983.— Вип. 6.— С. 42—46.

Цей новий погляд поділяє тепер багато спеціалістів.

Ураховуючи дані про залишки житлових споруд, давніших за мустьєрські, можна вважати, що коріння родового ладу слід шукати в ашельській добі раннього палеоліту. Людське стадо могло існувати ще давніше, тобто до того часу, коли люди навчилися споруджувати житла. Цим часом не випадково є ашельська доба, бо якраз тоді почали виявлятись ознаки похолодання. Про це свідчать тогочасні фауністичні рештки тварин, пристосованих до існування у холодніших кліматичних умовах. Тоді ж з'явилися ознаки використання вогню. Рештки вогнищ чи залишки вугілля зафіксовано на таких пам'ятках ашельського часу, як Терра-Амата, Вертешселлеш Торральба, Амброна, Чжоу-Коу-Тянь, що їх датують окським (міндельським) зледенінням. Залишки вугілля були також спостережені в печері Шандалія I на території колишньої Югославії, де виявлено обпалені кістки, а також в Азихській печері на Кавказі, де в шарі ашельського часу відкрито сліди вогнища.

Перші вогнища і перші житлові споруди, отже, з'явилися майже одночасно. Кажучи про найдавніші етапи розвитку людини, треба завжди мати на увазі цю сторону її діяльності: освоєння вогню і початок палеолітичного житлобудівництва. Дослідження на Дністрі, хоч і не охоплюють ашельської доби, дають у цьому плані багато цінного матеріалу для спостережень і є важливими для характеристики розвитку палеолітичної культури післяашельського періоду.

Спостереження на мустьєрських поселеннях Подністров'я показують, що людина того часу вже добре освоїла вогонь і спосіб його добування. На стоянках були виявлені серії вогнищ, рештки вугілля, обпалені кістки тварин.

Останніми роками багато дослідників, комплексно вивчаючи добу палеоліту, застосовують палеоекономічний метод, який дає можливість встановити тривалість існування поселень та кількість їх мешканців на основі підрахунку кісток упольованих тварин, кількості вогнищ, залишків житлових споруд. Зокрема, на території Криму важливі в цьому плані розробки виконав член-кореспондент АН України С. Бібиков [29].

Використання цього методу для аналізу мустьєрських поселень дало змогу встановити також розміри мисливських угідь, зокрема, з'ясувати, що в мустьєрський час поселення існували довше за пізньопалеолітичні, але мешканців у них було менше. Це вказує на зростання населення у пізньопалеолітичний час.

Наявність багатошарових пам'яток на Подністров'ї можна пояснити відходом мешканців із цих районів унаслідок виснаження мисливських угідь через удосконалення техніки, мисливської зброї та способів полювання і періодичним поверненням на попередні місця заселення після відновлення фауни.

Як видно з пам'яток Подністров'я, перехід наприкінці палеоліту до полювання на тварин, котрі кочують (північний олень), змушував групи тогочасних мисливців пересуватися за табунами. Тому поселення ставали короткочасними.

---

[29] Б и б и к о в С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА.— 1969.— № 4.— С. 5—22; е г о ж е. Плотность населения и величина охотничьих угодий и палеолите Крыма // Т а м ж е.— 1971.— № 4.— С. 11—22.

Складними в палеолітознавстві є проблеми походження пізнього палеоліту, переходу від середнього до пізнього палеоліту та від мустьєрської культури до пізньопалеолітичної. Ми не поділяємо так званого міграційного пояснення, за яким пізній палеоліт «прийшов» у Європу з інших регіонів. На стоянках Подністров'я спостережено дані, які свідчать про те, що пізній палеоліт виникає тут на мустьєрській основі: виявлено матеріали кінця середнього палеоліту з рисами майбутньої пізньопалеолітичної техніки, а також пам'ятки ранньої пори пізнього палеоліту з певними мустьєрськими пережитками. Цей факт зафіксовано і в інших регіонах Європи, хоча таких пам'яток небагато.

У цьому плані дуже важливі перехідні до пізнього палеоліту мустьєрські шари стоянки Молодове V, матеріали нижчих пізньопалеолітичних горизонтів стоянки Кормань IV, стоянки Оселівка I, знахідки в нижчих пізньопалеолітичних шарах унікальної багатошарової стоянки Куличівка в районі міста Кременця на Волині, яку на великій площі досліджував В. Савич. Вивчення окресленої проблеми — одне з найперших завдань, що стоять перед дослідниками палеоліту.

Дослідженнями багатошарових пам'яток на Дністрі виявлено нові матеріали для висвітлення проблеми походження мистецтва, часу його виникнення, характерних проявів. Згадаємо тут три сопілки з рогу оленя (Молодове I), сопілку зі стоянки Атаки I, що датована за C^{14} 15 375±350. Найскладнішим конструктивно є виріб з четвертого шару стоянки Молодове V (абсолютний час — 17 100±1400). Виріб має сім поперечних отворів, повздовжній і глухий кінець та сліди поперечного обв'язування. Предмет здатний відтворити серію звуків, що можуть скласти мелодію. Отже, згаданий виріб був не засобом для передачі інформації чи для приманювання, а справжнім музичним інструментом.

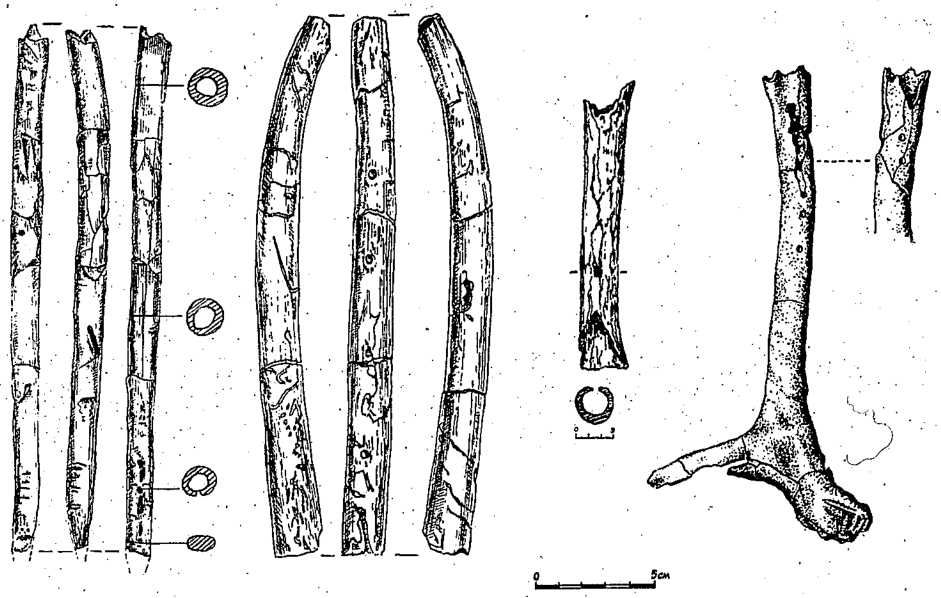

4. Найдавніші музичні інструменти типу сопілка

Вивчення цих предметів (К. Єременко та інші) дало підстави зробити висновок, що діатоніка була виділена з хроматики на 10 тисяч років раніше, ніж уважалося досі.

Основуючись на дослідженні виявлених у Мізині своєрідних предметів із кісток і лопаток мамонта, С. Бібиков висловив оригінальне припущення про існування у пізньому палеоліті музичних ударних інструментів [30]. Приблизно відтворено звучання «мотиву». Музичне мистецтво, отже, виникло вже в пізньопалеолітичний час.

У численних працях узагальнюючого характеру з проблем палеоліту та в деяких працях, спеціально присвячених палеолітичному мистецтву, загальноприйнятим є твердження, що образотворче мистецтво виникло за пізнього палеоліту. Але сьогодні, маючи нові дані, можемо вважати, що палеолітичне мистецтво виникло в допізньопалеолітичний час. Багато таких даних дали дослідження, зокрема, на стоянці Молодове І. Мова йде про залишки на ряді мустьєрських стоянок фарби, кісток із нарізками, ямками, примітивними орнаментальними зооморфними (Молодове І, Пронятин, Чокурча II), а навіть антропоморфними мотивами. Ці знахідки дали підстави говорити про перші прояви образотворчого мистецтва в допізньопалеолітичний час. Творцями найдавнішого образотворчого мистецтва були мустьєрці. Утім, його коріння слід шукати ще в ашельську добу, коли з'явилися житлові споруди, коли на кістках наносили перші найпростіші орнаментальні візерунки [31].

Спинимося на ще одному питанні. Вважалося, що вміння рахувати також виникло лише за пізнього палеоліту [32]. Пам'ятки Подністров'я спростовують такий погляд. На досліджених великих поселеннях мустьєрського часу тут виявлено серію орнаментальних композицій із різних ліній, деякі з них згруповані по 3, 5, 7 і розміщені ритмічно. Такі самі композиційні групи відомі також на пізньопалеолітичних стоянках, і це є одним із доказів виникнення лічби за пізнього палеоліту. Та й чи могла б мустьєрська людина ставити конструктивно складні житлові споруди різного розміру без елементарних підрахунків? Отже, і в цьому плані матеріали досліджених на Дністрі пам'яток дають підстави для нового погляду на розвиток інтелекту людини кам'яного віку.

Для вивчення палеолітичної доби важливим є зіставлення матеріалів з урахуванням геологічних умов залягання та точного комплексу інвентаря. Таке зіставлення дає змогу встановити подібні чи відмінні риси в розвитку культури і на цій підставі визначати культури.

Наявність значних різниць між певними комплексами, зокрема специфічних локальних рис, якщо вони простежуються масово, дає підстави виділяти в межах областей і зон окремі культури. Аналізуючи матеріали різночасових поселень, можна зробити висновок, що подібні археологічні комплеси звичайно простежуємо в близьких геологічних нашаруваннях, що свідчить про подібність природних умов існування викопної людини на значних територіях прильодовикової зони. Такі пам'ятки переважно мають також близькі дати абсолютного часу.

---

[30] Бибиков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта.— К., 1981.— С. 5—107.

[31] Черниш О. П. До питання про час виникнення мистецтва // Вісник АН УРСР.— К., 1979.— Вип. 8.— С. 46—50.

[32] Див.: Фролов Б. А. Числа в графике палеолита.— Новосибирск, 1974.— С. 3—238.

У пам'ятках Подністров'я і пам'ятках інших регіонів прильодовикової зони більше подібностей, ніж відмінностей. Утім, спроби виділити культури в цьому регіоні дослідники вже робили. У літературі існують такі терміни, як «молодівська», «рашківська», «ранньомолодівська», «пізньомолодівська», «стінківська» культури, для означення окремих груп пам'яток. Але, на нашу думку, згадані спроби не обгрунтовані. Дальше опрацювання цієї проблеми є конче потрібним, як і порівняльний аналіз пам'яток Подністров'я й інших регіонів, особливо груп пам'яток, що мають визначення абсолютних дат. Виявлення у складі комплексів як подібностей, так і особливостей доконечне не лише для визначення культур, а і для їх обгрунтування на основі комплексних критеріїв, для розробки кореляційних таблиць зісталення пам'яток прильодовикової зони Європи. Особливо важливе зіставлення пам'яток Подністров'я з групою пам'яток костенківсько-борщівського району, а також з територіально найближчими пам'ятками Центральної Європи. Першу кореляційну таблицю порівняння пам'яток Подністров'я з пам'ятками інших регіонів ми вже розробили, але вона потребує певних уточнень, які бураховували найновіші дані [33].

Багатолітні дослідження палеоліту Подністров'я дали колосальну кількість різноманітних джерел для постановки і розв'язання багатьох важливих проблем з історії палеолітичної людини даного регіону. І все ж ще багато з цих проблем потребують дальшого опрацювання. Однією з них є брак антропологічних залишків (крім єдиної знахідки на стоянці Косоуци). Не маємо в даному районі досліджених печерних пам'яток (знову ж таки крім гроту Вихватинці на території Молдови). На часі пошуки і дослідження нових багатошарових пам'яток відкритого типу.

Oleksandr CHERNYSH

THE DNIESTER AREA IN PALAEOLITHIC AGE
(Present-day level of investigation)

This paper is a result of a lengthy study of excavation material found on the unique and multi-layer palaeolithic sites of the Dniester Region: Moldove V, Moldove I, Korman' IV and that of the Osseliv group of sites, explored on vast areas and at a considerable depth.

The comprehensive study of the sites resulted in:
(1) obtaining valuable data on geology and fauna, a lot of archeological material and information concerning dwelling structures built of mammoth bones;
(2) solving the problems of geological dating, ecological conditions of Man's life and the settling planigraphy of the Mousterian Age;
(3) tracing, on the basis of stratigraphy, the evolution of human culture within the period from Mousterian to Mesolithic Age.

The findings obtained from the Dniester sites can serve as a clue in solving many problems of European Palaeolith.

---

[33] Див.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья...— С. 60—61, рис. 25.

Тамара МОВША

ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКА СПІЛЬНІСТЬ — ФЕНОМЕН У СТАРОДАВНІЙ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

(До проблеми виділення культур)

У IV — першій половині III тис. до н. е. значне економічне піднесення охопило землеробсько-скотарські культурно-історичні спільності. Серед них — Трипілля—Кукутені, феномен епохи енеоліту культур балкано-середземноморського кола. Племена Трипілля — Кукутені займали величезну територію лісостепу: від південно-східної частини Прикарпаття й південно-східної частини Трансільванії до середнього Дніпра і Східної Волині, а також причорноморські степові землі на захід від Південного Бугу.

Одне з найрозвинутіших на той час, трипільсько-кукутенське населення відіграло величезну роль у культурно-економічних зносинах. Переймаючи новітні досягнення енеолітичних цивілізацій, воно передає їх племенам навколишніх культур. Значення Трипілля полягало також у гальмуванні в середині III тис. до н. е. натиску на Південну і Центральну Європу степових скотарів-пастухів.

Узагальненням здобутих розкопками археологічних матеріалів (особливо за останні десятиріччя) простежено якісні зміни на основних етапах розвитку племен Трипілля—Кукутені. Найбільшого розквіту вони досягли наприкінці IV — на початку III тис. до н. е., що збіглося із становленням специфічних культурних традицій, відмінних від традицій інших груп, розселених на різних територіях.

Залежно від місцевих ресурсів і засобів (родючі землі, крем'яні штольні, соляні джерела і шахти), населення, культивуючи відтворні форми господарювання, спеціалізувалося в окремих галузях виробництва, яке досягло рівня общинного. Спеціалізація привела до міжплемінного обміну готовими виробами та напівфабрикатами, системних зв'язків усередині трипільсько-кукутенської спільності та за її межами.

Окремі общини володіли іншими життєво важливими позиціями, наприклад, заселяли місця, вигідні для броду і перевозу. Річкові й суходільні шляхи сприяли контактам та відносинам із населенням навколишніх культур, насамперед, із людністю Балкано-Карпатського мідно-рудного центру, з культурами дунайського кола, Прикарпаття, степовими пастушими племенами і навіть із віддаленим населенням степового Прикубання і Північно-Західного Кавказу.

Суспільство багатьох регіонів Трипілля—Кукутені в першій чверті III тис. до н. е., без перебільшення, було найрозвиненішим у Східній Європі, стоячи

напередодні формування стародавньої цивілізації [1]. Але через кризові ситуації, використання застарілих знарядь виробництва, форм праці, а також унаслідок тенденції до розширення земель окремих племен за рахунок сусідів або до заселення відносно вільних ділянок, велика частина трипільсько-кукутенського населення не змогла піднятися на вищий щабель суспільного устрою і, занепавши, зійшла з історичної арени в середині III ст. до н. е. Цьому передували перегрупування та розселення цих племен, асиміляція їх розвиненішими і стійкішими племенами трипільсько-кукутенської спільності, відомими за пам'ятками типу Жванець—Шовб, Більче-Золоте—Вертеба (верхній шар) в Україні та Бринзени III в Північній Молдові.

Показовими для розуміння цих історичних подій є поселення-гіганти в межиріччі середньої течії Південного Бугу і Дніпра, які занепали саме наприкінці першої чверті III тис. до н. е. Мешканці їх частково розселилися в Середнє Подніпров'я і влились у групу так званого коломийщинського масиву та частково — в північну зону Побузького степу. Тих, що залишилися на місці, асимілювало прийшле населення косенівської локальної групи, яка мала у трипільсько-кукутенській спільності відмінну лінію розвитку [2].

Масив Трипілля—Кукутені складався з кількох культур — самостійних структурних одиниць зі специфічними культурними традиціями, кожна з яких пройшла свій шлях розвитку і мала свою тривалість життя.

Під поняттям «археологічна культура» розуміємо комплекс подібних археологічних пам'яток, які займають одну територію і відображають стан окремого етносу на певному етапі соціально-економічного розвитку [3]. Це система типів пам'яток, які відображають територіальне поширення та етапи історичного розвитку групи споріднених за походженням племен. Важливою особливістю археологічної культури є наявність у ній відмінностей — локальних груп [4].

Ми дотримуємося думки, що археологія вивчає конкретні суспільства минулого, конкретні етнічні утворення [5]. Відповідність археологічної культури етносові в умовах первісного суспільства настільки велика, що практично культуру можна ототожнювати з етносом, тобто з історично сформованою сукупністю із спільними відносно стабільними особливостями культури і психіки, розумінням своєї єдності й відмінності від інших таких утворень [6]. За В. Генінгом, етнос — це сформований на певній обмеженій території внаслідок постійного спілкування соціальний організм, якому притаманна

---

[1] Мовша Т. Г. Гончарний центр трипольской культуры на Днестре // Советская археология (далі — СА).— 1971.— № 3.— С. 234.

[2] Мовша Т. Г. Томашевская локальная группа трипольско-кукутенской общности // Studia Praehistorica.— 1988.— № 9.— С. 84—108.

[3] Генинг В. Ф. Проблемы соотношения археологической культуры и этноса // Вопросы этнографии Удмуртии.— Ижевск, 1976.— С. 30.

[4] Захарук Ю. Н. Методологические проблемы археологической науки: Автореф. дис. ... д-ра. ист. наук.— М., 1981.— С. 1—29.

[5] Брюсов А. Я. Археологические культуры и этнические общности // СА.— 1956.— № 26.— С. 5—27; Брайчевський М. Ю. Теоретичні основи досліджень етногенезу // Український історичний журнал.— 1965.— № 2.— С. 45—56; Захарук Ю. Н. О методологии археологической науки и ее проблемах // СА.— 1969.— № 3.— С. 11—20; его же. Методологические проблемы археологической науки.— С. 1—29; Каменецкий И. С. Археологическая культура — ее определение и интерпретация // СА.— 1970.— № 2.— С. 18—36; Генинг В. Ф. Проблемы соотношения...— С. 34.

[6] Бромлей Ю. В. Этнос и этнография.— М., 1973.— С. 21—34.

подібність мови, культурно-побутового укладу та етнічної самосвідомості людей [7].

Порівняльно-типологічним методом об'єднано територіальні групи пам'яток, звичайно одночасових, за подібністю масових специфічних категорій матеріалів. За первинну одиницю класифікації взято, за І. Каменецьким, «ознаку» [8]. У критеріях виділення археологічних культур ми також дотримуємося погляду тих дослідників, які вважають, що в основу методики вичленення мають бути покладені не окремі, а масові специфічні ознаки, врахування усього комплексу даних [9], тобто всього комплексу культури, яка всюди і завжди специфічна [10].

При виділенні археологічної культури автор спирається на праці вчених, які застосовують комплексний підхід — ураховують сукупність основних археологічних матеріалів переважного ступеня подібності, а не окремі категорії речей. Згадана подібність, на думку більшості дослідників, насамперед виявляється у кераміці — технології виробництва, формі та орнаментації; предметах мистецтва; поховальному обряді; деяких знаряддях виробництва, зброї та культових виробах. Тобто йдеться про елементи культури, що можуть на основі подібностей свідчити, з одного боку, про однорідність спільності, а з другого — про відмінність від інших спільностей [11].

Специфічні ознаки щодо Трипілля вперше визначив О. Формозов [12]. На сьогодні ці ознаки можна конкретизувати і виділити нові. Основні критерії виділення культур трипільсько-кукутенської спільності зводяться до виявлення категорій ознак на певних хронологічних зрізах.

Методика дослідження базується на: 1) виділенні ознак, спільних для Трипілля—Кукутені; 2) виділенні ознак для окремих культур; 3) порівняльному аналізі за категоріями ознак із суміжними і віддаленими регіонами Трипілля—Кукутені на одних і тих самих хронологічних зрізах; 4) виділенні спільних ознак для груп пам'яток суміжних регіонів або контактних зон; 5) виділенні деяких контактних зон; 6) картографуванні пам'яток з урахуванням зміни матеріальної культури на різних часових відтинках для визначення території археологічних культур.

Основні критерії виділення культур трипільсько-кукутенської спільності встановлюються за: 1) топографією поселень на окремих територіях; 2) деякими особливостями будівництва глинобитних жител та інтер'єром; 3) окремими знаряддями виробництва з каменю, кістки та глини; 4) посудом, його формами, орнаментальними схемами та їх елементами, знаковими системами та технікою виконання; 5) типами пластики, особливостями моделювання: а саме: 6) антропоморфною пластикою; 7) зооморфною пластикою; 8) моделями жител; 9) моделями саней; 10) окремими прикрасами; 11) поховальним обрядом. Ознаки 1—7 — масові; 8—9 — поодинокі, 10—11 — масові та стійкі лише для окремих культур.

---

[7] Генинг В. Ф. Проблемы соотношения...— С. 15.

[8] Каменецкий И. С. Археологическая культура...— С. 28.

[9] Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959.— С. 3—125.

[10] Брайчевський М. Ю. Теоретичні основи...— С. 47.

[11] Генинг В. Ф. Проблемы соотношения...— С. 10.

[12] Формозов А. А. Этнокультурные области...— С. 20—21.

За цими ознаками об'єднують на конкретних територіях однотипні пам'ятки у їх генетичному зв'язку, зіставляючи з матеріалами суміжних та віддалених культур Трипілля—Кукутені.

Найяскравіше етнографічні традиції культурної неоднорідності відображає кераміка. При схожості рис для кожної культури характерні свої технологія виготовлення, стандартизація форм певної групи посуду, орнаментація (підкреслюємо — у розписній та заглибленій техніках), орнаментальні сюжети, мотиви та їх стиль, що відображає важливу ідеологічну інформацію, зрозумілу населенню лише певної культури,— інформацію, яка об'єднувала її носіїв і підтверджувала належність до одного етносу.

На сьогодні у трипільсько-кукутенській спільності виділяють вісім культур: у Середньому та Верхньому Подністров'ї — петренську; в Середньому Припрутті — споріднену з нею (іноді з тотожними пам'ятками) кукутенську; у Верхньому Подністров'ї — кошиловецьку; в Середньому Припрутті, Середньому та Верхньому Подністров'ї — жванецьку; в Буго-Дніпровському межиріччі — томашівську; в Середньому Подніпров'ї — коломийщинську та софіївську; в Північному Причорномор'ї — усатівську [13].

Еволюціонували культури в часі та у взаємодії. В одних культурах, що мали єдині генетичні джерела, своєрідність культурних традицій очевидна тільки з кінця етапу В2 — початку етапу С1, У1, коли переоформилися раніше спільні традиції двох споріднених культур, в інших — етнографічні риси простежуються уже з етапу В1—В2.

Населення культур трипільсько-кукутенської спільності, повторюємо, мало економічні (обмін технічними досягненнями) і культурні зв'язки між собою та з чужорідними племенами суміжних і віддалених культур, а також етнічні відносини, пов'язані з переселенням племен цих культур. Якраз проблему виділення культури та питання її відносин з іншими культурами і спільностями висвітлюється у цій статті на матеріалах пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя, куди перемістилося населення із Середнього Подністров'я, причому з двох різноетнічних масивів. Унаслідок цих переміщень виникла томашівська культура, споріднена з петренською корінням, та косенівська локальна група — осколок жванецького етносу [14].

Аналіз археологічних джерел дає змогу визначити істотні специфічні ознаки, якими згадані дві спільності різнилися між собою, а також від суміжних і віддалених культур Трипілля—Кукутені та від навколишніх культур із чужорідним і спорідненим населенням наприкінці IV — у першій третині III тис. до н. е.

Томашівська культура — особливе явище в трипільсько-кукутенському масиві. Її характерною ознакою і найяскравішою рисою, передусім, є феноменальні поселення-гіганти Майданецьке, Доброводи, Таллянки та інші (до 400 га) з кільцевим плануванням жител та радіальними вулицями. Специфіка цієї культури полягає ще й у тому, що в пізнішому періоді на західну і центральну частину її території просунулося населення генетично іншої за розвитком культури, пов'язаної з поселеннями на середньому

---

[13] Мовша Т. Г. Хронология Триполья—Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья III—I тыс. до н. е.: Межвузовский сборник.— Днепропетровск, 1984.— С. 60—83.

[14] Там же.— С. 69—72.

Дністрі типу Варварівка XV, Щури I, Ломачинці (урочище Вишнева). Пам'ятки цієї лінії розвитку ми виділили в косенівську локальну групу [15].

Томашівська культура займає середню частину Буго-Дніпровського межиріччя. Її рання локальна група — володимирівська (Володимирівка, Федорівка, Михайлівка та інші) — сформувалася південніше, на пограниччі зі степом. На етапі С1 ця територія залишалася незаселеною, і володимирівські общини просунулися на північ, через проміжні в часі поселення типу Небелівка, вгору по притоках Синюхи, де згодом заснували свої поселення власне томашівської локальної групи. Володимирівську локальну групу, перехідні небелівські поселення та томашівську локальну групу ми розглядаємо як різночасові групи томашівської культури, у їх розвитку та генетичному зв'язку. Територія томашівської культури, отже, не завжди була суцільною і однаковою. Групи розвивалися на нових суміжних землях, що цілком відповідає дискусійному питанню про територіальні кордони культур [16].

На пізньому етапі межі поширення томашівської культури проходили по річках: на півночі — Росі й Багві, на сході — Вільшаниці та Товмачу, на півдні — Ятрані та Великій Висі, на заході — по верхів'ях Синиці й Удичу [17].

Комплекси однотипних поселень на окресленій території мають також певні хронологічні рамки [18]. Щодо томашівських пам'яток, то вони можуть бути розглянуті через типологічні зіставлення топографії, внутрішнього обладнання жител, деяких знарядь праці, розписних посудин, антропоморфної та зооморфної пластики, моделей жител та саней.

Поселення-гіганти розташовані на великих мисах, у західному регіоні часто — понижених. Остання риса суттєва, бо зумовила розширення забудови по горизонталі, чого нерідко бракувало племенам інших культур. У домобудівництві переважає стандартизація планування інтер'єру жител з типовим для цього району підвищенням — лавою, розміщеною вздовж однієї зі стін.

У кам'яній індустрії томашівської культури специфічною ознакою є плоскі мотики та тесла, виготовлені з місцевих гранітів, що їх визначила трасологічним методом Г. Коробкова (Буда-Орлівецька, Доброводи, Майданецьке, Дмитрушки, Таллянки, Уманська ТЕЦ) [19].

Утім, особливо інформативним у культурологічному аспекті є розписний посуд, зокрема, першої половини пізнього Трипілля (на етапі С 1, за Т. Пассек), хоч окремі характерні риси томашівської кераміки склалися уже на етапі В 2. Її технологічною особливістю є домішування до тіста грубого піску. Зауважимо, що тонкоструктурний посуд для томашівської культури не характерний.

За системою масових ознак, специфічні такі форми посуду: 1. Кубки кількох підтипів: а) гострореброві, присадкуваті, з конічно звуженими плічками та шийкою; б) гострореброві в максимальному діаметрі плічок, із циліндрич-

---

[15] Мовша Т. Г. Хронология Триполья—Кукутени...— С. 70—72; її ж. Жванецька лінія розвитку Трипілля—Кукутені в Південному Побужжі // VII Подільська історико-краєзнавча конеренція: Тези доповідей.— Кам'янець-Подільський, 1987.— С. 9, 10.

[16] Каменецкий И. С. Археологическая культура...— С. 22—30.

[17] Рижов С. М. Про історичну долю пізньотрипільських племен томашівської групи // VII Подільська історико-краєзнавча конференція...— С. 12—13.

[18] Захарук Ю. М. Проблеми археологічної культури // Археологія.— К., 1964.— Т. 17.— С. 12—42.

[19] Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля // Археологія.— К., 1972.— Вип. 5.— С. 3—24.

ною шийкою та легковідігнутим вінцем; в) гострореброві, широкі в максимальному діаметрі плічок, із циліндричною шийкою та вертикальним вінцем. 2. Глечики кубкоподібні, гострореброві, з петельчатою ручкою. 3. Горщики з гострими плічками, розміщеними посередині висоти, короткою шийкою і відігнутими вінцями. 4. Біконічні посудини з гострими плічками, вузьким горлом та відхиленою шийкою. 5. Брилоподібні покришки з легковипуклим верхом і широкими полями. 6. Конічні мисочки з наліпною голівкою розлюченого звіра — бика чи ведмедя. 7. Миски-коритця на ніжках, з широкими горизонтально відтягнутими ззовні овальними вінцями і з напівовальними виїмками на повзждовжніх боках. 8. Чаші напівсферичні, з широкими нахилами досередини, горизонтально зрізаними вінцями і вертикальною перегородкю, що розділяє чашу навпіл, та стилізованими голівкою і хвостиком тварини на протилежних кінцях. 9. Біноклеподібні посудини з високою циліндричною середньою частиною, чотирма розтрубами — чашами та двома перемичками, характерними, за С. Рижовим, лише для поселень третьої (останньої) фази. 10. Грушоподібні посудини з гострими плічками та невисокими вінцями, нахиленими досередини. 11. Миски з s-подібним профілем та інші (у тому числі посудини з м'яким профілем плічок).

Питання технології кераміки томашівської культури, орнаментації розписного посуду, зміни сюжетів детально розробив С. Рижов [20], знакову систему — Майданецького і Таллянок — висвітлив Т. Ткачук [21]. Тому спинимося лише на основних орнаментальних схемах та їх елементах, характерних у плані виділення специфічних особливостей культури. Орнаментацію кераміки володимирівської локальної групи (яка часто ідентична її вихідній групі — петренській), а також небелівського типу, які поки що не опубліковані, ми не беремо до уваги.

Суто томашівські елементи орнаментації розписних посудин такі: заштриховані напівовали, видовжені овали, які зрідка трапляються як самостійний сюжет, прямокутники, трикутники — так звані зерна, широкі пояси, а також навскісні та прямі лінії, ряди трикутників із зігнутим кінцем, вербові листки, широкі напівовальні стрічки, заповнені вузькими лініями, часто — з вусиками на кінцях; сюжет, який імітує хребет і шерсть тварини; колосковий мотив, мотиви світового дерева (одиничного — на протилежних кінцях посудини або парного, зрідка потрійного триптиха — на одній спільній ніжці), світового дерева у вигляді хрестоподібної фігури; стилізованих тварин у «стрічковому» стилі; птахів у леті з високою тонкою шиєю та широко розкинутими крилами; пунктирні та хвилясті лінії (рис. 1).

Ці орнаментальні схеми та їх елементи є на посудинах конкретних типів, як-от: 1. Кубки, орнаментовані в одному поясі навкісними або прямими лініями; штрихуванням — суцільним навкісним, сітчатим, вертикальним або локалізованим в окремі фігури; прямокутними, трикутними, подовгастими зафарбованими овалами, часто — з рослинними символами на вершині. Такі

---

[20] Круц В. О., Рижов С. Н. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія.— К., 1985.— Вип.— 51.— С. 45—55; Рижов С. Н. Микрохронология трипольского поселения у с. Тальянки // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов Первого полевого семинара.— К., 1990.— С. 91—94.

[21] Ткачук Т. М. Орнаментация сосудов из трипольских поселений Тальянки и Майданецкое // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры...— С. 152—154.

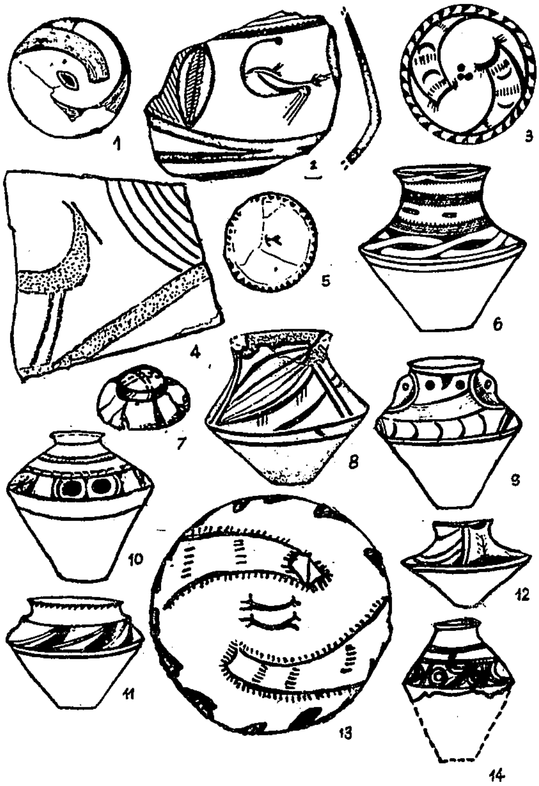

1. Основна орнаментальна знакова система розписного посуду томашівської культури:
1—Володимирівка; 2, 4—Сушківка; 3, 5—7, 9—12, 14—Томашівка; 8—Ризине (село); 13—Попудня

схеми найчастіше трапляються на кубках майданецького типу [22]. 2. Глечики-кубки з петельчатою ручкою, орнаментовані в одному або двох поясах. У верхньому поясі біля вінець — хвилясті лінії, вербові листки, на плічках — зафарбовані кола, з'єднані діагоналями, до яких прилягають зафарбовані зігнуті трикутники та видовжені заштриховані овали, суто томашівські. 3. Горщики з гострими або напівовальними плічками, невисокою циліндричною шийкою на ніжках, нерідко орнаментовані в одному поясі схемою вигнутих трикутників, підкреслених з одного боку квад-

[22] Ткачук Т. М. Орнаментация сосудов...— С. 153.

ратною або прямокутною сіткою. 4. Двоконусні посудини з гострими плічками і короткою шийкою, розхиленими вінцями та так званими утопленими вушками, відмінні від петренських, прикрашені, проте, спільною схемою «совиний лик» та «лицьова урна», окремими елементами орнаменту: заштрихованими напівовалами та овалами всередині радіальних ліній, що розміщені довкола вушок, а також прямокутними вертикальними чи навкісними фігурами в поєднанні з діагональними лініями. 5. Двоконусні посудини з високими гострими плічками, вузьким отвором, невисокою шийкою та розхиленими вінцями, прикрашені: у верхньому поясі, на плічках,— сильно стилізованим рисунком з вусиками на кінцях дугоподібно вигнутого тулуба (чотири тварини розміщені на вільній від орнаменту поверхні, облямованій зверху і знизу колоском); у нижньому поясі, а також на плічках — схемою чотирьох пар зафарбованих кіл, з'єднаних діагоналями, підкресленими з обох боків видовженими заштрихованими навкоси півовалами. Останні, своєю чергою, обмежені відрізками вертикальних стрічок із вузьких ліній і трьома навкісними лініями, які їх перетинають. 6. Миски конічні, прикрашені схемою комет із широких стрічок, заповнених вузькими лініями з тваринами у «стрічковому» стилі, з вусиками на кінцях або двома стилізованими тваринами на дні. Поверхня між стрічками нерідко заповнена локально заштрихованою сіткою. Є мотиви хреста з рослинних символів — світового дерева; трикутників по краю вінець; рисунки тварини чи зафарбованого кола та заштрихованих зерен на дні. 7. Миски на чотирьох ніжках, повторюють деякі елементи орнаментації попередніх мисок. Трапляються також схема хреста з рослинних символів, колоска в основі вінець. 8. Чаші напівсферичні, з перегородкою, відтягнутими досередини вінцями та скульптурними наліпами, часто — вкриті червоною вохрою. 9. Коритця на чотирьох ніжках овальної форми, з широкими горизонтальними вінцями та напівовальними виїмками на повздовжніх боках, прикрашені: по краю вінець — стилізованими трикутниками, розміщеними навкіс, в основі вінець — колоском, на дні — заштрихованим прямою сіткою овалом (дуже стилізованою твариною) з вусиками на кінцях, направлених у різні боки.

Спинимося на особливому, так званому стрічковому, стилі, що притаманний, як ми неодноразово вказували, різночасовим пам'яткам томашівської культури [23].

Орнамент набув своїх класичних сильно стилізованих чи реалістичних та умовно-реалістичних рис на посуді поселень петренської культури Середнього Подністров'я на етапі С 1 та жванецької культури Середнього Подністров'я і Попруття на етапі С 1 — С 2. Становлення зооморфної символіки в досліджуваному регіоні збігається, за періодизацією Т. Пассек, з етапом В 2. «Стрічковий» стиль томашівської культури у своєрідному переломленні, власне, був успадкований від материнських традицій петренської культури. Його відмінні особливості проявляються у зображеннях тварин та птахів у стрімкому русі. Винятки поодинокі. На томашівських поселеннях фігури тварин стрункі, динамічні, виконані в різній стадії стилізації — дуже схематично або умовно-реалістично. Іноді обидва стилі поєднані в одних і тих же орнаментальних схемах. Так, на дні великої конічної миски з Попудні між широкими стрічками зображено в умовно-реалістичному ключі двох стилізованих «собачок» у стрімкому русі. У Сушківці таке поєднання

[23] Мовша Т. Г. Томашевская локальная группа...— С. 98.

втілене в малюнку коня з вигнутим тулубом, подовгуватою головою та гострими вухами, виконаному силуетно, а також у зображенні птаха у стрімкому польоті, з широко розкиненими крилами і поверненою головою на довгій тонкій шиї [24]. Тварина на дні мисочки з Доброводів — напівовальний силует з трьома парами вертикальних ліній внизу фігури — стилістично близька до зображення на посудині з розкопок М. Артаманова в Немирові. У Томашівці на двох різних посудинах — чаші та великій конічній мисці — умовна реалістичність співіснує із схематизмом та повним схематизмом (рис. 1).

Отже, в орнаментації розписного посуду відображено стійкі традиційно-художні прийоми передачі інформації, притаманні лише томашівській культурі трипільсько-кукутенської спільності.

Інформаційна у плані культурно-локальних ознак антропоморфна пластика, яка в кожній культурі Трипілля—Кукутені, навіть у схематизованій пластиці петренського та томашівського регіонів, на перший погляд, однаковій, також мала свої традиції становлення та розвитку. Питання про особливості цього масового виду культових знахідок ставили автор статті [25] та А. Погожева [26]. Але на далеко не всі своєрідні риси було вказано. А. Погожева розглядає трипільську пластику за хронологічними етапами в межах басейнів деяких річок, котрі, як тепер відомо, нерідко були заселені різними за походженням етнічними групами. Тому і в цьому аспекті антропоморфні статуетки потребують дальшого вивчення.

Культурні ознаки пластики — морфологічні, типологічні та стилістичні. Найяскравіші — типологічні, особливо на статуетках з деталізованими рисами обличчя. Що стосується специфічних ознак антропоморфної пластики томашівської культури, то вони значною мірою відрізняються від ознак пластики інших культур трипільсько-кукутенської спільності.

Порівнянням схематизованих статуеток у стоячій позі, на одній конічній ніжці (без стопи або з невеликою стопою) із статуетками того ж типу петренської культури встановлено, що в томашівській культурі немає фігурок видовжених пропорцій, на довгій веретеноподібній ніжці. Навіть у найкращих екземплярах з Попудні та Старої Буди ніжка на кінці грубша, ніж у багатьох петренських фігурках, не кажучи вже про класичні видовжені фігурки з Варварівки VIII в Північній Молдові. Верхня частина торсу довша, а нижня — коротша. Характерні риси — більш плавний перехід від талії до стегон і валик, що оперізує литку [27]. Своєрідне також позначення жіночої статі: це — вигнутий трикутник з вертикальною лінією внизу. Така загальна тенденція його моделювання. У Колодистому, проте, лобок позначено дещо інакше. Трикутник великий і нанесений глибшими лініями. Деяка особливість простежується і у формі ніжок статуеток з Томашівки та Кочержинців (урочище Паньківка). Вони тонші, ніж у сушківських. Крім

[24] Див.: М о в ш а Т. Г. Зображення птахів на розписному посуді трипільської культури // Археологія.— К., 1965.— Т. 19.— С. 104, рис. 3, 2; е е ж е. Томашевская локальная группа...— С. 98.

[25] М о в ш а Т. Г. Об антроморфной пластике трипольской культуры // СА.— 1969.— № 2.— С. 29—30; ї ї ж. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля // Археологія.— К., 1973.— Вип. 11.— С. 19—20; е ё ж е. Локальные черты антропоморфной пластики памятников выхватинского типа // 150 лет Одесскому археологическому музею: Тезисы докладов юбилейной конференции.— К., 1975.— С. 59—60.

[26] П о г о ж е в а А. П. Антропоморфная пластика Триполья.— Новосибирск, 1983.— С. 30—31.

[27] Т а м ж е.— С. 80.

того, валик на місці литки малопомітний (це стосується і статуеток з Чичиркозівки [28]. Хоч у моделюванні голови статуеток двох згаданих культур наявні спільні риси, голівка томашівських екземплярів зверху горизонтально сплющена і ніби трохи зрізана. Спільними рисами для пластики цього типу була саме типологічна єдність оформлення щипкового носа, конічних виступів рук, застосування розпису чорною фарбою та основних орнаментальних мотивів. У петренських статуетках, крім названих відмінних рис, потовщення, замість опоясуючого валика, є лише під коліном. Статуетки цього типу в коломийщинській культурі переважно неорнаментовані. Лише кілька екземплярів прикрашені заглибленим чи розписним орнаментом — вони походять з томашівських пам'яток або виконані за їх зразком. Маємо також стрункі, тоненькі фігурки, але частіше трапляються екземпляри з потовщеною ногою та дещо повнішою литкою.

Відрізняються від однотипних також томашівські статуетки на стовпчатій ніжці — масивній циліндричній основі. Різнить їх насамперед ретельне оформлення тулуба з пишною фігурою, підкреслення лінії переходу від талії до широких стегон, позначення жіночої статі переважно великим заглибленим трикутником, а також масовість самих знахідок. На відміну від петренських, більша частина томашівських статуеток має підкреслене заглибленням та фарбою наліпне, традиційної форми волосся. Одні — з деталізованими рисами обличчя, інші — звичайні, з щипковим носом. Класичні зразки цього типу відомі із Сушківки (1916) та Розкошівки. Голівка розкошівської статуетки ретельно виконана, на обличчі татуювання, волосся довге, розділене на пасма коричневою фарбою. З усіма деталями публікуємо її вперше (рис. 2). У коломийщинській культурі статуеток на стовпчатій ніжці всього три. Кошиловецькі статуетки типологічно відмінні — вони видовжених пропорцій, нерідко мають досить велику стопу. У жванецькій культурі знахідок пластики цього типу, як і фігурок на конічній ніжці, немає.

Найяскравіша відмінність культурно-традиційних ознак томашівської пластики виражена у фігурках з деталізованими рисами обличчя: у позі сидячи — з модельованими руками та порізно оформленими ногами, частіше зігнутими в колінах і спущеними, та в позі стоячи — на стовпчатій основі. Важливими специфічними ознаками є оформлення голови, рис обличчя і майже завжди довгого наліпного волосся. Вражає чисельність таких фігурок (64), тоді як у коломийщинській культурі їх усього дев'ять, у кошиловецькій — чотири, у петренській — одна, у жванецькій — п'ять. При загальній схожості реалістичної пластики всіх регіонів і культур трипільсько-кукутенської спільності в моделюванні голови, носа, лоба томашівські статуетки мають ознаки, що виразно виділяють їх з-поміж творів цього оригінального виду мистецтва. Для них характерний широкий, ширший за щелепний, виличний діаметр (це особливо помітно при порівнянні із статуетками жванецької культури, із Бринзенів III (Циганки) та Бринзенів IX [29]; екземплярів із «щілинними» очами ні в одному з інших регіонів, крім томашівського, не знайдено (Володимирівка, 1927; Розкошівка—Майданецьке—Чичиркозівка—Томашівка, 1925).

---

[28] Гірник І. П., Відейко М. Ю. Антропоморфна пластика з пізньотрипільського поселення біля с. Чичиркозівка Черкаської області // Археологія.— К., 1989.— № 1.— С. 83—90.

[29] Маркевич В. І. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 193; рис. 63, 5; его же. Далекое — близкое.— Кишинев, 1985.— Рис. 100.

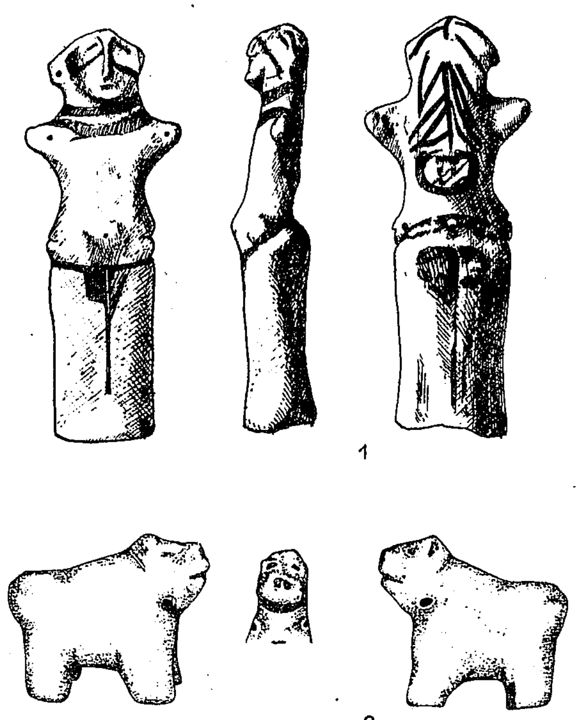

2. Типи антропоморфної та зооморфної пластики томашівської культури:
1 — статуетка з поселення Розкошівка; 2 — статуетка ведмедя з поселення Сушківка

Характерні для томашівської пластики фігурки з деталізованими рисами обличчя у стані експресії (Сушківка, Томашівка), а також статуетка, у якої положення руки, піднятої і притиснутої до голови (Чичиркозівка), схоже з положенням рук у статуетки із Сушківки та у фігурок, намальованих на посудинах жванецької культури. Специфічні риси проявляються також у татуюванні обличчя (екземпляри з Володимирівки, Розкошівки та інші, на яких фарба змита). Лише один екземпляр із Криничок з Буго-Дністровського межиріччя має на обличчі дві пари дугоподібних ліній. Локальною особливістю є заглиблення на чолі в деяких голівках статуеток, певне, призначених для гривен (Томашівка).

Ознака томашівської пластики реалістичного стилю — вже згадуване наліпне або зрідка прокреслене волосся кількох фасонів. За нашою класифікацією, найпоширеніші фасони 15, 16 типів — з довгим волоссям, перев'язаним на кінці вузлом різної форми, хоча трапляються статуетки і без вузла (Сушківка—Кочержинці (урочище Паньківка), Мала Мочулка) [30]. У поселеннях суміжних і віддалених культур трипільсько-кукутенської спільності, крім коломийщинської, де знайдено кілька статуеток з транс-

[30] Мовша Т. Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику...— С. 8, рис. 3.

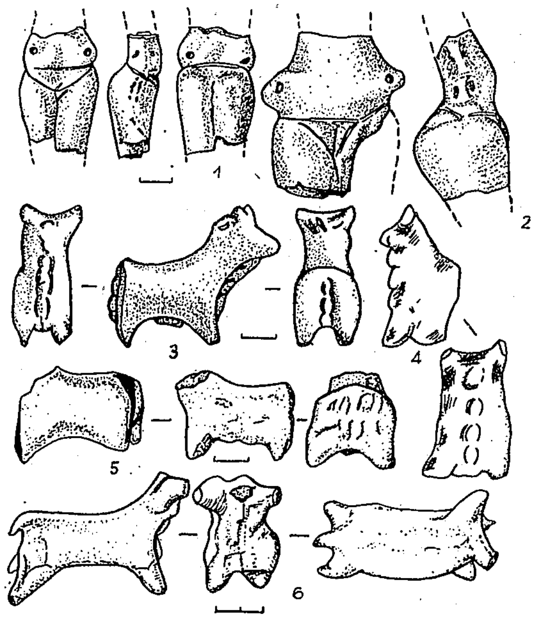

3. Типи антропоморфної та зооморфної пластики:
1, 2 — антропоморфні статуетки косенівської локальної групи; 3, 4, 5 — зооморфні статуетки з поселення Косенівка; 6 — зооморфна статуетка з поселення Друци I

формованою моделлю волосся, і Колодяжного, де виявлено статуетки з волоссям, нанесеним заглибленими лініями, пластики з аналогічною ознакою немає. У спорідненій петренській культурі трапляються поодинокі фігурки з наліпним або зображеним фарбою волоссям. Серед них найвідоміша фігурка із схематизованим обличчям на масивній стовбчатій основі з Кукутені—Четецує IV[31]. Дуже характерна для томашівської пластики також манера зображення шийних прикрас, наприклад намиста, у вигляді 4—5 рядків заглиблених ліній.

Отже, волосся у жіночій пластиці томашівської культури — місцева самостійна особливість, яка з етапу В 2 стала традиційною.

Специфічна також зооморфна пластика, хоча стійких ознак — через її типологічну схожість з петренською — у ній менше. За характером моделювання ніг визначають три типи фігурок тварин з томашівського і петренського регіонів: з нерозчленованими прямокутними передніми та задніми ніжками, іноді з невеликою виїмкою в основі; з нерозчленованими передніми прямокутними та задніми конічними ніжками; з конічними або напівовальними задніми та передніми ніжками.

Унікальні статуетка бика із зображенням на спині попони та розписна статуетка бика в стилі, близькому до стилю кошиловецьких екземплярів, знайдені в Сушківці. Крім того, у томашівському регіоні виявлено статуетки тварин з рисами розлюченого звіра — бика, ведмедя, що є рідкісною, ві-

[31] Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien,— Berlin; Leipzig, 1932.— Tab. 32, 6, 7.

дображеною лише тут ознакою. До речі, поширеність статуеток ведмедів — також локальна особливість[32], яка визначає культурну належність і специфіку саме томашівської культури, що мала успадковану традицію культу цих тварин у різночасових поселеннях (Юрківка—Майданецьке—Чичиркозівка—Томашівка) (рис. 2). Зооморфна пластика петренської культури близька до трьох типів, визначених для томашівської культури (петренська: Мерешівка—Четецує III, Коновка (урочище Пуцита) та інші; томашівська: Криві Коліна—Сушківка—Доброводи—Майданецьке і т. д.) Такі ж паралелі вимальовуються і для двох останніх типів. Зазначимо, що на одних і тих самих поселеннях трапляються різнотипні статуетки.

У коломийщинській культурі, за винятком одного екземпляра з Верем'є, зооморфних фігурок узагалі немає. У кошиловецькій культурі це досить великі статуетки з видовженим тулубом і розписом широкими смугами. У жванецькій — бички на чотирьох конічних ніжках, часом широко розставлених, з великими наставленими вперед вигнутими рогами, ввігнутим посередині хребтом, запалими боками та модельованим защипами підгруддям і хребтом, масивною задньою частиною і притиснутим хвостиком (рис. 3, 3,5).

Особливе місце у спільності Трипілля—Кукутені посідає святилище бика з монументальною кам'яною скульптурою цієї тварини, що була встановлена на скалі, біля підніжжя томашівського поселення (етап С 1) в селі Кайтанівці Катеринопільського району Черкаської області. Цікаво, що тварина обернена до сходу. Цей неповторний витвір — нова сторінка в мистецтві та ідеології трипільсько-кукутенської спільності зокрема і давньоземлеробських етнокультурних спільностей епохи енеоліту і ранньої бронзи загалом.

Специфічними ознаками томашівської культури є моделі жител та саней — найдавнішого виду транспорту. Моделі жител округлої або близької до неї форми, з сінями, без покрівлі, з піччю, подіумом, жертовником в інтер'єрі. Модель, аналогічну добре відомим з Попудні, Сушківки, Чичиркозівки екземплярам, нещодавно знайдено в Доброводах. Винятком є модель з Росохватки — з дахом та підпіллям, яке помилково вважають першим поверхом[33]. Моделі саней-повозів — на широких виступах спереду та ззаду полозів, з різноманітними за формою кузовами (овальними, чотирикутними або грушоподібними), часом з отвором у передній стінці для дишла й іноді з двома наліпленими голівками волів, які імітують упряж. Різнотипність кузовів обумовлена, певно, різноманітністю форм транспорту, призначеного для перевезення різних вантажів, а також для долання великих відстаней (в тому числі, для міграцій).

Відмінною за типом можна вважати модель саней з кузовом у вигляді посудини грушоподібної форми із села Ризиного Звенигородського району Черкаської області. Напівсферичний кузов з високими опуклими плічками, які виходять за межі полозів, мають вузький отвір і невиразну шийку. Поверхня з обох боків від вінець до низу прикрашена вигнутими пружками, з фасадного боку — двома подвійними, з тильного — одним, теж подвійним пружком. Полози широкі, з великими напівовальними виступами. Ризин-

---

[32] Балабина В. И., Гирнык И. П. Зооморфные изображения из Чичиркозовского поселения // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР (далі — КСИА).— М., 1988.— Вып. 100.— С 81—87.

[33] Колесников А. Трипольское домостроительство —\анализ основных концепций // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры...— С. 52—57.

ська модель — особливий тип ритуальних саней, що зближує її з глиняними кузовами у формі посудин на візках раннього класичного періоду (або II—III ступеня) баденської культури, які Н. Каліц паралелізує з посудинами із Сигетсентмартона, Будакаласа [34]. Ближчих синхронних аналогій поки що немає, хоча помітна певна схожість ризинської моделі з відомою фігуркою в упряжі з Кошилівців—Обозів, яка має дві голівки волів на чотирьох ніжках з округлим заглибленням на спині [35].

Такі найголовніші ознаки, притаманні пам'яткам етапу С 1 середньої течії Буго-Дністровського межиріччя, що за системою характерних ознак відповідають окремій археологічній культурі — томашівській, яку ми виділили як локальну групу.

Сказане раніше дає підстави зробити такий висновок: культурна локальна особливість томашівських пам'яток виявляється в антропоморфній та зооморфній пластиці, у низці культових предметів, а також у моделях жител і саней та розписному посуді.

Проблема походження томашівської культури дуже важлива. Носії цієї культури заселяли найсприятливішу для життя частину розгалуженої річкової системи, що пов'язувала Середнє Подністров'я з Південним Побужжям і Середнім Подніпров'ям. Через її територію проходили у степ річкові та суходільні шляхи, що сприяло не тільки контактам та етнокультурним взаємозв'язкам, а й переміщенню та розселенню окремих общин на значну відстань. Тому пошуки і вивчення пам'яток предків племен томашівської культури, які переселилися в Буго-Дніпровське межиріччя та зберегли зв'язок з материнським етносом,— одне з головних завдань.

Поставивши у 1980 р. це завдання як самостійну проблему у зв'язку з вивченням джерел походження відомої пам'ятки у Володимирівці та поселень її локальної групи, автор прийшла до висновку, що генетичне коріння згаданих поселень виводиться з петренських пам'яток раннього етапу розвитку, тобто із Середнього Подністров'я, населення якого осідало на землях аж до Буго-Дніпровського межиріччя. Саме тут, на пограниччі зі степом, була заснована володимирівська група поселень, на основі яких пізніше виникла томашівська культура. Населення володимирівської локальної групи осідало вздовж приток головної водної артерії — річки Синюхи, залишивши на пройденому шляху поселення перехідного періоду — Небелівку, Перегонівку, які прилягали до степової зони [36]. Згодом таким же шляхом проникали туди групи петренського населення, що бачимо за пам'ятками майданецького типу [37].

[34] Калиц Н. Новая находка модели повозки эпохи энеолита из окрестностей Будапешта // СА.— 1976.— № 2.— С. 106—117.

[35] Hadaczek C. La colonie industrielle de Koszylowze de lépoque énéolithique // Album des fouilles.— Leopol, 1914.— Tab. XX, 173, 174.

[36] Круц В. С., Рижов С. М. Фази розвитку...— С. 46; Рижов С. Н. Микрохронология трипольского поселения...— С. 83.

[37] Мовша Т. Г. Середній етап трипільської культури // Археологія УРСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 173; її ж. Періодизація і хронологія...— С. 7; ее же. О расселении племен культур Триполья—Кукутени в среднем и в начале позднего периодов // Археологические исследования на Украине 1978—1979 гг.— Днепропетровск, 1980.— С. 40—41; ее же. Доброводы — крупное поселение трипольско-кукутенской общности на Буго-Днестровском междуречье // Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины: Путеводитель совместного советско-французского полевого семинара по теме «Динамика взаимодействия между естественной средой и доисторическими обществами».— М., 1984.— С. 13—25.

Нашу думку про роль петренських общин у формуванні томашівської культури, власне її ранньої локальної групи — володимирівської, поділяють також В. Круц та С. Рижов, але вони вважають, що приплив нового населення з корінних трипільських земель відбувся ще в часи існування пам'яток типу Володимирівка. Тобто пропонується паралельний розвиток петренської групи з Володимирівкою [38]. За цим варіантом населення із середнього Дністра просунулося на Канівщину (де жили общини, які заснували поселення типу Миропілля). Тут, у контактній зоні, на етапі В 2 (ще до формування, як вважають згадані дослідники, петренської локальної групи) внаслідок взаємодії культурних елеметів склалося локальне утворення типу Володимирівка. До думки В. Круца і С. Рижова про утворення володимирівської локальної групи на основі взаємовпливів двох компонентів приєднується Т. Попова [39]. Однак це положення не знаходить підтвердження в археологічних джерелах, бо слідів місцевої основи в пам'ятках типу Володимирівка немає.

Отже, думка про генезу Володимирівки та пам'яток її локальної групи як наслідок розселення ранньопетренських общин (у розумінні ранніх ступенів петренської культури) по лівих допливах середнього Дністра є пріоритетною в постановці проблеми та пошуку шляхів її розв'язання.

Уперше на схожість між розписним посудом Миропілля і знахідками дністровського поселення у селі Раковці в Північній Молдові, зачисленими до петренської групи, вказала О. Черниш. Обидва поселення вона відносить до VII ступеня середнього етапу [40]. Т. Попова зіставляє кераміку Раковця не тільки з Миропіллям і Гарбузином, а й з Веселим Кутом, уважаючи, що Поливанів Яр II та Раковець (віднесені нами до першої ранньої петренської фази [41]) відігравали певну роль у формуванні володимирівської локальної групи і залишили помітний слід у місцевих східних пам'ятках. Але зауважимо, що висновок Т. Попової стосовно формування цієї групи на підставі наявності посуду з домішками подрібнених черепашок не переконливий, бо такий посуд розвивався у різних регіонах трипільсько-кукутенської спільності схожими шляхами [42]. Це стосується й інших наведених аналогів, велика територія поширення яких не обмежується середнім Дністром,— вони мають специфічні ознаки петренської та її аналога в Румунії — кукутенської культур. Наприклад, чотирилисник, поділений по горизонталі стрічкою із вузьких ліній, що підкреслена зверху та знизу зафарбованими трикутниками, є в Мерешівці—Четецує [43], Гарбузині [44], Бринзенах на

---

[38] К р у ц В. С., Р и ж о в С. М. Фази розвитку...— С. 25.

[39] П о п о в а Т. А. О роли населения Поднестровья в формировании трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья // Первобытная археология: Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 147.

[40] Ч е р н ы ш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Археология СССР. Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 211, табл. LXXXI, рис. 57, 93.

[41] М о в ш а Т. Г. Доброводы — крупное поселение...— С. 19.

[42] Див.: Ч е р н ы ш Е. К. Энеолит Правобережной Украины...— С. 216.

[43] М а р к е в и ч В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 57; С о р о к и н В. Я. Раскопки многослойного поселения Мерешовка—Чэтэцуе в 1980 г. // Археологические исследования в Молдавии в 1979—1980 гг.— Кишинев, 1983.— С. 102—109, рис. III, 1.

[44] Н е п р и н а-М и т р о ф а н о в а В. І. Поселення розвиненого Трипілля на Росі // Археологія.— К., 1970.— Т. 23.— С. 126; Т е л е г и н Д. Я., Ц в е к О. В. Польова практика слухачів курсів підвищення кваліфікації в 1971 році // Т а м ж е.— К., 1973.— Вип. 10.— С. 94.

середньому Пруті [45]; у володимирівській локальній групі та Раковці [46]; Кінецьполі [47]; Міоркані в Румунії; Кудринцях [48].

Культурогенез володимирівської локальної групи, отже, ми бачимо в пам'ятках раннього ступеня петренської культури, до якого відносимо і поселення Раковець, Яблона XIII. Володимирівська локальна група, своєю чергою, дала розвиток усім дальшим у часі пам'яткам томашівської культури.

Генетичні корені ранньопетренських поселень у Середньому Подністров'ї ведуть до пам'яток типу Солончени II (середній шар) та її локальної групи, про що свідчать форми посуду й окремі мотиви орнаментації [49]. Спадкоємність традиції між пам'ятками солончєнської локальної групи і ранньопетренськими простежується у технології виробництва, співвідношенні груп посудин, багатьох типах, сюжетах орнаменту та антропоморфній пластиці, зокрема, в оформленні жіночої статі. Яскраву генетичну спадкоємність відображають форми кубків, грушоподібних посудин з високою конічною шийкою, шоломоподібні покришки та орнаментальні сюжети. Стилістично найближчі до ранньопетренських кубки та покришки, прикрашені горизонтально розміщеними вісімкоподібними фігурками, грушоподібні посудини з подвійними або псевдоподвійними спіралями, колами, з'єднаними діагоналями, та інші. Близька до них і група посуду із заглибленим орнаментом: шоломоподібні покришки, орнаментовані вузькими неглибокими борозенками, іноді — у поєднанні з розписом. Пам'ятки раннього ступеня петренської культури розміщені на тій же території, що і солончєнські. У Румунії пам'ятки типу Кукутені мають генетичне коріння у поселеннях Дрегушень, аналогічних за культурою пам'яткам Солончени II (середній шар). Отже, єдиного центру формування петренської культури не було [50].

Варто нагадати, що поселення солонченської локальної групи — Перлікани, яке лежить найдалі на південному сході, міститься у Дністровсько-Бузькому межиріччі, на межі зі степом, а саме в зоні, найближчій до Володимирівки та пам'яток її типу. Можливо, згодом тут буде виявлено й інші хронологічно проміжні поселення, тобто вже власне ранньопетренські, які пов'яжуть у генетичну лінію солонченські та володимирівські пам'ятки. Звідси випливає важливий висновок: пам'ятки типу Солончени II (середній шар) дають підстави поглибити період формування коренів томашівської культури до близько 3350 років до н. е.

Розселення ранніх общин петренської культури могло відбуватися кількома шляхами:

---

[45] Маркевич В. И. Далекое — близкое.— Рис. 7, 1.

[46] Черныш Е. К. Энеолит Украины...— Табл . XXVI, рис. 57.

[47] Фоменко В. М. Знахідки мезолітичного та пізньотрипільського часу поблизу с. Кінецьпіль на Миколаївщині // Археологія.— К., 1979.— Вип. 31.— Рис. 1.

[48] Dumitrescu Vl. Aspecte regionale în aria de răspîndire a culturii Cucuteni, în cursul primei sale faze de dezvoltare // SCIVA.— 1974.— T. 25, N 4.— S. 545—554; ejusd. Arta Preistorică în Romania // Editure Meridiane.— Bucureşti, 1974.— S. 153, 165; Passek T. S. La céramique Tripolienne // Известия Государственной Академии материальной культуры.— Л.; М., 1935.— Т. 122.— С. 1—163, рис. II, 2, 7.

[49] Мовша Т. Г. Петренська регіональна група трипільської культури//Археологія.— К., 1984.— Вип. 45.— С. 19, 22.

[50] Там же.— С. 22.

1. Східним — з боку лівих приток середнього Дністра в зону погранич-чя зі степом, у пониззя Ятрані, Великої Висі та Синюхи, де сформувалася «чиста» від місцевих елементів володимирівська група.

2. Уздовж лівих приток верхньої частини середнього Дністра, із Смотрича, Збруча, які наближаються до верхів'я Південного Бугу. Саме тут міститься цікава група різночасових поселень, яку ми відносимо до петренської культури, в генетичній лінії їх розвитку: Кудринці (верхній горизонт), Кадівці—Бавки—Голоскове над Смотричем — Велика Слобідка (урочище Хрещате) та інші.

3. На етапі С 1 населення з петренських поселень середнього Дністра могло прибувати невеликими групами в регіони із спорідненими пам'ятками, передусім західного регіону томашівської культури, що привело до появи нових орнаментальних мотивів — кола з тангентами (діагоналями), «совиного лику» [51], а також зображення тварин у Майданецькому, виконаних у нетиповому для томашівського регіону стилі [52].

Зіставлення матеріалів петренської і томашівської культур за системою основних масових ознак показало, що на ранніх ступенях розвитку розписна кераміка та кераміка, прикрашена заглибленим орнаментом, дуже подібні. Навіть між Петренами і Володимрівкою, цими двома різночасовими поселеннями (матеріали їх найбільш повно опубліковані, а отже, є можливість порівнювати), встановлюється схожість у 10 типах посудин, сюжетах розписного орнаменту та його знаковій системі.

Генетичний зв'язок томашівської культури, власне її ранньої локальної групи — володимирівської, з петренською підтверджує також антропоморфна та зооморфна пластика. Екземпляри томашівської антропоморфної пластики — схематизованого стилю, виготовлені в позі стоячи, на одній конічній ніжці, яка різниться тільки окремими елементами. Зооморфна пластика повторює ті самі типи, про що вже йшла мова. Так, статуетки з нерозчленованими ніжками у вигляді прямокутного стовбчика, характерні і для томашівських поселень Криві Коліна, Доброводи, Майданецьке, і для петренських пам'яток з Мерешівки — Четецує III, Коновки та інших.

На сьогодні різницю між комплексами порівняльних культур у томашівському регіоні фіксує Попудня, хоч і тут петренські традиції можна простежити ще тривалий час. Порівняння з більш ранніми поселеннями томашівської культури провести не можемо через брак публікацій матеріалів з Небелівки, Глибочка та інших поселень.

Населення томашівської культури підтримувало тісні зв'язки з племенами інших культур трипільсько-кукутенської спільності та з чужорідними племенами навколишніх і віддалених культур. Найактивніше воно взаємодіяло з населенням материнського етносу межиріччя середнього Дністра та Південного Бугу, що показують матеріали контактної зони. Томашівські імпорти та вироби на зразок томашівських можна простежити за матеріалами кількох пам'яток, виявлених на поселенні Білий Камінь в урочищі Ситнички, де знайдено клиноподібне знаряддя із сірого граніту та біноклеподібну посудину з двома перемичками, неподалік від села Рогузки в урочищі Савиринівка, звідки маємо чашу з горизонтально загнутими досередини він-

---

[51] Круц В. С., Рижов С. М. Фази розвитку...— С. 54.

[52] Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецьке на Черкащині // Археологія.— К., 1987.— Вип. 60.— С. 66, рис. 14.

цями та вертикальною перегородкою [53], у селі Чечельнику, де знайдено кубок з гострими низькими плічками, орнаментованими навкісною сіткою, кубок з метопною схемою і зафарбованими трикутниками, конічну миску, прикрашену широкою стрічкою з вузьких ліній [54], із села Кринички походить двоконусна посудина з двома ручками-вушками, орнаментована навкісною сіткою. Інформативні в цьому аспекті й деякі матеріали поселення Черкасів Сад II, де виявлено поодинокі чаші на ніжках з горизонтальними вінцями, перегородкою і наліпними голівками тварин на її кінцях, модель ритуальної будівлі з жертовником у вигляді мальтійського хреста [55]. Усі ці вироби мають ознаки томашівської культури та її традицій. Л. Поліщук уважає Черкасів Сад II особливою локальною групою, розміщеною в контактній зоні. Притім її пам'ятки виступають переважно в західній та центральній частинах цієї території [56].

Культурні традиції петренських і томашівських племен відображені також у матеріалах поселень лівобережних приток середнього Дністра, тобто розташованих північніше, зокрема, в матеріалах, виявлених у мікрорайоні села Стіни на річці Росаві, що їх дослідили С. Гамченко у 1929 р. та М. Макаревич у 1956 р. Три з них — Стіна I, Стіна III, Стіна IV — віднесені до різночасових пам'яток петренського типу [57], пов'язаних між собою генетично [58]. Дані цих поселень свідчать про контакти і зв'язки з общинами томашівської культури протягом усього часу їх існування [59]. На більш ранньому поселенні Стіна I є імпортне плоске знаряддя з гірської кристалічної породи та дві жіночі фігури на масивній стовпчатій основі, які за томашівським зразком виготовили місцеві майстри [60]. У кераміці цієї цікавої пам'ятки томашівські впливи простежуються в імпортах, засвоєних формах та елементах розпису. Йдеться про лінзоподібні фігури, заповнені навкісною сіткою, рослинні мотиви (дерево життя), іноді повністю перенесену на місцеву посудину орнаментальну схему. Можна говорити також про зв'язки цих знахідок з пам'ятками типу Чечельник та Черкасів Сад II [61].

Неодноразово в різній інтерпретації вказувалося також на томашівські імпорти та впливи в поселенні Стіна IV [62].

Отже, аналіз артефактів розкриває досить складні економічні та культурні контакти, взаємозв'язки томашівського і петренського населення на

---

[53] Макаревич М. Л. Археологічні досліди в с. Білий Камінь // Трипільська культура.— К., 1940.— Т. 1.— С. 453—475.

[54] Косаківський В. А. Про деякі особливості трипільського поселення Чечельник // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры...— С. 203, рис. 2, 6, 17, 21.

[55] Полищук Л. Ю. Памятники развитого Триполья // Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 30—49.

[56] Там же.— С. 31, 49.

[57] Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре // Краткие сообщения Института археологии АН УССР.— К., 1960.— Вып. 10.— С. 23—32.

[58] Якубенко О. О. Пізньотрипільське поселення Стіна I на Середньому Дністрі // VIII Історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей.— Кам'янець-Подільський, 1990.— С. 21—23.

[59] Мовша Т. Г. Петренська регіональна група...— С. 22.

[60] Там же.— С. 22; ее же. Томашевская локальная группа...— С. 84—109.

[61] Ткачук Т. М., Якубенко Е. А. К вопросу о связях позднетрипольского населения Левобережья Днестра //Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры...— С. 100.

[62] Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку...— С. 54; Рижов С. М. Про історичну долю...— С. 13; Мовша Т. Г. Петренська регіональна група...— С. 21, 22.

пограниччі регіонів культур, що приводило до формування пам'яток синкретичного складу [63].

Важливе значення для дослідження контактних зон та типів етнокультурних границь у трипільсько-кукутенській спільності мають праці етнографів. Визначено чотири типи зон для народів Східної Європи:

1. Вузька, чітко окреслена границями контактна смуга між двома суцільними етнічними масивами.

2. Широка смуга вздовж основних етнокультурних зон, заповнених змішаним населенням.

3. Зони, пронизані взаємовпливом унаслідок тривалих контактів із сусідніми народами, близькими за культурою,— проміжний тип етнічної границі.

4. «Гетерогенні» зони з глибоким проникненням та черезсмужним розміщенням поселень різноетнічних груп [64].

Контактна зона в межиріччі середнього Дністра та Південного Бугу, певно, належить до третьої етнографічної зони з проміжним типом етнічних границь, де на пам'ятках синкретичної локальної групи позначилися контакти племен, не тільки близьких за культурою, а і споріднених походженням від единого джерела [65].

Томашівське населення на останньому етапі свого розвитку, наприкінці першої чверті III тис. до н. е., з ще нез'ясованих причин значно зменшилося. Припускають, що воно просунулося на південний захід, де поступово втратило частину томашівських рис під впливом общин типу Варварівка VIII і набуло нових локальних рис так званої чечельницької групи [66]. Проте низький відсоток опублікованих керамічних матеріалів з Чечельника, імпортної кераміки із Стіни IV та тієї, що виготовлена на її зразок [67], спростовують це припущення. До речі, наявність кераміки на зразок стінянської дослідники Стіни I пояснюють впливами в контактній зоні. Що ж до припущення про вплив петренського населення (Варварівка VIII) на Чечельник, то такі впливи нереальні, бо пам'ятка в Чечельнику давніша за Варварівку VIII. Свідченням цього є кухонні посудини з Чечельника з прокресленим фестонним орнаментом.

Історичну долю томашівських племен ми бачимо інакше. Як і більшість населення трипільсько-кукутенської спільності в першій чверті III тис. до н. е., племена томашівської культури переживали внутрішню кризу. Але в їхній історичній долі неабияку роль відіграли також зовнішні причини, а саме натиск косенівського населення, генетично пов'язаного з жванецькою культурою, з пам'ятками середньої течії Дністра — типу Варварівка XV і Щури I. Розвиток косенівського населення у Буго-Дніпровському межиріччі на пізніх ступенях переплітався з розвитком томашівських племен. Але про косенівську локальну групу буде мова далі.

---

[63] Мовша Т. Г. Актуальные проблемы истории позднетрипольского населения Днестровско-Днепровского междуречья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры...— С. 169—174.

[64] Кушнер И. И. (Кнышев). Этнические территории и этнические границы // Труды Института этнографии АН СССР.— М.; Л., 1951.— Т. 15.

[65] Мовша Т. Г. Хронология Триполья—Кукутени...— С. 64—65; її ж. Петренська регіональна група...— С. 19—23.

[66] Рижов С. М. Про історичну долю...— С. 12—13.

[67] Ткачук Т. Г.; Якубенко Е. А. К вопросу о связях...

Проблему «зникнення» томашівської культури ми розглядаємо в трьох аспектах.

Перший аспект. Томашівські общини із східного та центрального регіонів частково розселилися на північний схід, у масив коломийщинської культури. На поселенні Коломийщина І та поселеннях типу Грушова, Жолудівка, Чапаївка є томашівські розписні посудини. Переконливі докази дає статистична обробка матеріалів з Коломийщини І:

		загальна кількість посудин	з них розписаних
Житло	№ 2	37	11
	№ 3	52	15
	№ 4	42	7
	№ 7	34	6
	№ 9	35	8

Згідно з Т. Пассек, розписна кераміка на поселенні Коломийщина І становить 17—22 відсотки від загальної кількості, а в окремих житлах — навіть близько 30 відсотків [68]. Такий досить високий процент цієї кераміки вказує на приплив томашівського населення у коломийщинське етнічне середовище, яке мало в кераміці інші традиції.

Також звертає на себе увагу тотожність гостроребрових кубків з розкопок В. Хвойки з кубками томашівських пам'яток останнього ступеня розвитку.

Другий аспект. Носії томашівської культури частково розселилися у прилеглу степову смугу. Для цього принципово важливою є стикова зона лісостепу і степу з двома домінантами відтворного господарства, що приводило до порушення границь і переміщення томашівців у степове Південне Побужжя та на Інгул.

У степовому Побужжі, від устя Синюхи до міста Вознесенська, зафіксовано п'ять таких розселень з трипільського масиву.

Перше розселення документують різночасові ранньотрипільські пам'ятки на правому та лівому берегах Південного Бугу — Гард [69], Гард III, Гард IV, Пугач [70], які значною мірою коректують південно-східну границю раннього Трипілля, визначають територію його стику з населенням буго-дністровської культури, на якій, на думку дослідників, унаслідок взаємовпливів виникли синкретичні поселення.

Друге розселення на зазначеному відтинку степової території та на Інгулі пов'язане з томашівськими племенами першої чверті III тис. до н. е., які заснували поселення в Новорозанівці на Інгулі [71] та десять поселень уздовж Південного Бугу і в глибині балок: Гард І [72], Виноградний Сад,

---

[68] Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР.— М.; Л., 1949.— Т. 10.— С. 140.

[69] Див.: Козубовський Ф. А. Археологічні дослідження на території Богесу 1930—1932 рр.: (Підсумки археологічних розвідкових робіт в районі майбутнього підтоплення Бозької гідроелектроцентралі).— К., 1933.— С. 96.

[70] Шапошникова О. Г., Товкайло Н. Т. Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология...— С. 96—97.

[71] Шапошникова О. Г., Станко В. Н. Некоторые итоги работ Ингульской экспедиции в 1967 г. // КСИА.— М., 1971.— Вып. 127.— С. 50—54; Шапошникова О. Г., Неприна В. И. Новорозановское многослойное поселение // Древности Поингулья.— К., 1977.— С. 60—61.

[72] Козубовський Ф. А. Археологічні дослідження...— С. 60; Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 22.

Іванівка, Другий Грушівський Острів [73], Гард III, Гард IV, Богданівка над ГЕС, два поселення вище Гарда, Нестерова Балка (дослідження О. Шапошникової та М. Товкайло), Ташлик II на Мертвому Ташлику — лівій притоці Південного Бугу [74]. Поселення займають схили плато та першу надзаплавну терасу. Культурний шар — залишки наземних жител з кам'яними вогнищами, скупченням кухонних і розписних посудин, виробів з кременю, відщепів, кісток свійських (бик, вівця-коза, вівця, кінь) та диких тварин (лисиця, ведмідь, вовк, сайга, тур, або зубр, тарпан).

Ташлик II — стратифікована пам'ятка з трьома (2, 3, 4) горизонтами томашівської культури етапу В 2 — С 1 (за датуванням дослідників), перекритими горизонтом раннього етапу ямної культури. У трипільських горизонтах знайдено невелику кількість середньостогівського і нижньомихайлівського посуду. Наявність його в цих степових пам'ятках — наслідок взаємопроникнення або контактів окремих груп різноетнічного населення [75].

Поховання з томашівським посудом поки що єдине — у селі Серезлівці, де в малому кургані виявлено поховання останків у положенні скорчено, з руками вздовж тулуба та гостроребровий кубок.

Наявність пам'яток томашівської культури в степу пояснюють по-різному. На думку одних дослідників, це залишки сезонних стоянок пастухів, які практикували відгонні форми скотарства [76]. Другі вважають їх наслідком контактів в обмінних пунктах, які не належали трипільцям, і на підтвердження цього вказують на брак глинобитних жител [77]. На думку третіх, це залишки поселень томашівських общин, які періодично розселялися у степ, що було викликане економічними причинами, насамперед можливістю захоплення нових земель. Думаємо, таке пояснення появи наприкінці першої половини IV тис. до н. е. ранньотрипільських поселень у степу, на території, частково заселеній буго-дністровською культурою, найбільш правдоподібне, як і припущення про просунення на крайній південь лісостепу невеликих нових груп на етапі В 1 — В 2 (Перлікани) та на етапі В 2 — С 1 (Гандрабури) і на територію Кукутені—Берешть фази В [78]. Правомірність твердження про те, що давньоземлеробським племенам було притаманне прагнення до розширення території, підтверджують пам'ятки усатівської культури. У першій чверті III тис. до н. е. сегментація та відгалуження окремих груп набирає значного розмаху. Що ж до думки про брак у степових томашівських пам'ятках традиційних для Трипілля жител, то зауважимо, що в іншому географічному середовищі тип жител, як і система господарства,

---

[73] Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.— К., 1974.— С. 152, 156.

[74] Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н. О трипольских памятниках в степном Побужье: (По материалам Николаевской экспедиции) // Раннеземледельческие поселения-гиганты на Украине. Второй полевой семинар: Тезисы докладов.— Тальное, 1993 (в друку).

[75] Збенович В. Г. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 64.

[76] Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины.— К., 1987.— С. 7.

[77] Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология...— С. 121—123, 129—130.

[78] Domşa E. Unele probleme privind populaiile de Steppă din nord-vestul Marii Negre, din perioda eneolitică pină la începtul epocii bronzului // STIV.— 1978.— T. 29, N 3.— S. 353—363.

може змінюватися. Основні етнічні індикатори — технологія виготовлення посуду, його орнаментація, поховальний обряд та міфологія, відображена в мистецтві.

Відкриття ранньотрипільських поселень на півночі степового Побужжя спростовує тезу про степ як про чужу для трипільців територію [79]. Артефактами спростовують і думку про відгонний тип скотарства. Прилегла до степу лісостепова територія на ранньому етапі Трипілля, наприкінці етапу С 1, була малозаселеною, а на етапі С 2 на місці колишнього томашівського регіону — майже вільною. Отже, можливості для випасу худоби тут були великі. Проте навіть групи з досить далеких від степу поселень касперівського типу (Печери, Городське та інші) також просувалися у степову смугу і залишили на перших надзаплавних терасах або мисоподібних виступах Південного Побужжя досить великі поселення (Пугач, Ташлик II). За досліджуванням М. Товкайло, вони займали близько 0,3 га, а в Гарді — майже 10 га при товщині культурного шару 15—20 см.

Наш висновок про часткове розселення томашівських общин в прилегле степове Південне Побужжя та Поінгулля підтверджують такі факти. По-перше, томашівські поселення в Побужжі та Поінгуллі, хоч і з незначною відстанню, все ж примикають до вихідного регіону. По-друге, кераміка в загальній масі зберігає томашівські риси. По-третє, пам'ятки вихідного і нового, степового, регіонів співвідносяться у часі. Їх наявність у степу — наслідок сегментації та відгалуження від корінної території. Ці ознаки, за В. Титовим, відповідають критеріям міграцій [80].

Третій аспект проблеми «зникнення» томашівської культури як соціального організму самостійної структури пов'язаний з асиміляцією тієї частини населення, що залишилася на місці. Асимілювали її прийшлі племена так званої жванецької лінії із середнього Дністра [81], генетично пов'язані з творцями поселень Ломачинці (урочище Вишневе) та Варварівка XV і Щури І. Вони освоїли західну та центральну частину томашівського регіону, просунулися, очевидно великими групами, в економічно і політично ослаблене томашівське суспільство.

Часткове заселення прилеглого степового побережжя Південного Бугу певною мірою можна пояснити також зацікавленням у торгівлі зерном із степовим населенням. Цього висновку незалежно одна від одної дійшли Е. Сайко (1991) та автор цієї статті. Підстави для такого твердження дають матеріали з Косенівки, де в одному із жител знайдено степовий горщик, заповнений обвугленими зернами пшениці-однозернянки.

Головні транзитні шляхи розселення томашівських племен та культурно-економічних зносин, зокрема, із степовими общинами проходили вздовж Південного Бугу та його лівих приток — Синюхи, Сухого і Чорного Ташлика, Інгулу.

Трипільські пам'ятки етапу А, томашівської культури етапу С 1 та касперівської локальної групи етапу С 2 фіксують у степовому Побужжі поблизу бродів та перевозів. Деякі з них були відомі також в античний час

---

[79] К р у ц В. А. К истории населения...— С. 123.

[80] Т и т о в В. С. К изучению миграций бронзового века // Археология старого и нового света.— М., 1982.— С. 92.

[81] М о в ш а Т. Г. Косеновская локальная группа // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: Тезисы докладов.— Белгород-Днестровский, 1990.— Ч. 2.— С. 57—59.

та в добу пізнього середньовіччя, зокрема, дев'ять бродів та перевозів через Південний Буг, два броди — на Інгулі та Інгульці, двадцять два — на Дніпрі й сім — на Самарі та Орелі [82].

Не менш важливе значення мали суходільні торговельні шляхи та биті степові дороги. В епоху енеоліту й раннього бронзового віку правомірно передбачити неабияку роль так званого Чорного шляху, що йшов поблизу сучасної Умані[83]— зазначимо, з центру поселень-гігантів томашівської культури — на Торговицю через Синюху, а звідси — у степ через Ольшанку, Кільтень, вздовж Малої Висі на Велику Вись.

Просунення трипільського населення у степ і степового — в лісостеп було можливе при мирних, добросусідських взаємовідносинах. Саме такі відносини в енеолітичному середовищі цієї території вперше передбачив В. Даниленко [84].

Томашівська культура як самостійна структура зійшла з історичної арени близько 2800—2750 рр. до н. е., за 250—300 років до того, як зникли дві останні культури трипільсько-кукутенської спільності — жванецька та усатівська. Томашівське населення розчинилося в інших структурних об'єднаннях Трипілля—Кукутені та чужорідних степових — коломийщинській, софіївській групах, а також у косенівській локальній групі, населення якої асимілювали залишки томашівського населення в Буго-Дніпровському межиріччі. Механізм цього процесу досить складний і вимагає вивчення передусім косенівських пам'яток, виділення з навколишнього і віддаленого середовищ специфічних ознак та ознак, які поєднують їх з вихідною територією.

Пам'ятки косенівської локальної групи — нового структурного утворення у Буго-Дніпровському межиріччі — обстежила 1940 р. Т. Пассек і вже тоді вказала на особливості її керамічних форм і орнаментації [85]. У різний час ці пам'ятки досліджували також Т. Мовша, І. Гірник, М. Відейко, Г. Бузян, О. Колесников, А. Брайченко, В. Круц, С. Рижов, О. Якубенко.

За специфічними ознаками матеріалів з найбільш досліджених поселень частину цих пам'яток автор даної статті виділив в окрему локальну косенівську групу [86]. До неї входить 24 різночасові пам'ятки — 22 поселення і два поховання у Колодистому. Вони розташовані на відносно великій території в Уманському, Христинівському, Маньківському, Звенигородському, Тальнівському, Катеринопільському і Жажківському районах Черкаської області та Новоархангельському районі Кіровоградської області. За даними на сьогодні, південний, східний та західний кордони цієї групи окреслюються ріками Синюхою та її притоками Гнилим Тікичем, Ятранню, Уманкою. Крайні східні пункти — Колодисте, кургани Вільховець, Неморож, Бондарка — на Гнилому Тікичу, а також Кобринове, урочище Монастирок, Ризине — на Гірському Тікичу; Аполянка, Косенівка,

---

[82] Див.: Яворницкий Д. И. История запорожских козаков.— СПб., 1892.— Т. 1.— С. 42.

[83] Мовша Т. Г. Проблемы взаимопроникновения степных и древнеземледельческих культур в эпоху энеолита и раннебронзового века // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного и Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в н. э.).— К., 1990.— С. 57.

[84] Даниленко В. М. Энеолит Украины.— С. 104.

[85] Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений.— С. 127—128.

[86] Мовша Т. Г. Хронология Триполья—Кукутени...— С. 70—72; ее же. Косеновская локальная группа...— С. 57—59.

Роги, Краснопілка — на Ревусі; Кочержинці, урочище Шульгівка — у басейні Уманки; Ліщинівка — у гирлі Уманки; Дубова, Черповоди, Собківка, Шарино, Коржова — на Ятрані; Маньківка — в межиріччі Гірського Тікичу і Ревухи; Павлівка II — у межиріччі Гірського і Гнилого Тікичу; Свердлівкове — на Синюсі. Крайні південні пункти на Ятрані — Ятранівка, Дубова, Черповоди. Крайній північний пункт — Павлівка II. Західну границю треба уточнити.

Пам'ятки розміщені некомпактно: в одному місці творять окрему зону, а в центрі та західній частині розташовані посмужно з томашівськими. Етнографи зачисляють такі культурні зони до четвертого типу, тобто до зон глибокого проникнення і черезсмужного розміщення різноетнічного населення [87]. Втім, це стосується ранніх поселень косенівської локальної групи. Синхронізми їх засвідчені томашівськими пам'ятками в Доброводах, Майданецькому, Таллянках і самій Томашівці [88].

Об'єднання пам'яток у косенівську локальну групу базується на вже згаданому, коли йшлося про томашівську культуру, методі: виділенні системи подібних ознак, характерних лише для конкретних пам'яток, у зіставленні з ознаками пам'яток суміжних і віддалених територій. Цим методом визначають їхню вихідну територію, а отже, генетичні джерела.

Специфічні ознаки, які виділяють косенівську локальну групу з масиву трипільсько-кукутенської спільності, такі: 1) топографія поселень; 2) структура поселень і система планування жител; 3) деякі типи кістяних знарядь виробництва; 4) типи знарядь виробництва з глини; 5) типи розписного і кухонного посуду та система його орнаментації; 6) антропоморфна пластика; 7) зооморфна пластика.

Частина поселень косенівської локальної групи розміщена на мисах із так званими стрілками (Косенівка); на стрілоподібних пологих мисах і стрілках (Ятранівка, Свердлівкове), що не характерно для поселень томашівської культури. Паралелі можна виявити на деяких пам'ятках жванецької культури Середнього Подністров'я (Жванець—Шовб) та Середнього Попруття (Костешти IV й інші). Не типова така топографія і для ближче розташованих трипільських культур — петренської та коломийщинської.

Житла Косенівки та Ятранівки стояли групами на значній відстані одне від одного — на це вказують геомагнітні дослідження у Косенівці групи геофізиків під керівництвом Г. Загнія та аерофотозйомка поселення в Ятранівці (за К. Шишкіним). На жодному з поселень томашівської культури такої системи планування немає, отже, і ця ознака виділяє косенівські пам'ятки в регіоні Буго-Дніпровського межиріччя в окрему локальну культурну групу й наближає їх за системою планування до поселень у Середньому Попрутті, зокрема у Старих Бадражах, де, за даними В. Маркевича, житла розміщені групами з великими вільними площами між ними. Житла по два—сім розташовані також у Бринзенах — Циганках [89].

До локальних особливостей житлобудівництва належить спосіб настилання підлоги з плитчастої маси, накладеної безпосередньо на землю, або з підсипаної глини, а також спорудження печей стрічковим способом. Ці

---

[87] Кушнер И. И. (Кнышев). Этнические территории...

[88] Мовша Т. Г. Хронология Триполья—Кукутени...— С. 71; її ж. Жванецька лінія розвитку Трипілля—Кукутені... С. 9—10; ее же. Актуальные проблемы истории...— С. 69.

[89] Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— С. 30.

риси характерні для попрутських поселень типу Бринзени—Циганки, Костешти IV [90], але їх немає в інших культурах, в тому числі томашівській і спорідненій з нею петренській. Зате в Косенівці не виявлено типових для двох останніх культур округлих жертовників.

Таким чином, структура поселень у Ятранівці, Свердлівковому і Косенівці, а також елементи домобудівництва в Косенівці, де досліджено п'ять жител, визначають локальну специфіку косенівських пам'яток.

Своєрідність інвентаря поки що простежується у специфічних кістяних знаряддях виробництва — лопатках-стамесках, виготовлених із щелеп та лопаток великих тварин (Косенівка) і характерних лише для жванецької культури (Бринзени—Циганки, Костешти IV) [91], кістяних лощил у формі кинджала (два такі «кинджали» походять з Кочержинців — Шульгівки, один знайдено в Павлівці II). Жодній культурі, крім жванецької (Бринзени—Циганки, Костешти IV, Жванець—Шовб, Варатика—Холм та інші), де вони масові, аналогічні знаряддя виробництва не відомі.

Локальними культурними ознаками служать глиняні відтяжки для ткацького верстата — конічні, пірамідальні або пірамідальні із заокругленими гранями (Аполянка, Косенівка, Черповоди).

В окремих пізніх поселеннях косенівської групи знайдено конічні й конічні з ямкою зісподу прясла для веретен, ззовні прикрашені променистим заглибленим орнаментом.

Ці форми знарядь виробництва характерні для жванецької культури (Жванець—Шовб, Бринзени—Циганки, Варатика—Холм та багатьох інших), а також її локальних груп — троянівської, софіївської, касперівської, городської. Тобто вони характерні лише для однієї культури і нетипові для територіально близьких культур трипільсько-кукутенської спільності — коломийщинської, петренської та томашівської.

Специфіка косенівських пам'яток яскраво відображена в посуді. Розписний посуд типологічно інший, ніж у названих культурах, переважно прикрашений також іншими орнаментальними сюжетами та елементами. Найхарактерніші посудини таких форм: 1) кулясті, з вузькою шийкою і розкиленими вінцями; 2) сфероконічні, з високою конічною або циліндричною шийкою і відігнутими вінцями; 3) з аналогічною шийкою, але гострими плічками; 4) миски з потовщеними і відігнутими вінцями; 5) миски з s-подібним профілем стінок, різким вигином аж до потовщених і горизонтально зрізаних вінець; 6) кратери з невисокою, гостровідхиленою шийкою та дуже завуженою до дна нижньою частиною; 7) горщики з циліндричною шийкою; 8) горщики з високими плічками посередині висоти посудини або вище та різноманітно оформленою шийкою (циліндричною, завуженою, розхиленою), з майже завжди широким отвором та конічними наліпами в основі шийки (рис. 4).

Для поселень косенівської локальної групи, як і для жванецької культури взагалі, не є типовими кубки, біноклеподібні посудини, чаші з перегородкою, коритця, миски на ніжках, брило-і ступкоподібні покришки. Наявність поодиноких екземплярів (наприклад, у Косенівці) не міняє загальної картини.

---

[90] Бузян Г. Н., Якубенко Е. А. Характерные черты домостроительства косеновской локальной группы //Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры...— С. 61, 62.

[91] Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— Рис. 49, 3, 7; 69, 6, 11—13, 15.

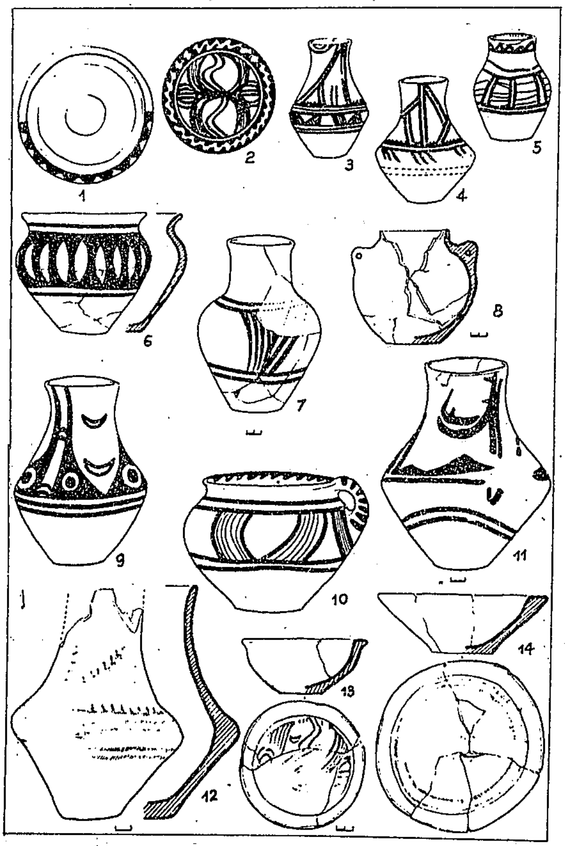

4. Основні форми розписного і кухонного посуду з поселення Косенівка (1—14)

Сукупність істотних інформативних ознак закладена у стилістичних та сюжетних особливостях орнаментації косенівського посуду: схемах із зрізаних овалів, утворених широкими стрічками, вісімкоподібних фігурах; символах молодого місяця; вертикально та навкоси розміщених знаках зміїв; зафарбованих напівовалах, підкреслених тичинками; зафарбованих трикутниках, з'єднаних вершинами, які утворюють подвійні фігури; світових деревах, складених із двох стовбурів з листками, що розміщені тільки із зовнішнього боку, з ланцюжками із гачками; звичайних і потовщених знаках — прямому та перевернутому накресленнях букви «М»; накресленнях букви «γ»; символах променистої зірки; навкісного хреста з двох тонких ліній. Крім того, специфічною ознакою є орнаментація різнотипних мисок та чаш не тільки всередині, а й ззовні.

Перелічені ознаки (за винятком мотиву змія) характерні для пам'яток усієї жванецької культури (Варварівка XV, Щури I, Ломачинці—Вишнева, Старі Бадражі та пізніші поселення). Що ж до таких символів, як світове дерево, змій, тварини і пташки (останні два символи в косенівській локальній групі поки що не відомі), то вони є і в інших культурах, але стилістична манера їх зображення цілком відмінна. Так, навіть на корінній території предків косенівських общин, крім знака світового дерева з двома стовбурами, є знак дерева з одним стовбуром та високим гіллям на вершечку. Символи з мотивом змія розміщені навкоси або вертикально, тоді як у томашівській, коломийщинській та петренській культурах вони горизонтально оперезують посудину. На відміну від названих культур, зображення тварин тут передано в реалістичному стилі, статичній позі. Бики завжди з великими ліроподібними рогами (Варварівка XV, Щури I, Більче-Золоте—Вертеба). Несхожа і манера зображення птахів, бо якщо в томашівській та петренській культурі птахи зображені в польоті, навіть водоплавні (Старі Куракушани, Сушківка, Велика Слобідка — Хрещате, Бузня), то у жванецькій культурі вони статичні.

Згадані раніше подвійні трикутники вперше виявлено у Варварівці XV, Ломачинцях—Вишневій; навкісні хрести та буква «У» — в Щурах I, перевернуту і пряму букву «М» — у Старих Бадражах.

Основні типи кераміки косенівських пам'яток такі:

Перша група — кухонна кераміка, виліплена з глиняної маси з домішками дрібного та грубого піску, подрібненого кварцу, вапняку та черепашок. Нерідко глина містить природні вкраплення слюди. Основні форми цієї кераміки — горщики, миски, чаші (слабовиражені, напівсферичні). Переважають горщики кількох підтипів: 1 — середньої висоти, з широким отвором, розігнутим вінцем, високою шийкою та помірно опуклими високими плічками; 2 — середньої висоти, з широким отвором, лійчастими вінцями й округлими плічками, розміщеними посередині висоти посуду; 3 — з не дуже широким отвором, конічною шийкою, з розміщеними вище середини заокругленими плічками; 4 — подовгасті, з широким отвором, значно відігнутими вінцями, короткою шийкою та s-подібними плічками; 5 — великі, широкогорлі посудини (мабуть, зерновики) із легкорозігнутими вінцями, високою вертикальною шийкою та округлими плічками.

Горщики орнаментовані у верхній частині (по краю вінець), зрідка під вінцями на шийці та найчастіше — на плічках при основі шийки. Це овальні, напівовальні, округлі або трикутні заглиблення, наколи, зубчасті відтиски, які оперізують одним — двома рядами плічка, іноді — шийку, знизу або зверху. По краю вінець нанесено наколи, насічки. Маємо також композиції з відтисків крученого або перевитого шнура — гусенички, що найчастіше розміщені в один горизонтальний ряд, зрідка — навкоси або ялинкою. На окремих екземплярах посуду орнамент прокреслений двома лініями і оперізує основу шийки та верхню частину плічок. Останні бувають прикрашені з чотирьох боків конічними наліпними гудзиками або парою з'єднаних потовщених ріжкоподібних виступів, наліпленим циліндричним гудзом, плоскими напівовальними гудзичками в поєднанні з відтисками шнура. Плоскі напівовальні гудзики характерні також для пам'яток софіївської культурної групи та поселення Костешти IV.

Миски — конічні, з опуклими стінками та різним профілем країв вінець. Різноманітніші чаші — з такими ж випуклими, але напівовальними краями

вінець; із s-подібним профілем стінок і вигином в основі вінець, з горизонтально зрізаними і відтягнутими вінцями; напівсферичні з нахиленими досередини вінцями. Втім, орнаментовані по краю вінець лише деякі миски.

Столовий посуд буває розписаний і неорнаментований. Виліплений з відмученої глини або глини з домішками піску (часом грубого), подрібненого кварцу, білого та червоного шамоту. Поверхня найчастіше вкрита рідким розчином глини жовто-гарячого, червонуватого, світло-бежевого кольорів. Розписані посудини чорною або світло-коричневою фарбами, нерідко — у поєднанні з червоною, яка лише підсилює головний сюжет рисунка. Орнамент розміщений або в одному широкому поясі, що опускається нижче від плічок, або у двох поясах (лише на посуді з широкими плічками і високою конічною або циліндричною шийкою), іноді — у трьох поясах, (вкриває поверхню майже до дна). Орнаментальні пояси розділені горизонтальними стрічками з двох широких ліній, верхня з яких підкреслена заповненими фарбою підтрикутними зубцями.

Форми посуду: 1. Сфероконічні, з вузькою високою циліндричною шийкою, округлими плічками посередині висоти і завуженою до дна нижньою частиною. 2. Сфероконічні, з сильновідігнутим краєм вінець, нижчою шийкою й опущеними нижче від середини посудини округлими плічками. 3. З вузьким отвором, майже циліндричною вузькою шийкою, високими округлими плічками та з різким переломом стінок унизу. Посуд орнаментований здебільшого в широкому поясі на рівні максимальної ширини плічок, рідше — у двох поясах на верхній та нижній частинах, зверху розміщені по вертикалі змієподібні лінії. Внизу відрізки широких напівовальних або овальних стрічок заповнені вузькими лініями і з'єднані двома горизонтально вигнутими тангентами. На поверхні фону стінок усередині овалів — символічні знаки: широка буква «М» у прямому і перевернутому накресленнях, нанесена двома або однією лінією. Зазначимо, що рисунок овалів з такими знаками характерний також для посудин з високою конічною шийкою та округлими плічками. 4. Горщики з широким отвором, короткою шийкою можна поділити на кілька підтипів: а) з відхиленим краєм вінець, напівсферичними плічками і великою петельчатою ручкою від краю вінець до середини плічок; б) з напівсферичними плічками та двома петельчатими ручками; в) з напівовальним краєм розхилених вінець, сильноопуклими плічками посередині висоти горщика. Всі ці горщики орнаментовані в одному широкому поясі від шийки до низу плічок, обведеному двома подвійними стрічками. У сюжетах — овали з хвилястими лініями всередині, зафарбовані фігури з розширеними на кінцях трикутниками, між ними — видовжені овали, залишені в кольорі фону посудини; зрізані напівовали з вузьких ліній і овалом усередині, заповненим скісною сіткою. Ця основна сюжетна схема з'єднана розміщеними навкоси лініями та трикутниками, оберненими у протилежні боки. 5. Посудини з високою конічною шийкою кількох підтипів: а) з низькими гострими плічками і відігнутим краєм вінець; б) з високими округлими плічками та майже циліндричною вгорі конічною шийкою. Орнаментовані в одному широкому поясі, у двох, а навіть трьох поясах, що обведені горизонтальними стрічками. Верхній пояс (від вінець до максимального діаметру плічок) ширший і основний, підкреслений внизу зубцями. Під вінцями вузька лінія з подвійними фестонами. Поверхня розділена парними стрічками або вигнутими трикутниками

на метопи. На вільній площі проведені навкоси стрічки, змієподібні лінії, світове дерево з тичинками по краю, зафарбовані парні трикутники, які з двох протилежних боків підходять до вертикальних стрічок. Нерідко всередині трикутника є залишені в кольорі фону овали або кола, які відтворюють мотив лицьової урни. Крім них, трапляються символи молодого місяця, розміщені по одному або один під одним; вигнуті широкі лінії з тичинками. У середньому поясі, на плічках,— зрізані стрічки з вузьких ліній, з'єднані навкісними лініями; овали з двох стрічок із символом молодого місяця, зрідка — вузькі видовжені овали, заповнені ромбами; відрізки вертикальних стрічок, також з'єднаних тангентами; трикутники із скісною сіткою та відрізки навкоси розміщених стрічок. У нижньому поясі аж до денця (або майже до нього) — рисунок вигнутих овалів. 6. Посудини, наближені до так званих кубків,— з високими, легкоокруглими широкими плічками і майже циліндричною, відносно вузькою шийкою. Орнаментовані в одному чи двох поясах: у верхньому поясі, на шийці,— вузькою вигнутою стрічкою, у нижньому, на плічках,— відрізками подібних стрічок. 7. Амфори двох підтипів: а) із сильновідігнутим краєм вінець, конічно розширеною шийкою та чотирма ручками з високими напівсферичними плічками і різким згином до дна; орнаментовано ці амфори в широкому поясі овалами, з'єднаними тангентами; б) амфори з двом ручками на максимальному діаметрі плічок з орнаментальною схемою «совиний лик». 8. Миски трьох підтипів: а) конічні з напівовальним краєм; б) конічні з легковвігнутими стінками, потовщеним і горизонтально зрізаним краєм відтягнутих вінець; в) з потовщеними з внутрішнього боку та напівовально вигнутим краєм вінець. Розмальовані всередині, а також ззовні аж до дна — ця особливість притаманна лише мискам, що виявлені на генетично споріднених поселеннях (Варварівка XV, Щури I, Ломачинці—Вишневе та інші). У системі розпису переважають зрізані овали з широких стрічок, з'єднані на зовнішній поверхні дугоподібними вигнутими лініями. На внутрішній поверхні їх вінця оперізують повернені один до одного зафарбовані трикутники або ряди фігур з подвійних, з'єднаних вершинами трикутників. Різноманітний орнамент на дні мисок. Миски з легковигнутими стінками і розхиленим горизонтально зрізаним краєм вінець. Вони обведені двома лініями, посередині яких нанесено хрестоподібний знак з подвійних ліній з тичинками; по краю вінець у них — зубці, на стінках та дні — вісімкоподібні фігури, іноді заповнені додатковими дрібними сюжетними елементами, наприклад трикутниками чи овалами. Трапляються мотиви овалів, що поділені відрізками вертикальних ліній або фестонів. 9. Кратери із s-подібним профілем, дуже завуженою нижньою частиною і заглибленням на шийці. Їх розхилені вінця орнаментовані з двох боків: по краю зсередини — вигнутими зубцями або парними трикутниками чи вертикальними штрихами, довкола основи шийки — двома лініями, на плічках — короткими вигнутими стрічками із зірочками посередині. У центрі — коло. Із зовнішнього боку на вінцях нанесено зубці, на плічках, в широкому поясі,— овали, розділені по вертикалі на дві частини, з'єднані тангентами. Чаші напівсферичні, розширені до краю вінець, також орнаментовані з двох боків (лише зрідка тільки всередині) широким поясом з ліній, заповнених фестонами. Ззовні на вінцях — зубці, а на стінках, у широкому поясі,— зрізані овали, розділені на дві частини. Овали з'єднані тангентами. 10. Чаші з напівсферичними стінками, розширеними до напівовального краю вінець. Орнаментовані ззовні та всередині (зрідка — тільки всередині кіль-

кома опоясуючими лініями). Перші ззовні, у широкому поясі, оточеному лініями, заповнені фестонами. На внутрішній поверхні розміщена система подвійних вісімок, які зрідка перетинаються, або розписаних кіл. Чаші з напівсферичними стінками і похилим досередини краєм вінець орнаментовані складніше. Тут є сюжет з чотирьох з'єднаних овалів (рис. 4,2).

До третьої групи кераміки належать неорнаментовані посудини тих же форм, що і розписані, але вкриті лише обличкуванням, або ангобом. Серед них: а) амфори з високими напівсферичними плічками, порівняно вузькою шийкою і двома напівовальними вухами у верхній частині; б) амфори з округлими плічками, вузькою конічною шийкою та двома гострими в профілі вухами; в) великі (високі) посудини з округлими плічками, циліндричною і вузькою шийкою та розігнутим краєм вінець; г) миски конічної форми, миски із s-подібними стінками та вигином при розхилених вінцях.

Треба зазначити, що в орнаментації посуду косенівських поселень переважно немає елементів, які притаманні томашівській культурі. Це дуже стилізовані «стрічкові» зображення тварин, птахів у стрімкому польоті, подвійних світових дерев, гори з тичинками або без них, з якої росте світове дерево, триптих на одній конічній ніжці. Що ж до типової томашівсьої лицьової урни, то вона в косенівській групі виступає у дуже зміненому вигляді.

Порівняння косенівської кераміки з розписним та кухонним посудом суміжних і віддалених культур трипільсько-кукутенської спільності за системою ознак свідчить про локальну особливість поселень, притаманну косенівській групі та насамперед різночасовим пам'яткам жванецької культури Середнього Подністров'я і Попруття (Варварівка XV, Щури I, Ломачинці—Вишнева, Старі Бадражі та інші). Лише символи молодого місяця трапляються також у петренській та кошиловецькій культурах.

Отже, є підстави генетично пов'язати посуд косенівських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя з перерахованими поселеннями Придністров'я і Попруття та визначити за ним їхню вихідну територію.

Критерієм для виділення косенівської локальної групи може бути також антропоморфна і зооморфна пластика. В антропоморфній пластиці панує схематично-реалістичний стиль: жіночі постаті виліплені переважно в позі стоячи, з плоскою голівкою, що оточена, немовби німбом, дрібними дірочками, з видовженим плоским тулубом, двома зімкнутими ніжками та часто з наколами на місці лобка (рис. 3, 1,2).

Фігурки тварин модельовані різноманітними прийомами. Вони завжди на чотирьох конічних широко розставлених ніжках, з підтрикутною голівкою, нерідко — з великими крутими рогами, масивним тулубом з вигнутою спиною, запалими боками та великою, добре сформованою задньою частиною. Підгруддя, хребет та притиснутий до тулуба хвіст підкреслені ще й защипами (рис. 3, 4).

Ці категрії культових предметів мають аналогії тільки у жванецькій культурі. Такі жіночі фігурки є у Ломачинцях—Вишневій, Бринзенах—Циганках, Жванці—Шовбі та інших поселеннях. Виявлення їх на поселенні в Усатовому у вихватинській і троянівській локальних групах зумовлене походженням цих пам'яток з одного кореня.

Також притаманні тільки жванецькій культурі, зокрема, стилістичні особливості моделювання бика. Подібні статуетки походять зі Старих

Бадражів [92], Трифауці—Села [93], із Жванця—Шовба, Сандраків та інших. Треба зазначити, що найдавніші екземпляри з підгруддям-защипом, на чотирьох конічних ніжках є у комплексі поселення часу Кукутені А IV, Друци I в Молдові [94] (рис. 3,6). В інших культурах Трипілля—Кукутені ці образи зооморфної пластики потрактовані дещо інакше, про що вже йшлося.

Отже, на основі масових ознак та їх системи (топографія і структура поселень, елементи житлобудівництва, влаштування інтер'єру, кістяні та глиняні знаряддя і велика кількість інструментів з високоякісного кременю; форми та орнаментація розписних і кухонних посудин; антропоморфна та зооморфна пластика) в Буго-Дністровському межиріччі можна виділити 24 пам'ятки, які об'єднуємо у своєрідну косенівську локальну групу. Територія їх поширення окреслюється притоками ріки Синюхи, межиріччям Гнилого Тікичу та Ятрані, ріками Ревухою, Уманкою, Конелою, Гірським Тікичем та самою Синюхою.

З аналізу джерел випливає такий висновок: у Буго-Дніпровському межиріччі проживало населення, генетично не пов'язане з томашівськими племенами. За системою подібних взаємозустрічних ознак воно має спільні джерела із жванецькою культурою Середнього Подністров'я раннього етапу її розвитку і є східним відгалуженням цієї культури ще на ступені Варварівка XV, Щури I [95]. Тобто творці косенівської локальної групи — відлам жванецького етносу, який переселився із Середнього Подністров'я на нові землі. Але переселенці не були ізольовані. На новій території вони нав'язували контакти з місцевим населенням, про що свідчить частина матеріалів з Косенівки. Так утворилася специфічна контактна зона з черезсмужним розселенням вихідців із середнього Дністра. Водночас, переселяючись, вони зберегли ознаки своєї етнічної належності — як невід'ємна частина етнічної спільності, що, за даними етнографів, відображене специфічними рисами культури [96].

Велике значення має те, що переселенці вибрали для замешкання аналогічне або близьке до попереднього фізико-географічне середовище, яке забезпечило збереження їхніх культурно-господарських традицій. Схожість із життям на материнській території простежується у сфері як матеріальної, так і духовної культури. У способі господарювання важливим є факт домінування диких тварин над свійськими (за визначеннями кісткового матеріалу з Косенівки, які провів О. Журавльов і які збігаються з даними В. Бібикової для генетично близьких з Косенівкою середньодністровських поселень Жванець—Шовб та Жванець—Лиса Гора). Тобто населення Косенівки, зокрема у період існування житла № 5, дотримувалося того ж господарського типу, що і його ще не зовсім вияснені предки на рідній землі, яку сьогодні можемо визначити лише широкими рамками Середнього Подністров'я.

Пам'ятки косенівської локальної групи попередньо можна поділити на три хронологічні групи: 1. Аполянка та Косенівка, житла № 1, 3; 2. Косенів-

---

[92] Маркевич В. И. Далекое — близкое.— С. 100.
[93] Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— Вклейка 2.
[94] Балабина В. И. Зооморфная пластика трипольского поселения Друцы I // СА.— 1988.— № 2.— С. 58—72, рис. 2,3.
[95] Мовша Т. Г. Хронология Триполья—Кукутени...— С. 66, 70—71; её же. Косеновская локальная группа...— С. 57—59.
[96] Бромлей Ю. В. Этнос и этнография.— С. 37.

ка, житла № 2, 5; 3. Поселення Кочержинці—Шульгівка, Павлівка II (урочище Гегове), Собківка. Найпізнішим є, певно, поселення Шарино. Періодизація цих пам'яток базується звичайно на масових керамічних матеріалах.

Форми посудин і орнаментальні схеми та їх елементи з поселень першої хронологічної групи не зовсім збігаються за часом із знахідками з Варварівки XV. Посудини дещо змінилися, що видно на розписній і, особливо, кухонній кераміці, де вони архаїчні за формами та орнаментацією — округлі, присадкуваті, прикрашені на плічках заглибленими шевронами і фестонами, ручками-защипами. У жодному косенівському поселенні таких посудин не виявлено. Горщики Аполянки менше опуклобокі, з невеличкими ручками-защипами або маленькими конічними виступами.

Поселення другої хронологічної групи близькі до поселення Щури I на Реуті. Матеріали з розкопок одного житла на ньому опублікував В. Бікбаєв [97].

На розписному посуді жител № 1, 3 поселень Косенівка та Щури I переважна більшість форм та орнаментальних сюжетів спільні, але крім характерних посудин з напівсферичним тулубом і високою конічною шийкою в Косенівці є ще підтип цієї форми — посудини з гострими плічками. До того ж менше напівсферичних чаш [98].

До більш пізнього часу косенівських пам'яток входить кераміка (зокрема, жител № 2, 5 з Косенівки), де в орнаментації уже є нові елементи, характерні для Старих Бадражів, що належать до дальшого після Варварівки XV ступеня (бадразького) [99], та до синхронних їм пам'яток у Середньому Подністров'ї. У розписній кераміці бачимо ланцюжки ромбів, ромби з гачками: широкі з подвійної лінії знаки букви «М», що типові для Старих Бадражів. Там же типові на кухонних посудинах ялинкові композиції, нанесені по краю вінець та плічках шнурочком і гусеничкою (у Старих Бадражах, згідно з В. Маркевичем, лише під вінцями) [100]. Для обох цих пам'яток характерним композиційним елементом є зубцеподібна заглиблена лінія, а також конічні наліпи в основі шийки.

До третього хронологічного ступеня зараховані малодосліджені пам'ятки косенівської локальної групи — Кочержинці—Шульгівка, Павлівка II—Гегове, Ризине—Невдобна, Собківка. Водночас вони дали нові, прикрашені заглибленим орнаментом кістяні знаряддя виробництва, які з'являються на бринзенському етапі розвитку пам'яток у Північній Молдові (лощила у формі кинджалів, глиняні прясла для веретен; жіночі статуетки з німбом та орнаментованим наколами лобком). Символи ромба з гачками, перевернута буква «М», накреслена тонкою лінією, також є хронологічною ознакою, характерною для поселень Жванець—Шовб, Дарабани III, Бринзени—Циганки.

Поступово змінюється і склад керамічної маси кухонних посудин. Так, якщо в Косенівці домішок дрібних черепашок майже не вживали, то в Кочержинцях—Шульгівці посуд виготовлений з цими домішками, а в Шарині він кількісно переважає.

---

[97] Бикбаев В. М. Исследования трипольского поселения Щуры I // Археологические исследования в Молдавии 1984 года.— Кишинев, 1989.— С. 50—61.

[98] Там же.

[99] Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— С. 33.

[100] Там же.— С. 33, рис. 39, 22.

Сліди дальшого розвитку косенівської локальної групи на її території не простежуються, в усякому разі, на сьогодні. Вони відомі північніше, у Вінницькій області. Це поселення Городське, урочище Ясенова Гребля (розвідки П. Хавлюка *), Борисівка II, Стіна Коло Церкви, Вила-Ярузька, а також Стіна—Могилки (за даними О. Якубенко та Т. Ткачука). Причини такого явища не зовсім ясні. Степові племена ямної культури просунулися сюди значно пізніше. Всі їхні поховання, які вдалося виявити, належать до пізньоямного часу й у степу перекривають усатівські.

Так на сьогодні простежується еволюційна лінія пам'яток косенівської локальної групи. Цікаво, що Городське—Ясенова Гребля за характером матеріалів зближується з верхнім шаром відомого поселення Печера [101]. В обох пам'ятках багато виробів з рогу оленя, в тому числі великих рогових мотик. Подібний також розписний посуд: напівсферичні чаші й посудини кулеподібної форми, з короткою циліндричною шийкою та двома вушками з вертикальним отвором, прикрашені скісною сіткою. Печера, Стіна Коло Церкви, Городське—Ясенова Гребля продовжують генетичну лінію розвитку жванецької культури. К. Черниш не без підстав зіставила розписний посуд Печери з посудом Городського на Волині.

Підсумовуючи, ще раз підкреслимо, що пам'ятки косенівської локальної групи за системою взаємозустрічних ознак генетично пов'язані із середньодністровськими поселеннями жванецької культури (типу Щури I, Старі Бадражі, Ханькеуць I). Останнє поселення, як і Пиржота X, дослідники відносять до типу Старі Бадражі [102].

Далеко не просто пройшло свій історичний шлях населення косенівської групи, яке вклинилось в чужоетнічне середовище, хоча, мабуть, уже значно ослаблене.

Вивчення проблеми зв'язків населення косенівської локальної групи і томашівської культури пов'язане з аналізом хронологічного співвідношення їх і пам'яток типу Варварівка XV, Щури I, Старі Бадражі.

У Середньому Подністров'ї визначається хронологічна колонка цих поселень, які, починаючи від Варварівки XV, підмінюють одне одного. Так, за Варварівкою XV ставимо, враховуючи кухонну кераміку, Щури I. Далі Трифауці—Село з елементами Старих Бадражів і Бризени—Циганки [103]; близька за часом Коновка—Пуцита (житла № 1, 2), також з елементами Старих Бадражів, і Дарабани III [104]—Жванець—Шовб—Ханькеуць I, Бабшин—Цвіклівці та інші пам'ятки.

Далекою генетичною підосновою поселень типу Варварівка XV (кукутєнського ступеня, за В. Маркевичем) є Траян—Дялул—Финтинилор, Гелеешті. Їхні характерні ознаки — брак біноклеподібних посудин [105], що є особливістю жванецької культури взагалі; наявність: бітрикутних фігур у системі

---

* Висловлюємо щиру подяку П. Хавлюкові за можливість опрацювання матеріалів з Ясенової Греблі.

[101] Черныш Е. К. Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге // Археологический сборник / Государственный Эрмитаж.— Л., 1959.— Вып. 1.— С. 187—201.

[102] Бикбаев В. М. Данные к ритуалу, связанному с оставлением кукутень-трипольских гончарных печей // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры...— С. 148.

[103] Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— С. 64.

[104] Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія.— К., 1985.— Вип. 52.— С. 51.

[105] Dumitrescu Vl. La station préhistorique de Traian // Dacia N. S.— 1970.— T. IX—X.— S. 11—114.

орнаменту розписного посуду, розміщених в останніх, подібно, як і у бринзенських і жванецьких знахідках, в овалах з широких стрічок або лабрисах; букраній ліроподібної форми, пізніше трансформованих у розпису та стилістично однотипних лише для пам'яток жванецької культури, виражених у зображенні биків з ліроподібними рогами (Варварівка XV—Щури I—Більче-Золоте—Вертеба); антропоморфних статуеток на двох зімкнутих ніжках (але ще поряд із статуетками з конічною ніжкою) (Траян—Дялул—Финтинилор III).

Між цими вихідними пунктами і Варварівкою XV бракує, якщо була безперервність розвитку, багато зв'язуючих ланок.

Хронологічне зіставлення косенівських поселень і поселень матірної території таке: Аполянка близька за часом до Варварівки XV, але все-таки пізніша за неї. Косенівка (житла № 1, 3) стоїть після Варварівки XV і зближується з Щурами I. Матеріали жител № 2 та, особливо, № 5 Косенівки мають паралелі у Старих Бадражах; Кочержинці—Шульгівка, Павлівка, урочище Гегове за кістяними кинджалами зближуються з поселеннями типу Жванець—Шовб, Бринзени—Циганки і є пізніші за Косенівку.

Синхронність косенівських поселень другого ступеня з томашівськими останніх ступенів їх розвитку[106] підтверджується наявністю кухонних посудин з конічними наліпами в Доброводах і Таллянках (у житлі, що було розчищене у 1990 р.,— для огляду під час Першого польового семінару з трипільської культури) і, зокрема, символів-знаків (наприклад, навкісного хреста на гостроребровому кубку з Томашівки) [107].

Крім основної жванецької лінії, у косенівській локальній групі відобразилися й інші культурні елементи: петренські мотиви «гусениці» (Багва), «совиний лик» (Косенівка) — в орнаментації посудин; томашівські традиції — гостроребровість деяких посудин з високою конічною шийкою (Багва, Косенівка, Лішинівка, Вільховець); перероблена схема лицьової урни: заштриховані трикутники; відрізки навкісних ліній у нижньому орнаментальному поясі (Косенівка), а також томашівські імпорти і запозичення: кам'яне тесло, гостроребровий кубок; біноклеподібна посудина; чаша з перегородкою; статуетки на одній конічній ніжці; фігурка ведмедиці (Косенівка), статуетка на стовбчатій ніжці (Аполянка).

Звідси випливає принципово важливий висновок: косенівська локальна група фіксується поряд з чужим населенням трипільсько-кукутенської спільності у своєрідній контактній зоні з особливим типом етнічних границь. Як уже зазначалося, в етнографії таку зону відносять до четвертого типу — глибокого проникнення в черезсмужне розташування поселень різноетнічного населення.

Тогочасне поселення, судячи з матеріалів житла № 5 з Косенівки, напевно вже не мало однокомпонентного складу, можливо, через шлюбні відносини з представниками томашівських общин, які згодом були асимільовані [108].

Відірваність від батьківської території й матірного етносу, сусідство з населенням томашівської культури пізнього ступеня та близькість до степових племен (що становить окрему проблему) привели до появи нових

---

[106] Мовша Т. Г. Косеновская локальная группа...— С. 57—59.

[107] Мовша Т. Г. Хронология Триполья—Кукутени...— С. 65; її ж. Жванецька лінія розвитку...— С. 10; ее же. Актуальные проблемы истории...— С. 171.

[108] Мовша Т. Г. Хронология Триполья—Кукутени...— С. 72.

специфічних рис у косенівській локальній групі [109], які, можливо, належать вже до окремої культури.

Хронологічні рамки пам'яток косенівської локальної групи: від рубежу IV—III тис. до н. е.— до XXVII ст. до н. е. Верхня дата для пам'яток четвертого хронологічного ступеня, але вже на іншій території,— середина III тис. до н. е.

Tamara MOVSHA

THE TRYPILLYA-KOUCKUTEN' COMMUNITY AS A PHENOMENON IN THE HISTORY OF ANCIENT SOUTH-EASTERN EUROPE (On the Problem of Culture Identification)

Within the period between the 4th millenium and the first half of the 3rd millenium B. C. on the eve of protocivilization, a high standard of development in South Eastern Europe was reached by the Trypillya-Kouckuten' historical community — a phenomenon of the Aeneolithic Age of the Balkan-Mediterranian zone.

In terms of Modern methodological achievements of archeology one can hardly regard the Trypillya-Kouckuten' culture as a one-layer formation. According to the author, this community consists of eight archeological cultures: the Petreny culture (analogous to the Kouckuten' one) and the Tomashiv culture closely related to them as well as the cultures of Koshylivtsi, Zhvanets', Kolomyishchyna, Sofiyivka, Ussatovo and Kossenivka, the latter being under our study at present.

The problem of identification of a culture and that of the interrelation between the representatives of a given culture and those of other cultures is regarded in this paper on the basis of the material relics found in the Booh-Dnieper inter-river area to which place two different ethnic groups from the Middle Dniester region migrated. This migration resulted in the formation of the Tomashiv culture which originated from the same source as the Petreny culture and the Kossenivka local group — a fragment of the Zhvanets' ethnos whose settlements in the new land developed features of an endependent culture.

The Kossenivka culture chronologically falls within the period between the turn of the 4th/3rd milleniums up the 27th century B. C. The historical fate of its representatives has not been ascertained so far.

The Tomashiv culture existed up until the end of the first quarter of the 3rd millenium B. C. Part of its population migrated out of the area, while the others were assimilated by the Kossenivka population.

The achievements of the protocivilization of the Trypillya—Kouckuten' community (notwithstanding the lack of continuity of its development) have survived throughout the ages and became part and parcel of the Slavonic peoples' culture, the Ukrainian in particular, which can be traced in many elements of the material and spiritual culture of the latter.

[109] Мовша Т. Г. Хронология Триполья—Кукутени...— С. 66; її ж. Жванецька лінія розвитку...— С. 10: ее же. Актуальные проблемы истории...— С. 172; ее же. Косеновская локальная группа...— С. 58—59.

Володимир БАРАН

СТАНОВЛЕННЯ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР ТА ОСНОВНІ ШЛЯХИ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

I. ВИТОКИ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР

До вивчення проблем слов'янського етногенезу на основі археологічних джерел можна підійти через визначення регіонів, у яких у середині I тис. н. е. відбулися процеси становлення ранньосередньовічних слов'янських етнічних груп. Ці процеси дуже складні й не завжди достатньою мірою виражені в матеріальній культурі. В історичній, лінгвіністичній та археологічній літературі знайдемо різні оцінки джерел та тлумачення згаданих явищ. Запропоновано концепції, які в чомусь доповнюють, а в чомусь заперечують одна одну.

Наше завдання полягає у тому, щоб за новими археологічними джерелами окреслити регіони становлення та кристалізації ранньосередньовічних слов'янських культур і через ретроспекцію розкрити їхні витоки. Якщо ми зуміємо з'ясувати, де, коли і на основі яких культур сформувалися старожитності слов'ян V—VII ст., засвідчені писемними джерелами, то тим самим істотно наблизимося до розв'язання проблеми слов'янського етногенезу.

У наш час визначилося кілька напрямів у пошуках джерел слов'янських культур раннього середньовіччя.

П. Третьяков, Й. Вернер, В. Даниленко, К. Годловський, М. Парчевський, віддаючи перевагу соціально-економічній моделі в порівнянні культур римського і середньовічного часів, убачають підоснови їх на північному сході — у верхів'ї Дніпра, в області поширення пам'яток зарубинецької та київської культур, що послідовно заступають одна одну[1]. К. Годловський уважає, що «...археологічну культуру слов'янських народів у час їх розселення на величезних просторах від Дніпра до Лаби та Балканського півострова характеризує не стільки певний склад провідних категорій знахідок, скільки загальна модель і структура цієї культури, що відображає пев-

[1] Див.: Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.; Л., 1966.— С. 301—302; его же. У истоков древнерусской народности.— Л., 1970.— С. 43—110; Вернер Й. К происхождению и распространению антов и склавинов // Советская археология.—1972.— № 4.— С. 102—115; Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія.— 1976.—№ 19.— С. 65—91; Godłowski K. Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V—VIII w. n. e.— Kraków, 1979.— S. 7—27; Parczewski M. Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce.— Kraków, 1988.— S. 105—119.

ний тип соціально-економічних відносин, звичаїв та вірувань»[2]. Загальний тип ранньослов'янських культур (празької, пеньківської, колочинської), на його думку, докорінно відрізняється від типу, що притаманний культурам римського періоду в Середній Європі та Скандінавії, а також у лісостеповій та степовій зонах Східної Європи — таким, як пшеворська, вельбарська, черняхівська. Очевидні невідповідності, які виникають при порівняльному аналізі празьких старожитностей і пам'яток київської культури (різнотипність кераміки, відмінність у внутрішньому обладнанні жител, незбіжність території поширення), К. Годловський пояснює тим, що культура слов'ян раннього середньовіччя сформувалася за дуже короткий час, уже тоді, коли вони опинилися за межами своєї первісної території та просунулися дещо на південь, в області черняхівської культури між Дніпром, Дністром і Віслою.

Й. Вернер твердить, що ранньосередньовічні слов'янські старожитності сформувалися в лісовій зоні Східної Європи. Там слов'яни проживали до 500 р., займаючи області поміж балтами, угро-фіннами та населенням черняхівської культури, яку він уважає одноетнічною — готською. На південь, тобто в райони Середнього Подніпров'я та Подністров'я, слов'яни почали просуватися лише через століття після гуннського нашестя наприкінці IV ст. та відходу готів. Це була первинна експансія слов'ян у межі черняхівської культури відносно вторинної — тієї, що почалася після 600 р. з нових рубежів та охопила області на південь від Дунаю. Після відходу готів і до приходу слов'ян на території колишньої черняхівської культури існував хіатус, який тривав близько ста років.

На відміну від Й. Вернера, К. Годловський визнає факт появи слов'янських старожитностей у лісостеповій частині Східної Європи вже в V ст. Картографування знахідок V ст. виявило, що як колочинські поселення на верхньому Дніпрі, так і пеньківські в Середньому Подніпров'ї та празькі в Середньому Подністров'ї й верхів'ях Пруту з'являються не пізніше середини V ст. На початку VI ст. ранньосередньовічні слов'янські старожитності з'являються у межиріччі Вісли та Одри. П. Третьяков припускав наявність у пшеворській і черняхівській культурах слов'янського компонента та його участь у формуванні слов'янських старожитностей раннього середньовіччя нарівні із зарубинецькою та київською культурами, але відводив йому в цих процесах незначне місце[3].

Іншого погляду на формування ранньосередньовічних слов'янських культур дотримуються І. Русанова та В. Сєдов. Виходячи з морфологічних ознак самої матеріальної культури — переважно з типологічної близькості або ідентичності ліпного посуду певної форми та поховального обряду, вони припускають, що витоки празької культури слід шукати в межиріччі Вісли та Одри у пшеворських старожитностях. Останніми роками І. Русанова провела велику роботу для вичленення кельтських, германських та слов'янських компонентів у пшеворській культурі[4]. Однак власне слов'янських компонентів, які сягають корінням підкльошової культури, виявилося дуже

---

[2] Godłowski K. Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian...— S. 11—12.
[3] Третяков П. Н. У истоков древнерусской народности.— С. 50.
[4] Русанова И. П. Компоненты пшеворской культуры // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Т. 4.— С. 195—199.

мало. Північні області Подніпров'я, на думку І. Русанової, займали балтські угруповання. До їхньої культури вона зачисляє не тільки старожитності Білорусі типу Банцеровщина—Колочин, а й пам'ятки зарубинецької та київської культур. Отже, обидва дослідники не вважають регіон Верхнього Подніпров'я, зокрема Київщину, територією проживання слов'ян у римський час до появи тут у IV ст. поховань у довгих курганах.

Пеньківська група пам'яток, за В. Сєдовим, є дальшим розвитком середньодніпровської частини черняхівської культури. Так розглядає витоки пеньківської культури й І. Русанова, але вона вважає, що пеньківські пам'ятки на ранньому етапі взагалі не можна пов'язувати зі слов'янами[5]. Ці пам'ятки слов'янізуються лише у процесі інфільтрації у Подніпров'я населення празької культури.

В. Сєдов дещо змінив свій погляд. Поєднавши частину празьких і пеньківських старожитностей України, він дійшов висновку, що вони ведуть своє походження від хліборобського населення пшеворської та черняхівської культур, яке «не покинуло місць проживання» у добу великого переселення народів[6].

Компроміснішу думку обстоювали Й. Геррманн та З. Ваня. Перший убачає слов'янські компоненти в ранньоримський час у зарубинецькій культурі Полісся та пшеворській культурі Верхнього Повіслення, а в пізньоримський час — у ріпнівській групі черняхівської культури, іголомській, пшеворській, нижньосілезькій та добродзенській культурних групах[7]. За Й. Геррманном, ці області були рубежами, з яких почалося розселення слов'ян у VI—VII ст. за межі своєї прабатьківщини. З. Ваня вважає, що процеси формування слов'янської етнічної спільності охопили південні області київської, північно-західні області черняхівської та східні області пшеворської культур. Саме в цьому регіоні сформувалися старожитності празької культури VI—VII ст., що належали склавінам. Пеньківська культура відображає слов'янізацію антів, а колочинська — південних балтів[8]. В. Генсель визнає наявність у пізньоримський період слов'янського компонента у складі пшеворської, черняхівської та київської культур між Одрою і середнім Дніпром, не заперечуючи кельтських та германських елементів у пшеворській та готських, фракійських, пізньоскіфських і сарматських елементів у черняхівській культурах. Ця територія, на думку В. Генселя, стала початковою для слов'янських рухів, що охопили в ранньому середньовіччі Центральну, Східну та Південно-Східну Європу[9]. Слід зазначити, що серед польських археологів немає єдиної думки щодо формування ранньосередньовічної слов'янської культури на території між Віслою і Одрою. Деякі з них (К. Яжджевський, В. Генсель, З. Курнатовська, В. Шиманський, Л. Лецеєвич) намагаються знайти зв'язок між ранньослов'янськими і пізньопшеворськими

---

[5] Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв.— М., 1976.— С. 196—215.

[6] Седов В. В. Проблема происхождения и начальной истории славян // Историко-археологическое изучение Руси.— Л., 1988.— С. 14.

[7] Herrmann J. Germanen und Slawen in Mitteleuropa.— Berlin, 1984.— S. 3—10.

[8] Vaňa Z. Poznamky k etnogenezi a diferenciaci Slovanu z hlediska poznamku archeologie a jazykovedy // Pamatky archeologickie.—Praha, 1980.— T. LXXI.—S. 225—237.

[9] Hensel W. Skąd przyszli słowianie.—Wrocław, 1984.— S. 181—192.

старожитностями, інші (К. Годловський, М. Парчевський) ці зв'язки заперечують[10].

Б. Рибаков у пошуках витоків слов'янських старожитностей зіставив територію поширення празької культури з ареалами культур більш ранніх часів у межиріччі Дніпра та Одри, починаючи з епохи бронзи. Він накреслив п'ять етапів їх розвитку. Два з них охоплюють різні культури (тшинецько-комарівська, лужицька, білогрудівська, чорноліська, скіфська лісостепова) епохи бронзи та раннього заліза. На третьому і четвертому етапах (II ст. до н. е.—IV ст. н. е.) на цій території відомі пшеворська, зарубинецька, черняхівська та київська культури. Оскільки ареали згаданих культур приблизно вписуються у простір Дніпровсько-Одерського межиріччя, дослідник уважає, що всі вони пов'язані з поетапним формуванням слов'янської етнокультурної спільності. На п'ятому етапі, який охоплює раннє середньовіччя, уже виникають празька та пеньківська культури, що належать історичним слов'янам [11].

Не вдаючись в аналіз пам'яток доримського часу (їх поширення на одній і тій самій території ще ні про що не говорить), зазначимо, що зарубинецька, київська, черняхівська та пшеворська культури, справді, належать до кола тих старожитностей, які, на думку багатьох дослідників, повністю або частково мають ознаки, типологічно близькі до старожитностей слов'ян V—VI ст.

Інший погляд на проблему походження слов'ян має німецький археолог, дослідник західних слов'ян К.-В. Штруве [12]. Він уважає, що для розв'язання на основі археологічних джерел проблеми походження слов'ян треба починати з точки, де ці джерела повністю й однозначно узгоджуються з писемними даними. Таке узгодження археологічних та історичних джерел він бачить лише для пам'яток, починаючи з VI—VII ст. Усі спроби поєднати більш ранні історичні звістки про проживання слов'ян-венедів з певними культурними провінціями К.-В. Штруве вважає малопереконливими. Він сумнівається у тому, чи взагалі можливо в першій половині I тис. н. е. і раніше виділити якусь культурну групу, яка була б пов'язана з історичними слов'янами. Водночас цей дослідник припускає, що слов'яни, подавлені в культурному плані сусідами, могли входити до багатоетнічних культурних утворень. На думку К.-В. Штруве, античні автори перших століть нашої ери залишили достовірні звістки про проживання слов'ян-венедів на схід від Вісли, важко тільки знайти їм археологічні відповідники. Врешті-решт К.-В. Штруве прийняв концепцію лінгвіста І. Удольфа, який на основі гідронімії визначає прабатьківщину слов'ян у Північному Прикарпатті та Верхньому Подністров'ї. Ця концепція, вважає К.-В. Штруве, відповідає історичним джерелам про

---

[10] Див.: Chmielewski J., Jażdzewski K., Roststszewski J. Pradzieje Polski.— Wrocław, 1965.— S. 290—291; Szymański W. Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza.— Wrocław, 1967.— S. 327; Godłowski R. Zagadnienie ciągłości kulturowej i kontynuacji osadniczej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedżymskim i okrecie wpływów rzymskich i wędrówek ludów // Archeologia Rolski.— Warszawa, 1976.— S. 378—399; Leciejewicz L. Słowiańszczyzna zachodnia.— Wrocław, 1976.— S. 40—45; Kurnatowska Z. Słowiańszczyzna Południowa.— Wrocław; Kraków; Gdańsk, 1977.— S. 435—447; Parczewski M. Najstarsza faza kultury...— S. 105—119.

[11] Див.: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 214—230.

[12] Struwe K.-W. Zur Ethnogenese der Slawen. Starigard / Oldenburg.— Neumünster, 1991.— S. 9—28.

слов'ян. Підтвердити це археологічно, на його думку, неможливо через хронологічні розриви між археологічними культурами згаданого регіону.

Останнім часом представники санкт-петербурзької історико-археологічної школи (М. Шукін, Г. Лебєдєв та інші) зробили ще одну спробу знайти витоки ранньосередньовічних слов'янських старожитностей у так званих безфібульних, горшкоподібних культурах ранньозалізного часу Північно-Східної Європи. Ідеться про милоградську штриховану кераміку, юхнівську, дніпродвинську та верхньоокську культури[13]. Однак названі старожитності дослідники слушно визначили як балтські або угро-фіннські, тому ця концепція нічого суттєвого в з'ясування того, як формувалися ранньосередньовічні слов'янські етнокультурні спільності, не вносить, хоч і претендує на нову постановку питання. Уже сам факт існування між культурами ранньозалізного часу і раннього середньовіччя хронологічної лакуни в декілька століть і зовсім відмінна морфологічна структура робить їх порівняння некоректним. Культури, що лежать між ранньозалізним часом і раннім середньовіччям, мають південно-східне або західне походження. Крім того, ранньосередньовічні пам'ятки слов'ян уже не «безфібульні», останніми роками на багатьох із них, особливо ранніх, знайдено, причому в житлових комплексах, фібули. Отже, за структурою вони вписуються в середньоєвропейський, а не в північно-східний світ.

Для реконструкції загальнослов'янської мови «як реальної лінгвістичної одиниці, що існувала протягом багатьох століть»[14] чимало зробили лінгвісти. Картографування архаїчних слов'янських гідронімів та топонімів має важливе значення для пошуків найдавнішої території слов'ян і визначення шляхів їх розселення. О. Трубачов і В. Топоров картографували та проаналізували архаїчні гідроніми Верхнього і Середнього Подніпров'я, а також Верхнього Подністров'я[15]. Виявилося, що численні найдавніші слов'янські назви найбільш виразно виступають південніше Прип'яті та Десни. Зафіксовано їх по Дніпру до річки Псла та на Лівобережжі — у межиріччі Псла та Орелі. На Правобережжі ці назви сягають верхньої течії Південного Бугу, верхньої та середньої течії Дністра. Північніше Прип'яті та Десни суцільним шаром лягають балтські гідроніми, які дещо переходять і на правобережжя Прип'яті, де межують із слов'янськими назвами. Із півдня у лісостепову смугу території України, переважно в межиріччя Дністра та верхів'я Прип'яті, заходять гідроніми іллірійського та фракійського походження, а на Лівобережжя — іранські. Германські гідроніми на схід від Вісли розкидані на великій території: у Північному Прикарпатті їх зафіксовано два, на правому березі верхнього Дністра — один, у верхів'ях Південного Бугу — два, на Східній Волині — один та на правому березі Орелі — один (рис. 1). Якщо поширення іранських гідронімів на територію України з південного сходу, фракійських та іллірійських — з півдня, германських — із заходу та

---

[13] Щукин М. Б. Семь миров древней Европы и проблема этногенеза славян // Славяне. Этногенез и этническая история.— Л., 1989.— С. 56—62; Лебедев Г. С. Археолого-лингвистическая гипотеза славянского этногенеза // Там же.— С. 105—115.

[14] Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков.— Л., 1972.— С. 6.

[15] Див.: Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М., 1962.— С. 229—251; Трубачев О. Н. Название рек Правобережной Украины.— М., 1968.— С. 269—288, карта 18.

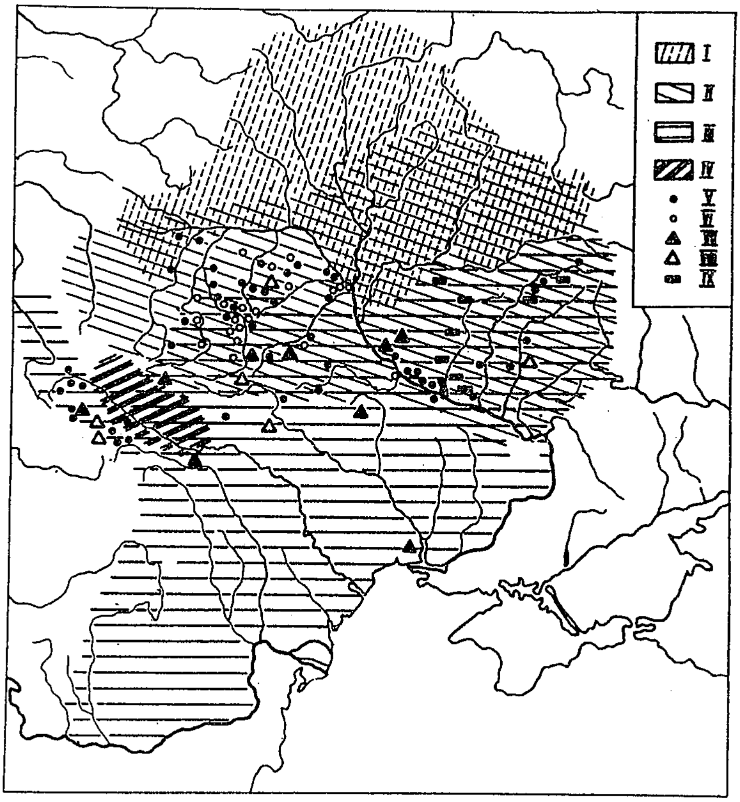

1. Регіони поширення археологічних культур першої половини I тис. н. е. та архаїчних гідронімів у Східній Європі (за О. Трубачовим та В. Топоровим): I — балтських гідронімів, II — зарубинецьких, III — черняхівських, IV — липицьких старожитностей, V — слов'янських, VI — поодиноких балтських, VII — фракійських, VIII — германських, IX — іранських гідронімів

північного заходу, балтських — із півночі не викликає сумнівів, то слов'янські, мабуть, пов'язані саме з означеною територією.

О. Трубачов дотримується думки,— як нам здається, дуже близької до реальності,— що давні слов'яни змінювали регіони свого проживання[16]. Це припущення узгоджується з археологічними спостереженнями. Однак археологія ніяк не може підтвердити локалізацію О. Трубачовим найдавнішої слов'янської правітчизни в Середньому Подунав'ї, де до раннього середньовіччя немає слов'янських пам'яток.

Дуже цікаві спостереження зробив уже згадуваний І. Удольф, який картографував усі відомі найдавніші слов'янські гідроніми Східної, Серед-

[16] Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов: Доклады советской делегации.— М., 1983.— С. 231—270.

ньої та Південної Європи. Проаналізувавши їх, він дійшов висновку, що правітчизна слов'ян лежала в Північному Прикарпатті — від Верхнього Попруття до верхів'їв Вісли. Звідси й почалося розселення слов'ян [17]. Ця гіпотеза не суперечить археологічним джерелам, але останні значно розширюють слов'янську територію вже в першій половині I тис. н. е.

Якщо проаналізувати наведені погляди, то не можна не помітити, що деякі зі згаданих дослідників становлення ранньосередньовічних слов'янських культур шукають у якомусь одному невеликому регіоні Верхнього Подніпров'я (В. Даниленко, Й. Вернер, К. Годловський) або Південної та Середньої Польщі (І. Русанова), інші — на ширшій території в декількох регіонах (З. Ваня, В. Генсель, Й. Геррманн, Й. Земан, Б. Рибаков, В. Сєдов, П. Третьяков та інші). Звідси й відмінності в пошуках первісної території та шляхів розселення слов'ян.

Питанню місця, яке посідала територія України у процесах слов'янського етногенезу, багато уваги приділяли М. Грушевський, Я. Пастернак, І. Крип'якевич [18]. Вони зібрали, проаналізували і широко використали писемні та інші джерела, у тому числі, особливо Я. Пастернак, археологічні. Ці вчені розглядають слов'ян як окрему етнічну групу староєвропейського населення, яка проживала поруч із кельтами, германцями, фракійцями, іраномовними, тюркомовними племенами, угро-фіннами та іншими. Вони застерігали проти спроб перенести іменну номенклатуру угро-фіннів на слов'ян. Так, М. Грушевський пише: «Популярна ж своїх часів, а й досі не зовсім забута ще слов'янська теорія, що гуни були слов'яни, не має за собою нічого, окрім кількох подробиць, що можуть об'яснятись щонайбільше слов'янськими елементами в державі Атіли» [19]. Здобуті останніми десятиліттями на Україні археологічні матеріали, зокрема слов'янські пам'ятки VI—VII ст., великою мірою підтверджують і доповнюють історичні розробки згаданих авторів, хоч і вносять нові аспекти в ранньослов'янську проблематику. Це застереження стосується передовсім етнічної інтерпретації деяких досередньовічних культур Середньої та Південно-Східної Європи.

Треба зазначити, що археологічні пам'ятки римського часу та лінгвістичні джерела не досить виразні. Це породжує різну інтерпретацію їх. Ми не можемо з певністю стверджувати, що відкриті й відомі всі ранньосередньовічні слов'янські культури та їх групи. У наш час, проте, досить чітко визначено чотири групи (культури) слов'янських старожитностей VI—VII ст.: колочинську, пеньківську, празьку та дзедзіцьку. Вони, без сумніву, пов'язані зі слов'янами (венедами, склавінами, антами), яких багаторазово згадувано в писемних джерелах [20] (рис. 2). Визначення витоків кожної зі згаданих культур допоможе окреслити не тільки територію їх формування й кристалізації, а й першопочаткові регіони становлення слов'янської етнічної спільності.

---

[17] Udolpf I. Zum Stand Diskussion um die Urheimat der Slawen// Beitrage zur Namenforschung N — F—14.— Heidelberg, 1979.— S. 1—23.

[18] Див.: Грушевський М. Історія України-Руси.— Львів, 1904.— Т. 1.— С. 1—211; Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях.— Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1975.— С. 5—106; Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 22—47.

[19] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 1.— С. 127.

[20] Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 71—90.

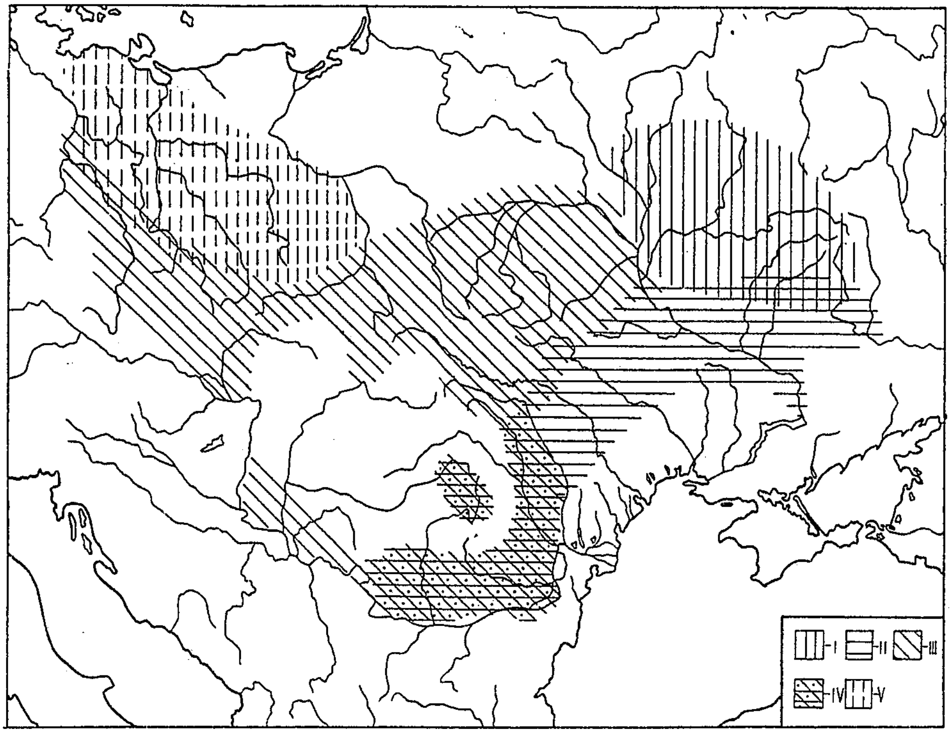

2. Територія поширення слов'янських старожитностей раннього середньовіччя: I — колочинських, II — пеньківських, III — празьких, IV — дзедзіцько-суківських, V — Костиш-Ботошани та Іпотешть—Кіндешть—Чурел

Найбільшою та найяскравішою з названих культур є празька. Вона займає територію від Прип'яті й середнього Дніпра — на північному сході до Дунаю — на півдні та межиріччя Ельби і Заале — на заході (рис. 2).

На схід від неї лежить пеньківська культура, що простяглася смугою з північного сходу на південь від верхів'я Сіверського Дінця через Середнє Подніпров'я, Південний Буг та Середній Дністер до Пруту. Далі на південь, у Нижньому Подунав'ї на території Румунії, схрещуються потоки празьких і пеньківських пам'яток. Вони мають місцевий романський компонент, і на цій основі виникає група Іпотешть—Кіндешть—Чурел.

Лівобережжя верхнього Дніпра та Подесення займає колочинська культура. Кордони цих трьох культур сходяться у Верхньому Подніпров'ї та на Київщині.

На північний захід від празької культури і території Центральної та Північної Польщі у VI—VII ст. існувала ще одна, четверта група слов'янських

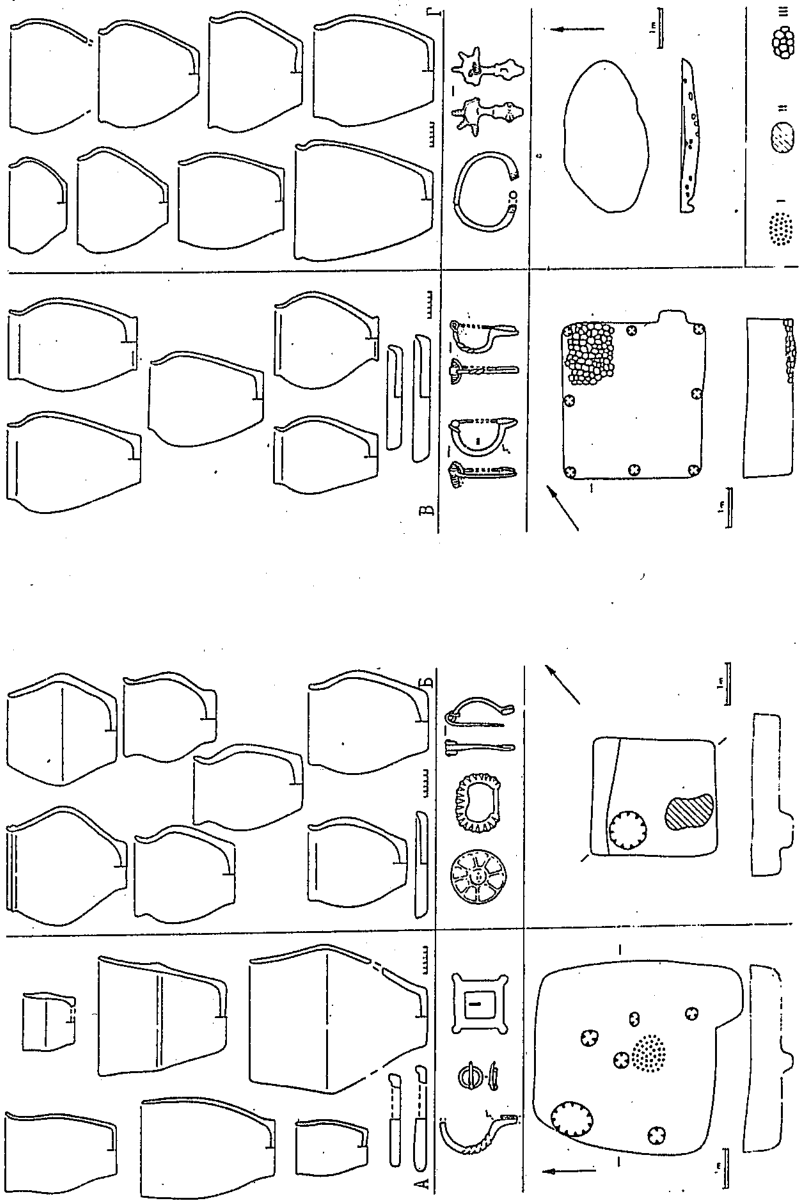

3. Основні форми кераміки, типи жител:

А — колочинська, Б — пеньківська, В — празька, Г — дзедзіцька групи. Знахідки трьох перших груп датують не пізніше V ст. I — сліди вогнища; II — вогнище; III — піч-кам'янка

старожитностей типу Дзедзіце[21]. Цю групу Й. Геррманн об'єднує у ширшу — під назвою Суків—Дзедзіце або Суків—Шеліги[22]. Існування дзедзіцької групи визнає Й. Земан[23].

Хронологія та періодизація цих груп слов'янських пам'яток раннього середньовіччя розроблена недостатньо. Але на підставі стратиграфії фібул та добре датованих інших виробів, археомагнітного датування, а також класифікації кераміки на багатьох поселеннях празької, пеньківської та колочинської культур вдалося виділити найбільш ранні комплекси V ст. або V — початку VI ст. (рис. 3). Для празької культури це — Кодин, Лука-Каветчинська, Рашків II і III, Зелений Гай, Устя, Гореча II та інші[24]. Усі вони лежать у верхів'ях Пруту, на середньому та верхньому Дністрі. У житлових комплексах поселень у Кодині та Луці-Каветчинській поряд із ліпною та гончарною сіроглиняною керамікою черняхівського типу знайдено фібули V ст.[25] (рис. 4—4, 9). Усі інші ранні комплекси на перелічених поселеннях датують на підставі поєднання у них ранніх типів ліпної та гончарної сіроглиняної кераміки, а в деяких випадках — на основі археомагнітних дат[26]. На заході ці пам'ятки сягають верхів'я Вісли. Але поселення Нова Гута—Могила, Бахуж та інші в цьому регіоні не мають датувальних речей V ст. Із цього випливає, що згадані пам'ятки принесено сюди з Верхнього Подністров'я.

Ранні комплекси пеньківської культури виділено на поселеннях Куня, Пархомівка, Обухів, Хитці, Голики та інші, на могильнику Велика Андрусівка. Вони датовані фібулами та сіроглиняною гончарною керамікою черняхівського типу, а також пряжкою V ст.[27] (рис. 4, 5, 8). Крім того, відомі ще вісім випадкових знахідок фібул із регіону пеньківської культури, які Є. Гороховський датував V ст.[28] (рис. 4, 1, 2, 6, 11).

Комплекси V ст. відкрито також на пам'ятках колочинської культури, але, якщо порівняти з празькою та пеньківською культурами, їх дещо менше. На поселенні Колодязний Бугор знайдено фібулу V ст. Ліпний посуд ранньої форми та фрагмент черняхівської сіроглиняної кераміки складає комплекс одного з жител на поселенні в Заяр'ї. Таке ж поєднання кераміки з трилопатевим наконечником стріли гуннського часу зафіксовано на поселенні Піща-

[21] Див: Porzeziński A. Zasiedlenie Pomorza Zachodniego w VI—VII wieku n. e. w swietle dotychczasowych wyników badań archeologicznych // Slawia Antigua.— 1975.— T. XXII.— S. 29—63; ejusd. Z badań nad problematyką ozadnictwa najstarszej fazy wczesnego średniowiecza na Pomorzu Zachodnim// Materialy Zachodniopomorskie.— Szczecin, 1980.— T. XXVI.— S. 115—114; Parczewski M. Najstarsza faza kultury...— S. 97—105.

[22] Herrmann J. Die Slawen in Deutschland.— Berlin, 1979.— S. 21—32.

[23] Zeman J. K problematike časneslovanske kultury ve Stredni Evrope // Pamatky archeologickie.— Praha, 1979.— T. LXX.— S. 113—130.

[24] Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья: (По материалам поселений в с. Рашков).— К., 1988.— С. 56—79.

[25] Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут.— М. , 1984.— С. 23—28, табл. 14, 14; 18, 14; Вакуленко Л. В., Приходнюк С. М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре.— К., 1984.— С. 46, 72—73, рис. 40.

[26] Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья...— С. 61—67.

[27] Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в басейне Южного Буга// Раннесредневековые восточнославянские древности.— Л., 1974.— С. 21—22; его же. Исследование славянских памятников на Южном Буге // Археологические открытия. 1978.— М., 1979.— С. 395.

[28] Приходнюк О. М., Казанский М. М. Керамічні комплекси поселення Луг I на Тясмині // Археологія.— К., 1978.—№ 27.— С. 46; Гороховський Е. Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1988.— С. 15—65, табл. 80.

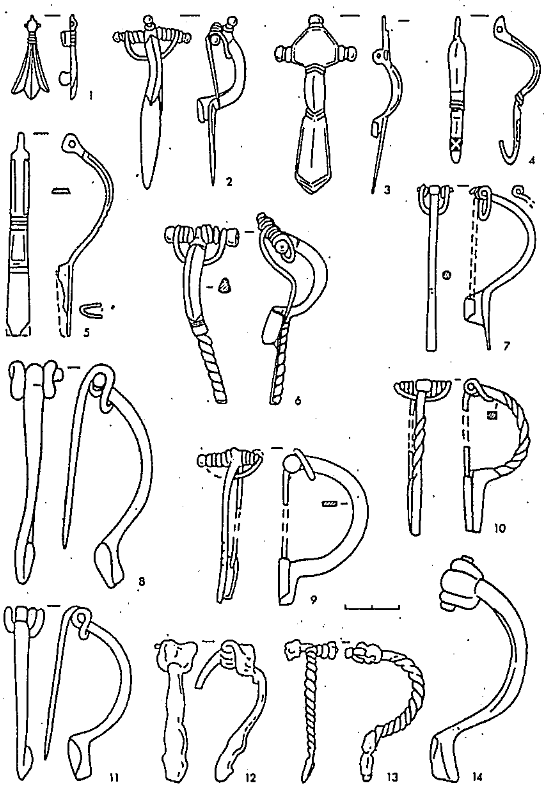

4. Фібули V ст.:
із пізньоримських (3, 7, 12), ранньосередньовічних (4, 5, 8—10) пам'яток України; випадкові знахідки. 1 — Межирич, 2 — Букрин, 3 — Теремці, 4 — Лука-Каветчинська, 5 — Пархомівка, 6 — Бабина Гора, 7 — Ходосівка, 8 — Куня, 9, 10 — Кодин, 11 — Звонецький Поріг, 12 — Черепин, 13 — Михайлівка, 14 — Балка—Осокорівка

ному. За аналогією з речами гуннського часу може бути датована мініатюрна бронзова пряжка у вигляді розетки, виявлена в могильнику Смяч. Напевне, до того ж (V ст.) належить квадратна бронзова пряжка з округлими виступами в кутах із житла № 1 поселення Целиків Бугор[29].

Найраніші празькі, пеньківські та колочинські пам'ятки, отже, з'являються у середині — другій половині V ст. До того ж, і це дуже важливо, вони виникають водночас у всіх трьох культурах на території від верхів'я Пруту на півдні до Псла та Десни на півночі (Кодин — на околиці Чернівців, Куня та Пархомівка — у Вінницькій області). Наразі не маємо даних про те, що якась група, наприклад колочинська, виникає у більш ранній час. Установле-

[29] Див.: Горюнов Е. А. Некоторые древности I тыс. н. е. на Черниговщине // Раннесредневековые восточнославянские древности.— С. 119—125; Генинг В. Ф. Тураевский могильник У в. н. э.: (Захоронение военачальников) // Из истории Волго-Камья.— Казань, 1976.— С. 55—108; Терпиловский Р. В. Колочинская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 95—96.

но, що й попередні культури на території Східної Європи — київська (Улянівка, Роїще) та черняхівська (Теремці, Сокіл, Ріпнів II, Черепин) — доживають до першої половини V ст.[30].

Датувати групу Дзедзіце—Шеліги, яку на ранньому етапі характеризує наявність тільки ліпного посуду, дуже важко. Переважна частина датувальних знахідок із ранньосередньовічних слов'янських пам'яток цієї групи (пальчаста фібула, браслет із розширеними кінцями, шпори із загнутими всередину кінцями із Шелігів та Любеча, аварська бляшка з Хорулі, ніж із волютами на руків'ї з Челядзі та інші) належать до VI—VII ст. та пізнішого часу[31].

Але тут слід урахувати, що згадані речі датують комплекси, у яких ліпний посуд трапляється поряд з посудинами, обточеними у верхній частині. Останні з'являються у VII ст. у верхніх шарах ранньосередньовічних слов'янських поселень. Звідси випливає, що комплекси з лише ліпним посудом треба датувати більш раннім часом, не пізніше як VI ст. Вони відкриті на багатьох поселеннях, в тому числі у Дзедзіцах[32]. А. Пожезінський виділяє 20 пунктів з комплексами VI ст. у Помор'ї[33]. І. Русанова на підставі типології кераміки називає найбільш ранні форми (2—5 варіантів, за її класифікацією), які датує VI ст.[34]. Комплекси VI ст. виділяє З. Гільчерувна[35]. Водночас досі на жодній пам'ятці групи Дзедзіце—Шеліги, на відміну від ранньосередньовічних слов'янських старожитностей України, не виявлено датовані комплекси V ст.

К. Годловський уважає, що залишки старожитностей пізньоримського часу зникають у межиріччі Одри та Вісли в середині V ст., появу тут ранньосередньовічних слов'янських поселень він датує початком VI ст. У Радзієві Вроцлавського воєводства на Куявах було знайдено фібулу того часу[36]. Керамічний комплекс із Радзієва неоднорідний. У ньому, крім ранньослов'янського ліпного посуду, є сіроглиняні гончарні посудини, притамані пшеворській культурі, та посудини слов'янської кружальної кераміки, що належать до пізнішого етапу поселення. Очевидно, фібула датує ранній етап поселення. На думку К. Годловського, уже на першому етапі в VI ст. між середньою Віслою і Одрою виникають слов'янські поселення[37]. Згідно з датуванням К. Годловського та А. Пожезінського, на території польського Помор'я ранньосередньовічні слов'янські поселення з тільки ліпним посудом також з'являються у VI ст. Звідси випливає, що ранньослов'янські

---

[30] Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 148; Терпиловский Р. В. Киевская культура // Этнокультурная карта...— С. 54—57.

[31] Szydłowski I. Sprawozdanie z badań na osadzie VI—VII w. w miejscowości Chorula, pow. Krapkowice // Wiadomości archeologiczne (далі — WA).— 1957.— Т. XXIV, 1—2; Zielonka B. Zabytki z osady wczesnośredniowiecznej, w miejscowości Ludicz, pow. Toruń // WA.—1959—1960.— Т. XXVI, 3—4; Szymański W. Przyczynki do zagadnienia chronologii i zasięgu występowania żelaznych noży z rękojeściami zakończonymy wolutami // WA.— 1964.— Т. XXV, 3—4; ejusd. Szeligi pod Płockiem...— S. 293—308.

[32] Porzeziński A. Zasiedlenie Pomorza Zachodniego...— S. 38—44.

[33] Ibid.— S. 42.

[34] Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв.— С. 161—188.

[35] Hilczerówna Z. Z badań nad genezą ceramiki wczesnośredniowiecznej // Archeologia Polski.— 1969.— Т. VIII.— S. 328.

[36] Gabałówna L., Nowakowski A. Wczesnośredniowieczna osada na stanowisku 5 w Radziejowie // Prace i Materialy Museum Archeologicznego i Etnograficznego w Lodzi. Seria archeologiczna.— 1964.— Т. 11.— S. 233—296.

[37] Godłowski K. Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian...— S. 34—43.

старожитності заступають пшеворську культуру на території Польщі десь на початку VI ст. Це стосується також групи Дзедзіце. Отже, треба враховувати те, що в північно-західному регіоні зміна культур відбувається дещо пізніше, ніж на південному сході.

Ми встановили, що в VI ст. на великій території від Дніпра до Одри вже існували всі чотири групи ранньосередньовічних слов'янських пам'яток. На території України етап їх виникнення припадає десь на середину V ст., між Віслою та Одрою — на початок VI ст. У VI ст. слов'ян у цьому регіоні знають і писемні джерела: Йордан, Прокопій, Феофілакт Сімокатта та інші[38]. Встановлено, що слов'янська матеріальна культура в той час зберігає свою внутрішню єдність. Ця єдність виявлялася в поховальному обряді й наборі характерних форм ліпного посуду. Однак уже на першому етапі всі перелічені групи ранньосередньовічних слов'янських пам'яток мають свою специфіку, що дає підстави розглядати їх як окремі культури. На поселеннях Південно-Східної Європи вона яскравіше виражається у характері жител та кераміці. Так, на поселеннях празької культури в V—VII ст. всі житла мали печі-кам'янки, поставлені в одному з кутків споруди[39]. У житлах пеньківської культури на першому етапі її існування печі трапляються рідко, причому тільки на пам'ятках Правобережної України — в суміжних із празькою культурою районах. Основною опалювальною спорудою тут було відкрите вогнище, що не мало свого постійного місця — переважно його розкладали в центрі будівлі. Печі-кам'янки витісняють вогнища лише у другій фазі пеньківської культури десь наприкінці VI—VII ст. у процесі інфільтрації в ці райони носіїв празької культури. У житлах колочинської культури протягом усього часу її існування печі трапляються дуже рідко [40]. Крім того, житла колочинської, а на ранньому етапі — також пеньківської культур відрізняються від празьких напівземлянок тим, що в них ставили центральний стовп,— наявність його пов'язана із традиціями будівництва київської культури, яка займала цю ж територію в більш ранній час (рис. 3).

На поселеннях дзедзіцької групи між Віслою і Одрою житлобудівництво дещо інше. У цьому великому регіоні переважають житла овальної видовженої форми, здебільшого з великою, дещо заглибленою в материк ямою такої ж форми. Яма займала центральну частину будівлі. Опалювальною спорудою було вогнище, іноді — з кам'яною основою[41]. Характерні для України підквадратні напівземлянки трапляються тут дуже рідко й лише в VII ст. та пізніше. Наявність одиничних підквадратних напівземлянок на окремих поселеннях Середньої Польщі (Жуковіце) можна пояснити взаємозв'язками носіїв дзедзіцької та празької культур.

Поховальний обряд слов'янського населення у ранньому середньовіччі, на відміну від традиції житлобудівництва, доволі одноманітний. Для всіх слов'янських культур V—VII ст. характерні безурнові та урнові трупоспалення у різних співвідношеннях. У празькій культурі відомі й підкурганні трупоспалення: групові — на Волині, одиничні — на середньому Дністрі та у верхів'ях Вісли. У пеньківській та колочинській культурах їх немає. Треба зазначити, що підкурганні поховання з'являються лише на другому та

[38] Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— С. 72—90; Прокопий из Кессарии. Война с готами.— М., 1950.— П. 2,15.

[39] Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья...— С. 33—47.

[40] Баран В. Д. Пражская культура // Этнокультурная карта...— С. 86.

[41] Porzeziński A. Zasiedlenie Pomorza Zachodniego...— S. 40—44, 63.

третьому етапах розвитку празької культури[42]. Поховання на території дзедзіцької групи маловиразні й майже невідомі.

Керамічні комплекси всіх чотирьох груп ранньосередньовічних слов'янських старожитностей складаються з ліпного посуду. Одноманітні загалом, вони чітко відрізняються кількісним співвідношенням форм, типів та варіантів (рис. 3).

Колочинський посуд характерний перевагою циліндрично-конічних горщиків, серед яких трапляються поодинокі біконічні та округлобокі посудини, а також плоскі диски. У пеньківській культурі переважають біконічні горщики, хоч є також округлобокі, сковорідки та поодинокі диски. Провідна форма посуду в празькій культурі — витягнутий, здебільшого тонкостінний, стрункий горщик з опуклістю у верхній частині посудини з відносно вузьким горлом та низькими вінцями. У Подністров'ї цей тип горщиків становить приблизно 60 відсотків. Біконічні, округлобокі та інші типи горщиків празької культури кількісно поступаються посудинам основного типу. Крім того, у празьких комплексах трапляються сковорідки та поодинокі миски. Ніколи не буває дисків.

Посуд дзедзіцької групи виразно відрізняється від кераміки колочинської та пеньківської культур і наближається до празьких форм. Його характеризує перевага низьких широкогорлих горщиків, що, як пише Й. Земан, наближаються до пропорцій мисок[43]. Мисок у дзедзіцькій групі значно більше, ніж в інших ранньосередньовічних слов'янських культурах, у тому числі празькій. Якщо прийняти датування цієї групи, яке запропонували насамперед Й. Земан, а також А. Пожезінський, І. Русанова, В. Лозинський, Й. Геррманн[44], котрі вважають безсумнівним, що поселення в Дзедзіцах та близькі до нього пам'ятки виникли в VI ст., то треба погодитися з тим, що ми маємо справу з окремою групою ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. Ця група потребує власної внутрішньої хронологічної класифікації та періодизації. Але вже очевидно, що вона має зовсім інші житла, ніж празька культура, та свої керамічні комплекси, які відрізняються від основних типів празького посуду (рис. 3).

Визнаючи існування в VI—VIIст. чотирьох самостійних ранньосередньовічних слов'янських культур, що займають окремі великі регіони Східної та Середньої Європи, мусимо погодитися з тим, що кожна з них має власні витоки. Що стосується дзедзіцької групи, то ми приєднуємося до тих дослідників, котрі шукають її витоки у пшеворській культурі, у якій, крім кельтських та германських елементів, є також елементи слов'янські[45]. І хоча цих елементів проти двох перших дуже мало, все ж вони свідчать про наявність у носіїв пшеворських старожитностей римського часу якогось слов'янського компонента. Появу пам'яток дзедзіцької групи не можна пов'язувати з київською культурою або дністровською групою черняхівської культури. Вона, без сумніву, синхронна пам'яткам празької культури у Подністров'ї та вер-

---

[42] Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne słowian na terenie Polski.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979.— S. 206—207.

[43] Див: Zeman J. K problematike časneslovanske kultury...— S. 114.

[44] Zeman J. K problematike časneslovanske kultury...— S. 117—119; Porzeziński A. Zasiedlenie Pomorza Zachodniego...— S. 18—32; Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв.— С. 161—187;Loziński W. Ozadnictwo plemienne Pomorza (VI—X wiek).— Wrocław, 1982.— S. 31—33; Herrmann J. Germanen und Slawen...— S. 18—32.

[45] Русанова И. П. Компоненты пшеворской культуры.— С. 195—199.

хів'ях Вісли, але відрізняється від них характером житлобудівництва та керамічним комплексом. Для нас очевидна самобутність виникнення дзедзіцької групи. Але питання про те, чи виникла ця культура лише на місцевій основі, а чи її виникнення якось пов'язане також з празькими старожитностями, ми залишаємо відкритим. Здається безсумнівною близькість дзедзіцьких пам'яток до суківської групи на території Німеччини, більше того, ми вважаємо їх однією з підоснов цієї групи.

Найважчою перешкодою в порівняльному вивченні празької, пеньківської та колочинської культур і старожитностей Південно-Східної Європи римського часу був донедавна брак пам'яток V ст. Це створювало видимість хіатусу на вказаній території після відходу готів, які були одним із компонентів черняхівської культури до появи ранньосередньовічних слов'ян. Виявлення та вивчення пам'яток гуннського часу показало, що саме вони розкривають основні закономірності переходу від культур пізньоримського часу до раннього середньовіччя в Південно-Сідній Європі.

Пам'ятки V ст. займають велику територію від верхів'я Псла на сході до верхів'я Південного Бугу, середнього та верхнього Дністра (рис. 8). За характером матеріалу ці старожитності можна поділити на дві територіальні групи. Перша з них пов'язана із Середнім Подніпров'ям та верхів'ям Південного Бугу, друга — із Середнім та Верхнім Подністров'ям і верхів'ям Пруту.

Уже на ранньому етапі ці групи мали свої особливості в будівництві, кераміці та якоюсь мірою в поховальному обряді. Для першої групи дуже характерні напівземлянкові житла підквадратної форми з вогнищем, часто — з центральним стовпом. У поховальному обряді помітна деяка перевага ямних трупоспалень над урновими (ці дані дуже відносні). Кераміка ряду поселень тільки ліпна (Куня, Пархомівка, Голики). На поселенні в Кобіївці та в ранніх комплексах Хитців поряд із ліпним посудом трапляються фрагменти сіроглиняної гончарної кераміки, характерні для черняхівської культури. У групі ліпного посуду переважають біконічні форми, часто з вираженим ребром. Помітне місце займають циліндрично-конічні посудини. Відомі дископодібні покришки (Голики, Хитці). Ця група пам'яток, типологічно пов'язана з київською культурою, дала початок пеньківським та колочинським старожитностям.

Дністровсько-прутська група поселень також має підквадратні напівземлянкові житла, але не з вогнищем, а з піччю-кам'янкою. Вони з'являються уже у верхніх шарах пізньочерняхівських поселень. Для керамічних комплексів характерне поєднання у різних пропорціях ліпного та гончарного посуду. Основні форми — посудини з найбільшою опуклістю боків дещо вище від середини їх висоти, трапляються горщики з високим крутим плечем. Усі вони, з одного боку, близькі до форм ліпної черняхівської кераміки, з другого — до празької кераміки Подністров'я.

Із відкриттям пам'яток із комплексами V ст. ми отримали ту середню ланку, якої не вистачало в ланцюгу культурного розвитку матеріальної культури слов'ян I тис. н. е. у лісостеповій частині Східної Європи. Виявилося, що дністровсько-бузька група типологічно пов'язана з київськими старожитностями, а дністровсько-прутська — із слов'янською частиною черняхівської культури типу Бовшева. Своєю чергою, вони типологічно пов'язані з пізньозарубинецькими та волинсько-подільськими старожитностями ранньоримського часу.

Однак не можна не вказати на складність процесів етнокультурного розвитку на рубежі та в першій половині I тис. н. е. на території України. Майже всі культури цього великого регіону, особливо черняхівська, мали неслов'янські елементи, що свідчать про присутність тут різних груп германського, балтського, іраномовного, фракійського населення. Особливо помітну роль у цих процесах відіграли готи — носії вельбарської культури. З їхнім приходом змінюється політична ситуація у Південно-Східній Європі. Вони у III—IV ст. стають провідною військово-політичною силою, очолюють племінні об'єднання у рамках черняхівської культури, що складаються з пізніх скіфів, сарматів, дако-гетів та слов'ян, і ведуть готські (скіфські) війни з прикордонними римськими гарнізонами. У складі черняхівської

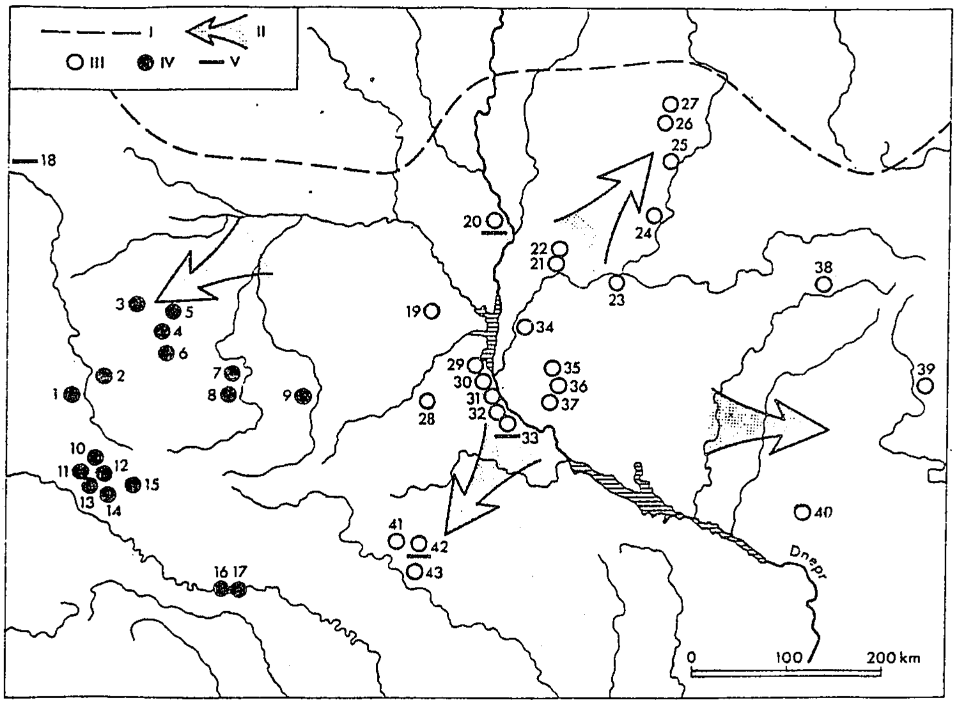

5. Слов'янські пам'ятки другої половини I—першої половини II ст. на території Східної Європи (за Д. Козаком та Р. Терпиловським):
1 — Белз, 2 — Свитязів, 3 — Підріжжя, 4 — Боратин I, 5 — Семки, 6 — Луцьк—Гнідава, 7 — Більче, 8 — Боромель, 9 — Хорів, 10 — Підберізці, 11 — Підбірці, 12 — Пасіки-Зубрецькі, 13 — Зубра, 14 — Звенигород, 15 — Майдан-Гологірський, 16 — Велика Слобідка, 17 — Оселівка, 18 — Гриневичі-Великі, 19 — Тиновичі, 20 — Чаплін, 21 — Киселівка III, 22 — Зміївка, 23 — Стара Бутівка, 24 — Чулатове, 25 — Грем'яч, 26 — Синькове, 27 — Почеп, 28 — Бородянка, 29 — Лютіж, 30 — Оболонь, 31 — Нові Безрадичі (урочище Глибока), 32 — Таценки, 33 — Дівич Гора, 34 — Бірки, 35 — Селище, 36 — Коржі, 37 — Вовчків, 38 — Картамишеве II, 39 — Шосейне, 40 — Осипівка, 41 — Носівці, 42 — Рахни, 43 — Мар'янівка. I — границя балтських культур лісової зони (за В. Седовим); II — напрями рухів населення Середнього Подніпров'я в I—II ст.; III — пізньозарубинецькі поселення; IV — поселення волинсько-подільської групи; V — пізньозарубинецькі могильники

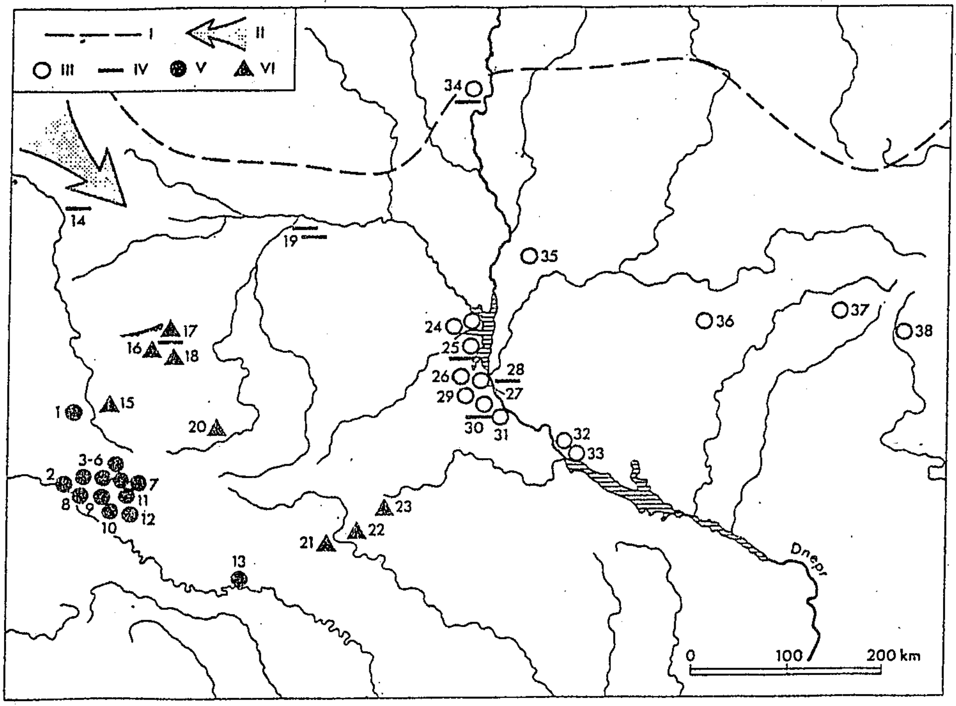

6. Слов'янські пам'ятки другої половини II—III ст. на території Східної Європи (за Д. Козаком та Р. Терпиловським):

1 — Корчівка, 2 — Березець, 3 — Сокільники II, 4 — Підберізці, 5 — Давидів, 6 — Кожичі, 7 — Жирівка, 8 — Свірж, 9 — Сокільники I, 10 — Борщовичі, 11 — Пасіки-Зубрецькі, 12 — Воля-Хомулецька, 13 — Велика Слобідка I, 14 — Брест—Тріщин, 15 — Ромош, 16 — Баїв, 17 — Гірка Полонка, 18 — Боратин I, 19 — Велемичі I, II, 20 — Лежиївка, 21 — Демидівка, 22 — Гунька, 23 — Слобідка, 24 — Грині, 25 — Козаровичі (урочище Буслівка), 26 — Білгородка, 27 — Київ, 28 — Бортничі, 29 — Глеваха, 30 — Нові Безрадичі (урочище Митьків Кут), 31 — Обухів III, 32 — Решітки, 38 — Сушки II, 34 — Абідня, 35 — Верхньостриженське II, 36 — Бесідівка, 37 — Гочеве I, 38 — Шишино. I — границя балтських культур лісової зони (за В. Сєдовим); II — напрями рухів вельбарських племен; III — пам'ятки типу Грині та ранні пам'ятки київської культури; IV — могильники київської культури; V — пам'ятки волинсько-подільської групи типу Сокільники; VI — поселення і могильники вельбарської культури

культури виділено пам'ятки, належність яких до різних раніше згаданих етнічних груп не викликає сумніву. Відомі готські (Демидівка на Південному Бузі, Снітинка на Дніпрі, Слобода на Дністрі), скіфо-сарматські (Каборга, Біленьке, Кантемирівка у Степовому Подніпров'ї), слов'янські (Бовшів, Теремці, Куропатники, Дем'янів на верхньому та середньому Дністрі, Рідний Край на Лівобережжі) та інші поселення. Картографуванням пам'яток з добре вираженими місцевими ознаками вдалося встановити певну стабільність у їх розміщенні в зоні границі лісу і лісостепу з II до V ст. (рис 5—8).

Оскільки всі найбільш ранні пам'ятки згаданих ранньосередньовічних слов'янських культур, що виникають у V ст., також містяться у тій же смузі (рис. 8) і типологічно з ними пов'язані (однакові типи жител (рис. 9), ліпний посуд), можна зробити висновок про те, що пограниччя лісу і лісостепу Південно-Східної Європи було зайняте слов'янами (протослов'янами), починаючи принаймні з початку нашої ери. Усі ці старожитності, незалежно від того, до якої культури вони входили, типологічно й у хронологічній послідовності пов'язані із середньовічними слов'янськими культурами — празькою, пеньківською та колочинською, що дає підстави припустити їх генетичну спадкоємність та належність їхніх носіїв до споріднених угруповань.

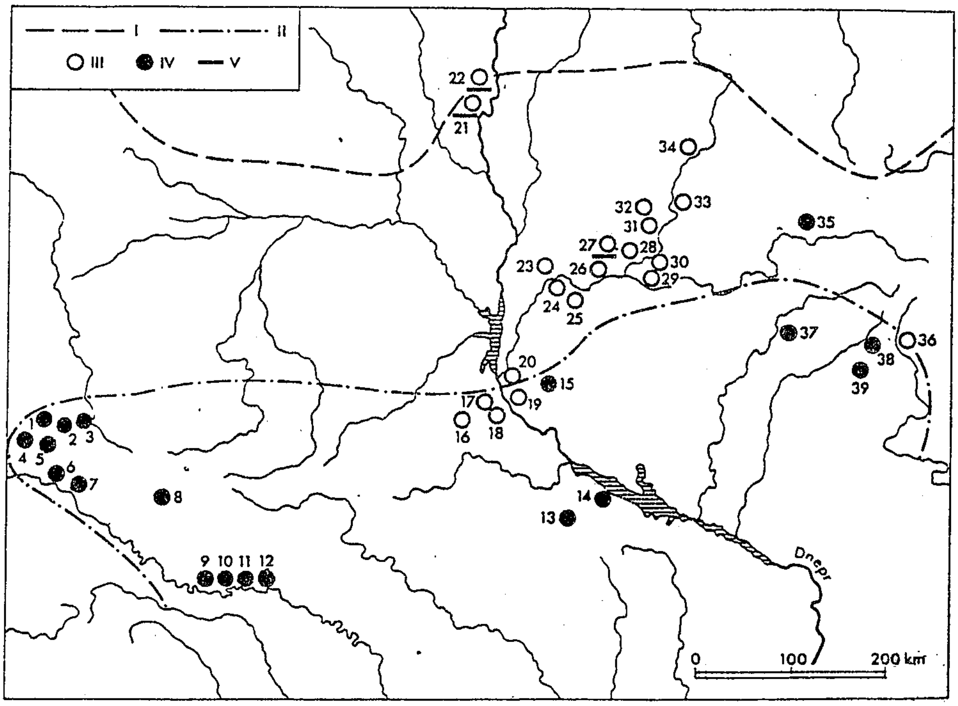

7. Слов'янські пам'ятки III—IV ст. на території Східної Європи:
1 — Неслухів, 2 — Ріпнів II, 3 — Ракобути, 4 — Черепин, 5 — Чижиків, 6 — Дем'янів, 7 — Бовшів, 8 — Верхній Іванів, 9 — Лука-Врублевецька, 10 — Сокіл, 11 — Теремці, 12 — Бакота, 13 — Журівка, 14 — Ломовате, 15 — Хлопків, 16 — Хлепче, 17 — Глеваха, 18 — Обухів II, III, 19 — Вишеньки, 20 — Погреби, 21 — Абідня, 22 — Тайманово, 23 — Деснянка, 24 — Виблі, 25 — Салтикові Діви II, 26 — Мена V, 27 — Киріївка, 28 — Вишеньки, 29 — Обірок, 30 — Корон, 31 — Лавриків Ліс, 32 — Форостовичі, 33 — Бирін, 34 — Квєтунь, 35 — Букриївка II, 36 — Шишино V, 37 — Боромля II, 38 — Головино, 39 — Рідний Край III. I — границя балтських культур лісової зони (за В. Сєдовим); II — границя черняхівської культури (за Е. Симоновичем); III — поселення київської культури; IV — поселення черняхівської культури; V — могильники київської культури

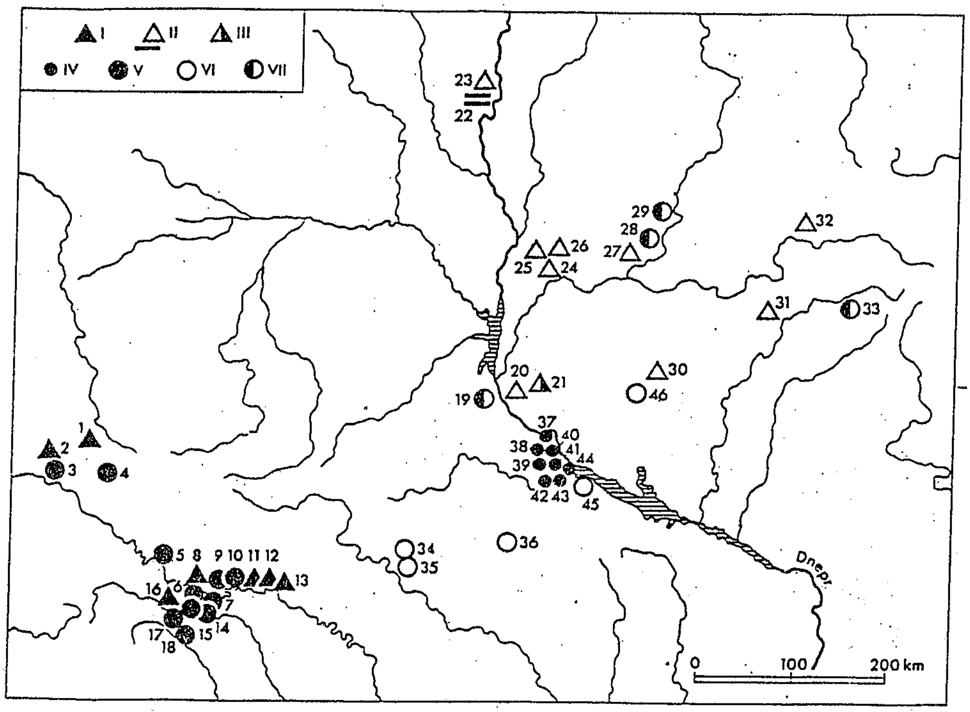

8. Слов'янські пам'ятки з комплексами другої половини IV—V ст. на території Східної Європи:

1 — Ріпнів II, 2 — Черепин, 3 — Водники, 4 — Підберізці, 5 — Зелений Гай, 6 — Рашків II, 7 — Рашків III, 8 — Сокіл, 9 — Лука-Каветчинська, 10 — Устя, 11 — Теремці, 12 — Бакота, 13 — Бернашівка, 14 — Кодин I, 15 — Кодин II, 16 — Гореча, 17 — Рогізна, 18 — Глибока, 19 — Ходосівка, 20 — Вишеньки, 21 — Хлопків, 22 — Новий Бихів, 23 — Тайманово, 24 — Улянівка, 25 — Сибереж, 26 — Роїще, 27 — Мезин, 28 — Заяр'є, 29 — Целиків Бугор, 30 — Сенча, 31 — Курган Азак, 32 — Каменеве II, 33 — Піщане, 34 — Пархомівка, 35 — Куня, 36 — Кочубіївка, 37 — Букрин, 38 — Григорівка, 39 — Студенець, 40 — Бучаки, 41 — Пекарі, 42 — Межиричі, 43 — Михайлівка, 44 — Хмельна, 45 — Хрещатик, 46 — Хитці. I — черняхівські, II — київські, III — черняхівсько-київські пам'ятки, IV — окремі знахідки фібул V ст. у Середньому Подніпров'ї, V — празькі, VI — пеньківські, VII — колочинські пам'ятки

У ранньосередньовічних слов'янських культурах інтегруються елементи згаданих культур римського часу, але їхня частка у кожній з них відмінна. Київська культура, без сумніву, стала підосновою пеньківської та колочинської культур (у першій помітні також черняхівські компоненти, а у другій — балтські). Черняхівські пам'ятки верхнього та середнього Дністра (Черепин, Бовшів, Куропатники, Теремці, Сокіл, Бакота й інші) лягли в основу празьких старожитностей, у формуванні котрих якусь, хоч і незначну, роль відіграли елементи київської культури дніпровського правобережжя[46].

[46] А б а ш и н а Н. С. Население Среднего Поднепровья в III—V вв. н. э.: (По материалам киевской культуры).— К., 1986.— С. 16—17.

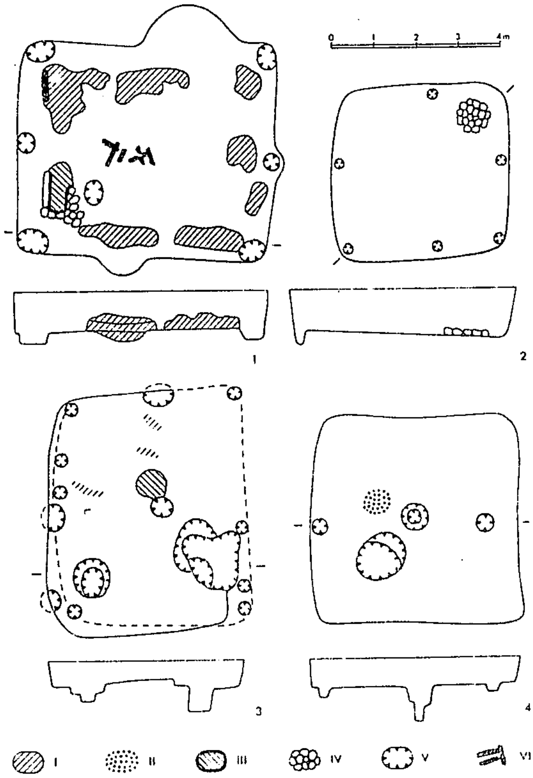

9. Характерні типи жител:

1 — волинсько-подільської групи (Підберізці), 2 — зарубинецької культури (Пилипенкова Гора), 3 — київської культури (Киселівка), 4 — черняхівської культури (Сокіл). I — глиняна обмазка, II — попіл, III — черінь, IV — каміння, V — ямка, VI — обвуглене дерево

Отже, на основі добре датованих комплексів V ст. ми визначили територію формування ранньосередньовічних культур на території Східної Європи. Вона пролягає від верхів'я Псла та середньої Десни до верхів'я Дністра і Пруту. Ретроспективним аналізом визначено на великій частині цієї території у межиріччі Дніпра та Дністра спадкоємність археологічних культур від ранньосередньовічних слов'янських старожитностей через київську та дністровську — слов'янську — частину черняхівської культури, пізньозарубинецьку та волинсько-подільську групу пам'яток у глиб до межі I тис. н. е. Це й визначає територію становлення слов'янської етнічної спільності на кордоні лісу і лісостепу.

Чи узгоджується наша концепція з писемними джерелами? Як відомо, джерела, «прив'язані» до конкретної території, згадують слов'ян лише в середині I тис. н. е., коли ті виступають на історичній арені Європи як сформована суспільно-політична сила. Візантійські автори VI ст.— Йордан, Прокопій Кессарійський, Менандр Протиктор, Феофілакт Сімокатта, а та-

кож Мавкрикій Стратег, які знають слов'ян під іменем венедів, антів та склавінів, у своїх працях відводять їм значне місце як великому народові, що бере активну участь в історичних подіях Південної та Південно-Східної Європи. Готський історик Йордан у праці «Гетика», написаній в середині VI ст. і присвяченій північногерманському племені готів, характеризує низку племен Центральної та Східної Європи, з якими готам довелося вступати у взаємини на шляху переходу з Нижнього Повіслення у Північне Причорномор'я. Серед них значне місце посідають племена венедів, антів і склавінів[47]. Венедів знали й більш ранні автори — Пліній Старший (23—79), Таціт (55—120) і Птолемей (100—178). Вони також називали слов'ян у Сарматії на схід від Вісли[48]. Пліній Старший, перераховуючи племена венедів, розміщає між сарматами і германськими племенами скіррів та гіррів (Таціт запитує: «...Чи віднести певкінів, венедів і феннів до германців, чи до сарматів»[49]). Птолемей у своїй праці «Географія» називає ще низку племен — галіндів, судинів, ставанів та аланів. Історики-славісти сходяться на тому, що ставани — це перекручена самоназва слов'ян.

До свідчень про територію слов'янських венедів у першій половині І тис. н. е. слід додати ще одне джерело — так звану Певтінгерову карту, що в літературі відома як Певтінгерові таблиці,— на ній венеди-сармати позначені у двох місцях: Дакії та межиріччі нижнього Дністра і Дунаю. Молдавські та українські археологи виявили там археологічні пам'ятки III—V ст. типу Етулія, які за характером житлового будівництва, похоронного обряду і кераміки близькі до слов'янських пам'яток Верхнього і Середнього Подністров'я того часу. Це перша звістка про заселення слов'янами-венедами в III—IV ст. областей між нижнім Дністром і Дунаєм, підтверджена археологічними даними.

Нове у праці Йордана в порівнянні з Плінієм, Тацітом, Птолемеєм не тільки те, що історик, крім венедів, називає антів і склавінів, а й те, що він розглядає їх у єдності походження: «...Починаючи від місця народження Вістули, на безмірних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів. Хоч найменування їх тепер міняються відповідно до різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавінами і антами». Далі Йордан пише: «Ці венети, як ми уже розказували на початку нашого викладу,— саме при переліку племен,— походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавінів»[50]. Річ у тому, що в літературі висловлювано різні погляди на етнос венедів. В історичних джерелах знаходимо відомості про венетів (венедів), які в різний час жили в Галлії, Італії, Прибалтиці. На думку більшості вчених, ці венеди до слов'ян не мали ніякого стосунку. Вони могли бути кельтами, іллірійцями, балтами. Як уважають деякі вчені, серед прибалтійських венедів були також слов'яни, але це важко підтвердити лінгвістичними й археологічними даними. Натомість венедів, що займали регіони на схід від середньої та верхньої Вісли, де локалізовано також плем'я ставанів (слов'ян за Птолемеєм), виходячи з відомостей, почерпнутих із праці Йордана, слід пов'язувати із слов'янами чи праслов'янами. Назву «венеди» зі своїх західних сусідів на слов'ян пере-

[47] Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— С. 71—90.

[48] Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. // Вестник древней истории.— М., 1941.—№ 1.— С. 231—270.

[49] Там же.— С. 230.

[50] Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— С. 72.

несли германці, щодо яких слов'яни займали східні регіони Європи. Ще в пізньому середньовіччі германці та фінни називали слов'ян венедами.

Можна вважати, отже, що район проживання слов'ян-венедів у згаданий період обмежений на заході середньою течією Західного Бугу і верхньою Віслою, на південному заході — верхнім і середнім Дністром. Як випливає з Певтінгерових таблиць, у III ст. якісь групи венедів перейшли Дністер у нижній його частині.

Дещо краще, ніж венедів, Йордан та інші візантійські автори локалізують сучасні їм слов'янські племена склавінів та антів, але треба мати на увазі, що в той час (VI ст.) слов'яни вже вийшли за межі своєї правітчизни, яку займали венеди. Йордан пише, що «...склавіни живуть від міста Новієнтуна й озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра, а на північ до Віскли [Вісли] [...] Анти, сильніші з них, поширюються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин»[51]. За даними Маврикія, ці племена займали суміжні регіони, «оскільки між ними немає великої відстані, яку варто б було згадувати»[52].

За Прокопієм, анти займали регіони на схід від склавінів та на північ від утігурів, між Дніпром і Дністром: «Народи, які тут живуть, у давнину називалися кіммерійцями, тепер звуться утігурами. Далі на північ від них [утігурів] займають землі незліченні племена антів»[53]. Сама назва «анти» проіснувала недовго, до початку VII ст. Після 602 р. вона зникає зі сторінок історичних хронік. Очевидно, анти, розселяючись на Балканах, змішуються із племенами склавінів і приймають загальну назву слов'ян. Щодо цього, правда, історики і лінгвісти мають різні погляди. Таким чином, склавіни, назва яких у дещо зміненому вигляді поширилася на всі слов'янські племена, у V—VI ст. вийшли за південні межі венедських земель. Уже візантійські автори знають їх на Дунаї. На північному заході письмові джерела пов'язують склавінів із Віслою, на сході — з Дністром, де вони межували з антами, що займали в той час межиріччя Дніпра, Дністра і Дунаю. Прокопій із Кессарії склавінів та антів уважав одним народом. Північні та східні межі землі склавінів і антів візантійським авторам були відомі мало, тому вони не називали їхніх границь, а обмежувалися загальною термінологією, що визначала просторовість або характер ландшафту. Пишучи про побутові та соціально-економічні умови життя склавінів, Йордан указує, що вони живуть в болотах і лісах. Маврикій Стратег так само характеризує побут антів. Усе це вказує на те, що в середині I тис. н. е. на півночі землі антів і склавінів простягалися до Полісся і Верхнього Подніпров'я, де ландшафт відповідає цим характеристикам. Щодо згадки Йордана про заселення антами вигину чорноморського побережжя, то її, у світлі сучасних археологічних досліджень, слід уважати дуже приблизною. Пам'ятки пеньківської культури V—VII ст., яка, безсумнівно, пов'язана з антами, відкриті в Середньому Подніпров'ї, верхній частині Південного Бугу, Середньому Подністров'ї та в Молдові, але вони не відомі на нижньому Дніпрі.

Наведені дані писемних джерел, хоч і не претендують на вичерпність, досить повно узгоджуються з нашими висновками, що випливають з аналізу археологічних матеріалів. I археологічні, і писемні джерела найви-

---

[51] Й о р д а н. О происхождении и деяниях гетов.— С. 72.
[52] М а в р и к и й. Тактика и стратегия.— СПб., 1903.
[53] П р о к о п и й и з К е с с а р и и. Война с готами.— С. 297.

разніше фіксують слов'ян у першій половині І тис. н. е. на схід від Вісли та на північ від Карпат, де, крім того, територія позначена найдавнішими слов'янськими гідронімами (рис. 1,5—8). Водночас за археологічними матеріалами можна виділити у складі пшеворської культури ще одну слов'янську групу — в Південній та Середній Польщі.

II. ОСНОВНІ ШЛЯХИ ВЕЛИКОГО РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

Зміни археологічних культур у межах указаної території рівнозначно відображають динаміку, перегрупування, внутрішні переселення слов'янських племен.

Під тиском племен пшеворської культури і гото-гепідів з північного заходу та зустрічних їм рухів сарматів із південних степів уже наприкінці І—ІІ ст. якась частина носіїв зарубинецької культури пересунулася з Волині у Верхнє Подністров'я. Дещо пізніше, наприкінці II—III ст., частина дністровського населення відходить на схід — у регіони дніпровського лівобережжя. Останніми роками на Сумщині, Харківщині та Полтавщині відкрито поселення III—IV ст., які за характером ліпного посуду, прясел та фібул з високим приймачем можна пов'язати з верхньодністровською групою черняхівських старожитностей. Вони лежать посмужно з пам'ятками київської культури. Можливо, зі згаданими процесами пов'язана й поява так званої етулійської групи пам'яток III—IV ст. у Буджацькому степу на території Молдови, у Моравії — пам'яток злехівського, а у Словаччині — пряшівського типів[54].

Однак усі помічені пересування якихось невеликих груп слов'янського населення можна вважати внутрішніми або такими, що викликані зовнішніми чинниками.

Велике розселення слов'ян за межі прабатьківщини почалося лише в ранньому середньовіччі.

За даними археологічних джерел, слов'янське населення колочинської та північної частини пеньківської культур просувалося на північ та північний схід, поступово займаючи ліві притоки Дніпра аж до їх верхів'їв. На етапі роменсько-борщівської культури (VIII—X ст.) кордони слов'янських племен дніпровського лівобережжя розширюються до Сіверського Дінця та верхів'я Оки. У верхів'ї Південного Бугу і навіть у лівобережних районах Середнього Подніпров'я спостережено інфільтрацію носіїв празької культури.

Але розселення слов'ян у північному та північно-східному напрямах відбувалося повільно і досить спокійно. Слов'яни заселяли напівпустинні місця із вкрапленнями балтського або угро-фінського населення. Північно-східні кордони слов'янських старожитностей до виникнення давньоруської держави розширювалися лише незначною мірою.

Найінтенсивніші потоки слов'янського розселення були спрямовані на південь, до Дунаю та кордонів Візантійської імперії, шляхом, який проклали

[54] Гудкова А. В. Оседлое население Северо-Западного Причерноморья в первой половине I тыс. н. э.: Автореф. дис... д-ра ист. наук.— К., 1987.— С. 1—30; Tejral J. K. Otárzce pozdně římských sídlišť «Zlechovskego Typu» // Acta Muzei Morawiae — Časopis Moravského Muzea.— 1989.— T. LXXIV.— S. 77—88.

готи. Вважаємо, що розселення на південь було викликане тими самими причинами, які виникли із приходом гуннів у Північно-Західне Причорномор'я. Гунни, що розбили готів, чинили тиск на всі племена, які входили в готське об'єднання. З характеру археологічного матеріалу на місцях слов'янського переселення видно, що в ньому брало участь населення празької та південно-західної частини пеньківської культур, яке займало територію між Дніпром, Дністром і верхньою Віслою. Археологічні джерела (датованих слов'янських поселень V ст. на території Південної Польщі між Віслою і Одрою немає) унеможливлюють включення цієї території у регіон, з якого почалися переселення слов'ян на південь та захід, хоча пізніше ці процеси охопили й області Верхнього Повіслення. Лише на території Словаччини та Моравії на деяких поселеннях трапляються напівземлянки з вогнищем, що вказує на можливість переселення у ці райони також якихось невеликих груп із Повіслення, але не раніше VI ст.

У Подунав'ї та на Балканах розселилися слов'яни із Середнього та Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття (празька група), а також із верхів'їв Південного Бугу та середнього Дніпра (пеньківська група). Вони спускалися Прутом, Серетом та допливами Тиси і принесли в Подунав'я

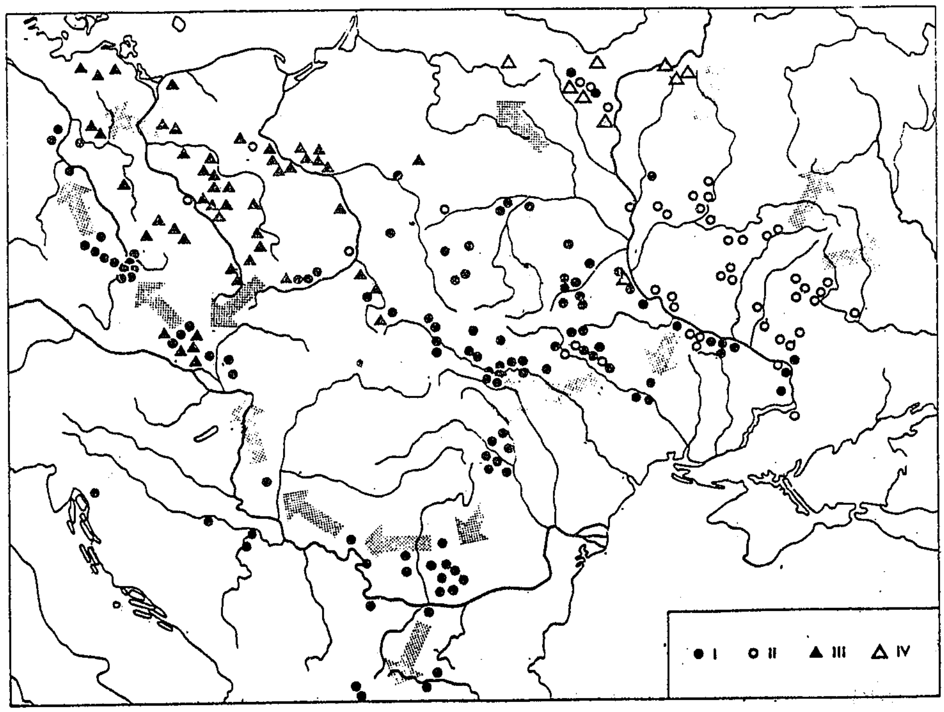

10. Розміщення слов'янських поселень V—VIII ст. (за Й. Земаном, П. Донатом та іншими з уточненнями В. Барана) і напрями слов'янського розселення:

I — напівземлянки з печами, II — напівземлянки з вогнищами, III — житла овальної та інших форм з вогнищами, IV — наземні житла. Стрілками вказано напрями слов'янського розселення у середині I тис. н. е.

празький та пеньківський типи кераміки, характерні квадратні житла (рис. 10). Але пеньківська кераміка відома лише в Нижньому Подунав'ї та на Балканах. Потоки слов'ян, що прямували вгору по Дунаю, принесли із собою кераміку празького типу.

Питання про час заселення слов'янами Дністровсько-Дунайського межиріччя, передусім його нижньої частини, ще чекає свого розв'язання.

До найбільш ранніх писемних джерел, які містять відомості про слов'ян-венедів у Північному Подунав'ї, належать уже згадувані Певтінгерові таблиці — дорожня карта, вірогідно, кінця III ст.[55] На карті венеди розміщені між нижнім Дністром і Дунаєм поряд із сарматами, гепідами, даками, гетами та іншими етнічними угрупованнями. Пізніші джерела, що згадують слов'ян-склавінів (празька культура) та антів (пеньківська культура) у Північному Подунав'ї, належать до першої половини VI ст. Йордан добре знає і досить чітко визначає територію слов'ян-склавінів, указуючи, що вони живуть на південь від Дністра та у верхів'ях Вісли, а земля антів лежить у межиріччі Дніпра і Дністра[56]. Повідомлення Йордана підтверджують інші джерела, що також фіксують слов'ян у VI ст. в межиріччі Дунаю та Дністра. На північному березі Дунаю позначає слов'ян Прокопій. Він, на відміну від Йордана, у Подунав'ї знає не тільки склавінів, а й антів, уважаючи їх єдиним народом[57]. Оцінюючи загалом дані Йордана та Прокопія щодо слов'ян, треба мати на увазі, що вони стосуються середини VI ст., а тому повинні відображати становище слов'ян у Подунав'ї у більш ранні часи, можливо, у першій половині VI ст., а можливо, і наприкінці V ст. За часів правління Юстина (518—527) та Юстиніана (527—565) слов'яни-склавіни й анти вже вторгалися на територію Візантійської імперії, переходячи Дунай[58].

На південь від Дністра археологічні матеріали, пов'язані зі слов'янами, виявлено на деяких поселеннях культури карпатських курганів (Кодин II, Гореча, Рогізна під Чернівцями на верхньому Пруті), де поодинокі підквадратні напівземлянки з піччю-кам'янкою відкрито поряд з іншими, неслов'янськими, типами жител, у тому числі наземними[59].

Суто слов'янські поселення, добре датовані фібулами, з'являються у Попрутті в V ст. (Кодин I). До пам'яток цієї ж доби належить поселення Ботошани I у Попрутті, розташоване 70—80 км нижче від Кодина, на території Румунії[60].

Д.-Г. Теодору виділяє на Пруті та Сереті досить велику групу пам'яток V—VI ст., які зачисляє до пам'яток типу Костіш—Ботошани[61]. Прутом та Серетом вони спускалися до Дунаю, причому охоплюють не тільки територію Молдови, а й інші регіони вздовж східної дуги Карпат.

Дослідження виявили, що для таких поселень, як Ботошани, Костіш, Додешти характерні напівземлянкові підквадртані житла з піччю-кам'янкою

---

[55] Нидерле Л. Славянские древности.— М., 1956.— С. 36—42.
[56] Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— С. 72.
[57] Прокопий из Кессарии. Война с готами.— С. 297—298.
[58] Łowmiański H. Początki Polski.— Warszawa, 1964.— S. 262—263.
[59] Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—VI ст.— К., 1976.— С. 31—36.
[60] Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын — славянские поселения... Teodor D.-G. Teritoriul est Carpatio în reacurile V—XI e. n.— Iaşi, 1978.— S. 11—74.
[61] Teodor D.-G. Civilizaţia romanica la est de Carpaţi în secolele V—VIII e. n. Asezarea de la Botoşana—Suceava.— Bucureşti, 1984.— S. 31—32.

в кутку, іноді — з вогнищем. Керамічні комплекси напівземлянок складаються з ліпної (горщики, сковорідки), сіроглиняної гончарної кераміки (горщики, миски), аналогічної посуду з Теремців, Сокола та інших слов'янських поселень Подністров'я гуннського часу. На поселенні в Ботошанах знайдено фібулу післячерняхівського часу (не пізніше V ст.). Раннє датування цих поселень (V—VI ст.) підтверджує і наявність густорифлених червоноглиняних амфор, виявлених на поселеннях у Ботошанах та Додештах[62]. Ліпна кераміка типологічно добре пов'язується з посудом пізніших слов'янських поселень на території як Північного Подунав'я, так і Подністров'я, гончарна кераміка веде своє походження від посуду римського часу на тій же території. Однак у Подунав'ї сіроглиняна гончарна кераміка існує і в пізніші часи (VI—VII ст.) на пам'ятках типу Іпотешть—Кіндешть—Чурел, а також трапляється, але в значно меншій кількості, на поселеннях типу Сучава—Шіпот, на відміну від Подністров'я, де вона до початку VI ст. повністю виходить з ужитку.

З. Курнатовська, яка спеціально вивчала слов'янські пам'ятки Подунав'я та Балканського півострова, справедливо вважає, що домінуючим компонентом у цих культурах були слов'яни[63]. Із слов'янами вона пов'язує чотирикутне напівземлянкове житло з піччю-кам'янкою, ліпні горщики празького та пеньківського типів, сковорідки, трупоспалення, відомі з великого могильника біля Серета—Монтеору. Дакійськими та дако-романськими елементами дослідниця вважає поодинокі напівземлянки з вогнищем, окремі форми ліпного посуду та гончарну кераміку, що сягають провінційно-римських традицій. З. Курнатовська виділяє також елементи візантійської кераміки та деякі вироби з металу.

Нові археологічні матеріали, отже, не тільки підтверджують, а й уточнюють відомості з писемних джерел, що стосуються слов'ян Північного Подунав'я. Вони дають підстави перенести початок заселення слов'янами цього регіону до гуннського часу, припускаючи можливості інфільтрації їх на ці землі також у першій половині І тис. н. е. Останнім часом деякі румунські археологи[64] роблять спроби інтерпретувати пам'ятки типу Костіш—Ботошани та Іпотенштъ—Кіндешть—Чурел як поселення лише місцевої дакороманської людності. Хибність такої інтерпретації очевидна. У Дністровсько-Дунайському регіоні матеріальна культура слов'ян зберігає ті самі риси, що й у північніших регіонах між Дніпром і Дністром. Ні напівземлянкові житла з характерною лише для слов'ян піччю-кам'янкою, ні основні форми кераміки (горщики празького та пеньківського типів, сковорідки) не були відомі в Північному Подунав'ї до приходу сюди слов'ян. Розселення слов'ян у Подунав'ї було тривалим. Це сприяло розвитку близьких контактів із залишками місцевого дако-романського населення, які відобразилися у матеріальній культурі, що поєднує на деяких поселеннях як слов'янські, так і субстратні елементи.

Близько VI ст. слов'яни підходять до берегів Дунаю, а деякі групи перетинають його, про що свідчить поселеня празької культури на правому березі біля села Нова Черна в Болгарії.

---

[62] Teodor D.-G. Teritoriul est Carpatio...— S. 62, 1—5,7.

[63] Kurnatowska Z. Słowiańszczyzna Południowa.— S. 25—31.

[64] Див. зокрема: Teodor D.-G. Continuitatea populației autohtone la est de Carpati în secolele VI—XI e. n.— Iași, 1984.— S. 129—140.

У Подунав'ї слов'яни діляться на дві групи, і подальше їх розселення йде двома потоками. Один потік слов'янського населення з керамікою пеньківського типу просувається у глиб Балканського півострова, а другий, із празьким посудом, рухається вгору по Дунаю (рис. 10). Уже в VI ст. слов'янські поселення празької культури виникають на території Моравії та Словаччини[65]. Освоївши верхів'я Дунаю, можливо під натиском аварів, слов'янські угруповання просуваються далі на захід й досягають верхів'я Ельби. Досить швидко вони заселяють межиріччя Ельби та Заале, де наприкінці VI— на початку VII ст. відомі поселення типу Дессау—Мозігкау[66]. Характер жител (квадратні напівземлянки з піччю-кам'янкою) не залишають сумнівів у тому, що цей регіон було заселено тою самою слов'янською людністю, якою були заселені Моравія та Словаччина[67]. Поки що важко сказати, як далеко на північний захід просунулися ці угруповання. Наявність у VIII—IX ст. у Шлезвіг-Гольштинії слов'янських поселень з аналогічними житлами (Козель, Шуба та інші) свідчить про інфільтрацію сюди якихось груп слов'ян — вихідців з Дністровсько-Дунайського межиріччя. Однак у північних районах Німеччини вони зустріли слов'янське населення з керамікою типу Суків—Фельдберг. Ми вважаємо, що суківська кераміка пов'язана походженням з пам'ятками типу Дзедзіце на території Середньої та Північної Польщі. Просування на захід дзедзіцької групи було масовішим та інтенсивнішим. Нашарування із суківсько-фельдберзькою керамікою підстилають пізніші шари майже на всіх городищах мекленбурзької групи в землі Шлезвіг-Гольштейн, в тому числі в Ольденбурзі[68], у розкопках якого автор цієї статті брав участь у 1983—1986 рр.

На Ельбі зустрілися і схрестилися два переселенські потоки слов'ян, що просувалися з півдня, території Моравії, на північ та з північного сходу, території Польщі,— на захід. Як видно, ця обставина, а також вплив субстратного германського населення й більш західних германських сусідів створюють умови для виникнення багатьох нових слов'янських угруповань, кожне з яких характерне своїми типами кераміки[69].

Отже, вихідною територією великого розселення слов'ян були лісостепові області України, де й сформувалися основні групи слов'ян раннього середньовіччя.

---

[65] Bialikova D. Zur datierung der oberen Grenze des Prager Typus in der Südwestslowakei // AR.— 1968.— T. XX, 5.— S. 61—63; Zeman J. K problematike časneslovanske kultury...— S. 113—130.

[66] Krüger B. Dessau—Mosigkau.—Berlin, 1967; Brachmann H. Slawische Stämme an Elbe und Saale.— Berlin, 1983.— S. 7—20.

[67] Herrmann J. Germanen und Slawen...

[68] Kemke T. Die Keramik des 8—12 Jahrhunderts. Starigard / Oldenburg. Hautburg der Slawen in Wagrien, Offa-Bucher 53.— Neumünster, 1984.

[69] Schuldt E. Die slavische Keramik in Meklenburg.— Berlin, 1956.

Volodymyr BARAN

FORMATION OF EARLY MEDIEVAL SLAVONIC CULTURES AND MODES OF THE SETTLING OF THE SLAVS

A comparative study of Early Medieval Slavonic antiquities and monuments of the Late Roman period of South Eastern and Central Europe gives every reason to consider that the cultures of Prague, Pen'kiv and Kolochyn came into being in the 5th century B. C. out of the Kyivan and Slavonic sections of the Chernyakhiv culture on the territory of present-day Ukraine, in the borderline zones of the forest and forest-steppe regions. It is these cultures typologically bound with earlier monuments of late Zarubyntsi and Volyń-Podillya groups that show the processes of formation of Slavonic tribal unions known from chronicles as the Antes anb the Sclaveni.

The origin of the Venethos, another group of early Medieval Slavs, represented by relics of the 6th — 7th centuries of the Dzedzitse type, can be traced among polyetnic monuments of the Przevorsk culture in Poland.

But the Slavonic cultures of early Middle Ages could, by no means, have come from one single culture of the Roman period. Nearly all of them, the Chernyakhiv culture in particular, possessed non-slavonic elements, the fact evidencinq the coexistance, in South Eastern and Central Europe, of ethnic groups: Germanic, Baltic, Iranian and Thracian.

Богдан ТОМЕНЧУК

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЕВ'ЯНОЇ РОТОНДИ НА ДАВНЬОРУСЬКОМУ ГОРОДИЩІ В ОЛЕШКОВІ НА ПРУТІ

Дерев'яну культову архітектуру давньої Русі археологічно поки що представляють лише одиничні об'єкти. Так, якщо пам'яток кам'яної архітектури відомо більше 250[1], то дерев'яної культової — лише вісім[2]. Це викликано, по-перше, поганою збереженістю у землі даного типу будівель, а по-друге — нерозробленою методикою їх вивчення. Тому кожне нове відкриття дерев'яної церкви дає змогу ставити й одночасно вирішувати багато як суто археологічних, архітектурних, так і соціально-економічних та політичних завдань в історії окремих районів давньої Русі.

У Галицькій землі — крайньому південно-західному районі Русі у XII—XIII ст. склалася самостійна й дуже своєрідна архітектурна школа[3]. Вона цілком відображала всю складність і своєрідність її соціально-економічного і політичного життя[4]. Як зазначають дослідники, інтенсивні політичні зв'язки із сусідніми країнами, зокрема з Польщею і Угорщиною, перетворили даний район у контактну зону взаємодії візантійсько-руської і романської архітектури. Згадані контакти спричинились не тільки до використання романської будівельної техніки і декоративних елементів, а й до прямого перенесення окремих типів споруд[5]. Особливо це проявилось у появі тут дуже рідкісних для давньоруської архітектури центричних храмів — ротонд[6]. Тепер у Галицькій землі відкрито зовсім невідомий у середньовічній архітектурі тип дерев'яної ротонди.

---

[1] Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. // Свод археологических источников.— Л., 1982.— Вып. ЕІ-47.— С. 6—115.

[2] Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина.— К., 1982.— С. 140—141; Иоаннисян О. М., Могитич И. Р., Свешников И. К. Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке — памятник деревянного зодчества домонгольской Руси // Памятники культуры. Новые открытия.— Л., 1983.— С. 494—507; Томенчук Б. П. Исследование древнерусского городища в с. Олешков // Археологические открытия (далі — АО). 1983.— М., 1985.— С. 366; его же. Охранные раскопки в Прикарпатье // АО. 1986.— М., 1988.— С. 342—343; його ж. Давньоруські дерев'яні храми Прикарпаття // Тези обласної історико-краєзнавчої конференції.— Івано-Франківськ, 1989.— С. 134—135.

[3] Иоаннисян О. М. Галицкое зодчество XII — первой половины XIII в. // Архив Ленинградского отделения Института археологии АН России.

[4] Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— С. 36—38, 67—105; Толочко П. П. Древняя Русь.— К., 1987.— С. 120—121, 154—158.

[5] Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси.— Л., 1986.— С. 93.

[6] Иоаннисян О. М. Центрические постройки в Галицком зодчестве XII в. // Краткие сообщения Института археологии АН УССР.— К., 1976.— Вып. 172.— С. 39—46.

У 1981—1982 рр. експедиція відділу охорони пам'яток історії та культури при Івано-Франківському обласному краєзнавчому музеї і обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії розпочали охоронні дослідження на давньоруському (друга половина XII—перша половина XIII ст.) городищі Замчище в селі Олешкові Снятинського району*.

Городище Замчище лежить на невисокому лівому березі ріки Пруту. Належить до типу «круглих» городищ. Майданчик (116×104 м) з південного боку прилягає до урвища, а з інших сторін обмежений земляним валом і ровом, утворюючи загалом фігуру, подібну до восьмикутника. На віддалі 500 м на схід від нього є синхронне йому прямокутної форм укріплення Городище (130×90 м), яке також південною стороною прилягає до обриву. Між городищами є великий посад. Очевидно, дані об'єкти являють собою єдиний міський комплекс, кожна частина якого виконує у ньому свою визначену суспільно-економічну роль.

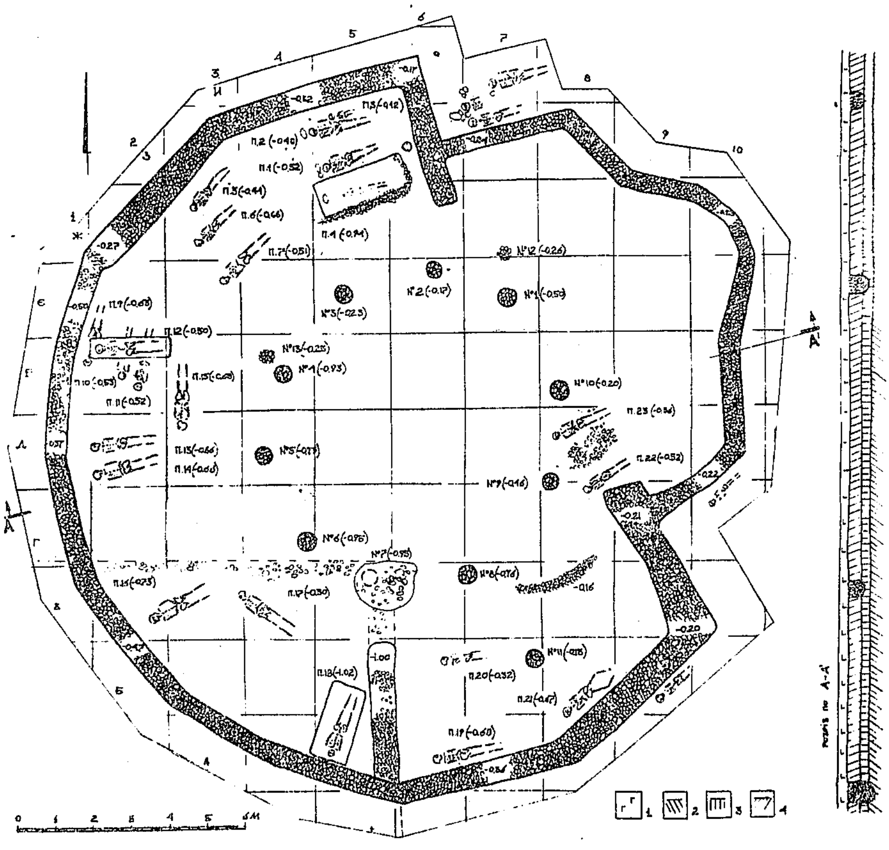

1. План залишків дерев'яної ротонди в Олешкові на Пруті:
1 — орний шар; 2 — чорні гумусовані суглинки; 3 — перехідний горизонт; 4 — материк

* Керівник еспедиції Б. Томенчук, консультант І. Могитич, архітектурні обміри Я. Микитина, тахеометрична зйомка І. Тунь, археологічний план Б. Томенчука.

Внаслідок охоронних розкопок у Городищі, точно в його центральній частині, виявлено залишки потужної кам'яної вимостки (завтовшки до 40 см). Вона служила основою великої дерев'яної будівлі, яка була орієнтована відносно сторін городища (по лінії пн./сх.— пд./зах.). Будівля, виходячи з її кам'яної підоснови, мала складну форму і складалась, очевидно, з двох конструктивно пов'язаних між собою частин (рис. 1). Основна частина — південна — мала вигляд видовженого восьми-дев'ятикутника завширшки 6,4 м, завдовжки 9 м. З півночі до неї прилягало прямокутне приміщення 4,8×5,6 м. Крім типових побутових речей тут було знайдено декілька керамічних трикутних плиток. Вони вказують на наявність в якійсь із частин будівлі керамічної мозаїчної підлоги. Загалом можна говорити, що перед нами кам'яна основа великої дерев'яної будівлі палацового характеру з вежоподібною південною частиною (донжон). На жаль, культурний шар городища майже повністю знищений пізньосередньовічним кладовищем, що не дає можливості далі його вивчати.

У центральній частині городища Замчище виявлено фундаменти другої великої будівлі — дерев'яного храму-ротонди. Вона складалася з основної частини — розімкнутого дванадцятигранника і трьохапсидного прирубу зі сходу. У центрі стояла колонада з 10 стовпів.

Фундаменти основної частини храму були складені з дрібного і середнього каміння та гальки. Розміри камінів від 5 до 35—40 см. Кладка виконана без вапнякового розчину, закиданням фундаментного рову камінням. Закидання різне. Найщільніше закидання кутових фундаментів стін. Тут вони мали і значно більшу ширину — від 65 до 100 см. Фундаменти досить добре збереглися по всій довжині і мають чіткі границі. Гірше збереглися фундаменти західних і південних ділянок стін будівлі. Їх ширина 55—60 см. Висота збережених фундаментів основної частини храму в середньому дорівнювала 80 см. Фундаментний рів опущено в похований чорнозем і на 30—40 см заглиблено в материк. Дно рову має заокруглену форму.

Виходячи з різної ширини фундаментів основної частини храму (від 55 до 100 см) і неоднорідного характеру заповнення рову, очевидно, можна говорити і про неоднаковий ступінь їх навантаження. Отже, найбільше навантаження падало на середню частину будівлі, а точніше, на її північно-західну і південно-східну частину розімкнутого дванадцятигранника. Тут під прямим кутом були утворені дуже потужні «плечі» будівлі, до яких прилягала апсидна частина храму.

Апсидна частина зведена по осі пд./зах.—пн./сх. і має тричастинну будову. Північна, мала апсида утворена двома відтинками стін. Східна, центральна апсида складалася з чотирьох стін. Південна апсида, як і північна, утворена двома відтинками. Але вона більша і має дещо вигнутий фундамент стінки, яка прилягає до «плеча» основної частини храму.

Фундаменти апсид зафіксовано, починаючи з рівня 20 см. Вони являють собою шар каміння (річного кругляка розміром 10—20 см), який заповнював фундаментний рів завширшки 35—40 см. Характер самого заповнення також дуже неоднорідний. Розріз рову показав, що фундаменти апсид опущено в похований чорнозем на 30—40 см і вони доходять до рівня сіро-жовтого материка. Отже, висота збережених фундаментів апсид досягала всього 40 см при ширині 35—40 см.

Внаслідок вивчення фундаментів будівлі храму відзначена цікава конструктивна особливість: фундаменти апсид і основної частини храму, без

сумніву одночасові, мають різний характер. Зокрема, фундаменти апсид заввишки 40 і завширшки 35—40 см. Фундаменти основної частини — відповідно 80 і 55—100 см. Усе це, очевидно, пояснюється тим, що фундаменти окремих частин будівлі могли нести неоднакове навантаження. Даний метод побудови фундаментів із різною глибиною залягання і шириною під різнонавантажені частини будівлі — риса характерна не тільки для цієї пам'ятки. Така ж особливість була відзначена і при дослідженні фундаментів церкви Пророка Іллі в Крилосі[7], «Полігона» в селі Шевченковому[8], церкви Святого Миколи у Львові[9].

Досліджені фундаменти, виходячи з їх незначних розмірів, а також планувальної, конструктивної особливості, дають нам підстави стверджувати, що будівля, яка на них стояла, була дерев'яна, зрубна. Підтвердженням цього є і наявність значної кількості залізних кованих цвяхів*, які, безперечно, застосовували до дерев'яних конструкцій храму.

Побудована в центричному плані, будівля мала значні розміри: довжина 19,45 м і ширина 18,5 м. Діаметр розбивочного кола становив 18,5 м, що дорівнювало 40 ліктям по 46,24 см. Азимут ротонди —60°.

Всередині споруди виявлено 11 стовпних ям, заповнених камінням,— залишків основи колонади, яка служила опорою для верхньої надбудови. 10 ям викопано по колу, в центрі будівлі. Тільки одна яма була окремо, у південно-східній частині храму. Крім цих залишків стовпових ям з кам'яним заповненням виявлено дві кам'яні вимостки під колоди окремих стовпів.

Більшість стовпових ям зафіксовано, починаючи з рівня 25 см. У верхній частині ями простежувались тільки окремими скупченнями каміння у глибину, і тільки на рівні материка вони мали чіткі межі. Так, діаметр ям 40—45 см. Глибина ям в материку 10—15 см. Дно заокруглене. Висота кам'яного заповнення 30—60 см.

Віддаль між стовпами центральної колонади по периметру становила 1,4—2,9 м, по діагоналі 7,3—8 м. Усі діагоналі перетинаються в одному центрі, який і є центром будівлі.

Дві кам'яні вимостки зафіксовано безпосередньо під орним шаром (—25 см), приблизно на рівні знищеної підлоги. Вимостки округлої форми, діаметром 40—45 см. У зв'язку з їх розміщенням біля центральних стовпових ям (основ колонади), вони, мабуть, відігравали роль кам'яних платформ, на яких стояли тимчасові дерев'яні стовпи-опори під час ремонту чи заміни основних.

Загалом центральні стовпи утворювали потужну колонаду в середній частині і служили опорами для верхнього завершення будівлі, яка, очевидно, мала тип барабана.

---

[7] Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 году // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР.— М., 1960.— Вып. 81.—С. 70—71.

[8] Иоаннисян О. М. Раскопки древнерусской ротонды-квадрифолия в окрестностях Галича // АО 1979 г.— М., 1980.— С. 273.

[9] Малевская М. В., Иоаннисян О. М., Могитич И. Р., Бучко Р. В. Исследования памятников архитектуры во Львове и Львовской области // АО 1977 г.— М., 1978.— С. 352.

* Цвяхи (52 шт.) в основному були виявлені під час розчищення фундаментів або біля них. Цвяхи чотиригранні з підпрямокутними великими голівками. Середній розмір цвяхів 7—8 см. Деякі з них сягали довжини 11 см. Найменші були завдовжки 4,5 см.

Один стовп випадає із загального плану колонади. Він стоїть у південно-східному куті ротонди й, очевидно, пов'язаний із конструкцією другого ярусу — хорів. Ще одна невелика стовпова яма (без кам'яного заповнення) виявлена в північно-східній частині будівлі, коло її північного «плеча». Можливо, вона також пов'язана з конструкцією хорів.

Біля північного і південного «плеча» будівлі, на рівні давньої підлоги, виявлено два скупчення каміння у вигляді доріжок завширшки 25 см, витягнутих паралельно фундаментам стін. Північна доріжка викладена по краю могильної ями поховання № 4 як своєрідна її огорожа. Призначення даних кам'яних скупчень незрозуміле.

У ході досліджень у південно-західній частині ротонди виявлено ще декілька розрізнених скупчень каміння і невеликий фрагмент фундаменту. Очевидно, це залишки пізньої господарської будівлі, яка знищила стовпову яму № 7 та пошкодила у верхній частині кам'яне заповнення ями № 6. Тут же виявлено сліди великої ями, заповненої камінням і фрагментами кам'яних плит і поховань.

У західній частині церкви знайдено фрагмент бронзової застібки книги (хороса?) та залізне писало.

Під час досліджень ротонди виявлено велику кількість керамічних полив'яних плиток, які в мозаїчному наборі утворювали підлогу будівлі. Рівень самої підлоги не зберігся. Він був в орному шарі. Плитки виявлено тільки в основній частині ротонди. В апсидній їх не знайдено, що вказує на існування тут дерев'яної підлоги.

Всі плитки можна поділити на три групи.

Плитки першої групи найчисленніші. Їх знайдено більше 400. Це трикутні плитки двох типів. Великі — середні розміри 11,5×20×20 см і малі — середні розміри 9,5×11,5×11,5. Товщина плиток від 1,8 до 2,5 см. Край плиток косо зрізаний. З одного боку плитки покриті поливою жовтого, коричневого або зеленого кольорів. Найбільший процент плиток, вкритих жовтою поливою.

Великі трикутні плитки, очевидно, розміщували в мозаїчному наборі коло стін ротонди, ближче до центра використовували малі трикутні плитки. А загалом вони, певне, мали рядну систему з таким чергуванням: жовта — зелена — жовта — коричнева. Це відповідало центричному характеру будівлі. Плитки другої групи виявлено тільки в центральній частині ротонди, і вони, певно, пов'язані з омфалієм. Це плитки представлені невеликою кількістю окремих фрагментів і одиничними цілими різнофігурними плитками. Їх особливістю є сегментна форма, яка в певному наборі відносно радіуса сегмента утворює орнаментальні пояси. Загалом же вони утворювали складну багатопоясну орнаментальну композицію із великих і малих кіл — омфаліїв (рис. 2 Б).

Великі орнаментальні кола утворені з фігурних плиток п'яти основних типів:

— стрічковий (жовтий колір)
— у вигляді ступінчастої піраміди (жовтий і зелений)
— зигзагоподібний (жовтий колір)
— складний лекальний в поєднанні з кругами (жовтий і зелений)
— стріловидний (жовтий колір)

Загальна ширина такого п'ятирядного орнаментального поясу становила 52 см, а внутрішній діаметр 96 см.

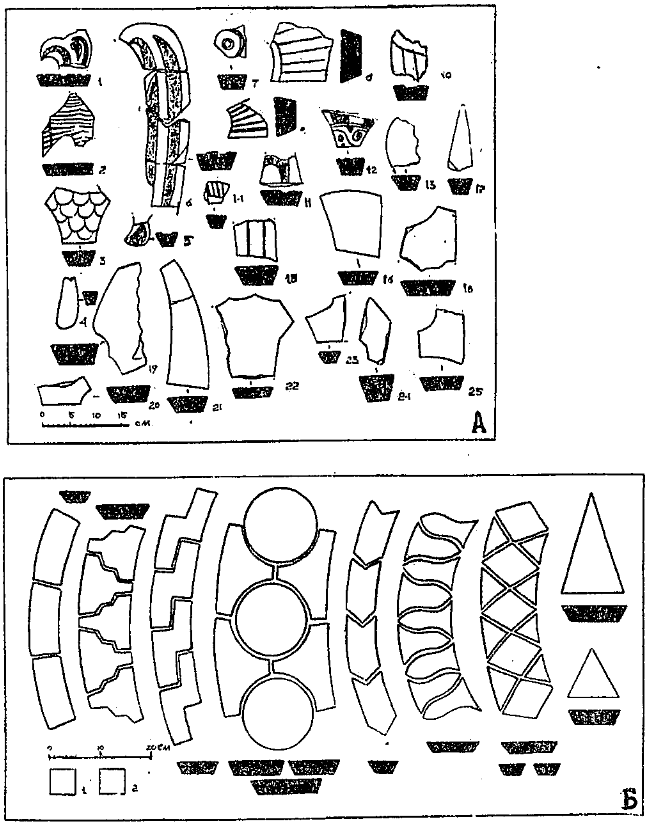

2. Керамічні плитки від мозаїчного омфалія Олешківської ротонди:
А — фрагменти складнофігурних плиток, які служили тлом для основного сюжетного зображення (1—25); Б — багатопоясна орнаментальна композиція

Малі орнаментальні кола утворені з фігурних плиток трьох типів. У зв'язку з їх різними радіусами й композиційно різними мозаїчними побудовами вони утворювали малі омфалії двох варіантів.

Так, один із них був утворений фігурними полум'яподібними плитками (жовтий і зелений кольори). Входячи одна в одну своїми вершинами, чергуючись за кольором, вони утворювали єдиний суцільний пояс завширшки 11 см із внутрішнім діаметром 62 см.

Другий варіант малого омфалія був утворений фігурними плитками двох типів: ромбоподібні (жовтий колір) і трикутні (зелений колір). Ширина цього орнаментального кола поясу також була 11 см, а внутрішній діаметр 62 см.

Плитки третьої групи представлені унікальними складнофігурними рельєфними плитками, які в мозаїчному наборі утворювали великі символічні сюжетні зображення. Вони містились усередині орнаментальних кіл-омфаліїв. На жаль, з усього набору знайдено лише окремі фрагменти зображень: частини крил, тулуба, голови міфічних тварин.

Плитки даної групи мають значну товщину (від 2,5 до 3,5 см). А на їх поверхні є рельєфні зображення окремих частин тіла.

До даної групи плиток нами також віднесено окремі складнофігурні плитки, які були тлом для основного сюжетного мозаїчного зображення (рис. 2 А).

Найкраще збереглося мозаїчне зображення орла. Повністю знайдено крило, яке складалося з двох частин, голову, фрагменти хвоста, ніг. Збереглася велика частина тулуба. Загальна висота даної фігури становила близько 70 см. Це мозаїчне зображення орла виконане з керамічних плиток, покритих жовтою поливою. Мозаїчні плитки тла даного зображення покриті поливою коричневого кольору.

Від зображення голуба збереглося повністю крило, фрагменти голови й окремі фрагменти тла хвоста із сонячними променями. Саме зображення голуба також виконане керамічними плитками жовтого кольору, а його тло — коричневого.

Зображення ще одного невідомого птаха представлено фрагментами крил (рис. 2 А, 11, 14, 15). Зображенню, очевидно грифона, належить великий фрагмент характерної основи крила з рельєфним орнаментом.

Усі ці фрагменти деталей зображень виготовлені з керамічних плиток, покритих жовтою поливою, а їх тло представлене плитками з коричневою поливою. Ці чотири рівновеликі мозаїчні зображення голуба, орла, грифона і невідомого птаха, очевидно, були всередині чотирьох орнаментальних кіл-омфаліїв. Їхні розміри повністю вписуються у внутрішню площу великих орнаментальних кіл. Тут, у своєрідному медальйоні, на коричневому тлі й розміщували ці великі мозаїчні зображення жовтого кольору.

Крім частин великих фігур, знайдено декілька фрагментів невеликих крил (рис. 2 А, 10). Очевидно, вони пов'язані із зображенням серафимів, які завжди супроводжують усі міфологічні християнські сюжети. В даній композиції вони, судячи з усього, містилися у чотирьох малих орнаментальних колах-омфаліях з внутрішнім діаметром 62 см. Зображення серафимів і саме тло медальйона були жовті. Це цілком відповідає і характеру полум'яподібного орнаменту малих омфаліїв. Зображення, вміщене в малий омфалій, утворений ромбоподібним орнаментальним поясом, не збереглося. Даний омфалій, можливо, був у самому центрі всієї композиції.

Отже, реконструйована нами* по окремих елементах мозаїчна сюжетна композиція, очевидно, складалася з чотирьох великих і п'яти малих орнаментальних кіл. Всередині них були символічні зображення голуба, орла в геральдичній позі, грифона (?), птаха невідомого (?), серафимів (?). З деталей зображення видно, що вони були виконані з особливою старанністю, добре пророблені всі рельєфні деталі оперення крил, тулуба, голови, хвоста, ніг. Фігури виглядають монументальними, вони — наче своєрідні іконні образи, що підсилюється їхніми великими розмірами. Очевидно, усі вони об'єднані однією темою і композиційно відповідають характеру храму-ротонди. Деякі з них, безперечно, мають апотропеїчний (охоронний) характер і, можливо, відображають феодальну геральдику.

Вся композиція була в центральній частині будівлі, у найосвітленішому місці під куполом, усередині колонади. Масштаб усіх мозаїчних зображень

---

* Реконструкцію омфалія провели спільно з М. Канюсом Г. Марченко, М. Павлюк, В. Мельник.

рівний масштабу всієї просторової системи храму, утворюючи єдину архітектурно-мистецьку композицію. Це друга з відомих сюжетних мозаїк серед усіх давньоруських підлог, за технікою виконання у кераміці — унікальна для усього давньоруського мистецтва.

Сам процес виготовлення сюжетних мозаїчних плиток, очевидно, проходив не через формування їх в окремих дерев'яних формах, як інших простих типів плиток. Для виготовлення таких великих сюжетних мозаїчних зображень, думаємо, використовували великі глиняні заготовки, на які наносили малюнок. Потім його по контуру вирізали, а окремі деталі доробляли.

Характеристика храму-ротонди буде неповна, якщо не згадати, що в ході досліджень під підлогою виявлено 23 поховання. Виходячи з того, що всі вони розміщені в єдиному плані відповідно до конфігурації будівлі, що, з другого боку, не унеможливлювало західної, християнської орієнтації, поховання можна вважати синхронними з ротондою. Отже, олешківська ротонда була й усипальницею.

Усі поховання загалом лежали окремими групами, уздовж стін храму, в даному разі паралельно фундаментам будівлі.

Перша група — з 4 могил — у північно-східному куті будівлі. Це три дорослих і одне дитяче поховання. Виділяється поховання № 4, здійснене в ямі 2,5×1 м і завглибшки 94 см. Південна і східна стінки могильної ями укріплені кам'яною огорожею. В обох кутах східної стінки виявлено сліди стовпових ям.

Друга група — з 3 могил — у північно-західному секторі храму й орієнтована паралельно стіні.

Третя група — з 5 могил — у західній частині ротонди. Чотири з них орієнтовані паралельно стіні. Поховання № 8 найбільш пізнє у цій групі. Воно перекрило поховання № 9, 10, 11, які вже, очевидно, не мали наземних ознак. Поховання № 8 і 15 у верхній частині перекриті кам'яними плитами.

Четверта група могил складається з двох поховань у західній частині храму, ліворуч від можливого входу. В зв'язку з тим, що стіни ротонди в цій частині різко повертають на південь, усі захоронення уже здійснені не вздовж стін, а перпендикулярно їм, щоб зовсім не втратити західної (християнської) орієнтації. Над похованнями збереглася частина кам'яної плити (100×60×7 см).

У південно-західній частині ротонди є два різноорієнтованих поховання (№ 16,17). Одне паралельно зі стіною, а друге перпендикулярно до неї. Над похованням № 17 біля голови знайдено фрагмент кам'яної плити.

Коло південної стіни ротонди виявлено одиноке поховання № 18, здійснене в ямі 210×100 см і завглибшки 102 см. Згори могильна яма перекрита кам'яною плитою.

Під однією з південно-східних стін досліджено ще два поховання паралельно одне одному і стіні.

Далі, під кутовою південно-східною стіною, виявлено єдине поховання у храмі, яке має супровідний інвентар. Так, на грудях знайдено золотий натільний хрестик і фрагмент бронзової позолоченої намистинки.

У ротонді була ще одна група могил, знайдених поблизу вівтаря південної апсиди.

Всі поховання, виявлені під підлогою ротонди, влаштовано за єдиним ритуалом. Тілопокладення здійснено на спині, руки лежать на животі (крім двох випадків — у похованнях № 18 і 21). Голова прямо, іноді повернута вправо, вліво. Під головою у деяких похованнях лежить камінь або керамічна плитка. В декількох похованнях каміння або плитки були в головах і ногах. Самі могильні ями, викопані в похованому чорноземі, не простежуються. Глибина поховань від 44 до 70 см. І лише у двох випадках (поховання № 4, 18) могильні ями викопано в материку на глибину до 1 м.

Із 23 могил п'ять поховань були підплитовими, що дуже характерно для цієї території Прикарпаття. Можливо, і решта поховань або більшість з них також були підплитовими, але вони знищені оранкою.

Розміщення могил окремими групами, очевидно, можна пояснити родовими (сімейними) зв'язками померлих. Тут трапляються як чоловічі, так і жіночі та дитячі поховання.

Отже, виявлені під підлогою поховання цілком належать до часу існування храму і характеризують його як храм-усипальницю.

Навколо храму-ротонди було і сучасне йому давньоруське кладовище. Всього досліджено 110 поховань, які за своїм обрядом ідентичні похованням у ротонді. Між центральною апсидою і східним валом простежено сім рядів поховань, усередині яких виділялись окремі групи могил. У більшій частині поховань знову відзначено наявність у головах (під головою) і в ногах невеликих пласких каменів або керамічних плиток. Декілька поховань підплитові — згори лежали кам'яні плити або невелика вимостка з керамічних плиток.

Досліджені нами залишки дерев'яного храму-ротонди композиційно пов'язані з давньоруським (друга половина XII — перша половина XIII ст.) городищем і можуть бути датовані цим же часом. Точніше час спорудження храму визначити дуже важко, але найбільш вірогідно, що ротонда збудована одночасно з усім комплексом будівель, які були на городищі в середині XII ст.

Беручи до уваги весь архітектурно-археологічний комплекс даного давньоруського поселення, яке складається з двох городищ і посаду, городище Замчище, очевидно, було укріпленим приміським монастирем. Це підтверджує висновок О. Іоаннісяна про те, що, можливо, і більшість відомих центричних будівель пов'язана з монастирськими садибами[10]. Це відповідало й ідеологічному призначенню цього типу культових споруд.

Тип центричного храму-ротонди дуже рідко трапляється у давньоруській архітектурі XII—XIII ст. За межами Галицької землі є лише одиничні пам'ятки подібного типу. Так, зокрема, вони виявлені у Смоленську[11], Володимирі-Волинському[12], Києві[13]. Найбільш близька за планом до олешківської ротонди цегляна ротонда приміського Михайлівського монастиря у Володимирі-Волинському (середина XIII ст.). Їхні основні розбивочні осі ідентичні. Зокрема, зовнішнє розбивочне коло діаметром 18,5 м, а вну-

[10] Иоаннисян О. М. Центрические постройки...— С. 45.

[11] Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII—XIII вв.— Л., 1979.— С. 140—150.

[12] Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII—XIII вв. во Владимире-Волынском // Ученые записки ЛГУ.— 1958.— № 252, вып. 29.— С. 25—33.

[13] Боровський Я. Е., Толочко П. П. Київська ротонда // Археологія Києва: Дослідження і матеріали.— К., 1979.— С. 101—103.

трішнє підкупольне коло —8,3 м. Діаметр центральної апсиди михайлівської ротонди 4,7 м відповідає ширині центральної апсиди олешківської ротонди. Близькі за розмірами і бокові апсиди обох ротонд.

Ці порівняння дають змогу зробити попередній висновок, що в XII—XIII ст. у Галицько-Волинському князівстві споруджували ротонди за наперед визначеною планово-просторовою схемою, спільною як для цегляних (кам'яних), так і для дерев'яних ротонд.

Близькі за розмірами до олешківської ротонди і ротонда Святої Діви у Гродні, смоленська, київська ротонди. В конструктивному рішенні олешківській ротонді близька ротонда кінця X — початку XI ст. в Горянах на Корчеві. Викликає інтерес своїми спільними конструктивними рішеннями і близькими основними розмірами ротонда Святого Доната в Задарі (Хорватія) початку IX ст. Узагалі ротонди як меморіальні культові будівлі набули поширення у IX— на початку X ст. на землях Великоморавської держави, у стародавніх Болгарії, Польщі. Олешківська ротонда — єдина дерев'яна будівля такого типу, відома як у давньоруській, так і у всій середньовічній архітектурі.

Bohdan TOMENCHUK

A STUDY OF THE WOODEN ROTUNDA DISCOVERED IN THE ANCIENT RUS' SETTLEMENT IN THE VILLAGE OF OLESHKIV-ON-THE-PRUT

In the years 1981—1982 fragments of a stone foundation of a big wooden rotunda temple were discovered in the village of Oleshkiv, Snyatyn district, Ivano-Frankivs'k region, ih the area of an Ancient Rus' settlement (12th— 13th cc.). Particularly interesting among the fragments is a ceramic mosaic composition of the floor representing several big and small omphaloses and images of mythological animals.

Михайло ФИЛИПЧУК

АРХЕОЛОГІЧНІ, МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ СТУДІЇ ІВАНА СТАРЧУКА

Наприкінці XIX — у першій третині XX ст. НТШ було тим осередком, у якому закладався фундамент української науки. Досить звернутися до спадщини І. Верхратського, В. Гнатюка, М. Грушевського, М. Кордуби, Я. Пастернака, І. Франка, щоб оцінити тогочасний рівень вітчизняної гуманістичної думки. Однак концепції нашої історії формувало чимало науковців, доля і діяльність котрих не були безпосередньо пов'язані з НТШ. Одному з них — фахівцю із слов'яноруської археології, мистецтвознавцеві, педагогу Іванові Старчуку присвячена ця стаття.

Іван Старчук (11 травня 1894—12 листопада 1950) народився в селі Пилипи Коломийського повіту Станіславівського воєводства в бідній селянській родині. Йому випала нелегка доля. Вже з двох років він залишається без батька, а згодом мати одружується вдруге. Попри складне сімейне та важке матеріальне становище, восьмирічного Івася віддають на навчання до початкової школи в рідному селі, де в той час працювала відома в Галичині народна вчителька Юлія Шуберт. Вона відразу звернула увагу на здібного хлопця. Вчителька всесторонньо розвиває його природне обдарування до рисунку. Згодом Ю. Шуберт рекомендує свого вихованця до Першої Коломийської державної гімназії, домігшись, щоб його взяли на державне забезпечення. У гімназії (1906—1913) Старчук захоплюється історією та іноземними мовами. Водночас наполегливо студіює рисунок.

У 1913 р. І. Старчук успішно складає іспити до Вільної Академії мистецтв у Львові. За два роки навчання опановує ремесло відомих на той час митців — викладачів Академії і привертає до себе увагу як перспективний, талановитий юнак. У нього з'являються цікаві задуми, котрих вистачило б не на одне десятиліття. Але всі плани обриває перша світова війна.

У серпні 1914 р. Івана Старчука мобілізують до українізованих формувань австрійської армії. Чотири роки світової та два громадянської воєн принесли чимало горя в кожну українську сім'ю. Не обминуло лихо й Івана Старчука. В одному з боїв він, стрілець Української Галицької Армії, втратив око. Та з воєнного пекла виніс не жорстокість і ненависть, а громадянське прозріння, потребу працювати для народу.

Сферою своєї діяльності І. Старчук вибирає освітянську ниву. 1921 р. успішно складає екзамени з педагогічних предметів на державних семінарських курсах, після чого отримує посаду вчителя в Народній школі імені Б. Грінченка у Львові. Одночасно закінчує навчання на вечірніх курсах

у Вільній Академії мистецтв. На сторінках львівських науково-популярних видань з'являються його перші статті про дитячий рисунок. У них І. Старчук замислюється над проблемами викладання рисунку в школі. Молодий учитель відчуває потребу підвищувати свій фаховий рівень, максимально розширювати кругозір. Після закінчення Академії (1923) І. Старчук бере приватні уроки в Олекси Новаківського, а згодом, восени 1925 р., розпочинає навчання на філософському факультеті Львівського університету. Вступ до університету відкриває перед ним широкі наукові перспективи, дає змогу студіювати улюблені предмети: педагогіку — у професорів Кройца, Твардовського, Кукульського, античне мистецтво — у професора Булянди, середньовічне мистецтво — у професора Подляхи. Понад усе захоплюється він античним мистецтвом. Із 1928 р. майбутній учений серйозно вивчає грецько-римську різьбу. Під керівництвом професора Булянди він досліджує кам'яні оздоби із замку Вілянів поблизу Варшави. Через два роки ця робота увінчалася захистом докторської дисертації. В університеті І. Старчук надає великого значення вивченню англійської, німецької та слов'янських мов. Знання мов дає змогу ширше і глибше пізнати науковий доробок європейських колег, без труднощів опрацьовувати колекції закордонних музеїв, друкуватися в іншомовних виданнях. Уже 1929 р. на сторінках журналу «EOS» французькою мовою опубліковано його статтю «Les sculptures antiques de Wilanów»[1]. У 1931 р. з'являється друга частина цієї праці[2]. Статті зацікавили європейських та заокеанських фахівців. Французький і американський археологічні журнали вмістили критичні замітки Соломона Рейнаха[3] і Валентіна Мюллера[4]. Обидва рецензенти дали високу оцінку дослідженням молодого науковця. Водночас вони вказували на деякі дискусійні аспекти його теоретико-методологічних засад, окремих трактувань і висновків. Погоджуючись із зауваженнями щодо суперечливих положень, І. Старчук обгрунтовує теоретико-методологічну основу досліджень. У 1931 р., ще до появи критичних заміток, у журналі «Kwartalnik klasyczny» він уміщує статтю «Technika malarstwa starożytnego»[5]. Своєрідною відповіддю на рецензії закордонних спеціалістів стає фундаментальна стаття «Conception of the ornament and foundation of its evolution»[6], яка була вислідом кропіткої роботи, зокрема, у Британському музеї, де протягом березня—квітня 1931 р. І. Старчук вивчав унікальні колекції античного мистецтва.

Про можливість такої поїздки можна було тільки мріяти, але цього разу доля усміхнулася йому. Студіюючи англійську мову на останніх університетських курсах, І. Старчук досяг значних успіхів, чим зацікавив графиню Артстовську — меценатку науки. Графиня запропонувала молодому вченому відрядження до Америки, де він міг би вдосконалити знання мови. Подякувавши, І. Старчук попросив меценатку замінити цю поїздку відря-

---

[1] Starčuc J. Les sculptures antiques de Wilanów // EOS (Lwoów).— 1929.— N 32.— S. 389—422.

[2] Starčuc J. Sculptures antiques de Wilanów—II//EOS.— 1931.— N 33.— S. 555—569.

[3] Reinach S. J. Starčuc. Sculptures antiques de Wilanów—II// Revue archeologique (Paris).—1932.—N 35.— S. 351.

[4] Müller V. J. Starčuc. Les sculptures antiques de Wilanów // American Journal of Archeology (New York).—1933.— N 38.— S. 179.

[5] Starczuk J. Technika malarstwa starožytnego // Kwartalnik klasyczny (Lwów).— 1931.—N 5.— S. 433—448; 1932.— N 6.—S. 13—21.

[6] Starthuc J. Conception of the ornament and foundation of its evolution // EOS.— 1933.— N 34.— S. 277—287.

дженням до Британського музею. Графиня погодилась. І ось через деякий час він щодня, крім неділі, простує набережною Темзи до «скарбниці віків», де вивчає мистецтво Вавілону, Ассірії, Єгипту, збірки римських і грецьких ваз та інші надбання людства. У спогадах І. Старчук писав: «Не міг віддавати себе настроєви квіткового ринку, довгого і надзвичайно схожого на натуральну природу, тому що перед 10 годиною ранку мусів бути за великими іонійськими колонами Британського музею і слухати кам'яні мови не тільки одного дня, сотень, тисяч років, але й мови цілого світу. По дорозі перед залом Британського музею мене щодня вітав завше інший вираз кольосальної голови короля Єгипту Рамзеса. По прибуттю на місце беру в руки креслярський інструмент з написом «for students» і записую «skrupulatnie» мови давно загиблих, але все ще живущих культур»[7].

Результати, отримані під час поїздки до Англії, наводять дослідника на думку далі вивчати джерела греко-римської різьби в музеях Греції та Італії. З великими труднощами вдається поїхати на береги Середземного моря. У полі зору вченого опиняється широке коло проблем: зачатки і еволюція рослинного орнаменту; місце рисунку в греко-римській міфології; техніка різьби на побутових і культових спорудах античного часу. Робота над музейними колекціями, відвідини розкопок античних пам'яток, котрі провадили представники німецької, французької, американської археологічних шкіл, істотно збагатили методику майбутніх польових досліджень і джерельну базу науковця. Протягом кількох років після поїздок виходить цикл наукових статей, присвячених згаданим проблемам. Так, у 1936 р. І. Старчук друкує працю «Majątek i willa Horatiusa na tle epoki»[8], у якій на основі результатів археологічних розкопок, із залученням даних аналізу творчості Горація розв'язує ряд дискусійних питань. Наступного року побачила світ перша стаття, присвячена унікальній пам'ятці римської доби — вівтарю Августового миру[9]. Будучи прекрасним рисувальником, а також маючи великі знання в античному мистецтві, І. Старчук уперше класифікує рослинний орнамент на бокових стінах вівтаря і за фрагментами кам'яних плит повністю реконструює зображення на культовій споруді. Ця робота принесла йому визнання зарубіжних колег. Археологічні видання пропонують І. Старчукові свої сторінки. 1938 р. німецький журнал « Hermanion» друкує його гарно ілюстровану працю «Zum Figurenfries der Ara Pacis Augustae»[10], у котрій здійснено рисункову реконструкцію та інтерпретацію фігурного фризу пам'ятки.

Ще дві статті — «Жертва Енея на Ara Pacis Augustae»[11] і «Вівтар Августового Миру та його реконструкція»[12], які належать до цього циклу, були передані 1945 р. до Інституту археології АН України. На жаль, ці роботи з не-

[7] Старчук І. Враження з побуту в Льондоні // Життя і знання (Львів).— 1932.— Ч. 15.— С. 442.

[8] Starczuk J. Majątek i willa Horatiusa na tle epoki // Przegląd klasyczny.— 1936.— N II,6.— S. 413—444.

[9] Starczuk J. Ornament roslinny na Ara Pacis Augustae// Przegląd klasyczny.—1937.— N III.—S. 399—420.

[10] Startschuk J. Zum Figurenfries der Ara Pacis Augustae // Hermanion (München).— 1938.— Fasz. 6.

[11] Старчук І. Жертва Енея на Ara Pacis Augustae.— Архів Інституту суспільних наук АН України (далі — Архів ІСН АН України), 1945, спр. 6.

[12] Старчук І. Вівтар Августового Миру та його реконструкція.— Архів ІСН АН України, 1945, спр. 13.

відомих причин не опубліковано, хоч І. Старчук працював науковим співробітником інституту. В них дослідник прагне висвітлити як загальноісторичні, так і теоретико-методологічні аспекти античного мистецтва.

Нагромаджена джерельна база, великий досвід опрацювання музейних колекцій, набутий за кордоном, дають І. Старчукові змогу вивчити й осмислити на новому рівні музейні експонати Львова, кам'яну різьбу Ланьцута, Варшави. Робота принесла бажані результати. 1935 р. французький журнал «Revue archeologique» вміщує його статтю «Antiquites de Pologne»[13], яку високо оцінили критики[14]. Увагу дослідника привертають численні зразки античного мистецтва з польських збірок. Найважливіші з них були систематизовані та разом із коментарями склали основу статті «Photographische Einzelaufnahmen Antiker Sculpturen»[15]. Цікава змістом невелика замітка «Attycki Lecyt bialo-gruntowany...»[16] та машинопис статті «Фрагменти чорно- і червоно-фігурної кераміки за збіркою Львівського державного університету ім. І. Франка у Львові»[17]. У замітці проаналізовано міфічну сцену із жінкою на білогрунтованому кубку. Для другої статті вчений опрацював колекції фрагментів чорно- і червонофігурних ваз і навів багато аналогій із збірок музеїв Європи та опублікованих у закордонних виданнях джерел.

Археологія — лише одна сторона наукової діяльності І. Старчука. На початку 30-х рр. він здобуває широке визнання як мистецтвознавець, критик, краєзнавець. Після відвідин у музеях Львова виставок Асоціації незалежних українських митців, Українського товариства прихильників мистецтва, Паризької групи українських митців І. Старчук, високо оцінивши побачене, з професійного погляду відзначає започаткування нових напрямів в українському образотворчому мистецтві, висловлює критичні зауваження щодо деяких робіт[18]. Належно оцінив він праці відомих мистецтвознавців Т. Северина[19], М. Ростовцева[20], С. Цибульського[21] та інших. У рецензіях І. Старчук спиняється на першооснові досвіду — теоретичних засадах, логічному осмисленні джерел, від котрих, на його думку, залежать узагальнюючі позиції та висновки. Слід зазначити, що оцінку працям Т. Се-

---

[13] S t a r č u c J. Antiquites de Pologne // Revue archeologique.—1935.—N 38.— S. 24—56.

[14] G a n s z y n e k R. Starčuc. Antiquites de Pologne // Przegląd klasyczny.—1935.—N I,4.— S. 434.

[15] S t a r t s c h u k J. Photographische Einzelaufnahmen Antiker Sculpturen // Serie XVA (München).—1937.— S. 20—28.

[16] S t a r c z u k J. Attycki Lecyt bialo-gruntowany w Zakladzie Archeologii klasycznej we Lwowie // EOS.—1937.—N 38,3.— S. 357—359.

[17] С т а р ч у к І. Фрагменти чорно-і червоно-фігурної кераміки за збіркою Львівського державного університету ім. І. Франка у Львові.— Архів ІСН АН України, 1941, спр. 5.

[18] С т а р ч у к І. Вистава Асоціації Незалежних Українських митців у Національному Музею // Дзвони (Львів).— 1931.— Ч. 7.— С. 484—489; й о г о ж. Вистава образів Українського Товариства прихильників мистецтва у музею Наукового Товариства ім. Шевченка // Життя і знання.—1932.— Ч. 12.— С. 797—805; й о г о ж. Вистава образів Париської групи Українських Мистців з участю мистців Французів та Італійців у Національному музею // Дзвони.—1933.— Ч. 8.— С. 16—23.

[19] С т а р ч у к І. Tadeusz Seweryn. Pokucka majolika ludowa // Мистецтво (Львів).— 1932.— Ч. 2—3.— 71 с.; й о г о ж. Tadeusz Seweryn. Technika malowania ludowych obrazów na szkle // Т а м ж е.— 1933.— Ч. 4.— С. 111.

[20] С т а р ч у к І. M. Rostowcew. The animal style in South Russia and China // Мистецтво.— 1933.— Ч. 4.— С. 111.

[21] S t a r c z u k J. Cybulski Stefan. Bogowie i ludzie w sztuce greckiej i rzymskiej. Zeszyt I: Zeus w sztuce // Kwartalnik klasyczny.—1929.— N 3.— S. 534—539.

верина дано в той час, коли зацікавлення краєзнавством у самого І. Старчука поступово переростає у наукові пошуки на ниві історії свого краю.

Цей перехід у дослідженнях від античного мистецтва до середньовічних пам'яток України був досить складним і тривалим. І. Старчукові бракувало фахової підготовки в цій галузі. Вивчення, як ми тепер говоримо, «білих плям» історії свого народу дослідник започаткував науково-популярними статтями та замітками в журналі «Життя і знання». Це були перші спроби пояснити орнамент народного мистецтва[22], показати хоч і незначні, але досить важливі аспекти культури українців[23].

Багатогранна наукова діяльність І. Старчука тісно переплітається з діяльністю педагогічною. Після закінчення університету і захисту докторської дисертації І. Старчук працює асистентом на кафедрі античної археології, а з 1935 р.— ад'юнктом у завідувача кафедри професора Буляндн. В руслі педагогічної діяльності він далі досліджує проблему дитячого рисунку[24].

Своєрідним узагальненням пошуку в цьому напрямі була невелика і водночас дуже цінна праця «Діти рисують»[25], у котрій теоретично розроблено методику викладання рисунку в приватних українських школах.

Учений всіляко підтримує народні школи. Майже щонеділі він із дружиною збирає пожертвування від заможних українців для матеріальної підтримки талановитих дітей з українських приватних шкіл Львова.

У 1939 р. його запрошують на посаду викладача кафедри історії стародавнього світу Львівського університету.

Уже будучи визнаним фахівцем з античного мистецтва, І. Старчук починає вивчати мистецькі пам'ятки середньовіччя. У його, сказати б, зближенні з рідною історією чи не найголовнішу роль відіграли сенсаційні відкриття Я. Пастернака в селі Крилосі. Завдяки співпраці з Я. Пастернаком — учнем Любора Нідерле — І. Старчук протягом 1940—1941 рр. освоює основні теоретичні положення загальновідомої європейської археологічної школи, зокрема методику польових досліджень. У 1940 р. дослідники провели розвідки і розкопки на кількох слов'янських та давньоруських городищах, у тому числі в Галичі та Плісneську. Із позицій згаданої методики вони вивчали друге за площею городище в західному регіоні України — літописний Плісненськ. На території пам'ятки ще з 1810 р. провадилися наукові пошуки, але вони мали безсистемний, а дуже часто і скарбошукацький характер: розкопувано переважно багаті на речовий матеріал об'єкти — могили. Я. Пастернака передовсім цікавили час функціонування та забудова городища. Він шукав аналогії до давнього Галича. Результати роботи стали відправним моментом у вивченні городища в повоєнний час. Протягом 1946—1949 рр., попри складну політичну ситуацію й матеріальні труднощі, І. Старчук цілком віддається науковим пошукам у Плісненську. Дослідження ведуться за досить чіткою і послідовною програмою: на основі стратиграфії, планіметрії та аналізу речового матеріалу вчений прагне

---

[22] Старчук І. Глиняні забавки // Життя і знання.— 1932.— Ч. 3.— С. 67—69; його ж. Писанки // Там же.—1932.— Ч. 8.— С. 250.

[23] Старчук І. Пасіка в селі Бабині // Життя і знання.—1932.— Ч. 7.— С. 197—205.

[24] Старчук І. Наука рисунків в народних школах // Учительське слово (Львів).— 1933.— Ч. 1.— С. 1—4.

[25] Старчук І. Діти рисують // Педагогічно-методична бібліотека (Львів).—1936.— Вип. 3.

простежити хронологічні фази пам'ятки, вивчити забудову, визначити функцію складових частин ранньофеодального міста, розробити хронологічну шкалу ряду культурних нашарувань. Для цього І. Старчук удосконалює методику польових досліджень і, власне, вже тоді стоїть на засадах соціоархеології, тобто формує джерелознавчу базу на інтердисциплінарних зв'язках. Мабуть, тому його методика польових досліджень тривалий час залишається не зовсім зрозумілою для багатьох фахівців. Зате тепер результати тієї роботи, зафіксовані в добре ілюстрованих польових щоденниках, звітах та попередніх повідомленнях[26], набувають надзвичайної ваги. Вони дають змогу з позицій досягнень сучасної світової археології розв'язувати низку проблем, дослідження яких започаткував І. Старчук. Утім, формування джерелознавчої бази не було для дослідника самоціллю. Після від'їзду Я. Пастернака за кордон фундаментальна праця вченого «Старий Галич» потрапила до спецфонду. Тому І. Старчук уважає своїм обов'яком ознайомити широкі наукові кола та громадськість з унікальними старожитностями українського народу. Ще в часи співпраці з Я. Пастернаком він почав вивчати мистецькі пам'ятки стародавнього Галича: керамічні плитки із світських та культових споруд, кам'яну різьбу, прикраси давньоруської доби. Війна знищила багато знахідок. І тільки завдяки педантично зробленим зарисовкам, котрі уціліли в архіві вченого, збережено унікальний джерельний матеріал.

У 1946—1947 рр. І. Старчук подає до Інституту археології АН України машинопис монографії «Мистецькі пам'ятки феодального Галича»[27]. Поставивши проблему та подавши історію вивчення пам'яток, він детально описує речовий матеріал, наводить аналогії, а вже тоді викладає узагальнення. Якщо деякі висновки потребують сьогодні уточнення та переосмислення, то емпірична частина праці ще довго служитиме дослідникам надійним джерелом.

Окремою, надзвичайно важливою проблемою, на думку І. Старчука, є систематизація металевих прикрас ранньофеодальної доби в західному регіоні України. Актуальність розробки цієї проблеми вчений формулює у вступі до монографії, у якій згадані прикраси досліджує: «У відношенні до металевих прикрас з усіх теренів ранньофеодальної Русі — галицький матеріал представляється досить скромно. Все ж таки і та частина матеріалу не може бути відірвана від культури великих просторів ранньофеодальної Русі, мусить бути докладно описана»[28].

Як і в інших працях, у монографії привертає увагу чітка структура викладу. Емпіричну базу подано за попереднім поділом речового матеріалу на групи, що при узагальненні дає змогу простежити не тільки хронологічні, технологічні, функціональні аспекти, а й походження та соціальний грунт металевих прикрас. Кожну знахідку охарактеризовано з п'яти позицій.

---

[26] Старчук І. Розкопки на городищі Плісне сько // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1949.— Т. 1.— С. 76—85; його ж. Розкопки городища Плісneська в 1947—1948 рр. // Там же.— К., 1952.— Т. 3.— С. 379—394; його ж. Розкопки на городищі Плісне сько в 1949 р. // Там же.— К., 1955.— Т. 5.— С. 32—35.

[27] Старчук І. Мистецькі пам'ятки феодального Галича.— Архів ІСН АН України, 1946—1947, спр. 65—66.

[28] Старчук І. Металеві прикраси ранньофеодальної доби в Західних областях УРСР.— Архів ІСН АН України, 1947, спр. 38.

За найновішими вимогами світової теоретичної археології кожну річ треба описувати за шістьма групами ознак[29].

Матеріал, нагромаджений за чотири роки роботи на Плісненському городищі, а також численні розвідки, проведені в інших пунктах регіону, дають можливість ставити та розв'язувати проблеми авньої історії на новому рівні. У 1949 р. І. Старчук закінчує монографію «Давньоруські городи західних областей УРСР»[30]. У цій роботі систематизовано численні матеріали, нагромаджені більш як за 150 років, охарактеризовано тогочасний стан вивчення літописних міст, обгрунтовано конечність планомірного вивчення цих міст, а також невідомих городищ.

На жаль, ця праця, як і всі інші, написані з 1940 до 1950 р. (крім трьох невеликих повідомлень в «Археологічних пам'ятках»), досі не опублікована. Цим слов'яно-руській археології завдано великої шкоди — значний джерельний матеріал, цікаві думки не були введені в науковий обіг.

Праці І. Старчука вирізняються чіткою постановкою проблем, досконалим теоретико-методологічним підходом, вивіреною структурою, доступним викладом. Завдяки цьому вони мають важливе значення у методологічному, емпіричному та експлікативному аспектах.

Навесні 1950 р. тяжка хвороба прикувала вченого до ліжка. По смерті дружина, виконуючи його заповіт, поховала чоловіка біля могил побратимів — січових стрільців на Янівському кладовищі у Львові.

Світлу пам'ять про І. Старчука заховує досить вузьке коло людей — найближча родина, старше покоління львівських археологів та вже похилого віку друзі. Та, без сумніву, ім'я вченого, який зробив чималий внесок у розвиток досліджень античного мистецтва, закладав основи львівської археологічної школи, вніс помітну частку у висвітлення історії та культури українського народу, має бути знане всім, кому не байдуже наше минуле. У 1994 р. виповниться 100 літ від дня народження І. Старчука. Гідним пам'яті вченого вшануванням було б відкриття меморіальних таблиць у покутському селі Пилипи та у Львові, де він жив до останнього дня, а також видання його праць.

Mykhailo FYLYPCHUK

IVAN STARCHUK AND HIS STUDIES IN THE FIELD OF ARCHAEOLOGY, ARTS AND PEDAGOGY

This paper is one of the first attempts to study the life and creative activities of Ivan Starchuk, a Ukrainian scholar who, for all his merits, is little known to scholarly circles whether in Ukraine or in other Slavonic countries. However, the works of this researcher retained their scietific and educational value up to this day. Of particular interest are his research works in the field of archaeology and art criticism.

---

[29] Див.: Гарден Ж.-К. Теоретическая археология.— М., 1983.

[30] Старчук І. Давньоруські городи Західних областей УРСР.— Архів ІСН АН України, 1949, спр. 71.

ІСТОРІЯ

Мирослав ЛАБУНЬКА

РЕЛІГІЙНІ ЦЕНТРИ ТА ЇХНІ МІСІЇ ДО КИЄВА І КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ВІД ОЛЬГИ ДО ВОЛОДИМИРА*

Останні п'ятдесят років перед датою (988) тисячоліття були, мабуть, найкритичніші в історії Київської Русі-України і в історії Східної Європи взагалі [1]. Дві події позначають початок і кінець цього періоду: смерть князя Ігоря (944) і хрещення його внука Володимира (988). Саме протягом того часу Русь зазнала вирішальних для розвитку прийдешніх подій та її призначення у майбутніх віках змін у політичній, економічній і культурній сферах життя. Це якраз упродовж того вагомого півстоліття, що Рюриковичі змогли укріпити себе як єдина династія, що неподільно панувала на просторах величезної території між Балтійським і Чорним морями. Київська Русь здобула й протягом певного часу успішно контролювала мережу важливих водних шляхів міжнародної транзитної торгівлі між Балтійським, Каспійським і Чорним морями. Участь київських

---

* В основу статті покладено доповідь проф. М. Лабуньки, виголошену на Науковому конгресі в Равенні 1988 р., присвяченому 1000-літтю хрещення Русі-України.

[1] У минулому цій темі свої дослідження присвятило багато авторів, як, наприклад: Архимандрит Макарій (Булгаков). История христианства в России до равноапостольного князя Владимира как введение в историю русской церкви.— СПб., 1846; 2-е изд. 1968; Голубинский Е. Христианство на Руси до Владимира // Журнал Министерства народного просвещения (далі —ЖМНП).— 1876.— № 187.— С. 46—84; Лебединцев П. О начале христианства в Киеве до торжественного принятия христианской веры при святом Владимире // Киевская старина.— 1988.— № 21 (?).— С. 265—283; Пархоменко В. Начало христианства Руси: Очерк из истории Руси IX—X вв.— Полтава, 1913: уперше появилось під заголовком: Християнство на Руси до Владимира // Вера и разум (Харьков).— 1912.— № 9, 10; 1913.— № 7, 8, 10, 11, 13 (див. рецензію М. Д. Приселкова: Известия Отделения русского языка и словесности Имп. Академии Наук (далі — ИОРЯС АН) — 1914.— Т. 1.— С. 358—369; пор.: его же. У истоков русской государственности (VIII—XI вв.).— Пг., 1924; Полонская Н. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира // ЖМНП. Новая серия.— Пг., 1917.— Ч. 71.— С. 33—80; Zajikyn W. Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej od czasów apostolskich do księcia Igora Starego.— Warszawa, 1926; ejusd. Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej w polowie X-go wieku // Eplis: czasopismo teologiczne.— Ks. 1.— Warszawa, 1926.—S. 47—93; Ks. 2.— 1927.— S. 107—164; Ks. 3.— 1927.— S. 57—68; Ks. 4.— 1928.— S. 73—96; Мошин В. А. Христианство в России до св. Владимира // Владимирский сборник. В память 950-летия крещения Руси: 988—1938.— Белгород, [1938].— С. 1—18; пор.: его же. Питанье о првом покрштеньу Руса [861—866 у Тмуторокані] // Богословье.— Белгород, 1930.— Кн. 1—2.— С. 51—72, 122—143; Назарко І. Первопричини християнства на Русі-Україні // Логос (Йорктон).— 1954.— Т. 5.— С. 17—24; його ж. Християнство на Русі до Володимира // Логос.— 1956.— Т. 7.— С. 93—98, 169—176; Малышевский И. И. Варяги в начальной истории христианства в Киеве // Труды Киевской духовной Академии (далі — ТКДА).— 1887.— № 12.— С. 617—654.

володарів у міжнародній торгівлі, успішне збирання податків — данин, як і розбудова приватних посілостей членами княжої родини та княжої дружини, котра була найчастіше репрезентована боярами,— усе це спричинилось до добробуту країни та відносного збагачення бояр. У культурному й релігійному житті — це період постійного коливання, а то й боротьби, насамперед між поганством і християнством, що дедалі поширювалося.

Різні соціальні й політичні сили — як внутрішні, так і зовнішні — відігравали певну роль у розвитку подій на Русі. Найважливішим фактором у цьому розумінні була родина володаря, а передовсім сам володар чи володарка в кожній подальшій генерації. Другим поважним чинником була княжа дружина, особливо її старші члени. Не менш важливим був і розвиток політичних відносин у країнах, які це півстоліття оточували Русь. Русь не могла ігнорувати цих відносин, бо вони часто її безпосередньо зачіпали і стосувались. Розвиток подій у двох імперіях — Візантійській і Франконсько-Оттонській, як відомо, постійно зачіпав сусідні країни й народи. Так уже склалося, що період, який тут розглядаємо, якраз припадає на час, коли обидві ці імперії мали велику політичну силу й переживали культурний прогрес, котрий допровадив до їхньої політико-військової та культурно-релігійної експансії, а то й до імперіалізму, що його здійснювали Македонська династія (866—1057) у Константинополі й Саксонська (919—1024) у Німеччині. Отож, звідси й неминучий натиск на Русь, щоб навернути її на християнство й пристосувати до існуючих міжнародних умов. Не забуваймо при тому, що натиск цей часто, як виглядає, був викликаний самою ж Київською Руссю, як і іншими країнами, що прийшли до християнства у другій половині X ст. і тим самим опинилися в одному з двох таборів, що були опановані цими двома імперіями, як і двома релігійними центрами, представники яких, т. зв. місіонери, фактично й вели справу навернення.

Наступ християнства в середині X ст. був, властиво, повторенням на століття раніше подібного зусилля з боку Візантії, яке увінчалось частковим приходом до християнства хозарів, аланів, болгар, а також і певних груп руси, чи русів (ми не входимо тут у дискусію про те, кого розуміли тоді під цією назвою, особливо на території сучасної України). Як тоді, так і тепер успіхи Візантії викликали заздрість і ворожість поміж франконським кліром, а також між деякими членами папської курії. Отже, немає нічого дивного в тому, що знаходимо вороже ставлення серед тих самих чинників в X ст.[2]

---

[2] Історичне тло візантійської місійної діяльності див.: Sevcenko I. Religions Missions Seen from Byzantum // Harvard Ukrainian Studies (далі — HUS).— Vol. XII/XIII. 1988—1989.— Cambridge (Mass.), 1990.— P. 7—27. Український пер.: Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка.— Львів, 1991.— Т. CCXXII.— С. 10—27. Про раніший період див.: Engelhardt I. Mission und Politik in Byzanz. Ein Beitrag zur Strukturanalyse byzantinischer Mission zur Zeit Justins und Justinians.— München, 1974.— (Miscellanea Byzantina Monacensia). Про місії серед слов'янських народів у загальному (бо питання прийняття християнства окремими слов'янськими народами звичайно детально розроблені в історичній літературі кожного з цих народів, до якої і відсилаємо зацікавлених читачів) див.: Vlasto A. P. The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of Slavs.— Cambridge (Mass.), 1970); Dvornik F. Byzantine Missions Among the Slavs. SS. Constatine Cyril and Methodius.— New Brunswick (N. J.), [1970]; найновіший, досить добрий опис цього процесу, мимо певної однобічності, подано в публікації Інституту слов'янських і балканських студій АН СРСР за редакцією І. Г. Литаврiна (Литаврин И. Г. Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси.— М., 1988). Про місійну діяльність Риму див.:

Завданням цього огляду подій за вказаний період є ідентифікувати ті сили, що були вирішальними у фінальному й тривалому процесі християнізації Київської Русі-України. Основні джерела й події, які про них говорять, загальновідомі, тому обмежуємось ідентифікацією лише найважливіших фактів і випадків, а також деяких теорій і гіпотез, що їх учені розвинули останніми роками.

Воронов Д. О латинских проповедниках на Руси в X и XI вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца (далі — ЧИОНЛ).—Кн. 1.—1873—1877.—С. 1—22; Рамм В. Я. Папство и Русь в X—XV вв.— М.; Л., 1959; Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії у X—XIII ст.— К., 1983; Winter E. Russland und das Papstum.— Th. 1: Von der Christianisierung bis zu den Anfrängen der Aufklärung.— Berlin, 1960; пор. також його: Byzanz und Rom in Kampf um die Ukraine: 955—1939.— Leipzig, 1942.— S. 1—27 (ця книжка появилася також у перекладі українською мовою: Вінтер Е. Візантія та Рим у боротьбі за Україну: 955—1939.— Прага, 1944; Jugie M. Les origines romaines de l'Eglise russe // Echos d'Orient. 1940.— N 187 (1037).— R. 257—270; Manteufel T. Les tentatives d'entrainement de la Russie de Kiev dans la sphere d'influence latine // Acta Poloniae Historica.— 1970.— Vol. 22.— P. 36—42 (див. рецензію А. Поппе, в якій поставлено під сумнів деякі з висновків автора). Особливе значення для цієї теми мають праці подальших двох авторів: Obolensky D. Byzantium and the Slavs: Collected Studies.— London, 1971; eiusd. The Byzantine Inheritance of Eastern Europe.— London, 1982; Poppe A. The Rise of Christian Russia.— London, 1982. Дві праці, що стосуються християнізації Русі і за своїм характером та цілями відрізняються від інших, треба тут також згадати: Müller L. Die Christianisierung Russlands als Forschunsproblem // Résumés des Communications. XIe Congres Inytrnational des Sciences Historiques.— Stockholm, 21—28 août 1960.— Göteborg; Stockholm; Upsala, [1969].— P. 94—95; Sevcenko I. The Christianization of Kievan Rus' // The Polish Review.— 1960.— Vol. 5, N 4.—P. 29—35. Напередодні ювілею тисячоліття, як і під час ювілейного 1988 р., в багатьох країнах світу появилося чимало книжок і статей на тему християнізації Русі-України. Звичайно їхні автори починають із перегляду історичних подій, що спричинилися до охрещення князя Володимира. Деякі з тих публікацій чи їхні частини написали першорядні фахівці. У них велика кількість фактичного матеріалу, що часто повторюється; за малими винятками, вони також подають радше однобічну інтерпретацію переважно вже відомих фактів. Загальні принципи радянської, марксистської інтерпретації християнізації Русі, треба сказати, були з'ясовані у двох статтях, що появилися напередодні другої світової війни і були викликані 950-річчям хрещення князя Володимира (988—1938): Бахрушин С. К вопросу о крещении Киевской Руси // Историк-марксист.— 1937.— № 2 (60).— С. 40—77; Жданов Р. В. Крещение Руси и Начальная летопись //Исторические записки.— 1939.— Т. 5.— С. 3—30. Далі подаємо перелік найновіших публікацій на тему християнізації Русі-України: Емелях Л. И., Кожурин Я. Я. Советская историческая наука о крещении Руси.— Л., 1986; Котляр М. Ф. Введення християнства в Київській Русі та його наслідки.— К., 1985; Запровадження християнства на Русі: Історичні нариси.— К., 1988; Гордиенко Н. С. Крещение Руси: факты против легенд и мифов: Полемические заметки.— Л., 1984; Введение христианства на Руси.— М., 1987; Как была крещена Русь.— М., 1988 (збірка раніше опублікованих статей і уривків із праць різних авторів, як, наприклад: Прошин Г., Раушенбах Б., Литаврін Г., Поппе А. та ін.); «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков.— М., 1988; Рапов О. М. Русская церковь в IX—первой трети XII в. Принятие христианства.— М., 1988; Курбатов Г. Л., Фролов Е. Д., Фроянов И. Я. Христианство: Античность, Византия, Древняя Русь.— Л., 1988; Кузьмин А. Падение Перуна. Становление христианства на Руси.— М., 1988.

I

Хоча зі згадок в існуючих джерелах відомо, що Русь, починаючи з другої половини IX ст., наверталась до християнства декілька разів[3], усе ж ані князь Ігор, володар Києва від приблизно 923 р. й фактичний основник нової династії Рюриковичів на Русі[4], ані його дружина Ольга не були християнами. Приналежність князя Ігоря до поганської релігії потверджена ратифікацією договору з Візантією у Києві незадовго до його смерті, коли він сам, члени його дружини і представники різних земель його держави, що не були християнами, склали присягу перед статуєю Перуна[5]. Члени групи, які були християнами, присягали на церкву святого Іл-

[3] Див. окружний лист патріарха Фотія до східних патріархів від 866—867 рр. (Photii epistilae XIII // Patrologia Graeca.— T. 102.— Col. 735—738), і згадку — можливо, про цю саму подію — під роком 876 у т. зв. Никонівському літопису (Патриаршая или Никоновская летопись) // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— М., 1965.— Т. 9.— С. 13. Але в історичній літературі можна найти ще давніші згадки про хрещення Русі. Два грецькі житія, наприклад, містять такі згадки, а саме: «Житіє св. Стефана, єпископа Сурозького» (Судак, істор. Sugdaea) у Криму (помер бл. 790 р.) і «Житіє Георгія Амастридського» (помер перед 843 р.) авторства Ігнатія з Нікеї (помер після 845 р.). Житія ці опублікував В. Васильевский (Труды.— Пт., 1915.— Т. 3): Житіє Стефана.— С. 72—76 (грецький текст); с. 77—98 (слов'янський текст); Житіє Георгія.— С. 1—77. Про датування тих житій див. Sevcenko I. Hagiography of the Iconoclast Period // Iconoclasm. Papers Presented at the 9th Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham, 1975 / Ed. A. Fryer and J. Herrin.— Birmingham, 1977.— P. 113—131 passim. Поширена версія цієї статті з'явилася у збірці автора під назвою Ideology. Letters and Culture in the Byzantine World.— London, 1982; Variorum Reprints.— Pt. V.— S. 1—42; див особливо с. 42, де мова про датування нападу Русі на Амастру у формі замітки на твердження А. Маркопулоса (Markopoulos A. La vie de Saint Georges d'Amastris et Photius // Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik.— 1979.— Vol. 28.— P. 75), який уважає, що відносно рання дата цієї події є пізнішою вставкою. Див. стосовний уривок тексту (про атаку князя Бравлина (Бранлина) із «Житія св. Стефана» в перекладі російською мовою у: «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков.— С. 298—299. У цьому житії читаємо, що князь Новгорода (?!) Бравлин (варіанти імені: Бравалин, Бравленин) напав на місто Сурож і після грабежу Гробу Святого в церкві св. Софії зазнав страшної кари: цілковитий скрут голови очима назад. Він був, однак, оздоровлений завдяки тому ж святому, але тільки тоді, коли він і його дружина віддали награбоване добро, навернулись на християнство й звільнили всіх полонених (Васильевский В. Г. Труды.— Т. 3.— С. 96). У XVII ст. українські автори звичайно писали, що було п'ять хрещень Русі. Див., наприклад, Густинський літопис (Густинская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. 2.— С. 252—253); «Палінодія» З. Копистенського. (Kopystens'kyj Z. Palinodija // Harvard Library of Early Ukrainian Literature Texts.— Cambridge (Mass.), 1987.— Vol. 3.— P. 472—481. Тут, однак, згадка тільки про чотири хрещення Русі.

[4] Пор. «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона; найновіше видання тексту у кн.: Идейно-философское наследие Иллариона Киевского.— М., 1986.— Ч. I.— С. 13—41, 101—171, де вміщено фотопродукцію рукопису Синод. 591 із Державного історичного музею у Москві та Якова Монаха (Мниха) «Пам'ять і похвала князю руському Володимирові» у вид.: Зимин А. Н. Память и похвала Якова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения.— М., (1963).— Т. 37.— С. 66—72. Пор. також: Пархоменко В. Начало христианства Руси.— С. 93 та Schramm G., Die erste Generation der altrussischen Färstendynastie. Philologische Argumente für die Historizität von Rurik und seinen Brüdern // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N. F.— 1980.— Vol. 28.— S. 321—333.

[5] Див.: Повесть временных лет, Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку // ПСРЛ.— М., 1956.— Т. I; фотопередрук видання: 1926—1928.— Кол. 52. Див. також українські переклади цього літопису: Повість временних літ /Пер. д-р Василь Пачовський. Опрацював Теофіль Коструба. Ч. 1: [до 1023-го р.].— Львів, 1939; Повість минулих літ: Літопис / Пер. Віктора Близнеця.— К., 1982.

лі, чесний хрест та на договірну грамоту [6]. Можна припускати, що церемонію провів у церкві священик, який міг бути настоятелем храму святого Іллі або духовником у складі візантійського посольства [7].

На основі інформацій про сам кінець панування князя Ігоря, що їх знаходимо у Початковому літопису, можемо зробити висновок, що в час його смерті (945) панівною релігією у країні було поганство, головним божищем — Перун. Цю релігію визнавала правляча династія, а також впливові роди з-поміж бояр та членів княжої дружини. Але в той же час серед безпосереднього оточення князя було певне число осіб і родин, що визнавали й практикували християнську релігію. На це вказує наявність діючої християнської святині в Києві. Існування інших святинь у місті того часу (св. Климентія, Богородиці Марії), як припускали деякі вчені, у джерелах не підтверджене. Можемо також із певністю зробити висновок, що князь Ігор виказував надзвичайну терпимість щодо християнської релігії та, можливо, також і стосовно інших релігій за час свого володарювання. Це привело деяких істориків до висновку, що він сам та княгиня Ольга були «таємними християнами» [8]. На думку тих істориків, князь Ігор мав би начебто побоюватись відкрито практикувати нову віру, щоб не викликати можливого спротиву з боку поганських чинників серед слов'янського населення. Погляд цей сумнівний. Релігійну терпимість князя Ігоря, як і інших володарів, можна скоріше пояснити меркантильними спонуками та їхніми династичними інтересами, як і такими ж цілями та інтересами домінуючого класу воїнів (дружинників-купців) торговців Київської Русі, заангажованих у той час у міжнародній торгівлі.

---

[6] Див. дискусію з питань проблематики цього договору враз із надзвичайно грунтовним переглядом дотеперішньої літератури на цю тему: А. Н. Сахаров. (Дипломатия Древней Руси: IX—первая половина X в.— М., 1980.— С. 210—258.

[7] ПСРЛ.— Т. I.— Стб. 52. Церква св. Іллі була, правдоподібно, дочірньою церквою св. Іллі в Константинополі, яку відвідували варяги. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1— С. 511—512. Грушевський уважав, що ця перша християнська святиня у Києві була імені св. Іллі тому, що він легко міг бути порівняний в умах варягів із Перуном, поганським богом, якого в Києві шанували. Див. також: Zajikyn W. Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej w połowie X-go wieku».— Ks. 2.— S. 149—152; Томашівський С. Історія церкви на Україні.— Філадельфія, Б. р.; передрук із Записок Чину Святого Василія Великого (далі — ЗЧСВВ).— 1938.— Т. 4.— С. 68.

[8] Див.: Zajikyn W. Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej w połowie X-go wieku // — Ks. 2.— S. 137. Автор стверджує, що погляд про те, начебто Ольга й Ігор були «внутрішньо», себто таємними християнами, Є. Голубинський (Голубинский Е. История русской церкви.— (М., 1901.—Т. 1: Период первый, киевский или домонгольский. Первая половина тома.— С. 70 і 75) запозичив від В. Н. Татищева (Татищев В. Н. История российская.— М.; Л., 1962.— Т. 1.— С. 111), що з черги взяв це з т. зв. Йоахимського літопису та що, врешті, це повторювали майже всі історики, за винятком Володимира Пархоменка (див. його: Начало христианства на Руси.— С. 106—110 і 123—124), котрий вказав на першоджерело того погляду. Неможливо також прийняти твердження Є. Голубинського, що його й досі поділяють деякі історики (напр.: Zajikyn W. Chrzescijaństwo w Europie Wshodniej w połowie X-go wieku.— Ks. 3, 1927.— S. 63 ę passim, та Tolochko P. Religious Sites in Kiev in the Reign of Volodimer Sviatoslavich // HUS.— 1987.— Vol. 11.— P. 320) про те, що в часи князя Ігоря та Ольги християни вже переважали в Київській Русі чисельно, морально й політично.

II

За перших десять років свого князювання як регентка в час малолітства Святослава княгиня Ольга продовжувала релігійну політику свого чоловіка [9]; принаймні ми не маємо доказів, що було інакше. Її помста деревлянам,

[9] Княгиня Ольга і її панування мали доволі велику популярність уже серед давніх літописців і хроністів, (а також серед сучасників),— як своїх, так і чужих,— як і мають її вони серед новітніх істориків. В додатку «Повісті минулих літ» про Ольгу знаходимо відомості в староукраїнських джерелах, як «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона (див. тексти різних редакцій у виданні А. Молдована «Слова про закон и благодать» (К., 1984); також найновіше видання усіх творів Іларіона, що зібрані в кодексі Синод. 591, котрий зберігається тепер у Державному історичному музеї у Москві, враз із факсиміле рукопису та з перекладом російською мовою: Идейно-философское наследие Иллариона Киевского // Институт философии АН СССР.— М., 1986. Ч. 1—2; останніми роками появилося декілька перекладів українською мовою: Митрополит Іларіон (Київський). Про закон і про благодать / Пер. із староукраїнського оригіналу прот. С. Ярмуся // Митрополит Іларіон [Огієнко]. Українська Церква: Нариси з історії Української Православної Церкви. У 2-х томах / Друге випр. і доп. вид. за ред. прот. С. Ярмуся.— Вінніпег, 1982.— С. 345—366; Іларіон Київський. Слово про закон і благодать / Пер. В. Крекотня // Київ.— 1988.— № 8.— С. 126—139 (текст); С. 140—141 (примітки до тексту); Лабунька М. Митрополит Іларіон і його писання (Вступ і укр. переклад) // Богословія. [Рим, 1989—1990] — Т. 53—54; в останній публікації також бібліографічні дані про переклади іноземними мовами; «Пам'ять і похвала князю руському Володимирові» Якова Мниха (текст у виданнях: Митрополит Макарий (Булгаков // Христианское чтение.— 1849.— № 2.— С. 316—328; та інші видання, згодом у: Українські письменники: Біо-бібліографічний словник. Т. І: Давня українська література (XI—XVII ст.) / Укл. Л. Є. Махновець.— К., 1960.— С. 62—63; див. також видання, що ввійшло в названий довідник: Зимин А. Память и похвала Іакова Мниха...— С. 66—75; і недавно також у кн.: «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков.— С. 286—291; про значення цієї пам'ятки як історичного джерела див.: Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— С. 13—28. Належить тут згадати також «Житіє княгині Ольги»: див. тексти, опубліковані Н. Серебрянським: Древнерусские княжеские жития: Обзор редакций и тексты.— М., 1915.— С. 6—13 (вступ). Див. також давніше видання цього житія: «Житие св. вел. кн. Ольги».— М., 1863. Оскільки стосовні іноземні джерела, головно грецькі і латинські, були досліджувані упродовж останнього півтора століття багатьома істориками, що займалися кн. Ольгою і її добою, ми їх тут не подаємо. Наведемо натомість праці істориків, що стосуються особистості кн. Ольги та її доби і які, на нашу думку, можуть бути особливо корисні для дальших дослідників: Пархоменко В. А. О крещении св. княгини Ольги // Вера и разум.— 1910.— № 10, кн. 2.— С. 429—446 (появилось также окремим виданням: Древнерусская кн. св. равноапостольская Ольга: (Вопрос о крещении ея).— К., 1911; Малышевский И. И. Происхождение русской великой княгини Ольги Св. // Киевская старина.— 1899.— Т. 26.—С. 1—27, 325—353; Платонов С. Ф. Летописный рассказ о крещении Ольги в Царьграде //Известия Таврической ученой архивной комиссии.— Симферополь, 1918.— № 54.— С. 182— 186 (розвідку також опублікував: Исторический архив. Т. I.— [1919].— С. 183—288; Нагаєвський І. Рівноапостольна свята Ольга-Олена, княгиня і володарка Руси-України: Історичний нарис. В 1000-річчя її хрещення.— Філадельфія, 1955; Polonka N. The Princess Olha — First Christian Ruler of Ukraine // Ukrainian Review.— London, 1955.—Vol. 2, fasc. 4.— P. 3—11; Ostrogorsky G. Byzanz und die Kiewer Fürstin Olga // Ostrogorsky G. Byzanz und die Welt der Slawen: Beiträge zur Geschichte der byzantinisch — slawischen Beziehungen.— Darmstadt, 1974.— S. 35—52 (уперше появилась російською мовою п. н.: «Византия и киевская княгиня Ольга» у кн.: To Honor Roman Jakobson: Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday, 11 October 1966. Vol. 2.— [The Hague; Paris, 1967].— P. 1458—1473); Arrignon J.-J. Les relations internationales de la Russie kiévienne au milieu du Xe siécle et le baptême de la princess Olga // Occident et Orient au Xe siécle: Actes du IXe Congres de la Sociéte des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public. Dijon, 2—4 juin 1978.— Paris, 1979.— P. 167—186 (див. також російський переклад — із деякими змінами: Ариньон Ж.-П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги // Византийский временник

серед яких загинув Ігор, цілком згідна з властивими поганській релігії принципами й переконаннями. Вживані нею при зустрічі деревлянських послів ритуальні формули вказують не так на її хитрість, приписувану їй літописцем [10], як на її скандінавське походження. Для ілюстрації наведемо одну з тих формул, а саме: «Уже не воскресити мені мужа свого, і хочу пошанувати вас завтра перед людьми своїми» [11]. Формула ця, як тепер відомо, це заповідання смерті послів через поховання живцем у човні — скандінавський звичай, якого деревляни не знали [12].

Зміна у ставленні княгині Ольги до нової релігії мусила статися перед її подорожжю до Константинополя, коли вона й стала християнкою [13]. Візит Ольги до імператорської столиці (можливо, два рази?) [14], навернення до християнства і посольство до Оттона I — це події, що стали об'єктом численних коментарів, особливо останнім часом [15]. Причина чи причини її навернення саме в той час, себто за всіми припущеннями 955 р. (що, однак, усе ще залишається сумнівним) — невідомі. Важко згодитися, що єдиною причиною було особисте захоплення новою вірою, як це нам підказує літописець [16]. Усі навернення володарів були майже без винятку спричинені політичними (наприклад, династичними) чи економічними

(далі — ВВ).— М., 1980.— Т. 41.— С. 113—124; Сахаров А. Н. Дипломатия княгини Ольги // Вопросы истории.— 1979.— № 10.— С. 25—51; Литаврин Г. Г. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь: Проблема источников // ВВ М., 1981.— Т. 42.— С. 35—48; его же. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СССР.— 1981.— № 5.— С. 173—183; его же. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1985 г.— М., 1986.— С. 49—57; Obolensky D. Russia and Byzantium in the Mid-Tenth Century: The Problem of the Baptism of Princess Olga // Greek Orthodox Theological Review.— 1983.— T. 28, № 2.— P. 157—171; ejusd. The Baptism of Princess Olga of Kiev: The Problem of Sources // Byzantina Sorbonensia.— 1984.— P. 159—176; ejusd.) Ol'ga's Conversion: The Evidence Reconsidered // HUS.— T. XII/XIII.— P. 145—158. Pritsak O. When and Where was Ol'ga Baptized? // HUS.— 1985.— Vol. IX.— P. 1—21; Hurwitz E. Dating Ol'ga's Baptism: The Case for an Opened Mind (доповідь, виголошена у програмі: McMaster Conference on the Culture of Kievan Rus', що відбулася у Гамільтоні (провінція Онтаріо, Канада) 31 травня — 2 червня, 1987).

[10] ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 56—57, під роком 6453/6454—945/946.

[11] ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 56: ‹оуже мнъ мужа своего не крьсити, но хочю вы почтити наутрия предъ людьми своми›; Див. українські переклад Василя Пачовського (Повість временних літ.— С. 55—56) і Віктора Близнеця (Повість минулих літ.— С. 41).

[12] Dub.: Tschizewski D. Die Geschichte der altrussischen im 11., 12. und 13. Jahrhundert: Kiewer Epoche.— Frankfurt am Main, 1948.— S. 54. Пор.: Ляшенко А. И. Летописное сказание о мести Ольги древлянам: (По поводу статьи проф. Брюкнера) // ИОРЯС АН.— 1929.— Т. 2, кн. 1.— С. 320—336.

[13] Коли прийняти, що вона була охрещена 955 р. в Києві та що подорож до Константинополя відбулася у 957 р. Про цей візит у Константинополь див.: De caeremoniis aulae Byzantinae / Ed. J. J. Reiske.— Bonn, 1829.— P. 594—598 Дискусія над проблемою, де й коли Ольга, охрестившись, стала християнкою, не входить в обсяг цієї статті. Проблема ця досі не розв'язана. Вчені, однак, схиляються до погляду, що хрещення відбулося 957 р. в Константинополі. Якраз хресне ім'я Ольги — Олена (Helene), що було також хресним ім'ям дружини цісаря Константина, себто тодішньої цісаревої, промовляє на користь міста Царгорода як місця хрещення Ольги.

[14] Див.: Pritsak O. When and Where was Ol'ga Baptized? — P. 12—15.

[15] Див. посилання 9.

[16] ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 61—62

спонуками. Княгиня Ольга навряд чи була винятком [17]. Є певні дані, що вона дуже серйозно ставилася до справи введення християнства як нової державної релігії у її князівстві. Яків Мних у своїй «Пам'яті і похвалі князю руському Володимирові» каже, що Ольга після свого охрещення у Константинополі, «повернулась у Руську землю... і знищила [поганські] капища» [18]. Про нищення нею ідолів читаємо також у її «Житії...» «І подорожувала вона кругом по всій Руській землі, накладаючи данину й неважкі податки, знищуючи ідоли» [19]. У зв'язку з цими твердженнями постає питання: чи можна припустити, що Ольга пробувала накинути нову релігію своїм підданим насильно? Більшість істориків уважає, що політика релігійної терпимості не змінилася після її навернення й охрещення.

Намагання княгині Ольги ввести християнство у країні збігалося хронологічно з політикою експансії Франконської імперії як у політичному, так і релігійному розумінні. Угорщина після розгрому в 955 р., Польща й західні слов'янські племена, що були ще не охрещені, а також данці та інші скандінавські народи мусили під натиском навернутись на християнську релігію і пристосуватися до цієї імперської політики [20]. Король Німеччини (936—962), а згодом і її цісар (962—973) Оттон І та римські папи звернули особливу увагу на справу навернення слов'ян, як про це свідчить заснування Магдебурзького архиєпископства в 962 р. Воно, до речі, було заплановане вже перед тим [21]. Посли Ольги прибули до двору Оттона у Франкфурті-на-Майні на Різдво 959 р. Вони зажадали від короля єпископа і священиків для

---

[17] Див., напр.: Пархоменко В. Начало христианства Руси...— С. 130—132, 141. Автор уважає, що якраз політично-династична причина прийняття християнства Ольгою була першорядної ваги; вона бажала оженити сина Святослава з візантійською княжною; Фідас Б. Ге гегемоніс ту Кієву Ольга-Гелене (954—964) метаксу Анатолес кай Дузеос [Київська княгиня Ольга Олена іж Сходом і Заходом] // Епітіріс Гетайреяс Бізантініон Спондон.— 1972—1973.— № 39/40.— С. 630—650, котрий вважає, що Ольга їздила в Константинополь, маючи в той час на меті організувати протимадярський союз. Однак його погляд непереконливий, бо в той час мадяри після поразки під Лехфельдом уже не були загрозою ні для Візантії, ні для Німеччини, як і, мабуть, для інших сусідів, враховуючи й Русь.

Ці історики, що вважають династичний фактор (у додатку до економічного) причиною поїздки княгині Ольги до Константинополя у 957 р., мають принаймні певну доказову рацію ex post, бо в подальшій генерації такий зв'язок київського княжого роду Рюриковичів із македонською цісарською династією був укладений: Володимир одружився з Анною Порфірородною. До Києва прибула візантійська принцеса і християнська релігія, почалися корисні політичні й економічні зносини між Києвом і Константинополем.

Огляд дипломатії княгині Ольги стосовно обох імперій — Візантійської і Франконської (Німецької) — див. у кн.: Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси...— С. 259—298; 349—353 (гл. 7: «Дипломатия княгині Ольги: (50-е — начало 60-х годов X в.)».

[18] Голубинский Е. История русской церкви.— Т. I/1.— С. 241.

[19] Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития.— Приложения.— С. 8 (редакція $А^2$) і 10 (редакція Б).

[20] Див. стислий, добре документований огляд місійної політики Німецької імперії за часів Оттонів у кн.: Angenendt A. Kaiserschaft und Königstaufe: Kaiser, Könige und Päpste als geistliche Patrone in der abendländschen Missionsgeschichte.— Berlin und New York, 1982; Arbeiten zur Frühmittelalerforschug. Schriftenreihe des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Munster, 15.— S. 274—310.

[21] Ibid.— S. 285—289.

Русі [22]. Можна припустити, що тоді ще ні ієрархічна структура, ні культурно-мовна орієнтація нової віри в Києві не були перерішені на будь-чию користь. І все ж цей історичний факт посилання послів Ольгою у двір Оттона І після її візиту до Константинополя дав історикам нагоду показати свою винахідливість у поясненнях цього факту [23]. Цей вчинок київської княгині не безпрецедентний в історії. За подібних умов цар Болгарії Борис (643—876) послав було посольство до короля Людвика Німецького — також жадаючи ієрархії і кліру від нього [24].

У відповідь на прохання княгині Ольги до Києва була відряджена місія, щоправда, зі значним запізненням через смерть 15 квітня 961 р. призначеного для цієї місії єпископа Лубуція, що був ченцем монастиря св. Альбана в Майнці. Його наслідник, єпископ Адальберт із монастиря св. Максиміна у Трірі, прибув до Києва 962 р. незабаром, але, згідно з його словами, мусив звідти втікати [25]. Опісля, повернувшись із Русі до Німеччини, Адальберт відзначився як енергійний церковний діяч, займаючи за чергою такі посади, як архиєпископ Магдебурга (968—981) [26]. Йому приписують також продовження Хроніки Регінона з Пріму [27]. Як місіонер у Києві, Адальберт був, однак, цілковитим невдахою. Але у своїх невдачах він звинувачував киян та княгиню Ольгу, що начебто були ворожі до нього. Прохання княгині Ольги до Оттона І про те, щоб той прислав єпископа і священиків, він назвав фікцією, тобто вдаваною претензією без справжнього бажання [28]. Ці його твердження не можна, однак, повністю заперечити. Можливо, що були й певні об'єктивні причини невдачі його місії, як і невдачі релігійної політики княгині Ольги. Повноліття князя Святослава та закінчення довготривалого опікунства його матері вважають за одну з таких причин. Реагування поганського населення на руйнування Ольгою давніх поганських святинь треба брати до уваги як можливу причину ворожості проти хрис-

---

[22] Див.: Reginonis abbatis pruimensis Chronicon, cum continuatione treverensi, rec. K u r z e F. Monumenta Germaniae Historica (далі — MGH SS) // Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.— Hannoverae, 1890, під роком 959.— P. 170: «Legati Helenae reginae Rugorum, quae sub Romane imperatore Constantinopolitano Constantinopoli baptizata est, ficte, ut claruit, ad regem venientes eposcopum et presbiteros eidem genti ordinari petebant». Стислий огляд латиномовних джерел, що стосуються цього періоду, у кн.: Г о л у б и н с к и й Е. История русской церкви.— Т. I/1.— С. 103—104.

[23] О. П р і ц а к. When and Where was Ol'ga Baptized? — P. 21), наприклад, уважає, що Ольга звернулася до Оттона І з проханням допомоги в організуванні християнської Церкви в її державі,— за порадою візантійського цісаря (Константина VII або Романа II).

[24] Див.: З л а т а р с к и В. П. История на българската държава през средните векове.— Т. 1, ч. 2.— София, 1927.— С. 83—86. Цікаво тут відзначити, що в обох випадках володарі своїх держав просять і одержують «духовну науку» від царгородського патріарха, але звертаються за місіонерами до імператорів Заходу. Пор.: P r i t s a k O. When and Where was Ol'ga Baptized? — P. 20, котрий вказує на різницю, що мала б існувати в цих двох аналогічних випадках.

[25] Reginonis abbatis prumiensis Chronicon..., під р. 962.— P. 172: «Eodem anno Adalbertus Regis ordinatus eposcopus nihil in his, propter quae missus fuerat, proficere valens et inaniter se fatigatum videns, revertitur et quibusdam ex suis in redeundo occisis ipsae cum magno labore vix evasit».

[26] Див.: C l a u d e D. Geschichte des Erzbistums Magdeburg bis in das 12. Jahrhundert.— V. 1.— Köln; Wien, 1972; Mitteldeutsche Forschungen, 67.— S. 114—135.

[27] Dub.: H a u c k K. Erzbischof Adalbert von Magdeburg als Geschicht schreiber // Festschrift für Walter Schlesinger, herausgegeben von Helmut Beumann.— T. 2.— Köln; Wien, 1974; Mitteldeutsche Forschungen, 74/2.— S. 276—344.

[28] Див.: посилання 23.

тиянських місій та місіонерів. Можливе тут і вороже ставлення з боку тих християн у Києві, що вже у своїх богослужбах вживали грецьку або болгарську мови. Скупі відомості про характер Адальберта, що їх знаходимо в існуючих джерелах, вказують на те, що він міг і сам стати причиною своїх нещасть у Києві, а також на те, що він міг спричинитися до невдачі політики християнізації Русі княгинею Ольгою у кінці її фактичного керівництва державою. Не треба забувати, що Адальберт представляв у Києві лінію оттонської політичної експансії у поєднанні, як це стверджує сучасна німецька історіографія, з місіонерською діяльністю церкви [29]. Відомо також, що цій політиці противились і інші країни, наприклад Польща і Чехія [30].

Прийняття християнства Ольгою та її спроба навернути Київську Русь, не принесли, як відомо, успіху. Ця велика невдача стає тим більше очевидною, коли взяти до уваги, що нова релігія не справила враження та не мала впливу на її найближчих родичів. Рідня Ольги залишилася у поганстві й після її навернення. Ні єдиний син княгині Ольги Святослав, ні онуки не були охрещені за її життя [31].

Мабуть, запис у літописі про смерть і похорон княгині Ольги найкраще передає релігійну ситуацію, що склалася у Києві й в усій державі Русі-України в час її смерті: «Вона ж бо мала в тайні священика, і той поховав блаженну Ольгу» [32]. Але її значення для пізнішої перемоги християнства в Київській Русі дуже вдало й правильно підкреслено в подальшій статті (нехай і пізнішого походження) того ж літопису, яка починається таким твердженням: «Ця була предвістницею християнської віри так, як [рання] зоря — сонця, так, як зоря [сонячного] світла» [33].

---

[29] Див. напр.: Beumann H. Das Kaisertum Ottos des Grossen: Ein Rückblick nach tausend Jahren // Das Kaisertum Ottos des Grossen: Zwei Vorträge von Helmut Beumann und Heinrich Büttner.— Sigmaringen, 1975; Vorträge und Forschungen, 1.— S. 43; Brackmann A. Magdeburg als Hauptstadt das deutschen Ostens im frühen Mittelalter.— Leipzig, 1927.— S. 15 i passim; Angenendt A. Kaiserschaft und Köningstaufe.— S. 274, 294 i passim. Пор.: Jedlicki B. Z. Stosunek prawny Polski do Cesarstwa do roku 1000 Prace Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 12.— Poznań, 1939.— S. 18 i passim.

[30] Пор.: Dowiat J. Metryka chrztu Mieszka i jej geneza.— Warszawa, 1961.— S. 165—195 passim.

[31] Цікаву інформацію знаходимо в т. зв. «Степенній книзі» («Книга Степенная царского родословия».— № 1—2 // ПСРЛ.— Т. 21/1-2.— [СПб., 1908—1913]; див. т. 21.— С. 32) про те, що Ольга побоялась охрестити своїх онуків Ярополка і Володимира, бо не була певна, як реагуватиме на це Святослав. Відомі випадки також з інших новонавернених країн, де діти й онуки володарів, що самі стали християнами, залишались неохрещеними, як, наприклад, неохрещеним був Ідбальд (Eadbald), син короля Кенту в Англії Етельберта (Ethelbert, 560—616), що прийняв християнську віру 597 р., і його дружини Берти (Bertha, померла 616 р.), яка була дочкою короля Франків Шаріберта (Charibert) і християнкою, ще поки вийшла заміж.

[32] ПСРЛ.— Т. І.— Стб. 68; Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскую летописью // ПСРЛ.— Т. 9.— С. 34. Див. також: Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Приложения. Статьи и коментарии Д. С. Лихачева.— М.; Л., 1950.— Ч. 2.— С. 315—316 і Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Текст и пер. Подготовка текста Д. С. Лихачева. Пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова.— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 246.

[33] ПСРЛ.— Т. 9.— С. 34.

III

Більшістю наших інформацій про князя Київської Русі Святослава Ігоревича (945—972) завдячуємо двом історичним джерелам: «Повісті минулих літ»[34] та «Історії» Лева Диякона, що був у ті часи офіційним істориком при візантійському дворі[35]. Їхні дані однозгідні, коли йдеться про релігійні переконання князя Святослава. Вони потверджують його послідовність у цьому розумінні, а саме, що Святослав був поганином до кінця життя. Своє негативне ставлення до християнства він виявив у розмові з матір'ю. На вмовляння княгині Ольги прийняти християнську віру він відповідає: «Як же мені самому хреститися і перейти в іншу віру? А дружина моя стане насміхатися»[36].

Княжу дружину й бояр князь не міг ігнорувати, навіть якщо він був такий сильний, як Святослав, а можливо, що якраз такий князь не міг собі того дозволити. Але Святослав був настільки терпимий, що не перешкоджав християнству поширюватись у його державі. Це нам підказує таке твердження літопису: «І жила Ольга із сином своїм Святославом. І намовляла його мати, щоб охрестився, але він цього й на уха не хотів чути, та коли хто хотів хреститися, не забороняв, а тільки насміхався з того»[37].

---

[34] ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 57—74 і passim. Див. українські переклади Василя Пачовського (Повість временних літ.— С. 57—70 і passim) і Віктора Близенця (Повість минулих літ.— С. 46—58 і passim). Див. також: Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— Ч. 2.— С. 301, 308—320.

[35] Див.: Diaconi L. Caloensis libri decem. Цит. за виданням: Грьецки извори за българската история // Fontes Graeci historiae Bulgaricae», София, [1964].— Т. 5; Извори за българската история // Ibid.— Т. 9.— С. 246—276, що містить уривки тексту з боннського видання цього твору із 1828 (rec. C. B. Hasii), враз із болгарським перекладом; ці уривки стосуються переважно балканських походів Святослава. Див. стор. 245, де подана література предмету. «Історія» Лева Диякона появилася недавно в перекладі російською мовою Т. Копиленка з коментарями М. Созюмова і С. Іванова (Диакон Л. История.— М., 1988. Див. також: История Льва Диакона Калойского и другие сочинения византийских писателей/ Пер. Д. Попова.— СПб., 1820). Інші джерела того періоду наведені й описані у працях: Карышковский П. О. К вопросу о первоисточниках по истории походов Святослава // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР.— № 9: Из истории русско-славянских отношений.— М., 1952.— С. 53—64; К истории балканских походов Руси при Святославе.— Там же.— № 14 (1955).— С. 26—30; О хронологии русско-византийской войны при Святославе // ВВ.— М., 1952.— Т. 5.— С. 127—138; Сахаров А. Н. Балканские походы Святослава и дипломатия Древней Руси: Исторический очерк // Вопросы истории.— 1982.— № 2.— С. 81—107; Мутафчиев П. Русско-болгарские отношения при Святославе, // Seminarium Kondakovianum.— Praha, 1931.—Т. 4.— С. 77—92 (перевидане у його: Избрани произведения.— София, 1973.— С. 233—256); та такі давніші праці, як: Завитневич В. З. Великий князь киевский Святослав Игоревич и историческое значение его богатырских подвигов // ТКДА.— 1888,— Т. 3.— С. 369—391; Чертков А. Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967—971 годах // Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских.— М., 1843.— Т. 6, кн. 3—4.— С. 185—469. Див. також: Маркс Н. Договоры русских с греками и предшествующие их походы русских на Византию. Часть 2: Время Игоря и Святослава.— М., 1912.

Князь Святослав знищив державу хозарів, тому ім'я його згадується також в арабських історичних джерелах, як, наприклад, у географа Ібн Хавкала (бл. 977 р.). Див.: Dunlop D. M. History of the Jewish Khazars.— Princeton, 1954.— S. 242; Якубовский А. И. О русско-кавказских отношениях в IX—X вв. // Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии.— М., 1946.— Т. 3, № 5.— С. 470—472.

[36] ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 63.

[37] Там же.

Цей начебто діалог між княгинею і її сином князем Святославом містить також своєрідне проголошення Ольгою певного політичного принципу у справах релігії, що, виходить, не переконав її сина, але котрий з успіхом застосовуватимуть нові генерації князів, які прийдуть по ньому. Речення, що в ньому знаходимо стосовний вершок цієї політичної мудрості, який зачіпає відносини між релігією і княжою владою, звучить так: «Якщо ти хрестишся, то всі зроблять те саме» [38]. Таку оцінку ролі володаря у поширенні нової релігії, як її визначила для добра свого сина княгиня Ольга, прийняв пізніше і з успіхом здійснював її внук, князь Володимир Великий (980—1015).

Слова Святослава про вороже ставлення дружини до християнської релігії ставить перед нами чимало питань. На час смерті Ігоря майже половина тих з-поміж його дружини, що підписали договір із Візантією у 944 р., були християнами; інші були поганами. І обидві ці різні групи дружинників співіснували разом у згоді, як на це вказує ритуал підписання договору і в чому автор «Повісті минулих літ» хотів би нас переконати [39]. А тепер, двадцятьма роками пізніше, мало хто з присутніх тоді — і треба з тим рахуватися — не міг бути на службі в молодого князя уже хоч би з огляду на вік. Відомо, однак, що принаймні один член із дружини Ігоря, а саме Свінельд, був також на службі Святослава як довірений воєвода й дорадник, а пізніше й на службі сина останнього — Ярополка [40]. Що ж тоді сталося із синами та внуками тих членів дружини, які служили в Ігоря й були християнами? Це саме питання можна собі ставити стосовно нащадків тих дружинників, які ще раніше були на службі у княгині Ольги. На жаль, немає відомостей про національне (етнічне) походження і релігійну приналежність цих дружинників. Навіть їхні імена нам невідомі, за винятком кількох (Свінельд, Добриня, Ікмор). Отже, із заяви Святослава виходить, що за його князювання значення поганської релігії у Києві зросло. З багатьох причин, що сприяли такому розвитку ситуації, одна, як видається дослідникові, це національний (етнічний) склад дружини Святослава. Її мусили рекрутувати з нового напливу варягів на Русь у той час. Таке пояснення не цілком суперечить твердженням тих істориків, які вважають, наприклад, що поганська реакція настала після державного перевороту 962 р., коли Ольгу усунено від влади в Києві [41]. Цей так званий переворот мав би здійснити Святослав за допомогою поганської партії. Згідно з цим поясненням відносин, що тоді існували, переворот цей був викликаний Ольгою через її посилену християнізацію країни, що й спричинило бурх-

---

[38] ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 63.

[39] Там же.— Стб. 52—53.— Пор. текст договору Святослава від 971 р.: Там же.— Стб. 72—73. У присязі, що нею скріплено договір, немає згадки про християнство Бога, але згадані два поганські божки: Перун і Волос.

[40] Про його історичну роль та скупі відомості про його особу див.: Артамонов М. И. Воевода Свенельд. У кн.: Культура древней Руси: Сборник в честь Н. Н. Воронина.— М., 1966.— С. 30—35. Див. також: Поппе А. В. Родословная Мстиши Свенельдича // Летописи и хроники: Сборник статей 1973 г., посвященный памяти Арсения Николаевича Насонова.— М., 1974.— С. 64—91; Пархоменко В. Начало христианства Руси.— С. 150—151.

[41] Як, напр.: Заїкин В. Християнство на Україні за часів Ярополка І (969—979) // ЗЧСВВ.— 1927.— Т. 3.— С. 21; Чубатий М. Історія християнства на Україні.— Рим; Нью-Йорк, 1965.— Т. 1. (до р. 1353).— С. 184.

ливе реагування поганського населення [42]. Цей розвиток подій стався якраз у час прибуття і короткого перебування у Києві вже згадуваного єпископа Адальберта. Отже, його місія стала ще одним співдіючим фактором подій того 962 р.[43]. Однак на потвердження цих припущень доказів в історичних джерелах немає. Проте певним є одне: 962 р. Святослав узяв у свої руки правління у Київській Русі, хоча це можна пояснити й тим, що тоді він уже став повнолітнім.

Інше питання, пов'язане з подальшим розвитком подій у Києві,— це питання про суть і форму поганської релігії на Русі. Іншими словами — які були характерні риси поганського культу, що його практикували в Києві? Коротко можна відповісти на це питання так: це була політеїстична, антропоморфічна релігія з Перуном на чолі як головним божищем небес. За докладнішими інформаціями ми змушені відіслати читача до фахової літератури на цю тему [44].

Вирішивши залишитися вірним поганській релігії на все життя, князь Святослав міг таким чином опертися натискові інших релігій на нього особисто та на його оточення, враховуючи найближчих членів його родини. Водночас він був, як відомо, і в приятельських, і, що найчастіше, у ворожих стосунках із країнами, що репрезентували головні трансцедентальні релігії його часу, як, наприклад: Хозарія (юдаїзм), Хваризм і Волзька Булгарія (іслам) [45], Візантія, Болгарія, Польща і Чехія (християнство). Його, однак, не привернула на свій бік жодна з тих релігій, як це можна з'ясувати з форми присяги, що нею був скріплений мирний договір з Візантією наприкінці балканської кампанії 971 р. Святослав у своїй присязі кликав за свідків поганських богів Перуна і Волоса [46].

Призивання Волоса при цій нагоді, як і при укладанні договору 907 р., можна пояснити намаганням князя підкреслити вклад членів

---

[42] З а ї к и н В. Християнство на Україні...— Т. 3.— С. 20—22.

[43] «Повість минулих літ» узагалі не згадує ані імені єпископа Адальберта, ані не говорить нічого про його побут у Києві, через те в усьому, що стосується цієї події, як і його особи, ми здані лише на свідчення його самого та на західноєвропейські латинські джерела, що загалом вважаються достовірними в даному разі. Див.: З а ї к и н В. Християнство на Україні...— Т. 3.— С. 19—20.

[44] Дотеперішні результати досліджень цього питання за час понад століття з великою ерудицією і майстерністю зібрав і синтезував у своїй грунтовній праці про поганську релігію у давній Русі, т. зн. про передхристиянські вірування східнослов'янських племен Б. Рибаков: Язычество Древней Руси.— М., 1987. Відсилаємо, отже, читача до цієї довідкової книжки як до свого роду супровідної праці того ж автора: Язычество древних славян.— М., 1981. Для доповнення усе-таки згадаємо тут і монографію з цієї тематики, що вийшла вже давніше українською мовою: М и т р о п о л и т І л а р і о н (І в а н О г і є н к о). Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія.— Вінніпег, 1955.

[45] Про відносини між Руссю і країнами Сходу того часу див. коротке, загальне зведення, оперте на арабських джерелах, що появилося у книзі: Введение христианства на Руси.— М., 1987.— С. 55—57 (гл. 3). Н о в о с е л ь ц е в А. П. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси. Див. також: С в е р д л о в М. Б. Русь и восточные государства // Советская историография Киевской Руси.— Л., 1976.— С. 190—199; е г о ж е. Восточные письменные источники // Советское источниковедение Киевской Руси: Историографические очерки.— Л., 1979.— С. 63—71. Книга ця містить історіографічні статті, що подають огляд історичних джерел візантійського, західно-, центрально- і північноєвропейського походження, як, наприклад: Л и п ш и ц Е. Е. Византийские письменные источники.— С. 72—79; С в е р д л о в М. Б. Письменные источники Западной, Центральной и Северной Европы.— С. 80—87.

[46] Див. посилання 40.

дружини, що були слов'янського походження, і продуктивної частини суспільства Київської Русі, що забезпечувала прожиток дружині й князеві [47].

Можна згадати три різні проблеми, що стосуються походів Святослава на Балкани і пов'язані з релігійними питаннями. Коли Святослав уклав союз із Візантією проти Болгарії царя Петра (927—969), він, як виглядає, мав намір підкорити собі територію Болгарії чи радше причорноморські басейни рік Дністра і Дунаю. Ціль цієї його територіальної експансії і опанування названого регіону, що прилягав до берегів Чорного моря і, згідно з джерелами, був майже цілком християнський [48], була, таким чином, від самого початку приречена на провал, якщо він надалі мав намір залишитися поганином.

Пропаганда воюючих сторін у війні не є винаходом XX ст. Її вживали з більшим чи меншим успіхом уже в далекій давнині [49]. Не диво, отже, що її вжили також візантійці проти Святослава й Русі в часи його балканських війн. Для нас особливо цікавим є релігійний аспект цієї пропаганди.

Не будемо далеко від правди, коли припустимо, що на території, заселеній християнами, ця пропаганда була результативною і стала співдіючим чинником перемоги візантійців над Святославом, що й призвело до його загибелі. Пригадаймо ще раз бодай найвідоміші приклади цієї пропагандистської війни проти Русі. Лев Диакон, наприклад, пише, що імператор Никифор Фокас (963—969) послав було послів, патриція Никифора Еротика і проедра Евхатії Філотея, «до своїх братів по вірі болгар» (у тексті: мизійців), та що при тій нагоді болгарам пригадувано, що «вони по правді визнають християнську науку» [50]. Пригадка ця про правдиву віру і тим самим про обов'язок спільними силами боротися проти поганської Русі була, щоправда, скріплена рівночасно обіцянкою подружніх зв'язків із членами імператорської родини в Константинополі [51]. І все ж не можна применшувати значення релігійного аспекту в переговорах щодо спільної оборони країн, що визнавали одну релігію. Як відомо, Святослав не

---

[47] Про функціональність різних груп у суспільстві в минулому див.: Dumezil G. Gods of the Ancient Northmen, ed. Einar Haugen, Introduction by C. Scott Littleton (to pt. 1) and Udo Strutynski (to pt. 2) // Berkley.— 1973.— P. X—XII (Introduction to pt. 1). Див. також: Pritsak O. The Origin of Rus'.— Vol. 1: Old Scandinavian Sources other than the Sagas.— Cambridge (Mass.), 1981.— P. 42.

[48] Див.: Назарко І. Святий Володимир Великий — володар і хреститель Руси-України (960—1015) // ЗЧСВВ.— 1954.— Т. 4.— С. 17—24. Див. також: Чубатий М. Історія християнства на Руси-Україні.— Т. І.— С. 67—100; Rauch G. Fruehe christliche Spuren in Russland // Saeculum.— 1956.— V. 7.— P. 40—67.

[49] Див. приклади візантійської пропаганди у: Kazhdan A. Certain Traits of Imperial Propaganda in the Byzantine Empire from the Eighth to the Fifteenth Centuries // Predication et propaganda au Moyen Age: Islam, Byzance, Occident.— Penn-Paris-Dumbarton Oaks Colloquia, III: Session des 20—25 octobre 1980, organisée par George Makdisi [et al.].— Paris, 1983.— P. 13—28.

[50] Leonis Diaconi Historiae. Цит. за вид.: Гръецки извори на българската история.— Т. 5.— С. 249. Пор. там же також похвалу Імператора Никифора II Фоки за його чесне життя.

[51] Див.: Златарски М. Н. История на българската държава.—Т. 1/2.— С. 610—611, 615 і passim.

слав не знайшов підтримки серед болгарів у його політиці конфронтації з Візантійською імперією [52].

Якщо все те, що про Русь (русів) каже у своєму творі Лев Диакон, є правдою, то деякі їхні практики мусили спричинити справді велике обурення серед християн на Балканах. Він згадує, наприклад, людські жертвоприношення, що супроводжували похорон загиблих воїнів Святослава.

І нарешті питання, пов'язане зі змістом договору від 971 р. У тексті цього договору не знаходимо будь-якого натяку на релігійні справи. Серед членів дружини, що беруть участь у присяганні на потвердження договору,— немає християн, як це було у 945 р. [53]. У час, коли було укладено мирну угоду в Доростолі, Святослав являв собою переможеного ворога Візантії і прагнув чимскоріше домогтися перемир'я і згоди з імперією, що дало б йому змогу вирватися з небезпечної як із військового, так і політичного огляду ситуації й повернутися додому. Чому ж тоді уряд імперії не натиснув на нього, щоб він охрестився? Пояснення, що договір за своєю природою був лише актом політичним, не може бути цілком задовільною відповіддю на це питання [54]. Мусимо визнати, що цього разу остаточної відповіді поки що немає.

Ще одне питання, яке також потребує відповіді й зачіпає релігійну політику Святослава всередині країни, а саме: чи лишився він терпимим щодо християнської віри таки до кінця свого життя? Факт, що в історичних джерелах не згадується про християнські святині в Києві після смерті Святослава, навів деяких істориків на думку, що вони могли бути знищені наприкінці його панування, коли він почав було звинувачувати Бога християн у своїй поразці на Балканах [55]. Більшість істориків, що висловили свою

---

[52] Leonis Diaconi Historiae.— С. 269. Грушевський М. (Історія України-Руси.— Т. 1.— С. 327) сумнівається у тому, що руси практикували жертвоприношення у людях, бо, на його думку, підтвердження того не находимо в інших джерелах. Але див. ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 79 (під р. 980) і стб. 83 (під р. 983). Пор. також: Голубинский Е. История русской церкви.— Т. І/1.— С. 151; Дуйчев И. С. К вопросу о языческих жертвоприношениях в Древней Руси // Культурное наследие Древней Руси. Истоки, становление, традиции.— М., 1976.— С. 31—34.

[53] На це вже давніше звернув увагу в своїй історії Української Католицької Церкви Юліян Пелеш (Pelesz J. Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom von den aeltesten Zeiten bis auf die Gegenwart.— Würzburg; Wien, 1881.— V. 1).— S. 81.

[54] Див. напр.: Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси, passim, котрий підкреслює це у своєму аналізі попередніх договорів Руси з Візантією (від 907, 911, 944 р.). Пор. також його популярно написану на цю тему книжку «Ми от рода русского...». Рождение русской дипломатии» (Л., 1966.— С. 329—335), в якій розглядається договір від 971-го року, але знову ж таки без будь-якої згадки про релігійні справи. Цікаво відзначити, що в переговорах, які довели до укладення цього миру, партнером Свінельда з візантійського боку був, як відомо, церковний діяч, а саме єпископ міста Евхаїти Теофіл.

[55] Див.: Татищев С. Н. История российская.— Т. 1.— М.; Л., 1962.— С. 241, котрий наводить уривок з Йоахимського літопису, де говориться про те, що Святослав незадовго до своєї смерті наказав знищити й спалити християнські святині та що він хотів винищити всіх християн.

Цей пізно укладений літопис, на відомості якого більшість істориків дивиться з підозрінням, котрий подає Святослава як ворога християн, мабуть, тому, щоб могти пояснити, чому Господь його покарав. Треба відзначити, однак: деякі вчені вважають, що літопис справді існував перед 1812 р. і загинув при пожежі в Москві. Щонайменше деякі з його відомостей учені уважають за достовірні. Див., напр.; Шамбинаг С. К. Іоахимовская летопись // Исторические записки.— М., 1947.— № 21.— С. 254—270; Тихомиров М. Н. О русских источниках Истории российской // Татищев В. Н. История российская.— Т. 1.— С. 39—53, пор.: с. 50—52; Gorlin M. La Chronique de Joachim // Revues des

думку в тій справі, переконані, однак, що Святослав не змінив свого терпимого ставлення до християнства до кінця життя [56].

Передчасна смерть князя Святослава у 972 р. мусила не лише поглибити політичну кризу всередині Київської Русі, а й також спричинити дальшу релігійну та культурну дезорієнтацію серед політичної провідної верстви держави. Можна навіть припускати, що відкинення князем Святославом християнства як державної релігії поглибило цю кризу, і це потверджує історія наступних двадцяти років Київської Русі.

IV

Час панування малолітних синів Святослава як його намісників перед 972 р. і опісля як його спадкоємців на непризначених ним землях між 972—980 рр. (остання дата — правдоподібно, рік смерти Ярополка), є найменш задокументований у джерелах період історії Київської Русі [57]. Брак певних даних часто компенсований в історіографії того періоду суперечливими теоріями та гіпотезами стосовно деяких історичних подій. Із «Повісті минулих літ» довідуємось, що обидва, правдоподібно старші, сини Святослава — Ярополк і Олег — народилися в його законної дружини. Ми, однак, не знаємо, як вона називалась, яке було її походження, як і не знаємо, коли кожен із трьох синів Святослава прийшов на світ. Проте відомо, що Володимир був сином Малуші — Мальфриди, що потрапила в неласку у дворі княгині Ольги, можливо, через її взаємини із Святославом та була відіслана на посілість Бодутин біля Києва. Там і народився третій син Святослава —

études slaves.— 1939.— Т. 19.— Р. 40—51. Пор. також: Поппэ А. Родословная Мстиши Свенельдича.— С. 73 і Клосс Б. М., Корецкий В. И. В. Н. Татищев и начало изучения русских летописей // Летописи и хроники. 1980.— М., 1981.— С. 5—13. Варто відзначити, що в цій статті автори взагалі не згадують Йоахимовського літопису.

Отець Іриней Назарко (Святий Володимир Великий.— С. 39) гадає, що Святослав заборонив переслідування християн у своїй державі з огляду на релігійні почуття його матері Ольги. З другого боку, політика експансії Святослава на території, де поганство було все ще дуже сильне, могла бути також не менш важливим фактором у його релігійній політиці. (Є. Голубинський (История русской церкви.— Т. І/1.— С. 87) звертає увагу на відому релігійну терпимість поган. В. Пархоменко (Начало христианства Руси.— С. 155—156) і за ним М. Попруженко (България и Киевска Русь // Списане Родина.— Т. 1, кн. 3.— София, 1939, С. 28—29) уважали, що князь Святослав причинився до поширення християнства серед населення Русі тим, що, не маючи такого наміру, він через воєнні походи в Болгарії виставив свою дружину на християнські впливи. Цього погляду, однак, не поділяє Всеволод Николаєв (Славянобългарският фактор в християнизацията на Киевска Русия.— С. 16). Він вважає, що з огляду на принагідний характер пізнання християнства членами дружини Святослава не мало більшого значення.

[56] Пор. посилання 55.

[57] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. І.— С. 478—479) скорочує панування Ярополка до семи років, що їх виповнила боротьба за владу між трьома братами. Він цей короткий період в історії Київської Русі вважає особливо критичним. Ярополк не був настільки сильним володарем, щоб запобігти цій кризі, хоч він пробував, як на це вказує хоч би той факт, що коли Володимир утік із Новгорода за море, то він призначив свого намісника в цьому місті (і князівстві). Варто у зв'язку з тим звернути увагу на таке твердження в Іпатському літопису: «и бъ володъя (Ярополк) єдинъ в Руси» (ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 63). Пор. укр. переклад у: Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець.— К., 1989.— С. 45. Згідно з твердженням польського хроніста-історика Яна Длугоша (Joannis Dlugossii. Annales seu crônicae Regni Poloniae.— Warszawa, 1964.— Vol. 1—2.— P. 187), Святослав поділив свою державу перед смертю між трьома синами, щоб таким чином запобігти братовбивчій війні. Пор. також: Шахматов А. А. Разыскания...— С. 349, 353—354.

майбутній володар Володимир [58]. У 970 р. Святослав, перебуваючи в Києві перед другим балканським походом, призначив Ярополка князем Києва, мабуть, як свого намісника, і поставив Олега князем у Деревлянській землі. Володимира він послав до Новгорода на прохання жителів міста призначити їм постійного князя або намісника. Обидва старші, так би мовити, напівбрати Володимира, здається, відмовилися від того, щоб бути посланими туди [59]. Після цієї інформації у літопису йде мова про боротьбу між братами-князями, яка призвела до смерті Олега у 977 р. На нього напав Ярополк, якого, своєю чергою, переміг уже Володимир. Ця боротьба закінчилась тим, що єдиним володарем Київської Русі став Володимир [60].

Декілька дрібних інформацій про цей період збереглось у Никонівському літопису, як і в уривках із т. зв. Йоахимівського літопису. З огляду на те, однак, що дані ці в більшості випадків неможливо перевірити, вартість їхня радше релятивна [61].

Варто тут згадати одне латинське джерело з того часу, а саме — «Аннали» Ламберта. У них знаходимо згадку про посольство Ruscorum до імператора Оттона I у Кведлінбурзі на Великдень 973 р. [62].

Доля, треба сказати, не була ласкава для найстаршого сина Святослава — Ярополка — уже тим, що примістила його хронологічно як володаря Київської Русі в роках 970/972—980, між двома такими динамічними володарями держави, як його батько Святослав і напівбрат Володимир. З огляду на те, що князювання Ярополка тривало менше як десять років і згинув князь дуже молодим, мабуть двадцятирічним, він не міг лишити в історії якогось тривалого сліду по собі [63]. Хоч треба визнати, що його батько

---

[58] Див.: Никонівський літопис // ПСРЛ.— Т. 9.— С. 35 (бл. 970 р.).

[59] ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 69. Див. також: З а ї к и н В. Християнство на Україні...— Т. 3.— С. 322, котрий висунув надто гіпотетичне пояснення, чому Ярополк був призначений володарем у Києві, а саме, що зробив це Святослав супроти варягів, під натиском автохтонного населення, яке було незадоволене його надто експансивною політикою.

[60] Див.: ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 74—79; «И нача княжити Володимеръ въ Киевъ единъ» (Т а м ж е.— Стб. 79). Пор. українські переклади Василя Пачовського (Повість временних літ.— С. 74) і Віктора Близенця (Повість минулих літ.— С. 64).

[61] Див.: К л о с с Б. М. Никоновский свод и русские летописи XVII—XVIII веков.— М., 1980.— С. 187 і passim, де наведено підтвердження деяких подій, що їх подає цей літопис, з інших джерел. Стосовно Йоахимського літопису див. посилання 55.

[62] Див.: Annales Lamperti Hersfeldensis MGH, SS rerum germanicarum in usum scholarum.— V. 38.— P. 42. Немає певності, що посольство, яке прибуло у двір Оттона I у Кведлінбурзі на Великдень 973 р., було послане Ярополком. Його міг був післати ще Святослав якраз перед своєю смертю. Степан Томашівський (Історія церкви на Україні.— С. 73) уважає, що посольство це вислав Ярополк за порадою Свінельда й що воно мало за мету порушити релігійні справи в переговорах з імператором, бо незадовго після того до Києва прибуло посольство від папи з Риму. Див. також: Ч у б а т и й М. Історія християнства на Руси-Україні.— Т. 1.— С. 195; Л у ж н и ц ь к и й Г. Українська церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви.— Філадельфія, 1954.— С. 41.

[63] Новітня історіографія не присвятила йому надто багато уваги, як це правильно відзначив В. Заїкин у своїй статті «Християнство на Україні...» (Т. 3.— С. 378). У додатку до цієї статті див. також: Т. Б. Князь Ярополк Святославич, католический государ Руси. (По случаю 950-летия мученической смерти кн. Ярополка, +11 июня 978 г.— 11.VI.1928).— Люблин, 1928.— № 5/6.— С. 74—90 (див. замітку Л. К. про це видання у ЗЧСВВ.— Т. 3.— С. 289, де сказано, що це компіляція матеріалу, який подають у своїх працях В. Пархоменко і В. Заїкин); П а р х о м е н к о В. Начало христианства Руси.— С. 158—170; е г о ж е: Христианство в Киевской Руси при Ярополке, брате Владимира Святого // Вера и разум,— 1913.— № 10.— С. 27—35. Статті В. Пархоменка (Христианство Руси до Владимира Святого // Вера и разум.— 1912.— № 9, 10 і В. З. (Заїкин?) (Князь Ярополк I. В 950-ті роковини мученицької смерти католицького володаря України // Нова Зоря.— Рік. 8, № 43) були мені недоступні.

за той же час життя встиг визначитися як надзвичайний політик і військовий діяч. Отже, молодість не була, мабуть, єдиною причиною недіяльності князя Ярополка, як гадають деякі історики [64]. Зваживши на те, що молоді володарі часто діяли за порадою та у співпраці зі старшими членами їхньої дружини, можна припускати, що в Ярополка не було достатнього заохочення до діяльності з боку його дорадників. Відомі імена й деякі дії двох таких дорадників князя. Одним із них був Свінельд, що почав свою службу ще за Ігоря і продовжував її за Святослава та Ярополка [65]. Другий — це Блуд, якого звинувачують у підступних порадах і зраді, що призвели до загибелі князя Ярополка [66].

Обмаль інформації у джерелах про князювання Ярополка змусила істориків шукати причин і пояснень такого явища. Звичайно знаходимо в історіографії такі причини: а) незначна особистість князя Ярополка (сучасники були невисокої думки про нього); б) короткий час його володарювання, до того ж утрудненого важкими умовами, в яких опинилась тоді Русь; в) конспірація джерел [67]. Деякі історики звинувачують Ярополка навіть у лінивстві та браку ініціативи.

Оминаючи дискусію про характер князя Ярополка, можемо ствердити, що акт його нападу на брата Олега був поважною політичною ініціативою, яка мала на меті встановити одноосібне панування у Київській Русі; ясна річ, намагання літописця покласти вину за цей акт на диявола, що начебто спричинився до вбивства сина Свінельда князем Олегом, залишимо на розгляд фахівців від політичної і суспільної моралі [68]. Натомість належить підкреслити, що навіть сам акт убивства не можна вважати у тому випадку першопричиною, а радше спонукою, що послужила наміреному здійсненню визрілого політичного плану. Ішлося тут про відновлення політики його батька й діда, що князювали як самодержці (монархи). Так цей акт

---

[64] Див., напр.: Голубинский Е. Е. История русской церкви.— Т. I/1.— С. 93 і Пархоменко В. Начало христианства Руси.— С. 158.

[65] Див. під «Свенельд» у: Советская историческая энциклопедия.— М., 1969.— Т. 12.— Стб. 594.

[66] ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 76—78.

[67] Див. про це, напр.: Пархоменко В. Начало христианства Руси.— С. 163—164; Заїкин В. Християнство на Україні...— Т. 3.— С. 4. Навіть якщо не погоджуватись із Заїкином, що «часи Ярополка — се безперечно один із найважніїших моментів в історії християнства на Україні», то можемо все-таки припускати, що в той період сталося багато більше важливих подій, у тому числі й такі, що стосувалися релігійного життя країни, як про це інформує у дуже короткому повідомленні про князювання Ярополка «Повість минулих літ». Додаткові інформації про цей період, що їх не містять статті «Повісті минулих літ», зібрав з інших літописів у своїй книжці К. Бестужев-Рюмин: О составе русских летописей до конца XIV века.— СПб., 1868 (див. «Приложения».— С. 15—16).

[68] Див.: Никонівський літопис // ПСРЛ.— Т. 9.— С. 38, де вина за це приписана дияволові: «сіа вся сотана сотвори лукавствомъ своимъ». Цієї фрази немає у Лаврентійській редакції «Повісті минулих літ» (див. ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 75). Цікаву думку висловив Пархоменко (Начало християнства Руси.— С. 162.— Примеч. 1), зокрема ту, що відомість про жінку (християнку) Ярополка, колишню черницю-грекиню, включена у статтю «Повісті...», де описано боротьбу за владу між синами Святослава, невипадково: можливо, існувало якесь пов'язання між тим фактом, що вона була християнкою, і тим, що йшла боротьба за панування на Русі. Див. також: Великий А. Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіопередачі з Ватикану.— Рим, 1968.— Т. 1: IX—X—XI ст.— С. 85—86; пор.: Приселков М. Д. О болгарских истоках христианства на Руси.— СПб., 1913; Крещение Руси в трудах русских и советских историков.— С. 139—169. Автор робить припущення, «що християнська політика не була чужою планам Ярополка, але вона викликала рішучий спротив киян...» (с. 144), що й використав тоді Володимир.

зрозумів також Володимир, який перебував у Новгороді, що й спричинило його втечу до Скандінавії і повернення зі збройними силами, яке закінчилося перемогою над Ярополком [69]. Але протягом певного короткого періоду часу Ярополк міг бути в полоні ілюзії, ніби він справді досяг своєї мети і став самодержцем Київської Русі [70].

Намагаючись пояснити скупість історичних відомостей про Ярополка, історики припускають також, що в «Повісті минулих літ» було більше даних, але ці відомості усунені звідти пізніше, коли літопис набув такого вигляду, в якому він доступний нам сьогодні [71]. Літопис цей вихваляє Володимира і його рід, тому історики вважають, що в ньому навмисне применшено значення Ярополка та його князювання. Відомості, що збереглися у Никонівському літопису, звучать так:

В році 6486 [978]. Ярополк переміг печенігів і наклав на них данину [72].

В році 6487 [979]. Прибув печенізький князь Ілдей і прохав, щоб Ярополк прийняв його на службу. Ярополк прийняв його й дав йому городи й волості та держав його у великій пошані. Того ж року прийшли до Ярополка посли від грецького царя і уклали з ним мир і приязнь і дісталась йому данина, так як [діставалась] батькові його і дідові його. Того ж року прийшли були посли до Ярополка з Риму від папи [73].

Як уже згадано раніше, Ярополк вступив на князювання неочікувано та ще й у критичній ситуації, в якій перебувала Київська Русь після смерті сильного і рішучого князя. Тепер Русь опинилася віч-на-віч із спадкоємцем, що був молодий і без досвіду. Невдача балканської політики Святослава як з економічного, так і зі суто політичного погляду була серйозним кроком назад. Наслідок того — воєнна загроза й економічна криза, бо на деякий час відносини з Візантією були ворожі; культурно-релігійне роз'єднання у країні через Святославову релігійну політику, що спричинилась до зростання поганства у країні. Це були ті пасиви, що їх Ярополк успадкував. У такі критичні часи поганство навряд чи могло послужити об'єднуючою релігією як ідеологія. Не могло воно також стати допоміжним фактором у відносинах із сусідніми країнами, які вже були християнськими. До того ж крім переможної Візантії, що окупувала була Болгарію, імперія Франків також була в наступі. Як приклад такого наступу наводять звичайно випадок політичного, а особливо релігійного опанування нею Чехії. Найяскравішим виявом того було підпорядкування новоствореної Празької єпархії під юрисдикцію архиєпископа Майнца [74]. Німецькі землі межували безпосередньо з Київською Руссю, тому можливість такого, як у Чехії, впливу не загрожувала Німеччині. Однак розвиток подій на Русі при-

---

[69] Див.: ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 79. Див. також посилання 60.

[70] Пор.: ПСРЛ.— Т. 29.— Стб. 63; стосовну цитату з Іпатієвського літопису див. посилання 57.

[71] Пор.: В. Пархоменко (Начало христианства на Руси.— С. 159.— Прим. № 4) гадає, що така доля могла спіткати передусім відомості, що стосувалися зносин Ярополка з латинським Заходом.

[72] ПСРЛ.— Т. 9.— С. 39.

[73] Там же.

[74] Див.: Hilsch P. Der Bischof von Prag und das Reich in sächsischer Zeit // Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters.— 1972.— T. 28.— P. 1—41; Heidrun Dolezel, „Die Organization der Erzdioezese Prag" // Bohemia Sacra. Das Christentum in Boehmen: 973—1973. Herausgegeben von Eardinand Seibt.— Düsseldorf, 1974.— S. 34—47.

вернув увагу західних релігійних центрів, і з Риму було вислано посольство до Києва [75].

Розглянувши загальну ситуацію за князювання Ярополка й узявши до уваги наявний джерельний матеріал, можемо нарешті приділити нашу увагу релігійній політиці Ярополка. Передусім треба сказати, що князь Ярополк налагодив безпосередні зв'язки із трьома більшими християнськими центрами: з Німецькою імперією Оттона І незадовго до його (Оттона) смерті (973), із Візантійською імперією наприкінці свого панування (979) та з римським папством, приблизно тоді ж. Ці зносини можуть бути (і часто їх так і інтерпретують) намаганням Ярополка прийняти християнську віру і зробити її державною релігією у Київській Русі [76]. Ставши самодержцем після смерті свого брата Олега, він, цілком можливо, здійснив би цей почин [77], якщо такою справді була його мета.

Але якщо така мета й була, то він був позбавлений цього шансу своїм напівбратом Володимиром, який його заатакував і спричинився до його смерті.

Треба тут додати, що бодай у випадку двох згаданих міжнародних контактів (ідеться про посольства, що прибули було до Києва чи були відправлені з Києва) релігійні справи, мабуть, не входили у гру. Посольство до Кведлінбурга в 973 р., себто зразу після поразки Святослава, можна пояснити намаганням політичного істеблішменту в Києві знайти нового сильного союзника та поновити й скріпити партнерство в торгівлі із Заходом. Посольство з Русі було одним із багатьох, що прибули до імператорського двору з різних країн у той час. У минулому історики, однак, часто висловлювали здогад, що цей контакт Ярополка з Німецькою імперією являв собою продовження прозахідної політики, що її започаткувала княгиня Ольга [78].

Посольство, що прибуло в 979 р. до Києва з Візантії, мало знову ж на меті встановити «мир і любов» між обома країнами. Про його торговельний та політичний характер свідчить виплата Ярополкові т. зв. «данини», що її заплачено так, як «платили його отцеві і його дідові» [79]. Можливо, це також була спроба з боку Ярополка одержати допомогу у війні з Володимиром, що, можна сказати, уже висіла в повітрі. Варто пригадати, що саме тоді печенізький князь Ілдей став на службу до Ярополка [80]. Які б там не були наміри візантійського посольства і пов'язані з тим надії князя Ярополл-

---

[75] Див. Никонівський літопис // ПСРЛ.— Т. 9.— С. 39. В. Пархоменко (Начало христианства Руси.— С. 159) звертає увагу на те, що відомість про посольство з Риму до Ярополка в 979 р. квестіонують ті історики (як, наприклад, Є. Голубинський), котрі припускають, що Ярополк був убитий уже в 978 р.

[76] Степан Томашівський (Історія церкви на Україні.— С. 73) і Микола Чубатий (Історія християнства на Руси-Україні.— Т. 1.— С. 102) були переконані, що посольство з Русі порушувало справи релігії на дворі Оттона І у Кведлінбурзі 973 р. Погляд цей не поділяє: N. de Baumgarten, Saint Vladimir et la conversion de la Russie // Orientalia Christiana Roma, 1932.— V. 27, N 79.— P. 48.

[77] Див.: Голубинский Е. Е. История русской церкви.— Т. I/1.— С. 93.

[78] Див. Пархоменко В. Начало христианства на Руси.— С. 158—166; Заїкин В. Християнство на Україні...— Т. 3.— С. 32; Назарко І. Святий Володимир Великий.— С. 43; Чубатий М. Історія християнства на Руси-Україні.— Т. 1.— С. 192.

[79] ПСРЛ.— Т. 9.— С. 39. Літописець має тут на увазі, очевидно, мирні договори від 944 р. (за Ігоря) і 971 р. (за Святослава).

[80] Там же.

ка, питання релігії як частина якоїсь домовленості між обома країнами не порушується.

З другого боку, посольство з Риму, якщо звістка про нього правдива, мусило мати за мету навернення князя Ярополка та його країни до християнства[81]. На жаль, сама коротка згадка про це посольство в літопису без дальших пояснень не дає можливості витягнути із самого ствердження факту прибуття посольства якогось вагомого висновку. Проте автентичність факту такого посольства не треба відкидати. Певний відгомін цього знаходимо в латинських джерелах Західної Європи — наприклад, в «Історії» Адемара із Шабан (пом. 1034). Вона містить запис (хронологічно близький до запису в Никонівському літопису), з якого довідуємося, що король Русі (rex Russiae) був охрещений папським посланцем[82]. Без огляду на те, які були цілі й успіх (чи невдача) тоді, випадок цей, ілюструючи спадкоємність Риму, як і подібні випадки перед тим та пізніше, не мав тривалого впливу на розвиток подій на Русі через акт, що стався 988 р. чи приблизно в той час.

Нарешті треба згадати, що через багато років пізніше про князя Ярополка дуже прихильно відгукувалися історики церкви та релігійних вірувань, особливо католицькі історики, які були переконані, що він таки став християнином і був справді охрещений папським місіонером. Вони покладалися на благодійний вплив на нього його бабусі — княгині Ольги. Особливо підкреслювали уявну прозахідну орієнтацію княгині, а факт уже згаданих посольств із Києва до Кведлінбурга і Риму до Києва за час князювання Ярополка інтерпретували як потвердження тривалого впливу Ольги на найстаршого внука; при тому визначали також його роль як послідовника і продовжувача її релігійної політики[83]. Однак ані в літописах, ані в агіографічній літературі не знаходимо релігійного пов'язання імені князя Ярополка з княгинею Ольгою. Його можливі прохристиянські тенденції і політику деякі історики пояснюють також впливом на нього його дружини грекині, колишньої черниці, що була матір'ю Святополка (бл. 980—1019), київського князя у роках 1015—1019[84]. Припущення ці базуються лише на логічних силогізмах, без прямих підтверджень у джерелах.

[81] Див.: Чубатий М. Історія християнства на Руси-Україні.— Т. 1.— С. 195; Пархоменко В. Начало христианства Руси.— С. 163—164; Єфименко О. Початковий підручник українсько-московської історії.— Харків, 1919; цит. за: Заікин В. Християнство на Україні...— Т. 3.— С. 4; Т. 4.— С. 379, приміт. № 4. Див також: Там же.— Т. 3.— С. 49, помиляються, уважаючи, що Ярополк був охрещений якимось західним латинським місіонером (див. про це раніше та пор. статтю у «Повісті минулих літ» під 1044 р. // ПСРЛ.— Т. І.— Стб. 155; і рецензію А. А. Шахматова на книгу В. Пархоменка: ЖМНЛ, н. с.— [1914].— Ч. 52, № 8.— С. 338—341.

[82] Виглядає, що власне цей Адемар із Шабан (988—1034), автор історії франків (яка кінчається 1028 р.; див.: Ademari Historiarum libri 3, ed. Waitz, MGN SS.— T. 4.— S. 106—148) спричинився до того, що деякі історики припускали: князь Ярополк був охрещений у латинському обряді. Однак ця відомість в його «Історії...», як виявляється, є пізнішою вставкою. Див.: Podskalsky G. Christentum und Theologische Literatur in der Kiever Rus' (988—1237).— P. 309.

[83] Пор., напр., твори С. Томашівського, В. Заїкина, М. Чубатого, І. Назарка, А. Великого. Див. раніше посилання 78 і 82.

[84] Пархоменко В. Начало христианства Руси.— С. 166; Назарко І. І. Святий Володимир Великий.— С. 42; Чубатий М. Історія християнства на Руси-Україні.— Т. 1.— С. 191; Великий А. Г. З літопису християнської України.— Т. 1.— С. 85.

Князь Ярополк був, мабуть, визначною людиною і володарем. Якщо б він не напав на брата Олега й не започаткував братовбивчої війни, то, мабуть, довго й щасливо князював. Можливо, він би став християнином та зробив християнство державною релігією у землях Київської Русі. Він, очевидно, співчував новій релігії, яка тоді, мимо заперечень ex post facto, могла бути заведена на Русі в будь-якому з двох варіантів — візантійському чи римському. Навіть якщо допустити заразом із тими істориками, які твердять, що вже тоді терези схилялись на користь візантійського варіанта християнства [85], ми не повинні забувати, що рішення у таких випадках було за володарем.

Змін в релігійному розумінні у своїй державі князь Ярополк, однак, не зробив, як не змінив і власних релігійних переконань. Він ніколи не був охрещений і помер поганином, всупереч протилежним поголоскам у деяких згадуваних джерелах. Переконливий доказ цієї істини знаходимо в «Повісті минулих літ». Під роком 1044 там є такий запис:

І вигребли кості двох князів, Ярополка й Олега, синів Святослава, і похрестили їхні кості, й поховали їх у церкві св. Богородиці [86].

Ту неканонічну спробу надолужити за померлих те, чого вони не вчинили за життя, зробив князь Ярослав Мудрий (978—1054), їхній небіж.

---

[85] Як, напр.: В. Пархоменко. Начало христианства Руси.— С. 166. На його думку, зі смертю Ярополка латинський Захід втратив (утретє) шанс втягнути Київ у свою орбіту впливу й таким чином відвернути його від візантійського варіанту християнства, яке мало «історичні права на Київську Русь», бо воно було першим, що намагалось (хоч і дуже повільно) навернути її. М. Котляр, сучасний український історик, категорично стверджує: «...Грецьке православ'я, пристосоване до потреб феодальної держави, було, по суті, єдино прийнятною ідеологією для Русі». Див. його: Константинопіль чи Рим? З історії запровадження християнства на Русі // Всесвіт.— 1988.— № 5.— С. 175. Твердження автора про те, що княгиня Ольга хрестилась два рази (там же), було для нас новиною. Воно не обгрунтовне.

[86] ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 155; Т. 2.— Стб. 143; Т. 9.— С. 83; Т. 15.— С. 149; Т. 30.— С. 45; див. також інші літописи, що містять цю частину «Повісті минулих літ». М. Соколов (Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века.— К., 1913.— С. 44—45) уважає цей акт неканонічним та церквою забороненим. Він вважає, що це могло статися лише за відсутності в Києві в той час митрополита Теопемпта. А. Г. Кузьмин (Начальные этапы древнерусского летописания.— М., 1977.— С. 214) стверджує, що цей акт був спробою Ярослава примирити між собою поганські й християнські елементи серед суспільства Київської Русі. Я. Н. Щапов (Устав князя Ярослава и вопрос об отношении к византийскому наследию на Руси в середине XI в. // ВВ.— М., 1971.— Т. 31.— С. 72—73), мабуть, має рацію, твердячи, що акт цей був наслідком тих самих переконань, які були поширені й серед первісних християн у початках існування церкви, котрі хрестили своїх родичів, що повмирали поганами, щоб таким чином дати їм можливість скористати з християнського похорону й осягнути Божу ласку. Така практика могла породитись внаслідок читання Першого послання апостола Павла до коринтян (глава 15, стих 29—30). Цей звичай був поширений серед гностиків та інших християнських сектантів аж до кінця VI ст., але був заборонений церквою уже на Третьому картагінському соборі в 347 році. Див.: Dinkler E. Totentaufe // Die Religion in Geschichte und Gegenwart.— 1962.— T. 6.— Sp. 958; і Schnackenburg R. Totentaufe // Lexikon für Theologie und Kirche.— 1965.— T. 10.— Sp. 279.

Другий такий засвідчений у джерелах випадок охрещення (перехрещення) костей на Україні датується 1636 роком. Прах князя Олександра Острозького, що був православного віровизнання і помер 1603 року, був викрадений із могили у замковій церкві в Острозі за волею його дочки Анни-Луїзи, заміжньої за Яном-Каролем Ходкевичем, великим гетьманом литовським, і кості його були змиті та охрещені за латинським обрядом отцями єзуїтами, поки поховали їх у Ярославі. Див.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький Літописець: Джерелознавче дослідження.— К., 1970.— С. 137—138. На цей випадок звернув нашу увагу проф. Франк Сисин, за що складаємо йому щиру подяку.

V

Прийнявши християнську віру в 988/989 рр., київський князь Володимир поклав кінець дезорієнтації, а то й хаосові в релігійному та культурному житті Київської Русі[87]. Деякі події з його власного життя найкраще увиразнюють те замішання і брак цілеспрямування у культурному та ре-

[87] З усіх князів Київської Русі Володимир Великий має найбільшу популярність як серед давніх літописців, так і серед новітніх істориків. У додатку до обширного повідомлення про його князювання у «Повісті минулих літ» (див. ПСРЛ.— Т. І.— Стб. 69, 75—131 і passim; див. також український переклад Василя Пачовського (Повість временних літ.— С. 66, 71—116) і Віктора Близнеця (Повість минулих літ.— С. 52, 64—90, переклад цієї частини літопису з пропусками й незадовільним тлумаченням значення окремих слів, термінів і фраз); пояснення і коментарі Д. Лихачова у кн.: Повесть временных лет.— Т. 2.— С. 230—257:, див. також англійський переклад і коментарі у: The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text. Translated and edited by Samuel Hazzard Cross and Olqerd P. Sherbowitz-Wetzor.— Cambridge (Mass.), 1953.— P. 91—126, 242—252 і passim), ще такі давні літературні пам'ятки містять відомості про нього: «Похвала каганові нашому Володимирові, що нас охрестив» Митрополита Іларіона (у його «Слові про закон і благодать», див. посилання 10;) «Пам'ять і похвала князеві руському Володимирові» Якова Мниха (див. посилання 10) та агіографічні житія (див. опубліковані тексти у: Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития.— С. 14—26). Див. також: Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру св. // ЧИОНЛ.— 1888.— Кн. 2, Отд. 2.— С. 73—78. Цей підбір давніх літературних текстів (с. 15—68), що охоплює уже згадані писання Митрополита Іларіона і Якова Мниха, був приготований і відредагований А. Соболевським (див. його передмову, с. 7—14 та його статтю «Год крещения Владимира Св. [988]», с. 1—6) для відзначення 900-ліття хрещення Русі; цей том журналу містить також статтю Ф. Фортинського «Крещение князя Владимира и Руси по западным известиям» (с. 95—128). Ці матеріали появилися також окремим виданням під заголовком «Сборник в память 900-летия крещения Руси» (К., 1888). Деякі інші тексти «житій» Володимира, як і уривок із «Пролога», опублікував Є. Голубинський (История русской церкви.— Т. І/1.— С. 224—228, 246—247). Для дослідника агіографії Ольги й Володимира дуже цікавою є також праця В. Н. Перетца «Древнерусские княжеские жития в украинских переводах XVII в.» в його посмертно виданій книжці за редакцією Д. С. Лихачова: Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков.— М., 1962.— С. 8—116.

Добрий перелік історіографічних праць про Володимира та його добу подає Р. Дмитрієва (Библиография русского летописания.— М.-Л., 1962), що нараховує понад вісімдесят позицій. Див. також: Патрило І. Джерела і бібліографія історії Української Церкви // ЗЧСВВ.— 1975.— С. 88—115 passim і с. 366 («Покажчик імен і речей», під іменем). Обширну монографію опублікував перед стома роками В. Завитневич: Владимир Святой как политический деятель.— К., 1888; є це видання із ТКДА.— 1888.— № 6.— С. 351—441; № 8.— С. 635—755; праця появилася також у збірці: Владимирский сборник. В память девятисотлетия крещения России.— К., 1888. Півстоліття пізніше російські вчені опублікували в еміграції збірку статей — назагал високого рівня і відомих на той час авторів (як, напр., І. Грабар, І. Карташов, М. Нікольський, І. Федотов) під подібним заголовком: Владимирский сборник в память 950-летия крещения Руси: 988—1938.— Белгород, 1938. Важливі також монографії: Матченко И. П. Св. Равноапостольный князь Владимир — просветитель Руси. 900-летие крещения Руси.— СПб., 1889; окремий відбиток із журналу «Странник», де вона друкувалася з продовженням у п'ятьох номерах за 1888—1889 рр.; Левитский Н. Важнейшие источники для определения времен крещения Владимира и Руси и их данные: (По поводу мнения проф. Соболевского) // Христианское чтение.— 1890.— Т. 1.— С. 370—421, 687—740; Т. 2.— С. 147—174, 318—368; Соболевский А. И. В каком году крестился св. Владимир? // ЖМНП.— Т. 257, № 6 (188), отд. 2.— С. 396—403; Баумгартен Н. Св. Володимир і хрещення Руси // Богословія.— Львів, 1930.— Т. 8. С. 238—250; Т. (1930).— С. 107—140; ejusd. Saint Vladimir et la conversion de la Russie// Orientalia Christiana.— Romae, 1932.— № 79, v. 27/1.— P. 1—136; Кострyба Т. Володимир Великий — будівничий української держави.— Львів, 1938; Ammann A. M. Wladimir, dem Apostelgleichen zum Gedächtnis (988—1938) // Orientalia Christiana Periodica.— 1939.— T. 5.— P. 186—206; Назарко І. Святий Володимир Великий — володар і христитель Руси-України (960—1015).— Рим, 1954; Hellmann M. Vladimir der Heilige in der zeitgenösischen abendländischen Überlieferung // Jahrbücher für Geschichte Osteuropeas.— 1957.—

лігійному житті країни. Мабуть, за рішенням батька князя Святослава Володимир був вихований на поганина матір'ю Малушою-Мальфридою та дядьком (вуєм) Добринею, що був також його офіційним опікуном (годувальником) і вихователем. Але відомо також, що дитиною і юнаком Володимир часто перебував у дворі своєї бабусі княгині Ольги, де він не міг не помітити, що вона виконувала християнські релігійні обряди. Перебуваючи пізніше в Новгороді, як і на вигнанні, Володимир, можна з певністю припускати, і надалі залишився поганином. Здогади деяких істориків про те, що він прийняв ісламську релігію, як думають деякі історики [88], чи був охрещений латинським місіонером, як гадають інші [89],— сумнівні, якщо брати до уваги ту обставину, що він узявся було з неабияким запалом за скріплення поганської релігії у Києві, коли став правлячим князем усієї Русі після смерті напівбрата князя Ярополка [90]. Тому з певністю можна зробити висновок, що до моменту його навернення на християнство й одруження з дочкою імператора Візантії Романа II (959—963) Анною (померла бл. 1011) князь Володимир був справжнім поганином.

Безпосередньо навернення до християнства князя Володимира було спонукане політично-династичними причинами. Як переможному союзникові візантійського імператора (він не був його ворогом, як це хоче вмовити нас Початковий літопис) [91] у кримському поході проти збройних сил

V. 7.— S. 397—472; Vodoff V. Naissance de la chrétienté russe. La conversion du prince Vladimir de Kiev (988) et ses conséquences (XIe—XIIIe siécles).— Paris, 1988; і популярний нарис життя Володимира, що недавно появився друком англійською мовою. Volkoff V. The Russian Viking.— Woodstock, N. N. [1984]; та вкінці невеличка брошура (76 с. малого формату) українською мовою: Ріпецький М. Святий Володимир, володар, хреститель і просвітитель України.— Мондер/Канада, 1953.

[88] Див., напр.: Pritsak O. Origin of Rus'.— P. XVI (передмова). Про те, чи Володимир у час свого побуту в Новгороді навернувся було на магометанську віру, певності немає, але що в той час був певний натиск на Русь з боку ісламських центрів, можна здогадуватись на основі того, що якоюсь мірою відбилося у «Повісті минулих літ». Див., наприклад, ПСРЛ (Т. 1.— Кол. 84—85), де мова йде про прихід послів від волзьких болгар, котрі намовляють Володимира прийняти магометанську віру. Див. також: Новосельцев А. П. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси // Введение христианства на Руси.— С. 55—77; Заїкин В. Християнство на Україні...— Т. 3.— С. 8—10 та короткий коментар у: The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text.— P. 244—245.

[89] Див.: Jugie M. Les origines romaines de Eglise russe.— S. 25—70; Baumgarten N. Olaf Tryggvison, roi de Norvege, et ses relations avec saint Vladimir de Russie // Orientalia Christiana.— Romae, 1931.— T. 24, N. 73. Обидва автори не дають конкретних аргументів, що промовляли б на користь їхніх гіпотез.

[90] Про спробу Володимира на початку свого володіння відродити й закріпити поганську релігію у Київській Русі див.: ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 79; Т. 2.— Стб. 67. Пор. українські переклади цих місць: Василя Пачовського (Повість временних літ.— С. 74), Віктора Близнеця (Повість минулих літ.— С. 64, 66) і Леоніда Махновця (Літопис Руський.— С. 47—48). У Києві збудовано пантеон із поганськими ідолами, між якими Перун був головним божищем. Статую Перуна споруджено також у Новгороді. Див. також: Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— Гл. 9: Языческая реформа Владимира.— С. 412—454.

[91] ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 109—110. Про те, чи Володимир був союзником, чи противником легітимного (а не узурпатора) імператора Візантії у той час, див.: Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus'. Byzanrine-Russian Relations between 986—89 // Dumbarton Oars Papers, 30 (1976).— P. 197—244; перевидано у його ж: The Rise of Christian Russia. Автор переконливо доводить, що Володимир у час облоги Херсонеса був союзником візантійського імператора Василя II, а не узурпатора Вардаса Фоки. Пор. також: Бертье Делагард А. Как Владимир осаждал Корсунь // Известия ОРЯС АН.— 1910.— Т. 14, кн. 1.— С. 241—307 (рецензія М. Грушевського у: Записки НТШ.— Львів, 1912.— Т. 109.— С. 178—181).

узурпатора Вардаса Фоки, Володимирові зроблено обіцянку віддати за нього порфірородну принцесу Анну. Але подружній контракт містив вимогу імператорської родини як передумову його здійснення навернення Володимира до християнської віри. Володимир виконав це бажання, охрестився, найправдоподібніше у Херсонесі в Криму, й запровадив християнство як офіційну релігію у своїй державі [92].

Прийняття християнства володарем Київської Русі є класичним зразком пристосування до існуючих міжнародних відносин, що його домігся політичний і релігійний центр Візантія — через застосування відповідного натиску.

Найпереконливішим доказом того, що Володимир тоді охрестився, є його християнське ім'я — Василь. Воно, поза всяким сумнівом, вказує на імператорського патрона й майбутнього шурина як хрещеного батька. Прецедент і паралель хрещення княгині Ольги (її хрещеною матір'ю була імператриця Олена) можуть послужити тут допоміжним аргументом на доказ саме такого розвитку цієї події. Можна тоді погодитись, що історики, котрі вважають Херсонес місцем хрещення Володимира, мають перевагу над схильними приймати інші місцевості для цієї події. Вони близькі до того, щоб володіти гіпотетичною «метрикою хрещення» князя Володимира. Історія кримського походу Володимира (т. зв. Херсонеська легенда), що її знаходимо в «Повісті минулих літ», містить усі суттєві елементи, потрібні для складення такого документа, як хресне ім'я новохрещеника (Василь), ім'я хрещеного батька (імператор Василь II), місце хрещення (Херсонес), церква (ка-

---

[92] Див. ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 111 (Володимир хрестився у церкві св. Василія); Т. 2.— Стб. 97 (у церкві св. Софії); Т. 15.— Стб. 104 (Тверський літопис — у церкві св. Якова); Т. 9.— С. 54 (Никонівський літопис — у церкві св. Якова). Інші джерела подають ще назви таких церков у місті, як Богородиці Марії та св. Василія. Див. також: коментар Д. Лихачова: Повесть временных лет.— Т. 2.— С. 338. Кафедральний храм у Херсонесі був названий на честь св. Апостолів. Охрещення Володимира, якщо він хрестився у Херсонесі, як і його вінчання, мусили відбутися саме в цьому храмі, в якому могла існувати каплиця св. Якова. Пор.: Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса в VI—X веках по Р. Хр.— М., 1908; Памятники христианского Херсонеса. Вип. III.— С. 134; Айналов Д. В. Развалины храмов.— М., 1905; Памятники христианского Херсонеса.— Вып. 1.— С. 53—61.

Місце і дата хрещення Володимира залишаються і надалі не усталені — поза всяким сумнівом. Так звана Херсонеська легенда, що з Початкового літопису попала в «Повість минулих літ», пов'язує цю подію з кримським походом Володимира (що датується у джерелах 988 р.). Але згідно з «Пам'яттю і похвалою» Якова Мниха хрещення відбулося у Києві (правдоподібно, 987-го року, бо, згідно з цим джерелом Володимир помер двадцятивосьмирічним після хрещення: 1015—987=28). Під цю пору серед істориків переважає своїм авторитетом якраз це джерело. Останнім часом, однак, пролунали голоси на захист даних, що їх подає «Повість минулих літ». Див., напр.: Беляев С. А. Находка в Херсонесе // Журнал Московской патриархии.— 1988.— № 6.— С. 32—35; це скорочена версія доповіді «Ансамбль Уваровской базилики — место крещения и венчания князя Владимира», що була виголошена на Міжнародній конференції у Ленінграді в лютому 1988 р. на тему: «Літургічне життя і церковна творчість російського православ'я». Із давніших праць на цю тему варто згадати Е. Шмурла: Когда и где крестился Владимир Святой? // Записки Русского исторического общества в Праге.— 1927.— Кн. 1.— С. 120—148. Пор., однак: Шахматов А. А. Корсунская легенда крещения Владимира // Сборник статей, посвященных почитателями академику и заслуженному профессору В. И. Ламанскому по случаю пятидесятилетия его ученой деятельности.— СПб., 1906.— Ч. 2.— С. 1029—1153; его же.— Разыскания...— С. 133—161. Шахматов уважав, що оповідання «Повісті минулих літ» про хрещення Володимира в Херсонесі є пізнішою вставкою. Зіставлення різних поглядів істориків на справу місця і дати хрещення Володимира можна знайти в І. Назарка (Святий Володимир Великий.— С. 77—88) й А. Поппе (Political Background to the Baptism of Rus', passim).

федральний храм у Херсонесі) [93], і священик, який виконав тайну хрещення (Анастас) [94]. Інші володарі, що охрестились і навернули на християнство свої країни, не були такими щасливцями, коли йдеться про задокументування їхніх дій. Згадаємо хоча б польського князя Мешка (960—992) [95]. На жаль, треба сказати, що добрі документи не завжди оригінальні. А метрики народження і хрещення належать до категорії документів, що їх найбільше фальшують. Отож, звідси й зрозумілі застереження щодо їхньої автентичності.

Християнізація Київської Русі почалася зразу після навернення її правлячого князя Володимира, який розпочав знищення ідолів та поганських святинь, як і хрещення населення столиці [96]. Пророчі слова княгині Ольги таким чином сповнились, хоч і не без натиску та примусу з боку адміністративних чинників, про що довідуємось із «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона [97]. Але неправильно було б також думати, що не було й спонтанних навернень на нову релігію. З другого боку, коли взяти до уваги ці круті стежки, що ними характеризується релігійне життя Русі перед наверненням Володимира, то можна сподіватись, що після його навернення могли траплятися і випадки поновного навернення чи перенавернення між дружиною і боярами, які в непевні часи трималися «офіційної лінії» князів у релігійних справах і міняли свої релігійні переконання в залежності від вимог хвилі. Зробивши християнство державною релігією у землях Київської Русі, Володимир досяг політичної стабільності та заклав основи для культурного розвитку на віки. Процес християнізації у країні тривав (не без спротиву з боку поганства) ще довго після того, як перша генерація християн Київської Русі відійшла із цього світу.

Новому статусові християнської релігії у Київській Русі сприяло кілька чинників. Довготривале проникання християнства на Русь, без сумніву прискорило кінцевий процес остаточного прийняття нової релігії, але ключовими в цьому процесі виявились таки запопадливість та дії Володимира. Присутність у Києві принцеси Анни на становищі нової легітимної жінки Володимира, як і охрещення його дітей, зробили Володимирову родину і двір зразком для наслідування. Володимир подбав також про початковий

---

[93] Див.: Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса.— С. 134; Айналов Д. В. Развалины храмов.— С. 53 і passim.

[94] Із «Повісті минулих літ» (ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 111; те саме повторено також в інших редакціях повісті) довідуємось, однак, що Володимир був проголошений катехуменом, а опісля і охрещений єпископом (прізвища якого не згадано) Херсонеса.

[95] Див., напр.: Dowiat J. Metryka chrztu Meszka I i jej geneza.— Chrzest Polski.— Warszawa, 1969.

[96] ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 116—122, 124—127. Див. також: Голубинский Е. История русской церкви.— Т. I/1.— С. 163—187; Назарко І. Святий Володимир Великий.— С. 89—131; Чубатий Микола. Історія християнства на Руси-Україні.— Т. 1.— С. 213—273; Poppe A. The Rise of Christian Russia.— Pt. 1—2, 9, де розглядається діяльність князя Володимира як християнського володаря.

[97] Там читаємо: «да аще кто и не любовію, нъ страхом повелъвшааго крещаахуся, понеже бъ бл[а]говърїе его съ властїю съпряжено». Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Иллариона.— С. 93. Український переклад див.: Лабунька М. Митрополит Іларіон і його писання; Крекотень І. Іларіон Київський. Слово про закон і благодаті // № 8.— С. 134; Левицький Я. Перші українські проповідники і їх твори.— Вид. 2-е.— Рим, 1973; видання українського католицького університету святого Климентія-папи.— Т. 25.— С. 59 (видання не містить повного перекладу творів Іларіона, а лише уривки, але зате подано аналіз його творчості; 1-е вид. появилося 1930-го р. у Львові як 7-й том праць Греко-Католицької Богословської Академії).

скелет структури церковної організації, зародком якої став клір, що його він привіз зі собою із Херсонеса [98]. Він подбав також про матеріальну базу його забезпечення, запровадивши десятину для релігійного центру, що ним стала, як відомо, Десятинна церква (Богородиці Марії), яку він сам і велів збудувати [99].

Після навернення помічали у Володимира велику ворожість до поганської релігії (на це вказує знищення поганського пантеону в Києві, який, до речі, він сам і створив перед своїм наверненням), але згодом князь терпиміше ставиться до різних релігій, о їх визнавали громадяни його держави.

Прийняття християнства за греко-візантійським обрядом означало, що церква на Русі підлягала юрисдикції Константинопольського патріархату. Це водночас означало політичну й культурну орієнтацію на Візантійську імперію та прийняття певних форм її суспільного ладу. Отже, греко-візантійська цивілізація стала матірною цивілізацією для держави Київської Русі, як і, врешті, для трьох східноєвропейських слов'янських народів: українського, білоруського і російського. Є тут певна іронія: дочірня цивілізація розвинула власні оригінальні характерні прикмети, які зробили її слов'янською, а не грецькою. Було б, мабуть, завеликим ризиком ставити питання про це, чи князь Володимир часом не свідомо вказав саме на такий напрям розвитку для свого народу, але пригадаймо: його поганське ім'я залишилось офіційним і після охрещення, було (культурним) запозиченням із Болгарії; якщо це випадковість, то аж надто вимовна [100].

Підсумовуючи сказане раніше, хочемо підкреслити такі моменти: протягом півтора століття, себто від половини IX ст. до охрещення Володимира, були спроби різних політичних і релігійних центрів навернути Русь на свою віру. В більшості випадків були це християнські центри й місіонери, що прямо залежали від Риму або Константинополя. Відносини між цими обома центрами, хоч часто і напружені, не сягнули ще стану взаємної відчуженості. Вони навіть принагідно співпрацювали, навертаючи нові народи на християнство, як про це свідчить місіонерська діяльність солунських братів — святих Кирила й Мефодія. Щодо Київської Русі-України, то Кон-

---

[98] ПСРЛ.— Т. 1.— Kol. 116. Див. також: Poppe A. The Building of the Church of St. Sophia in Kiev // Journal of Medieval History.— 1981.— Т. 7.— P. 24, 25, 55, примітки № 48—51 (про Анастаса з Херсонеса); перевидано в його ж: The Rise of Christian Russia.— Pt. IV (див. за іншими згадками про цього клірика у працях автора, що зібрані в цьому томі, у покажчику до нього під «Anastas»).

[99] ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 121—124. Див. також: Повесть временных лет /Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— Т. 2.— С. 344, 348; Poppe A. The Rise of Christian Russia. Ч. IV.— С. 24—26, і примітки № 47—51. Пор. також: Глазунов П. Храмы, построенные св. Владимиром и другими в его время // ТКДА.— 1866.— Т. 6.— С. 167—253.

[100] Син і спадкоємець болгарського князя Михаїла (852—889) мав ім'я Владимир (889—893); у Константина Порфірородного: De Thematibus (Fontes Graeci historiae Bulgaricae.— Т. 5.— С. 209) названий помилково Властимиром. Див.: Златарски В. Н. История на българската държава.— Т. I/1.— С. 10 і passim. Про значення Болгарії (болгарського фактора) у християнізації Київської Русі див.: Николаев В. Славянобългарският фактор в християнизацията на Киевска Русия; Hannick C. Der slavobulgarische Factor bei der Christianisierung der Kievar Rus' / Slavistische Studien zum X. Internationalen Slavistenkongress in Sofia, 1988, herausgegeben von R. Olesch und H. Rothe.— Köln; Wien, 1988.— S. 345—455.

стантинополь мав перевагу над Римом, однак гарантій на перемогу ще не було. Хоча княгиня Ольга, принявши християнську віру у візантійському варіанті, тим самим створила важливий прецедент, усе ж будь-хто з її наслідників міг вирішити на користь західного, римського варіанту і таким чином змінити напрямок розвитку країни в релігійному й культурному розумінні. В той же час сильні впливи Візантійської імперії на Русі вже існували завдяки таким факторам, як:

а) географічний. Фізична близькість обох країн, що навіть мали спільні кордони, до того ж були получені водними шляхами, мала також величезне значення для розвитку матірно-дочірніх відносин, коли йдеться про розвиток цивілізації на Русі. Цієї переваги були позбавлені Рим і Франконська Оттонська імперія. Візантія як християнська країна не могла також дозволити того, щоб на Русі поширювались будь-які інші культури чи релігії.

б) Економічно-торговельний. Візантійська імперія була вищою економічною моделлю і контролювала міжнародні ринки, до яких мали доступ також торговці з Русі і навпаки — торговці з тих країн, з якими торгувала Русь. Русь економічно більше залежала від Візантії, ніж остання від Русі. Важливість цього географічного фактора потверджується постійними нападами Русі на Візантію, що тривали майже два століття, тобто від 860 р. до 1043. Економічні зносини між народами часто призводять також до культурного впливу сильнішого партнера та релігійного прозелітизму. Відомо, що феномен цей існував уже в часи класичної античності. Він, без сумніву, був також фактором, що відігравав свою роль у наверненні Русі на християнство в його греко-візантійському варіанті.

в) Політичний. Будучи в ті часи великою державою, Візантія не могла собі дозволити, щоб терпимо ставитися до можливості поширення на Русі сильного і небезпечного сусіда, впливів будь-якої іншої великої держави, що своєю культурою, релігією чи економічною структурою відрізнялася від неї. Звідси й цей натиск на Русь, щоб навернулась і пристосувалась. Русь також не оминала взаємодії з Візантією, про що свідчать ворожі напади і відомі військові союзи, враховуючи й то, що його уклав князь Володимир. Зокрема, важливу роль у цих взаємовідносинах відігравав династичний елемент. Про те, чи княгиня Ольга пробувала домовитись із візантійським двором про одруження свого сина Святослава з візантійською принцесою у час її візиту до Константинополя, ми, мабуть, ніколи вже не довідаємося. Але відомо, що Святослав привіз із балканського походу жінку-грекиню для свого сина Ярополка, як і про те, що Володимир таки одружився з візантійською порфірородною цісарівною. Ці шлюбні зв'язки привносили до київського княжого двору греко-візантійський культурний і релігійний вплив.

г) Культурний. Певна річ, що висока греко-візантійська культура справляла глибокий вплив на цілі генерації київських князів, на їхню дружину й політичну та культурну провідну верству Русі. Тим паче, що вони часто були в безпосередньому контакті з цією культурою, коли пригадати похід Ігоря на Візантію, візит Ольги до Константинополя, походи Святослава на Балкани та Володимира у Крим.

Важливим елементом у культурному житті Русі став болгарський чинник. Висока греко-візантійська культура була на Русі доступною у слов'янському болгарському вигляді, що забезпечило їй легше прийняття і поширення. Коли стався цей крутий поворот, залишається неясним. Можливо,

він діяв уже й перед прийняттям християнства й тому з легкістю міг побороти суто грецьку модель.

І саме за ці сорок із чимось років (від смерті Ігоря до охрещення Володимира) після деяких хибних кроків, непевності й коливань у релігійному та культурному житті Київської Русі вже існуючі тенденції перемогли й закріпились у формах візантійського християнства та слов'янської культури.

Myroslav LABUN'KA

RELIGIOUS CENTRES AND THEIR MISSIONARY TRIPS TO KYIV AND KYIVAN RUS' (FROM PRINCESS OL'HA TO PRINCE VOLODYMYR)

An attempt has been made to identify political and religious forces which played a decisive role in the process of christianization of Kyivan Rus' — Ukraine. From the middle of the 9th century till Volodymyr's baptism, various political and religious centres tried to impose their creed in Rus'. They were mostly Christian centres and missionaries dependent on either Rome or Constantinople. In Kyivan Rus', Constantinople's influence was prevailing. It was due to various reasons: geograrhic, economic and commercial, political and cultural, the latter being influenced by the Bulgarians. After a period of trial and error the Byzantine form of Christianity took root and eventually gained ground in Kyivan Rus'.

Омелян ПРІЦАК

КОЛИ І ДЕ ХРЕСТИЛАСЯ ОЛЬГА?*

Питання про те, коли і де руська княгиня Ольга прийняла християнство, вже давно ставить дослідників у безвихідь. Свого часу четверо вчених — французький, британський, російський та американський — зробили спробу точно відповісти на нього. Успіху вони не досягли: їхні висновки заперечували один одного [1]. Трудність цієї проблеми полягає у тому, що джерела, які стосуються її, містять двозначні та суперечливі твердження.

---

* В основу статті покладено доповідь О. Пріцака, прочитану 3 листопада 1985 р. на 12 сесії «Християнізація Русі» III Всесвітнього конгресу славістичних та східноєвропейських досліджень у Вашінгтоні. Сесію спонсорувало Наукове Товариство ім. Шевченка. Перекладено за виданням: Pritsak O. When and Where was Ol'ga Baptized? // Harvard Ukrainian Studies.— Cambridge (Mass.), 1985.— Vol. IX.— P. 5—24.

[1] Див.: Arrignon J.-P. Les relations internationales de la Russie Kiévienne áu milieu du Xe siècle et le baptême de la princesse Olga // Occident et Orient au Xe siècle. Actes du IXe Congrès de la Société des Historiens Médiévistes des l'Enseignement Supérieur Public, Dijon, 2—4 juin 1978 / Publ. de l'Université de Dijon.— Paris, 1979.— T. 57.— P. 167—184; рос. версія: Ариньйон Ж.-П. Международные отношения Киевской Руси X в. и крещение княгини Ольги // Византийский временник.— М., 1980.— № 41.— С. 113—124; див. також: Arrignon J.-P. Les relations diplomatiques entre Byzance et la Russie de 860 a 1043 // Revue des études slaves.— Paris, 1983.— T. 55, N 1.— P. 129—137. На думку цього автора, Ольга відвідала Константинополь 957 р. у комерційних справах і була удостоєна двох прийомів у імператора. Однак, Аріньйон обстоює думку, що вона була охрещена в Києві наприкінці 959 р.

Obolensky D. Russia and Byzantium in the Mid-Tenth Century: The Problem of the Baptism of Princess Olga // Greek Orthodox Theological Review.— 1983.— T. 28, N 2.— P. 157—171. На думку Д. Оболенського, обидва прийоми Ольги в Константинополі відбулися у 957 р., коли вона була ще поганської віри. Політична та комерційна місія Ольги, вважає він, зазнала поразки, а отже, питання про час та місце охрещення Ольги залишається відкритим (с. 171).

Литаврин Г. Г. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь: Проблемы источников // Византийский временник.— М., 1981.— Т. 42.— С. 25—48; див. також статтю цього ж автора: О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СССР.— 1981.— № 5.— С. 173—183. Г. Литаврін відносить обидві аудієнції Ольги до 946 р. (див. посилання 23), тому не зміг остаточно встановити рік і місце охрещення Ольги. Див. також розділ «Дипломатия княгини Ольги» у кн.: Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси. IX — первая половина X в.— М., 1980.— С. 259—298.

У США над біографією княгині Ольги працює професор Еллен Гурвіц (Лафайєт-коледж). У виступі на семінарі з українських студій у Гарвардському університеті 10 травня 1984 р. вона спробувала подати Константинополь і 959 р., як місце і дату охрещення Ольги.

До нас дійшло три групи джерел. Перша група — два візантійські джерела: одне — з часу події, друге — більш пізнє, але загалом, як уважають, достовірне. Друга група — Лотарінзька хроніка з того часу. Третя — два пізніших руських джерела.

Детальнішим є звіт у другій книзі з серії «De ceremoniis aulae Byzantinae». Згадана книга була написана під протегуванням візантійського імператора Константина VII Порфірородного (944—959) й описує церемонії під час двох візитів руської княгині Ольги (Гельги // Гелени) до Константинополя. Перша зустріч відбулася в середу, 9 вересня, її описано з усіма деталями. Другу, що відбулася у неділю, 18 жовтня, згадується коротко [2].

Хоча відповідні тексти із «De ceremoniis...» точно визначають місяць і навіть день тижня події, у них не вказано року чи років візитів Ольги.

Під час царювання Константина VII, тобто між 16 грудня 944 р. і 9 листопада 959 р., 9 вересня припадало на середу і 18 жовтня — на неділю лише двічі: у 946 і 957 рр. [3]

Іоанн Скиліца (Ioannes Skylitzes), високопоставлений військовий, свою історію візантійських імператорів (811—1057) написав, найімовірніше, в останній чверті II ст. Сучасники відзначали його як уважного дослідника, котрий заслуговує на довір'я у своїх зверненнях до давніших джерел. Скиліца пише:

§ 6. Καὶ ἡ τοῦ ποτε κατὰ Ῥωμαίων ἐκπλεύσαντος ἄρχοντος τῶν Ῥῶς γαμετή, Ἔλγα τοὔνομα, τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἀποθανόντος παρεγένετο ἐν Κωνσταντινουπόλει. Καί βαπτισθεῖσα καί προαίρεσιν εἰλικρινοῦς ἐπιδεικνυμένη πίστεως, ἀξίως τιμηθεῖσα τῆς προαιρέσεως ἐπ' οἴκου ἀνέδραμε.[4]

§ 6. Жінка правителя Русі [Ігоря], який у минулому плавав проти Ромеїв [Візантії], Гельга на ім'я, після смерті свого чоловіка приїхала до Константинополя. Охрестившись і продемонструвавши прихильність до правдивої віри, вона була вшанована у спосіб, гідний цієї відданості, і повернулася додому.

І. Скиліца збирав дані часто з різних джерел і скорочено переказував їх. Наведений витяг з його звіту, складений з двох окремих речень, може містити комбіновані відомості з двох різних записів, кожен із яких стосується одного візиту Ольги (Гельги) до Константинополя.

Викладаючи життєписи деяких імператорів — у даному разі Константина VII — Скиліца подав свій матеріал за темами, присвячуючи кожній два або більше розділів. Тему він розвиває, якщо є така можливість, у хронологічній послідовності. Візит Гельги (§ 6) згадано відразу ж після візитів двох угорських вождів: Βουλοσουδῆσ / Βουλτζοῦς (Булчу, приблизно 948 р.) і Γυλᾶς (Джула, приблизно 952 р., § 5). Закінчення тих двох параграфів стосується гостей-варварів, які згодом прийняли християнство.

[2] De ceremoniis aulae Byzantinae / Ed. J. J. Reiske.— Bonn, 1829.— T. I.— P. 594—598.

[3] Див.: Литаврин Г. Г. О датировке посольства...— С. 174.

[4] Scylitzae Ioannis. Synopsis historiarum / Ed. J. Thurn.— Berlin, 1973.— P. 240.

Можна вважати, що перше речення у Скиліци (§ 6) відповідає візиту поганинки Ольги (Гельги) відразу ж по смерті її чоловіка Ігоря (близько 945 р.), коли його похід 941 р. ще пам'ятали в Константинополі (ці спомини навряд чи були б такими яскравими через шістнадцять років, у 957 р.). Друге речення могло бути взяте із звіту про хрещення Ольги.

Лотарінзьку хроніку складав наступник абата Регінона Прюмського Адальберт Трієрський. Адальберт особисто брав участь у руській місії 961—962 рр. перед тим, як стати архиєпископом Магдебурзьким. У хроніці наведено цілий цикл інформацій про цю місію під роками 959—962 [5].

Відомості 959 р. для нас тут найважливіші. У запису є таке повідомлення:

959... Legati Helenae reginae Rugorum[6], quae sub Romano imperatore Constantinopolitano Constantinopoli baptisata est, ficte, ut post claruit, ad regem venientes episcopum et pres biteros eidem genti ordinari petebant [7].

959... Посли Гелени [Олени], королеви Ругів, яка була охрещена в Константинополі за Романоса, імператора Констянтинопольського, прийшли до корорля [Оттона I] з проханням, фальшивим, як це виявилося пізніше, висвятити єпископа і священиків для їхнього народу.

Наприкінці того ж року Оттон І позитивно відповів на прохання Ольги, вирішивши, що як перший місіонерський єпископ Русі буде висвячений Лібутій. Це сталося 960 р. (стаття з цього року). Лібутій, однак, з невідомих причин затримався і 15 лютого 961 р. раптово помер. Адальберта з Трієра було вибрано на другого місіонерського єпископа Русі (стаття 961 р.). Адальберт поїхав на Русь, але після короткого перебування там мусів вернутися додому з нічим (стаття 962 р.).

Остання стаття у хроніці Адальберта — з 967 р. У 966 р., після своєї руської виправи, Адальберт став настоятелем Вейсенбурзького монастиря в Ельзас-Лотарінгії. Потім, ставши архиєпископом Магдебурзьким (Оттон І визначив Магдебург центром німецької місіонерської діяльності щодо слов'ян-поган [8]), Адальберт покинув Ельзас-Лотарінгію і рушив на схід імперії. Його стаття за 959 р. була написана не тоді ж, а згодом, після невдачі руської місії: це видно зі слів «ficte, ut post claruit» («фальшиво, як це виявилось пізніше»). Оповідання про руську місію могло бути зредаговане не раніше як у другій половині 962 р. (рік повернення Адальберта з Русі). Цікаво, що,

---

[5] Adalberts Fortsetzung der Chronik Reginos // Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit / Ed. Albert Bauer, Reinhold Rau.— Darmstadt, 1971.— S. 214—219.

[6] Стосовно назви Русь-Rug див.: Pritsak O. The Origin of the Name Rus (Rus') Passé Turco-Tatar // Présent Soviétique: Etudes offertes à Alexandre Bennigsen / Publ. per Lemercier-Quelquezay et al.— Paris, 1986.— P. 45—65. Див. також: Прицак О. Происхождение названия Rus / Rus' // Вопросы языкознания.— М., 1991.— № 6.— С. 115—131.

[7] Adalbert. Continuatio Regionis // Quellen der Geschichte...— S. 214.

[8] Про Оттона І і його місіонерську діяльність див.: Dümmler E. Kaiser Otto der Grosse.— Leipzig, 1876 (2-е вид.— 1962); Kehr P. Das Erzbistum Magdeburg und die erste Organisation der christichen Kirche in Polen.— Berlin, 1920; Holtzmann R. Otto der Grosse.— Berlin, 1936; Brackmann A. Magdeburg als Hauptstadt des deutschen Ostens im frühen Mittelalter.— Leipzig, 1937; Gallager John J. Church and State in Germany under Otto the Great, 936.—973.— Washington (D. C.), 1938; Schlesinger W. Kirchengeschichte Sachsens im Mittelaltes.— Cologne; Graz, 1962; Santifaller L. Zur Geschichte des Ottonisch-Salischen Kirchensystems.— Vienna, 1964.

відрекомендовуючи Адальберта, Роман II, котрий помер 15 березня 963 р.[9], виступав ще як візантійський імператор[10].

Оскільки Адальберт відвідав Русь у 961—962 рр. і напевне зустрічав Ольгу (Гельгу), то треба брати як факт обидві частини його інформації: першу — про те, що руська княгиня була охрещена в Константинополі, і другу — про те, що Ольжине християнське ім'я було Олена/Гелена, яке також було ім'ям правлячої тоді імператриці, дружини Константина VII. Але Адальбертова згадка про візантійського імператора, який був свідком при хрещенні Ольги, потребує пояснення. Якщо б Ольга прийняла християнство, коли Роман II правив самостійно, її християнське ім'я було б не Гелена/Олена, а Теофана, бо таким було ім'я дружини Романа II. Хронологія також відкидає таку можливість. Роман II, наслідник свого батька, котрий помер 9 листопада 959 р., став імператором 10 листопада 959 р. Тому Ольга (Гельга/Гелена) не могла приїхати до Константинополя, охреститися, повернутися додому і відрядити послів до Оттона, котрі, як відомо, прибули до нього ще того ж, 959 р.

Проте можна запропонувати таке тлумачення виразу Адальберта. Роман II, як співрегент свого батька, був коронований уже 6 квітня 945 р. і мав титул «basileus» протягом усього часу володарювання батька. Можливо, що Константин VII, зайнятий літературною працею, делегував Романа II, свого сина і співрегента, представляти його на церемонії охрещення Ольги патріархом. У такому разі інформація Адальберта була б не тільки правильною, а й основаною на обізнаності поінформованої людини, близького соратника Оттона I, до речі, друга Константина VII (див. далі с. 143—144).

В основному руському літопису, «Повісті минулих літ», 6463 р. = старо-руський 954—955 р. подано як дату візиту Ольги до Константинополя[11], але ця інформація не є оригінальною: її взято з «Пам'яті і похвали князю руському Володимирові», написаної Яковом Мнихом з Альти.

Близько 1070 р. Яків закінчив хронологію святих правителів Русі[12]. Він встановив першу точну дату в історії руської династії: 11 липня 6477 р. = = 969 р.— дату смерті Ольги. Яків також підтверджує інформацію Адальберта (джерела, очевидно, невідомого йому) про те, що руська королева прийняла християнство в Константинополі, та про те, що її християнське ім'я було Олена / Гелена. Що стосується дати хрещення, то тут він, використовую-

[9] Щодо хронології тут і у двох абзацах далі див.: Grumel V. Traité d'études byzantines // La Chronologie.— Paris, 1958.— Vol. 1.— P. 358.

[10] Отже, не дивно, що декілька пізніх староруських текстів — перший, відомий мені, «Русский хронограф», редагований у 1512 р., і Хронограф 1617 р. (друга російська редакція) — називають господаря Ольги, візантійського імператора — «Romanus»: «При сем царѣ Роман в лѣто 6463 крестися Ольга». Див.: Попов А. Обзор хронографов русской редакции.— М., 1866.— Т. I.— С. 176; М., 1869.— Т. 2.— С. 259, 271. Для цікавості можна додати, що ім'я «Romanus» згадувалось у Спасо-Ярославському хронографі (втрачений під час пожежі в 1812 р.) — частині збірника, в якому також було вміщено відоме «Слово о полку Ігоревім». Див.: Моисеева Г. Н. Спасо-Ярославский хронограф и «Слово о полку Игореве».— 2-е изд.— Л., 1984.— С. 40—41. Ім'я «Romanus» з'являється і в Мазуринському літопису (див. посилання 32).

[11] Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М.; Л., 1950.— Т. I.— С. 44—46.

[12] Текст подає Євген Голубинський у своїй «Истории русской церкви» (М., 1901.— Т. I: Период первый, киевский или домонгольский. Первая половина тома.— С. 238—245), сюжети, що стосуються Ольги,— на с. 241—242. Див.: Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения.— М., 1963.— № 37.— С. 66—75 (зокрема, с. 70).

чи «кругле число» 15, стверджує, що Ольга прожила християнкою 15 років. Редактори «Повісті минулих літ» сприйняли цю частину інформації дослівно: віднявши 15 від 6477, вони стали вважати 6463 р. = 955 р. датою хрещення Ольги в Константинополі. Отже, 6463 р. = 955 р. як рік подорожі Ольги до Константинополя і прийняття християнства був вирахуваний штучно, а тому не має для нас вартості доведеного факту.

Окрім двох дат, узятих у Якова,— точної (969) і орієнтовної (955), редактори «Повісті минулих літ» знали про правління Ольги дуже мало. Здебільшого згадують штучно вирахувану тріаду років після Ігоревого союзу (і його гаданої смерті) — це 945—947 рр. (6453—6455), відзначені реформами Ольги, натомість дальші 16 років її правління (948—964) є «пустими», крім, власне, 955 р. [13]

Як було, у традиції руського літописання, два Олеги — Олег, історична постать, і Віщий Олег, епічний герой [14], так було також дві Ольги: Ольга (Гелена / Олена), історична правителька Русі, і Ольга / Вольга Мудра, спритний і мстивий епічний персонаж. Отож ми повинні розрізняти дії двох персонажів, тобто відділити історично точні усні перекази від епічних оповідань та легенд.

Дії правительки Ольги	Дії Ольги / Вольги Мудрої
1. Після Ігоревої насильницької смерті княгиня реорганізувала державну адміністративну систему і систему оподаткування (6454—6455).	1. Оповіді про три (або чотири — залежно від версії) випадки помсти Ольги за смерть свого чоловіка Ігоря, прикрашені бувальщинами, що базуються на варязьких військових жартах (6453—6454).
2. Ольга подорожує до Константинополя, щоб бути охрещеною патріархом (6453).	2. Оповідь про безіменного візантійського імператора, Ольжиного хрестителя і прихильника, і про те, як Ольга Мудра його перехитрила (6463).
3. Ольга дістає християнське ім'я Гелена / Олена (6463).	3. Оповідь про безіменного візантійського імператора, що відрядив до Ольги послів з дарами, і про приниження їх на знак помсти за невідповідне до рангу трактування Ольги в Константинополі (6463).
4. У розмові з патріархом Ольга висловлює страх перед майбутньою негативною реакцією на її хрещення свого поганського сина і народу («Людье мои пагани и сынъ мой, дабы мя богъ съблюлъ от всякого зла») (6463) [15]	

[13] Повесть временных лет.— С. 40—49.
[14] Pritsak O. The Origin of Rus'.— Cambridge (Mass.), 1981.— Vol. 1.— S. 142—153.
[15] Повесть временных лет.— С. 44.

Ми додаємо третій набір фактів: агіографічні елементи, розроблені в літописній статті під 6465 р.:

1. Християнське ім'я Гелена дане Ользі на честь імені дружини Константина I (померла близько 328 р.), першого християнського римського імператора (6463).

2. Ольга прибула до Константинополя у пошуках богословської мудрості й у цьому перевершила ефіопську королеву Шебу зі Старого Завіту, яка прагнула перевірити мудрість царя Соломона (6463).

3. Ольга була провісником хрещення Русі Володимиром (6495) [16]

В оцінці цих даних руської традиції дослідники не приділяли достатньої уваги одній дуже важливій частині інформації, яка міститься у «Повісті минулих літ», а саме: маючи намір охреститися, Ольга вирушила в Константинополь не до імператора, а до патріарха. Дослідників дивувало, чому Константин VII, який точно описав церемоніальні аспекти обох візитів Ольги/Гельги, не згадав її хрещення та християнське ім'я Гелена / Олена. Відповідь, однак, проста: Ольга прийняла особисте хрещення не від імператора, а від константинопольського патріарха.

II

Як уже згадувалося, Константин VII описує два візити Ольги до Константинополя — в середу, 9 вересня, і в неділю, 18 жовтня. У його опису антуражу обох Ольжиних зустрічей трапляються деякі розбіжності. По-перше, є відмінності у відомостях про Ольжин почет [17]:

Антураж	9 вересня	18 жовтня
повноважні представники (ἀποκρισιάριοι)	20	22
купці (πραγματευται)	43	44
фрейліни ('ἴδιοι)	6	16

Хоч в обох випадках Ольга була разом з небожем свого чоловіка (мабуть, Ігорем; його ім'я назване в договорі з греками з 944 р. як «[Ігорь] неть Ігорев») [18], лише в опису першого візиту є згадка про представників Святослава, її молодшого сина і офіційного правителя Русі (οἱ 'ἄνθρωποι τοῦ ΣφενδοσθΛάβου).

Очевидно, Ольга не мала офіційної зустрічі з імператором під час другого візиту 18 жовтня, бо її офіційний перекладач (ὁ ἑρμηνεὺς τῆς ἀρχοντίσσης), згаданий у зв'язку з візитом 9 вересня, коли руська княгиня мала нараду з візантійським імператором, 18 жовтня був відсутній.

Розділ XV другої книги «De ceremoniis...», у кінці якого подано відомості про церемонії під час двох зустрічей, влаштовані для «Ольги Русинки» (δοχὴ τῆς Σλγας τῆς 'Ρωσένης) [19], або написав, або редагував сам Кон-

[16] Аще бы лих закон гречъскии, то не би баба твоя приял. Ольга, яже бѣ мудрѣиши всѣх человѣк (Повесть временных лет.— С. 75).

[17] Див.: De ceremoniis...—Vol. 1.— P. 594—598 (прийом 9 вересня); P. 598 (прийом 18 жовтня).

[18] Див.: Повесть временных лет.— С. 34.

[19] Див. зміст De ceremoniis...— Bonn, 1830.— Vol. 2.— P. 510—511.

стантин VII [20]. Цей розділ, що складається із вступу і п'яти підрозділів, кожен з яких описує церемонії на честь нехристиянських гостей, проаналізував Г. Литаврін [21].

Придворний автор склав свій звіт як детальний опис церемоній, а не як огляд державних справ. Основою описів був Великий палац з багатьма чарівними залами, передовсім — Магнаура, де стояв трон Соломона, з рукотворними співочими птахами та рикаючими левами. Дати цього розділу зібрані більш-менш послідовно — по днях.

В опису однієї серії церемоній Константин двічі робить відступи про церемонії з нагоди іншого візиту — послів іспанських Омеядів. Як наслідок його звіт перемішаний з оповіддю про церемонії з нагоди прибуття послів від муслімського володаря Тарсуса з Північної Сірії.

Можна припустити, що короткий опис другого візиту руської княгині 18 жовтня було додано до довшого опису подій її першого візиту 9 вересня лише тому, що важлива частина другого візиту проходила у Хризотриклінію, як і фінал церемоній під час першого візиту.

Однак події 9 вересня та 18 жовтня не відбувалися того самого року. Оскільки під час панування Константина VII лише два роки — 946-й та 957-й — відповідають дню, тижню і місяцю (неділя 18 жовтня і середа 9 вересня) імператорових описів, то перші відвідини мають припадати на 946 р., а другі — на 957 р.

Провівши точний аналіз дат і подій в «De ceremoniis...» Г. Литаврін довів, що основний візит Ольги до Константинополя у середу 9 вересня треба б датувати 946 р. (під час четвертого індикту) [22]. Це означає, що другий візит Ольги до Константинополя в неділю 18 жовтня відбувся 957 р. [23].

Ще одним підтвердженням 946 р. як року першої подорожі Ольги до Константинополя є твердження І. Скиліци про те, що Гельга/Ольга приїхала до Константинополя по смерті свого чоловіка (τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἀποθανόντος) [24] Ігоря, котрого вбито близько 945 р. Власне в той час руській княгині конче треба було поновити, з політичних міркувань, мир з Константинополем. Ігор, перший князь руської династії, що пішов на південь і завоював Київ, мав за мету встановити контроль над недавно прокладеним торговим шляхом «з варяг у греки», тобто в Константинополь. Незадовго до смерті Ігор уклав важливий торговельний договір з візантійським імператором (944). У середні віки всі угоди, проте, були чинними лише до кінця життя тих, хто їх уклав. Тому після Ігоревої смерті відновлення цього договору було для Руської держави життєвою конечністю.

Прохання Ольги до Оттона І прислати на Русь єпископа і духовних осіб датоване літом 959 р. Немає причин ставити під сумнів цю дату. Такий запит

---

[20] Див.: Moravcsik G. Byzantinoturcica.— 2nd ed.— Berlin, 1958.— Vol. 1.— S. 380—381.

[21] Литаврин Г. Г. Путешествие русской княгини...— С. 42—44.

[22] Там же.— С. 46—48; его же: О датировке посольства...— С: 179—183.

[23] Г. Литаврін наполягає, проте, на тому, що Ольга подорожувала до Константинополя лише раз і що обидва прийоми (і 9 вересня, і 18 жовтня) відбулись того самого, 946 р. (див. посилання 1).

[24] Див. посилання 4, а також: Zonaros Johannes. Epitomae historiarum libri XVIII / Ed. M. Pinder.— Bonn, 1897.— P. 485: καὶ ἡ τοῦ κατὰ 'Ρωμαίων ἐκπλεύσαντος 'Ρῶς γαμετὴ 'Ελγα, τοῦ ζυνευνέτου αὐτῆς τελευτήσαντος, προσῆλθε τῷ βασιλεῖ καὶ βαπτισθεῖσα τιμηθεῖσά τε, ὡ ἐχρην ἐπενόστησεν. Стосовно вірогідності цієї дати див.: Moravcsik G. Byzantinoturcica.— Vol. 1.— P. 344—345.

міг бути зроблений одразу після хрещення. Обидва акти (охрещення і встановлення ієрархії) мали бути частиною одного плану. З цього погляду 18 жовтня 957 р. як дата хрещення Ольги найкраще відповідає перебігові подій.

Із Константинополя до Києва пливли тоді 35—45 днів [25]. Ольга повернулася додому наприкінці листопада 957 р. У 958 р. вона мала б обговорювати зі своїми дорадниками і впливовими у країні людьми (особливо з дружиною) запровадження на Русі церковної організації. Як наслідок, уже восени того ж року Ольга могла відрядити своїх послів до Франкфурта-на-Майні, куди вони, своєю чергою, приїхали на початку літа 959 р.

III

Усі давні руські літописи та інші тексти, за винятком одного, подають «канонічну» дату хрещення Ольги — 6463 р. (955). Джерелом такого датування, повторюємо, був приблизний розрахунок, який зробив Яків Мних. Згаданим винятком є Новгородський скорочений літопис з другої половини XVI ст., що його цитує Ф. Гіляров: «В лѣто 6466 [957—958 рр.] иде Ольга въ Царьградъ і крестися отъ патриарха и отъ царя, а царь бо хотяше за себе, и наречена бысть во святомъ крещении Елена» [26].

Якщо взяти до уваги, що в Новгороді, починаючи з XIII ст., використовувано систему ультраберезневого датування [27], то 6466 р. можна пояснити як ультраберезневу версію березневого 6465 р. (956—957). Оскільки в київських літописах ультраберезневе датування не застосовувано до 1150 р. [28], то давніше джерело мало б подавати 6465 р., тобто 957 р.

Жовтень 957 р.— така точна дата хрещення Ольги, до якої я прийшов на основі аналізу даних твору Константина Порфірородного.

Цезар Бароній (пом. 1607 р.) наводить у своїх «Церковних анналах» (див. Додаток) як дату охрещення Ольги 958 р. Ця, сказати б, дивна дата тепер має вірогідне тлумачення: Бароній також використовував джерела з ультраберезневою системою датування, де жовтень 6466 р. насправді відповідає жовтню 958 р. (пор. також Додаток, с. 145).

Непряме підтвердження 957 р. як року другої подорожі Ольги до Константинополя та її охрещення знаходимо в Густинському літопису. На жаль, оригінал тексту літопису до нас не дійшов. Збереглося дві (перероблені?) редакції з XVII ст. Одну з них, зроблену 1670 р., опубліковано; редактором був ієромонах Михайло Лосицький з Густинського монастиря, що біля Прилук Чернігівського полку,— звідси й назва літопису [29]. Літопис переказує

---

[25] Див.: Воронин В. В. Средства и пути сообщения // Греков Б. Д., Артамонов М. И. История культуры древней Руси.— М.; Л., 1951.— Т. I.— С. 286.

[26] Гиляров Ф. Предания русской начальной летописи.— М., 1878.— С. 260. Стосовно Новгородского скороченого літопису (Новгородський п'ятий літопис) див.: Шахматов А. А. Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв.— М.; Л., 1938.— С. 196.

[27] Див.: Бережков Н. Г. Хронология русского летописания.— М., 1963.— С. 27, 37, 39.

[28] Там же.— С. 38, 55.

[29] Густинская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— СПб., 1843.— Т. 2. Про Густинський літопис див.: Марченко М. Густинський літопис // Радянська енциклопедія історії України.— К., 1969.— Т. I.— С. 494—495; Апанович О. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине // Исторические сборники.— К., 1983.— С. 66—77.

історію про те, як Ольга перехитрила візантійського імператора, про що розказано в київському Початковому літопису Іпатіївського списку (імператора названо — «Константин сын Леоновъ»). Він також містить два незвичайні додатки [30]:

«И крести ю самъ патріарха Поліевктъ».

«Зонарасъ глаголетъ, яко тогда Феофилактъ бѣ патріархъ» [31] [Іоанн, візантійський літописець першої половини XII ст.].

Ми не знаємо, звідки основний автор Густинського літопису добув свою інформацію [32], — одним з можливих джерел було зібрання рукописів у Печерському монастирі в Києві. Але якщо автор узявся полемізувати з Зонаром, котрий хронологічно ставить хрещення Ольги перед смертю Феофі-

---

[30] Див. Додаток.

[31] Зонар, певна річ, мав слушність (див. посилання 24), як і Бароній, бо в 955 р. (дата хрещення Ольги за Густинським літописом, взята з «Повісті минулих літ») патріархом Константинопольським був Феофілакт. Тоді зрозуміло, що Густинський літопис мав два джерела інформації: про рік хрещення Ольги — «Повість минулих літ», про ім'я патріарха, що хрестив Ольгу,— друге, невідоме.

У давньоруських літописах не згадано імені імператора, котрого відвідала Ольга. Літописи іпатіївського типу вірно подають ім'я Константина Порфірородного, лаврентіївський текст «Повісті минулих літ» анахронічно називає Іоанна І Цімісхія (969—976): «Црь імянемъ цемську». Див.: ПСРЛ. — Л., 1926—1928. — Т. І, кн. 60. У Лаврентіївському літопису в історії про візит Ольги дано логічне пояснення цієї версії. Імператора Константина Порфірородного замінив Іоанн Цімісхій, що народився 924 р. і став імператором у рік смерті Ольги — 969-го. Візантійський правитель, з яким вела справи Ольга, мав би бути, на думку давньоруських учених, рівним їй. Таким був Іоанн Цімісхій, що згодом умиротворив Святослава. Їм видавалося, що слабкий Константин не вартий того, щоб бути партнером Ольги. Щодо імені «Romanus» див. посилання 10.

Мартин Кромер (див. Додаток) повторює дані Лаврентіївського літопису, а автор Густинського літопису, який, очевидно, не мав доступу до Лаврентіївського літопису, вважав за потрібне подати цю інформацію в кінці свого викладу: «Кромеръ глаголетъ, яко за царство Іоанна Замоску Олга крестися» (ПСРЛ. — Т. 2. — С. 244).

[32] Найраніші польські літописці — Gallus Anonymus (бл. 1112—1116) і Magister Vincentius (Kadłubek, пом. 1223) — не мають даних з історії Русі Х ст. Ян Длугош (1415—1480) був першим польським літописцем, який ввів давньокиївську історію в розділ «Polonorum origines Fabulosae» своїх анналів Польського королівства. Він пише: Olha Constantinopolim, imperante aput Grecos Czemisky («Повість минулих літ» Лаврентіївського списку), a patriarcha Constantinopolitano in fide Christiana edocta, supersticione gentilium relicta baptisma accepit barbaroque nomine mutato, pro Olha Helena appellatur; без подання року: Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae / Ed. I. D ą b r o w s k i.— Warszawa, 1964.— T. 1—2.— P. 122.

Як і Я. Длугош, Матвій Стрийковський (1548—після 1582) — польський історик, дуже популярний серед українських учених у XVII ст., подає дані про хрещення Ольги на основі «Повісті минулих літ» Лаврентіївського списку. Він називає імператора «Jan Zemiski» і подає як дату хрещення 6463 р. (955): Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiéj Rusi / Ed. M. M a l i n o w s k i.— Warszawa, 1864.— T. 1.— S. 120.

Цікаво, що Захарій Копистенський (пом. 1627) — його вважають автором Густинського літопису декілька авторів, зокрема А. Єршов,— у своїй «Палінодії» (бл. 1620—1622) подає цілком інші дані щодо «четвертого» (Ольжиного) хрещення Русі: «[...] потом около рокꙋ 935 за царѧ Константина осмогѡ и за патрїархи Ѳѡфилакта, ꙗкъ грєцкїи историкъ іѡаннъ зонарасъ в трєтїємъ томѣ пишетъ а дрꙋгіи засъ бєрꙋчи' то з россихъ лѣтописцовъ за царѧ іѡанна зємиски а за патрїархи василїа скамандрєна, околѡ рокꙋ 970 повѣдаютъ и пишꙋтъ ижъ царица олга [...] прїєхала до константинополѧ до царѧ іѡанна зємиски, которꙋю патрїарха з многими боѧры ѡкрєстилъ и єлєною назвалъ». Див.: Kopystens'kyj Z. Palinodija // Harvard, Library of Early Ukrainian Literature Texts.— Cambridge, (Mass.), 1987.— Vol 3.— P. 476. (На полях одного з джерел позначено: Зонара аркуш 116). В даному випадку рік 935, який зустрічаємо як у редакції Гільтебранта, опублікованій в «Русской исторической библиотеке» (СПб., 1878.— Т. 4.— Стб. 972), так і в «Pomorian MS», що зберігається в бібліотеці Мічиганського університету (с. 405), є, очевидно, клерикальною помилкою, де 5 замінено на 3 в 955 (див. Додаток, с. 145). 970 р. стосується Іоанна Цімісхія, який правив у 969—976 рр.

лакта, то він повинен мати певні підстави для свого твердження, що не збігається із датуванням Початкового літопису.

Редактори першого видання Іпатіївського літопису, які в 1843 р. додали Густинський літопис до т. 2 Повного зібрання руських літописів, вважали за потрібне згадку про Полієвкта в літопису прокоментували таким чином: «У майже всіх руських літописах рік хрещення Ольги подається як 6463/955 р.; в такому разі патріарх Полієвкт, що був освячений 3 квітня 956 р., не міг бути її хрестителем, як це сказано у Г. М. і А. (акроніми відомих манускриптів Густинського літопису. — О. П.)» [33].

Однак, виходячи з аргументів, представлених у даній статті, висновок цілком протилежний — єдиним патріархом, що хрестив Ольгу 18 жовтня 957 р., міг бути Полієвкт, який посідав цей пост з 3 квітня 956 р. по 5 лютого 970 р. [34]

---

[33] ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. 2.— С. 244.

Лише у двох відомих мені текстах згадується патріарх Полієвкт у зв'язку з хрещенням Ольги — це київський Синопсис (перше розширене вид.: К., 1674) і Мазуринський літописець (остання чверть XVII ст.).

Синопсис

6463 р.=955 р. [...] Великая княгиня Кіевская и всея Россіи Ольга, съ Великимъ имѣніемъ въ строи нарочитомъ кораблями пойде къ Царюграду, и пришедши съ Русскими боляри и дворяны предъ лице Кесаря Греческаго, по Стрииковского свидѣтельству, Іоанна Земиски или Цимисхія, а по лѣтописанію преподобного Нестора Печерского [Літопис Іпатіївського списку]. Константина, Леонова сына [...]

Тогда Патріархъ Цареградскій Поліевкть, а по свидѣтельству лѣтописца Зонары Феофилактѣ [...] дано же ей имя Елена. (Синопсисъ.— СПб., 1774.— С. 33—34; Див. також: Синопсис.—К., 1681.— Факсимільне вид.: H a n s R o t h e.— Köln, 1983.— S. 178 (19-b) — 179 (20-a).

Мазуринський літописецъ

6463 р. Того же году великая княгиня и всеа Русии Ольга с великим имением в строи нарочитом караблѐ и поиде к Царюграду, и пришед с рускими бояры и дворяны в Царыград. При греческих царех [sic!] при Романе крестися во имя отца и сына и святаго духа от патриарха Полуекта и нареченная бысть Елена.

Летописцы последней четверти XVII в. // ПСРЛ.— М., 1968.— Т. 31.— С. 39.

Початок обох текстів фразами «всея Россіи / всея Русии» і визначення правлячої еліти як «боляри и дворяны» означає, що вони спираються на «Нестора», який очевидно був «хронографом» XVI ст. (чи навіть другої половини XVII ст.).

Мазуринський літописець (з колекції Ф. Мазурина) — це дуже специфічна «північна» компіляція з останньої чверті XVII ст., де використано давні новгородські джерела. З одного боку, в літопису вміщено, особливо на початку розділів, багато вигаданих історій. З другого боку, він містить дані «що заслуговують на нашу увагу», як зазначив М. Тихомиров стосовно дяких даних з XIII ст. (Краткие заметки о летописных произведениях в рукописных собраниях Москвы.— М., 1967.— С. 52).

Можна припустити, що спільне джерело Синопсису і Мазуринського літописця називало більше, ніж одного імператора (Мазуринський літописець — «при греческих царях»). Справді, відомо, що від весни 948 р. до 9 листопада 959 р. в Константинополі було два імператори: Константин VII Порфірородний і його син та співрегент Роман II (див. раніше, а також: G r u m e l V. Traité d'études byzantines. — P. 358). Якщо це гіпотетичне джерело було основою і Густинського літопису, тоді його компілятор вирішив назвати іншого імператора, тобто Константина. Цим пояснюється факт, що імператор, котрий був сучасником патріарха Полієвкта, згадується і як «Константин» (Густинський літопис і Синопсис), і як «Roman» (Мазуринський літописець). Компілятор Густинського літопису, мабуть, з певною метою вибирає ім'я «Константин», оскільки Бароній, котрого він детально цитує, згадує Romana (Reginonis Continuator).

[34] Див.: G r u m e l V. Traité d'études byzantines. — P. 436.

Ми знаємо, що дату хрещення Ольги за «Повістю минулих літ» взято зі згаданого твору Якова Мниха. Яків дослідив залишки київських усних переказів про Ольгу і Володимира близько 1070 р. Проте він не наводить точної дати хрещення Ольги, що було показано раніше.

Є ще одне надійне джерело, яке підтверджує факт охрещення Ольги в Константинополі. Один із перших київських митрополитів, Іларіон Русин, у своїй проповіді «Слово про закон и благодать», виголошеній у соборі св. Софії у Києві приблизно 1040 р., стверджує: «Онъ [Константин І] же съ матерю своею Еленою крестъ отъ Іерусалима принесша, и по всему миру своему разславша, веру утвердишѣа: ти же съ бабою твоѥю Ольгою принесше крестъ отъ Новаго Іерусалима, отъ Констѣантина града, и сего на земли своеи поставив утвердиста веру» [35].

Паралель у цьому пасажі — Константин та Володимир і Олена та Ольга — з'ясовує, що справжніми діячами були дві жінки — мати Константина Олена і баба Володимира Ольга. Справді, Олену згадується уже в ранній історії Церкви (перша згадка — в Амбросієвій похвалі Теодозію Великому у 395 р.) [36]. Оскільки Олена (а не Константин) побувала в Єрусалимі, то також і Ольга (а не Володимир) здійснила подорож до Константинополя, щоб принести християнську віру на Русь.

IV

Посольство Ольги до Оттона I в 959 р., невдовзі після її відвідин Константинополя, було аналогічне посольству болгарського царя Бориса 100 роками раніше. Перед своїм остаточним домовленням із Константинополем Борис також досліджував можливості Риму. Хоча подібності між ними, на перший погляд, вражаючі, аналіз і порівняння міжнародної ситуації у християнській Церкві у 860-х рр. і 950—960 рр. вказує теж на існування відмінностей. Болгари Аспаруха, що увійшли в Моезію, римську провінцію, стали за умовами союзу 681 р. федаратами імперії. Папи Агапіт II (946—955) і Іван XII (955—964) не дорівнювали Миколаєві I (858—867) або Іванові VIII (872—882), а благочестивий патріарх Полієвкт не мав нічого спільного із строгим теоретиком Фотієм, патріархом у 858—867 і 877—886 рр. Крім того, Ольга звернулася не до папи римського, а до саксонського короля Оттона I. Тут треба ще додати, що близько середини X ст. Візантія більше не цікавилася активним навертанням до християнства варварів, особливо, коли йшлося про країни поза кордонами Римської імперії. Тоді ж (959) не було розколу між Римом і Константинополем після офіційного возз'єднання 920 р. [37].

Константин VII був неабияким прихильником Оттона I, якого у своїх «De administrando imperio» [38] називав «Великим». Він висватав свого сина

---

[35] Des Metropoliten Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekentnis / Ed. L. Müller.— Wiesbaden, 1962.— S. 113—119.

[36] Див.: Thurston H., Attwater D. Butler's Lives of the Sainte,— London, 1956.— Vol 3.—P. 346—348.

[37] Щодо Церковного Миру, проголошеного, в червні 920 р., див.: Grégoire H. The Byzantine Empire. Pt. 1 // The Cambridge Medieval History / Ed. J. M. Hussey.—Cambridge (Mass.), 1966.— Vol. 4.—P. 137—138.

[38] De administrando imperio / Ed. G. Moravcsik. Transl. R. H. Jenkins.—Budapest, 1949.—P. 142.

(і співрегента) Романа II за Берту (Євдокію, франкську принцесу з родини, спорідненої з Оттоном I) [39].

Константин був у захваті від своєї невістки і дуже сумував через її передчасну смерть у 949 р. Також Люїтпранд з Кремони, західний посол, що вів дипломатичні місії у Константинополі в 949 і 968 рр., відгукувався дуже добре про Константина VII [40].

Оттон I протягом багатьох років свого володарювання, а особливо в 950-х і 960-х рр., після його вирішальної перемоги над угорцями, займався інтенсивною місіонерською діяльністю і зробив певний внесок в організацію церковного життя у Східній Європі, особливо в датчан (варягів) і слов'ян. Без сумніву, Оттон був тим авторитетом, якого потребувала Ольга. Можна припустити, що імператор Константин VII (або Роман II, оскільки його згадується у хроніці Адальберта) порадив Ользі — після того, як патріарх Полієвкт охрестив її, — попросити місіонерів у його друга Оттона I, на той час єдиного активного речника місіонерської діяльності у Східній Європі.

Руську княгиню Ольгу хрестив у жовтні 957 р. в Константинополі патріарх Полієвкт. Це було персональне приватне хрещення. Пізніше, коли Ольга захотіла охрестити свою державу, вона звернулася до професійних місіонерів Оттона I, прислухаючись до поради візантійського імператора Константина VII.

ДОДАТОК

Джерела звіту про хрещення Ольги в Густинському літопису

Густинський літопис згадує хрещення Ольги двічі: вперше — хронологічно в основному тексті (А);вдруге (Б) — у трактаті про п'ять руських хрещень, останнє, п'яте, — хрещення Володимира в 988 р., а Ольги — четверте. Цей сюжет внесений між роками 986 і 987:

А

Въ лѣто 6463 (955). Пойде Олга во Греки къ Цариграду, идѣже со честію пріята бысть и любезнѣ отъ царя Константина, сына Леонова [...]. И крести ю самъ патріарха Поліевкть, и нарече ей имя Елена [...].

Б

Четвертое же крестися Русь отъ Грековъ за Олги княгинѣ [...].
Сія Олга ходи въ Цариградъ навыкати вѣры ко патріарху Поліевкту, по смерти Феофилакта патриархи, при цари Греческомъ Константинѣ седмомъ, въ лѣто 955, яко нашъ Рускій лѣтописца глаголетъ, а Ведлугъ Бароніуша лѣто 958; идѣже патриархъ научи ю вѣры и крести ю, и нарече имя ей Елена [...].

---

[39] Берта, дочка Гуго з Арля, короля Італії (926—947); була по чоловікові родичкою Аделкейди Бургундської (931—999), доньки короля Рудольфа II Бургундського (912—937); у 951 р., після другого шлюбу, Аделкейда стала дружиною Оттона I. Див.: Wickham Ch. Early Medieval Italy: Central Power and Local Society, 400—1000.— Totowa (N. J.), 1981.— P. 226 і 177—183.

[40] Luitprands von Cremona Werke // Quellen zur Geschichte...—S. 252, 254, 330.

Зонарисъ глаголетъ, яко тогда Феофилактъ бъ патріархъ [...]. Кромерь глаголетъ, яко за царство Іоанна Замоску Олга крестися [1].	Зонарь глаголеть, яко тогда Феофилакт бъ патріарха [2].

У Густинському літопису в тексті або на полях указано шість джерел. Два з них — Лаврентіївський список і Зонар — уже були розглянуті. Інші джерела: Baronio, 958= Annales Ecclesiastici (1588—1607), писані кардиналом Цезарем Баронієм. Під 958 р. у праці сюжет про хрещення Ольги вміщено так, як його вірно цитується у Густинському літопису. Бароній черпав інформацію з двох джерел — візантійського та німецького. Ось відповідні пасажі:

958 р. (візантійське): «Et ea, quae fuerat uxor ducis Rhos, qui [Ігор] contra Romanos classem adduxerat, Elga nomine, mortuo irso viro, Constantinopolim se contulit, et baptisata cum sincerae Fidei cultum se suscipere instituisse ostendiset, et pro, sui propositi dignitate ornata domum rediit»;

(німецьке): «Die ista est mentio apud Reginonem anno sequenti, quem nominat Helenam his verbis: legati Reginae Rugorum, sive Russorum [sic!], quae sub Romano Imperat. Constantinopoli baptisata est, ficte (up postea claruit) ab Regem Ottonem venientestes Episcopos, et presbyteros eidem genti petebant (vol. 16.— Luca, 1744.—P. 101).

Бароній порушує тему посольства Ольги до Оттона І 959 р. Тут він базує свою інформацію на хроніці самого Адальберта від 959—962 pp.: номінація і смерть Лібутія, невдала місія Адальберта на Русь (там же.—С. 104).

Ім'я Адальберта як «Rugorum ordinatus Episcopus» знову з'являється у праці Баронія у зв'язку з його повищенням на архиепископа Магдебурга у 971 р. (с. 210).

Март. Бел., кн. І. 54 = Marcin (Joachim) Bielski (бл. 1495—1575). Kronika Polska. Nowo przez syna iego wydana.—Crakow, 1597. На с. 54 читаємо: «Ta Olha ieździła do Konstantynopola wiary chrześcianskiej wyknać y tam sie okrzćila a imie iey dano Helena. Gdy iechała z Carzygroda blogosławił iey Patryarcha [...]».

Тут не згадано жодної дати чи імені патріарха або імператора. Однак у ранішній праці М. Бєльського «Kronika tho iesth Historya Świata» (Crakow, 1564) у кн. 9 «O Księstwie Moskiewskim» знаходимо такий сюжет: «Olha [...] okrzćiła sie Greckim obyczaiem iechawszy do Grecyey tha najpierwsza krześćijańska pania była v Ruśi: było temu lat od stworzemnia świata 6463, za Cezarza Jana Konstantynopolskiego» (дата та ім'я імператора за Лаврентійським списком, ПСРЛ, т. 1).

Кромер, кн. 3, [c] 43 і 46, «в лѣто 950»=Marcin Kromer (пом. 1589). De origine et rebus gestis Polonorum, libri XXX.—Basilea, 1584.—Kn. 3.— S. 45—46.

Число «3» (в р. 43) було помилковим замість «5». Відповідний текст свідчить: «Aliquanto post Russi, imperantibus apud Graecos Basilio et Constantino fratribus, Ionnis Zemiscae filiis [sic!] post nongentesimum octogesimum [sic!] annum a Christo nato, hoc est, 6497 ab orbe condito, ut ipsorum annales habent publice ab eandem religionem accesserunt cum Volodimirus dux eorum

[1] ПСРЛ.—СПб., 1843.—Т. 2.—С. 244. Помітки на полях.
[2] Там же.— С. 253. Помітки на полях.

[...] Tametsi Olga siue Helena Volodimiri huius auia aliquanto ante, post Igori mariti sui mortem profecta Constantinopolim Zemisce imperante Christiana facta erat. Lambertus Saffnaburgensis [Ламперт з Hersfeld, пом. бл. 1080] qui ante quingentos fere annos Chronicon rerum Germanicarum annotavit, scribit, anno Christi nati 960. Rusciae gentis legationem ad regem Ottonem primun venisse [...] (Adalbert). Помітки на полях: «Russi. Ioannes Zemisces imp. Constantinop. 980 ann. (помилка; фактично 988—989) 6497 mundi annus secundum Russos. Russi Greacorum sectam amplectuntur. Olga. (Lamb. Saffnaburgensis, error. 960).

Рік «950» в Густинському літопису є помилковим щодо року «960» у М. Кромера.

Гвагніні про Москву [с] 22, в «лѣто 942» = Alexander Guagnini (польськ. Gwagnin, 1534—1614). «Sarmatiae Europeae descripto, ч. 5. Moscoviae descripto». Тут я цитую перше видання (Crakow, 1578), яке не використовував автор Густинського літопису: «Rutheni omnes postquam semel fidem Christianam Graecorum ritu Anno restitutae per Christum salutis 942 susceperunt, sub Olha Ducisa and Wolodimiro filio eius (sic!)...» (с. 17).

942 р. у Гвагніні як рік хрещення Ольги виник через помилку в перекрученні дат з ери від створення світу (в якій рік починається у березні) і з християнської ери (в якій рік починається у січні). Така помилка (12—13 років) часто трапляється у працях середньовічних західних хроністів, які писали про Східну Європу. Наприклад, Ян Длугош у своїй історії Польщі подає 1212 р. як рік битви на Калці на основі руського джерела. цитуючи дату 6733 р. (= 1224/1225 р.). Подібно, 942 р. у Гвагніні виник через помилкове перекручення року 6463.

Жодне з джерел, які наводить Густинський літопис, у тому числі «Повість минулих літ» і Зонар, не подає інформації, що саме патріарх Полієвкт хрестив Ольгу.

Див. також помилкове датування у праці М. Кромера (цит. раніше), де 6497 р. невірно подається як 980 замість 988—989. Тут, як і в «Annales» Я. Длугоша, помилка у вісім років.

Крім того, точною датою хрещення Володимира був 6496/988 р., див. «Повість минулих літ»; дата 6497 р. виникла завдяки (новгородському?) ультраберезневому передатуванню.

З англійської мови переклали Галина Киван і Уляна Гавришків. Переклад авторизований

Omeljan PRITSAK

WHEN AND WHERE WAS OL'GA BARTIZED?

This question has long been a matter of scientific discussion but so far has not been resolved. Based on the detailed comparative analysis of three sources: Byzantine, Rus' and Lotharingian chronicles,— the author has come to the conclusion that Princess Ol'ga was baptized in October of the year 957 A. D. in Constantinople. The baptizing was privately performed by Patriarch Polyeuctus Later when Ol'ga was intent on baptizing all of her nation's people, she followed the advice given to her by the Byzantine emperor Constantine VII, and the missionaries of Otton I. The year of O'lga's baptizing — 957 A. D. is indirectly indicated in Hustyn chronicle.

Михайло БРАЙЧЕВСЬКИЙ

АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА ВОЛОДИМИРА СВЯТОГО (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року)

Володимир Святий, поза сумнівом, є одним з найвидатніших діячів європейського середньовіччя. З його іменем пов'язане успішне здійснення важливих державних перетворень, що мали величезне значення для дальшого розвитку Русі. Ці заходи стосувалися різних сфер суспільного життя, але були взаємопов'язані, становлячи єдину, добре продуману систему реформ. Конечність проведення їх була продиктована самим життям, тим становищем, у якому країна опинилася на 80-ті рр. X ст.

Володимир одержав важку спадщину. Русь переживала чи не найскрутніші за всю свою історію часи. Невдалі зовнішньополітичні акції Святослава, поразки, яких він зазнав на Балканах, вичерпання економічних, передусім демографічних, ресурсів унаслідок безперспективних воєн заради недосяжних завойовницьких планів, спустошлива навала печенігів, спровокована недалекоглядною Хозарською війною,— все це фатально позначилося на загальному стані Київської держави, поставило її на грань катастрофи. Антихристиянський терор, до якого Святослав вдався в останні роки життя у відчаї від провалу своїх фантастичних замірів, також мало сприяв стабілізації соціальної ситуації у країні та піднесенню громадянського життя.

Коли Володимир з допомогою найманої варязької дружини захопив київський престол, переступивши через труп свого старшого брата Ярополка, становище у столиці було дуже складним. Тут діяли дві сильні боярські партії — християнська та поганська, і кожна претендувала на переважання у державних справах. Суперництво між ними, що нормалізувалося у часи толерантного правління Ігоря Старого, після смерті Ольги знову загострилося. Антихристиянський терор 970—972 рр. відчутно послабив християнську партію, але не міг ліквідувати її ні фізично, ні, тим більше, морально. Навпаки, утиски, подібно до того, як це було колись у Римі, зміцнювали авторитет нової віри і тим самим — за принципом контрасту — сприяли зростанню її популярності. Коротке правління християнина Ярополка знову поставило християнську партію на чолі суспільного життя, а отже, викликало посилення поганської опозиції. Покладатися на неї, однак, було б для «незаконнонародженого» княжича Володимира легковажністю: опозиція мала своїх лідерів, кожен з яких міг сподіватися на захоплення влади та претендувати на роль засновника нової династії [1].

[1] Б. Греков, зокрема, припускає, що воєвода Ігоря і Святослава, Свінельд, міг надіятися на те, щоб стати родоначальником нової династії. Див.: Греков Б. Д. Киевская Русь // Греков Б. Д. Избранные труды.— М., 1959.— Т. II.— С. 246—247.

У «племінних» осередках жевріли відцентрові тенденції, які за першої-ліпшої нагоди теж могли розгорітися у полум'я міжусобної боротьби. Територія Русі істотно зменшилася. Печеніги стояли на південних підступах до столиці, над рікою Стугною. Опорні пункти в Надчорноморщині втрачено, і на повернення їх найближчим часом важко було надіятися. Досягнення у відносинах з Візантією були зведені нанівець поразками, завданими Святославові на Балканах. Болгарія, спустошена чотирирічними воєнними діями, із природного союзника Русі перетворилася на її ворога.

Спочатку Володимир думав, мабуть за інерцією, зломити опозицію силою і терором. Його політика в цей період мала виразно антихристиянський характер, що видно з намагання реформувати застаріле, віджиле поганство, пристосувати його до потреб нового часу — спроби, наперед приреченої на невдачу. Певна річ, головним завданням великого князя було зміцнення загальнополітичного становища у країні. Заходи, здійснювані в перші роки Володимирового врядування, зводилися до поборювання «племінного» сепаратизму та зміцнення зовнішніх рубежів держави. Цій меті служили чи не всі починання великого князя протягом 980—985 рр.: неодноразові походи проти непокірних «племен» та сусідніх народів; відносини з варягами, аби позбутися найбільш авантюрних елементів, а решту прикріпити до землі бенефіціями, і також, як уже мовилося, релігійна політика, що передбачала, з одного боку, приборкання християнської опозиції, а з другого — подолання релігійної ізоляції «племен», створення єдиного загальнодержавного пантеону.

Однак досить скоро стало зрозуміло, що паліативами не вдасться розв'язати назрілі проблеми. Дійсність кінця X ст. переросла застарілі норми суспільного життя і потребувала проведення реформ, покликаних якнайрішучіше змінити ситуацію. Великою заслугою Володимира й було якраз те, що він глибоко усвідомив конечну потребу змін і здійснив широку програму перетворень, які поставили Русь на принципово новий ступінь суспільного розвитку. Серед цих перетворень адміністративній реформі належить чільне місце [2].

Відомості про адміністративну реформу Володимира дійшли до нас у деформованому вигляді у літописній статті 988 р. Із тексту літопису, проте, випала загальна частина, що характеризувала суть акту. Вона, поза сумнівом, могла бути в первісному повідомленні. Правда, під 966 р., характеризуючи відносини великого князя з дружиною, тобто з найближчими боярами, літописець підкреслює, що Володимир з нобілями «думав» «о строи землenѣм, ... и о уставѣ землenѣм» [3]. Тут, певна річ, мається на увазі саме адміністративну реформу, що визначила новий устрій Руської землі, нову структуру її державної території. Але в чому полягала суть цього нового устрою і нової структури, не роз'яснено — відомості про це містилися далі, у статті 988 р.

[2] Уперше питання про адміністративну реформу Володимира в чіткому формулюванні було поставлене в «Нарисах стародавньої історії Української РСР» (К., 1957.— С. 482—483, 546—547). Запропоноване трактування його підтримав Б. Рибаков (рецензію вченого на «Нариси...» див.: Советская археология (далі — СА).— 1959.— № 3.— С. 242). Менш чітко це питання сформульовано в багатотомній історії УРСР. Див.: Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 1, кн. 1.— С. 317—318.

[3] Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М.; Л., 1950.— Т. 1.— С. 86.

Утім, головний сенс перетворень виразно проступає у тому фрагменті, що дійшов до нас і давно інтригує дослідників. У «Повісті минулих літ» безпосередньо після докладної оповіді про Володимирове хрещення читаємо: «Володимиръ же просвѣщенъ самъ и сынове его, и земля его. Бѣ бо у него сыновъ XII: Вышеславъ, Изяславъ, Ярославъ, Святополкъ *, Всеволодъ, Святославъ, Мстиславъ, Борисъ, Глѣбъ, Станиславъ, Позвиздъ, Судиславъ. И посади Вышеслава и Новѣгородѣ, а Изяслава Полотьскѣ, а Святополка Туровѣ, а Ярослава Ростовѣ. Умершю же старѣишему Вышеславу Новѣгородѣ, посадиша Ярослава Новѣгородѣ а Бориса Ростовѣ, а Глѣба Муромѣ, Святослава Деревѣхъ, Всеволода Володимери, Мстислава Тмуторокани» [4].

Логічною сходинкою, яка дала змогу літописцеві перейти від сюжету релігійного до адміністративного, послужила, як бачимо, довідка про хрещення великокнязівських нащадків, перерахованих у порядку старшинства. Але перебивка в тематичному розвитку оповідання очевидна. З релігійною проблематикою покінчено ще в попередньому абзаці, далі мовиться тільки про державну діяльність Володимира. Після своєрідної довідки про, сказати б, розподіл синів за уділами йде доволі докладний уступ, присвячений воєнним заходам великого князя, якнайтісніше пов'язаним із земельним устроєм.

У чому ж полягали суть і мета адміністративної реформи Володимира? Відповідь, на перший погляд, проста й очевидна: у введенні удільної системи врядування. Таке розуміння цієї проблеми диктують аналіз та оцінка державної структури Русі в попередній період.

Київська держава склалася як федерація земель, кожна з яких становила окреме княжіння * і мала свою «племінну» династію. «Повість минулих літ» перелічує шість таких княжінь: полянське, деревлянське, сіверянське, дреговицьке, кривицьке та ільменське [5]. Насправді княжінь було більше — до перелічених треба додати землі в'ятичів та радимичів, яких літописець помилково вважає переселянцями з Польщі [6]. Самé формування Русі було процесом поступового і послідовного об'єднання «племен» навколо спочатку двох центрів: Києва — на півдні та Ладоги — на півночі. Злиття обох об'єднань (Куявії та Славії, за арабськими джерелами [7]) у єдину державу за Олега Віщого означало консолідацію всіх «племінних» центрів під владою Києва. Але кожна із земель зберігала за собою, якщо можна так висловитися, структурну визначеність і мала свою князівську династію. В усякому разі, у середині X ст. знаємо конкретного представника однієї з таких династій, що володів цілком реальною владою,— деревлянського князя Мала [8].

Обставини загибелі цього можновладця не залишають сумніву в тому, що він був володарем, який самостійно визначав свою політику і міг зазіхати на великокнязівський престол. Залежність «племінних» княжінь від Києва

---

* У деяких списках (зокрема іпатіївської групи) Ярослав і Святополк помінялися місцями. Див.: Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— СПб., 1908.— Т. 2.— С. 105.

[4] Повесть временных лет.— С. 83.

* За історіографічною традицією, вживаємо термін «княжіння», який з'явився на Русі (разом із вихідним терміном «князь») уже після утвердження династії Рюриковичів (882).

[5] Повесть временных лет.— С. 13.

[6] Там же.— С. 14.

[7] Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 408—419.

[8] Повесть временных лет.— С. 40.

зводилася до сплати данини й обов'язку виставляти на вимогу великого князя військові з'єднання. Така залежність була майже універсальним явищем у ранньому феодалізмі.

У джерелах знаходимо відомості про обидва згадані інститути. Участь «племінних» формувань у воєнних заходах Олега спеціально згадується у текстах. Так, у похід на Київ 882 р. мобілізовано, крім словенів та найманих варягів, кривичів, чудь, мерю і весь [9]. Серед учасників походу 907 р. на Константинополь літопис називає полян, ільменських словенів, кривичів, деревлян, радимичів, сіверян, в'ятичів, чудь, мерю [10]. Правда, про цей похід немає згадок у грецьких джерелах [11], бо, вірогідно, йдеться про похід Аскольда 860 р., але в нашому випадку істотним є те, що участь «племінних» військових з'єднань у подіях такого масштабу хроніст усвідомлював як річ самозрозумілу. Отже, мали бути принаймні соціальні передумови, що забезпечували реальність згаданої ситуації.

Так само в поході Ігоря Старого на Візантію в 944 р. (достовірність цієї виправи не викликає сумніву) брали участь разом із варягами поляни, словени, кривичі, а також печеніги [12].

Ще повніше висвітлена у джерелах данина, яку «племена» сплачували Києву. Так, під 883 р. повідомляється про данину, що її Олег Віщий наклав на деревлян [13], під 884 р.— про данину сіверянам [14], під 885 р.— радимичам [15]. 914 р. Ігор Старий знову накладає данину, «більшу за Ольгову» [16]. У 940 р. він же встановлює данину уличам [17].

Проблема давньоруської данини, активно дискутована в повоєнній літературі [18], має переконливе роз'яснення у подіях, пов'язаних із діяльністю Свінельда та деревлянським повстанням 945 р. [19]

Початок урядування Ігоря Старого був затьмарений дальшими конфліктами з деревлянами та уличами, про що вже мовилося. За даними Новгородського першого літопису (базується на Початковому зведенні 1093 р.), у 940 р. великий князь пожалував улицьку данину Свінельдові, завдяки

[9] Повесть временных лет.— С. 20.

[10] Там же.— С. 23.

[11] Див.: Gregoire H. Miscellanea epica et ethimologica // Byzantion.— 1936.— Т. XI.— P. 601—604; Dollau R. H. Oleg 's Mythicul Campa in against Constantinople // Buletin dela classe des Lettres des Sciences Movales et Politiques de L'academie Royal de Belgique.— Breixelles, 1949.— Т. XXXV.— P. 119—121 та інші.

[12] Повесть временных лет.— С. 33.

[13] Там же.— С. 20.

[14] Там же.

[15] Там же.

[16] Там же.— С. 31.

[17] Новгородская первая летопись.— М.; Л., 1950.— С. 109—110.

[18] Див.: Юшков С. В. К вопросу о политических формах русского феодального государства // Вопросы истории (далі — ВИ).— 1950.— № 1.— С. 77; Довженок В., Брайчевский. О времени сложения феодализма в древней Руси // ВИ.— 1950.— № 8.— С. 63—66; Хромов П. А. Очерки феодализма в России.— М., 1957.— С. 57; Довженок В. Й. Про дофеодальний період в історії Русі // Археологія.— К., 1952.— Т. 6.— С. 13—18; Брайчевський М. Ю. Про початкову форму феодальної експлуатації в Київській Русі // Вісник АН УРСР.— 1959.— № 4; его же. По поводу одного места из Константина Багрянородного // Византийский временник (далі — ВВ).— М.; Л., 1960.— Т. 17; Фроянов И. Я. Смерды в Киевской Руси // Вестник Ленинградского государственного университета.— 1966.— № 2.— С. 65 і далі.

[19] Див.: Брайчевский М. Ю. Антифеодальное восстание 945 г. // Тезисы докладов и сообщений IX сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы.— Таллинн, 1966.

зусиллям якого свавільне «плем'я» було впокорене [20]. А через два роки, 942 р., той же Свінельд одержав у лен ще й деревлянську данину[21]. Це викликало рішучий протест київської дружини, яка вважала, що дві бенефіції — надто багато для однієї особи, навіть такої, що має перед князем особливі заслуги [22]. Підкоряючись вимогам свого найближчого оточення, Ігор рушив із військом у землю деревлян, щоб відібрати у Свінельда деревлянський лен. Спроба виявилася фатальною для великого князя і закінчилася його мученицькою смертю [23].

Деревлянське повстання придушила вдова страченого князя, і попередні відносини було відновлено та регламентовано [24]. Про позбавлення деревлян автономії та ліквідацію місцевої династії тоді ще не було мови.

У цих подіях як у краплині води віддзеркалена суть економічних відносин Києва і «племінної» периферії. «Вълдасть (улицьку данину.— М. Б) Свѣньделду», «Въдасть дань деревьскую Свѣнделду тому же»,— твердить літописець [25]. Отже, ця данина реально існувала в 40-ві рр. Х ст., і розпоряджався нею великий князь київський на свій розсуд. Він міг передати її (розуміється, на певних умовах) комусь зі своїх наближених, але міг і відібрати будь-коли, якщо вважав такий захід доцільним.

Становище, яке існувало протягом майже всього Х ст., було багате на серйозні політичні ускладнення, що раз у раз переростали у збройні конфлікти. «Племінні» князі, певна річ, аж ніяк не тішилися зверхністю Києва і прагнули позбутися її. Тому вся історія Русі того часу наповнена боротьбою двох тенденцій: об'єднувальної, яка виходила від великокнязівського столу, та відцентрової, що корінилася у «племінних» осередках. «Кожен новий князь,— писав С. Бахрушин,— починав своє врядування з того, що знову впокорював племена, які за його попередників входили до складу держави» [26].

Захопивши Київ у 882 р., Олег Віщий насамперед змушений був закликати до порядку «племена», які відмовилися визнати його владу. Під 883 р. у «Повісті минулих літ» читаємо: «Поча воєвати Олегъ деревляны, и примучивъ а» [27]. Наступного, 884 р. він мусив підкоряти сіверян, а ще через рік — радимичів [28]. Крім того, йому довелося «мати рать» з уличами та тиверцями [29]. Після смерті Олега так само починав самостійне князювання Ігор Старий, про що вже була мова. У 913—914 рр. він наново підкоряв деревлян, а в 937—940 рр.— уличів.

Ольга свою державну діяльність також починала походом у Деревлянську землю — для придушення повстання та відновлення там київського

---

[20] Новгородская первая летопись.— С. 110.
[21] Там же.
[22] Повесть временных лет.— С. 39—40.
[23] Там же.
[24] Там же.— С. 43. Див. також: Черепнин Л. В. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская правда // Древнерусское государство и его международное значение.— С. 146—152.
[25] Новгородская первая летопись.— С. 110.
[26] Бахрушин С. В. Держава Рюриковичей // Вестник древней истории (далі — ВДИ).— 1938.— № 2.— С. 93.
[27] Повесть временных лет.— С. 20.
[28] Там же.
[29] Там же.— С. 21.

панування [30]. Святослав Ігоревич у 964 р. підкоряє в'ятичів [31]. Урядування Володимира Святого не було винятком із правила. Його початок був позначений вибухами автономістських рухів на периферії держави. У 981 та 982 рр. він здійснив два походи проти в'ятичів, а 984 р.— проти радимичів [32].

Таке становище не могло існувати вічно. Воно вимагало радикального перегляду всієї державної структури, щоб усунути чинники, які породжували відцентрові сили і давали їм можливість виявляти себе так активно.

Призначення Володимирових синів у віддалені центри удільними правителями докорінно міняло ситуацію. Вже самий перелік цих центрів досить красномовний (починаємо з південного заходу): Володимир-Волинський, Деревлянська земля (Пінськ?), Туров, Полоцьк, Новгород, Ростов, Муром, Тмуторокань. Ці вісім осередків, більш-менш рівномірно розкидані по периферії Русі, охоплювали всю державну територію, підвладну Володимирові. Звичайно, кожен із центрів мав свою периферію, свій гінтерланд, що становив область адміністративної діяльності новопризначених урядовців.

У місцевих династій (навіть якщо припустити, що вони збереглися і далі володіли своїми прерогативами [33]) залишалося дуже мало повноважень, їхня влада, власне кажучи, була зведена нанівець або ж перейшла до рук Володимирових синів.

Деякі дослідники вважають, що загалом суть адміністративної реформи Володимира, проведеної близько 988 р., полягала у простій заміні місцевих династій нащадками великого князя [34]. Державна структура Русі, мовляв, залишалася незмінною, новації не виходили за рамки персональних зміщень. Це не так. Зміст заходу полягав у повній (або майже повній) ліквідації існуючого членування державної території Русі та утвердженні схеми, базованої на принципово інших критеріях.

Із уже згаданих семи або восьми «племінних» княжінь одне трасформувалося в загальноруське (поляни). Володимир створив вісім волостей, але географічні межі їх були зовсім іншими [35]. І, що чи не найважливіше, центрами запроваджуваних уділів не стали колишні столиці. Унаслідок реформи вони втратили своє значення. Єдиний уділ, який зберіг «племінне» найменування, Деревський, був, однак, урізаний територіально: у деревлян вилучено велику частину землі й утворено нову волость — Туровську. Деревляни були найнебезпечнішим сусідом полянського Києва, заснованого на межі трьох «племінних» територій — полянської, деревлянської і сіверян-

---

[30] Повесть временных лет.— С. 40—43.

[31] Там же.— С. 46—47.

[32] Там же.— С. 58—59.

[33] Про те, що ці династії не були ліквідовані тотально, свідчить згадка імені в'ятицького князя Ходоти в часи Володимира Мономаха (кінець XI — початок XII ст.). Див.: Повесть временных лет.— С. 159.

[34] Історія Української РСР.— Т. 1.— С. 317. Див. також: Греков Б. Д. Киевская Русь.— С. 377; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории.— М., 1964.— С. 71 та інші.

[35] Географія літописних «племен» є однією з найскладніших проблем початкової історії Русі. У літературі висловлено найрізноманітніші погляди на цю проблему. Див.: Арциховский А. В. Курганы вятичей.— М., 1930; Рыбаков Б. А. Радзімічи // Працы секцыі археалогіі БАН.— Менск, 1932.— Т. III; Третьяков П. Н. Расселение древнерусских племен по археологическим данным // СА.— М.; Л.,— 1937.— Т. 4; Арциховский А. В. В защиту летописей и курганов // Там же. В основу нашої статті покладено схему, викладену й аргументовану раніше (Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 109—148).

ської, отож немає нічого дивного в тому що Володимир наважився розчленувати непокірну волость. У всіх інших випадках треба говорити не про землі, що мають стольні міста (як це було в часи «племінної» конфедерації), а про міста, що мають свої області. Подамо таблицю відстаней від Києва до затверджених удільних центрів:

До Володимира-Волинського	— близько 480 км.
До Полоцька	— 580 км.
До Новгорода	— 880 км.
До Ростова	— 960 км.
До Тмуторокані	— 800 км.
До Турова	— 250 км.

Ми не знаємо, де містився новий центр Деревського уділу. Виходячи із загальної закономірності, можна припустити, що таким центром був вибраний один із городів, найдалі висунений у західному напрямку,— Пінськ або Берестя (відстань від Києва — приблизно 500 км).

Не підлягає сумніву, що новостворені волості повинні були замінити собою старі «племінні» княжіння. Новгород прийшов на зміну Ладозі, тобто мав за свою периферію область ільменських словенів з долученими до неї землями лето-литовських та фінських народів — аж до Баренцового та Білого морів.

Кривицький Полоцьк зберіг значення адміністративного центру. Це — єдиний виняток із правила, якого, загалом кажучи, дотримувалися послідовно. Пояснення цього винятку треба шукати, можливо, в родинних стосунках великого князя. Полоцьк був родовим містом першої дружини Володимира — Рогніди. Саме туди вона повернулася разом зі своїм сином Ізяславом після християнського шлюбу великого князя. Вірогідно, через цю обставину названий княжич одержав у волость Кривицьку землю і зберіг за собою як резиденцію старе «племінне» гніздо.

Ростов був столицею мері — фінського народу, що визнавав владу Русі як данник. У своїй новій функції це місто трасформувалося в адміністративний центр західної частини Залісся — області порівняно пізньої слов'янської колонізації (почалася саме в IX—X ст.). Тут теж переміщено осередок: спочатку ним було Сарське городище, за Володимира адміністративним центром став Ростов, який стояв за кілька кілометрів.

Аналогічно Муром, столиця іншого фінського народу — мурoми, став адміністративним центром східної частини Залісся. До його юрисдикції, можливо, входили також землі слов'янського «племені» в'ятичів, принаймні його окської групи.

Тмуторокань була політичним новоутворенням на південно-східній периферії Русі. Слов'янська колонізація земель по обидва береги Керченської затоки почалася ще в перші віки н. е. [36], але особливо активною була в VII—

---

[36] У написі III ст. н. е., знайденому в Керчі, серед інших етнонімів згадується назва «ант». Див.: Погодин А. Л. Эпиграфические следы славянства // Сборник статей по археологии и этнографии.— СПб., 1902; Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь // ВДИ.— 1939.— № 1.— С. 319.

IX ст.[37] (Арсанія в арабських джерелах[38]). У часи Аскольда ці землі входили до складу Київської держави і служили чи не головним плацдармом слов'янського руху на Північний Кавказ і Закавказзя — аж до кордонів Багдадського халіфату. Але за перших Рюриковичів вони були втрачені для Русі, остаточно — у 60-ті рр. X ст., після недалекоглядного хозарського походу, який відкрив південноукраїнські степи печенізькій навалі.

У літературі точилася дискусія про час виникнення Тмуторокані. Частина дослідників уважала, що ця подія належить до часів Ігоря Старого[39], інші — до ще пізнішого часу (після походу Святослава в 965 р.)[40]. Однак суть тієї дискусії є прикрим непорозумінням. У полеміці не враховувано всієї складності проблеми, зокрема нехтувано тимчасову втрату Києвом своїх позицій в Надчорноморщині.

В історії давньоруського панування у Південно-Східній Європі був перебій. Наприкінці IX ст. (після перевороту 882 р.) владу Русі в цьому регіоні зведено нанівець. Розгром Хозарії у середині X ст. уможливив відновлення влади київського князя на Тамані та у Східному Криму, але ненадовго. Нашестя печенігів відрізало Русь від моря і позбавило її опорних пунктів на узбережжі. Лише наприкінці правління Володимира пощастило якоюсь мірою відродити Тмутороканське княжіння: згадка Мстислава Володимировича в ролі тамтешнього правителя є беззаперечним доказом цього факту. Річ певна, київський князь був кровно зацікавлений у зміцненні своїх позицій на південному сході. Тому призначення туди удільного князя — акт цілком обгрунтований.

Але до Тмутороканської волості, очевидно, входили всі ті східнослов'янські землі, які до зруйнування Хозарського каганату перебували під його зверхністю (крім надокської частини в'ятицького регіону). Маємо на увазі більшу частину Сіверянської землі, Радимицьку землю та в'ятицьку Наддонщину. Не випадково в боротьбі проти Ярослава Мудрого Мстислав претендував на все дніпровське лівобережжя, хоч основна частина цієї території перебувала під його юрисдикцією.

І тут фіксуємо переміщення удільного центру. З античних часів функцію його традиційно виконував Пантікапей (слов'янський Корчев). Від кінця X ст. цю роль перебрала на себе Тмуторокань, поставлена на місці античної Гермонасси.

На особливу увагу дослідників заслуговує Туровська волость, віддана Святополкові. Про своєрідність взаємин між княжичем і його названим

---

[37] Див.: Барсамов Н. С. Сообщение об археологических раскопках средневекового городища в Коктебеле, 1929—1931.— Феодосия, 1932; Мавродин В. В. Славянорусское население Нижнего Дона и Северного Кавказа в X—XII вв. // Ученые записки Ленинградского педагогического института им. А. И. Герцена — Л., 1929.— Т. XI; Бабенчиков В. П. Средневековое поселение близ села Планерское // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР.— М.; Л., 1953.— Вып. 19.— С. 116 та інші.

[38] Новосельцев А. П. Восточные источники...— С. 408—419.

[39] Насонов А. Н. Тьмуторокань в истории Восточной Европы // Исторические записки (далі — ИЗ).— 1940.— № 6.

[40] Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962.— С. 430—431; Монгайт А. Л. О границах Тмутараканского княжества в XI в. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран.— М., 1963 та інші.

батьком багато писалося в літературі [41]. Володимир, добре усвідомлюючи двозначність становища Святополка, народженого «від двох батьків», мабуть, не довіряв йому, побоюючись, що злощасний напівсин-напівнебіж рано чи пізно послужить знаменом для тієї групи київського боярства, яка колись підтримувала справжнього Святополкового батька — Ярополка і здебільшого залишалася ворожою до узурпатора великокнязівського престолу. Тому Володимир волів мати Святополка під своїм безпосереднім наглядом, ближче до Києва. З усіх уділів, перерахованих у «Повісті минулих літ», від столиці до Турова найближче — трохи більше 250 км. Великий князь напевно мав з Туровом добре налагоджений зв'язок, а отже, був докладно поінформований про стан справ у Прип'ятському Поліссі.

Самé місто Туров лежало в північній частині Деревлянської землі. Деревська волость у новій адміністративній системі була окремим уділом, тому основну частину Святополкових володінь становила земля дреговичів — рідконаселений, економічно відсталий край з бідним екстенсивним господарством та заболоченими грунтами. Деякі дослідники вважають Туров дреговицьким містом [42], але нам уже доводилося писати про неслушність цієї думки [43]: земля дреговичів не доходила до Прип'яті.

Адміністративним нововведенням було й Волинське княжіння, до якого входили західна частина Полянського краю, південно-західний кут Деревлянської землі та відвойовані в Польщі райони (за деякими даними, вони сягали майже Кракова [44]). Найбільше постраждала, отже, саме Деревська волость — в адміністративно-територіальному плані її реформовано дуже грунтовно [45].

Більша частина Полянської землі залишалася під безпосереднім урядуванням великого князя, становлячи його великокнязівський домен. До нього входили також Чернігів та Переяслав, які поряд із Києвом були центрами початкової Русі (так звана «Русь у вузькому значенні слова») [46]. Такий погляд прояснює повідомлення «Повісті минулих літ», коментуючи яке О. Шахматов дивувався, «чому не вказано, хто із синів Володимирових сидів... в Чернігові, в Переяславі» [47]. Відповідь, отже, проста: ніхто, бо обидва ці центри були в персональному володінні самого великого князя.

Як бачимо, твердження, що адміністративна реформа Володимира звелася тільки до заміщення місцевих «племінних» династій Рюриковичами,

---

[41] Обставини народження Святополка були незвичні. Захопивши київський престол, Володимир зробив своєю коханкою вагітну невістку — дружину вбитого Ярополка (див.: Повесть временных лет.— С. 55—56; Успенский сборник.— М. 1971.— С. 43). Дитину, що народилася, Володимир формально визнав своїм сином. Але насправді Святополк, як представник старшої лінії великокнязівського дому, мав більші права на київський престол, ніж сам «рівноапостольний» князь.

[42] Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства.— М., 1951.— С. 150; Седов В. В. Дреговичи // СА.— 1961.— № 1.— С. 112.

[43] Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— С. 129—131.

[44] Греков Б. Д. Киевская Русь.— С. 377.

[45] Виходячи з цієї обставини, маловірогідною вважаємо гіпотезу про деревлянське походження Володимира. Див.: Членов А. На родине Добрыни Никитича // Дружба народов.— 1975.— № 8.

[46] Тихомиров М. Н. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля» // Советская этнография.— М.; Л., 1947.— Т. 6—7; Насонов А. Н. «Русская земля»...— С. 28—50; Рыбаков Б. А. Древние русы // СА.— 1953.— Т. 17.— С. 28—42.

[47] Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— С. 89.

виявляється необгрунтованим. Уся державна територія Русі була перекроєна, виникли нові адміністративні осередки, що претендували на політичне переважання. Отже, мова не про заміну одних можновладців іншими, а про введення принципово нової адміністративної структури. Тому формулювання, запропоноване в «Нарисах...» 1957 р. [48], прийнятніше за формулу з першого тому «Історії Української РСР».

Безсумнівно, що призначення Володимирових синів у перелічені в літопису волості прямо порушувало прерогативи місцевих династій. Більше того, воно усувало їх від влади. Цей момент — найістотніший, бо розкриває справжній сенс Володимирового заходу. Зміст цієї реформи в літературі й досі належно не розкритий. Щодо відомого «розподілу уділів» висловлювано найрізноманітніші думки. Часто ці міркування годі пов'язати з літописним текстом. О. Шахматов уважав коментований уривок із «Повісті минулих літ» штучним пасажем, який скомпонував за дуже різними відомостями автор Початкового зведення 1093 р. ігумен Іван. «Таким штучним утворенням — писав О. Шахматов,— видається мені й стаття 6496 р., що містить розподіл волостей між синами Володимира. Новгородське владичне зведення повідомляло, що першим князем після хрещення був Вишеслав: за ним Ярослав (пор. ці дані в усіх реєстрах князів новгородських, що прочитуються у новгородських зведеннях); думаю, що дані, які стосуються Новгорода, укладач Початкового зведення узяв з цього джерела — з владичного зведення; про те, що Ізяслав сів у Полоцьку, було йому відомо з тієї обставини, що там сиділо все його потомство; що Мстислав одержав Тмуторокань, укладач Початкового зведення вивів із подальших (похід Мстислава на касогів, побудова ним у Тмуторокані церкви св. Богородиці та ін.); Святослава посадив літописець у Деревах чи не у зв'язку з подальшою його долею, коли він утікав від Святополка до Угорської гори; здавалося, що шлях в Угри був найближчим для князя деревського; Святополк сидить у Турові, здається, з огляду на своє старшинство, див. належність Турова старшому Ярославичу — Ізяславу, що сидів у ньому за життя батька; Туров належить старшому після Всеволода Ярославичу за князювання останнього в Києві. Неясно, чому Ростов літописець віддав Борисові, Муром — Глібові, Володимир — Всеволоду. Неясно також, чому не вказано, хто із синів Володимира сидів у Смоленську, в Чернігові, у Переяславі» [49].

Погодитися з такою постановкою проблеми неможливо. Більшість здогадів надто сумнівна. Навряд чи Деревлянська земля була найближчим відправним пунктом до Угорської землі. З-поміж перелічених у літопису уділів найближчим до мадярської границі був Володимир-Волинський, де, однак, сидів не Святослав, а Всеволод. Якщо ж літописець, як уважав О. Шахматов, був вільний у виборі географічних реалій, то йому треба було посадити Святослава в Перемишлі — це був великий адміністративний центр, справді найближчий до карпатських перевалів.

Натягнутим є і пояснення того, чому Святополк «сидить у Турові». Поперше, Святополк не був найстарший серед спадкоємців Володимира. Стар-

[48] Суть адміністративної реформи Володимира охарактеризовано в них як заміну «племінних» княжінь новими адміністративними округами — «землями довкола найбільших міст, які пізніше (на середину XI ст.) оформилися в удільні князівства». Див.: Нариси стародавньої історії...— С. 547.

[49] Ш а х м а т о в А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— С. 88—89.

шими були Вишеслав, Ізяслав і Ярослав. По-друге, Туров не вважали удільним центром ні в часи Володимира Святого, ні за Володимира Мономаха. Це був глухий закуток, до якого засилали опальних претендентів на владу або потенційно небезпечних суперників. Пряма дорога до Києва — з Новгорода, Чернігова, Переяслава, від середини XII ст.— із Володимира-Волинського. Саме туди і призначали старших нащадків княжої династії.

Немає сумніву, що коли б автор Початкового зведення керувався міркуваннями, що про них пише О. Шахматов, він посадив би Святополка в Чернігові або Переяславі — для тогочасного письменника таке рішення буквально лежало на поверхні.

Не дивно, що гіпотезу О. Шахматова було критиковано [50]. Натомість підтримав її, зокрема, В. Пархоменко — він також уважав свідчення «Повісті минулих літ» комбінованим легендарно-епічним переказом [51]. Пізніше підхід О. Шахматова рішуче підтримав М. Ільїн у спеціальному дослідженні усобиці, яка вибухнула після несподіваної смерті Володимира і тривала до 1019 р. [52] Правда, позиція М. Ільїна має підкреслено утилітарний характер. Аналізуючи літературу, присвячену Борисові та Глібу, і прагнучи довести залежність літописної статті 1015 р. від анонімного «Сказанія про Бориса і Гліба», він звертається до нашого сюжету в суто текстологічному плані, повністю абстрагуючись від історичного змісту обох фрагментів.

У «Сказанії...» читаємо: «Посади убо окаяннааго Святопълка въ княжении Пинськѣ» [53], а Ярослава — Новѣгородѣ, а Бориса — Ростовѣ, а Глиба — Муромѣ» [54]. Урізаний характер реєстру цілком зрозумілий, його чітко роз'яснив сам автор: цитований текст називає тільки дійових осіб дальшого оповідання [55], інші Володимировичі агіографа не цікавлять, бо в описуваних подіях не фігурують. (Автор «Сказанія...» мав у розпорядженні повний список новостворених уділів і навіть збирався десь («инъде») спеціально писати про нього.) До того ж він спростив картину, доводячи її до одноланового хронологічного зрізу на момент смерті Володимира. Випущено, зокрема, повідомлення про врядування Ярослава в Ростові — місті Бориса — і про перенесення його до Новгорода після смерті Вишеслава. Перебування старшого Володимировича у славному центрі над Волховом теж лишилося за межами розповіді. Все це видається цілком природним, якщо врахувати завдання, які стояли перед агіографом. М. Ільїна спокусила ілюзорна можливість поповнити список імовірних джерел Початкового зведення «Сказанієм про Бориса і Гліба». Уже мовилося про здивування О. Шахматова вибором

[50] Див.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории.— М., 1938.— Т. 1.— С. 93—94.

[51] Пархоменко В. А. Древняя история России в освещении Ключевского и Преснякова // ВДИ.— 1938.— № 3.— С. 202; его же. Характер и значение эпохи Владимира, принявшего християнство // Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук.— Л., 1941.— Вып. 8.— С. 208—209.

[52] Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник.— М., 1957.— С. 194—197.

[53] Згадування Пінська замість Турова ставить перед дослідниками окрему проблему (див.: Ильин Н. Н. Летописная статья...— С. 197), розглядати яку зараз не будемо. Вважаємо, що тут припустилися елементарної описки (Святополка сплутано зі Святославом, який сидів у Пінську — новому центрі Деревлянської землі).

[54] Успенский сборник.— С. 43.

[55] Там же.— С. 43.

уділів (Ростов та Муром) для князів-мучеників. М. Ільїн уважає, що ці відомості запозичені із «Сказанія...». Цитуючи О. Шахматова, він твердить: «Якщо вилучити з тексту досліджуваної статті 6496 (988) р. дані про княжіння Вишеслава, Ізяслава і Святослава, а також про тимчасове перебування Ярослава в Новгороді [...], які О. Шахматов уважає домислами укладача зведення, то одержимо текст, ідентичний із «Сказанієм...» [56].

На жаль, тут доводиться говорити не тільки про певні натяжки, а й про пряме підтасування фактів. Із переліку: Вишеслав, Ізяслав, Святослав випав Мстислав Тмутороканський. Утім, ця подробиця не має серйозного значення, а лише ілюструє довільність оперування матеріалом. Так само лишаємо осторонь іншу «неточність»: твердження про тимчасове перебування Ярослава «в Новгороді» замість «в Ростові». Але ось зауваження принципового характеру: цитату з О. Шахматова М. Ільїн перериває, не закінчивши речення: «Неясно, чому Ростов відданий літописцем Борисові, Муром — Глібові...». Дальші слова: «...Володимир — Всеволоду» — опущено. Бо, якщо цитувати шахматовський текст повністю, не вдасться аргументувати припущення про «...текст, ідентичний із «Сказанієм», адже у «Сказанії...» Всеволода не згадано.

Гіпотеза М. Ільїна мала б сенс, якби у «Сказанії про Бориса і Гліба» мова йшла тільки про Бориса, Гліба та Всеволода. Насправді перелік «пояснених» у О. Шахматова уділів і перелік «Сказанія...» становлять множини, які перетинаються: частково елементи їх збігаються, а частково — ні. Тут і там згадано Святополка в Турові (Пінську) і Ярослава в Новгороді. У шахматовському реєстрі немає Бориса і Гліба, в реєстрі «Сказанія...» — Вишеслава, Ізяслава, Мстислава і Святослава. Походження відомостей про Всеволода у Володимирі не роз'яснене в обох авторів.

Врешті-решт, гіпотеза про запозичення відомостей стосовно уділів Бориса і Гліба із «Сказанія...» нічого не з'ясовує, бо залишається питання: а звідки ці свідчення потрапили до «Сказанія...»? Навряд чи йдеться про, якщо можна так сказати, неспровоковану вигадку агіографа. Отже, проблему джерела не розв'язано, її лише переадресовано від літопису до житія.

Цього не міг не розуміти М. Ільїн. І він пропонує цілком слушне припущення. Дослідник має за першоджерело синодики та пом'яники, які на Русі були в усіх церквах «для молитовних і богослужбових потреб». Цілком можливо, що в деяких із таких списків були вказівки, де і хто княжив. Один із реєстрів був, з усього судячи, у розпорядженні укладача «Сказанія...», який використав його у скороченому вигляді, про що побіжно застеріг у тексті своєї праці [57].

Але якщо з церковних документів запозичено відомості про уділи Бориса і Гліба, то, цілком імовірно, звідти ж почерпнуто інформацію про розподіл волостей. Іншими словами, навіщо шукати штучні пояснення для зрозумілого сюжету, чи не простіше буде допустити, що в основу літописної довідки під 988 р. покладено факти з реальної дійсності. Літописець перераховує ті центри, у яких сиділи названі ним княжичі Володимирового дому. Агіограф вибрав з того списку креатури, котрі були потрібні йому.

У тому, що саму ідею уділів не вигадав ні літописець, ні, тим більше, агіограф, неважко переконатися, розглянувши інші літописні тексти. М. Ільїн

[56] Ильин Н. Н. Летописная статья...— С. 196—197.
[57] Там же.— С. 197.

не має рації, приписуючи О. Шахматову оцінку свідчень про уділи (Вишеслава, Ізяслава, Святослава, Мстислава і Ярослава) як «домислів укладача зведення». Неможливість такої інтерпретації випливає із самого факту тлумачення, базованого на певних об'єктивних даних.

Княжіння Вишеслава, а за ним — Ярослава в Новгороді надійно зафіксоване джерелами і поза літописною статтею 988 р. Це, передовсім, списки новгородських князів та архиєреїв, уміщені в різних редакціях у більшості зведень, що мають новгородське походження або ж продовжують новгородську традицію [58]. На першому місці там завжди поставлено Вишеслава, а на другому — Ярослава. Оскільки перший помер ще за життя батька, а другий у час, коли той помер, сидів у Новгороді, то принаймні ця частина літописного реєстру дістає цілком достовірне підтвердження. Узагалі, новгородське княжіння Ярослава настільки широко і багатогранно відображене в писемності XI ст. (аж до знаменитої дописки до Остромирового Євангелія [59]), що будь-які дискусії щодо цього можна розглядати не інакше, як історіографічний курйоз.

Але і два інші припущення О. Шахматова базуються на цілком надійній основі. Незаперечним здається твердження про Ізяславів уділ. Названий князь помер 1001 р., про що в літопису маємо спеціальну записку [60]. Під час усобиці, що почалася після смерті Володимира 1015 р., у Полоцьку сидів його син Брячеслав. Як він міг опинитися на тому столі? Брячеслав був онук Володимира, тобто належав до молодшого покоління, тому Станіслав, Позвизд, Судислав, що лишилися без уділів, мали більші права на владу, ніж їхній небіж.

Не витримували порівняння з Полоцьком ні віддалений Муром, ні слабоосвоєна Тмуторокань, ні навіть Деревлянська земля, що на початок XI ст. втратила своє колишнє значення. Недарма полоцький лен у списку уділів стояв на другому місці після Новгорода, а його отримав другий (за старшинством) син великого князя.

Тому важко уявити, що Брячеслав міг одержати Полоцьку волость як особистий дарунок. Безсумнівно, він успадкував її від батька, отже, припущення про утвердження Ізяслава в Полоцьку, родовому місті його матері Рогніди, дістає вагоме підтвердження.

Княжіння Мстислава Володимировича в Тмуторокані надійно фіксоване літописними текстами. Справді, діяльність цього князя щонайтісніше пов'язана з південно-східним кутом давньоруських земель. Під 1014 р. «Повість минулих літ» повідомляє про похід Мстислава проти касогів і про його герць з місцевим князем Редедею [61], знаменитий завдяки «Слову о полку Ігоревім» [62]. У «Повісті минулих літ» підкреслено: «Мьстиславу сущю Тмуторокани...». Саме звідси спритний князь почав похід 1024 р. для завоювання київського столу: «Приде Мьстислав ис Тмуторокани Кыеву, и не пряща его кыяне» [63]. У Тмуторокані Мстислав збудував церкву св. Богородиці [64]

[58] Новгородская первая летопись.— С. 161, 470. Див. також: ПСРЛ.— Т. 15.— С. 16 та інші. На ці реєстри, до речі, посилався О. Шахматов.

[59] Див.: Рыбаков Б. А. Древняя Русь.— М., 1963.— С. 197.

[60] Повесть временных лет.— С. 88.

[61] Там же.— С. 99.

[62] Слово о полку Игореве.— М.; Л., 1950.— С. 9, 378—379.

[63] Повесть временных лет.— С. 99. Про політичні претензії Мстислава на київський престол див.: Бліфельд Д. І. Висла печатка з Білгородки // Археологія.— К., 1950.— Т. 3.— С. 102—110.

[64] Повесть временных лет.— С. 99.

(мабуть, саме її рештки розкопав Б. Рибаков на початку 1950-х рр. [65]). Мстиславів Спаський собор у Чернігові в первісній формі становив зразок тмутороканської архітектурної школи, виразно відмінної від київської.

Таким чином, неспростовні дані підтверджують достовірність літописної статті про розподіл волостей між синами Володимира, принаймні між чотирма з восьми. Але в такому разі відомості, які стосуються решти братів, заслуговують на іншу оцінку, ніж та, що її запропонував О. Шахматов і підтримав М. Ільїн. Обидва дослідники явно недооцінили історичне значення коментованого уривка, не зрозумівши, що сенс його змісту — це данина історіографічній традиції, котра розглядає згадану частину статті 988 р. як елемент родової легенди. У нашому випадку традиція явно була спровокована докладними викладками із сімейного життя Володимира, уміщеними під 980 р. Подані відомості справили на читацьку уяву неабияке враження. У них між іншим теж ідеться про Володимирових синів, принаймні про більшість із них [66]. Але набагато важливіше значення має зв'язок згаданого погляду із загальною концепцією історії Русі, сформульованою так званою «родовою теорією».

Політична влада на Русі, згідно з цією теорією, належала не окремим особам, як на Заході, а великокнязівському дому. Отже, питання про поділ влади на всіх етапах розвитку Київської держави вважалося актуальним. Тому розподіл уділів сприймавсь як річ звичайна [67].

Адепти «родової теорії» мали сильний вплив на пізнішу історіографію, загалом вільну від їхньої концепції. Деякі дослідники, покликаючись на коментований уривок «Повісті минулих літ», заперечували єдиновладдя на Русі. «Іноді всією землею правив, мабуть, один князь,— писав В. Ключевський,— але можна зауважити, що це бувало тоді, коли не лишалося руських дорослих князів. Отже, єдиновладдя до середини XI ст. було політичною випадковістю, а не політичним порядком. Як тільки у князя підростали сини, кожен із них, незважаючи на вік, звичайно ще за життя батька діставав певну область в управління» [69]. Ще рішучіше висловлювалися Д. Багалій [70], С. Платонов [71] та інші. «Розподіл волостей» вони сприймали не як нововведення, а радше як данину традиції, не бачачи, зокрема, принципової різниці між призначенням Ярополка й Олега в 969 р., яких батько залишив тимчасовими управниками через від'їзд Святослава на Балкани, і актом Володимира, котрий понасаджував своїх синів по неосяжній території Русі. Акцентовано на родинному аспекті, мовляв, одержують уділи сини великого князя. А тим часом суть літописного повідомлення в іншому: уділи

---

[65] Рыбаков Б. А. Древняя Тмуторокань // Юбилейная сессия, посвященная 200-летию МГУ: Тезисы докладов исторического факультета.— М., 1955; его же. [Предисловие] // Керамика и стекло древней Тмуторокани.— М., 1963.— С. 4; Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. 1.— С. 164.

[66] Повесть временных лет.— С. 56—57.

[67] Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1959.— Кн. 1.— С. 203—205, 343 і далі.

[68] Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении.— Л.; М., 1928.— Т. 1.— С. 191.

[69] Ключевский В. О. Курс русской истории // Ключевский В. О. Сочинения.— М., 1956.— Т. 1.— С. 169—170.

[70] Багалей Д. И. Русская история.— М., 1914.— Т. 1.— С. 195.

[71] Платонов С. Ф. Лекции по русской истории.— СПб., 1910.— С. 87.

одержують у ролі державців члени великокнязівської родини. Проблема із площини суто родинних стосунків переходить у площину політично-юридичну.

М. Грушевський вбачав у діях Володимира переворот у внутрішній організації держави, хоча сенс цього перевороту не розкрив і не охарактеризував [72]. Б. Греков твердив про «зміну системи управління частинами держави», уважаючи, що «Володимирові пощастило майже всюди (крім в'ятичів) заступити місцевих світлих і великих князів або своїми мужами, або своїми дітьми» [73]. А. Пресняков сенс «розподілу уділів» убачав у прагненні Володимира «зосередити у своїх руках більш безпосередню і дійову владу» над державою [74]. В. Мавродін писав про кінець самостійності окремих земель на Русі, а «посаджених» синів Володимира вважав не князями у власному розумінні цього слова, а управниками, княжими мужами [75]. Б. Рибаков висловив думку, за якою Володимир «управляв Руссю з допомогою дванадцятих своїх синів, посаджених ним у великих містах» [76].

Це — зовсім інша постановка питання. «Розподіл уділів» не тільки не обмежує прерогативи великого князя, а, навпаки, зміцнює його єдиновладдя, допомагає йому оперативно управляти державою. Не поділ влади всередині правлячого класу між його репрезентантами, а використання цих репрезентантів як знаряддя, засобу свого панування — такий зміст адміністративних перетворень Володимира.

Це, врешті-решт, випливає з тексту літописної статті. Кількість округів, виявляється, не дорівнює числові великокнязівських нащадків (8 проти 12) — їхнього батька, очевидно, мало непокоїло те, що хтось неминуче залишиться без волості. Тільки нерозумінням цього можна пояснити намагання наділити «безземельних» принців якоюсь округою. В пізніших літописних зведеннях, зокрема, знаходимо доповнення до списку «Повісті минулих літ»: Станіслав виявляється посадженим у Смоленську, а Судислав — у Пскові. Таку версію читаємо, наприклад, у Тверському [77], Воскресенському [78], Никонівському [79], Софійському першому літописах [80], у зведеннях 1493 р. [81] та 1495 р. [82] Густинський літопис, авторів якого вирізняє виняткова ретельність, не забуває і про таємничого Позвизда (ніде більше не згадуваного), «посадивши» його у Володимирі-Волинському [83].

---

[72] Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1913.—Т. 1.— С. 529; Львів, 1905.— Т. 2.— С. 193.

[73] Греков Б. Д. Киевская Русь.— С. 377.

[74] Пресняков А. Е. Лекции по русской истории.— Т. 1.— С. 93.

[75] Мавродин В. В. Образование древнерусского государства.— Л., 1945.— С. 305—307.

[76] Рыбаков Б. А. Первые века русской истории.— С. 71.

[77] ПСРЛ.— Т. 15.— С. 113.

[78] Там же.— Т. 7.— С. 313.

[79] Там же.— Т. 9.— С. 57.

[80] Там же.— Т. 5.— С. 120.

[81] Там же.— Т. 27.— С. 215.

[82] Там же.— С. 314.

[83] Цей літопис пов'язує «розподіл волостей» з релігійною політикою Володимира: «Посла же съ ними (синами — М. Б.) и священники, заповѣдая сыномъ своимъ, да кождо по всеи области своеи повелѣваетъ учити и крестити людеи, и церкви ставити, еще и бысть» (ПСРЛ.— Т. 2.— С. 259). Критику цієї версії див.: Голубинский Е. История русской церкви.— М., 1901.— Т. I: Период первый, киевский или домонгольский. Первая половина тома.— С. 173—174.

Домисел про Судислава, нібито посадженого у Пскові, тобто у Кривицькій землі, коштом Ізяслава та його нащадків, знаходить свого роду опору в літописному повідомленні про ув'язнення цього наймолодшого княжича у псковській темниці [84]. Але з цієї довідки аж ніяк не випливає, що Судислав був псковським князем або правителем. Ця версія, поза сумнівом, породжена уявленнями про видатну роль, яку Псков відігравав в історії помонгольської Русі.

«Родинну інтерпретацію» літописного повідомлення також спростовує інший факт — вік Володимирових синів на момент постульованого «розподілу уділів». У «Повісті минулих літ» маємо два реєстри великокнязівських нащадків. Перший — уже згадуваний, уміщений під 988 р. у зв'язку з відомостями про адміністративну реформу. В цьому реєстрі 12 імен, розміщених за старшинством. Другий список подано у статті 980 р. у зв'язку з переліком дохристиянських дружин Володимира, тобто у зв'язку з характеристикою сімейного життя великого князя до навернення [85]. Тут фігурує лише дев'ять імен, а саме: Ізяслав, Мстислав *, Ярослав, Всеволод, Святополк, Вишеслав, Святослав, Борис, Гліб. В аналогічних реєстрах, наведених у хроніці Стрийковського [86], «Синопсисі» І. Гізеля [87], «Истории российской» В. Татищева [88] та в інших, фігурує ще Станіслав. Княжичі Позвизд та Судислав, очевидно, були синами християнської жінки Володимира Ганни [89], а тому не згадані серед поганської родини великого князя.

Отже, 10 із 12 синів Володимира (зокрема, усі, які нас цікавлять) народилися до 988 р. Точна дата народження відома лише у двох випадках. Третій син великого князя, Ярослав, народився 979 р., а напівсин-напівнебіж Святополк — наприкінці 980 або на початку 981 р. Першу дату зафіксували літописи. Під 1016 р. у «Повісті минулих літ» зазначено: «И бы тогда Ярослав лѣтъ 28» [90]. А в запису в Софійському соборі про смерть цього князя твердиться, що він помер у 76 літ [91]. За сучасним обчисленням хронологічних інтервалів, виходить, що Ярослав народився 976 р. Але в давній Русі існував інший спосіб обчислень, за яким перший і останній рік рахували окремо [92]. Тому рік народження Ярослава — 979-й — уважали першим, а рік смерті — 1054-й — останнім. Утім, один рік різниці істотного значення не має.

Володимир зійшовся з Ярополковою дружиною влітку 980 р. Невдовзі виявилося, що вона вагітна. Святополк, що народився, отже, міг з'яви-

---

[84] Повесть временных лет.— С. 102.

[85] Там же.— С. 56—57.

* Мстислава названо двічі. Загалом цей реєстр явно не справний. Досить порівняти його з іншими списками, яких маємо чимало. Проблема надто складна і потребує спеціального дослідження.

[86] Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódska i wszystkiej Rusi.— Warszawa, 1846.— T. 1.

[87] Синопсис.— 8-е изд.— СПб., 1798.— С. 53—54.

[88] Татищев В. Н. История российская.— М.; Л., 1963.— Т. 2.— С. 227—228, 234.

[89] Побутує необгрунтована думка, ніби християнський шлюб Володимира був бездітним (див.: Ильин Н. Н. Летописная статья...— С. 113—115). У царівни Ганни, виданої за Володимира, була дочка Марія-Доброгніва, отже, могли бути й сини.

[90] Повесть временных лет.— С. 96.

[91] Там же.— С. 109; Новгородская первая летопись.— С. 182.

[92] Цього способу обчислень вжито в «Повісті минулих літ», а також в інших джерелах («Пам'ять і похвала князю руському Володимирові» Якова Мниха тощо). Див.: Соболевский А. Год крещения Владимира Святого // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца.— 1888.— Кн. II, отд. 2—3.

тися на світ не пізніше ніж через 8—9 місяців, тобто до березня — квітня 981 р.

Точні дати народження решти синів Володимира нам не відомі, але й вони вкладаються у більш-менш визначені інтервали. Вишеслав та Ізяслав були старшими від Ярослава і Святополка, отже, з'явилися на світ до 979 р. Обидва теж були синами Рогніди, тому їхні інтервали — близько півтора року. Вишеслав не міг народитися пізніше 975—976 р. У 969 р., коли Святослав після смерті Ольги вирушав із Києва у другий Болгарський похід, Володимир був ще дитиною («дѣтьску сущо») [93]. Навряд чи мав більше 9—10 літ. Отже, на 975 р. він ледве чи досяг 15-річного віку і не міг набути значного шлюбного досвіду.

Інші Володимирові сини народилися після Святополка, тобто після 981 р., а Позвизд і Судислав, вірогідно, навіть після 988 р. Це деякою мірою орієнтує нас у ситуації, яка є предметом нашого дослідження. 988 р. Володимир не міг призначати своїх синів до уділів, оскільки найстаршому з них виповнилося заледве 12—13 літ. Ярославові було трохи менше 10, а Святополку — 7 або 8 років. Інші — ще молодші, а Судислав, мабуть, народився пізніше. Тому ставити проблему волостей в тому плані, у якому її прийнято було розуміти у старій літературі, недоречно.

Певна річ, можна припустити, що літописна дата умовна. Таке припущення випливає зі змісту наведеного раніше фрагмента. У ньому йдеться не тільки про призначення Вишеслава до Новгорода, а і про його смерть, після якої Ярослава перенесено з Ростова на береги Волхова. Точної дати смерті Вишеслава в літописних текстах немає. В. Татищев називає 1010 р. [94], що цілком вірогідно. У всякому разі, зрозуміло, що сталася ця подія відразу після призначення старшого княжича в ільменський центр. Отже, йдеться у коментованому епізоді «розподілу уділів» не про якийсь один акт великого князя, а про тривалі адміністративні заходи.

Узагалі, сини великого князя, правдоподібно, діставали призначення не відразу, а поступово, тоді, коли підростали і прилучалися до політичної діяльності. У такому разі постає інше запитання: чим пояснити те, що розповідь про реформу вміщено в літопису саме під 988 р.— безпосередньо після оповіді про хрещення і перед інформацією про воєнну реформу? Чому цю розповідь не подано під 980 р., де викладено подробиці із приватного життя великого князя?

Відповідь може бути лише одна: повідомлення про надання уділів літописець уважав належним не до родинного життя, а до державної діяльності князя. Нову адміністративну структуру введено близько 988 р. Реформи кінця X ст. становили єдину, ретельно розроблену політичну програму, яка охоплювала різні сторони суспільного життя. Літописець вибрав головною ту ланку, яка для середньовічного ідеолога була найважливішою,— християнство. Якраз під цим роком — роком хрещення Русі — уміщено розповідь про всі нововведення великого князя.

Із цього, однак, не випливає, що адміністративну реформу, про яку мова, проведено саме 988 р., хоча не підлягає сумніву, що розпочато її десь у той час — з хронологічним відхиленням два-три роки. Здається правдоподібним,

---

[93] ПСРЛ.— Т. 1.— С. 229.

[94] Татищев В. Н. История российская.— Т. 2.— С. 70.

що адміністративні перетворення мали започаткувати низку заходів, а отже, передувати релігійному актові.

Отже, Володимир позапроваджував нові адміністративні одиниці не тому, що дбав передусім про майбутнє своїх синів,— вони, повторюємо, були на той час надто юні, щоб обіймати такі важливі посади. Очевидно, у новоутворені центри призначали посадників з числа сподвижників великого князя. І лише поступово, у міру того, як підростали численні нащадки, Володимир залучав їх до політичного життя, даючи державні доручення.

Літописний текст, таким чином, виявляється набагато вагомішим інформативно, ніж про це заведено думати. Можна більш-менш упевнено твердити, що реєстрові володінь, які в кінцевому підсумку опинилися у руках княжих спадкоємців, у літопису передувала загальна частина, котра повідомляла про суть реформи, але вона випала після неодноразової редакторської правки. Навряд чи можна сумніватися також у тому, що первісний варіант повідомлення про реформу входив до зведення 996 р., автором якого був Анастас Корсунянин [95]. Літописець Ярослава Мудрого (автор Найдавнішого зведення 1037 р.) лише доповнив його відомостями про конкретні призначення після 996 р. Ці відомості, справді, могли бути запозичені з церковних документів.

У 996 р. Ярославу виповнилося 17 літ, Вишеслав та Ізяслав були трохи старшими. Святополк мав 15 або 16 років. Ці четверо принаймні розпочали свою адміністративну кар'єру. Цілком можливо, що до 996 р. до них приєдналися Всеволод [96], Святослав і Мстислав: якщо їм було по 13—15 літ, то вони могли виконувати державні функції під керівництвом досвідчених радників. Але тут маємо деякий сумнів, породжений літописним текстом.

Річ у тому, що порядок перерахування удільних володарів не збігається з реєстром Володимирових синів, поданим тут же, у статті 988 р. У першому Мстислав замикає список. У другому він стоїть на початку, в усякому разі, перед Борисом і Глібом. Всеволод і Святослав теж були старшими за майбутніх мучеників, але у списку волостей названі після них. До того ж, своєю чергою, помінялися місцями.

Чим пояснити таке розходження? Не думаємо, що порядок перерахування у списках продиктований сваволею літописця. Перший перелік, як уже зазначалося, укладено в порядку старшинства синів великого князя. Другий віддзеркалює хронологію конкретних призначень. Першим одержали уділи, розуміється, найстарші сини — Вишеслав, Ізяслав, Святополк, Ярослав. Ярослава перевезено до Новгорода 1010 р., через 14 літ після укладення Анастасового зведення,— отже, ця довідка за всіх умов належить пізнішому літописцеві, тобто авторові Найдавнішого зведення 1037 р. Тому ми маємо підстави думати, що до 996 р. відбулися тільки перші чотири призначення. Від слів: «Умершю бо старѣишему Вышеславу...» — йде доповнення, яке зробив хроніст Ярослава Мудрого.

---

[95] Про це зведення див.: Черепнин Л. В. «Повесть временных лет», ее редакции и предшествующие ей своды // ИЗ.— 1948.— № 25; Тихомиров М. Н. Начало русской историографии // ВИ.— 1960.— № 5; Рыбаков Б. А. Древняя Русь.— С. 173—192.

[96] У скандінавській сазі про Улафа Тригвіссона маємо відомості про смерть Всеволода близько 995 р. Він нібито тікав до Скандінавії і там був убитий. Із цього повідомлення випливає, що названий княжич не тільки почав, а й завершив своє врядування до 996 р. Покладатися на хронологію саги не можна без додаткової аргументації.

Якби існували переконливі причини вважати, що дальший перелік укладено у хронологічному порядку, довелося б визнати, що Борис, Гліб, Святослав, Всеволод і Мстислав одержали свої уділи протягом останніх п'яти літ життя Володимира (1010—1015) і що між 996 та 1010 рр. не було жодного призначення. Але такий висновок доволі ризикований: повідомлення про переведення Ярослава могло бути спровоковане згадуванням його імені й пов'язане з ним із суто формальних міркувань. Борис та брати були попризначувані до своїх волостей протягом попереднього п'ятнадцятиліття. Зокрема, є підстави думати, що Ростов був не першою резиденцією Бориса. Нестор Літописець у своєму «Чтенії про Бориса і Гліба» називає Борисовим уділом Володимир-Волинський [97]. Це, до речі, дало підстави А. Кузьміну говорити про волинське походження великого історіографа [98]. Цілком можливо, що Всеволод замінив у Володимирі майбутнього мученика — так само, як той Ярослава — у Ростові.

Спираючись на вже згадану хронологію саги про Улафа Тригвіссона, що загибель Всеволода датує близько 995 р., деякі дослідники схильні вважати, що, навпаки, Борис замінив у Володимирі Всеволода [99]. Але такий варіант суперечить літописній послідовності називання уділів, у якій Всеволода названо після Бориса. Якщо версія саги про втечу Всеволода до Скандінавії відповідає дійсності, то ця подія сталася після 1010 р., тобто наприкінці Володимирового врядування. Можливо, втеча була пов'язана із змовою Святополка проти названого батька незадовго до смерті Володимира [100].

Кінець кінцем проблема хронологічних уточнень не має для нас вирішального значення. Важливе інше — порядок переліку, який порушує принцип старшинства. Можна, звичайно, припустити, що не всі волості виникли одночасно і що, скажімо, пізнє призначення Мстислава до Тмуторокані пояснюється реальною ситуацією в тій далекій околиці зі складною історичною долею [101]. Можна також уважати, що певне значення мало те, чи вакантне місце: правдоподібно, великокнязівські нащадки, підростаючи, одержували призначення, якщо якийсь удільний центр опинявся без управника. Але ці припущення не знімають головного непорозуміння: чому чергову вакансію не займав старший претендент? Якщо навіть погодитися із припущенням, що когось із княжичів призначено до Ростова чи Мурома раніше, ніж стали вакантними Волинь або Тмуторокань, то з якої причини туди були послані молодші Борис і Гліб, а не старші Всеволод або Мстислав?

Виходить, добираючи кандидата в удільні князі, Володимир керувався не принципом старшинства, а якимись іншими міркуваннями, пов'язаними, мабуть, з особистими достоїнствами претендентів. Борис посів у списку п'яте

---

[97] Срезневский И. И. Сказания о святых Борисе и Глебе.— СПб., 1860.— С. 9.

[98] Кузьмин А. Г. Русские летописи как источник по истории древней Руси.— Рязань, 1969.— С. 131; его же. Начальные этапы древнерусского летописания.— М., 1977.— С. 147—148.

[99] Див., зокрема: Мавродин В. В. Образование древнерусского государства.— С. 308.

[100] Лихачев Д. С. Комментарии к Повести временных лет // Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Т. 2.— С. 343.

[101] Призначення Мстислава, вірогідно, було пов'язане з походом до Криму воєводи Сфенга в союзі з греками в останні роки Володимирового врядування. Див.: Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес // Материалы и исследования по археологии СССР.— М.; Л., 1950.— № 17.— С. 15—16; Скржинская Е. Ч. [Рецензия] // ВВ.— М., 1953.— Т. 6.— С. 266—267.— Рец. на ст.: Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес; Артамонов М. И. История хазар.— С. 136—438 та інші.

місце, випередивши Всеволода, Святослава і Мстислава, отже, батько виділяв його з-поміж синів. У літературі існує традиція розглядати його як спадкоємця, котрого сам Володимир уважав своїм наступником [102]. Але це знову ж таки підтверджує, що надання уділу було не просто сімейною справою. Це був акт державного значення, спрямований на забезпечення інтересів великокнязівського престолу на місцях.

Отже, адміністративна реформа Володимира, його цілеспрямоване прагнення зосередити управління державою в руках представників великокнязівського дому мала чітко виражену спрямованість. Усі заходи були покликані утвердити центральну владу Києва, зміцнити становище верховного володаря Русі, усунути можливих конкурентів — висуванців «племінної» знаті. Володимир добре розумів небезпеку будь-якої узурпації, тому прагнув максимально обмежити можливості для таких спроб. Цій меті слугували й інші реформи, здійснювані дуже наполегливо. Наслідки не забарилися. Русь часів Володимира ступила на шлях швидкого піднесення, що досягло апогею в першій половині XI ст., за Володимирового сина Ярослава, прозваного Мудрим.

Mykhailo BRAICHEVSKYI

ADMINISTRATIVE REFORMS OF ST. VOLODYMYR
(An assessment of the problem based on the chronicle of 988 A. D.)

Prince St. Volodymyr is undoubtedly one of the most outstanding personalities of the European Middle Ages. He made notable and valuable contributions to various spheres of life in Kyiv Rus'. The main objective of Volodymyr's administrative reform (eight independent regions were known to have been created by him) was to enable the rule of the whole country by representatives of the Great Prince's family. All the reforms also aimed at consolidating the central power of Kyiv, strengthening the position of the supreme ruler of Rus', and removing potential rivals (the causes of the so-called „tribal" nobility). As a result of these reforms, Rus' in Volodymyr's time rapidly became a major power, reaching its zenith in the first half of the 11th century.

[102] Див.: Соловьев С. М. История России...— Кн. 1.— С. 205; Грушевский М. Історія України-Руси.— Львів, 1899.— Т. 2.— С. 5; Лихачев Д. С. Комментарии к Повести временных лет.— С. 356 та інші.

Ярослав ДАШКЕВИЧ

РУСЬ І ВІРМЕНІЯ. КОНФЕСІЙНІ ТА КУЛЬТУРНІ КОНТАКТИ IX — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТОЛІТЬ

Конфесійні контакти між Вірменією і Руссю досі не стали об'єктом усебічного дослідження, попри те, що Вірменія перша у світі держава, яка ще наприкінці III ст. проголосила християнство офіційною релігією, і вірменське григоріанство посіло, отже, почесне місце серед стародавніх християнських церков Сходу. Причина лежить передусім у перебільшенні значення географічного чинника (Вірменія і Русь, мовляв, надто віддалені від себе) та національного моменту (на григоріанську церкву, за традицією, дивляться як на церкву, до якої могли належати нібито лише вірмени).

Насправді географічний фактор абсолютизовано. Купці з Вірменії з'явилися у Києві не пізніше X ст.; ал-Ідрісі, автор XII ст., говорить про подорожі мусульманських купців із Вірменії — ці відомості запозичено із джерел X ст.[1]; не бачимо причин, чому одночасно з мусульманами не мали б подорожувати також вірмени. У цьому ж X ст. вірменські товари згадують у Поволжі: ібн-Фадлан під час подорожі 921—922 рр. бачив юрту булгарського царя, вистелену вірменськими килимами[2]. У XI ст. функціонування вірменських факторій у Києві та Криму не підлягає сумніву. Основним предметом вірменської торгівлі на лінії Північ—Південь були коштовні хутра та бурштин, які залишалися традиційним крамом для вірменських купців майже до XVIII ст. Протягом VIII—IX ст. віддалі між південною межею східних слов'ян на підступах до Кавказу, з одного боку, і північною етнічною границею вірменів Закавказзя, з іншого, мінялися. Не існувало географічної відстані між вірменами і русами в їхніх діаспорах, які подекуди (Крим, Болгарія, Греція, навіть Мала Азія) накладалися одна на одну. Не було цих віддалей і для загонів русів, що проривалися на Закавказзя (походи на Партав 914, 943—944 рр.) або марширували по Сірії чи Закавказзі у візантійських колонах (друга половина X—XI ст.), часом поруч із вірменськими відділами (наприклад, у Сіцілії 964 р.)[3].

---

[1] Б е й л и с В. М. Ал-Идриси (XII в.) о Восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования (1982).— М., 1984.— С. 214—215.

[2] К о в а л е в с к и й А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана и его путешествие на Волгу в 921—922 г.— Х., 1956.— С. 137.

[3] Д а ш к е в и ч Я. Р. Русы и армяне. Контактные связи в византийском ареале (X—XIII вв.) // XVIII Международный конгресс византистов: Резюме сообщений.— М., 1991.— Т. 1.— С. 273—274.

Реальна віддаль між русами і вірменами була набагато меншою від географічної відстані між Вірменією і Руссю.

Вірменське місіонерство (духовне — через священиків та світське — коли в носіїв релігії перетворювалися купці) втрачає динаміку лише наприкінці XI ст.[4] Протягом перших століть свого існування григоріанство поширилося не лише на сусідню Албанію, а й на автохтонних або недавно прибулих гірських мешканців (наприклад, на гуннів, сабірів, предків пізніших удинів у IV—VII ст.), що засвідчують, зокрема, досить численні вірменізми в мовах Дагестану. Вірменські місіонери, мабуть, переклали Святе Письмо мовою гуннів-сабірів[5]. На побережжі Азовського моря григоріанство в VI ст. поширювалося серед оногурів[6]. Можливо, що в першій половині VI ст. вірменські місіонери намагалися навертати гефталітів у Бактрії[7]. «Григоріанізувалися» народи, що поселялися на території Вірменії (савардійці, мабуть, тотожні з чорними угорцями,— у середині IX ст., половці — наприкінці XII ст.[8]). Після втрати решток вірменської незалежності (кінець Багратидів 1045 р.) остаточно зникла можливість підтримувати григоріанство політичними засобами. (Григоріанство, проте, поширювалося серед невірменів навіть у XV—XIX ст., а саме серед дагестанських кайтагів, грузинів з вірмено-грузинської контактної зони, черкесів, гірських євреїв та греків Північного Кавказу[9]). Дедалі більша ізольованість григоріанської церкви (після Халкедонського собору 451 р., Двінських соборів 505/507 та 552 рр.) була бар'єром у її відносинах із сусідньою

---

[4] Питання про вірменський прозелітизм у Східній Європі ми поставили у статті: Who are Armeno-Kipchaks? (On the Ethnical Substrate of the Armenian Colonies in the Ukraine) // Revue des études arméniennes. N. S. (далі — REArm).— Paris, 1982.— T. 16.— P. 378—383.

[5] Dumezil G. Une chrétienté disparue. Les Albanais du Caucase // Mélanges asiatiques.— Paris, 1940.— T. 232, fasc. 1.— P. 129—130; Moravcsik Gy. Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres // The Proceeding of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies (Oxford, 5—10 Sept. 1968).— London, 1967.— P. 18—20; Виноградова О. И., Климов Г. А. Об арменизмах в дагестанских языках // Этимология (1977).— М., 1979.— С. 154—158; Гамбашидзе Г. Г. Вопросы христианской культуры и исторической географии Аварии: (В свете результатов Дагестанско-грузинской объединенной археологической экспедиции АН ГССР и СССР) // Известия Академии наук Груз. ССР. Серия истории, архелогии, этнографии и истории искусства.— Тбилиси, 1985.— № 1.— С. 110—121. Климов Г. А. Введение в кавказское языкознание.— М., 1986.— С. 48. Про переклад Святого Письма див.: Zachariah of Mitylene. Syriac Chronicle / Transl. F. J. Hamilton and E. W. Brooks.— London, 1899.— P. 330.

[6] Haussig H.-W. Der historische Hintergrund der Runenfunde in Osteuropa und Zentralasien // Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa,— Wiesbaden, 1985.— P. 94, 116—117 (джерела і література).

[7] Haussig H.-W. Die Runen des Schatzes von Nagy-Szent Miklós in ihrer Bedeutung für die Runenschriften Osteuropas // Runen, Tamgas und Graffiti...— P. 17—18.

[8] Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte.— Leipzig, 1903.— P. 39—40, 302; Maccarthney C. A. The Magyars in the Ninth Century.— Cambridge, 1930.— P. 87—88, 174; Еремян С. Т. Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках // Gitakan ašxatut'yunner / V. M. Molotovi anvan Erevani petakan hamalsaran = Научные труды / Ереванский гос. университет им. В. М. Молотова.— Erevan, 1946.— Hat. 23.— P. 293; Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny.— Wrocław; Kraków, 1956.— T. 1.— P. 221, 233—234, 315.

[9] Barbaro J. Viaggio della Persia // Ramusio G. Navigationi et viaggi nella parte del mondo.— Venetia, 1559.— T. 2.— P. 109; Barbaro J., Contarini A. Travels to Tana and Persia.— London, 1878.— P. 87—88.— (Repr. 1964); Аракелян Г. С. Некоторые вопросы истории переселения армян на северо-западный Кавказ и становления черкесогаев // Кавказ и Византия.— Ереван, 1982.— Вып. 3.— С. 41—44; Мурадян П. М. Армянская эпиграфика Грузии, Картли и Кахети.— Ереван, 1985.— С. 125.

православною та дальшою римською церквами. Там, де існував релігійний вакуум, зокрема на північ від Вірменії, догматичні й обрядові різниці, розуміється, не відігравали ніякої ролі. На місіонерській території григоріанська церква не мала і не могла мати вузьконаціонального характеру. Один з останніх проявів далекої експансії григоріанської церкви в середньовіччі — подорож трьох її єпископів до далекої Ісландії, де вони розгорнули свою діяльність приблизно між 1056—1066 рр. (за свідченнями ісландських джерел — Арі Торгільссона Мудрого і кодексу законів «Сіра гуска»)[10].

Виходить, що ні географічний чинник, ні уявна ізольованість григоріанської церкви не можуть уважатися аргументом на користь тих дослідників, які відмовляються від розгляду релігійних (а отже, і культурних) відносин між Вірменією і Руссю в домонгольський період.

Були і є також інші причини, які перешкоджають дослідженню проблеми в усій її багатогранності. Це засади тих наукових платформ, з яких підходили до виявлення і вивчення (або до невиявлення і невивчення) двобічних контактів. Сучасна російська, а під її впливом і українська найновіша історико-філологічна наука переживають своєрідний ренесанс двох традиційних для Росії наукових напрямів (що однозначно віддзеркалюють тенденції громадсько-політичного життя): західницького і слов'янофільського. У концепціях обох напрямів зовсім немає місця для Азії, навіть якщо йдеться про християнський Схід (пор. новіші праці істориків російської культури М. Вороніна та Д. Лихачова). Недаремне Д. Лихачов намагається переконувати: «Брак літературних зв'язків з Азією є вражаючою особливістю давньоруської літератури. Маю сміливість твердити, що між усіх інших європейських літератур давньоруська література має найменше зв'язків зі Сходом [...] Це, без сумніву, пов'язане з особливою здатністю Давньої Русі чинити опір Азії»[11]. Як якесь побічне і, правду кажучи, патологічне відгалуження сучасного слов'янофільства треба розглядати антивізантійські концепції, запропоновані російською наукою напередодні 1000-річчя християнізації Русі. Якщо вірити Б. Рибакову та його епігонам (також українським, наприклад, П. Толочкові), то вона, Русь, могла дійти до політичного і культурного рівня могутньої європейської держави, обходячись своїм поганським пантеоном, а візантійське християнство лише пригнобило самобутню високорозвинену східнослов'янську (в контексті читаємо — переважно давньоросійську чи просто російську) культуру. Зрозуміло, що для цих трьох напрямів у історіографії маленька Вірменія (навіть як елемент загальновізантійської цивілізації) партнером Великої Русі епохи християнізації просто не могла бути. Євразійський напрям в історіографії, про ренесанс якого говорити важко, захоплювався відносинами Русі та Степу; для якоїсь іншої культури, вірменської наприклад, при такій постановці проблеми не було місця.

---

[10] Macler F. Arménie et Islande // Revue de l'histoire des religions.— Paris, 1923.— T. 87.— P. 236—241; Dachkévytch Ya. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240).— 1ère p. // REArm...— Paris, 1973—1974.— T. 10.— P. 336—340; O. Pritsak. The Origin of Rus'.— Cambridge (Mass.), 1981.— Vol. 1.— P. 479—483; Dachkévytch Ya. R. Les Arméniens en Islande (XI-e siécle) //REArm...—Paris, 1986—1987.—T. 20.— P. 321—336; Дашкевич Я. Р. Армяне в Исландии (XI век) // Скандинавский сборник.— Таллинн, 1990.— Т. 33.— С. 87—97.

[11] Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы.— 3-е изд., доп.— М., 1979.— С. 11.

Існує ще одна причина, чому тема «Вірменія і Русь протягом 500 років узаємних контактів» не посіла належного їй місця у науковій проблематиці. Романтичні, дуже анахронічні за методикою (а переважно якраз без методики), але престижні за зовнішнім ефектом погляди деяких представників сучасної вірменської історіографії, які серйозно сприймають легенди про масову міграцію вірменів на Русь унаслідок сельджуцького удару по Закавказзі, про багатотисячні вірменські військові відділи на службі в київських князів, про мало не вирішальні впливи вірменської архітектури на будівництво Південної Русі, завдали дошкульного удару самій проблематиці, фактично компрометували її. Тему «Вірменія і Русь» почали сприймати як позбавлену раціональних елементів.

Несерйозні погляди на серйозні проблеми частково вдалося перебороти, але такий стан досліджень позначився на вивченні низки питань. Якщо історію міграції, характер найдавніших колоній зуміли з'ясувати на міцній джерельній основі, то чимало питань з історії культури залишаються дискусійними. Вони потребують поглибленого аналізу, на що ми ще звернемо увагу.

На такому загальному тлі (віддаль між Вірменією і Руссю, точніше між вірменами і русами, не була безмежною), за такого стану історіографії (західницька і слов'янофільська течії з антивізантійським відгалуженням останньої, для яких християнська Вірменія опинилася поза полем зору; романтична історіографія з гіперболізацією вірменських елементів) і при обмеженому репертуарі джерел ми прагнутимемо розглянути такі питання:

Вірменський прозелітизм на Русі.

Толерантність чи ксенофобія?

Початки вірменської церковної організації на Русі.

Культурні зв'язки.

Інформаційні зв'язки.

Вірменський прозелітизм на Русі.Період релігійного вакууму, що панував на Русі принаймні одне-два століття до 988 р. (про насичення цього вакууму поганськими богами ледве чи можна говорити серйозно), сприяв продуманій або стихійній місіонерській діяльності, яку взяло на свої плечі не лише духівництво, а й різноетнічне купецтво.

Існує кілька епізодів посередництва вірменів-григоріанців у поширенні християнства на Русі та в її близькому сусідстві, які можуть стати предметом наукової дискусії, хоча відповідні гіпотези потребують дальшої ретельної наукової перевірки і сумлінного обговорення.

1. Описуючи течію Дніпра, Константин Порфірородний назвав — у творі «De administrando imperio» — сучасний острів Хортицю островом святого Григорія. У зв'язку з цим було опрацьовано гіпотезу, що назва острова відображає згадку про мандрівку по пізнішій Русі просвітителя Вірменії святого Григорія[12]. Назву острова досі задовільно не пояснено (переважно цитують погляди автора гіпотези), не підлягає, однак, сумніву, що

[12] Б р у н Ф. О разных названиях Киева в прежнее время // Б р у н Ф. Черноморье.— Одесса, 1880.— Ч. 2.— С. 288—291; е г о ж е. Остров Хортица: Историко-географические заметки // Т а м ж е.— С. 368. Пор.: C o n s t a n t i n e P o r p h y r o g e n i t u s. De administrando imperio.— London, 1962.— Vol. 2. Commentary.— P. 54 (коментар Д. Оболенського). Останнім часом: А й в а в а з я н К. В. Древнерусские источники периода Киевской Руси (XI—XII вв.) о Григории Просветителе, «арменской вере» и «арменской ереси» // Литературные связи.— Ереван, 1981.— Т. 3.— С. 7—10.

невідомим святим міг бути лише той, кого шанували або греки, або вірмени (стверджуємо це, виходячи з торговельного значення шляху з варягів у греки). З іншого боку, ледве чи можна вважати серйозним твердження, що якраз святий Григорій Просвітитель їхав разом з царем Тиридатом до Рима близько 330 р. через причорноморські степи, а саме цим твердженням, обгрунтовував назву острова автор гіпотези. У час написання твору «De administrando imperio» було відомо вже понад 10 святих з іменем Григорій.

2. Ібн-Русте (X ст.) і Гардізі (середина XI ст.), розповідаючи про слов'ян, згадують їхню молитву, яка в арабському переказі нагадує «Отче наш». Було висунуто гіпотезу, що ці відомості арабські автори отримали від вірменів[13], іншими словами, що вірмени (треба думати — купці) мали безпосередній контакт із християнізованими слов'янами. Збудувати міцну підставу для такого припущення важко.

3. Східнослов'янська Біблія-Четья має особливості, непритаманні візантійським та єврейським спискам, але спільні із сірійськими, ефіопськими, вірменськими. Ось деякі текстологічні подробиці. У 5 главі Книги Буття роки життя Мафусаїла у грецьких, єврейських списках, у вульгаті — 782; у сірійських, ефіопських, вірменських і грузинських, а також слов'янських — 802. У 35 главі тієї ж Книги Буття Рахіль, жінку Якова, у більшості грецьких списків згадується на другому місці, у вірменських і слов'янських — на останньому. Є важливі текстологічні відмінності також у Книгах Виходу (2 глава), Ісуса Навина (24 глава). Не наводитимемо інші приклади розходжень, але не підлягає сумніву наявність багатьох аналогій між слов'янськими перекладами, з одного боку, і вірменськими, сірійськими — з іншого[14]. Вірменське посередництво через Кавказ здається найправдоподібнішим поясненням згаданих аналогій.

4. Не дуже ясна справа прийняття християнства південноруським князем Бравалином на початку IX ст., згідно з однією гіпотезою, була реалізована з допомогою вірменів із Сурожа[15]. Усе ж таки треба сказати, що немає джерельних відомостей, які б підтверджували існування вірменської колонії в Сугдеї (Сурожі) на початку IX ст.

5. Було намагання пояснити деякі особливості (докладніше не визначені) християнізації Північно-Східної Русі тим, що там місіонерську діяльність

---

[13] Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.— М., 1962.— Т. 1.— С. 74; М., 1967.— Т. 2.— С. 115—116.

[14] Степанов Н. В. О проблеме славянского перевода Библии // IV Международный съезд славистов: Материалы дисскусии.— М., 1962.— Т. 2.— С. 150—151. Гіпотезу підтримав: Коляда Г. И. О проблеме роли церковнославянского языка как международного культурного (литературного) языка славян // Там же.— С. 156. Проти цієї гіпотези (однак без наведення аргументів): Жуковська Л. П. Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст.— К., 1981.— С. 12. У праці: Рижский М. М. История переводов Библии в России.— Новосибирск, 1978 — гіпотезу ігнорується.

[15] Заїкин В. Християнство на Україні за часів князя Ярополка I (969—979) // Записки Чина св. Василія Великого.— Жовква, 1923—1930.— Т. 3.— С. 16—17. Праця В. Заїкина «Прийняття християнства русинами в Сугдеї на поч. IX в.», підготована до друку, наскільки нам відомо, не побачила світу. Див. також: Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі.— К., 1988.— С. 33—36 (подає частину багатої літератури з цього питання).

проводили спершу представники грузинської та вірменської церков. Цю гіпотезу останнім часом подають як доведений факт[16].

Від цих гіпотетичних конструкцій, з яких, мабуть, лише одна (про вірменське посередництво в поширенні Біблії-Четьї) може і повинна бути відправною точкою дальших досліджень для визначення реальної питомої ваги вірменського елемента в поставлених проблемах, треба відрізняти деякі явні непорозуміння. До них належать, зокрема, такі:

6. Сугдів (согдійців), згаданих у «Житії святого Константина» серед народів, мовами яких перекладено Святе Письмо, помилково ототожнюють з вірменами Криму[17], що мали займатися релігійною пропагандою. Насправді рештки согдійців — іранський острівний етнос — у IX ст. ще існували у Криму.

7. До фантастичних вигадок належить припущення про навернення частини половців у 965 р. (чи в котромусь іншому близькому році) на григоріанство[18]. У 965 р. половців ще не було в Північному Причорномор'ї, а автор гіпотези погано інтерпретував джерело, у якому 965 р. подається як рік християнізації Польщі[19].

8. Усі гіпотетичні моменти, які можна розглядати як прояви вірменського прозелітизму, припадають на період згаданого раніше вакууму. Однак григоріанство навряд чи могло виступити суперником під час Володимирових «шукань віри» — хоч у XV ст. його, григоріанство, і занесли до переліку «богопротивних і богоненавидимих» вір, які Володимир відкинув. Та це вже відгук пізніших конфліктів епохи специфічно московської релігійної нетерпимості (згадка в листі великого князя Василя Васильовича до константинопольського патріарха Митрофана, 1441 р.[20]). У 988 р. григоріанство не могло мати на Русі політичної опори, що підтримувала б престиж вірменської віри.

Окреме місце належить антивірменській полеміці на Русі.

9. Можливо, що попередні спроби ширити григоріанство або й деякі досягнення у цьому на Русі зберігалися у пам'яті XI—XII ст. і якраз таким

---

[16] Лебединцев П. Г. О влиянии Кавказа на ереси, распространенные на Руси // Труды V-го Археологического съезда в Тифлисе (1881).— М., 1887.— С. XXXII. Пор.: Халпахчьян О. Х. Культурные связи Древней Руси и Армении // Проблемы истории архитектуры народов СССР.— М., 1975.— № 2.— С. 5; его же. Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси и Армении.— М., 1977.— С. 38.

[17] Grivec F. Konstantin und Method, Lehrer der Slaven.— Wiesbaden, 1960.— P. 74; Климент Охридски, Константин Преславски и непознане писци, Ћirilo i Metoduje Житија, службе, канони, похвале.— Београд, 1964.— С. 229 (примітка Ђ Трифунтовиħ'а). Пор.: Reháček L. Sugdové v stsl. životе Konstantinové. Poznámku ke Konstantinové benátské polemice proti „trojjazičníkům" // Acta Universitatis Carolinae. Philologica..— Praha, 1971.— N 2—3.— P. 64—65.

[18] Гаркавец А. Н. Две новонайденные армяно-кыпчакские рукописи // Тюркологический сборник (1977).— М., 1981.— С. 79. Із приводу цієї гіпотези див.: Dachkévytch Ya. Who are Armeno-Kipchaks? — P. 357—416 (тут подано давнішу літературу з цього питання); Дашкевич Я. Р. Армяно-кыпчакский язык: этапы истории // Вопросы языкознания.— М., 1983.— № 1.— С. 95—96.

[19] А. Торосович (на якого покликається О. Гаркавець) запозичив у 1626 р. дату «965 рік» із «Хроніки Польщі», написаної вірмено-кипчацькою мовою. Див.: Dackévytch Ya., Tryjanski E. „La Chronique de Pologne" — un monument arméno-kipchak du XVIe siècle // Rocznik Orientalistyczny.— Warszawa, 1981.— T. 42, zesz. 1.— P. 11, 14, 16.

[20] Текст: Акты исторические, собр. и изд. Археографической комиссией / Ред. И. Григорович.— СПб., 1841.— Т. 1.— С. 72; Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1 / Изд. А. С. Павлов.— СПб., 1880.— С. 526.— (Русская историческая библиотека, издаваемая имп. Археографической комиссией; Т. 6).

чином треба пояснювати антивірменські виступи київської православної ієрархії, яка не забувала про свого конкурента в минулому. Ми схильні в такому плані інтерпретувати випади митрополита Іларіона проти монофізитства загалом («Слово о законі та благодаті», 1037—1050 рр.[21]) та виступи проти вірменів зокрема — митрополита Йоанна І в листі до антипапи Климента III (80-ті рр. XI ст.), митрополита Никифора І в посланні до володимир-волинського князя Ярослава Святополковича (початок XII ст.) та ігумена Києво-Печерського монастиря Феодосія Грека в посланні до київського князя Ізяслава Мстиславича (50-ті рр. XII ст.)[22]. Три останні виступи, скеровані, між іншим, також проти вірменів-антихалкедонітів (григоріанців), вийшли з-під пера греків, які, виконуючи свої церковні функції, опинилися на Русі.

Із перелічених гіпотез лише дві заслуговують на увагу і дальше вивчення: про текстологічну історію Біблії-Четьї (гіпотеза № 3) і про антивірменську полеміку в домонгольській Русі (гіпотеза № 9).

Вірменський прозелітизм у Східній Європі не обмежувався можливим поширенням григоріанства. Варто коротко спинитися ще на двох проблемах — вірменів-павлікіанів (розселених, до речі, у не дуже віддаленій від Русі Болгарії) і вірменів-халкедонітів на Русі.

Недавно з'явилося твердження, що принаймні два джерела, переписані й частково перередаговані на Русі домонгольського часу, згадують павлікіанів: Кормча XIV титулів, яка проникла на Русь, мабуть, у середині XI ст. (новгородський Єфремівський список датують початком XII ст.), та один єпітимійник (погано вивчений список кінця XII — початку XIII ст., що зберігається у Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі)[23]. Це твердження, однак, побудоване на поганому розумінні тексту. В джерелах ідеться не про вірменів-павлікіанів, а про єретичних послідовників антіохійського єпископа Павла із Самосати (III ст.) павлікіанців, або адопціоністів, яких ніяк не можна ототожнювати з павлікіанами[24]. Для відредагованих на Русі пам'яток візантійського канонічного права взагалі характерний брак тих правил, що стосувалися Вірменії, бо їх не могли застосовувати на Русі[25]. Ми не знаємо, чи на Русь потрапив хтось з вірменів-павлікіанів, у всякому разі, у домонгольському періоді не спостережено жодного єретичного руху, який можна було б пов'язати з павлікіанством.

---

[21] Нове видання тексту: Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона.— К., 1984.— С. 78—100, 109—127.

[22] Інтерпретація: Dachkévytch Ya. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240).— 2ème p. // REArm...— Paris, 1975—1976.— T. 11.— P. 330—339; Дашкевич Я. Р. Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI—XIII вв.: (Источники исследования темы) // Древнейшие государства на территории СССР...— С. 179—180.

[23] Айвазян К. В. Древнерусские источники...— С. 28—29. Тексти, у яких нібито згадується павлікіанів: Бенешевич В. Н. Канонический сборник XIV титулов со второй четверти VII в. до 883 г.— СПб., 1905; его же. Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. Т. 2. / Подгот. к изд. под общим рук. Я. Н. Щапова.— София, 1987; Русская национальная библиотека им. Н. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурге, отд. рукописей, ф. 304, № 12.

[24] Garsoian N. G. The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and Eastern Provinces of the Byzantine Empire.— The Hague, 1967.— P. 210—220.

[25] Див.: Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв.— М. 1978.— С. 44, 73, 110, 238.

По-іншому стоїть проблема вірменів-халкедонітів (очевидно, грекофільської, а не грузинофільської орієнтації) на Русі. До проявів їхньої діяльності належать три моменти.

1. Вірмени-халкедоніти, у цьому разі вже цілком певно священики, могли принести зі собою східні календарні системи, що відбивалося в руському літописанні [26].

2. З Вірменією, дуже правдоподібно, пов'язана загадкова поява на Русі церковної десятини (як відомо, у Візантії її не було, лише на східних окраїнах імперії вона появилася під вірменським впливом). До складу гіпотези про вірменські джерела десятини ввійшла скомплікована конструкція про шлях переходу цього інституту з Малої Азії на Русь [27]. До цих міркувань можна додати, що десятина у Вірменії, справді, згадується у правилах святого Сагака Партева (помер 438 р.) і албанського царя Вачагана (кінець V ст.) — її підтвердив «Судебник» Мхітара Гоша [28]. Інститут десятини міг перейти на Русь безпосередньо від вірменів-халкедонітів грекофільського напряму.

3. Поширення культу святого Григорія Просвітника (Грігор Лусаворіч) і святої Ріпсіме (Гріпсіме) на Русі. На цю тему написано досить багато, але в доволі сумнівному трактуванні. При цьому замовчують, що Григорій Просвітник і Ріпсіме були для Русі не вірменськими григоріанськими святими, а святими вселенської православної церкви. З діяльністю вірменів-халкедонітів ми пов'язували б зображення святого Григорія згідно з іконографічними канонами григоріанської, а не візантійської церкви (див. далі).

На Русі вірмени-халкедоніти грекофільської орієнтації безслідно розчинилися у грецькому, а пізніше — у руському середовищі, так само, як і можливі вірмени-халкедоніти русофільської орієнтації.

Толерантність чи ксенофобія? Згадані виступи київських православних ієрархів — переконливе свідчення неприхильного ставлення церковної верхівки до вірменів. Місцевий антагонізм (можливі досягнення вірменського місіонерства на Русі в минулому, купецьке суперництво протягом століть), зрештою, не доводив до міжетнічних конфліктів (як це траплялося хоча б з євреями та караїмами Києва). Нехіть ієрархів відбиває принципово вороже ставлення візантійської церкви до монофізитів. І хоча руські переклади і переробки грецьких антивірменських памфлетів («Про безбожну вірменську віру» св. Никона, X ст.; «Догматична всеозброя» Євфимія Зігадена, XI ст.; серія викривальних писань псевдокатолікоса Ісаа-

---

[26] Про проблематику дослідження див.: Данилевский И. Н. Нерешенные вопросы хронологии русского летописания // Вспомогательные исторические дисциплины.— Л., 1983.— Т. 15.— С. 68—69.

[27] Поппэ А. В. Истоки церковной организации древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств: Материалы научной сессии польских и советских историков (Киев, 1969 г.).— К., 1972.— С. 136.

[28] Kanonagirk' hayoc' / Ašxat. V. Hakobyani.— Erevan, 1971.— Hat. 2.— P. 235, 236, 98; рос. переклад: Мхитар Гош. Армянский судебник.— Ереван, 1954.— С. 36,42. На вірменські джерела звернув нашу увагу в 1975 р. покійний акад. Л. Хачікян.

ка, XI або XII ст.)[29] були виготовлені вже в післямонгольський період, коли й поширилася легенда про Арцівуріїв піст (встановлений нібито григоріанцями для відзначення смерті собаки святого Єаркіса[30]), що в парадоксальний спосіб відобразилося у назві Саркісового тижня в українському православному календарі[31], важко сумніватися у тому, що грецькі ієрархи на Русі не були обізнані з візантійською антивірменською літературою. Під впливом такої літератури були й окремі фанатики на кшталт монаха Агапіта («Києво-Печерський патерик»), що вибухнув прокльонами, коли до його келії ввійшов осквернитель-вірменин.

З іншого боку, відомості про умови життя вірменів на Русі, які збереглися у творах давньоруської (той же «Києво-Печерський патерик»[32]) та вірменської («Житіє святих Бориса і Гліба»[33]) літератур XII — першої половини XIII ст., свідчать, що теологічно обгрунтована ксенофобія не виходила поза церковну верхівку. Поряд з фанатичним виступом Агапіта патерик змальовує досить ідилічну картину: вірменський лікар на послугах у київських бояр і чернігівського князя Володимира Мономаха, вільний доступ вірменів до Печерського монастиря; житіє згадує про такий же доступ вірменських купців до мощей святих Бориса і Гліба. Усе це не вкладається у поняття нібито ксенофобних настроїв руського оточення.

У Києві вірмени могли розраховувати на окремий квартал. Ми схильні бачити його також у домонгольський час приблизно — за традицією — в

---

[29] W e b e r S. Über die Versuche den Verfasser der Invektiven gegen die Armenier: Migne, Patrologia Graeca 132, S. 1154 ff. zu bestimmen // Yušarjan = Huschardzan. Festschrift aus Anlass des 100-jährigen Bestandes der Mechitharisten-Kongregation in Wien (1811—1911)...— Vienna, 1911.— P. 175—180; G a r i t t e G. Les écrits antiarméniens dits du catholicos Isaac // Revue d'histoire ecclésiastique.— Louvain, 1950.— Vol. 45.— P. 711—715; G r u m e l V. Les invectives contre les Arméniens du „catholicos Isaac". // Revue des études byzantines.— Paris, 1956.— Vol. 14.— P. 174—194; G a r i t t e G. La source grecque des „Trente article" géorgiens contre les Arméniens // Handēs amsawreay = Handes amsorya. Zeitschrift für armenische Philologie.— Vienna, 1976.— N 1—12.— P. 111—116. Тексти: А. Л-ъ [К а в е л и н Л. А.]. Греческие сказки об армянской вере, перешедшие в нашу древнюю русскую письменность (из рукописи конца XVI в.) // Чтения в Имп. обществе истории и древностей российских.— М., 1879.— Кн. 1.— С. 1—4; Д м и т р и е в с к и й А. Богослужение в русской церкви в XVI веке.— Казань, 1884.— Ч. 1. Приложения.— С. 54—60; Б е н е ш е в и ч В. Н. Древнеармянская кормчая XIV титулов...— С. 178—181. Наші розшуки рукопису праці А. Попова «Полемические статьи греков и латинян против армян, собранные из древне-русских рукописей», що зберігалася в особистому архіві М. Еміна (див.: Э м и н Н. О. Переводы и статьи по духовной армянской литературе за 1859—1882 гг. Апокрифы, жития, слова и др.— М., 1897.— С. 353), не дали результатів. В архіві М. Еміна (тепер у Музеї літератури і мистецтва Академії наук Вірменії, Ереван, фонд 50) та в архіві Лазаревих (тепер Матенадаран, Єреван, фонди 87—92) цієї праці немає.

[30] Ф р а н к о І. Із старих рукописів. VII. Зразок релігійної сатири: песій піст // Житє і слово.— Львів, 1895.— Т. 3.— С. 469—473; К р и м с ь к и й А. «Мерзотний піст вірменський арцівуріїв» // К р и м с ь к и й А. Розвідки, статті та замітки.— К., 1928.— С. 52—72. Пор.: М е л и к с е т-Б е к о в Л. Грузинский извод Сказания о посте «араджавор» // Христианский Восток.— Пг., 1916.— Т. 5, вып. 2.— С. 73—111.

[31] Материалы для археологического словаря // Древности.— М., 1880.— Т. 8.— С. 17—18, 37.

[32] Текст: А б р а м о в и ч Д. Києво-Печерський патерик: (Вступ, текст, примітки).— К., 1931.— С. 128—132. Підсумки інтерпретації: D a c h k é v y t c h Y a. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240).— 2ème p....— P. 323—330.

[33] Текст: Le synaxaire arménien de Ter Israel / Publ. et trad. par le G. B a y a n // Patrologia orientalis.— Paris, 1930.— T. 21.— P. 397—403, 770—779. Інтерпретація: D a c h k é v y t c h Y a. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240). 2ème p. ...— P. 346—375; А б г а р я н Г. В. К проблеме предполагаемой греческой версии «Сказания о Борисе и Глебе» // Русская и армянская средневековые литературы.— Л., 1982.— С. 235—254.

цьому ж місці на Подолі, де в післямонгольський період було збудовано вірменський кам'яний кафедральний собор, недалеко від фундаментів якого знайдено рештки майстерні для обробітку бурштину (характерне для вірменів ремесло) XIII ст. (матеріали розкопок 1975 р.) [34]. Вірмени у столиці підлягали певній регламентації, яка полягала у визначенні території національного кварталу в торговельно-ремісничій частині міста, але цим, мабуть, і обмежувалися заходи до азіатських прибульців. Зрештою, саме такої, суто формальної, регламентації вимагали набагато суворіші візантійські теологи (пор. лист кітрійського єпископа Йоанна до діррахійського архиєпископа Константина Кавасіли, кінець XII — початок XIII ст. [35]), а навіть фанатично настроєні київські митрополити-греки не могли висувати штивніших вимог. Якщо б не було толерантності, то не було б вірменської колонії, не було б торговельної діяльності купців на лінії Південь—Північ, не було б вільного переїзду вірменських єпископів до Ісландії у середині XI ст., не було б ненав'язливої пропаганди православ'я серед вірменських мешканців Русі. Ця толерантність Києва політично контрастує з не набагато пізнішою дискримінацією і обмеженнями, характерними для Північно-Східної Русі.

Вірменська церква далекого Закавказзя стежила за подіями релігійного життя на Русі. Степаннос Таронеці згадав у «Загальній історії» під 1000 р. про те, що руси прийняли християнство [36]. Видатний представник теологічно-літературної галпатсько-санагінської школи Грігор Тутеорді (друга половина XII ст.) знав про тенденції у церковному житті на Русі. Недарма в запалі антивізантійської полеміки він закликав у 1178—1179 рр. кілікійського католікоса Грігора IV Тла шукати собі союзників проти Візантії серед франків (тобто римських католиків), сірійців і русів якраз тоді, коли відносини між Києвом і Константинополем були напруженими й Київ прихильно ставився до контактів з папою (під 1169 р. у Никонівському літопису занотовано посольство з Риму) [37]. До завуальованих антивізантійських тенденцій вірменська церква цілком правильно зарахувала виникнення культу власних національних святих (святих Бориса і Гліба) та ство-

---

[34] Археолог Г. Івакін спершу не зумів зідентифікувати будівлю. Див.: Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження київського Подолу (1974—1975) // Археологія Києва: Дослідження і матеріали.— К., 1979.— С. 53; Івакін Г. Ю. До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // Там же.— С. 115—119; його ж. Оповіді про стародавній Київ.— К., 1982.— С. 100; его же. Киев во второй половине XIII—первой половине XVI в.: Автореф. дис.... канд. ист. наук.— К., 1985.— С. 9; Дашкевич Я. Р. Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV—XVIII вв.) // Patma-banasirakan handes = Историко-филологический журнал.— Erevan, 1987.— № 2.— С. 64, 69.

[35] Ἰωάννου τοῦ ἐπίσκοπου Κίτρου «Ἀποκρίσεις πρὸς Κωνσταντῖνον ἀρχιεπίσκοπον Δυῤῥαχίου τὸν Καβάσιλαν» // Patrologiae cursus completus... Series Graeca.— Parisiis, 1881.— T. 119.— Col. 977—978.

[36] Текст: Step'anawsi Tarawnec'woy Asołkan Patmut'iwn tiezerakan. Erkrord tragrut'iwn [Степанос Таронеці Асолік. Загальна історія. 2-е вид.].— SPb., 1885.— P. 276—277; переклади: Степ'анос Таронский Асох'ик. Всеобщая история / Пер. с арм. и объяснена Н. Эминым.— М., 1864.— С. 200; Kawerau P. Arabische Quellen zur Christianisierung Russlands.— Wiesbaden, 1967.— S. 42—44.

[37] Текст Грігора: Zołovacu [Збірник] священика Лукаса, XVII ст.— Матенадаран, Єреван, рукопис № 2966, арк. 63а; Ter-Mik'elyan A. Mijin dareri kat'utikosneri jgtumnern ekełec'akan xałałut'yan hamar // Ararat.— Vałaršapat, 1893.— № 4.— P. 349. Інтерпретація: Dachkévytch Ya. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240).— 2ème p. ...— P. 343—346; Xač'ikyan L. Hayere hin Moskvayum ev Moskwa tanoł čanaparhneri vra = Армяне в древней Москве и на путях, ведущих в Москву // Banber Matenadarani = Вестник Матенадарана.— Erevan, 1980.— № 13.— P. 45.

рення національної агіографії (житіє згаданих святих). У саме такому ракурсі треба розглядати паломництво вірменських купців до вишгородської церкви-гробниці святих Бориса і Гліба та, врешті, переклад житія святих безпосередньо з руської мови на вірменську (лінгвістичні дані свідчать, що перекладачем був вірменин, який знав руську мову в її розмовному південному варіанті,— інакше важко пояснити наявність рис південного діалекту, характерних для української мови, у вірменському перекладі) [38]. Скорочений варіант перекладу «Житія святих Бориса і Гліба» увійшов до вірменської Мінеї-Четьї, мабуть, у 30-х рр. XIII ст. і залишився у ній до сьогодні.

Православна церква на Русі в дечому сприяла русофільським тенденціям серед вірменів. Фрескові зображення святого Григорія Просвітника (навіть з порушенням візантійського канону, із закавказьким відтінком [39]) і святої Ріпсіме в найвеличніших храмах домонгольського часу (київська свята Софія, навгородський собор святого Спаса Нередиці [40]), виготовлення ікон святого Григорія можна розглядати як своєрідний прояв пропаганди, розрахованої на вірменів. У розумінні православної церкви та згідно з історичною правдою Григорій Парфіанець і Ріпсіме були діячами єдиної вселенської церкви до халкедонського розколу. Появу їх фрескових зображень ледве чи можна розглядати як намагання поширити серед русів культ патріарха Великої Вірменії та вірменської дівиці [41]. Послідовнішим є погляд на ці зображення як на бажання повернути «блудних овечок» до лона єдиної церкви. Рідні святі притягали — про це свідчать вірменські графіті, якими покрито дві згаслі фрески київської святої Софії. У них не без підстав вбачали зображення святого Григорія і святої Ріпсіме [42]. І хоча ці графіті пізнішого походження, важко припустити, що вірмени стали приходити до напівзруйнованої святої Софії лише у XVI—XVII ст., щоб там поклонитися своїм святим.

Повернення до лона вселенської церкви — таким був той ідеал, до якого намагалося привести вірменів також київське духівництво. Недаремне сюжет віровідступництва — перехід із григоріанства на православ'я вірменського лікаря з Києва — посідає мало не центральне місце в печерсько-

[38] Дашкевич Я. Р. До історії українського г: (Графема г у вірменській передачі першої половини XIII ст.) // Slavia.— Praha, 1977.— N 3.— S. 227—235.

[39] Меликсет-Бек Л. М. Древняя Русь и Армения: (Взаимоотношения и мифо- и словотворческие встречи) // HSSR Git. Akademiayi N. Ya. Mari anvan Lezvi instituti Ašxatut'yunneri žołovacu = Сборник трудов Института языка им. Н. Я. Марра Академии наук Армянской ССР.— Erevan, 1946.— № 1.— P. 120—121.

[40] Про Київ див. посилання 42. Про Новгород: Халпахчьян О. Х. Культурные связи Древней Руси...— С. 10—11.

[41] Існування такого культу даремне намагається довести К. Айвазян. Див.: Айвазян К. В. Древнерусские источники...— С. 5—92; також: его же. Культ Григория Армянского, «арменская вера» и «арменская ересь» в Новгороде (XIII—XVI вв.) // Русская и армянская средневековые литературы.— Л., 1982.— С. 255—332. Критичні зауваження: Каковкин А. Я. Житийная икона Григора Лусаворича из собрания Русского музея // Patmabanasirakan handes.— Erevan, 1985.— № 3.— С. 196—202. До питання про поширення культу святого Григорія див.: Мурадян П. М. Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя // Кавказ и Византия.— Ереван, 1982.— Вып. 3.— С. 5—20.

[42] Григорян Г. Армянские надписи киевского собора святой Софии // Traber hasarakakan gitut'yunneri = Вестник общественных наук.— Erevan, 1979.— № 4.— С. 86—87; Логвин Г. Украинско-армянские средневековые художественные связи // II Международный симпозиум по армянскому искусству: Сборник докладов (Ереван, 1978).— Ереван, 1981.— Т. 3.— С. 312; Высоцкий С. А. Киевские граффити XI—XVII вв.— К., 1985.— С. 39.

му житії блаженого Агапіта. Не відомо, чи багато антихалкедонітів перейшло до халкедонітів, але те, що такі випадки бували, не підлягає сумніву. Після переходу через конфесійний бар'єр колишні антихалкедоніти та їхні потомки зникали в довколишньому руському морі.

Початки вірменської церковної організації на Русі. Попри православно-григоріанський антагонізм і панівне становище православної церкви на Русі, переслідувань вірменів не було. Вони, як єдина зі східних неправославних християнських церков, отримали можливість заснувати власну церковну організацію на Русі.

Вірменський переклад «Житія святих Бориса і Гліба» — непряме свідчення того, що в Києві існувала григоріанська парафія. Переклад вийшов з-під пера освіченої людини, яка орієнтувалася у віросповідних тонкощах — такою людиною міг бути тільки священик.

Традиція, правда пізня, записана у другій половині XVII ст. у Львові французьким театинцем Л.-М. Піду де Сент-Олоном, який добре знав вірменське середовище (див. його «Коротку реляцію», 1669 р.), говорила, що «первісною столицею вірменського архиєпископа був Київ, де архиєпископ звався патріархом [...], так, як тепер [...] патріарх у Константинополі. Він (київський архиєпископ.— Я. Д.) міг висвячувати єпископів». В іншому місці реляції місіонер зазначив, що «Луцьк став столицею вірменського архиєпископства після Києва» [43]. Конкретніше про вірменське єпископство в Києві та місце, де стояв кафедральний собор на Подолі, відомо з післямонгольських часів [44]: у 1371—1378 рр. згадується останній київський вірменський єпископ Яків (Гакоб). У XIV ст. через велику міграцію, викликану монголо-татарським наступом на Закавказзя, мережа вірменських єпископств дуже зросла — тоді відомі єпископи, подекуди архиєпископи в Кафі, Тані, Сараї, Києві, Львові. Мабуть, були вони і в Луцьку. Якщо ж, однак, враховувати, що київське вірменське єпископство існувало в XIV ст. у місті, зведеному тоді до рівня мало не прикордонної застави, то не виглядає правдоподібним, щоб це єпископство несподівано виникло у справжній закутині. Воно, мабуть, продовжувало існувати, згідно з домонгольською традицією, як найдавніший і тому найавторитетніший вірменський духовний центр на Русі.

Культурні зв'язки. Наведена раніше фраза Д. Лихачова про «брак літературних зв'язків з Азією», сказана не в полемічному запалі, а після глибокого (треба думати) аналізу матеріалу, наскрізь фальшива. Давньоруська література і давала свої сюжети Вірменії, і брала від Вірменії її літературні твори. У вірменський синаксар як органічна його частина ввійшло «Житіє святих Бориса і Гліба», перекладене спершу в повній редакції (вона не збереглася; переклад був виготовлений, мабуть, у другій половині XII ст.), а потім вже вірменським редактором (раніше 1240 р., тобто до знищення церкви-гробниці святих братів монголо-татарами) скорочене для потреб Мі-

---

[43] P i d o u L. M. Krótka wiadomość o obecnym stanie, początkach i postępie misji apostolskiej do Ormian w Polsce, Wołoszczyźnie i sąsiednich krajach... aż do 1 kw [ietnia] 1669 r. // Żródła dziejowe.— Warszawa, 1876.— T. 2.— S. 17, 14.

[44] D a c h k é v y t c h Y a. Les Arméniens à Kiev (de la deuxième moitie du XIIIe au XIIIe siècle) //Armenian Studies = Études arméniennes. In memoriam Haig Berbérian.— Lisboa, 1986.— P. 189—192. Нові публікації джерел, у яких мовиться про вірменську дерев'яну церкву в Києві у 1584 р. (Г р у н е в е г М. З подорожніх записок. Уривок про Київ // Київська Русь. Культура, традиції.— К., 1982.— С. 119), змушують нас змінити висловлену раніше думку про те, що вірменський мурований собор проіснував до 1651 р. Тепер ясно, що мурований собор було зруйновано, можливо, під час татарського нападу 1482 р., а на його місці збудовано дерев'яну церкву.

неї [45]. Було висунено також гіпотезу, що деякі положення «Слова о законі та благодаті» Іларіона відбилися у творах католікоса Нерсеса Шноргалі (XII ст.) [46].

Безпосередньо з вірменської (а не з сірійської чи грецької, як уважалося донедавна) на церковнослов'янську мову було перекладено в Київській Русі ранньосередньовічний шедевр «Повість про Акира Премудрого». Це доводить простий текстологічний аналіз: більшість повчань і притч слов'янської редакції збігаються з вірменською редакцією повісті й не сходяться з текстами в інших редакціях. Повість перекладено з вірменської у XI — першій половині XIII ст. [47] Можливість перекладу повісті в Болгарії, де ставлення до вірменів, переважно єретиків-павлікіанів, було вороже,— малоймовірна.

Було висловлене припущення, що «Девгенійове діяння» — первісний грецький текст повісті — потрапило на Русь від вірменів-павлікіанів, розселених у Малій Азії, за посередництва русів з експедиційного корпусу у складі візантійських військ [48]. Така конструкція здається нам дуже штучною.

Набагато складнішими були зв'язки в різних ділянках мистецтва. Попри більш як сторічні пошуки аналогій між пам'ятками південно-руської і вірменської архітектури (пошуки, які свого часу помітно пожвавилися під впливом блискучих ідей Й. Стжиговського про залежність західноєвропейської кам'яної архітектури від вірменської [49]), переконливих доказів вірменського пріоритету й давньоруського епігонства знайдено не було [50]. Збільшується, правда, перелік південноруських пам'яток, для яких добирають паралелі в архітектурних формах, плані, конструктивних засобах

---

[45] D a c h k é v y t c h Ya. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240). 2ème p. ...— P. 374.

[46] Р о з о в Н. Н. К изучению русско-армянских культурных связей древнейшего периода: (Русский митрополит Иларион и католикос Нерсес) // Banber Erevani hamalsarani = Вестник Ереванского университета.— 1970.— № 2.— С. 197—203; е г о ж е. К изучению русско-армянских связей древнего периода: (Митрополит Иларион и католикос Нерсес Шнорали) // Литературные связи.— Ереван, 1973.— Т. 1.— С. 62—73.

[47] M a r t i r o s y a n A. Xikari ziuyc'i slavonakan xmbagrut'yan skzbnałbyure = Первоисточник старославянской редакции Повести об Акире Премудром // Banber Matenadarani.— Erevan, 1969.— № 9.— P. 23—47; e j u s d. Patmut'iwn ev xratk' Xikaray imastnoy. Girk' 2 = История и поучение Акира Премудрого. Кн. 2.— Erevan, 1972.— P. 153—158, 248—253; е г о ж е. История и поучение Хикара Премудрого: Автореф, дис. ... д-ра филолог, наук.— Ереван, 1970. Пор. також: Г р и г о р ь е в А. Происхождение славянских текстов повести об Акире Премудром // Археологические известия и заметки.— М., 1898.— Т. 6, № 11—12.— С. 353—359 (низка важливих спостережень про вірменізми у слов'янському перекладі, від яких Григорьєв пізніше відмовився).

[48] А р у т ю н о в а - Ф и д а н я н В. А. «Рузы» в Закавказье (X век) // Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения В. Т. Пашуто (Москва, 1988 г.): Тезисы докладов.— М. 1988.— С. 6.

[49] Про критику ідей Й. Стжиговського див.: К у р б а т о в Г. Л. История Византии: (Историография).— Л., 1975.— С. 115, 189. Сучасний стан проблеми: G o s s V. P. Armenian Art and the Medieval West: Some Good Evidence and Hasty Conclusions // Atti del III Simposio interazionale di arte armena (1981).— Venezia, 1984.— P. 237—251. Конкретно щодо Русі див.: Z a l o z i e c k y W. R. Byzantinische Baudenkmäler auf dem Gebiet der Ukraine // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. N. F.— Breslau, 1927.— Bd. 3, H. 2.— P. 209—230; й о г о ж. Софійський собор у Києві і його відношення до візантійської архітектури // Записки Чина св. Василія Великого.— Жовква, 1928—1930.— Т. 3.— С. 305—319 (згадує свої попередні праці на цю тему).

[50] Пор. історіографічний огляд: Р е м п е л ь Л. И. Искусство Руси и Восток как историко-культурная и художественная проблема // Р е м п е л ь Л. И. Искусство Среднего Востока.— М., 1978.— С. 212—254.

київських та галицьких храмів з Вірменією [51], але не всі автори цих аналогій переконані в їх закономірності. Запропоновані «гіпотези» (пишемо в лапках, бо справжня наукова гіпотеза вимагає сумлінної аргументації, якої у даному разі переважно немає) не вкладаються у систему. Якщо б навіть удалося довести обгрунтованість гіпотези, залишається неясним шлях проникнення елементів вірменської архітектури і будівництва в Південну Русь. Загалом, можливо, що вони прийшли вже органічно вплетені в те єдине ціле, яке ввійшло до історії світового мистецтва під назвою візантійської архітектури. Емоційні спроби виводити всю білокам'яну архітектуру Південної Русі безпосередньо з Вірменії [52] лише на тій підставі, що вона кам'яна, не витримують критики. Найслабша ланка цієї гіпотези — техніка кам'яного будівництва. Вона цілком різна у Вірменії та в Південній Русі. Обгрунтованішими здаються міркування про міцні зв'язки південноруського будівництва з романським (з погляду техніки зокрема) [53]. Поки що не знайдено переконливих слідів діяльності вірменських будівничих у Південній Русі. Перебування їх у торговельних, за своїм характером, колоніях не здається нам правдоподібним. У Київській та Галицькій Русі не знайдено типових проявів діяльності вірменських майстрів — їхніх каменярських знаків. Закономірним для Галицької Русі буде твердження про вплив галицької архітектури домонгольського часу на місцеву вірменську архітектуру [54].

Інакше стоїть ця проблема стосовно архітектури Володимиро-Суздальської Русі, де зв'язок скульптурного декору храмів (наприклад, Дмитріївського собору у Володимирі, кінець XII ст.; Георгіївського собору в Юр'єві-Польському, перша половина XIII ст.) з вірменським мистецтвом не підлягає сумніву [55], хоча це гаряче заперечують, зокрема, М. Воронін, В. Ла-

---

[51] Zachariewicz J. Opis architektoniczny //Szaraniewicz J. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882.— Lwów, 1883.— P. 183—185, 188; Pełeński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i żródeł archiwalnych.— Kraków, 1914.— P. 11, 48; Janusz B. Zabytki architektury Lwowa // Lwów dawny i dzisiejszy.— Lwów, 1928.— P. 19—24; Січинський В. Замкова церква св. Миколая у Львові.— Львів, 1936.— С. 20, 24, 28, 35; Логвин Г. Украинско-армянские средневековые художественные связи... С. 313—314; Асєєв Ю. С. Архітектура придніпровської Русі часів «Слова о полку Ігоревім» та вірменське зодчество доби Захаридів // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період.— К., 1983.— С. 8—13.

[52] Халпахчьян О. Х. Культурные связи Древней Руси...— С. 13—22; его же. Культурные связи Владимиро-Суздальськой Руси...— С. 15—22. Пор. рецензію (до речі, з фактичними помилками) Г. Вагнера: Советское искусствоведение.— 1978.— № 1.— С. 399—405; Халпахчьян О. Х. Строительная деятельность армян на территории Восточной Европы // II Международный симпозиум по армянскому искусству (Ереван, 1978): Сборник докладов.— Ереван, 1981.— Т. 3.— С. 380; Могитыч И. Р. Крещатые церкви Гуцульщины // Архитектурное наследие.— М., 1979.— Т. 27.— С. 96, 103—107.

[53] Залозецький В. Між Окцидентом і Візантією в історії українського мистецтва // Мистецтво і культура.— Львів, 1939.— № 1.— С. 5—17; Красковська Л. Західні впливи в українській архітектурі X—XIII ст. // Збірник Українського наукового інституту в Америці.— Сен-Пол (Мінн.); Прага, 1939.— С. 110—128.

[54] Żyła W. Katedra ormiańska we Lwowie.— Kraków, 1919.— P. 79; Голубець М. архітектура старого Львова // Світ.— Львів, 1928.— № 7.— С. 8—9; Січинський В. Архітектура катедри св. Юра у Львові.— Львів, 1934.— С. 42; Овсійчук В. А. Українське мистецтво XIV—першої половини XVII ст.— К., 1985.— С. 33.

[55] Халпахчьян О. Х. Культурные связи Древней Руси...— С. 22—26; его же. Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси...— С. 25—67.

зарєв, Г. Вагнер. Треба думати, що роль посередника відігравала вірменська кам'яна архітектура Поволжя [56], яка, однак, не дійшла до нас.

Спроби знайти сліди діяльності руських майстрів фрескового живопису в Ані на початку XIII ст. не викликають довір'я [57].

Не дослідженими залишаються можливі контакти в мистецтві книги. Окремі збіги в орнаментиці та мініатюрі давньоруських і вірменських рукописів [58] потребують тривалої та наполегливої дослідницької праці. Результатом її мала б стати систематизація всіх складових елеметів за генетичною ознакою. До сьогодні залишається неясною методична підстава такої «етнічної систематизації» мистецьких елементів. І тут знову на передній план висувається питання про реальність диференціації між специфічно візантійськими і питомо орієнтальними елементами з пізнішим виділенням типово вірменських ознак зі східного внеску до візантійського мистецтва книги.

Реальним був вірменсько-руський обмін виробами художнього ремесла — експорт з Русі ковтків так званого київського типу до Двіна й узагалі на Закавказзя, енколпіонів на Північний Кавказ (XII—XIII ст.) [59] та імпорт на Русь, у Поволжя, Тмуторокань чорних, деколи інкрустованих скляних браслетів із Закавказзя, а також взірців кілікійської торевтики XII ст. (вільгортська і чернігівська чаші [60]; спроби пов'язати обидві чаші з Візантією або Західною Європою не переконливі) [61].

Інформаційні зв'язки. Перебування вірменських купців і, мабуть, ремісників певних категорій (ми вже згадували про майстерню для обробітку бурштину у вірменській дільниці на київському Подолі), а також людей «інтелектуальної праці» — священиків, лікарів — не минало безслідно. З післямонгольських часів відомо про постійні зв'язки розкинених по діаспорі

[56] Е г е р е в В. В. Архитектура города Болгара // Материалы и исследования по археологии СССР.— М., 1958.— № 61.— С. 370—371.

[57] Зміст доповіді Й. Орбелі «Про розписи однієї з церков XIII ст. міста Ані київським художником» був викладений у газ.: Sovetakan Hayastan [Радянська Вірменія].— 1944.— 12 mayisi. Пор. також: М е л и к с е т-Б е к Л. М. Древняя Русь и Армения...— С. 121; Л ю б и м о в Л. Искусство Древней Руси: Книга для чтения.— М., 1981.— С. 73.

[58] С т а с о в В. Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени.— СПб., 1887.— Л. CXLI—CXLVIII (тільки ілюстративний матеріал, який автор не узагальнив і не зіставив з давньоруським орнаментом).

[59] Ł a f a d a r y a n K. Dvin k'ałako ev nra pełumnere = Город Двин и его раскопки.— Erevan, 1952.— Hat. 1.— P. 176—177; К о р з у х и н а Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв.— М.; Л., 1954.— С. 106—109 та інші (каталог знахідок ковтків «київського типу»). Пор. також: Г р у ш е в с ь к и й М. Ковтки «київського типу» у сучасних кавказців // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1900.— Т. 37.— С. 1—4; К у з н е ц о в В. А. Энколпионы Северного Кавказа // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 80—86.

[60] Л ь в о в а З. А. Стеклянные браслеты и бусы из Саркела — Белой Вежи // Материалы и исследования по археологии СССР.— М., 1959.— № 75.— С. 321; П о л у б о я р и н о в а М. Д. Стеклянные браслеты древнего Новгорода // Т а м ж е.— М., 1963.— № 117.— С. 167; P o u t s k o B. Problèmes d'origine et de datation d'un coupe d'argent provenant de Vilgort // REArm.— Paris, 1973—1974.— T. 10.— P. 263—279. Корективи в гіпотезу Пуцка, який уважав чернігівську чашу руським виробом, внесла А. Банк в рецензії на: Д а р к е в и ч В. П. Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X—XIII вв.— М., 1975 (див.: Византийский временник.— М., 1981.— Т. 42.— С. 203—205).

[61] Перелік літератури див.: Д а ш к е в и ч Я. Р. Древняя Русь и Армения...— С. 188—189. Дальші міркування: А с є є в Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі.— К., 1980.— С. 176—177; С т а р ч е н к о Е. В. Ювелирное искусство восточных славян и Киевской Руси // Музей исторических драгоценностей УССР: Фотопутеводитель.— К., 1984.— С. 94—95, 98—99.

колоній з духовним центром — католікосатом, який періодично відправляв до них своїх посланців — нвіраків. З іншого боку, активність вірменського купецтва, велика мобільність вірменського населення колоній — характерні риси середньовічного вірменського розселення. Важко уявити собі, щоб подорожі нвіраків, інтенсивні мікроміграції відбувалися наосліп, без елементарних знань про регіон розселення. Не видно причин, чому в домонгольський період мало б бути інакше.

Руси-купці в Константинополі, руси-воїни на Закавказзі та в Передній Азії X—XI ст. не були для місцевих вірменів екзотичним явищем.

І вірмени, і руси мали у своєму розпорядженні чималий запас усних знань: перші — про Русь і русів, другі — про Вірменію і вірменів, однак ці відомості не вважали потрібним фіксувати на письмі. У науці відомі спроби з майже математичною докладністю підрахувати, скільки разів у літописах, в інших творах давньоруської літератури згадуються слова «вірмени», «Велика Вірменія», «Мала Вірменія», «Арарат», «св. Григорій з Великої Вірменії» тощо [62]. На сьогодні не менш докладно відомо, у яких творах вірменської літератури трапляються згадки про русів. Таких авторів не багато: Мовсес Каланкатуаці або його континуатор, перша половина X ст. (найдавніший вірменський автор, що згадує русів) [63]; Степаннос Таронеці, перша половина XI ст. [64]; Арістакес Ластівертці, XI ст. [65]; Маттеос Ургаєці, перша половина XII ст. [66]; Нерсес Шноргалі, XII ст. [67]; Грігор Тла, XII ст.[68]; Грігор Тутеорді, друга половина XII ст.[69] Згадки про руську мову і письмо є у вірменському «Златочреві» («Oskep'orik») кінця XII — початку XIII ст. [70]; окремі східнослов'янські слова — у Мовсеса Каланкатуаці («сало») [71], Нерсеса Шноргалі («денгі», тобто «гроші», у контексті, що стосується русів, а не тюрків, від яких запозичено слово) [72]. Щодо давньо-

[62] А т а д ж а н я н И. А. Русско-армянские литературные отношения X—XIII веков // Aspirantakan gitakan ašxatut'yunneri žołovacu Erevan X. Abovyani anvan Hayakakan petakan mankavaržakan institut = Сборник трудов аспирантов Армянского гос. педагогического института им. Х. Абовяна.— Erevan, 1969.— № 3.— С. 287—296; А т а д ж а н я н И. А. Из истории древнейших русско-армянских литературных и культурных отношений: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Л., 1969; Г р и г о р ь я н К. Н. Из истории русско-армянских литературных и культурных отношений (X — начало XX вв.) — Ереван, 1974.— С. 13—41.

[63] Критичний текст: M o v s ē s K a ł a n k a t u a c' i. Patmut' iwn Ałuanic' ašxarhi / Ašxat. V. A r̄ a k' e l y a n i.— Erevan, 1983.— P. 338; рос. переклад і інтерпретація: М о в с э с К а л а н к а т у а ц и. История страны Алуанк / Пер. Ш. В. С м б а т я н а.— Ереван, 1984.— С. 169, 238—239.

[64] S t e p'a n a w s i T a r a w n e c'w o y A s o ł k a n Patmut'iwn...— P. 138, 183—184, 276—277.

[65] A r i s t a k e s i L a s t i v e r t c'w o y Patmut'iwn / Ašxat. K. N. Y u z b a š y a n.— Erevan, 1963.— P. 23; рос. переклад: А р и с т а к э с Л а с т и в е р т ц и. Повествование / Пер. с др.-арм., вступ. статья, коммент. и прил. К. Н. Ю з б а ш я н а.— М., 1968.— С. 56.

[66] M a t t'e o s U r̄ h a y e c'i Žamanakagrut'iwnk' [Хроніка].— Erusałem, 1869.— P. 69—70.

[67] Текст: M n a c ' a k a n y a n A. Moskvan mijnadaryan haykakan mi poemum = Упоминание о Москве в одной средневековой армянской поэме // Tełekagir Haykakan SSR̄ Gitut'yunneri akademiayi. Hasarakakan gitut'yunner = Известия Акад. наук Арм. ССR̄. Общественные науки.— Erevan, 1948.— № 3.— P. 49.

[68] Інтерпретація: М е л и к с е т-Б е к Л. М. Из истории русско-армянских отношений // Tełekagir... Hasarakakan gitut'yunner.— Erevan. 1954.— N 4.— S. 25.

[69] Див. посилання 37.

[70] М е л и к с е т-Б е к Л. М. Из истории...— С. 25.

[71] Інтерпретація: М а р р Н. Я. По поводу русского слова «сало» в древнеармянском описании хазарской трапезы VII века: (К вопросу о древнерусско-кавказских отношениях) // М а р р Н. Я. Избранные работы.— М.; Л., 1935.— Т. 5.— С. 67—113.

[72] M n a c'a k a n y a n A. Moskvan mijnadaryan...— P. 49.

руських джерел, то тут підсумки значно скромніші. Якщо ж відмежувати відомості, запозичені через біблійне чи грецько-візантійське посередництво (до таких запозичених сюжетів належить мінейне житіє святого Григорія Просвітника), то остаточний баланс буде дуже скупий. Але так чи інакше він підтверджує наявність інформаційних зв'язків, що залишили слід у літературі домонгольського періоду. Події на Русі вірменів цікавили явно більше, ніж події у Вірменії — русів. Для русів Вірменія була передусім країною з давньою християнською культурою, що пізніше зійшла на єретичні манівці. Про синхронну Вірменію Х — першої половини XIII ст. руські книжники не знали нічого. Вірмени ж знали про тогочасних русів більше. Для них це були воїни-загарбники, що пробивалися на Закавказзя (континуатор Мовсеса Каланкатуаці про захоплення Партаву), а також візантійські найманці (Степаннос Таронеці, Арістакес Ластівертці), зрештою, такі самі, як вірмени у візантійському війську. Руси — це був народ, який на очах став християнським (Степаннос Таронеці). Його благочестиві князі, жертви братовбивства, одержали найбільшу в тогочасному світі Божу ласку — стали святими, яким поклоняються також вірмени (вірменська «Повість про Давида і Романа», тобто про Гліба і Бориса). У боротьбі проти візантійського засилля можна було навіть звернутися до русів за допомогою (Грігор Тутеорді). Цікаво, що про єретичність русів — з погляду григоріанської церкви — вірменські автори не згадували. Для вірменського книжника мінейне «Житіє святих Бориса і Гліба» на довгі століття перетворилося у головне джерело про Київську Русь — країну бурхливих пристрастей і чудотворних реліквій.

Диспропорцію в обсязі інформацій на Півночі й на Півдні зрозуміти легко: Вірменія мала за собою на сім століть християнського культурного розвитку більше.

Висновки. Східна Європа, зокрема Русь, була територією, на якій довкола вірменських факторій на торговельних шляхах Південь—Північ проваджено обмежену стихійну місіонерську діяльність у дусі вірменського григоріанства. Носієм релігійної пропаганди, мабуть, було значною мірою купецтво. Місіонерська діяльність серед русів припинилася після остаточної перемоги візантійського православ'я, але вірменське григоріанство, як і інші східні християнські церкви (крім греків, болгар — православних, також сірійці — яковіти), відігравало певну роль у підготовці грунту для перемоги християнського віровчення. Хоча поширення григоріанства після 988 р. зупинилося, воно зуміло закріпити свої прозиції на Русі, заклавши підвалини під власну церковну організацію.

Толерантне ставлення до вірменів (попри фанатичні виступи клерикальної верхівки) стало основою культурного обміну («Житіє святих Бориса і Гліба» у вірменському перекладі, «Повість про Акира Премудрого» — в руському), а також інформаційних зв'язків. Православна церква намагалася здобувати прихильників серед вірменів на Русі. Етноконфесійний бар'єр між русами і вірменами в IX — першій половині XIII ст. не був настільки герметичним, щоб перешкоджати проникненню релігійних ідей та літературних і мистецьких здобутків. Протягом IX — першої половини XIII ст. згадані зв'язки поступово еволюціонували — одночасно із зміцненням вірменських колоній на Русі первісні епізодичні контакти перетворилися у постійні та різнобічні.

Yaroslav DASHKEVYCH

RUS' AND ARMENIA. CONFESSIONAL AND CULTURAL CONTACTS IN THE 9th — FIRST HALF OF THE 13th CENTURIES

Eastern Europe and Rus' particularly were the territories on which scanty and spontaneous missionary activities were carried on in the spirit of Armenian Gregorianity. The bearers of religious propaganda in early times probably were merchants. From the beginning Armenian Gregorianity in Rus', like other Eastern Christian Churches played a definite role in paving the way for the victory of Christian dogmas. Despite the fact that Gregorianity stopped spreading after 988 A. D., the foundations of its church organization had been established and it managed to consolidate its positions in Rus'.

A tolerable attitude to Armenians became the basis of cultural and informational exchange. The Orthodox church tried finding converts among Armenians living in Rus'. In the 9th — first half of the 13th centuries ethnic and confessional barriers between the main population of Rus' and Armenian people were not hermetic. There fore, religious ideas were able to be assimilated. The strengthening of Armenian colonies in Rus' turned the initial episodic contacts into firm and many-sided relations.

Яким ЗАПАСКО

СКРИПТОРІЙ ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВАСИЛЬКОВИЧА

Для південних і південно-західних земель України XIII—XIV ст., попри важкі умови, викликані навалою степових кочівників, не були часом суцільного занепаду, як про це й досі твердять деякі автори [1]. Помилковість таких тверджень спростовує передовсім розвиток на цих землях книжкової справи — одного з найважливіших показників культурного поступу народу в писемний період його історії. Зрозуміло, за інших умов, після блискучого розвою у Києві рукописного мистецтва в XI та багатих набутків у XII ст., від XIII ст. можна було б чекати більшого, але й те, що зроблено, що збереглось і дійшло до наших днів, викликає повагу і подив.

Треба сказати, що більшість із збережених пам'яток книжкового мистецтва того часу походить з Волині й Галичини, де у XIII і на початку XIV ст. умови для книгописання та збереження створеного були сприятливіші, ніж у постійно спустошуваних південних землях. Письмові джерела і збережені пам'ятки свідчать, що значними осередками книгописання на галицько-волинських землях були Холм, Перемишль, Львів, Галич і особливо Володимир-Волинський.

Галицько-Волинський літопис містить яскраву оповідь про виготовлення і розповсюдження книг на Волині у другій половині XIII ст. Значний розвиток тут рукописної справи літописець пов'язує з активною діяльністю волинського князя Володимира Васильковича (пом. 1288 р.), який, за словами автора літопису, був «книжник велик и философ, якого же не быс[ть] во всѣи земли и ни по нѣмь не будет» [2]. Відомо, що князювання Володимира Васильковича було порівняно спокійним. «Нача княжити во него [Василька] место,— читаємо в Галицько-Волинському літопису,— сын его Володимер, правдолюбьем светѧсѧ ко всеи своєи братьи, и к боѧром, и ко простым людєм» [3].За його князювання виростали міста і фортеці, розвивалися ремесла і торгівля. Володимир-Волинський — резиденція князя — був торговим центром міжнародного значення, у ньому перебували, за словами літописця, новгородці, німці й сурожці (італійці).

У Галицько-Волинському літопису під 1288 р. дуже докладно розповідається про активну діяльність князівського скрипторію, про репертуар

---

[1] Див., зокрема: Вздорнов Г. Исследование о Киевской Псалтыри.— М., 1978.— С. 24.

[2] Полное собрание русских летописей.— М., 1962.— Т. 2.— С. 221.

[3] Летопись по Ипатскому списку.— СПб., 1871.— С. 574.

і оздоблення переписуваних у ньому книг, про їх розповсюдження. При цьому особливо відзначається заслуга князя Володимира Васильковича, котрий не тільки був безпосереднім організатором роботи скрипторію, а й власноручно переписував книжки. Ця розповідь, яку ще називають похвалою князеві, настільки колоритна й історично вартісна, що вважаємо за потрібне навести її лише з невеликими скороченнями: «Князь же Володимир... церкву поставив [у Кам'янці] Благовіщення святої Богородиці і прикрасив її іконами золотими... і Євангеліє апракос, оковане сріблом, [і] Апостола апракос, і Перемію, і Соборник отця свого тута ж положив... Так само і в Більську спорядив він церкву іконами і книгами... В єпископії ж, у [церкві] святої Богородиці. Євангеліє списавши, він окував сріблом і дав святій Богородиці, і Апостола списав апракос... У монастир у свій [святих] Апостолів він дав Євангеліє апракос, і Апостола, сам списавши, тута ж положив, і Соборник великий отця свого... і Молитовника дав. В єпископію перемишльську він дав Євангеліє апракос, оковане сріблом, з жемчугом, яке сам був списав. А до Чернігова послав він у єпископію Євангеліє апракос, золотом розписане, а оковане сріблом, з жемчугом, і посеред цього [на оправі зроблено] Спаса, з емаллю... В Любомлі ж він поставив церкву... Георгія... [і для неї] Євангеліє він списав апракос, окував його все золотом, камінням дорогим із жемчугом [оздобив], і Деісуса на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканим єдвабом, і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому — два святі мученики Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог списав він [на] дванадцять місяців, [де] викладено житія святих отців і діяння святих мучеників..., і Мінеї [на] дванадцять [місяців] списав, і Тріодь, і Октай, і Єрмолой; списав він також і Служебник... і молитви вечірні, і заутренні списав, окрім Молитовника; Молитовника ж він купив у жони протопопа, і дав за нього вісім гривень кун... у Берестії... поставив він... церкву святого Петра, і Євангеліє дав апракос, оковане сріблом... І багато інших добрих діянь учинив він за живоття свого, які славляться по всіх землях» [4].

Отже, серед книг, які Володимир Василькович виготовив і подарував багатьом містам свого й інших князівств, літописець називає 47 пам'яток, а про деякі говорить сумарно: «...У Більську спорядив він церкву іконами і книгами». Можна припустити, що названо найцінніші книги і що в князівському скрипторії їх виготовлялося значно більше. Цей перелік охоплює весь корпус книг, потрібних для повноцінного відправлення православного ритуалу — Євангеліє апракос, Апостол апракос, Служебник, Молитовник, Тріодь, Мінеї місячні (12 томів), Паремийники і дві найважливіші книги церковного співу — Октоїх та Ірмологіон. Жодної з цих книг не завозили, усі виготовлено на місці. Крім того, у князівському скрипторії виготовляли, як видно з тексту, не тільки літургійну літературу, а й книги для позацерковного читання — Пролог (добірка повчальних текстів на весь рік) і Збірники («Отця нашого»), можливо, аналогічні київському Ізборнику 1076 р. або збірникам змішаного змісту другої половини XIII ст., які збереглися до нашого часу [5].

[4] Літопис руський за Іпатським списком / Пер. Леонід Махновець.— К., 1989.— С. 447—448.

[5] Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI—XIII вв.— М., 1984.— № 303, 387, 388, 391.

Літопис також містить важливу інформацію, яка стосується художнього оформлення рукописних книг, зокрема мистецтва виготовлення книжкових оправ. Одне з названих літописцем Євангелій було розписане золотом, а більшість оправ прикрашена коштовними каменями, перлами, сріблом і золотом. Деякі оправи мали сюжетні зображення (Спас, Деісус, Борис і Гліб), виконані карбуванням і прикрашені емалями. Про одну з них — оправу Євангелія, надісланого до Любомля, літописець із захопленням говорить, що вона «чюдна вѣдѣнiємъ».

З іншого джерела — післямови рязанської Кормчої 1284 р., переписаної з київського оригіналу, дізнаємося, що при дворі Володимира Васильковича на його повному утриманні жило багато книгописців [6]. Отже, у Володимирі-Волинському при князівській резиденції у другій половині XIII ст. під опікою самого князя діяв потужний скрипторій, у якому працював численний загін каліграфів, художників і майстрів палітурної справи. Можна з певністю сказати, що манускрипти, які виходили з цього скрипторію, мали не тільки ошатне зовнішнє оздоблення — художньо прикрашені коштовні оправи, про які із захопленням оповідає літописець, а й таке ж багате внутрішнє оформлення — декоративне і сюжетне.

Ясна річ, важливо спробувати бодай якоюсь мірою з'ясувати, що ж уціліло від книжкового багатства цього унікального осередку нашої давньої писемності, яким було оздоблення його витворів. Такі пам'ятки треба шукати насамперед серед Євангелій і Апостолів, найбільш поширених на той час творів писемності. Оздобленню їх приділяли велику увагу. Про ці книги найчастіше згадує й автор Галицько-Волинського літопису. Декілька Євангелій і Апостолів, які дійшли до нашого часу, за мовними і палеографічними ознаками локалізовано західним регіоном України і датовано другою половиною XIII ст. Окремі з них, як, наприклад, Євангеліє апракос повний 1264—1301 рр. (Російська національна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, 1.64; далі — РНБ), Євангеліє апракос короткий 1283 р. (Державна бібліотека Росії, М. 3168; далі — ДБР), Євангеліє апракос повний, так зване Холмське, кінця XIII ст. (ДБР, ф. Румянцева, 106) уже пов'язані з конкретними книжковими осередками цього регіону, але не з Володимиром-Волинським. Кілька пам'яток ще потребують подальшого вивчення. Можливо, серед них знайдуться такі, які створено саме у скрипторії Володимира Васильковича. Маємо на увазі Євангелія апракоси другої половини XIII ст. з ДБР (ф. Румянцева, 108), РНБ (ф. Погодіна, 13), Російського державного архіву давніх актів у Москві (ф. 381, № 1), із зарубіжних книгосховищ — Софійської бібліотеки Кирила і Мефодія (№ 199), Апостоли апракоси другої половини XIII ст. з Лейпцігської міської бібліотеки і бібліотеки Румунської Академії наук. До речі, у Львівському національному музеї зберігається збірка окремих пергаментних аркушів XIII ст., добутих переважно з оправ пізніших книг західноукраїнського регіону. Усі вони — залишки колишніх Євангелій, котрі, цілком можливо, були написані й у Володимирі-Волинському. Ці пергаментні аркуші й усі названі манускрипти оздоблені скромно. Якщо згодом з'ясується, що деякі з них справді можуть бути зачислені до пам'яток, створених у волинському скрипторії, то вони, напевно, становитимуть ту частку продукції, про яку автор літописної похвали кня-

[6] Титов Ф. И. Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания.— К., 1911.— Вып. 1: Русское книгописание XI—XVIII вв.— С. 32.

зеві не згадує. Тим часом є два багато оздоблені Євангелія другої половини XIII ст., з яких принаймні одне, на наш погляд, можна впевнено віднести до витворів волинського скрипторію — саме до тих коштовних манускриптів, про котрі так захоплено відгукнувся літописець. Про цей рукопис мовитиметься далі.

І. Срезневський висловив припущення, правда, нічим не аргументоване, що у волинському скрипторії міг бути написаний Октоїх, який зберігається у Віденській національній бібліотеці (№ 37). Книгу з такою назвою згадує літописець[7]. Однак віденський Октоїх датують не останньою третиною XIII ст., коли діяв князівський скрипторій, а кінцем XII — початком XIII ст.[8]

До деякої міри проливають світло на мистецький характер рукописної продукції скрипторію пізніші копії з окремих його манускриптів. І хоча виконані вони не з Євангелій чи Апостолів, а з рукописних книг, які звичайно не мали багатого оздоблення, ігнорувати їх не можна. До речі, збереглися копії з кодексів, не згадуваних у похвалі князеві, і вони, отже, розширюють наше уявлення про репертуар волинського книжкового осередку.

Давні каліграфи мали звичай, переписуючи старі манускрипти, дослівно копіювати не тільки їх зміст, а й записи в них попередніх писарів; нерідко вони копіювали почерк своїх попередників і художнє оздоблення. Такі копії у деяких випадках мають неоціненну вартість — історичну, лінгвістичну, художню. Досить назвати уславлений так званий Радзивіллівський літопис кінця XV ст., у якому майстерно скопійовано, з відтворенням багатьох історичних, побутових та інших подробиць, 617 мініатюр XIII ст.[9] Що ж до таких своєрідних копій із книг волинського скрипторію, то збереглося чотири відомі нам списки з Кормчої 1286 р., виконані у XV і XVI ст., і список «Повчань Єфрема Сирина» 1288 р., зроблений у 1492 р. Найбільш ранній список Кормчої зберігається у бібліотеці Арадського єпископату в Румунії (інв. № 21). Книгу написано на папері з водяними знаками (вінець і голова бика), які вказують на XV ст. Кормча має такий заголовок: «Книгы гл[аго]лємыѧ гречьским ѩзыком номоканон. правило закону о бозѣ починаєтсѧ. бл[а]гочьстивым кнѧзємь владимиром с[ы]номь василковом. бл[аго]с[ло]ви о[т]чє». А в кінці книги, на арк. 399 зв., є запис: «в лѣт[о] ЅѰЧД (6794, тобто 1286.— Я. З.) сьписань быст[ь] сіи номоканон б[о]голюбивым кнѧtємь владимиром с[ы]ном василковым. вноуком романовым и б[о]голюбивою кнѧгинєю єго олгою романовою. аминь. рекше конєць. бо[г]у нашому слава вь вѣкы. аминь. пишущим же нам сіѧ книгы. поєха[л] г[осподи]нь нашь к ногоєви. а[го]спожа наша остала оу владїмери...». Копія цього списку Кормчої могла бути виконана там же, на Волині, а можливо, й на півдні України або на території Молдови, де її знайдено. На жаль, автори, які залишили звістку про цей список Кормчої з волинського оригіналу, нічого про його оформлення не говорять, подано інформацію лише про те, що оправу двічі змінювано і тепер вона складається з чотирьох пергаментних

---

[7] Срезневий И. И. Древние памятники русского письма и языка (X—XIV вв).— 2-е изд.— СПб., 1882.— Стб. 148. 159.

[8] Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка.— К., 1884.— № 5.— С. 18—20.

[9] Див.: Радзивилловская или Кенигсбергская летопись.— СПб., 1902.

смужок з якогось давнього Євангелія апракосу [10]. Треба сказати, що до наших днів не дійшли коштовні оправи з українських земель давньоруського періоду, крім ошатного окладу Мстиславового Євангелія XII ст., до того ж не в цілості. Їх часто зривали з книг, а самі книги викидали на смітник *. Робили це не тільки численні зайди, які впродовж віків плюндрували наші землі, а й свої варвари.

Другий список волинської Кормчої, так званий Харківський (зберігається у Харківському історичному музеї, інв. № 2112), датується також XV ст. (філіграні паперу — рука з чотирилисником, голова бика з хрестом і змією). Починається список кіноварним заголовком: «Книги гл[агол]ємꙗ гърєчьскы[м] ꙗзыкѡ[м] номоканѡ[ном] правило законоу ѡ б[о]ѕ[ѣ] починаєтсѧ бл[а]го[єс]т[и]вымъ кн[ꙗ]зѣмъ Володимѣромъ с[ы]нѡмъ Васылковимъ г[оспод]и бл[агосло]ви ѡ[т]чє». На арк. 290 зв. є приписка про поїздку князя Володимира Васильковича до ногаїв і «болѣзнъ» княгині. Із приписок власників рукопису видно, що він побував у Полоцьку, в Жировицькому монастирі в Білорусі й, нарешті, був переданий у 1892 р. Володимиро-Волинському братству. Прикрашено книгу скромно — лише кіноварними ініціальними літерами — ломбардами, характерними, однак, не для XIII ст., а вже для XV ст. [11] Два інші списки датують XVI ст. Перший з них (РНБ, ф. Погодіна, 234) — великоформатна книга, написана на папері з водяним знаком — гербом Єліта (кінець XVI ст.), оправлена у шкіряну палітурку. Оздоблення також скромне — одна вузька заставка геометричного візерунка, кіноварні заголовки і невеликі ініціали [12]. Другий список (ДБР, ф. Румянцева, 235) примітний плетінчастою заставкою, характерною для південноруських рукописів другої половини XIII ст. Такою заставкою міг бути прикрашений і оригінал володимиро-волинської Кормчої 1286 р., з якої робили копії.

Значно більшу інформацію про художнє оформлення книг волинського скрипторію отримуємо з «Повчань Єфрема Сирина» 1492 р. (РНБ, ф. Погодіна, 71 а). У цьому кодексі також скопійовано приписку XIII ст., яку подаємо скорочено: «Слава тєбѣ г[ос]под[и] вь сии часъ. В лѣто сємоꙗє тысящѣ [тобто 1492 р.] написашасѧ книга сиѧ при ц[а]р[с]твѣ бл[а]говѣрнаго ц[ѣ]с[а]рѧ Володимѣра с[ы]на Василкова. оунука романова... Написа жє сиѧ книгы... азь грѣшным худы иєвь...». У кінці приписки ще раз згадано князя Володимира і княгиню Ольгу та ім'я переписувача, який назвав себе мізерним, недостойним, многогрішним і «через силу беззаконним». Каліграф прагнув надати копії вигляду оригіналу XIII ст.: написав її на рідкісному в XV ст. матеріалі — пергаменті, ретельно копіює давній почерк і прикраси оригіналу. І хоча зроблено це не досить майстерно, деякі дослідники прийняли копію за оригінал. Зокрема, І. Срезневський уважав, що переписувач Ієв у

---

[10] Смокина Н. П., Смокина Н. Н. Вновь найденый фрагмент древнего Евангелия // Изучение русского языка и источниковедение.— М., 1969.— С. 68—79.

* Оршанське Євангеліє XIII ст. було знайдене без окладу серед речей, що їх французи в 1812—1814 рр. викинули з місцевих церков і монастирів.

[11] Згадку про цей список волинської Кормчої див.: Абрамович Д. И. Несколько слов о рукописных и старопечатных собраниях Волынской епархии // Христианские чтения.— 1903 (июль).— С. 114; Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв.— М., 1978.— С. 270.

[12] Див.: Рукописные книги собрания М. П. Погодина: Каталог.— Л., 1988.— Вып. 1.— С. 170.

датуванні рукопису допустився помилки [13]. Цієї ж думки дотримуються і деякі сучасні автори [14]. Проте тоді ж, тобто в середині XIX ст., О. Соболевський справедливо зазначив, що ніякої помилки не сталося: каліграф указав рік своєї праці — 1492, а текст приписки, у якій сказано, що рукопис виготовлено за правління волинського князя, просто скопіював [15]. Бо й справді, хоч як намагався каліграф точно скопіювати почерк оригіналу, він раз у раз помилявся у написанні так званих датуючих літер: є, я, ю, які в кириличному накресленні мають з'єднувальні поперечні риски. Залежно від розміщення цих рисок на тій чи іншій висоті й визначають час усього почерку. Каліграф ставить риски і малює самі літери такими, якими вони були в різний період — і в XIII, і в XIV, і в XV ст. Ще більше «підвели» писаря літери м і ч: він надав їм форм, яких вони набули щойно у XV ст. Художник рукопису також намагався перемалювати з оригіналу його прикраси — заставку, ініціал і мініатюру. Однак краси тератологічної заставки він не розумів, бо для XV ст. вона була анахронізмом, і скопіював її дуже невдало. Але і в такому вигляді заставка має вартість, бо засвідчує, що в XIII ст. тератологічна орнаментика на півдні та заході Русі була вже звичним явищем і її використовували майстри володимиро-волинського книжкового осередку. Краще впорався художник із мініатюрою, на якій зображено Єфрема Сирина і Василя Кессарійського. Попри пізніше (XVII—XVIII ст.) підмальовування облич, можна завважити, що майстрові вдалося загалом зберегти особливості сюжетного малювання, традиційні для XIII ст.

Отже, документально засвідчені пізніші копії з книг володимиро-волинського скрипторію, передовсім список «Повчань Єфрема Сирина» 1492 р., дають деяке уявлення про характер художнього оздоблення манускриптів цього осередку.

Однак з огляду на особливо активну діяльність володимиро-волинського скрипторію, наявність у ньому, як уже мовилося, належного устаткування і потрібного штату досвідчених майстрів, свідченням чого є згадувані літописцем численні виготовлені тут коштовні оправи, можна впевнено сказати, що серед витворів скрипторію були манускрипти з багатим і майстерно виконаним внутрішнім художнім оформленням. До таких пам'яток можна віднести згадані два Євангелія другої половини XIII ст., зокрема, найбільш вірогідно, одне з них — Євангеліє апракос повний, яке зберігається тепер у Державній Третьяковській галереї (шифр К-5348). Кодекс відомий у літературі віддавна, його чітко локалізовано галицько-волинськими землями. Правда, Г. Логвин висловив здогад, що манускрипт написаний у Галичі «очевидно, для князя Льва Даниловича» [16]. Цілком можливо, але твір такого високого художнього гатунку мав би вийти з добре обладнаного, забезпеченого висококваліфікованими митцями скрипторію, а таким наприкінці XIII ст. був, про що уже мовилося, саме володимиро-волинський

---

[13] Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук.— СПб., 1867.— Т. 1, № 6.— С. 45.

[14] Див.: История Украинской ССР.— К., 1982.— Т. 2.— С. 190; Попова О. С. Русская книжная миниатюра XI—XV вв. // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сборник третий.— М., 1983.— С. 32.

[15] Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка.— С. 50—58.

[16] Див.: Логвин Г. Н. З глибин. Давня книжкова мініатюра XI—XVIII ст.— К., 1974.— С. 122.

книжковий осередок. Друге Євангеліє, так зване Оршанське (знайдене в місті Орші в Білорусі, зберігається в ЦНБ АН України, ДА. II. 555), типологічно і за мистецькими ознаками близьке до Євангелія з Третьяковської галереї, проте питання про його родовід потребує окремої розмови.

Отже, Євангеліє з Третьяковської галереї. Пам'ятка вихідних даних не має. Є в ній тільки пізніша приписка: «Сія книга євангеліє великого Государя казєнная приказу книг Печатного дєла. Подписано вь нынѣшнєм вь 187 году [тобто 1679 р.] мая въ 11 день». Запис зробив обліковець «Печатного двора» дяк Іван Арбеньов. Як потрапив цей кодекс до Москви — невідомо. Можливо, вивезення його з України до Москви пов'язане з тими заходами, які провадив московський патріарх Никон (1608—1681), добираючи рукописні та стародруковані книги для заснованого ним поблизу Москви Ново-Єрусалимського монастиря. Никон уважав, що пам'ятки української культури у кращому і чистішому вигляді зберегли давні традиції і ставив їх за зразок для віруючих [17].

Після розформування Синодальної бібліотеки (колишнього «Печатного двора») рукопис спочатку потрапив до фондів теперішнього Російського державного архіву давніх актів, де він числився під № 6 Син. (раніше № 5), а потім, на початку 20-х рр. XX ст., був переданий до Державної Третьяковської галереї (в інвентарному опису галереї, заново складеному 1945 р., дати надходження рукопису не вказано).

Євангеліє апракос повний з Третьяковської галереї, назвемо його «Волинським», а не «Галицьким», як указано в картотеці галереї, привертало увагу дослідників. Грунтовно вивчав мову рукопису і впевнено локалізував його галицько-волинськими землями О. Соболевський [18]. Спільної думки у вчених щодо часу написання кодексу немає. Пропонується досить розтягнуте в часі датування: середина XII ст. [19], XII—XIII ст. [20], XIII ст. [21], кінець XIII ст. [22], початок XIV ст. Останньої дати свого часу дотримувався й автор цих рядків [23], однак після поглибленого вивчення пам'ятки ми прийшли до висновку, що часом написання манускрипту слід уважати 80-ті рр. XIII ст.

Треба сказати, що більш раннього датування пам'ятки дотримуються здебільшого лінгвісти, історики мистецтва відносять кодекс до пізнішого періоду.

Євангеліє «Волинське» — невелика за форматом книга (16×13,8 см), написана на 228 пергаментних аркушах дрібним, гарного малюнка уставом,

---

[17] Див.: Драган М. Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст.— К., 1970.— С. 11, 13.

[18] Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка.— С. 11—16.

[19] Срезневский И. И. Древние памятники русского письма...— С. 59—60.

[20] Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка.— С. 11—16; Сводный каталог...— С. 167—168.

[21] Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка.— Брно, 1927.— С. 44, № 100; Жуковская Л. П. Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI—XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их // Памятники древнерусской письменности: Язык и текстология.— М., 1968.— С. 328.

[22] Логвин Г. Н. З глибин...— С. 122.

[23] Див.: Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги.— К., 1960.— С. 47, приміт. 2.

оправлена у шкіряну палітурку (пізнішого часу), прикрашену металевими зображеннями чотирьох євангелістів (по кутах) і розп'яттям (у центрі).

Кодекс оздоблено однією заставкою (арк. 2), взористими ініціалами і чотиристорінковими мініатюрами. Фарби і золото на заставці майже обсипалися, але залишки їх, зокрема з лівого боку заставки, засвідчують, що виконана вона в так званому старовізантійському, або емальєрному, стилі — вершинному досягненні декоративної творчості давньоруських майстрів. У такому ж дусі виконані й ініціальні літери.

Особливої уваги заслуговують мініатюри цього рукопису. Треба сказати, що традиції мініатюрного живопису на Волині існували до XIII ст. Досить назвати цікаві, у народному стилі виконані малюнки євангелістів у точно датованому волинському кодексі, відомому в літературі Добриловому Євангелії 1164 р. (ДБР, ф. Румянцева, 103) і монументальні, створені на засадах комніновського стилю мініатюри (Іоанн Золотоуст і Василь Великий) у Служебнику Хутинського монастиря кінця XII — початку XIII ст. (ДІМ, Син. 604). Однак у порівнянні з цими творами сюжетні зображення волинського Євангелія — рішучий крок уперед. Невеликі (14×9 см), гарно допасовані до тексту чотиристорінкові композиції із зображенням євангелістів уражають новизною стилістичного трактування, свіжістю і темпераментністю живопису. В усьому відчувається нове розуміння художниками (а їх було двоє) своїх завдань. Принаймні один із них (автор зображень євангелістів Матвія й Іоанна) пильно стежить за правильністю малюнка, надає перевагу об'ємному, а не традиційному — площинному — моделюванню форми і вміє це робити, виявляє підвищене зацікавлення матеріальністю предметів, деталями і конкретними реаліями — чи то йдеться про постаті євангелістів і їхнє вбрання, чи про антураж. Фігури святих позбавлені ієратичної нерухомості, скутості, «безтілесної одухотвореності»[24], композиціям надано внутрішньої напруги і живого руху. Захоплює витончене благородство колориту, гармонійне поєднання чистих барв. Художник уміло використовує здатність кольору до постійної мінливості й видозміни залежно від сили світлового потоку і кольорової активності сусідніх речей. Таке професійно грамотне оперування кольором бачимо значно пізніше, у середині XVI ст., у творчості також волинського майстра Андрійчини, що працював уже в руслі мистецтва Відродження.

У мініатюрах можна простежити нове розуміння релігійного образу, головним стає не символічне навантаження зображуваного, не космогонічне начало, а усвідомлення, хоча ще в рамках релігійного світосприймання, моральної цінності життя людини. Безперечно, перед нами твори мініатюрного живопису, в яких зроблено рішучу спробу освоїти новий стильовий напрям, що в історії мистецтва дістав назву палеологівського ренесансу. Цей стиль прийшов на зміну комніновському і справив значний вплив на розвиток мистецтва у південних і західних слов'ян та на Русі[25]. Найближчими аналогами мініатюр рукопису, який ми розглядаємо, можуть бути зображення євангелістів, виконаних, правда, на нижчому мистецькому рівні, у грецькому Євангелії з Карахісар (зберігається у РНБ від. рукописної книги, гр. № 105), яке за почерком віднесено до 60—

[24] Див.: Попова О. С. Русская книжная миниатюра...— С. 26.

[25] Див.: Лихачева В. Д. Византийская миниатюра.— М., 1977.— С. 20.

Мініатюра євангеліста Луки з Добрилового Євангелія. 1164 р.

Мініатюра євангеліста Матвія з Волинського Євангелія.
80-ті рр. XIII ст.

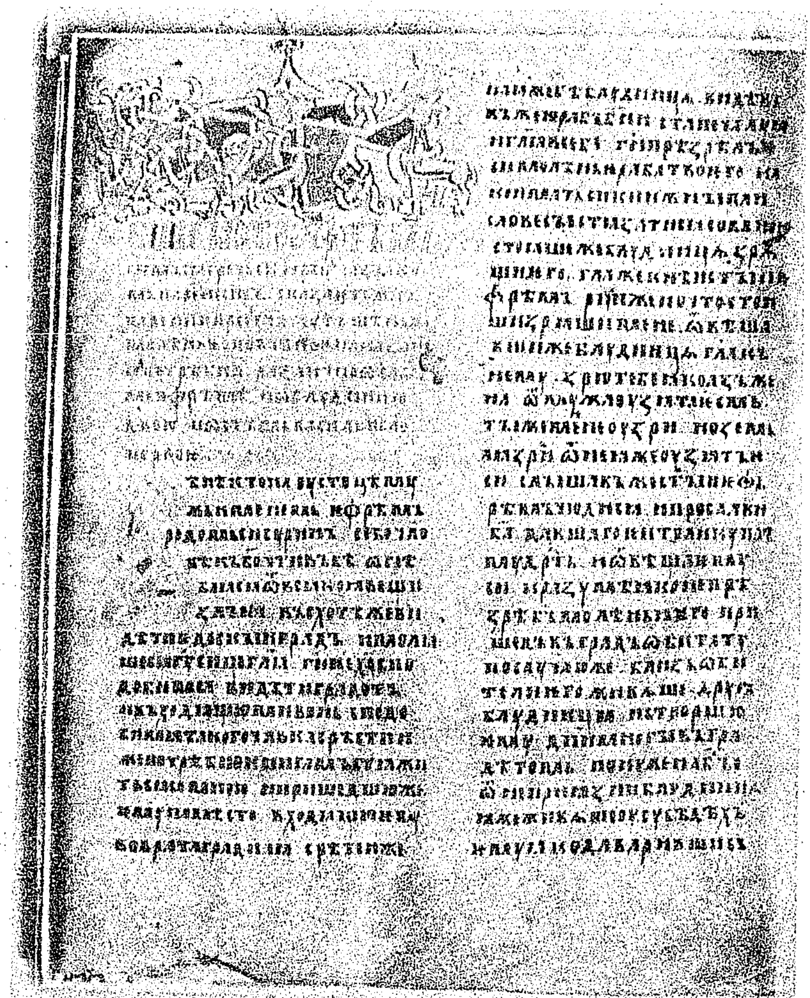

Сторінка із заставкою та ініціалом із «Повчання Єфрема Сирина». 1492 р.

Мініатюра з «Повчання Єфрема Сирина»: Єфрем Сирин і Василь Кессарійський. 1492 р.

80 рр. XIII ст.[26], а за характером живопису — до часу після 1261 р., коли імператор Михайло Палеолог відновив царський скрипторій у Влахернському палаці. На цій підставі точніше можна датувати й волинський кодекс. Це могли бути також 80-ті рр. XIII ст., тобто час, коли діяв на Волині славнозвісний князівський скрипторій. Отже, можна ще раз висловити цілком вірогідний здогад, що саме при дворі князя Володимира Васильковича з'явився чудово оздоблений кодекс, який поряд зі знаменитою Волинською Богоматір'ю, шедевром іконописного малярства кінця XIII — початку XIV ст., належить до унікальних, щасливо збережених до наших днів мистецьких реліквій.

Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича — визначне явище в історії нашої давньої писемності. Йому належить, так само, як і прославленому київському великокняжому скрипторію XI ст., книжковому осередку в Галичі XII ст., важлива роль у розвитку і поширенні писемного слова, у збагаченні духовної скарбниці нашого народу. Поява такого потужного рукописного осередку в другій половині XIII ст. була викликана, безсумнівно, невідкладною потребою компенсувати якоюсь мірою величезні втрати у книжковій продукції, яких зазнали південні й південно-західні землі України внаслідок спустошливої навали монголо-татар, і забезпечити відбудовані та новозведені храми літургійною літературою. Водночас князь Володимир Василькович зумів залучити до праці у скрипторії найкращих тодішніх майстрів книжкової справи, забезпечити їх потрібними матеріалами й обладнанням і таким чином внести неоціненний вклад у подальший розвиток важливої галузі української культури — мистецтва книги.

Yakym ZAPASKO

VOLYNIAN PRINCE VOLODYMYR VASYL'KOVYCH'S SCRIPTORIUM

The article is about the unique centre of book writing and copying in Volyn' in the last quarter of the 13th century — the Scriptorium of Prince Volodymyr Vasyl'kovych, known from chronicles. The author attempts to determine the character of the decorative ornament of the manuscripts based on some copied specimens which were produced in a later period. The relics under survey were the four lists of 15—16th century Kormcha, the basis of which is the Volynian original of this book of 1286; Yefrem Syryn's concepts of 1492, copied also from the Volynian original of 1288, and the original of the code of 80-ies, 13th century — Volynian Gospel Aprakos. The author believes that the anonymous script decorated with highly artistic miniatures might have been created just in Volodymyr Vasyl'kovych's Scriptorium.

[26] Гранстрем Е. О. Каталог греческих рукописей ленинградских хранилищ. Выпуск V: Рукописи XIII века // Византийский временник.— М., 1964.— Т. 24.— № 113.

Олена РУСИНА

ДО ПИТАННЯ ПРО КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ ТАТАРСЬКОЇ ДОБИ

Питання про київських князів т. зв. татарської доби (40-ві рр. XIII ст.— 50-ті рр. XIV ст.) в останні десятиліття випало з поля зору дослідників, хоч є одним із найцікавіших в історії Київської землі. Воно безпосередньо пов'язане з досить широким колом проблем, що стосуються континуїтету в українській історії: адже й дотепер єдиним спадкоємцем традицій давньоруської державності в Південно-Західній Русі аксіоматично вважається Галицько-Волинське князівство; при цьому не враховуються переходові форми політичного устрою Київщини, що на їх основі в 60-ті рр. XIV ст. склалася держава Володимира Ольгердовича. Втім, слід зважити хоча б на той факт, що за литовської доби кордони Київської землі практично збігалися з кордонами Київського князівства домонгольського періоду [1]; виняток головно становили інкорпоровані Києвом Середнє Посейм'я, що про нього йтиметься далі, і територія колишньої Переяславщини, яка, однак, і до монголо-татарської навали була тісно з ним зв'язана, наближаючись за своїм статусом до однієї з київських волостей (князі, що сиділи на київському столі, практично без перешкод порядкували переяславським столом, на якому так і не утвердилась власна династія — як це, наприклад, сталося у сусідній Чернігівщині *).

Навала Батия знаменувала крутий поворот в історії Київської землі. Зайве доводити, що напередодні, у першій третині XIII ст., Київ продовжував відігравати роль політичного центру всієї Русі. Навіть визнаючи факт його перетворення на той час із «реальної столиці» Київської держави

---

[1] Андріяшев О. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках.— К., 1926.— С. 74.

* Серед причин цього явища (що визначається у літературі як «неповна самостійність Переяславського князівства», «певна його залежність від Київської землі», «опіка київських князів» над Переяславом) у сучасних дослідженнях на перший план висуваються роль цього регіону в обороні підступів до Києва і необхідність спільної боротьби київських та переяславських князів проти степових кочовиків (див.: Кучера М. П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества X—XIII вв.— М., 1975.— С. 125—135). Щоправда, починаючи із середини XII ст., Переяслав, як звичайно, перебував у посіданні ростово-суздальських князів — нащадків Юрія Долгорукого (звідси — згадка Лаврентіївського літопису про Переяслав як про їх «отчину» (1213 р.): Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— Л., 1927.— Т. 1, вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку.— Стб. 438), однак це володіння не було ні постійним, ні безперервним — і, отже, тенденція до династичного самовизначення так і не стала провідною в історичній еволюції Переяславщини.

на «символ історичної та загальноруської єдності» [2], тобто зміщення його політичної гегемонії у царину традиції, слід враховувати специфіку мислення феодальної епохи (у тому числі й мислення політичного) — за самою своєю природою традиційного, орієнтованого на історичне минуле та звичаї предків. Навіть втрачаючи реальне політичне значення, Київ усе ж таки продовжував побутувати як компонент політичної свідомості, що активно формував поведінкові стереотипи — і, насамперед, прагнення до здобуття київського стола, на який представники всіх розгалужень роду Рюриковичів мали формально рівні права; тож за умов політичної нестабільності 1230-х років зміни князів тут відбувалися з калейдоскопічною швидкістю. Володимир Рюрикович (1223—1235 рр.) був зміщений Ізяславом Мстиславичем, що завдав йому поразки в битві під Торчеськом (1235 р.); того ж року Володимирові вдалося повернути собі Київ, але в 1236 р. «приде Ѧрославъ Соуждальскыи и взѧ Киевъ подъ Володимеромъ; не мога его держати, иде пакы Соуждалю; и взѧ под нимь Михаилъ [Всеволодович]». Останній залишив Київ «передъ Татары» — тільки-но поблизу з'явилися загони Менгу-хана (1239 р.). Спорожнілий великокнязівський стіл зайняв Ростислав Мстиславич, але невдовзі був схоплений Данилом Романовичем, який, оволодівши містом, посадив тут тисяцького Дмитра — «вдасть Кыевъ в роуцѣ Дмитрови ѡбьдержати противоу иноплеменьныхъ ѧзыкъ, безбожьныхъ Татаровъ». Щоправда, незабаром Данило, порадившись зі своїм братом Васильком, «ѡбѣща емоу Киевъ Михаилови», та той «за страхъ Татарьскыи не смѣ ити Кыевоу» [3].

Михайло не наважився зайняти київський стіл і після того, як татари, сплюндрувавши Південно-Західну Русь, рушили далі в Європу,— недовго поживши «подъ Киевомъ во ѡстровѣ», він «бѣже [в] Оугры». Тим часом Ярослав Всеволодович, що побував у ставці Батия, був визнаний останнім «старѣи всѣм кнѧзем в Русском языцѣ» (1243 р.) [4], що, за традицією, означало володіння Києвом. Щоправда, сам Ярослав виступає у тогочасних джерелах як суздальський князь *; однак добре відомо, що 1245 р. у Києві сидів намісник Ярослава — боярин Дмитро Єйкович [5].

Спадкоємцем Ярослава, що загинув у 1246 р., став його брат Святослав Всеволодович, однак сини Ярослава — Олександр та Андрій, вирядившись у 1247 р. «в Татары», домоглися того, що Андрій отримав право на Володимир, а старший, Олександр,— на «Кыєвъ и всю Русьскую землю». Щоправда, останній був київським князем лише номінально: повернувшись до Новгорода, де він князював раніше, Олександр розпочав боротьбу з Андрієм і в 1252 р., отримавши від татар право «старѣишиньства во всеи братьи его», посів володимирівський стіл [6].

---

[2] Советская историография Киевской Руси.— Л., 1978.— С. 11.

[3] Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.— Стб. 772—774, 777, 782—783.

[4] Там же.— Стб. 789, 795; Лаврентьевская летопись.— Стб. 470.

* «Князь Ярослав із Суздалю» (Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука.— М., 1957.— С. 75). Власне, від 1239 р. (загибелі Юрія Всеволодовича в битві на р. Сіті) Ярослав Всеволодович резидував у Володимирі — стольному місті Суздальської землі, князювання в якому, з часів Всеволода Юрійовича, було поєднане з родовим старійшинством серед місцевих князів.

[5] Ипатьевская летопись.— Стб. 806.— Пор.: Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия.— К., 1891.— С. 427, приміт. 1.

[6] Лаврентьевская летопись.— Стб. 471—473; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.— С. 80.

Після того Київ остаточно вийшов за рамки безпосередніх політичних інтересів князів Північно-Східної Русі; міжкнязівські відносини тут регулювалися ярликами на велике княжіння володимирське. Паралельно джерела не згадують про претензії на спорожнілий київський стіл і з боку галицько-волинських та чернігівських князів. Це, за відсутністю власне київської та переяславської княжих династій, означало злам механізмів, що забезпечували функціонування і відтворювання князівської влади в Києві та Переяславі; тож відбулося «знекняжіння» цих земель.

Та якщо Переяславщина, яка в 40-х рр. XIII ст. опинилася під безпосереднім контролем монголо-татар[7], узагалі припинила своє існування як окреме князівство, то на Київщині князівське правління було з часом відновлено: у літописах під 1331 та 1361—1362 рр. згадується князь Федір Київський (можливо, не одна, а дві різні особи); першою половиною XIV ст. найчастіше датується у літературі князювання Іоанна-Володимира Іоанновича Київського та Андрія Вруцького (Овруцького), імена яких занесено до синодику новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря[8]. У сучасних дослідженнях вони фігурують як «князі з місцевих феодалів»[9], однак за такого абстрактного формулювання питання про середовище, що їх висунуло, залишається відкритим.

Видається за очевидне, що «вакантний» київський стіл не міг бути заповнений за рахунок «ресурсів» цього регіону, тобто рекрутуванням князів з-поміж місцевого боярства *. Така процедура була неможлива з позицій ментальності як давньоруської доби[10], так і пізнішого часу — досить згадати події, що відбулися у Києві після смерті князя Семена Олельковича (1470 р.): кияни рішуче відмовилися визнати воєводою Мартина Гаштольда як людину некнязівського походження і вимагали від Казимира, щоб він посадив тут Михайла Олельковича чи будь-якого іншого князя[11].

Очевидно, єдиним резервом, звідки могли бути почерпнуті претенденти на київський стіл, були Ольговичі, що князювали на сусідній Чернігівщині; тож доречно розглянути ті відносини, які склалися в їх середовищі у другій половині XIII ст.

---

[7] Див.: Ипатьевская летопись.— Стб. 806.

[8] Новгородская первая летопись...— С. 344; Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ.— СПб., 1848.— Т. 4.— С. 52; Софийская первая летопись // ПСРЛ.— СПб., 1851.— Т. 5.— С. 219; Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ.— М.; Л., 1949.— Т. 25.— С. 170; Густинская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. 2.— С. 350; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1874.— Кн. 5.— С. 43, приміт. 61.

[9] Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в.: По материалам археологических исследований.— К., 1982.— С. 36—37.

* Таку можливість, очевидно, не заперечував О. Пресняков, наголошуючи на тому, що «татари боярину Федору, замученому в Орді разом із князем Михайлом Чернігівським, пропонували княжіння останнього, якщо він піде на поступки їх домаганням» (Пресняков А. Е. Лекции по русской истории.— М., 1939.— Т. 2, вып. 1: Западная Русь и Литовско-Русское государство.— С. 20), однак цитована ним оповідь про загибель в Орді Михайла Чернігівського (див.: Памятники литературы Древней Руси. XIII век.— М., 1981.— С. 228—235) є, попри низку документальних деталей, літературним твором, спрямованим на глорифікацію страстотерпників Михайла та Федора, тож на нього важко покладатися у даному разі.

[10] Пор.: Ипатьевская летопись.— Стб. 731.

[11] Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912.— Т. 1: Литовский период.— С. 59.

Насамперед слід відзначити, що після навали монголо-татар Чернігів, спустошений у 1239 р., продовжував функціонувати як адміністративний центр. Певний час чернігівський стіл займав син Михайла Всеволодовича — Ростислав, а в 1245 р. сюди повернувся з Угорщини сам Михайло[12]. До складу його володінь у цей час входили Брянськ, Карачів, Глухів і значні території у Верхньому Пооччі. Після загибелі Михайла (1246 р.) ці землі успадкували його сини — Роман, Мстислав, Семен, Юрій; при цьому Чернігів, певне, перейшов до його троюрідного брата Всеволода Ярополчича[13], хоч, за дано доводів, не він, а Роман Михайлович «сяде на Чернигове» після Михайла Всеволодовича[14]. В літописах Роман фігурує у 1263—1285 рр. як князь брянський, однак у Любецькому синодику, як і в родоводах, його названо великим князем чернігівським[15]. Мабуть, посівши після Всеволода Ярополчича чернігівський стіл, Роман Михайлович так і не зробив Чернігів своєю резиденцією. Причиною такого рішення став, очевидно, занепад Чернігова, безпосередньо пов'язаний із запустінням його сільської округи у другій половині XIII ст.[16], що було наслідком як навали татар, так і воєнної активності литовських феодалів[17].

Занепад Чернігова і піднесення значення Брянська потенційно вели до перебудови традиційних внутрішньодинастичних зв'язків, що склалися поміж Ольговичів,— до закріплення родового старійшинства за князями, які резидували у Брянську. Однак, ставши у другій половині XIII ст. центром суспільно-політичного життя на Задніпров'ї, Брянськ так і не перетворився на «бо́льшее княжение» Ольговичів — наприкінці XIII ст. він був захоплений смоленськими князями[18]; нащадки Романа Михайловича змогли

---

[12] Ипатьевская летопись.— Стб. 789, 795.

[13] Згідно з Галицько-Волинським літописом, у 1261 р. Василько Романович віддав свою доньку «за Андрѣа кнѧзѧ Всеволодича Черниговоу» (Ипатьевская летопись.— Стб. 848). Р. Зотов, автор фундаментального дослідження генеалогії чернігівських князів, вважав його за сина чернігівського князя Всеволода (Лаврентія) Ярополчича, згаданого в синодику любецького Антонієва монастиря, правління якого він покладав на 1246—1263 рр. (Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время.— СПб., 1892.— С. 80, 114, 195, 281). Втім, слід, певне, зважити і на факт існування татарина Івана Шаїна, що був «посажен от Батыя на Чернигове владетелем», а в 1257 р. перейшов на службу до Олега Інгваровича-Рязанського; жалувану грамоту останнього (див.: Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV—начала XVI в.— М., 1964.— Т. 3, № 347.— С. 373), яка збереглася у складі грамоти Івана IV (у копії XVIII ст.), деякі спеціалісти вважають автентичною.

[14] Бычкова М. Е. Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование.— М., 1986.— С. 75. Прил. Родовід, що цитується, міститься у складі рукописної збірки Діонісія Звенигородського (початок XVI ст.); відредагований, він увійшов до офіційних родоводних книг.— Пор.: Временник Московского общества истории и древностей российских (далі — Временник МОИДР).— 1851.— Кн. 10.— С. 68.

[15] Лаврентьевская летопись.— Стб. 482; Ипатьевская летопись.— Стб. 860—862, 872—874; Ермолинская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1910.— Т. 23.— С. 81; Зотов Р. В. О черниговских князьях...— С. 82—86; Бычкова М. Е. Состав класса феодалов...— С. 74—75.

[16] Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— К., 1988.— С. 106. Щодо ролі сільської округи в житті середньовічних міст див.: Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— К., 1989.— С. 79—99.

[17] Літописи згадують, зокрема, Хвала, воєводу литовського князя Міндовга, «иже велико оубиство творѧше землѣ Черниговьскои» (1258 р.): Ипатьевская летопись.— Стб. 840.

[18] Див.: Голубовский П. В. История Смоленской земли до начала XV ст.— К., 1895.— С. 307.

утримати за собою тільки невелику волость Осовик (біля Рославля), давши початок князям Осовицьким[19].

За іншими синами Михайла Всеволодовича закріпилися як вотчини їх землі у Верхньому Пооччі; здрібніння цих володінь призвело до появи численних «верховських» княжих родів: Новосильських, Одоївських, Воротинських, Мосальських, Мезецьких, Оболенських та ін., які з часом не втратили усвідомлення спільності свого походження, однак не підтримували зв'язків із родовим гніздом — Черніговом.

Щодо інших ліній Ольговичів, то з численних княжінь, які перебували під їх контролем на початку XIII ст., після Батиєвої навали вціліли принаймні такі, як Липецьке (Липовецьке), Путивльське, Рильське, Курське й Воргольське[20]; існують і літописні свідчення про «Заднѣпреских кнѧзеи», що брали участь у спільних походах руських і монгольських військ у 1274 та 1283 рр.[21] Характерно, що за доби литовської зверхності жодного з цих князів джерела уже не згадують; до причин вигасання князівських родів на Чернігівщині слід, мабуть, віднести воєнні напади монголів і литовців[22], міжкнязівські чвари, епідемії (як, наприклад, пошесть 1352 р., після якої у Глухові «ни един человек не остася, вси изомроша»)[23].

Втім, що стосується князів-путивльців, то тут маємо у своєму розпорядженні більш певні джерельні відомості — дані Новгород-Сіверського синодику, що їх було названо «яскравим променем, кинутим у непроглядну темряву історії Києва після Батиєвої навали»[24]. У синодику згадані князь Іоанн Путивльський, його син Іоанн-Володимир Іоаннович Київський і (можливо, брат останнього) Андрій Вруцький із сином Василем, убитим у Путивлі[25]. Очевидно, що, утвердившись на київському столі, путивльські князі зберегли найтісніший зв'язок із своєю «отчиною» (де, певне, князювали молодші представники цього роду) — сліди його фіксуються у пізніші часи у вигляді адміністративної належності Путивля до Київської землі. Зо-

---

[19] Временник МОИДР.— Кн. 10.— С. 68. Польський медієвіст С. Кучинський висловлював сумнів стосовно вірогідності даних родоводу Осовицьких (див.: Kuczyński S.-M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy.— Warszawa, 1936.— S. 101), вважаючи, що рід Романа вигас, а його права (і насамперед великокнязівський титул) перейшли до нащадків Семена Глухівського — князів Новосильських та Одоївських, використовуючи як аргумент їх суперечки щодо «бо́льшего княжения» (Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. Т. 1: 1487—1533 гг. // Сборник имп. Русского исторического общества.— СПб., 1892.— Т. 35.— С. 57, 59, 65). Втім, тут ми маємо явище іншого роду, пов'язане із дробленням вотчини Одоївських, що становила їх корпоративну власність, і розподілом її частин за родовим старійшинством («по роду по старейшиньству»).

[20] Московский летописный свод конца XV века.— С. 154—156; Зотов Р. В. О черниговских князьях...— С. 91—94, 111—113, 115—120, 129—130.

[21] Ипатьевская летопись.— Стб. 872, 892.

[22] Пор. згадки про загибель місцевих князів «от татар» і «от литвы», що збереглися у синодиках: Зотов Р. В. О черниговских князьях...— С. 81, 89, 103, 111, 115, 168.

[23] Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1885.— Т. 10.— С. 224. Глухів був відновлений на «стародревнем городище» лише в XVII ст.: [Яблоновский А.] Левобережная Украина в XV—XVII ст.: Очерк колонизации // Киевская старина.— 1896.— № 6.— С. 375.

[24] Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских.— 1873.— Кн. 4.— С. 222. Квашнін-Самарін був першим дослідником, який дійшов висновку, що «останні князі київські були з Ольговичів» (там же). Пор.: Зотов Р. В. О черниговских князьях...— С. 115—118.

[25] Филарет. Историко-статистическое описание...— Кн. 5.— С. 43, прим. 61.

крема, за актами другої половини XV ст. відомо, що путивльська данина йшла до київського «скарбу» та київського «ключа», а путивльські намісники рекрутувалися лише з нобілітету Київської землі[26]. Заслуговують на увагу і скарги київської депутації до Сигізмунда I Старого, спричинені втратою, за договором 1503 р., Путивля, «киевского державья, а к Путивлю было 14 волостей ваших господарских; те волости от ваших господарских предков слуги вашей милости — князья, и паны, и земяне земли Киевской — по року держивали, и з тых волостей... кони езджывали и шубы теплы куньи одевали» (1523 р.)[27]; це повністю узгоджується з уставною грамотою Київській землі («...Волости Киевские Кияном держати, а иному никому»[28]).

У літературі слушно відзначалося, що поєднання Путивля з Київською землею «з боку географічного... було досить штучним — безпосереднього зв'язку Путивельщина з Києвом не мала»[29]. Тож пояснення цього явища, запропоноване вище, видається нам найвірогіднішим. Правда, слід визнати, що документально адміністративна залежність Путивля від Києва вперше фіксується досить пізно — актами, що сягають часів, коли Київщиною, а відтак і Путивльщиною порядкували Олелько Володимирович та Семен Олелькович[30]. Втім, вони розпоряджались цими землями як спадковим володінням — «отчиною», отже, у другій половині XIV ст. Путивль перебував у складі київського уділу Володимира Ольгердовича*. Якщо ж узяти до уваги, що в легендарному оповіданні про виправу Гедиміна на Київ, яке, за спостереженням П. Клепатського[31], відбиває деякі історичні реалії 50-х років XIV ст., Путивль фігурує як київський «пригородок»[32], то входження Путивльщини до складу Київської землі можна з певністю віднести до передлитовської доби*.

Повертаючись до синодику, слід зазначити, що його записи не датовані, однак цілком очевидно, що вокняжіння путивльської династії у Києві могло відбутися тільки на зламі XIII—XIV ст.: відомо, що у другій поло-

---

[26] Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским.— М., 1899.— Вып. 1.— № 44.— С. 72—73; Л ю б а в с к и й М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута.— М., 1892.— С. 245—246.

[27] Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.— К., 1916.— Вып. 2.— С. 7—8; див. також: Русская историческая библиотека, издаваемая имп. Археографической комиссией (далі — РИБ).— СПб., 1910.— Т. 27.— Стб. 245—246 (реєстр путивльських волостей, відданих Казимиром київським боярам у річне держання).

[28] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ЗР).— СПб., 1848.— Т. 2.— № 30.— С. 34.

[29] П е т р у н ь Ф. Ханські ярлики на українські землі: До питання про татарську Україну // Східний світ.— 1928.— № 2.— С. 178.

[30] РИБ.— Т. 27.— Стб. 399, 731—732.

* Існує й писемна традиція, згідно з якою намісником Володимира Ольгердовича в Путивлі був уродженець Київщини Каленик Мишкович / K o j a ł o w i c z W. Herbarz rycerstwa W. Ks. Litewskiego / Wyd. F. P i e k o s i ń s k i.— Kraków, 1897.— S. 138. Це спростовує думку О. Андріяшева про приєднання Путивля до Київської землі як вияв «загальної політики Олельковичів», спрямованої на те, щоб «упорядкувати і зміцнити своє Київське князівство» (Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. XX.— С. 126—127).

[31] К л е п а т с к и й П. Г. Очерки по истории...— С. 22.

[32] Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ.— М., 1980.— Т. 35.— С. 96, 153, 180 та ін.

* Пор.: Ш а б у л ь д о Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— К., 1987.— С. 82—83.

вині XIII ст. тут ще не було князів[33], а в 30-х рр. XIV ст. уже правив князь Федір (саме його, певне, згадано в Київському синодику серед князів цієї династії[34]).

Щоправда, П. Клепатський, автор обширної монографії про Київщину литовської доби, визнаючи за можливе, що Путивльщина «належала київським князям без будь-якого зв'язку їх з чернігівськими», покладав правління Іоанна-Володимира Іоанновича на початок XV ст.[35] Однак такому датуванню суперечить подвійне ім'я цього князя: за спостереженням А. Поппе, «останнім відомим нам князем Володимиром, що отримав хрестильне окреме ім'я, був небіж Данила Галицького — Володимир-Іоанн Василькович, який народився близько 1249 р. ...У 1320-х—1340-х роках князівське ім'я Володимир стає одночасно й хрестильним у п'яти князівських сім'ях. У XIV і XV ст. в ім'я св. Володимира починають хрестити в боярських та купецьких родинах (першим згаданий московський воєвода Володимир Всеволодович, народжений близько 1340 р.)»[36]; що ж стосується генеалогічних конструкцій П. Клепатського, який ототожнював Іоанна-Володимира з онуком Коригайла Ольгердовича[37], то їх необгрунтованість переконливо довів А. Прохаска[38].

Невідомо, завдяки яким обставинам князі-путивльці опинилися у Києві. Втім, заслуговує на увагу той факт, що протягом XIII—XV ст. Посейм'я являло собою зону активних тюркo-слов'янських контактів. У XIII—XIV ст. тут проходило русько-татарське етнічне порубіжжя; воно досить докладно описане в пізніших, XVI ст., татарських ярликах литовським «господарям», які ведуть походження від протографу кінця XIV ст. Це, до речі, не є випадковим: «Тохтамиш, що дав перший ярлик, був примушений зректися, передовсім, татарських територій, що лежали на кордонній смузі»; тож природно, що про Путивльщину в ярликах міститься значно більше історико-географічного матеріалу, ніж про власне Київщину[39]. У безпосередньому зв'язку із

[33] Грушевский М. Очерк истории Киевской земли.— С. 445—450, 454—455; його ж. Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. III.— С. 167—168, 170—171.

[34] Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика...— С. 223—224; Зотов Р. В. О черниговских князьях...— С. 115—116, 118—119. Зазначимо, що після публікації М. Присьолковим і М. Фасмером «Отрывков В. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века» (Известия Отделения русского языка и словесности.— Пг., 1916.— Т. 21, кн. 1.— С. 48—70) позначилася тенденція до ототожнення цього князя із згаданим в «Уривках» (написаних грецькою мовою) Федором — Гедиміновим (?) братом. Таке припущення, на наш погляд, є досить довільним — особливо з огляду на специфіку даної пам'ятки: брак будь-яких хронологічних орієнтирів, гіпотетичність окремих кон'єктур (зокрема, «Κεντημήνον»-«Гедимін»), відсутність князівського титулу при іменах Федора та Гедиміна. Очевидно, що «Уривки» потребують поглибленого вивчення, адже М. Присьолков і М. Фасмер зробили тільки першу спробу перекладу і тлумачення цього, за їх словами, «цікавого, але складного джерела з історії руської церкви». Однак навіть визнання історичності Федора — Гедимінового брата — само собою ще не може бути підставою для його ототожнення з Федором Київським, а відтак, до речі, й доказом литовської супрематії над Києвом у 30-х рр. XIV ст., на користь якої не свідчить жодне вірогідне джерело.

[35] Клепатский П. Г. Очерки по истории...— С. 39—41.

[36] Поппэ А. Становление почитания Владимира Великого // Спорные вопросы отечественной истории XI—XVIII веков: Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А. А. Зимина.— М., 1990.— С. 230—231.

[37] Клепатский П. Г. Очерки по истории...— С. 34—39.

[38] Prochaska A. Czy możliwą jest identyczność kniaziów Nieświeskich z Korybutowiczami? // Miesięcznik heraldyczny.— 1912.— R. 5.— S. 92.— Przyp. 1.

[39] Петрунь Ф. Ханські ярлики...— С. 175—176, 178, 184—186. Досить детально окреслена путивльська округа і в переліку міст, «что из старины к Перекопской Орде тянули», що його було пред'явлено Менглі-Гіреєм Олександрові Казимировичу в 1499 р. (Памятники дипломатических сношений Московского государства...— № 62.— С. 291).

формуванням контингентів осілого татарського населення у порубіжних районах перебувало виникнення низки поселень у Посейм'ї й на південь від Сейму, топографічно ув'язаних із річковими переправами.

Свого часу П. Клепатський зауважив, що Посейм'я, яке в давньоруський період «не являло собою ласого шматка для шукачів уділу й, очевидно, було зовсім не багатолюдне», у XIV—XV ст. перетворилося на «квітучу провінцію»* (цей розквіт, до речі, простежується на матеріалах археології — у вигляді значних, до 3,5 м завтовшки, культурних нашарувань XIV—XV ст.[40]); дослідник пов'язав цей феномен із тісною взаємодією місцевого населення й татар, указавши як на історичну аналогію на літописних болоховців, «сѣдѧщих за Татары»[41]. Дану гіпотезу підкріплює епізод із відкупником Ахматом, який держав «баскачьство Курьского княженья» (1283 р.): на землях Олега, князя рильського і воргольського, їм було організовано дві слободи, куди «люди... со всех сторон сшедшеся», зокрема — з волості Олега; це спровокувало конфлікт між ним та Ахматом, що завершився розграбуванням «бесерьменьских свобод» і кривавим розбратом між місцевими князями[42].

Розвиваючи гіпотезу П. Клепатовського, можна, за браком певнішої інформації, припустити, що зростання престижу путивльських князів було забезпечене підтримкою татарських феодалів Путивльщини й суміжних територій. Щоправда, даних про осідання татарських князів у регіоні практично немає. У XIV ст. із земельних володінь цього типу відома тільки «тьма» Яголдая Сарайовича — обширна область у верхів'ях Сейму та Осколу, що як вотчина Яголдайовичів проіснувала до 90-х рр. XV ст.[43]. До менш значних татарських феодалів належав, певне, Урустай, що володів путивльською Мленською (чи Меленською) волостю[44], якого, очевидно, помилково згадано як «князя Меньского» в літописній звістці про виїзд до Москви 1408 р. групи князів та бояр на чолі із Свидригайлом[45]; пропонована кон'єктура вповні узгоджується як із відсутністю згадок про м. Мену в XIV—XV ст., так і з інформацією про виїзд одного із супутників Свидригайла (у тексті — «верховського» князя Олександра Звенигородського) «ис Путимля»*.

* Показово, що й О. Андріяшев, аналізуючи демографічні наслідки татарської навали, відзначав: «Здається, що не менше від інших частин країни мусило б зазнати шкоди від татар Посейм'я, що лежало недалеко від татарських кочовищ, але, зважаючи на те, що тут, як і давніше, скупчувалося багато дрібних князівств... треба гадати, що тут чогось люду не поменшало» (Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі...— С. 115—116).

[40] Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району, Сумської області // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1952.— Т. 3.— С. 242.

[41] Клепатский П. Г. Очерки по истории...— С. 433—434; Ипатьевская летопись.— Стб. 838.

[42] Московский летописный свод конца XV века.— С. 154—156 (пор.: Лаврентьевская летопись.— Стб. 481—482). Залишки цих слобід простежуються археологічно: Александров-Липкинг Ю. А. Далекое прошлое соловьиного края.— Воронеж, 1971.— С. 112—117.

[43] Акты ЗР.— Т. 2.— № 6.— С. 5; Акты Литовской Метрики.— Варшава, 1896.— Т. 1, вып. 1.— № 339.— С. 131—132; Петрунь Ф. Ханські ярлики...— С. 177—178; Kuczyński S.-M. Jahołdaj i Jahołdajewicze siewierscy // Miesięcznik heraldyczny.— 1934.— R. 13.— S. 33—35.

[44] Згадку про неї маємо з 1500 р.: Акты ЗР.— СПб., 1846.— Т. 1.— № 179.— С. 202.

[45] Московский летописный свод конца XV века.— С. 237.

* Керуючись цією звісткою і вбачаючи в Олександрі Звенигородському Олександра Патрикійовича, сина стародубського князя Патрикія Наримунтовича (щодо помилковості їх ототожнення див.: Бычкова М. Е. Состав класса феодалов...— С. 39—41), Ф. Петрунь вважав, що «Путивель мав князів з Наримунтовичів до 1408 р. ...; тоді, здається, його було і передано до Київського князівства» (Петрунь Ф. Ханські ярлики...— С. 178).

Можливо, у посіданні якогось із татарських князьків перебувала й Ординська волость на Путивльщині, відома за документами XVI ст.[46]

Підтримка татарських князів могла відіграти для путивльців принципову роль за умов феодальних усобиць в Орді наприкінці XIII ст., в які були втягнуті й землі Південно-Західної Русі: невипадково в 1300 р. «митрополитъ Максимъ, не терпѧ Татарьского насилья, ѡставѧ митрополью и збѣжа ис Києва, и весь Києвъ розбѣжалѣсѧ»[47]. Можливо, скориставшись ситуацією, що склалася, путивльські князі саме в цей час і утвердились у Києві.

Що стосується офіційного статусу, якого вони набули, то, з огляду на стан джерел, окреслити його практично неможливо. М. Грушевський, наприклад, розглядав князя Федора (з 1331 р.) тільки як «татарського намісника», посилаючись на присутність баскаків серед його оточення[48], однак це припущення піддав критиці ще П. Голубовський, слушно зазначивши в рецензії на монографію М. Грушевського, що «до всіх найголовніших князів і в усіх областях були приставлені ці ханські чиновники»[49]. Додамо, що залежність Київської землі від Орди не була ліквідована й після того, як Ольгерд «Киев под Федором князем взят, и посади в нем Володымера, сына своего» (1362 р.)[50], однак діям останнього як правителя не бракувало ані самостійності, ані рішучості.

Гадаємо, заслуговує на особливу увагу факт існування вруцького князя Андрія: це є свідченням того, що Овруч, який у XIII ст. практично не згадується у літописних джерелах, у наступному столітті виступає як важливий (а може, і другий за значенням) адміністративний центр Київщини. Певне, це сталося внаслідок того, що із середини XIII ст. південні райони Київської землі перебували, за висловом Плано Карпіні, «під безпосередньою владою татар»[51]; тож закономірно, що в XIV ст. почалося піднесення таких міст, як Овруч, Житомир та ін.

Пам'яткою доби панування князів путивльської династії треба, очевидно, визнати і недатований запис, що дійшов до нас у складі грамоти київського воєводи Ф. Пронського (1551 р.): «Мы, Василей Володымерович, князь, придали есмо на церков Светого Великого Василья мурованого, в месте Овручу, под селом Имухоедовским остров Тростеницу, обрубный, и з оного идет десять ведер меду, и давать мают у Полохачове з земли Петниское чотыри ведр меду, а у Вербковичах ведро меду, у Гажине ведро меду, у Павловичах полведра меду, у Вуглох ведро меду...»[52]. Запис був зроблений у Євангелії, подарованому церкві св. Василя «славное памети небожчиком Володимером», у якому видавці грамоти вбачали Володимира Ольгердовича, допускаючи, що в нього міг бути син на ймення Василь[53]. Проте як брак у джерелах такої інформації, так і характер запису

[46] Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI—начала XVII века.— М., 1967.— С. 137, 141, 142.

[47] Лаврентьевская летопись.— Стб. 485. Докладніше див.: Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси...— С. 15—16.

[48] Грушевский М. Очерк истории Киевской земли.— С. 469—470.

[49] Киевская старина.— 1892.— № 9.— С. 438.

[50] Густинская летопись.— С. 350.

[51] Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука.— С. 67—68.

[52] Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год.— К., 1868.— № 37.— С. 74.

[53] Там же. Див. також: Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства.— К., 1885.— С. 49; Клепатский П. Г. Очерки по истории...— С. 41—42.

імені Володимира свідчать не на користь цієї ідентифікації. Може бути, що в даному разі йдеться саме про Іоанна-Володимира Київського, син якого, Василь, очевидно помилково, названий у Філарета сином Андрія Вруцького. Це зайвий раз свідчить про необхідність розшуку та публікації Новгород-Сіверського і аналогічних синодиків, на чому наполягав ще М. Грушевський, рецензуючи працю Р. Зотова[54]. Сподіваємось, з їх допомогою можна буде реконструювати генеалогічний ряд князів, що правили на Київщині в першій половині XIV ст. За умов, коли інформативні можливості інших джерел практично вичерпані, цей напрямок досліджень видається за найперспективніший на шляху до наукового відтворення політичних реалій татарської доби на Київщині. До речі, останні не обмежуються відновленням князівського правління і формуванням власної династії — детального вивчення потребують і такі явища, як так званий автономічний рух XIII ст. і взаємодія князівської влади з татарськими фіскально-адміністративними структурами того періоду.

Olena RUSYNA

REGARDING THE PROBLEM OF KYIVAN PRINCES OF THE TATAR AGE

The article examines a wide range of problems connected with the restoration of traditional rule of princes over Kyiv lands which was broken off as a result of the Tatar invasion. Sharing the view that Kyivan princes of the new generation descended from the Ol'hovyches of Putyvl', the author analyses when and due to what circumstances they succeded to the Kyiv throne, and the changes it entailed in the territorial arrangement of Kyiv lands.

[54] Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— 1895.— Т. 5, кн. 1.— Бібліогр.— С. 13—15.

Петро САС

КОНЦЕПЦІЯ ХРЕЩЕННЯ РУСІ ЛАВРЕНТІЯ ЗИЗАНІЯ
(До питання про методи ренесансного історизму в українській літературі та історіографії другої половини XVI—першої третини XVII століть)

Дослідження проявів ренесансно-гуманістичної культури в духовному житті української суспільності XV—XVII ст. довго залишалося поза увагою історичної науки в Україні. Лише останнім часом з'явилися ознаки жвавішого зацікавлення істориків цією проблематикою [1]. Щоправда, у даному разі переважно маємо справу з принагідними екскурсами, а не зі спеціальними працями.

Дещо краща картина з вивченням філософських і літературознавчих аспектів зародження та розвитку культури Відродження на українському терені, про що свідчать праці В. Литвинова, Д. Наливайка, В. Нічик, І. Паславського, Я. Стратій та інших [2]. Досить широке коло філософсько-культурних питань українського Відродження розглянуто в колективній монографії «Філософія Відродження на Україні (К., 1990). У цій праці, зокрема, простежено лінії дотику з Ренесансом київської перекладної літератури XV ст., показано стан гуманістичних студій в Україні, ідейно-філософські засади поглядів тих суспільно-політичних діячів і мислителів, які виходили з гуманістичного тлумачення проблеми людини та її призначення у світі.

І все ж, повторюємо, проблему ренесансних явищ в культурі України XV—XVII ст. розроблено недостатньо. Причому мова йде про стан дослі-

---

[1] Д з ю б а Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI—первая половина XVII в.).— К., 1987; Я к о в е н к о Н. Н. Просвещение и школа на Украине в XIV—XVII вв. // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. С древнейших времен до конца XVII в.— М., 1989.— С. 266—282; Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії.— К., 1990.— С. 435—448.

[2] Див., зокрема: Л и т в и н о в В. Д. Проблема государства в трудах Ст. Ориховского // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья: (Историко-философский очерк).— К., 1988.— С. 237—245; Н а л и в а й к о Д. С. Україна і європейське Відродження // Вітчизна.— 1972.— № 5.— С. 183—199; й о г о ж. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури.— К., 1984.— С. 161—185; Н и ч и к В. М. К проблеме Возрождения у восточных славян // Проблемы исследования истории философии народов СССР.— М., 1986.— С. 32—35; П а с л а в с ь к и й І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI—першій третині XVII ст.— К., 1984; й о г о ж. Культурно-національний рух на Україні кінця XVI—першої половини XVII ст. в оцінці М. Грушевського // Жовтень.— 1989.— № 1.— С. 95—97; С т р а т и й Я. М. Ренессансно-гуманистические представления о сущности человека и смысле его жизни в духовной культуре Украины во второй половине XVII в. // Отечественная общественная мысль...— С. 289—300.

дження як загальнотеоретичних питань (з'ясування поняття «духовна культура епохи Відродження» в Україні та його співвідношення із середньовіччям і позаренесансними явищами; визначення хронологічних рамок Відродження, особливо верхньої межі тощо), так і конкретних сутнісних рис ментальності Відродження, притаманних тогочасним українським інтелектуалам. Серед питань, котрі потребують уваги дослідників, поза всяким сумнівом, є і становлення методів ренесансного історизму в літературі та історіографії України другої половини XVI—першої третини XVII ст. Розглянемо деякі аспекти цієї проблематики, орієнтуючись переважно на спадщину Лаврентія Зизанія — видатної постаті в тогочасній українській культурі (народився, імовірно, у Потеличі, точна дата залишається невідомою, помер між 1630 і 1640 р. у Корці) [3].

Ренесансний історизм, досить помітний напрям в українських літературних та історіографічних пам'ятках другої половини XVI—першої третини XVII ст., формувався на основі певних дослідницьких методів. Становлення елементів нової історичної свідомості йшло звичайно через подолання стереотипів ортодоксального мислення, зокрема символізму.

У середньовічній ментальності важливу роль відігравав інтерпретативний (інтуїтивний) символізм. Це був своєрідний спосіб осягнення загального через одиничне, внутрішнього — через зовнішнє, духовного — через матеріальне, абстрактного — через конкретне. У тодішній екзегезі Святого Письма утвердилася концепція, за якою адекватне розуміння слова можливе завдяки поєднанню таких символічних методів, як алегоричний — ним встановлювано істину стосовно всього людства і Христа як його провідника; тропологічний, котрий служив переважно для набуття моральних уроків; анагогічний, яким осягалося «найглибшу» істину. На відміну від них буквальний («історичний») метод розглядав слова у прямому розумінні. Для середньовічного мислення не існувало проблеми встановлення істини за принципом «або-або» — для нього всі значення були одночасно істинні, а «істини» ієрархічно підпорядковані. Осягнення «істин» починалося з граматики — для з'ясування буквального смислу, і лише після цього встановлювалося доктринальне (символічне) значення. Символічні методи служили середньовічним теологам-схоластам насамперед для відкриття істини, яку містить під «шкаралупою», тобто буквальним значенням, Біблія [4].

Отже, методи середньовічної схоластики ігнорували реалії суспільного буття, а також історичну підоснову писемних пам'яток, були повністю спрямовані на пошуки універсальних християнських істин. Зовсім інший підхід культивувала європейська гуманістична історіографія. У працях багатьох її представників наявні елементи історичної критики, що мало велике значення для розвитку прийомів наукового історичного дослідження. Характерний у цьому плані твір видатного італійського гуманіста першої половини XV ст. Лоренцо Валли «Трактат про підробленість Константинового дару» (1440), твір, яким, власне, закладено основи історичної та дипломатичної критики документів. Так, аналізуючи «Константинів дар» (цей документ складено у VIII ст. при папському дворі, щоб обґрунтувати претензії папської курії на світську владу), Л. Валла навів неспростовні

[3] Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636).— К., 1990.— С. 90.

[4] Барг М. А. Эпохи и идеи.— М., 1987.— С. 159, 162—165.

аргументи, що свідчать про його фальшованість, зокрема, показав «варварський» характер латинської мови, якою написаний «Константинів дар», виявив у ньому грубі граматичні та термінологічні помилки, поставив під сумнів деякі документи, на підставі яких імператор Константин нібито подарував римському єпископові першість серед патріархів світу [5].

Українські письменники і мислителі, у творчості яких виразно проявилися риси гуманістичного історизму, також прагнули встановити «земну» причинність тих чи інших подій минулого і робили це, залучаючи джерела. У теоретичному плані питання про методи історіографії вперше було поставлене у працях відомого представника українського Відродження, письменника, публіциста і мислителя Станіслава Оріховського (1513—1566). Його міркування, які базувалися на аналізі теоретичних засад історіографії, були унікальними для тогочасної гуманістичної думки України [6]. Проте для дальшого поступу історичних студій багато важили не лише теоретичні рефлексії над «мистецтвом» історії. Оскільки українські письменники і мислителі гуманістичної орієнтації дедалі частіше зверталися до писемних пам'яток минулого (що було, зокрема, проявом їхнього зростаючого зацікавлення вітчизняною «античністю» — спадщиною Київської Русі) [7], то актуальним стало завдання встановити історичний зміст документальних матеріалів і буквальний смисл окремих застарілих церковнослов'янських та іншомовних, насамперед грецьких і латинських, слів і термінів.

Помітний вклад у розробку деяких дослідницьких прийомів аналізу і критики джерел внесла вітчизняна філологія. Дуже важлива роль тут таких лексикографічних праць, як «Лєксис» Л. Зизанія (Вільно, 1596) та «Лєксіконъ славєнорωсскїй и имєнъ тлъкованїє» Памви Беринди (Київ, 1627). Зокрема, у «Лексисі» Л. Зизанія фактично постульовано методику розкриття значення слів через контексти й застосування при цьому певних граматичних правил [8].

Грунтовна філологічна освіченість Л. Зизанія (він був ще й автором граматичного посібника «Грамматіка словєнска» (Вільно, 1596), а також володіння певним інструментарієм ренесансного методу історичного письменства виразно позначилися на змісті обстоюваних ним концепцій. Особливо це характерно для його твору «Катехизис» *, у якому елементи історичної сві-

---

[5] Косминский Е. А. Историография средних веков. V в.— середина XIX в.— М., 1963.— С. 41, 44—52.

[6] Сас П. М. Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму Нового часу // Український історичний журнал.— 1991.— № 1.— С. 87—98.

[7] Філософія Відродження на Україні.— С. 14—15.

[8] Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороссская.— К., 1964.— С. 56, 57, 65, 66, 88.

* Над цим фундаментальним богословським трактатом Л. Зизаній працював протягом 1620—1623 рр. У 1627 р. йому вдалося надрукувати «Катехизис» у Москві. Правда, майже весь тираж було знищено, бо московські богослови побачили у книзі відступи від православних догматів. Нові видання «Катехизису» здійснено у XVIII ст., однак з куп'юрами. Тому великий науковий інтерес становить рукописний список «Катехизису» XVII ст., який зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського АН України (далі — ЦНБ АН України). Цей рукопис і використано у даній статті. Кириличний текст відтворено згідно із загальноприйнятими правилами: сучасним українським шрифтом з доданням літер є, ω, ѣ, ѧ; надрядкові знаки внесено в рядок і виділено курсивом; титла не розкрито; паєрки на позначення звуку «й» передано «и» і також виділено курсивом; позначені літерами дати подано арабськими цифрами; у власних назвах проставлено великі літери; пунктуація наближена до вимог сучасного правопису.

домості Нового часу тісно пов'язані з характерними для менталітету Відродження дослідницькими прийомами. Яскравим свідченням цього є сюжети книги про християнізацію Русі.

До Л. Зизанія уже існувала давня історіографічна традиція тлумачення хрещення Русі, яка грунтувалася на Володимировій легенді, котра вперше найбільш повно була розроблена наприкінці XI—на початку XII ст. у «Повісті минулих літ». У цій літописній пам'ятці концепція прийняття Руссю християнства відбиває, зокрема, Несторову інтерпретацію відомостей Початкового літопису й зумовлена появою вставок у первісний текст (легенда про подорож апостола Андрія дo полян і словенів, «промова Філософа» і «Корсунська легенда»)[9]. У кінцевому підсумку сюжетна канва оповіді про хрещення Русі в «Повісті минулих літ» поставала перед багатьма поколіннями читачів ідейно витриманою і структурно цілісною. Як зазначив Б. Рибаков, цей твір започатковував низку викладів давньої історії Русі — від літописних зводів різних руських князівств XII—XIII ст. до «Истории российской» В. Татищева[10].

Центральною в літописній концепції християнізації Русі є теза про Володимира-хрестителя, тобто хрещення однозначно пов'язувалося з відомою місією князя. Найсуттєвішими компонентами «християнських» сюжетів літопису були, по-перше, виклад пророцтва апостола Андрія про майбутнє хрещення Русі, що давало підставу розцінювати релігійний акт 988 р. як прояв Божого промислу; по-друге, опис індивідуального духовного прозріння і сходження до Бога самого Володимира (від «змагання вір» до хрещення його у Корсуні); нарешті, тема хрещення народу[11]. Не доводиться сумніватися, що факт прийняття Руссю християнства за князювання Володимира розглянено в «Повісті минулих літ» переважно в рамках християнського світогляду й теологічного тлумачення історії. Звідси, до речі, традиційне для екзегези християнського віровчення звернення до пророцтва, а також зображення конкретних історичних подій як утілення Божої волі, Божого знаку людям.

Бачення проблеми хрещення Русі, яке мав Л. Зизаній, не вміщалося у жорстких рамках концептуальної схеми давньоруського літопису, у котрій переплелися релігійний міф і конкретний історичний факт. Автор «Катехизису» відійшов від освяченого авторитетом «Повісті минулих літ» погляду на християнізацію Київської Русі як на одномоментний акт, у якому політичний прагматизм Володимира дістав санкцію провидіння. Навпаки, Л. Зизаній розглядав хрещення Русі як тривалий історичний процес, що пройшов у своєму розвитку чотири етапи. До першого етапу він відносив хрещення, яке здійснив апостол Андрій під час відвідання київських гір; до другого — хрещення за князювання Аскольда і Дира, до третього — хрещення у часи Ольги і до четвертого — Володимирове хрещення. Причому перші три етапи мали локальний, допоміжний характер, а четвертий Л. Зизаній розцінював як етап вирішальний і остаточний: «Кр҃щєнъ єсть рускі*и* наро*д* нє воєдино времѧ, но чєтвєро кратно, понєжє оубо три краты

---

[9] Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— С. 133; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 136; Запровадження християнства на Русі: Історичні нариси.— К., 1988.— С. 64.

[10] Рыбаков Б. А. Киевская Русь...— С. 119.

[11] Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М.; Л., 1950.— Т. 1.— С. 12, 59—81.

мала часть людєи крстишасѧ. Потом же лѣтєх нѣколиких в четвертоє времѧ, всѧ Рускаѧ землѧ прїѧтъ ст҃оє кр҃щенїє»[12].

Запропонована концепція християнізації Русі була помітним кроком від середньовічного історизму до історичної свідомості Відродження. Насамперед це проявилося у тому, що наявний у тексті елемент «чудесного» (легенда про чудо з Євангелієм) фактично набув зниженого, службового статусу щодо побудованої на історичних джерелах раціоналістичної інтерпретації хрещення. Легенду про відвідання апостолом Андрієм київських гір Л. Зизаній розцінював як свідчення першого хрещення Русі. Дальші три етапи християнізації він пов'язував з діяльністю давньоруських князів та ієрархів візантійської церкви. Отже, автор «Катехизису» не зводив уявлення про проникнення християнства на землі Київської Русі до звичної для середньовічної історичної думки констатації «втручання» Творця у плин земного життя. У його концепції на передній план поставлено історичних діячів, наділених здатністю впливати на перебіг подій.

Прикметно, що концепція поетапного хрещення Русі, яку обстоював Л. Зизаній, не була якимсь феноменом у тодішній історіографії. Так, у праці Л. Кревзи «Obrona jedności cerkiewnej» (1617) розроблено схему трьохетапного хрещення Русі: вперше її хрестили Кирило і Мефодій у часи візантійського імператора Михайла III й «на початку патріаршества Ігнатія»; вдруге — за імператора Василія I Македонянина і патріарха Фотія; втретє — за «митрополита» Миколи Хрусоверха близько 1000 р.[13] Про кілька етапів хрещення Русі йдеться також у Густинському літопису, причому в цій пам'ятці схема християнізації Київської Русі теж відрізнялася від тієї, яку запропонував у «Катехизисі» Л. Зизаній.

У сюжетах «Катехизису», присвячених хрещенню Русі, чітко проступають ремінісценції ренесансного історизму. Одним із найважливіших проявів нової історичної свідомості було пояснення хрещення, цієї рубіжної в історії народу події, не тотальним впливом провидіння, а певною взаємодією божественного промислу і конкретно-історичної причинності. Перенесенням центру ваги від «вищої» на «нижчу» причинність фактично визнавалося здатність людини творити власну історію.

Такого роду парадигма історичної свідомості могла виникнути лише при спиранні на широку джерельну базу й застосуванні неортодоксального методу аналізу і тлумачення документальних пам'яток. Розглянемо, як проявилися ці моменти в поданій у «Катехизисі» концепції хрещення Русі, зіставляючи цей твір з літописними джерелами, а також із версією християнізації Київської Русі, викладеною в Густинському літопису.

У «Катехизисі», як і в Густинському літопису, перше хрещення Русі пов'язано з проповіддю одного з учнів Христа — апостола Андрія. Виклад цієї оповіді в літопису грунтується на такому джерелі, як «Повість минулих літ». У цьому плані між «Повістю минулих літ» і працею Л. Зизанія також є багато спільного. Наведемо текст оповіді, поділивши його на смислові уривки, взяті послідовно з «Повісті минулих літ», «Катехизису» та Густинського літопису (відповідно позначивши їх літерами А, Б і В).

---

[12] ЦНБ АН України, від. рукописів, ДА. II. 566, арк. 71 зв.

[13] Krewsa L. Obrona jedności cerkiewnej // Русская историческая библиотека, издаваемая имп. Археографической комиссией.— СПб., 1878.— Т. 4.— С. 223—227.

$А_1$ «А Днѣпръ втечеть в Понетьское море жереломъ, еже море словеть Руское, по нему же училъ святый Оньдрѣй, братъ Петровъ, якоже рѣша.

Оньдрѣю учащю въ Синопии и пришедшю ему в Корсунь ... близь устье Днѣпрьское, и въсхотѣ поити в Римъ, и проиде въ вустье Днѣпрьское, и оттоле поиде по Днѣпру горѣ. И по приключаю приде и ста подъ горами на березѣ».

$Б_1$ «Пєрвоє кр҃щєніє ѡт с҃таго ап҃сла Андрєѧ Первозваннаго, брата Петрова. Кр҃стишасѧ єгда оубо пріидє по *Д*нєпру рєцѣ до горъ великих, идѣжє н҃нѣ гра*д* Кієвъ стоитъ. И ста при брєзѣ, видѣ гору южє нарицают Воздыхалноую».

$В_1$ «Разсмотряюще лѣтописцевъ многихъ, яже о крещеніи нашого славного народа Славенскаго, обрѣтаемъ, яко вопервых крестися нашъ народъ Словенскій от святого Первозванного апостола Андрея, брата Петрова, якоже нашъ Рускій лѣтописца Несторъ святый пишетъ. Внегда святый апостолъ Андрей во своемъ жребіи проходя учаше, бысть уча въ Синопѣ, таже въ Корсунѣ, отнюду же пойде Днѣпромъ горѣ, и пришедъ идѣже нынѣ горы Кіевскія» [14].

Очевидна однакова ідейна спрямованість розповідей про прихід апостола Андрія до київських гір в уривках $Б_1$ і $В_1$. Так, почерпнуті з давньоруського літопису відомості і в «Катехизисі», і в Густинському літопису служать для обгрунтування ідеї першого хрещення Русі. Його, на думку обох авторів, провів Андрій Первозванний. З іншого боку, різна в розглядуваних уривках стилістика, відмінна методика використання першоджерела.

У «Катехизисі» ($Б_1$) в адаптованому вигляді проступають окремі вплетені в канву авторської розповіді стилістичні домінанти, характерні для «Повісті минулих літ» ($А_1$). Це такі вислови, як «брата Петрова», «и ста при брєзѣ», «идѣжє н҃нѣ гра*д* Кієвъ стоитъ»,— відповідник останнього є у тексті легенди «Повісті минулих літ» кількома реченнями далі («иде же послѣже бысть Киевъ»). Прикметно, що Л. Зизаній намагався уточнити літописну оповідь про місію апостола Андрія. На відміну від давньоруського літописця, який обережно локалізував місцезнаходження апостола безіменними київськими горами, автор «Катехизису» гранично конкретизував свою версію подій, пов'язуючи апостольську проповідь Андрія Первозванного з горою Уздихальницею.

У Густинському літопису розглядуваний фрагмент легенди значно більше проти відповідного місця «Катехизису» прив'язаний до тексту першоджерела. Після коротких джерелознавчої ремарки й концептуальної заставки автора ($В_1$) йде конспективний переказ уривка $А_1$.

Кульмінацією легендарної оповіді про Андрія Первозванного є зображення акту релігійного діяння апостола на київських пагорбах. Далі в легенді йдеться про відвідання Андрієм Новгорода і прибуття його після цього до Рима. Щоб глибше простежити, як співвідносяться джерельна основа та історична концепція «Повісті минулих літ» і методи оперування фактичним

[14] Повесть временных лет.— С. 12; ЦНБ АН України, від. рукописів, ДА. II. 566, арк. 72; Густинская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— СПб., 1843.— Т. 2.— С. 251.

матеріалом та ідейний зміст «Катехизису» й Густинського літопису, наведемо прикінцевий текст легенди, відображений у цих трьох творах:

$А_2$ «И заутра въставъ и рече к сущимъ с нимъ ученикомъ: «Видите ли горы сия? — яко на сихъ горах въсияеть благодать божья; имать градъ великъ быти и церкви многи богъ въздвигнути имать». И въшедъ на горы сия, благослови я, и постави крестъ, и помоливъся богу, и сълѣзъ съ горы сея, иде же послѣже бысть Киевъ, и поиде по Днѣпру горѣ. И приде въ словѣны, идеже нынѣ Новъгородъ, и видѣ ту люди сущая, како есть обычай имъ, и како с мыють и хвощются, и удивися имъ. И иде въ Варяги, и приде в Римъ, и исповѣда, елико научи и елико видѣ...».

$Б_2$ «И рєчє к соущи*м* с нимъ оучнкѡ*м* своимъ: «Видитє гору сїю? Яко на нєи возсїѧєт блгдть бжїя. И боудєтъ гра*д* великъ, и црькви мнѡзи вѣрны*х* людєи воздигноутсѧ. И возшєдъ на гору, блгослови мѣсто и постави крстъ, идѣжє ннѣ црквь стоитъ Воздвижєнїє чстнаго и животворѧщаго крста гсднѧ. И ѡттоуду паки поидє по *Д*нєпроу и прїидє во словѧнє, идѣжє Вєликїи Новъгра*д*. И пото*м* идє в Ри*м*, и повѣда всє, єлико наоучи и крсти. Сїє єсть пєрвоє крщєнїє, яжє малаѧ часть ѡ*т* руски*х* людєи крстишасѧ».

$В_2$ «ихъ же благослови и крестъ на нихъ водрузи, недалече нынѣшней браны отъ полудня; такожде и о созданіи града прорече, и люди, яже тамо быша, учи и крести; потомъ же шедъ по Днѣпру горѣ даже до Новгорода Великого, и тамо такожде многія научивъ крести. Не туне бо святыя апостоли вселенную прохождаху, но учаху и крещаху, по словесѣ Господню: идѣте, проповѣдѣте евангеліє всей твари, крестяще ихъ, и проч.; и собыстся на нихъ пророческое слово: во всю землю изыйде вѣщаніе ихъ, и въ концы вселенныя глаголы ихъ. От Новгорода же пойде святый Андрей по Волховѣ рѣцѣ на море Варяжское, и потомъ же и до Риму. Но сіе крещеніе въ Россіи частыхъ ради браней не распространися...» [15].

Як бачимо, у другому уривку ($Б_2$) від слів «И рєчє к соущи*м* с нимъ оучнкѡ*м* своимъ» до слів «и постави крстъ» подано пряму цитату відповідного місця з уривка $А_2$, щоправда, з урахуванням граматики і правопису церковнослов'янської мови першої половини XVII ст. Далі в уривку ($Б_2$) з'являється інтерполяція тексту, мета якої — узгодити легендарне повідомлення давньоруського літопису про місцеперебування апостола на київських пагорбах з топографічними реаліями Києва першої третини XVII ст. (фраза про Воздвиженську церкву). Речення, яке йде в тексті після цього: «И ѡттоуду паки поидє по *Д*нєпроу и прїидє во словѧнє, идѣжє Вєликїи Новъгра*д*»,— майже дослівна цитата фрази давньоруського книжника. Далі в уривку $Б_2$ випущено сюжет «Повісті минулих літ» про побут новгородців, а взяті з першоджерела слова «елико научи и елико видѣ» подано так: «єлико наоучи и крсти». Завершує уривок $Б_2$ авторське резюме про перше хрещення Русі та його наслідки.

Ознайомлення з уривками $В_2$ і $А_2$ переконує у тому, що автор Густинського літопису знову ж таки конспективно опрацював відомості «Повісті минулих літ». На власний розсуд він змінив наявну в давньоруському літопису фабулу релігійного діяння апостола Андрія, за якою спочатку було проро-

[15] Повесть временных лет.— С. 12; ЦНБ АН України, від. рукописів, ДА. II. 566, арк. 72, 72 зв.; Густинская летопись.— С. 251.

цтво хрещення Русі і виникнення міста, а вже потім — встановлення на горах хреста. В уривку В2 також бачимо концептуальні авторські вставки про хрещення місцевого населення під час перебування апостола Андрія на київських горах («и люди, яже тамо быша, учи и крести») і на землях новгородських словенів («и тамо такожде многія научивъ крести»). Щоб надати концепції першого хрещення Русі більшої ваги, автор Густинського літопису спирається на постулат про апостольську проповідь. Крім того, він пише про причини слабкого поширення християнства серед давньоруського населення, покликаючись при цьому на авторитет церковних істориків Тертулліана і Цезаря Баронія.

Якщо аналізувати уривки Б2 і В2 з погляду використання методики історичного дослідження, то в обох текстах можна виявити риси, притаманні історіографії Відродження. Прикметно, що і Л. Зизаній, і автор Густинського літопису при опрацюванні фактологічної бази спиралися на нетотожні дослідницькі прийоми. Так, Л. Зизаній у своєму творі подав приклад коректного ставлення до історичного документа, адекватно передаючи зміст повідомлення давньоруського літопису: уривок Б2 — це, власне кажучи, пряма цитата з «Повісті минулих літ», хоч і без посилання на джерело. При цьому треба відзначити, що Л. Зизаній досить добре володів такою дослідницькою процедурою, як застосування у творі апарату посилань. У працях письменника, передусім у «Катехизисі», наявна різна за методикою і ступенем розробленості система узгодження використовуваного матеріалу з його вихідними даними. Найбільш загальний і спрощений характер мають «глухі» посилання, у яких вказувано лише автора твору, наприклад, проти уривка «сїє оубо нашє злѣйша стр҃стноє порабощєнїє рукопсанїє приточнѣ имѧнуємо, растєрзалъ єсть Сп҃съ нашъ кр҃стом своимъ» на полях книги зазначено: «іє книги Максима Грєка»[16]. Л. Зизаній вдається також до розгорнутих посилань, зазначаючи всередині тексту ім'я автора, а на полях — назву, розділ і рядок твору, з якого взято цитату: «Єльма жє слышим воєжє ѡт Іоанна Євг҃листа гл҃ющаго к нєпокоривым іоудєѡм: «Всѧкъ бо творѧи грѣхъ, рабъ єсть грѣху». На полях читаємо: «Посланїе В҃, Є»[17].

І все ж неуніфікованість посилань, надання переваги церковним авторитетам і брак покликів на літописні матеріали свідчать про те, що процес систематизації наукового апарату дослідження у «Катехизисі» був далеким до завершення. Водночас бережне ставлення Л. Зизанія до слова документальної пам'ятки як до знака, що зберігає інформацію про певні історичні реалії минулого, загалом було характерне для ренесансного гуманізму. Гуманістична філологія відіграла дуже важливу роль у пробудженні історичної свідомості Нового часу вже тому, що зробила першим правилом не лише філологів, а й істориків вірність історичному (а також граматичному) смислу слова, тобто, в кінцевому підсумку, фактам, які стоять за словом. Цей вихідний момент гуманістичної теорії пізнання став помітним кроком до опанування критичного методу в історії як науці, а також до вироблення поняття контексту. Один з найблискучіших філологів серед гуманістів XV ст. Л. Валла, стрижнем світогляду якого хоч і були лінгвістичний номіналізм, сприйняття мовної конвенції як основного матеріалу для висновків про дійсність, виходив усе ж з реалій, предметності мови й буквального значення

[16] ЦНБ АН України, від. рукописів, ДА. ІІ. 566, арк. 111.
[17] Там же.

слів, а не з характерних для схоластики символічних конструкцій. Урешті-решт він виступав проти буквального імітування давнини й виявляв розуміння історичної відносності, оскільки в нових історичних умовах чимало понять втрачало смисл [18].

Повертаючись до характеристики розглядуваного уривка «Катехизису», звернемо увагу на те, що авторські доповнення, вставки і коментарі літописних цитат показують індивідуальний почерк дослідника, який прагне самостійно узагальнити джерельний матеріал. Наукова прискіпливість і методологічна виваженість стилю Л. Зизанія помітні навіть у його проповідях, скомпільованих із праць П. Скарги та інших польських богословів. Так, він уважав своїм обов'язком перекладати на грецьку мову цитовані фрагменти Святого Письма, які у використаних оригіналах були написані польською і латинською мовами. Очевидно, саме висока вимогливість Л. Зизанія до своїх друкованих праць стала причиною його відмови від публікування згаданих компілятивних проповідей [19].

Ретельно передаючи зміст і граматичні форми літописної пам'ятки, Л. Зизаній, проте, неточно процитував фразу з «Повісті минулих літ», у якій підсумовано практичні результати діяння апостола Андрія на Русі: «єлико наоучи и кр҃сти» замість «елико научи и елико видѣ». Навряд чи це була просто описка. Можна припустити, що він або свідомо скоригував фразу на догоду власній концепції (що малоймовірно), або ж скористався якоюсь відмінною версією легенди про подорож Андрія Первозванного на Русь. Характерно, що на полях книги автор зробив таке посилання: «*Из рус*[кого] *лѣтписца*». Отже, візьмемо до уваги це припущення. Воно, як пересвідчимося в подальшому, матиме певний сенс у контексті інших особливостей джерельної бази, яку опрацював Л. Зизаній.

Симптоматично, що і в Густинському літопису, у фрагменті, де характеризується місія апостола Андрія на Русі, вжито схожу граматичну конструкцію: «учи и крести», «научивъ крести». Появу її у тексті і спосіб вплетення в канву історичної розповіді можна зрозуміти, врахувавши стилістику та дослідницький метод автора цієї історіографічної пам'ятки.

Із проведеного раніше розбору уривка B_2 видно, що автор Густинського літопису підходить до першоджерела як до літературно-історичної пам'ятки, повідомлення якої, так само, як твори давніх і сучасних йому істориків,— пожива для самостійних міркувань. Для нього важливий передовсім зміст документа, а не граматичні форми його вираження. Звідси певна вільність в опрацюванні тексту першоджерела, конспективність його викладу. У Густинському літопису нехтування точністю при відтворенні документальних свідчень минулого компенсується високим рівнем дослідницької процедури. Автор літопису для підтвердження власної думки часто посилається на низку творів. Причому в посиланнях звичайно наводить заголовок джерела, порядковий номер томів або книг, указує сторінки [20].

---

[18] Б а р г М. А. Эпохи и идеи.— С. 274—277.

[19] В о з н я к М. Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1908.— Т. 83, кн. 3.— С. 52, 65—66.

[20] Є р ш о в А. Коли й хто написав Густинський літопис? // Записки НТШ.— Львів, 1930.— Т. 100, ч. 2.— С. 208.

Як бачимо, притаманна історичній свідомості Відродження магія слова (граматичних форм) історичного документа в Густинському літопису відходить на задній план. Натомість зростає значення дослідницького інструментарію — розвинутого апарату посилань, використання якого в історичному творі створює ефект «присутності» першоджерела. Такий принцип історичного письменства постулював процедуру послідовного використання посилань, що передбачало можливість верифікації смислових «блоків», а також цитат із джерел та книжних авторитетів. У кінцевому підсумку це створювало певні методологічні передумови перетворення у майбутньому історії в наукову дисципліну.

До речі, у першій половині XVII ст. знаємо ще один твір, автор якого керувався схожими методами дослідження,— це «Палінодія» З. Копистенського (1622). Відомий дослідник цієї книги В. Завитневич підкреслював, що в «Палінодії» яскраво проявилося вміння автора кількома рядками передати зміст цитованого твору. У З. Копистенського немає жодного положення, яке не було б підкріплене історичними свідченнями. Нерідко він детально визначає як джерело, на котре посилається, так і його місцезнаходження [21].

Якщо в «Катехизисі» та Густинському літопису опис місії апостола Андрія на Русі повністю спирається на свідчення легендарного характеру, то проведене в обох творах дослідження християнізації давніх руських земель у період другого понтифікату константинопольського патріарха Фотія (877—886), безперечно, має під собою історичну основу. Для Л. Зизанія пов'язані з хрещенням Русі події другої половини IX ст.—це другий етап її християнізації, а для автора Густинського літопису — третій (другим етапом він уважав хрещення Болгарії та Моравії у 60-х рр. IX ст.). Хоч автори названих творів висловлюють однакові міркування щодо особи патріарха, якому випало тоді навертати Русь до християнства, їхні позиції принципово розходяться у тому, хто з давньоруських князів виступав ініціатором хрещення. З'ясування особливостей процедури рефлективного аналізу, застосованої у розглядуваному сюжеті в «Катехизисі» та Густинському літопису, можливе лише за умови якнайповнішого визначення об'єкта рефлексії, у даному випадку — джерельної бази дослідження.

Найважливішим вітчизняним джерелом, яке містило інформацію про хрещення Русі у другій половині IX ст., був так званий Літопис Аскольда (розпочатий приблизно у 865—866 рр.). Як довів Б. Рибаков, історичні повідомлення Літопису Аскольда відображено в окремих сюжетах Никонівського літопису, свого часу вони потрапили і до початкової редакції «Повісті минулих літ». Проте у третій редакції цієї літописної пам'ятки (близько 1118 р.) всі згадки про християнізацію Русі у 860—870 рр. вилучили редактори Мстислава Володимировича на догоду Володимировій легенді [22]. М. Брайчевський також виходить з того, що ремінісценції київського літописання IX ст. наявні в Никонівському літопису — в епізоді, який має заголовок «О князи Рустемъ Оскольдѣ». Його продовжує виклад легенди про неушкоджене вогнем Євангеліє, який вийшов з-під пера Константина Порфірородного. Цей витяг із твору візантійського історика, гадає дослідник,

---

[21] Завитневич В. «Палинодия» Захария Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI—XVII вв.— Варшава, 1883.— С. 341, 369.

[22] Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи.— М., 1963.— С. 159—173, 299.

взяли із грецьких хронік (у Скиліци чи Зонара) давньоруські літописці або укладачі Никонівського зводу [23].

Прикметно, що легенду про чудо з Євангелієм вмонтовано в концептуальну канву «Катехизису» і Густинського літопису. Причому почерпнута з певних джерел однакова за змістом інформація служить авторам згаданих творів для формулювання різних припущень. Чи була ідентичною в обох випадках джерельна основа? Насамперед порівняємо виклад легенди про неушкоджене вогнем Євангеліє, поданий у Никонівському літопису і в «Катехизисі».

Никонівський літопис: «И внегда хотяху креститися, и пакы уныша и рѣша ко архіерею: «аще не видимъ знаменіе чюдно отъ тебе, не хощемъ быти крестіане»; архіерей же рече: «просите еже хощете». Они же рѣша: «хощемъ, да вверженіи святое евангеліе во огнь, иже учитъ Христова словеса; да аще не згоритъ, будемъ христіане, и елика научиши насъ, сохранимъ сіа и не преступимъ». И рече архіерей: «елика просите, будетъ вамъ». Повелѣ и сотвориша огнь велій и въздѣвъ руцѣ свои не небо архіерей и рече: «Христе Боже, прослави имя свое!» И постави святое евангеліе во огнь, и пребысть много время вь немъ, и не прикоснуся его огнь. Сіе видѣвше Руси удивишася, чюдящеся силѣ Христовѣ, и вси крестишася» [24].

«Катехизис»: «І єгда ієрє*и* хотѧшє кр̃стити ихъ, тогда паки оуныша и рѣша ко архиєрєю: «Ащє нє види*м* ѡ*т* тєбє знамєнїѧ чю*д*на, то нєхощє*м* быти хр̃стїанє. Архієрє*и* жє рєчє: «Просите єгожє хощетє. Они жє рѣша: «Хощє*м* да ввєржєши Єв̃глїє во огнь. Я*ж* соуть в нємъ Хр̃ства словєса; да ащє нє згоритъ, то боудє*м* хр̃стїанє. Архиєрєй *ж* воздѣвъ роуцѣ на нб̃о и сотвори мл̃тву, и постави ст̃оє Єв̃глїє во огнь, и прєбысть мнѡго врємѧ, и нє прикоснусѧ ємоу огнь. Видѣвшє *ж* страшноє сіє чюдо, мнѡзи кр̃стишасѧ» [25].

Неважко помітити, що, незважаючи на певні відмінності у правописі, більшість фраз майже дослівно збігається. У «Катехизисі» лише дещо скорочено легендарну оповідь. Отже, правомірно допустити, що в основі обох текстів лежить одне джерело. Однак чи не скористався Л. Зизаній матеріалом Никонівського літопису? Щоб відповісти на це запитання, простежимо, якою мірою фрагмент Літопису Аскольда з Никонівського літопису (він передує розповіді про неопалиме Євангеліє) кореспондується зі вступною і прикінцевою частинами судження про друге хрещення Русі, мотивованого в «Катехизисі».

Никонівський літопис: «О князи Рустемъ Оскольдѣ. Роди же нарицаеміи Руси, иже Кумани, живяху въ Ексинопонтѣ, и начаша плѣновати страну Римляньскую, и хотяху поити и в Констянтинград; но възбрани имъ вышній промыслъ, паче же и приключися им гнѣвъ Божій, и тогда възвратишася тщіи князи ихъ Асколдъ и Диръ. Василіє же много воиньствова на Агаряны и Манихеи. Сътвори же и мирное устроеніе съ прежереченными Русы, и преложи сихъ на христіанство, и обѣщавшеся креститися, и просиша архіерѣя, и посла к ним царь» [26].

«Катехизис»: «Второє *ж* [хрещення] ѡ*т* бл̃жєннаго патрїарха Фотїѧ цр̃єгра*д*ского, ижє присла в Рускую зємлю єп̃скпа на оутвєржєнїє хр̃стїанскїѧ вѣры грєчєского закона. Он жє носѧ с собою ст̃оє Єв̃глїє, ижє

---

[23] Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси.— К., 1989.— С. 62, 63.
[24] Никоновская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1862.— Т. 9.— С. 13.
[25] ЦНБ АН України, від. рукописів, ДА. II. 566, арк. 72 зв., 73.
[26] Никоновская летопись.— С. 13.

и во огнь положено бѣ и незгорѣ вины ради сицевы. Понеже рустїи людїе просиша ѡт цр҃а и патрїарха Фотїа ст҃аго кр҃щенїа».

«Сїе же бысть во времѧ цр҃ьства греческаго цр҃а Василїа Македонѧнина, и при великом кн҃зѣ Рюрикѣ всеа Русіи, и при великих кн҃зех кіевских, при Асколде и Дирѣ. И се бысть во второе времѧ руским людем кр҃щенїе» [27].

Відразу впадає в око, що спільною в них є лише тема — хрещення Русі в другій половині IX ст., однак підхід до висвітлення цієї події і побудова фабули — різні. У Никонівському літопису розповідається про один з походів Аскольда на Візантію, про мир, укладений між київським правителем і візантійським імператором, і, нарешті, про схилення Аскольда і Дира до християнства і відрядження на Русь церковного ієрарха з Константинополя. У наведеному фрагменті не названо імені патріарха. На думку М. Брайчевського, у Никонівському літопису Аскольдове хрещення віднесено до часів патріарха Ігнатія (867—877) [28].

У «Катехизисі» вступна частина оповіді про друге хрещення Русі побудована за певною смисловою схемою, що передбачає висунення на передній план духовної особи, яка конституювала релігійну правосильність акту хрещення. Встановлення такого роду смислових і структурних ліній дослідження характерне для викладу в Л. Зизанія перших трьох етапів християнізації Русі (в опису четвертого етапу ця схема була порушена, бо джерельна база не давала змогу авторові однозначно визначити особу духовного зверхника, який санкціонував хрещення). Смисловий «шов» між авторською тезою (загальним судженням про об'єкт дослідження) і засобом її доведення (цитуванням джерел) починається з фрази «Понеже рустїи людїе просиша ѡт цр҃а и патрїарха Фотїа ст҃аго кр҃щенїа». За змістом вона перегукується з фразою Никонівського літопису «и просиша архіерѣя, и посла к ним царь», хоча граматично фрази не збігаються, а в одній з них немає згадки про патріарха Фотія. Тобто в цій частині розглядувані уривки виступають як незалежні один від одного тексти.

Як зазначалося, у «Катехизисі» чільне місце відведено особі патріарха Фотія, який послав на Русь церковного ієрарха для навернення місцевого населення у християнство. Патріарх поряд з імператором виступають символами законності та правосильності хрещення Русі (саме до них звертаються «рустїи людїе» з відповідним проханням). Із прикінцевої частини опису другого хрещення довідуємося, що воно відбулося за часів візантійського імператора Василія І Македонянина та руських князів Рюрика, Аскольда і Дира. Звідси випливає, що Л. Зизаній відносив хронологію другого хрещення Русі до понтифікату Фотія (878—886), оскільки в період першого понтифікату цього патріарха (858—867) імператором Візантії був Михайло III [29]. Якщо хрещення не могло відбутися пізніше 879 р. (смерть Рюрика), а тим більше, 882 р. (вбивство Аскольда і Дира), то, за «Катехизисом», його дату треба шукати між 878—879 рр.

Відомості про причетність до хрещення Русі перерахованих історичних діячів подано ще у творі Л. Кревзи, який, зокрема, писав про навернення русичів у християнство «за Василія Македона, цезаря грецького, і за князя

[27] ЦНБ АН України, від. рукописів, ДА. II. 566, арк. 72 зв., 73.
[28] Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства...— С. 63.
[29] Рапов О. М. Русская церковь в IX—первой трети XII в. Принятие христианства.— М., 1988.— С. 77.

всієї Русі Рюрика, і за князів київських Аскольда і Дира, за патріарха константинопольського Ігнатія». Щодо особи патріарха, то автор « Obrony jedności cerkewnej» припускав можливість участі в цьому релігійному акті патріарха Фотія, на якого покладав відповідальність за незначне поширення хрещення. Прикметно, що Л. Кревза зробив посилання на якусь «хроніку словенську» або «хроніку словацьку». При цьому він зауважив, що матеріали про чудо з Євангелієм хроніст узяв із творів Зонара та Кедріна і що ці грецькі історики не називають імен руських князів [30].

Із наведеного факту випливає, що у «Катехизисі» й у праці Л. Кревзи вміщено близьку за суттю інформацію про Рюрика, Аскольда і Дира, а також про політичних і релігійних діячів Візантії. Певна річ, Л. Зизаній міг скористатися тут твором Л. Кревзи, який був надрукований за десятиліття до «Катехизису», але як, у такому разі, пояснити, чому він зробив витяг легенди про неопалиме Євангеліє не з «Obrony jedności cerkewnej», де її подано конспективно, а з іншого джерела, можливо, з того ж таки Никонівського літопису? Якщо у проповідях цитування за «якіснішим» текстом було виправдане, бо йшлося про цитати зі Святого Письма, які годилося подавати відповідно до православної традиції, то в даному випадку згадана процедура позбавлена сенсу. В розглядуваних фрагментах немає прямого зв'язку в тому, що стосується стилю викладу. Так, Л. Зизаній за однаковою схемою пише і про Василія Македонянина, і про інших імператорів (чого немає у Л. Кревзи), причетних до хрещення Русі: «сїє же бысть во времѧ цр҃ьства грєчєскаго цр҃ѧ Василїѧ Македонѧнина»; «во времѧ грєчєск҃га цр҃ѧ Иванна Цымисхїѧ»; «сїє же бысть... во времѧ цр҃є *и* Цр҃ѧ Града братїи родных Василїѧ и Констѧнтина». Не можна оминути і те, що в Л. Зизанія імператор названий «Македонянин», а не «Македон» (як у Л. Кревзи), наведено повнішу титулатуру руських князів. Подано також безальтернативну кандидатуру «блаженного» патріарха Фотія, а не Ігнатія (участь у хрещенні «схизматика» Фотія Л. Кревза вважав гіпотетичною). До того ж за Л. Зизанієм єпископ прибув на Русь на розпорядження патріарха, а не імператора. Нарешті, ще такий контраргумент: висвітлення усіх інших етапів хрещення Русі в «Катехизисі» не має нічого спільного з версією християнізації Київської держави Л. Кревзи [31].

А загалом модель хрещення Русі наприкінці 70-х рр. IX ст., яку запропонував Л. Зизаній, досить оригінальна. Зокрема, відмінні трактування хронології та визначення головних організаторів хрещення Русі у IX ст. подають енцикліка патріарха Фотія (60-ті рр. IX ст.), повідомлення Константина Порфірородного (X ст.), візантійських хроністів XI ст. Зонара, Кедріна, Куропалата (Скиліци), церковного історика XVI ст. Ц. Баронія [32]. Те саме можна сказати і про деякі фундаментальні історичні праці XVII ст. Так, у київському Синопсисі видання 1680 р. дата хрещення визначається 886 р., а його безпосереднім ініціатором названо князя Олега [33].

Судячи з усього, Л. Зизаній мав у своєму розпорядженні історичні документи, що проливали світло на процес християнізації Русі у IX ст., але які

---

[30] K r e w s a L. Obrona jedności...— С. 224, 225.

[31] ЦНБ АН України, від. рукописів, ДА. II. 566, арк. 72 зв.— 74; K r e w s a L. Obrona jedności...— S. 223—227.

[32] Т а т и щ е в В. Н. История российская.— М.; Л., 1962.— Т. 1.— С. 103, 106; Запровадження християнства на Русі...— С. 24—26.

[33] ЦНБ АН України, від. стародруків, кир. 56, арк. 40 зв.

не збереглися до нашого часу. Вірогідність існування у першій половині XVII ст. такого роду документальних свідчень підтверджує втрачений Іоакимівський літопис XVI—XVII ст., матеріали якого опрацював свого часу В. Татищев. Як і в «Катехизисі», у цій літописній пам'ятці йшлося про хрещення Аскольда, а також про чудо з Євангелієм. Історик не зміг конкретніше з'ясувати обставини згаданого хрещення, бо виявилися втраченими відповідні сторінки [34]. Утім, спроби реконструкції втрачених джерел не завжди мають під собою неспростовні аргументи, свідченням чого є гіпотеза Є. Перфецького про Перемишльський літописний звід[35].

Підбиваючи попередні підсумки, зазначимо, що в сюжеті про другий етап хрещення Русі, вмотивований у «Катехизисі», наявні елементи критичного підходу автора до використання джерельної бази. Зіставляючи різноплановий фактичний матеріал, Л. Зизаній добирав лише ті факти, які, на його думку, найбільше відповідають вимогам автентичності та які не суперечать задуманій концепції. Характерне в цьому плані, зокрема, нехтування загальною схемою хрещення Русі — Володимировою легендою, схемою, накресленою в третій редакції «Повісті минулих літ». На відміну від «Повісті минулих літ», у якій досить двозначно говориться про права Аскольда і Дира на київський престол [36], у «Катехизисі» підкреслено не лише законний статус обох київських зверхників як «великих князів київських», а й те, що на їхню долю випала відома історична місія. Правда, тут, очевидно, проступають певні ремінісценції політичної концепції «Повісті минулих літ», оскільки в «Катехизисі» наголошується на особливій ролі Рюрика як великого князя «всєа Русіи».

Ще однією важливою рисою, яка характеризує дослідницький почерк Л. Зизанія, було те, що, визначивши джерелознавчу вартість того чи іншого документа (брак матеріалу в даному разі не дає нам змоги з'ясувати конкретику цієї процедури), він досить точно відтворював зміст і граматичні форми цитованого джерела. Автентичний документальний матеріал осмислено й узагальнено за певною опорною логічною схемою дослідження, що передбачала строгу послідовність розгляду сюжетів.

Уже зазначалося, що питання християнізації Русі в IX ст. цікавили також автора Густинського літопису. У цьому літопису названо конкретну дату хрещення — 886 р. Як можна судити з наявного в тексті розвинутого апарату посилань, історичний матеріал про хрещення Русі у IX ст. почерпнуто з грецьких хронік Зонара і Куропалата, а також праць Ц. Баронія і М. Кромера. При цьому автор літопису схилявся до концептуального добору фактичного матеріалу. Проаналізувавши праці візантійських істориків, він лапідарно формулює основну тезу («третее крестишася Словяне, си есть наша Русь, при патриарсѣ Фотіи, по смерти Игнатія патриархи, Василіи Македонѣ царѣ, якоже историк церковный Зонар и Куропалятес глаголет»), а потім доводить її, підкріплюючи аргументами. Зокрема, наведено авторський переклад (очевидно, із згаданих грецьких хронік) відомої легенди про чудо з Євангелієм. Якщо порівняти цей переклад із текстами легенди, вміщеними в Никонівському літопису і «Катехизисі»,

---

[34] Татищев В. Н. История российская.— С. 110, 117.

[35] Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша // Записки НТШ.— Львів, 1927.— Т. 147.— С. 1—54.

[36] Повесть временных лет.— С. 18, 19.

то можна виділити характерні ознаки дослідницького стилю автора Густинського літопису. Найважливіше для нього — відтворити зміст документа: «Егда Василій царъ сотвори миръ со Руским народомъ, хотяше ихъ привести ко истѣннѣй вѣрѣ, еже они обѣщашася; посла же имъ царъ митрополиту Михаила и иныхъ епископъ. Словяне же раскаявшеся глаголаху: «аще не видимъ прежде чудесъ бывающихъ о имени Христовѣ, его же ты проповѣдаеши, не имемъ вѣры». Михаилъ же рече: «коего чудесы требуете? Они же рекоша: «книга Евангелія, яже учить о вѣрѣ Христовѣ, да воержена будетъ во огнь, и аще во огнѣ не згоритъ по сему познаемъ, яко великій есть Богъ, его же ты проповедаеши». Метрополитъ же повелѣ возгнѣтити огнь и вложи во огнь Евангеліе, а сам воздѣвъ руцѣ на небо помолися; егда же огнь изгорѣ, обрѣтоша Евангеліе всецело и ничимъ же врежденно. Сіе чудо видѣвше Русь, вѣроваху и крестишася» [37].

У прикінцевій частині розповіді Густинського літопису про хрещення Русі в IX ст. процедура «врощування» історичних фактів у тканину авторської концепції дуже виразна. Це ланцюжок взаємопов'язаних логічних операцій, які приводять до головного умовиводу: «В то время, по смерти Игнатія, паки возведенъ бысть Фотій на престолъ, Василіемъ Македономъ царемъ; и отселѣ есть вѣдити, яко Фотій тогда бѣ, понеже Игнатій умре в лѣто 878, тоже Баронѣушъ повѣдаетъ, а по немъ абіе насти Фотій и патріаршествова даже до лѣтъ 886, си есть, до смерти Василія Македона. Сего же Михайла посылаше патріархъ Фотій в лѣто 886, сіе же бысть якоже мню при Олгу князю Рускомъ» [38]. Відштовхуючись від джерельного матеріалу, автор Густинського літопису йде за внутрішньою логікою подій, тобто прагне встановити причинні зв'язки між окремими фактами суспільного життя, і на такій основі вибудовує власну версію щодо часу хрещення і особи давньоруського князя, причетного до цього акту.

Фрагмент, у якому висвітлено третє хрещення Русі, починається з традиційної для автора «Катехизису» заставки. У ній конкретизовано особу патріарха-«хрестителя». Л. Зизаній уважає, що «трєтїє кр҃щєнїє людем рускім» відбулося за понтифікату константинопольського патріарха Феофілакта (933—956). Якщо виходити з формальних ознак, то віднесення третього етапу християнізації Русі до періоду посідання Феофілактом патріаршого престолу не суперечить тій даті хрещення княгині Ольги в Константинополі, яку обстоювано в «Повісті минулих літ». До речі, основні моменти згаданої версії «Повісті временних літ», в тому числі хронологія події, у подальшому потрапили до літописних збірників [39]. Стаття «Повісті минулих літ» про навернення у християнство княгині Ольги, отже, мала помітний вплив на вітчизняну літописну традицію. Тим важливішим є врахування цієї обставини для висвітлення нашої теми. Літописне тлумачення наслідків відомого візиту княгині Ольги до Константинополя може служити пробним каменем для визначення міри оригінальності «методологічних» засад історичного мислення в українській літературі та історіографії першої половини XVII ст.

---

[37] Густинская летопись.— С. 253.

[38] Там же.

[39] Див.: Никоновская летопись.— С. 29—30; Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста.— М.; Л., 1950.— С. 82—84; Тверская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1863.— Т. 15.— С. 62—65.

Яку ж вартість для Л. Зизанія та сучасних йому письменників й історіографів міг мати сюжет «Повісті минулих літ» про хрещення Ольги? Звернімо увагу на те, що в цьому фрагменті немає відвертих провіденціальних спекуляцій, які трапляються, проте, у тих місцях літопису, що пов'язані з насвітленням початків християнства на Русі. Тобто згадана літописна стаття за формою подібна до більшості повідомлень «Повісті минулих літ». Можна припустити, що вже при першому, зовнішньому наближенні до її опрацювання увагу історіографа привертала суто легендарна Ольжина самомотивація рішення хреститися — рішення дуже ризикованого і політично значущого, якщо врахувати суспільне становище руської зверхниці в Київській державі. Ольга на компліментарне зауваження імператора Константина про те, що вона здатна «царствовати въ градѣ с нами», без вагань визнає перевагу християнства над поганством і виявляє готовність до релігійного і політичного, сказати б, торгу: «Азъ погана есмь, да аще мя хощеши крестити, то крести мя самъ; аще ли, то не крещюся»[40].

Багато в чому позаісторичний, легендарний у «Повісті минулих літ» також подальший виклад обставин хрещення Ольги. У першій половині XVII ст. вдумливий читач не міг не завважити деяких явних ідейних натяжок. Так, з-під пера давньоруського книжника щойно охрещена Ольга постає більшою християнкою, ніж сам імператор, який нібито пропонує своїй хрещениці одружитися, демонструючи таким чином невігластво в релігійних справах. До того ж літописна стаття наскрізь пронизана пафосом церковної проповіді[41].

Певна річ, для критично мислячої людини з уподобаннями гуманістичного філолога, якою, безперечно, був Л. Зизаній, навряд чи залишилися непоміченими згадані особливості. До того ж, як зазначалося, сама стаття давньоруського літопису про хрещення княгині Ольги давала підстави для критицизму, оскільки за формою була далека від церковних текстів, сам статус яких зобов'язував до безумовного пошанування. Тому не дивно, що Л. Зизаній не приймає викладену в ній версію хрещення княгині. Визнання факту поїздки Ольги до Константинополя — єдиний момент, у якому «Катехизис» і «Повість минулих літ» якоюсь мірою узгоджуються. З деякими застереженнями сюди можна додати певні лінії дотику в питанні про хронологічні рамки самого акту хрещення. Утім, прямого зв'язку тут бути не могло, бо в «Повісті минулих літ» названо лише патріарший титул. До того ж у трактаті Л. Зизанія наведено додаткову, зовсім відмінну від літописної хронологію відвідин Константинополя київською правителькою (докладніше про це йтиметься далі).

Мотиви відмови Л. Зизанія від поданої у «Повісті минулих літ» схеми прийняття Ольгою християнства, розуміється, випливали з аналізу якихось документів. Тому важливо з'ясувати загальний тон повідомлень найголовніших джерел про хрещення Ольги і на цій основі спробувати відповісти на більш спеціальні питання: наскільки оригінальна обстоювана автором «Катехизису» концепція третього етапу християнізації Русі й чи мав змогу Л. Зизаній критично апробувати версію «Повісті минулих літ» за автентичними документальними джерелами.

Одним із найбільш достовірних і суттєво важливих для нашої теми документів є свідоцтва про офіційний прийом у Константинополі руської

[40] Повесть временных лет.— С. 44.
[41] Там же.

княгині Ольги, які залишив візантійський імператор Константин VII Порфірородний. Мається на увазі твір «De ceremoniis aulae Byzantinae». Це, власне, офіційний обрядник, у якому викладено норми придворного етикету, а також наведено як ілюстрації факти, причому з максимальною точністю. Цілий розділ другої книги трактату — п'ятнадцятий — присвячений церемоніям, пов'язаним із прийомом чужоземних послів, зокрема, описано два візити княгині Ольги. Автор покладався не лише на свою пам'ять, а й використовував офіційні протоколи прийомів, котрі складали нотарії відомства дрома (зовнішніх зносин) та державної скарбниці [42].

Порфірородний письменник змалював найдрібніші деталі придворної церемонії, що супроводжувала перебування Ольги в царському палаці, однак у його праці годі шукати навіть натяків про хрещення зверхниці могутньої поганської держави. Тим часом така подія, якщо вона справді була, мала б блискуче ілюструвати успіх політики Константина Порфірородного, а отже, була дуже виграшною темою для записок, сюжетом, незрівнянно важливішим за, скажімо, опис кліторію — урочистого бенкету під час першого прийому «архонтісси» Ольги [43].

Інтригуючою деталлю трактату «De ceremoniis...», безсумнівно, є те, що при переліку осіб з почту руської княгині у зв'язку з наділянням царськими подарунками Константин Порфірородний у двох випадках називає священика Григорія [44]. Факт присутності священика в посольстві Ольги вже давно є предметом суперечок серед дослідників. Припускають, що Григорій був представником константинопольського кліру або виконував у посольстві Ольги обов'язки перекладача [45]. Однак ці гіпотези важко узгодити з фактичним матеріалом твору «De ceremoniis...». Історик Церкви Є. Голубинський доводив, що Григорій був особистим духівником Ольги [46]. Думку про те, що Ольга прибула до Константинополя вже християнкою, бо в іншому разі введення священика до складу руського посольства було б просто неможливим, навіть якщо це диктувалося якимись практичними потребами, обстоює М. Брайчевський. Спростовуючи твердження деяких істориків, що акт хрещення Ольги залишився за рамками Константинового твору як такого, що присвячений темі придворних церемоній, він звертає увагу на дві обставини. По-перше, згідно із середньовічним світоглядом хрещення належало до найважливіших церемоній, а отже, повинно було привернути увагу автора записок «De ceremoniis...». По-друге, для проведення обряду хрещення потрібен був би третій візит княгині до Влахернської церкви [47].

---

[42] Литаврин Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СССР.— 1981.— № 5.— С. 174.

[43] Литаврин Г. Г. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь: Проблема источников // Византийский временник (далі — ВВ).— М., 1981.— Т. 42.— С. 44.

[44] Штриттер И. Известия византийских историков, объясняющие российскую историю древних времен и переселения народов.— СПб., 1774.— С. 54, 55; Литаврин Г. Г. Путешествие русской княгини...— С. 44.

[45] Айналов Д. В. Очерки и заметки по истории древнерусского искусства // Известия Отделения русского языка и словесности.— 1908.— Т. 13, кн. 2.— С. 299; Мавродин В. В. Образование древнерусского государства.— Л., 1945.— С. 238.

[46] Голубинский Е. История русской церкви.— М., 1901.— Т. І: Период первый, киевский или домонгольский. Первая половина тома.— С. 74.

[47] Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства...— С. 106, 107.

На протилежних позиціях у цьому питанні стоїть Г. Литаврін. За його уявленнями, священик Григорій не міг бути духівником Ольги, адже немає вагомих аргументів на користь того, що вона прийняла хрещення ще до своєї подорожі до Константинополя. До того ж духовна особа такого низького соціального статусу не могла в почті виконувати функції духівника княгині, адже, згідно із прийнятим при дворі візантійського імператора семирозрядним табелем про ранги, згаданому священикові відвели лише п'яте місце. Тому, вважає дослідник, місія Григорія полягала в безпосередньому виконанні священицьких обов'язків серед тих осіб руського посольства, які були християнами [48].

Обидві версії, попри оригінальність авторської аргументації, не можуть претендувати на абсолютну істинність. Для нас, однак, важливим є той незаперечний факт, що у своєму творі честолюбний імператор навіть словом не обмовився про хрещення Ольги. Ясно, що ні під час першого, ні під час другого прийому руської «архонтісси» охрещено її не було. Тим часом у багатьох літописах настійно повторювано твердження про хрещення Ольги в Константинополі, причому називають різних патріархів та імператорів, за яких могла відбутися ця подія [49]. Таку одностайність літописців навряд чи можна пояснити лише втручанням редакторів, що обстоювали Володимирову легенду. Певне, були якісь етапи або фази хрещення, пов'язані або пов'язувані з особою Ольги та її князюванням. Імовірно, відголоски згаданих подій своєрідно трансформувалися у літописах, а звідси — суперечність відомостей щодо духовних і світських осіб, причетних до хрещення руської княгині. Прикметно, що А. Шахматов обстоював версію про хрещення Ольги за патріарха Феофілакта (6364) і про прибуття її до Константинополя вже християнкою (6366). В укладача Початкового літопису, припускав учений, було писемне джерело, котре містило таку хронологію [50]. Висновок ученого про те, що уривок «Повісті минулих літ», присвячений обставинам константинопольської подорожі Ольги та її хрещення, грунтується на матеріалах двох незалежних одне від одного джерел, заслуговує на увагу. У першому, давнішому, джерелі — церковній оповіді про хрещення руської княгині самим патріархом (6463) та її смерть (11 липня 6477 р.) — особу імператора згадано лише побіжно. Цей твір і був використаний укладачем зводу. Відомості названого «передлітописного» документа про хрещення і смерть Ольги потрапили також у статтю Прологу (11 липня). Що стосується другого джерела, то воно зводилося до «казкових, народних» переказів про контакти руської княгині з візантійським імператором, які залучив до літопису укладач Початкового зводу [51].

Серед вітчизняних джерел основний банк інформації про перебування Ольги в Константинополі та її хрещення містять, крім «Повісті временних літ», твір «Пам'ять і похвала князю руському Володимирові» (близько 1070 р.), автором якої був чернець Яків. На думку Ж.-П. Аріньйона, ін-

---

[48] Литаврин Г. Г. Состав посольства Ольги в Константинополе и «дары» императора // Византийские очерки.— М., 1982.— С. 84, 85.

[49] Полонская Н. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. Ч. 53, 1917. Сентябрь.— Пг., 1917.— С. 65.

[50] Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— С. 117, 118.

[51] Там же.— С. 111—118.

терпольований у текст похвали князеві уривок про Ольгу має своїм першоджерелом більш давній твір (так звану «Похвалу Ользі»), складений між 996 і 1007 рр.[52] Серед повідомлень «Пам'яті і похвали князю руському Володимирові» безпосередньо стосуються нашої теми розповідь про константинопольське хрещення Ольги й наречення її християнським іменем Олена; згадка про 15 років життя у християнстві й наслідуванні прикладу «святої цісариці Олени», а також про смерть княгині 11 липня 6477 р.[53]

Чи є хоча б ремінісценції повідомлень найдавніших пам'яток про княгиню Ольгу в «Катехизисі»? Наведемо фрагмент твору, в якому йдеться про третій етап християнізації Русі: «Третїє кр҃щенїє людем рускимъ ѡт Феофилакта бл҃женнаго патрїарха Цр҃ѧграда. Єгдаже бѣ в Цр҃ѣградѣ великаѧ кг҃нѧ Ольга, жена Игорева, баба великг҃а кн҃зѧ Владимира, нареченнаѧ во ст҃ом кр҃щенїи Єлена, со мнѡгими болѧры своими кр҃щена бѣ, во времѧ греческг҃а цр҃ѧ Иванна Цымисхїѧ и при патрїарсѣ бл҃женнѣм Василїи Скамендрїина. В лѣта 6463, а ѡт рж҃ства Хр҃ства 963 лѣта. Сїє бысть в третїє времѧ руским людем кр҃щенїє»[54]. Як бачимо, за формулою Л. Зизанія нову віру «руські люди» приймають від патріарха Феофілакта, тоді як хронологія цієї події належить до часів імператора Іоанна Цімісхія та патріарха Василія Скомодрена. Ще одна важлива деталь: охрестилася, мовляв, не лише Ольга, а й частина її почту. І в цьому не було б нічого незвичного. Навпаки, завдяки згаданій обставині хрещення набувало характеру політичної демонстрації, спрямованої на зміцнення політичного реноме руської княгині. З іншого боку, одноосібне хрещення Ольги, навіть якщо в почті й були християни, навряд чи було б у даній ситуації більш виграшним. З цього погляду, гіпотеза «колективного хрещення» повністю узгоджувалася зі схемою християнізації Русі Л. Зизанія, за якою кожен її етап означав нову сходинку в хрещенні «руського народу», а не окремих осіб (князів).

Повернімося, однак, до питання про зв'язок тексту «Катехизису» з протографами руських літописів. Такий зв'язок можна простежити на кількох рівнях.

1. Тематична й ідейна однорідність. У «Катехизисі», так само, як у текстах «церковної» оповіді про Ольгу та «Похвали Ользі», йдеться про хрещення руської княгині патріархом і не подано ніяких відомостей про її взаємини з імператором. І в «Катехизисі», і в «Похвалі Ользі» християнське ім'я княгині, Олена, наведено без будь-яких уточнень. Тим часом, за спостереженням Ж.-П. Аріньйона, у тексті «Похвали Ользі», на відміну від таких творів, як «Повість минулих літ», «Пам'ять і похвала князю руському Володимирові», «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, немає паралелей між Ольгою-Оленою і Оленою, матір'ю Константина Великого, що підтверджує давність цього твору[55]. Правда, стосовно «Катехизису» таку ознаку давності використаного джерела, як брак літературного кліше XI ст., треба розглядати у зв'язку з іншими «реліктовими» особливостями тексту, і передусім з наявною в ньому архаїчною хронологією (докладніше про це

---

[52] Ариньон Ж.-П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги // ВВ.— М., 1980.— Т. 41.— С. 117.

[53] Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения.— М., 1963.— № 37.— С. 67—70.

[54] ЦНБ АН України, від. рукописів, ДА. II. 566, арк, 73, 73 зв.

[55] Ариньон Ж.-П. Международные отношения...— С. 117.

йтиметься далі). Річ у тому, що в Густинському літопису, в якому обстоюється схожу концепцію християнізації Русі, християнське ім'я Ольги також ужито без атрибуції: «идѣже патріархъ научи ю вѣры и крести ю, и нарече имя ей Елена». Як видно з посилань, автор у даному разі спирався на твори Зонара, М. Бєльського і Ц. Баронія [56].

2. Стилістична схожість окремих фраз. Вираз у «Катехизисі»: «наречєннаѧ во с҃том кр҃щєнїи Єлєна» — близький стилістично і за змістом до відповідного речення «Похвали Ользі»: «ей же имя въ святомъ крещеньи наречено Елена» [57]. Порівняймо його з фразою «Повісті временних літ»: «Бѣ же речено имя ей во крещеньи Олена, якоже и древняя царица, мати Великаго Костянтина» [58].

3. Збіги у хронології. У «Катехизисі» та в «церковній» оповіді про Ольгу одна і та ж дата хрещення руської княгині — 6463 р. У «Похвалі Ользі» це питання, як уже зазначалося, тлумачене так: Ольга прожила християнкою 15 років, а померла 6477 р. Відразу зауважимо, що без з'ясування того, у якій системі хронологічних координат у кожному творі вказано дати, згаданий збіг у хронології можна вважати формальним. Певним можемо вважати лише повідомлення «Катехизису».

Отже, Л. Зизаній відносить приїзд руського посольства в Константинополь і хрещення Ольги до 6463 р. від створення світу, або до 963 р. від народження Христа. На співвідношенні цих дат варто зосередити увагу. Річ у тому, що в даному разі застосовано не традиційну для давньоруських літописів візантійську систему літочислення, а так звану александрійську. Треба сказати, що до нашого часу дійшли буквально лічені літописні повідомлення, датування яких розраховане за александрійською ерою. Як довів Б. Рибаков, автори найдавніших вітчизняних записів IX ст., вказуючи точні дати, керувалися саме александрійською, або анніанською, системою літочислення. Таке літочислення було чинне, зокрема, у Болгарії, звідки, імовірно, потрапило на Русь. Цієї системи вжито в «Літописці вскорє» патріарха Никифора, з яким були обізнані руські книжники. Характерне для давніх протографів вітчизняних літописів написання дат за александрійською ерою маємо в кількох записах про руську історію IX ст., що потрапили до Никонівського літопису. Ще однією особливістю згаданих протографів (Літопис Аскольда) був відлік років від епохи імператора Михайла III (у Никонівському літопису є всього три такі повідомлення). На думку Б. Рибакова, це пов'язано з успішним нападом русичів у 860 р. на Константинополь. М. Брайчевський доводить, що хронологічним репером у даному разі має бути хрещення Русі у 860 р. Якщо в IX ст. вітчизняні літописці використовували александрійську систему літочислення, то вже в X ст. на Русі стали застосовувати в розрахунках візантійську еру [59].

Коли визнати, що у творі Л. Зизанія дату хрещення княгині Ольги подано за александрійською ерою, то наші уявлення про коло джерел, якими користувалися українські історіографи першої половини XVII ст., треба істотно скоригувати. Дістає підтвердження припущення Б. Рибакова, що до

[56] Густинская летопись.— С. 253.
[57] Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха...— С. 69.
[58] Повесть временных лет.— С. 44.
[59] Рыбаков Б. А. Древняя Русь...— С. 163—165; Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства...— С. 77.

виникнення літописів як історичних творів з певною концепцією (вони могли з'явитися не раніше кінця X ст.) існували короткі хронікальні записи, які фіксували історичні події [60]. Маємо підстави стверджувати, що джерельний матеріал (назвемо його умовно «Невідомим літописцем»), який опрацював Л. Зизаній, охоплював події не пізніші 988 р., бо вже в опису хрещення Русі за князя Володимира автор «Катехизису» дотримується традиційного, візантійського літочислення. Л. Зизаній подає унікальну згадку про Рюрика, Аскольда і Дира, також почерпнуту, вірогідно, з «Невідомого літописця», тому можемо припускати наявність у цьому літописці ремінісценцій початкових літописних записів, споріднених з Літописом Аскольда (на це вказує і застосування в обох пам'ятках архаїчної александрійської системи).

Утім, не будемо поспішати з висновками доти, доки не з'ясуємо, що повідомляють з приводу хрещення Ольги іноземні джерела. Чи не звідти взято вжиту в «Катехизисі» дату цієї події — 963 р.? Один такий твір — «De ceremoniis aulae Byzantinae» Константина Порфірородного — ми вже розглянули. Початкову суму відомостей про хрещення Ольги дають також західноєвропейська хроніка Продовжувача абата Регінона Прюмського та візантійська хроніка Іоанна Скиліци. Усі інші документальні пам'ятки залежать у цьому питанні від названих творів [61].

За даними хроніки Продовжувача абата Регінона Прюмського, 959 р. у столицю Германського королівства Франкфурт-на-Майні прибули посли «королеви руських» Олени, яка хрестилася «у Константинополі при константинопольському імператорі Романі», і були прийняті Оттоном I наприкінці того ж року. Вважається, що автором хроніки був єпископ Адальберт, який у 953—958 рр. виконував обов'язки нотарія при дворі Оттона I. У 961 р. він з особливою місією побував у Києві [62]. Дослідники, які використовують свідчення хроніки Продовжувача абата Регінона Прюмського для уточнення датування акту хрещення Ольги, далеко не одностайні у висновках. Одні вважають, що йдеться у хроніці про Романа I Лакапіна, і після складних розрахунків та узгоджень уміщують дату хрещення між 1 вересня і 17 грудня 944 р. [63] Інші в названому хроністом імператорі бачать Романа II, що дає їм підставу відносити хрещення Ольги до кінця 959—кінця 961 рр. [64]

Що стосується хроніки Скиліци, то скористаємося витягом з цього твору, який зробив Петро Скарга. Широка ерудиція і письменницький талант цього непересічного речника католицизму змушували українських письменників-полемістів, культурно-освітніх діячів і православних богословів другої половини XVI—першої половини XVII ст. активно реагувати на його твори. Тому принаймні книгу П. Скарги «Roczne dzieje kościelne», у якій подано уривок, що нас цікавить, Л. Зизаній міг знати. До того ж П. Скарга цитував Скиліцу за трактатом Ц. Баронія, церковного історика, добре відомого тодішньому українському читачеві. Отож, під заголовком «Рік божий 958» повідомлено: «Згадує Куропалат, що жона Роса, або Русса на ім'я Елга

---

[60] Рыбаков Б. А. Киевская Русь...— С. 114.
[61] Литаврин Г. Г. Путешествие русской княгини...— С. 35.
[62] Литаврин Г. Г. О датировке посольства...— С. 177, 178.
[63] Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства...— С. 107, 108.
[64] Ариньон Ж.-П. Международные отношения...— С. 123, 124.

по смерті мужа свого, який війни вів з цезарями східними, поїхала до Цареграда і там хрест святий взяла, і обдарована від'їхала»[65].

Питання про можливе запозичення Л. Зизанієм з іноземних джерел відомостей про хрещення Ольги, отже, можна зняти: наявний у «Катехизисі» фактичний матеріал прямо не стикується з повідомленнями трактату Константина Порфірородного, хронік Продовжувача абата Регінона Прюмського та Скиліци. Ужита в «Катехизисі» при датуванні згаданої події александрійська система літочислення також не могла бути банальною опискою автора вже тому, що припуститися такої помилки можна, лише роблячи попередні розрахунки.

Важко припустити і те, що Л. Зизаній свідомо скоригував дату «6364» на вісім років уперед, бо така процедура не усувала найбільшого казусу «Цімісхієвої» версії: імператор вступив на престол тільки 11 грудня 969 р., а княгиня померла на п'ять місяців раніше, 11 липня,— так, в усякому разі, сповіщає «Похвала Ользі».

Ці та інші недоречності (за «Катехизисом», причетними до хрещення Ольги виявилися і Феофілакт, і Скомодрен) у Л. Зизанія — людини широкої ерудиції, блискучого лексиграфа і граматика — просто-таки немисленні. Тобто вони, суперечливі й неузгоджені моменти, не стільки спростовують, скільки підтверджують автентичність матеріалу «Невідомого літописця».

Спробуємо реконструювати (певна річ, умовно) первісний текст пам'ятки, що дасть змогу предметніше окреслити підхід Л. Зизанія до опрацювання джерел. Для цього проведемо текстологічний аналіз наявного в «Катехизисі» уривку про третє хрещення Русі, послідовно розбиваючи його на фрагменти в тих місцях, де вставки Л. Зизанія і власне текст «Невідомого літописця» стикуються.

1. Третїє кр҃щенїє людєм рускимъ ѡт Фєофилакта бл҃аженнаго патріарха Цр҃ѧграда. Єгдажє...

Поза всяким сумнівом, ці слова належать самому Л. Зизанію. Такими заставками автор «Катехизису» починає розгляд перших трьох етапів християнізації Русі. Фактично це елемент внутрішньої структури дослідження та його методики, який віддзеркалює індивідуальний дослідницький стиль Л. Зизанія, про що йшлося раніше.

Що стосується другої частини фрази: «ѡт Фєофилакта бл҃жєннаго патріарха Цр҃ѧграда», то вона, думаємо, грунтується на повідомленнях «Невідомого літописця» про якісь пов'язані з поширенням на Русі християнства події, що відбулися за понтифікату Феофілакта. Очевидно, автор твору в часі був досить віддалений від них, тому залишив своє повідомлення без точної дати. Однак ця інформація мала бути вельми важливою, оскільки дала підставу Л. Зизанію вивести Феофілакта в ролі духовного просвітителя «руських людей», які до того перебували в темряві поганства.

Сполучник «єгдажє», що стоїть на початку речення,— типовий для стилю Л. Зизанія. У формах «єгда» та «внєгда» його досить часто вжито в «Катехизисі»: «єгда рєчємъ», «єгда оубо», «єгда чл҃овєк», «внєгда нам», «внєгда жє»[66].

[65] Skarga P. Roczne dzieje kóscielne od narodżenia Pana Boga naszego Iesusa Christusa. Wybrane z rocznych dziejów kościelnych Cesara Baroniusza, cardinala S. R. K. nazwanych Annales Ecclesiastici.— Romae, 1592.— S. 989.

[66] ЦНБ АН України, від. рукописів, ДА. II. 566, арк. 267, 494 зв., 521.

2. бѣ в Цр҃ѣградѣ великаѧ кг҃нѧ Ольга, жена Игорева, баба великга кнзѧ Владимира...

У цьому місці пропонується таку кон'єктуру: «бѣ в Цр҃ѣградѣ кг҃нѧ Ольга». Вона пояснюється, зокрема, тим, що слово «великаѧ» є вставкою Л. Зизанія, причому вжито його не в атрибутивному значенні, а радше в номінативному — для позначення повного титулу Ольги. Щоб переконатися у цьому, досить порівняти титул «великая княгиня» з формою написання і смисловим навантаженням наведеної у книзі титулатури інших давньоруських князів. Так, автор «Катехизису» називає Рюрика «великим князем всієї Русі», Аскольда і Дира — «великими князями київськими», Володимира Мономаха — «великим князем київським і всієї Русі» [67]. Зазначимо у зв'язку з цим, що згадки про великих князів руських трапляються у візантійсько-руських договорах X ст., а також у літописних статтях XI ст. і впродовж майже всього XII ст. Причому в писемних пам'ятках цього періоду прикметник «великий» вживано не як складову частину офіційного князівського титулу, а як панегіричний епітет, часто — стосовно померлого володаря. А вперше титул великого князя став уживати володимиро-суздальський князь Всеволод Велике Гніздо (30-ті рр. XII ст.) [68].

Фраза, яка уточнює родинно-династичні зв'язки княгині Ольги («жена Игорева, баба великга кнзѧ Владимира»), також напевне належить Л. Зизанію, який у даному разі вдався до традиційного літературного кліше. Наприклад, подібний штамп є у «Хроніці» М. Стрийковського («Ольга, жона Ігоря, бабка Володимира») та в Густинському літопису («за Олги княгинѣ, жены Игора князя, бабы же Володимирови») [69].

3. нареченнаѧ во ст҃ом кр҃щенїи Єлена, со мнѡгими болѧры своими кр҃щена бѣ...

Судячи з усього, цей уривок почерпнуто з «Невідомого літописця». Про це свідчить унікальність наведених у ньому даних про хрещення Ольги разом з багатьма особами з її почту. Повідомлення про цю подію немає у найважливіших джерелах про перебування руської княгині у Константинополі. Водночас про хрещення Ольги та її бояр згадано у «Хроніці» М. Стрийковського. Причому порівняння сюжетів про християнізацію Русі у «Хроніці» і «Катехизисі» переконує у тому, що Л. Зизаній був цілком незалежний від фактажу праці Стрийковського, у якій по-іншому висвітлюється постаті Аскольда і Дира, а також хрещення Ольги та Володимира [70].

Суму ознак автентичності розглядуваного уривка «Невідомого літописця» доповнюють деякі яскраво виражені архаїчні риси. Одну з них ми вже називали — у тексті немає паралелей між Ольгою-Оленою і Ольгою, матір'ю Константина Великого (до речі, у М. Стрийковського таку паралель наведено). Зосередимо тепер увагу на такому лексичному архаїзмі для першої половини XVII ст., як «болѧри».

У літературі вже висловлювалося думку про те, що термін «боляри» вживано у найдавніших вітчизняних писемних пам'ятках, однак поступово

---

[67] ЦНБ АН України, від. рукописів, ДА. II. 566, арк. 73, 73 зв.

[68] Poppe A. O tutyle wielkoksiążęcym na Rusi // Przegląd historyczny.— Warszawa, 1984.— T. 75, zesz. 3.— S. 423—439.

[69] Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódska i wszystkiej Rusi.— Warszawa, 1846.— T. 1.— S. 133; Густинская летопись.— С. 253.

[70] Stryjkowski M. Kronika...— S. 115—116, 120, 125—134.

його витіснила модифікована форма «бояри» (для XIV ст. характерна лише форма «бояри»)[71]. Тенденцію до вигасання терміна «боляри» підтверджує також український актовий матеріал XIV—XVI ст., для якого слово «боляри» фактично є чужим[72]. Правда, згаданий термін не зникає повністю з церковних творів цього періоду. Так, у складеному в 1553—1554 р. списку другої Касіянівської редакції «Києво-Печерського патерика» він трапляється у формі як множини, так і однини[73]. Причому ця редакція патерика була найпопулярнішою версією пам'ятки аж до першої половини XVII ст.[74] Та й у пізніших творах при перекладах цього терміна вжито форму «боляри». Мається на увазі київський Синопсис видання 1680 р., у якому сюжет про хрещення княгині Ольги запозичено з «Хроніки» М. Стрийковського. Автор Синопсису перекладає подане в польській транскрипції слово «bojar» («z wiela bojar ruskich» як «боляри» («с многими Россійскими боляры»)[75].

На наш погляд, термін «болѧри» треба розглядати в контексті всіх архаїчних особливостей уривка, що аналізується. При такій постановці питання зводиться до мінімуму можливість інтерполяції цього слова в текст «Невідомого літописця».

4. во времѧ греческ҃га ц҃рѧ Иванна Цымисхіѧ и при патріарсѣ б҃лженнѣ*м* Василіи Скамендріина...

Авторство цієї фрази належить Л. Зизанію, який, гадаємо, схилився тут до популярної у багатьох літописах «Цімісхієвої» версії. Ім'я імператора Іоанна Цімісхія, який нібито приймав Ольгу і був безпосередньо причетний до її хрещення, згадано в Новгородському першому літопису старшого і молодшого зводу, а також в інших літописах, наприклад, у Никонівському, Лаврентіївському, Тверському, Троїцькому[76].

5. Въ лѣта 6463, а *ѡт* р҃ж*с*тва Х҃р*с*тва 963 лѣта...

Місце, в якому вжито датування за александрійською ерою, взяте з «Невідомого літописця». Детальніше це питання розглянуто раніше.

6. Сїе бысть в третїе времѧ руски*м* люде*м* к҃рщенїе.

Остання фраза уривку про третє хрещення Русі — безперечно, авторський висновок Л. Зизанія. Таким чином український книжник підсумовує кожен з чотирьох етапів християнізації Русі.

Отже, тепер маємо уявлення про первісний текст «Невідомого літописця», яким скористався Л. Зизаній для обгрунтування третього етапу хрещення Русі. Умовно його можна розділити на дві частини. 1. Інформація

---

[71] Завадская С. В. «Болярин» — «боярин» в древнерусских письменных источниках // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1985 г.— М., 1986.— С. 89—94; её же. Социальные группы господствующего класса Древней Руси: (Исследование терминологии): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1987.— С. 16—19.

[72] Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.— К., 1977.— Т. 1.— С. 116—117; ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 136, 159; спр. 4, арк. 55 зв., 104, 106; ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 444, 444 зв., 458 зв.; ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 323, арк. 1 та інші.

[73] Абрамович Д. Києво-Печерський патерик.— К., 1930.— С. 75, 84, 130, 131.

[74] Ісіченко Ю. А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI—початку XVIII ст. на Україні.— К., 1990.— С. 52.

[75] ЦНБ АН України, від. стародруків, кир. 56, с. 20.; Stryjkowski M. Kronika...— S. 120.

[76] Новгородская первая летопись старшего и младшего извода.— М.; Л., 1950.— С. 113—115; Никоновская летопись.— С. 29; Лаврентьевская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1846.— Т. 1.— С. 267; Тверская летопись.— С. 62; Приселков М. Д. Троицкая летопись...— С. 82.

джерела про християнізацію Русі за понтифікату константинопольського патріарха Феофілакта. Автентичний текст реконструювати неможливо через брак матеріалу. 2. Відомості про візит княгині Ольги до Константинополя і хрещення там її та багатьох осіб посольства: «Бѣ в Цр҃ѣградѣ кг҃нѧ Ольга, нареченнаѧ во ст҃ом кр҃щенїи Єлена, со мнωгими болѧры своми кр҃щена бѣ въ лѣта 6463, а ωт рж҃ства Хр҃ства 963 лѣта». Цілком можливо, що архітектоніка цієї фрази могла бути дещо іншою. Так, ідучи за традиційною практикою давньоруського літописання, можна припустити, що дата — «в лѣта 6463, а ωт рж҃ства Хр҃ства 963 лѣта» — стояла не в кінці, а на початку уривка. Тоді матимемо такий умовно реконструйований варіант тексту: «Въ лѣта 6463, а ωт рж҃ства Хр҃ства 963 лѣта. Бѣ в Цр҃ѣградѣ кг҃нѧ Ольга, нареченнаѧ во ст҃ом кр҃щенїи Єлена, со мнωгими болѧры своими кр҃щена бѣ».

Отже, у розпорядженні Л. Зизанія було невідоме нам джерело, яке остаточно склалося не раніше 60-х рр. X ст. (на це вказує зафіксована в ньому крайня дата — 963 р., подана за александрійською системою) і не пізніше другої половини 80-х рр. X ст. (дату хрещення Русі за князя Володимира подано у «Катехизисі» вже за візантійською системою). Характерно, що «Невідомий літописець» у деяких деталях збігається з найдавнішими писемними пам'ятками про княгиню Ольгу, які збереглися до нашого часу. Зокрема, це стосується форми повідомлення про наречення руської княгині християнським іменем Олена (не наведено ніяких аналогій з цього приводу), а також про самé її хрещення (брак пізніших вставок про безпосередню причетність імператора до цієї події). Трапляються певні стилістичні збіги у «Похвалі Ользі» і «Невідомому літописці», частково — хронологічні: між останнім твором і «церковною» оповіддю про Ольгу. Характеристику «Невідомого літописця» доповнюють інші риси, притаманні давньому літописанню, зокрема, застосування александрійської системи літочислення при датуванні подій, уживання окремих лексичних архаїзмів (термін «болѧри»), наявність згадок про християнізацію Русі за Рюрика, Аскольда і Дира, що суперечило схемі прийняття християнства Київською державою, використовуваній у літописах пізнішого часу.

Матеріали «Невідомого літописця» лягли в основу висвітлення у «Катехизисі» третього етапу хрещення Русі, пов'язаного з іменем княгині Ольги. Л. Зизаній, спираючись на вироблені ним дослідницькі прийоми, прискіпливо опрацював це джерело. Так, він вніс уточнення до титулатури Ольги й навів відомості про родинно-династичні лінії. Водночас незайманими залишились основний текст «Невідомого літописця» та його датування. Ідейно переосмисливши джерельний матеріал, Л. Зизаній зробив висновок про те, що хрещення «руських людей», Ольги та її «боляр» — це третій етап християнізації Русі. Якраз цим, а також досить прагматичним висвітленням обставин хрещення Ольги (не кажучи вже про конкретні деталі) концепція автора «Катехизису» відрізняється від церковно-легендарної, з вкрапленнями релігійної проповіді версії прийняття княгинею християнства, викладеної у «Повісті минулих літ».

Останній, четвертий етап хрещення Русі, за Л. Зизанієм, пов'язаний з діяльністю Володимира Святославича: «Четвертое же кр҃щенїе Рускїѧ земли бысть, єгда кн҃зь великїи Владимиръ кїевскїи и всеа Русіи кр҃стисѧ в Херсонѣ градѣ въ лѣта 6496 и нареченъ бысть во ст҃ом кр҃щенїи Василїи. И во второе лѣто по кр҃щенїи своем прїиде в Кїевъ градъ со всѣм причтом цр҃квном, и носѧ с собою всѧ сосоуды цр҃квныѧ и ст҃ыѧ иконы, и чс҃тныѧ кр҃сты,

и тако повелѣ крстититисѧ всеи земли Рустѣи, в лѣта 6497, ѡт стых патріархъ, ѡт Николы Хрусоверха, или от Сисиніѧ, или ѡт Сергіѧ архиепспа новгородского, при Михаилѣ митрополитѣ кіевском и прочихъ архіереовъ и презвитерѡв. Крестишажесѧ людіе прежде в Киевѣ на Почайнѣ рецѣ, таже и повсюду. Сіе же бысть четвертое времѧ руским людем крщеніе во времѧ црей Црѧ Града братіи родных Василіѧ и Констѧнтина. По крщеніи же егда прозрѣ великіи кнзь Владимеръ и сестру ихъ Анну поѧтъ себѣ в жену» [77]. Отже кон'єктура до цього уривка бачиться такою: «Вълѣта 6496. Кнзь Владимиръ крстисѧ в Херсонѣ градѣ и нареченъ бысть во стом крщеніи Василіи. [...] По крщеніи же егда прозрѣ Владимеръ и сестру ихъ Анну поѧтъ себѣ в жену. И во второе лѣто по крщеніи своем пріиде в Кіевъ градъ со всѣм причтом црквном, и носѧ с собою всѧ сосоуды црквныѧ и стыѧ иконы, и чстныѧ крсты, и тако повелѣ крститисѧ всеи земли Рустѣи, в лѣта 6497. Крестишажесѧ людіе прежде в Киевѣ на Почайнѣ рецѣ, таже и повсюду». Доцільність перенесення дати «въ лѣта 6496» на початок літописної статті мотивовано раніше. Фраза про зцілення князя та його одруження з Анною, поза всяким сумнівом, належить до корсунського хрещення Володимира. Цьому реченню передувала інформація про відносини руського правителя з імператорами Василієм і Константином (це місце позначено в нас трьома крапками), а після нього йшла розповідь про повернення Володимира до Києва. Саме такою є архітектоніка літописної оповіді в «Повісті минулих літ» [78].

Усі інші моменти: визначення етапів хрещення Русі, розвідка про церковних ієрархів, причетних до хрещення, з'ясування складу осіб, що сиділи на імператорському троні у Візантії, мають яскраво виражені риси авторського стилю Л. Зизанія. Методику історичного письменства та стилістику (вони подібні в усіх чотирьох сюжетах) ми вже аналізували при розгляді попередніх етапів християнізації Русі. Звернемо увагу на припущення Л. Зизанія стосовно церковних діячів — «хрестителів» народу. У даному разі він уникав категоричних висновків, бо, очевидно, не знайшов однозначної відповіді на це питання у джерелах. Отже, ще раз можемо відзначити скрупульозність Л. Зизанія як історика, котрий оперує фактичним матеріалом (робить витяги, вдається до узагальнень, висловлює припущення), попередньо встановивши його джерелознавчу вартість.

Прикметно, що названі в уривку ієрархи православної церкви — патріархи Микола Хрусоверх, Сисиній, новгородський архієпископ Сергій, київський митрополит Михайло — не фігурують у «Повісті минулих літ». Водночас в обох творах у розповіді про хрещення Володимира частково сходиться сюжетна канва, трапляються подібні словосполучення: «сосоуды црквныѧ», «стыѧ иконы», поѧть себѣ в жену» («Катехизис»); «съсуды церковныя», «иконы», «поемъ царицю» («Повість минулих літ») [79].

Було б неймовірним, якби Л. Зизаній використовував текст «Повісті минулих літ» (навіть відповідно його переробляючи) і при цьому ігнорував дуже важливу в церковній історії літописну звістку про Анастаса Корсунянина та «корсунських попів». Звідси напрошується висновок, що автор

---

[77] ЦНБ АН України, від. рукописів, ДА. II. 566, арк. 73 зв., 74.
[78] Повесть временных лет.— С. 76—80.
[79] ЦНБ АН України, від. рукописів, ДА. II. 566, арк. 73 зв., 74; Повесть временных лет.— С. 80.

«Катехизису» користувався якимсь іншим літописом чи літописним зводом. На це також вказують його принципові уточнення і поправки до корсунського та київського епізодів Володимирового хрещення, які містить «Повість минулих літ». Ідеться про такі головні розбіжності: 1. Підкреслено факт наречення Володимира християнським іменем Василій у Корсуні. 2. Повернення князя до Києва і хрещення киян датовано не 988, а 989 р. 3. Твердиться про хрещення киян у Почайні, а не у Дніпрі.

Останнього повідомлення немає ні у вітчизняних літописах, ні в найважливіших польських хроніках XV—XVI ст.[80] З іншого боку, інформація про хрещення у Почайні за Володимира потрапила до агіографічної літератури («Житіє Володимира»)[81].

І тут, отже, маємо досить підстав для припущення, що Л. Зизаній, пишучи про християнізацію Русі, користувався переважно якимсь літописним зводом, до якого входив, зокрема, так званий «Невідомий літописець», тобто найдавніші літописні записи IX—X ст.

Нам залишається з'ясувати в загальних рисах особливості методики історичного дослідження, на яку спирався автор Густинського літопису, насвітлюючи християнізацію Русі за Ольги та Володимира. Основним джерелом для нього послужила тут «Повість минулих літ». Автор Густинського літопису переказує сюжети пам'ятки близько до тексту, робить великі пропуски в опису подій, відсилаючи читача до першоджерела («якоже о томъ Несторъ святый пространно пишеть»), цитує окремі фрагменти, змінює хронологічну послідовність подій. Як дослідник він демонструє вміння зіставляти різні погляди на проблему[82].

Отже, у працях Л. Зизанія та деяких інших українських писемних пам'ятках другої половини XVI—першої третини XVII ст. з'являються риси, властиві історичній думці Відродження, а також застосовано характерні для ренесансного історизму методику і процедуру опрацювання джерел. Розробляючи концепцію християнізації Русі, автор «Катехизису» не задовольнявся традиційним для середньовіччя визнанням тотального впливу провидіння на людську історію, а брав до уваги також чинник людських мотивів і вчинків. Згадана концепція, власне кажучи, означала справжній прорив у поглядах на проблему хрещення Русі, адже до нього авторитет оповіді про Володимира-хрестителя, освячений «Повістю минулих літ», був беззаперечним. Не менш важливим є і те, що для обгрунтування концепції хрещення Русі Л. Зизаній спирався насамперед на документальну базу, яку використовував за певними дослідницькими принципами. Ці принципи зводяться до: 1) певної системності викладу — етапи християнізації Русі розглянуто за усталеною схемою; 2) елементів історичного аналізу і критики писемних пам'яток — переглянуто версію хрещення Русі, викладену в «Повісті минулих літ»; 3) коректного ставлення до тексту опрацьованого джерела — ретельно відтворювано його зміст та граматичні форми; 4) авторських уточнень і доповнень витягів з джерел.

На висновки Л. Зизанія щодо християнізації Русі значний вплив справили матеріали «Невідомого літописця» — літописні записи, зроблені не піз-

---

[80] Див.: D l u g o s z J. Historiae Polonicae. T. 1. // Opera omnia.— Cracovie, 1873.— T. 10.— S. 140, 141, 144; S t r y j k o w s k i M. Kronika...— S. 132.

[81] Г о л у б и н с к и й Е. История русской церкви.— С. 231.

[82] Густинская летопись.— С. 253—256; Повесть временных лет.— С. 44, 59—83.

ніше 60-х — другої половини 80-х рр. X ст. Давність цього джерела засвідчує, зокрема, опосередкований зв'язок його з такими протографами руських літописів, як «церковна» оповідь про Ольгу та «Похвала Ользі». В усіх трьох пам'ятках проступають схожі смислові домінанти (брак пізніших літописних нашарувань про «диспут» руської княгині з імператором та паралелей між Ольгою-Оленою і Оленою, матір'ю Константина Великого). У «Невідомому літописці» наявні характерні тільки для нього риси: визначення дати хрещення Ольги за рідковживаною александрійською системою літочислення, деякі лексичні архаїзми. Нарешті інформація, яку він містить, унікальна, бо не викривлена втручанням редакторів — адептів оповіді про Володимира-хрестителя: повідомляється, хоч і не дуже виразно, про хрещення «руських людей» за понтифікату патріарха Феофілакта, про навернення у християнство частини почту руської княгині, про хрещення Русі в часи Рюрика, Аскольда і Дира. Судячи з усього, це джерело входило до якогось пізнішого літопису або літописного зводу, в якому, крім іншого, були відомості про місію Андрія Первозванного на Русі (на відміну від «Повісті минулих літ», мовилося про апостольське хрещення руського народу), а також про прийняття Володимиром християнства (у цьому сюжеті також існують розбіжності між фактажем, який використовував Л. Зизаній, і повідомленнями «Повісті минулих літ»).

Petro SAS

LAVRENTIY ZYZANIY'S CONCEPT OF THE BAPTISM OF RUS'

(On the Problem of Methods of Renaissance Historicity in Ukrainian Literature and Historiography of the late 16th and the early 17th cc.)

Research methods of renaissance historicity applied by Lavrentiy Zyzaniy when modelling the framework of a gradual baptism of Rus' are discussed in the paper. L. Zyzaniy is believed to have challenged the Chronicle about Prince Volodymyr, baptizer of Rus', which was predominant in historiography for several centuries. A study of the sources led us to a tentative conclusion that the scholar made use of the now vanished chronicles containing the earliest records of the 9th and the 10th centuries.

Віктор ЗАРУБА

ОХОТНИЦЬКЕ (НАЙМАНЕ) ВІЙСЬКО НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ

Історія формування збройних сил українського народу своїм корінням сягає в епоху Київської Русі. Військо великих київських князів було першим етапом у розвитку національної армії. Згодом його змінили військові формування Галицько-Волинського, Київського, Чернігівського, Переяславського князівств. Не уривалася традиція українського війська і в часи Литовсько-Руської держави. В добу польського панування зародилися і сформувалися нові збройні сили України на основі козацтва. Ставши під час Хмельниччини основою української державності нового періоду, в другій половині XVII ст. козацька армія України поділилася на кілька військово-територіальних формувань: а) збройні сили України-Гетьманщини, або війська гетьманського регіменту Лівобережної України; б) слобідські козацькі полки (черкаси) у складі 5 полків — Сумського, Харківського, Острогозького, Охтирського та Ізюмського; в) війська Правобережної України, яка залишалася у складі Польщі. До 1676 р. існувало 10 полків Петра Дорошенка, а після його здачі Москві — загони С. Палія, Самуся, Іскри, Абазина; г) Військо Запорізьке Низове, або січове козацтво, організоване за полково-курінним принципом.

Факт існування національного війська як елементу державності свідчить про державотворчу здатність українського народу, яку всіляко гальмували інші держави — Московщина, Польща, Туреччина.

Основу збройних сил Гетьманщини становили вкомплектовані військово-служилим станом — реєстровими козаками — полки: Ніжинський, Гадяцький, Прилуцький, Полтавський, Лубенський, Київський, Переяславський, Чернігівський, Миргородський та Стародубський. За принципом мобілізації мали вони характер ополчення.

Важливою складовою частиною війська гетьманського регіменту були наймані полки — охотники. Вони від реєстрового війська відрізнялися своїм комплектуванням, забезпеченням і характером діяльності, водночас маючи з городовим козацтвом спільну організацію і керівництво. Створені наприкінці 60-х рр. XVII ст. для суто поліцийного призначення, вони до кінця століття перетворилися у частини регулярної армії з широкими військово-політичними функціями.

I

Поява охотницьких полків у Лівобережній Україні пов'язана передовсім із тією ситуацією непевності, розрухів і сваволля, яка виникла в 50—60-х рр. XVII ст. внаслідок внутрішніх міжусобиць, власне, громадянських воєн серед козацтва і втручання у них Польщі, Росії та Туреччини. Тож для приборкання «гарячих голів» гетьманським правлінням вирішено було вкомплектувати полк служилих за кошти вояків.

Глухівські статті московсько-української угоди Дем'яна Многогрішного неодноразово наголошують на згубності для супокою краю діяльності всіляких «клеветников и плевосеятелей», «свавільних людей, які забувши острах Божий та свої обіцянки, розповсюджують різні сварні та руїнницькі слова і від того чиняться усілякі біди: залишивши працю свою, посполиті, будники, винокури починають називати себе козаками і від того біда і поруйнування великі настають...». Статті суворо наказували «гетьману і старшині... дивитися і оберігати накріпко», якщо «в українських містах почнуть чинитися якісь свари від жителів чи від кого б то не було, ...то приборкувати їх і розправлятися, і карати смертю». Щоб запобігти розрухам і дати в руки старшини самодостатню додаткову поміч, 23-й пункт статей встановлював «вчинити полковника з 1000 вояків... Давати їм по угоді на рік гроші, і щоби були вони на влаштованім місці... А коли почнуться від когось хитання та зрада, то йому, полковнику, тих свавільців приборкувати по своєму праву»[1]. Такий полк справді було створено десь наприкінці 1669 р. Це підтверджує Самовидець, котрий, вороже до Многогрішного, зазначає: Многогрішний, «жеби і його тоє не спотикало (що Брюховецького — В. З.) собі гатьманства жичачій, назбирал компанії з литви, ляхів та інших немало, жеби оному зичливими били»[2]. Фраза літописця дає підстави визначити спосіб комплектації першого полку як кінного формування («компанія»), укомплектованого переважно іноземцями — вихідцями з Польщі, Литви та інших земель, ймовірно Волощини, Молдови та Сербії. Про того, хто очолив цю «компанію» доброзичливих до гетьмана найманців, свідчать Конотопські статті Івана Самойловича, дані в Козачій Діброві 25 травня 1672 р. Якщо за попереднього гетьмана старшина наполягала на утворенні найманого полку, то в 1672 р. вона слізно прохала протилежне: «А нині б'ють чолом Великому Державцю, щоб його царська величність їх пожалував гетьмана, полковників і козаків і тисячі чоловікам полку Новицького кумпанії бути не указав, бо від таких кумпаній малороссійських міст і містечок і сіл жителям чиняться усіляке руйнування і образи... І Великий Державець Й. Ц. В. пожалував їх і велів тій статті бути по їхньому чолобиттю»[3].

Отже, очолював цю першу на Лівобережжі «кумпанію» найманців Ілля Федорович Новицький, відомий згодом політичний та військовий діяч Геть-

---

[1] Див.: Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. 1.— С. 808—816; Величко С. Летопись событий...— К., 1851.— Т. 2.— С. 205—206; Маркевич Н. История Малороссии.— М., 1842.— Т. 3.— С. 258—259; Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории.— М., 1858.— Т. 1.— С. 226.

[2] Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 106.

[3] Величко С. Летопись событий...— Т. 2.— С. 326; Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 3.— С. 282—295.

манщини[4]. Його полк 1672 р. мав бути розпущений, судячи з «чолобиття». Але Іван Самойлович, перечекавши хиткий період обрання, не тільки не розпустив полк Новицького, а й широко розгорнув комплектацію нових найманих підрозділів, які поступово перетворилися у постійні військові частини України-Гетьманщини.

Трансформацію охотницьких полків у регулярне військо можна пояснити кількома причинами. Насамперед, охотники цілком залежали від гетьмана і були в його руках більш слухняною і вірною зброєю, ніж реєстрові козаки, схильні до отаманщини. По-друге, найманці несли постійну прикордонну варту, були мобільніші, скорі на збір і не пов'язані з господарством, як козаки, котрі заради далекого походу змушені були кидати родину і землю.

Різниця між охотницькими і реєстровими полками полягала в тому, що найманців не називали козаками. У документах вони іменуються «товаришами», «полчанами», «молодцями»[5]. Проте нижче за козаків вони не стояли, а таким іменуванням лише підкреслювалось принципову різницю в їхньому службовому становищі. Охотники не були осілими, як козаки, а користувалися тимчасовими «становиськами» для постою, які в кожному окремому випадку визначав особисто гетьман. Тому їхні полки іменувалися не за територією, як реєстрові (полтавський, ніжинський тощо), а іменем полковника — Новицького, Рубана, Шульги, Павловського, Яреми і т. д. Нарешті, остання, найбільш принципова відмінність найманців від городових козаків полягала в забезпеченні. Охотники були на повному гетьманському утриманні харчами, одягом, зброєю (або навзамін грошима).

Військово-політичне значення найманців було настільки велике, що з легкої руки Івана Самойловича вони дістали тривале життя у Лівобережній Україні*. Вступаючи в гетьманський уряд, І. Мазепа теж просив, щоб «для усілякої остороги і для страху свавільникам царі дозволили йому оточити себе найманими сердюками і драгунами»[6] (кіннотою). Спеціальним пунктом Коломацькі статті Івана Мазепи з Москвою 1687 р. теж визначали: «Позаяк охотницькі полки кінні і піші під сей час на оборону малоросійського краю суть потрібні, щоб вони були збережені, так як і при попередньому гетьманові, а давати їм плату, збираючи гроші в посполитих людей, які не вписані до козацького реєстру»[7].

---

[4] Див.: Стороженко Н. Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий // Киевская старина.—1885.— Июль.— С. 431—457; Заруба В. М. Висвітлення історії України кінця XVII ст. у документах «Архіву полковника Іллі Новицького» // Архіви України.—1989.—№ 5.— С. 50—55.

[5] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ЗР).— СПб., 1853.— Т. 5: (1633—1699 гг.).— № 97, 98, 127, 132 та інші.

* Компанійські полки в середині 70-х рр. XVIII ст. реформовані Катериною II у драгунські та гусарські. Сердюцькі полки ліквідовано указом Катерини I від 14 липня 1726 р.

[6] Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1962.— Кн. VII, т. 13—14.— С. 407.

[7] Величко С. Летопись событий...— К., 1855.— Т. 3.— С. 51.

II

За родом військ наймані полки були чітко поділені на кінноту (комонники, компанійці*, компанія, охочекомонні) і піхоту (серденота, сердюки[8], охочепіхотні), хоча інколи в польових кампаніях та далеких походах і сердюки мали коней. У 1678 р. під Чигирином сердюки Данила Рубана були на конях, а 1692 р. в компанії Рутковського було «триста сердюків на конях»[9]. Але, зрештою, це була військова потреба і радше виняток.

Кількість охотницьких полків в останній чверті XVII ст. не була постійна, змінювалася і коливалася від одного (на початку 70-х рр.) до восьми (у 1700 р.). Вадим Модзалевський вважав, що за Івана Мазепи їх було вісім[10], а Вадим Дядиченко дійшов висновку, що їх на той час було лише сім[11]. При цьому він покликається на Д. Бантиша-Каменського, який в «Источниках» подає документи про роздачу грошей сімом охотницьким полкам[12].

В архіві полковника Іллі Новицького, який зберігається у Києві в Центральній науковій бібліотеці АН України у документах за 70-ті рр. XVII ст. згадуються такі полки: комонні — І. Новицького, Григорія Пашковського, Якова Павловського, Юр'ївці; сердюцькі — Г. Василенка, А. Ребриковського, І. Ясиковського. У 80-ті рр.: комонні — І. Новицького, Г. Пашковського і М. Кузьмовича; сердюцькі — С. Яворського, Г. Василенка, Іванова та Кожуховського. Нарешті, у 90-х рр. такими полками були комонні — Іллі (а з 1697 р. Григорія) Новицького, Г. Пашковського, М. Кузьмовича, Михайлова і «компанія ротмістра надворной хоругві вольной» Ростковського; сердюцькі — П. Кожухівського, Я. Андрійовича, С. Яворського, Л. Шульги[13].

Напочатку 1700 р. в документах згадуються також полки Федора Степановича і Дмитра Чечела[14].

За своїм чисельним складом охотницькі полки були меншими, ніж реєстрові. Кількість полчан у них коливалася від 400 до 700, а сотень від 3 до 8. Деякі малочисельні полки існували недовго, розпадалися і відновлювалися по потребі. Так, у Чигиринській війні фігурує компанія «ротмістра нашого» (гетьманського) Якова Павловського[15], а в 90-х рр.— «особная компа-

---

* Компанійці від «компанія» — кінна ватага, кіннота.

[8] М. Костомаров вважав, що слово «сердюки» походить від турецького слова «серденгесті», що означає «безпощадні». Так звався підрозділ турецького пішого війська. Цю назву запозичив Петро Дорошенко для своєї гвардії — «серденят». Див.: Костомаров Н. Руина // Костомаров Н. Собрание сочинений.— СПб., 1905.— Кн. 6, т. 15.— С. 261.

[9] Русский государственный архив древних актов (далі — РГАДА), ф. 229, оп. 1, ед. хр. 64, л. 421 об.

[10] Модзалевский В. Л. Материалы и заметки.— К., 1910.— Т. 2.— С. 26.

[11] Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— К., 1959.— С. 443—484.

[12] Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории.— Т. 2.— С. 14—22.

[13] Акты ЗР.— Т. 5.—№ 90, 93, 104, 106, 112, 193, 212, 214, 223, 216, 211; Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел.— М., 1828.— Т. 4: (1656—1696 гг.) — С. 560; Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України (далі — ЦНБ АН України), від. рукописів, ф. 1, № 14430, 14699, 14428, 14598.

[14] Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— 4-е изд.—1904.— Т. 3.— С. 18. Примеч.

[15] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14077.

нія ротмістра Ростковського»[16]. Як бачимо, воєначальник малочисельного полку навіть називався не полковником, а ротмістром. У складі полку іноді діяв великий підрозділ із правами полку, який мав старшину. Під 1690 р. у документах згадується «ватага Ковальчукова», що мала осавула[17].

Гетьман Самойлович у 1684 р. у розмові з думним дяком Омеляном Українцевим говорив, що в нього загальним числом «охочих кінних і піших полків чотири тисячі»[18]. Про кількість полчан Новицького, які стояли 1693 р. на станціях у Лубенському полку, свідчить такий реєстр: «У Лубнах товариства на стаціях стоять 308, у Чигирин-Діброві товариства 6, у Лукомлі —24, у Лохвиці —65, у Сенчі 16, у Пирятині 23, у Чорнухах 56, у Глинську 38, у Ромні 102, у Смілій, у Константинові з Хорунжівкою 20. Всього товариства полку його милости пана Новицького 451»[19]. (Насправді ж, коли скласти всі цифри, виходить інша сума —658 осіб.)

У 1700 р. під Новгородом були охотницькі полки Г. Новицького, Г. Пашковського, Ф. Стефановича, О. Чечела та Л. Шульги по 1000 вояків кожен[20].

III

Принцип комплектування компанійських і сердюцьких полків був суто добровільний. Взамін убитих, хворих, старих набирали добровольців-охотників із місцевих міщан, селян та обивателів міських Правобережної України, іноземців — поляків, волохів, сербо-хорватів. У полку Новицького фігурує «волоський курінь», напевно, вкомплектований молдаванами та румунами[21]. Наведений В. Модзалевським реєстр полку Павловського за 1682 р. засвідчує головно польські, сербські та румунські прізвища рядових[22].

Різкому збільшенню кількості полчан в охотницьких полках і самої їхньої кількості сприяли переходи з Правобережжя на Лівобережжя військових формувань П. Дорошенка (Федір Мовчан)[23], від О. Гоголя, Драгінича, Ханенка, Куницького, Могили та ін.[24] У вересні 1676 р. за наказом І. Самойловича у свій полк прийняв поповнення козаків із числа втікачів від О. Гоголя І. Новицький[25].

Гетьманські універсали й наказні листи суворо забороняли охотницьким полковникам приймати до своїх полків селян, які втекли від державців, осілим лівобережним полкам посполитих — тяглих селян; а також козаків із реєстрових (городових) полків, «бо якщо городових приймати в ком-

---

[16] Акты ЗР.— Т. 5.—№ 216, 223.

[17] ЦНБ АН України, від рукописів, ф. 2, № 14598.

[18] Соловьев С. М. История России.— Кн. VII, т. 13—14.— С. 381.

[19] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14369.

[20] Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— Т. 3.— С. 18. Примеч.

[21] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14486.

[22] Модзалевский В. Л. К истории компанейских полков // Труды Черниговской земской архивной комиссии.— Чернигов, 1915.— Вып. II.— С. 180—183.

[23] Антонович В. Б. Прилуцкий полковник Ф. Мовчан и его книга // Киевская старина.—1885.— Т. XI, № 1.— С. 64—65.

[24] Акты ЗР.— Т. 5.—№ 103, 147; Літопис Самовидця.— С. 128

[25] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14076.

панію будемо, то і всі з полків городових козаки в компанійський реєстр тиснутися схочуть»[26],— писав Іван Самойлович Іллі Федоровичу.

Щоб не допустити небажаного поповнення, гетьмани періодично робили ревізію найманих полків. 1684 р. Самойлович наказував Іллі Новицькому надіслати до Генеральної військової канцелярії кондуїт «о новопринятих оних товаришах, отколь они взялися, бо хочемо ведати достаточно, що они суть за люде, чи з осідлих, чи з прихожих», а коли є серед них селяни-утікачі — негайно гнати їх до своїх власників за місцем проживання[27].

Ревізію полчан здійснювали і для підвищення їхньої бойової підготовки. 1690 р. Іван Мазепа по всіх компанійських полках розіслав універсал із пильним наказом «ревізію і пересмотр меж полками учинити, кто єсть годен і способен з товариства впред найдоватися под короговами... І який доведеться незгожий до служби, того преч отдалити...». Малися на оці ті, які «самі до служби военної незгожі і як коней добрих, так і риштунків порядних не мають». Їх пропонувалося «без жодного розсужденья от компанії товариськой отдалить»[28].

Щоби втрапити до реєстру найманого полку, кандидат мав пройти випробування «молодиком» — прослуживши певний час і зарекомендувавши себе здатним до ратної служби, лише тоді його приймали в число «товаришов». Прийом здійснював сам полковник, у присутності осавула і писаря. Розпорядження на прийом давав гетьман. «Молодиков, которіє при товариству полку в. м. служили,— писав І. Самойлович І. Новицькому 30 травня 1684 р.,— і вже могут бити взяти за товаришов, можеш в. м. упевнити ласкою нашою...»[29]. Будучи «молодиками», полчани вивчали військову справу під керівництвом старшини або вже бувалих «товаришів», вивчали місцевість, оволодівали шаблею, мушкетом, верховою їздою або премудрощами гарнізонної служби.

Щоб серед полчан не було схильних до бешкету людей, добре пильнували гетьмани, засилаючи листи полковникам з наказом регулярно провадити профілактику правопорушень[30]. Якщо ж серед охотників траплялися злочини — їх карано «по правам військовим». Окрім генерального суду, були полкові суди і судді, які і визначали міру покарання стосовно важливості злочину. За бійку, втечу, крадіжку, невиконання наказу при всіх били батогами або киями, за «мужебойство» (убивство) відрубували голову. І. Мазепа так і писав, щоб, розібравшись у заворушенні, «судить і учинить декрет, кого доведеться на горло карати, а кого киями обкладати»[31].

Серед рядових полчан були й одружені вояки. Це засвідчує своїм листом до І. Новицького полковий осавул І. Максимович, який пише, що в Чигирин-Діброві, де стояв підрозділ, з'явилися одружені, нездатні відтепер нести службу, тому він «товариство жонатоє все посилає до в. м. і до уваги вашої пан-

---

[26] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14165.
[27] Акты ЗР.— Т. 5.— С. 177.
[28] Там же.— С. 177, 241—243.
[29] Там же.— С. 176.
[30] Там же.— С. 185, № 156.
[31] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14419, 14245, 14356; Величко С. Летопись событий...— Т. 2.— С. 463.

ської подаю, що оним належить платіж місячний вибрати»[32]. Служили найманці від 17—18 років і до 40—50 років, залежно від того, яку несли службу — оперативну чи тилову.

IV

Внутрішня структура охотницьких полків була подібна до устрою городових (реєстрових) полків, тобто вони поділялися на сотні і курені (десятки) на чолі з сотниками і курінними отаманами. Очолював полк полковник, якого призначав універсалом особисто гетьман, вручаючи клейноди — бунчук, пернач, прапор[33], сурми, тулумбаси, печатки. Тривалий час охотницький полковник міг виконувати свої обов'язки на основі усного наказу гетьмана, тобто бути неповним, «несовершенним», тимчасовим полковником. Наприклад, Ілля Новицький з часу утворення його «кумпанії» і аж до липня 1676 р. був таким «несовершенним» полковником. І лише в липні 1676 р. Самойлович видав два універсали[34], якими оголошував його «совершенним», тобто постійним, повноправним, нарівні з городовими, полковником. Такими ж «несовершенними» можна вважати і Я. Павловського та Ростковського, іменованих ротмістрами. Інколи гетьман незатверджених полковників називав також «наказними», як 1690 р. Мазепа іменує Пашковського, Ярему та Яворського[35].

Призначаючи І. Новицького повноважним охочекомонним полковником і репрезентуючи його полчанам, І. Самойлович в універсалах дає таку характеристику полковникові: «Ильяш Новицький, чоловік в вєрности пресвєтлого царського величества маєстатови непохибного, в повинной рейментови нашому зичливости сталого, и в ділости рицарской досвідчоного...», «яко чоловік, от молодих літ воєнную трактуючий услугу...», «человек нам зичливий, расторопний і пильний в своїх ділах»[36]. Мазепа теж завжди підкреслював у листах до Новицького, що «всегда ми упреймую нашу імієм к вашмосці прихильность»[37].

Довіра гетьманів до охотницьких полковників була велика, особливо до Іллі Новицького. Мазепа не лише полишав Новицького в Батурині замість себе, на час відсутності (коли 1698 р. їздив до Москви), а й доручав керувати всіма охотницькими полками, віддавати накази городовим сотням, призначив начальником прикордонних міст і містечок з татарського боку, а в 1697 р. його іменують «наказним ясновельможного його милості пана гетьмана». Тоді ж полковника титулують також «значним товаришем військовим» та «його милости пана гетьмана значним товаришем»[38].

На портреті[39] І. Новицький зображений з перначем, його власні документи і листи сина Григорія скріплені печатками з родинним гербом. За час свого життя на Лівобережжі Новицький встиг породичатися з представниками

---

[32] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14425.
[33] Там же.— № 14715; Акты ЗР.— Т. 5.—№ 206.— С. 236.
[34] Акты ЗР.— Т. 5.—№ 97.
[35] Там же.—№ 214.— С. 242.
[36] Там же.—№ 97.
[37] Киевская старина.—1885.— Июль.— С. 442—453.
[38] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14660, 14084, 14658.
[39] Киевская старина.—1886.— Т. XVI.— С. 194—198.

родин майже всіх найвищих козацьких старшин, у тому числі з гетьманом І. Мазепою. Старший син Григорій був одружений із Христиною Герцик — донькою полтавського полковника і рідною сестрою дружини Пилипа Орлика; Іван Ілліч — з Анастасією Журахівською, донькою ніжинського полковника, Яків Ілліч — з Анастасією Дмитрашко-Райчі, донькою переяславського полковника, одна з доньок — Марія — була дружиною Михайла Забіли, представника однієї з найвпливовіших у Гетьманщині родин, а інша — Ганна — була за небожем І. Мазепи С. Трощинським[40].

За вірну службу охотницькі полковники діставали з гетьманських рук грошову винагороду (талери, злоті, леви), багаті дарунки, тканину (лудан, сукно), хутра, млини, грунти, їм належали тяглі люди, села і хутори[41]. За участь у відсічі Чигиринських походів турків Ілля Федорович у Батурині одержує дорогі дарунки із рук стольника С. Алмазова. Серед нагороджуваних він стоїть поруч із гетьманом і генеральними старшинами. Про сердюцьких полковників П. Кожуховського і А. Ребриковського, які там були, Самойлович сказав царському послу, що «ті полковники — люди звичайні, і давати їм подарунки не варто, а він зробить це сам, завтра». Тим самим було підкреслено роль Новицького і виділено його особу[42].

15 жовтня 1678 р. Іван Самойлович виніс своїм листом особисту похвалу Новицькому та його полчанам за вірність і військову доблесть у боях із військами Кара-Мустафи-паші. Подібне висловлював Самойлович і в жовтні 1680 р.[43] В керівництві полком охотницькому полковнику, як і городовому, допомагала полкова старшина. Її склад фіксує грамота І. Самойловича 1679 р. про виплату грошей старшині І. Новицького. Згідно з грошовими сумами старшинська ієрархія ішла таким спадаючим порядком: осавул, хорунжий, писар, обозний, підосавул.

Осавул охотницького полку був заступником полковника в усіх важливих справах полку: очолював при нагоді ввесь полк у поході (був наказним полковником) або окремі загони у військових акціях, складав компут (реєстр) товаришів, першим добирав і приймав у «молодці» нових полчан, стежив за наявністю і роздачею обмундирування, екіпіровки та зброї.

Помічником осавула був підосавул, який теж у міру потреби виконував ці функції (окрім наказного полковництва). Допомагав осавулу в безпосередньому управлінні полком (у стройовій частині) хорунжий охотницького полку. Полковий писар вів справи полкової канцелярії, а обозний — клопотався обозом: у мирний час — забезпеченням провіантом, грошима, набоями, порохом, а під час воєнних дій — влаштуванням табору, гарматами.

Документи згадують таких старшин у полку Новицького: осавули — Іван Максимович, Ярема Головко, Іван Рубан; обозні — Прокіп Товкач, Петро Улізко, хорунжий Пасько Грищенко[44]. Полки поділялися на сотні на чолі з сотником і сотенною старшиною (осавул, обозний, хорунжий) та курені на чолі з курінним отаманом.

---

[40] Акты ЗР.— Т. 5.—№ 217. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— К., 1912.— Т. 3: (Л—О).— С. 669—670.

[41] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14757; Акты ЗР.— Т. 5.—№ 185.— С. 220.

[42] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ЮЗР).— СПб., 1885.— Т. 13.— С. 712—734, № 163; С. 738—739, № 165.

[43] Акты ЗР.— Т. 5.—№ 121.

[44] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14166, 14388, 14486, 14432, 14427 та ін.

Старшину комплектували зі складу самих полчан, із найбільш умілих, досвідчених і заслужених, щоб це був, як писав Самойлович, «человек нам зичливий, расторопний і пильний в своих делах, жеби мог міти в руках своих» керівництво підрозділом[45].

Сотниками та курінними отаманами все ж намагалися призначати не іноземців, а українців. Це засвідчують згадані в архіві І. Новицького прізвища сотників і курінних: Гордій Левченко, Лук'ян Скребищенко, Андрій Гамалія, Леонтій Васильович, Яків Конотоп, Іван Решківський, Петро Блавадський, Сергій Криштопович[46].

V

Для підтримки боєздатності охотники використовували допоміжні служби реєстрового війська, позаяк своїх не мали. Їх обслуговували: на переправах — кормщики, суднобудівники, конопатники, мостобудівники; при облозі — гранатники, підкопники, підривники. Для виготовлення одягу наймці послуговувалися шапошниками, чоботарями, кравцями. При конях були стадник, коновали; для догляду за козаками — цирульники, які виконували й лікарські функції[47].

З допоміжних служб в охотницьких полках можна також назвати полкову музику у складі барабанщиків (довбиші, літавристи), «скрипників» та сурмачів. Музики подавали сигнали збору, виступу в похід, алярму, наступу, відходу, атаки тощо. Тому вони завше були при війську, якщо навіть у поході було задіяно не ввесь полк. На цьому завжди наголошував у своєму наказі гетьман, вимагаючи надіслати молодців, а «разом з тими людьми і трубачов пильно і пильно жадаю»[48]. Музиканти звеселяли також охотницьку старшину і рядове товариство під час свят[49].

VI

Керування охотницькими полками і розпорядження на всі без винятку акції здійснював особисто гетьман. Перед ним же тільки наймані полковники і звітувалися про виконання того чи іншого завдання.

Для віддання наказу гетьман викликав охотницького полковника в Батурин або в похідну ставку в табір. 20 лютого 1670 р. І. Мазепа наказував Іллі Новицькому: «Жадаєм вашмосці, абись скоро, за одобранням сего листа нашого, прибув до нас у Лубні для устноє обо всім, о чем належить, розмови і для отобрання в ділі певном виразноє словесноє інформаціє»[50]. Іноді керування здійснювалося через спеціальних розсильних — молодців, які

---

[45] Акты ЗР.— Т. 5.— С. 172.

[46] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14485, 14486, 14490 та інші.

[47] Див.: Судиенко А. Материалы для отечественной истории.— К., 1855.— Т. II.— С. 27; Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории.— Т. 1.— С. 2; ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14299 (подяка І. Максимовича за прислання цирульника).

[48] Акты ЗР.— Т. 5.— С. 160.

[49] Киевская старина.—1885.— Июль.— С. 440.

[50] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14724.

«послані в пильних делєх» усно передавали інформацію, і через них же «слушний ответ чинився»[51]. Іншого разу гетьман писав: «Як скоро дійде рук вашмосьціних сей лист наш, так ажеби вашмосць зараз а зараз без жадного омешкання до нас у Батурин прибув, жеби розмовити о справі. О тоє пильно жадаю»[52]. Коли ситуація змінювалася, гетьман «добрим молодцем» засилав негайну звістку про скасування попереднього наказу і віддавав новий.

Гетьманські інструкції розпорядчого змісту мали лаконічний характер і містили лише коротку інформацію до виконання. Коли ж задіяним був весь гетьманський регімент, розпорядження ішло об'ємніше. 14 серпня 1676 р., під час походу проти Петра Дорошенка, Іван Самойлович, збираючи всі полки і визначаючи місце збору, пише до Новицького, а також до полковників полтавського, лубенського, гадяцького та миргородського, щоб вони «зо всім полком своїм, конним і пішим товариством при вшеляких воєнних порядках і з таборами в поход воєнний рушали» і йшли до верхів'їв Хоролу на місце зустрічі. Новицькому і Павловському визначався шлях руху — «усіма тяжарами воєнними» — по Сулі до Костянтинова[53]. У 1687 р. Новицькому і Пашковському «з полками своїми простовати межи Гадяч і Роман»[54].

У великих військових акціях гетьмани визначали в письмовому наказі не лише шлях, а й конкретну стратегію і тактику дій у майбутній ситуації, передбачали розташування військ та порядок ведення бою. Іван Мазепа, надсилаючи 1688 р. полк Новицького з іншими підрозділами найманців супроти турецьких поселень у Причорномор'ї, у відповідь на план Іллі Федоровича написав таке: «Прибувши под неприятельскіє жиліща же, тисяч дві оставите в табор, під город тисячу для застави, а тисячу для пустошення посаду, а другую на заставу іменуєте, ми похваляєм і за слушність бути уважаєм, а хоча б і більше на вдар било, то б ліпше. А що дві тисячі войска для отгорнення статков назначаєте, то такая махіна войска на тоє діло не потребна, кгди-ж тоє діло можна в двух або в трьох, а найбільше в чтерьох сот коней зорудовати, поневаж воєнная орда не маєть ходити за статками і битися там будеть ні з ким. Вся битва мусить бути под городом, а статки мусять бути от города отрізані і поблизу оние на паствиськах найдоватися мають. Прето тут вам одно в таборі потреба кріпості, а другоє под городом на вдар отважних і добрих надобі і не дробно зготовати людей, же би бой могл бити кріпко удержаний»[55].

Полки, які виходили в похід, були в повнім складі або була це «часть полку», «загін» чи «виборне товариство» з усіх найманих полків[56]. Гетьман пильнував за тим, аби його накази справно виконували всі підлеглі. Коли ж їх не виконували зовсім або виконували неточно чи зовсім хибно, він виносив догани або ж і кари підлеглим. 2 лютого 1692 р. Мазепа дає І. Новицькому, лубенському, миргородському і наказному переяславському полковникам сувору нагінку за те, що ті «оспалися», «не постерегли прихо-

---

[51] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14787.
[52] Там же.—№ 14723.
[53] Там же.—№ 14068.
[54] Акты ЗР.— Т. 5.— С. 211—212.
[55] Киевская старина.—1885.— Июль.— С. 444.
[56] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14649; Акты ЗР.— Т. 5.— С. 243, № 215.

ду татар», не виконавши його наказу «о пильності всечасной», і не розбили орду під Кропивною і Золотоношею[57].

2 вересня 1694 р. І. Мазепа пише І. Новицькому: «Не так бисьмо дивоватися тому, котрий не знаючи, що то єсть рейментарський ординанс і не відаючи, якоє за неісполнєніє оного биваєт карання, поступаєт собі безпечно, не постерегаючи ординансу, але вашмосці дивоватися мусім, же вашмосць і ординанси, як треба їх хранити, відаючи і карання за неохранення оних знаючи, не учинили тако, яко ми, гетьман, учинити приказали, жебись станули в Василькові, але учинилисьте тако, же станули-сьте з товариством у Бугаївці». Проте, погрозивши «судом і покаранням», пробачив цей непослух тільки тому, що «орд там не било в сім часі»[58].

VII

Як зазначалося раніше, на відміну від реєстрового, городового козацтва, охотницькі полки не мали постійної території дислокації. Її завжди визначав гетьман особисто, у кожному окремому випадку виходячи з конечної потреби, з тих чи інших обставин. З часом усе ж якась територіально-адміністративна одиниця поступово закріплювалася за якимось одним компанійським чи сердюцьким полком, перетворювалася для них у «звиклі становиська». Наприклад, у 1676 р. полк Іллі Новицького мав квартири (постій) у Стародубському і Чернігівському полку, в 1680 р. — у Лубенському і Миргородському полках, у 1681 р.— у Переяславському полку, а в 90-х рр. за ним остаточно був закріплений Лубенський полк із становиськами в сотнях роменській, глинській, лохвицькій, городиській, чорнухинській, лукомльській, лубенській, костянтинівській, чигирин-дібровській, пирятинській, сенчанській. 1698 р. в Пирятині на постої стояло 8 компанійців, у малих селах сотні — по 1, а в більших — по 10 компанійців. Відповідно і по інших сотнях[59]. Полк Якова Павловського стояв на постої у Прилуцькому полку, а сердюки мали постій у містах Батурині, Глухові, Лубнах, Гадячі, Лохвиці. Найманців, що прибували з Правобережжя, у 70-х рр. Петро Рославець розташовував на Стародубівщині[60].

Розкватировував полчан, згідно гетьманського ординансу, полковник, осавул, обозний або хорунжий у тісному контакті з полковником або полковою старшиною того городового полку, в якому визначено становиська. Жили полчани на квартирах у міщан, селян, а іноді (у дуже незначних випадках) і в козаків, хоча останні були звільнені від постою. Гетьман, визначаючи становиська завжди не забував поклопотатися, щоб постій не був обтяжливий, «без докуки жителям тамошнім», і щоб молодці поводилися чесно, не досаждали лихою поведінкою обивателям, щоб охотницьке товариство «слушне і порядне, подлуг давнього обичая по становиськах розпоряжено було»[61]. Проте розквартирування компанійців часто відбува-

---

[57] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14702.

[58] Киевская старина.—1885.—Июль.—С. 451.

[59] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14065, 14066; Акты ЗР.— Т. 5.— № 132.— С. 162—164; Стороженки. Фамильный архив.— К., 1908.— Т. 6.— С. 194.

[60] Соловьев С. М. История России.— Кн. VII, т. 13—14.— С. 202.

[61] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14768; Акты ЗР.— Т. 5.— С. 162—165.

лося з «ущербом і отяженням для подданих». Тому гетьман, реагуючи на скарги скривджених сваволлям, часто писав Новицькому, щоб той, «нікому не глядячи в зуби», призвів товаришів-полчан до негайного порядку[62].

VIII

Сердюцькі та компанійські полки були на повному забезпеченні в гетьманського правління, а полчани-молодці одержували плату за службу і повне продовольче та амуніційне утримання. Для виплати грошей охотникам у 1678 р. були введені оренди на шинки, винокуріння і торгівлю горілкою. Їх поновлювали щорічно, і, як зазначає Самійло Величко, за І. Самойловича розпочиналися від Великодня, а за І. Мазепи — від преподобного Онуфрія Великого[63]. Заможні полчани Лубенщини закупили увесь полк, заплативши за оренду до гетьманської скарбниці 7010 золотих талерів[64].

1676 р. Іван Самойлович універсалом потвердив встановлення у містах Гетьманщини, а також у містечках і селах, оренд і відкупів на продаж хлібного вина, дьогтю і тютюну, на млини, маючи на меті утримання на одержані з того гроші охотників. Мотивуючи необхідність подібного заходу, гетьман писав: «Ижь около обороны отчизны нашое Украины и около захованья цілости церквей божьих и добра общого всего народу нашого христианського... мусіли есьмо под рейментом нашим держати для данья отпору неприятелем, людей до війни завши готових, меновиті полки пехотные и комонные окотницкие, которых яко до вшелякой услуги и до военних праць занимати маєм, так и уконтектовати их платою належитою стараемося: якож явно то кождому, же и грошими и одежою их контектуем. За чим, за позволенням их царского пресветлого величества, наше рейментарское зо всею старшиною войсковою постановленье стало на том, аби для зобранья на тые потребы грошового скарбцу, аренды, во всей Украине были утверждены...»[65].

Оренди головно лягали на плечі заможних міщан та старшину, тому при обранні І. Мазепи «старшина просила, щоб не були оренди на охотницькі полки, але позаяк вони потрібні для оборони, то давати їм плату, збираючи гроші з посполитих людей, котрі не записані до козацьких реєстрів. А як ці збори провадити, помислити опосля». Проте цар наказав «подумати добряче і на міру поставити, щоб це було невеликою згубою народу українському»[66].

Розмір виплати місячного утримання компанійцям і старшині полку Новицького в 1679 р. становив: осавулу —20 золотих, обозному —9, хорунжому —10, писарю —10, підосавулу —7, сурмачам двом — по 6 золотих, цирульнику —6, добошеві (барабанщикові) —6 золотих, сотникам — по 9 золотих, отаманам — по 4 золоті, а кожному товаришеві — по таляру. Всього за цей рік на полк виплачено 1860 золотих[67]. В інші роки сума плати на пана-товариша коливалася від 1 до 4 золотих на місяць. Тому

---

62 ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14768.

63 Величко С. Летопись событий...— Т. 2.— С. 544; Літопис Самовидця.— С. 128.

64 Літопис Самовидця.— С. 128.

65 ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14665.

66 Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 3.— С. 317—318.

67 ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14101.

річна платня могла становити 20 золотих, як зазначено в одному з наказів Самойловича[68]. Плата компанійцям була вища, ніж сердюкам, позаяк в обов'язки молодця входило й утримання коня на виплачувані гроші.

Полковники крім регулярної платні отримували також нагороди і гетьманські подарунки грішми[69]. 1674 р., влітку, І. Новицький за бій з татарським чамбулом одержав похвальний лист І. Самойловича, 48 левів на лікування ран і продукти (борошно)[70].

Платню грішми гетьмани видавали охотникам нерегулярно, і була вона щороку різна. Цю думку підтверджують документи архіву І. Новицького. Так, у червні—липні 1685 р. І. Самойлович видав полку Іллі Федоровича річну платню, наказуючи зберігати скромність на становиськах і похваляючи за вірну службу. 29 вересня 1690 р. І. Мазепа доручив І. Новицькому виплатити всім охотницьким полкам, які були в поході супроти татар, місячну платню — компанійцям гроші, а сердюкам, окрім грошей, ще й одяг. Місячні ж кормові гроші І. Мазепа висилав і в жовтні того ж таки року полкам Новицького, Кузьмовича, Кожуховського, Пашковського, Яреми і Яворського. Компанійським полкам давалось по 4 золотих на молодця, а сердюкам на додачу по жупану на чоловіка. Розпису на всі полки немає, але сердюкам Яреми давали загалом 2330 золотих, а Яворського — 3010 золотих[71].

Утримання грішми, або стації, становило лише частину державних витрат на охотницькі полки. Товариші-молодці діставали від гетьманського правління також харчі (порції), а компанійці ще й фураж (рації). Запаси на виплату порцій та рацій створювали за рахунок натуральних поборів із міщан та селян Лівобережної України, які узагальнено називали стаціями. В 1668 р., при створенні компанійського полку, Многогрішний встановив, що компанійця утримує 25 дворів, а сердюка —20 дворів. Стацію виплачували або грішми, для подальшого придбання продуктів за них, або вже готовими харчами. 12 лютого 1693 р. І. Мазепа наказував лубенському полковникові Леонтію Свічці і старшині полковій негайно зібрати зі свого полку і надіслати І. Новицькому кормові гроші для його полчан: «харчі грошові» були їм дані на два місяці і вже підходили до решти, тому треба зібрати і видати мідні гроші — «по полпяти золотих на месяц»[72].

Села І. Новицького були поділені на двори для здавання стацій та порцій. В архіві полковника є аркушик, на якому зазначено їхню кількість: Снятин 2/4 (перша цифра порції, друга стації); Ісачки 3/7, Окоп 3/4, Литвяки 2/7, Хорошки 2/8, Щьоки 3/5, Галицьке 4/6, Клішинці 4/6[73].

Про те, що входило у продовольчу стацію, збирану з посполитих Лубенського полку, дає уявлення такий «Реєстр, альбо речей устава, з канцелярії виписана, много стацією роковой... що в год мається вистачати на росходи войсковіє» за 1690 р. Отже, «вівса 13,5 мірок, житнього борошна 12 мірок, пшеничного борошна 6 мірок, гречаного борошна 4 мірки, круп гречаних і круп пшоном 20 осьмачок, окремо пшона 12 осьмачок, ячменю 4 мірки,

[68] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14117.
[69] Костомаров Н. Руина.— С. 280.
[70] Акты ЗР.— Т. 5.—№ 93.— С. 134.
[71] Там же.—№ 154.— С. 212—214.
[72] Там же.—№ 248. Виплата провіанту охотникам також висвітлена в інших джерелах. Див.: ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14180, 14290, 14602, 14603.
[73] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 13996—13997.

мірку гороху, солі чотирі діжки, масла чотири фаски, солодів пивних на чотирьох возах по мірці, лою 5 каменів, горілки чотири кварти, олії барило в 125 кварт, 4 пуди меду, кабанів з усіма полтами, салом, подробами й окостами 13,5. Капусти кадовб, і огірків кадовб, хмелю на чотири важі, дві діжки соленої риби, півтори в'яленої голови, 33 вінки цибулі, й часнику 33 вінки, а також гуси, кури і качки»[74].

На утримання охотників натуральні побори збирали і з церковних володінь. 1676 р. Самойлович наказував Новицькому «вибрати борошно по селах архимандричих»[75] на Чернігівщині.

Утримання із загальновійськових запасів видавали на місяць-два-три, а то й півроку, певних меж не існувало, продуктами і товарами, а при їхній відсутності — грішми — «харчі грошовіє», на які товариші мали «корм собі і коням діставати». У 1693 р. грошовий еквівалент місячного забезпечення становив «по полпяти золотих»[76] на молодця. Видачі відбувалися напередодні далекого походу, після його завершення, під час військової акції, а також, коли виникала потреба, викликана вичерпанням полчанами виданих запасів. Іван Мазепа 1693 р. в своєму універсалі лубенській старшині писав: «Дакладал нам пан Илия Новицкий, полковник комонний охотницкий, же товариству его полку харчі, якая ім на два месяці била видана, не стает, а вже термін тих месяцей близко приходит. Пильно теди сим листом нашим приказуєм, аби-сте зараз, подлуг устави нашое, вам данное, велели знову на месяцей два харчи грошовые вистарчити»[77].

Позаяк полк Новицького квартирував на Лубенщині, цього листа скеровано лубенському полковнику Леонтієві Свічці. Він же, згідно з документами, видавав на місяць борошно з полкових запасів полчанам Іллі Федоровича, які вирушали в похід на татар у 1690 р., 1691 та інших роках[78].

Коли ж охотники стояли в полку на спочинку, вони одержували утримання через полкову старшину від обивателів (селян та міщан). При цьому збір харчів і одягу дуже часто супроводжував гвалт і проходив «не без докуки жителям тамошнім». Подібними фактами наповнено багато листів із архіву Новицького, котрому ішли скарги на його полчан за утиски обивателів[79].

IX

В останній чверті XVII ст. основу особистого озброєння воїнів компанійських та сердюцьких (як і реєстрових та запорізьких) полків становила вогнепальна зброя — рушниця та пістолі. Але широко застосовувалася і холодна зброя — шабля, шпага, кий, булава, келеп, кинджал, ніж, спис і навіть лук із стрілою. Джерела зберегли згадку, що українське військо в той час «билося вогненним і лучним боєм»[80].

---

[74] Стороженки. Фамильный архив.— Т. 6.— С. 82—83.
[75] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14065—14066.
[76] Там же.—№ 14369.
[77] Там же.
[78] Там же.—№ 14290, 14761.
[79] Там же.— № 14253, 14246, 14223, 14761.
[80] Древняя российская вивлиофика.— СПб., 1783.— Т. VIII.— С. 192; Устралов Н. История царствования Петра Великого.— СПб., 1858.— Т. 1.— С. 173—174.

Збройні сили України того часу використовували таку ручну вогнепальну зброю:

а). Самопал — назва, яка вживалася до будь-якого типу рушниць. Самопалом називали московську пищаль, турецьку рушницю, гвинтівку, аркебуз. У кінці XVII ст. самопалом іменували всю ручну вогнепальну зброю, окрім карабіна та мушкета. Був на озброєнні переважно в піхоти.

б). Мушкет — той же самопал, але поліпшеної конструкції, значно більшого розміру, калібру (до 23 мм; вага кулі —50 г), вагою 8—10 кг. Стріляли з нього за допомогою рогачеподібних підставок — сошок. Тому ним користувалися переважно піхотинці[81], а з кінця XVII ст., коли мушкет удосконалили,— і кіннотники.

в). Гвинтівка — рушниця з гвинтовим нарізом у каналі ствола. Використовували її у ближньому бою.

г). Карабін — (арабське «караб» — зброя), або бандолет — коротка, легка, гладкоствольна рушниця з кремінним ударним замком. Був коротший і легший від самопала, тому його використовувала переважно кіннота.

д). Аркебуз — тип самопала-пищалі.

є). Яничарка — турецька рушниця з кремінним або гнотовим замком, яка була на озброєнні в турецькій яничарській піхоті, тому її теж використовували головним чином сердюки.

Воїни застосовували також гаківницю, гульдинку, ручні гранати, півгак і пістолет[82]. На озброєнні козацького війська були також різноманітні гармати. Але ми про них не пишемо, тому що наймані полки не мали власних артилерійських підрозділів.

Усю вогнепальну зброю того часу заряджали зі ствола, вона мала ударно-крем'яний замок. Виробляли її (як і ремонтували) в Україні, а також імпортували з Європи, Туреччини, Московщини.

Ручна холодна зброя не зазнала істотних змін, і її використовували традиційно. Особливої популярності зажила шабля, яка не лише була зброєю і захисницею козака, а й стала символом його лицарської відваги та мужності. В українській армії набули поширення шаблі місцевого, національного виробництва, а також імпортні, особливо з країн Сходу — Туреччини, Сірії, Ірану. Козаки полюбляли шаблі іранського типу з легким і вузьким клинком, та турецького — з масивнішим, розширеним на кінці клинком (елманню) — т. зв. ятагани. Були і свої, козацькі шаблі сферичної форми з важким клинком, виробленим і загартованим українськими ковалями.

Компанійські та сердюцькі полковники використовували і носили шаблі іноземного виробництва, інкрустовані слоновою кісткою, оздоблені золотом і сріблом. У реєстрового полковника П. Рославця удома була така дорога зброя: лубкова порохівниця, два німецькі сідла, куті сріблом по краях, три вуздечки оздоблені сріблом, два садака, дві оправлені шаблі, дві прості, дев'ять пищалей, у тому числі чотири гвинтівки, три фарбованих намети[83].

Хоча розвиток вогнепальної зброї і звів нанівець роль списа та стріли, їх усе ще широко використовували. Джерела про Чигиринську війну неодноразово згадують факти забиття стрілою: 1679 р. стрілою убили сина хана,

[81] РГАДА, ф. 229, оп. 2, ед. хр. 125, л. 49—55; Акты ЮЗР.— Т. 13.—№ 79—80, 88; Величко С. Летопись событий...— Т. 3.— С. 72.

[82] Див.: Маркевич В. Ручное огнестрельное оружие.— М., 1937.— Т. 1.— С. 1—80; Gloger Z. Encyclopedia staropolska ilustrowana.— Warszawa, 1900—1903.— Т. 1—4.

[83] Костомаров Н. Руина.— С. 277.

який з чамбулом брав ясир під Менжеліївкою. Сердюк із лука стріляв на 200—300 кроків, а компанієць міг влучно стрілити і до 350—400 кроків. За хвилину лучник випускав пересічно до 10 стріл. Лук зберігали у спеціальному налуччі, а стріли — в сагайдаку. Все разом: лук, стріли, налуччя та сагайдак — іменувалося загальним терміном — саадак.

У рукопашному бою сердюки билися з ворогом, використовуючи ножі, кинджали, келепи, булаву, кий. Є у джерелах згадки про бій звичайним камінням[84], шанцевим знаряддям (заступом, мотикою) і навіть голоблями: саме ними сердюки проламали голову Кара-Ахмет-паші з Боснії під час сутички на березі Бужинського перевозу в серпні 1678 р.[85] Супроти кінноти вживали аркан, а як засіб захисту — щит, панцир, лати тощо[86].

Рушницю носили на плечі на ремені або сперту прикладом на ліву долоню і стволом на плече, до пояса прив'язували порохівницю з порохом і кулями та ладівницю для ремонту зброї. Їх виготовляли зі шкіри, дерева або звичайного волячого рога. Шаблю прив'язували ліворуч до пояса, спис носили в руках, ножі — на пасі в піхвах зі шкіри, дерева, кутого, карбованого металу. Сагайдак чіпляли з правого боку до пояса, а лук у налуччі — на ремені через ліве плече або ліворуч на поясі. В подібному спорядженні «товариші» з'являлися на службу. Зброю і бойові припаси (кулі, порох, свинець тощо) охотники одержували через своїх полковників та полкову старшину від гетьмана, безпосередньо із загальновійськових арсеналів, а також купували за спеціально видані на ці потреби гроші.

Порох виробляли в Гетьманщині в усіх полках[87], і його міг зробити кожен охотник самостійно або купити готовий у майстрів. Особливо добре було поставлено виробництво пороху в Стародубському полку в Мглинській сотні. Тут у 1660-ті рр. полковник Петро Рославець налагодив відливання гармат та виробництво пороху і свинцю[88]. Порох у той час складався з 77 відсотків селітри, 10 відсотків сірки та 13 відсотків вугілля. Селітру теж виготовляли на Лівобережжі давно, дуже широко і вміло. Цьому сприяли заохочувальні заходи козацької старшини та гетьманів. Тому вже до кінця XVII ст. селітроваріння розвинулося від ремісничого до вищого — мануфактурного виробництва із застосуванням цілих груп найманих робітників. Майстри-селітровари були відомі далеко за межами України, а селітра була товаром не лише внутрішньої, а й зовнішньої торгівлі. 21 березня 1699 р. Петро І наказував І. Мазепі надіслати до Московщини найкращих майстрів селітрової справи для заведення такої і в Росії[89]. У кінці XVII ст. майже всі порохові заводи Росії працювали на українській селітрі[90]. Свинець діставали і переробляли теж в Україні, і через генерального обозного забезпечували ним усі реєстрові й наймані полки. Набої — кулі, шріт, гніт, свинець, порох

---

[84] Киевская старина.—1899.—№ 4.— С. 10, отд. II.
[85] Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego, wojewody helmińskiego.— Warszawa, 1907.— S. 373.
[86] Акты ЮЗР.— Т. 13.— № 79, 80, 88.
[87] Акты ЗР.— Т. 5.— С. 184, № 154.
[88] Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии.— К., 1886.— Т. 1.— С. 325.
[89] Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— Т. 3.— С. 16. Примеч.
[90] Бескровный Л. Г. Производство вооружения и боеприпасов на русских заводах в первой половине XVIII века // Исторические записки.—№ 36.— С. 101—141; его же. Русская армия и флот в XVIII в.— М., 1958.— С. 96.

(а компанійці — також сідла і збрую) — усе це охотники діставали з гетьманських арсеналів, купували за гроші або здобували в бою як трофеї.

Коней на Лівобережній Україні розводили в кожній сотні. Тому компанієць міг купити за виділені гроші собі коня у козаків або одержати його зі спеціальних табунів — «бидла військового». Такі табуни були по всій Гетьманщині. Наприклад, 1677 р. Іван Самойлович згадує у листі, що таке «бидло войсковоє в Веремїівці зостаючоє» стояло неподалік чигиринського театру бойових дій, щоб була змога поповнювати вбитих коней і харчувати військо[91]. Захоплювали коней також і у ворога — у турків, татар, польських хоругов.

Фураж зерном (оброк) і сіно компанійці, не маючи постійних обійсть, купували за виділені гроші або заготовляли самі.

X

Одяг сердюків і компанійців був однотипний, хоча спеціальної форми і не було. Автор «Історії Русів» подає опис одягу сердюків у 1678 р.: «Жупан з рукавами червоної мальви бавовняний, набитий бавовною, і простроченний частими смугами, шаровари, суконні, голубі, замість плаща — турецький доломан білого сукна (габа) з коміром, пояс»[92].

Поляк — очевидець подій російсько-турецької війни — пише, що в час облоги Чигирина 1678 р. війська І. Самойловича були одягнуті в різнобарвні строї — найбільше в сині, жовті й червоні каптани (жупани). Декотрі ж взагалі на здивування усім одягнулися надзвичайно строкато[93].

Головним критерієм обмундирування для охотника була зручність і надійність. Компанійці та сердюки забезпечували себе одягом самостійно — замовляли його в місцевих умільців-кравців або ж одержували готовим від гетьмана з військових запасів, створених від зборів із населення. Як козак одягався, видно з гетьманських печаток[94], на яких зображено такі строї: шапка зі шликом, штани в смугу чи однотонні вузькі або широкі шаровари, м'який суконний пояс чи широкий твердий шкіряний пас, чоботи, жупан (доломан, чумарка), кирея, делія, кунтуш.

Відтак компанійці й сердюки носили однотипний одяг: полотняна сорочка, суконні штани, шкапові чоботи, вовняний пояс, кольоровий (синій, червоний, зелений) жупан, застебнутий густо гудзиками під саму шию і зверху кирея (опанча, ярмолук) або кожух, габаняк, кобеняк чи свита. Гетьманська охорона — полк сердюків і рота жолдаків — мала однотипний одяг — білі (габові) свити[95], сині шаровари, сіра смушева шапка з синім або червоним шликом.

Ціна кожної речі у джерелах не визначається, але комплект — два кожухи, дві шапки, по дві пари рукавиць і панчох — коштував 4 золотих[96]. Якщо

---

[91] Акты ЗР.— Т. 5.—№ 114.— С. 149.

[92] История Русов или Малой России.— М., 1846.— С. 179.

[93] Żródła do poselstwa Jana Guińskiego...— S. 371.

[94] Фоменко В. Г. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання.— К., 1972.— Вип. 7.— С. 152—160. Заруба В. М. Козацькі печатки // Національна символіка.— С. 44—46.—(Бібліотека журналу «Пам'ятки України»; Кн. 1).

[95] Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— К., 1893.— Т. 2.— С. 221—222.

[96] Стороженки. Фамильный архив.— Т. 4.— С. 82—83.

одяг (барма) не видавали готовим, то на його виготовлення видавали гроші, за які можна було купити готову річ або замовити пошиття і тканину. На сорочки йшло лляне чи конопляне полотно, на верхній одяг — сукно, габа, на шапку — смушок чи хутро собак, лисиць, вовків, кіз, зайців, на чоботи — юхта, вичинена шкапова шкіра.

Полковники сердюцьких та компанійських полків, як і полкова та генеральна старшина реєстрового війська, одягалися у святкові дні розкішно, урочисто і багато. Своє вбрання вони переважно замовляли, до того ж у найкращих кравців, або ж купували в іноземних купців, захоплювали у трофеї, одержували як нагороду з рук гетьманів, ба навіть від царя, як 1678 р. І. Новицький. Про старшинські строї красномовно говорять такі переліки: «Жупан золотий на соболях із гудзиками-запанками в 1000 рублів, оксамиту та атласу золотого 12 аршин, ізорбаф золотий, два партища бейбераку, п'ять косяків камок лудану, хутро рисі в 100 рублів, на шапку лисиця чорно-бура в 60 рублів, 5 пар соболів по 20 рублів пара»[97].

У стародубського полковника Петра Рославця було взято під час арешту «ферезею червону суконну на рисі, 5 жупанів — два оксамитових вишневого і черевчатого кольору, два покриті атласом і бейбераковою тафтою з золотою нашивкою і один суконний черлений каптан на куницях. Валізу з 8 жупанами суконними чорного і коричневого кольору, білий з тафти, зелений з атласу і лазуревий з камки жупан на білці, один шуфреневий цегляного кольору і два жупана, обшитих соболями»[98].

Як бачимо, на одяг старшини йшли дорогі тканини — лудан, кармазин, парча, лундуш, китайка, оксамит, тафта, штоф, камка; атлас, ізорбаф, бейберак, шуфрень, добре вичинена шкіра — юхта, сап'ян, хутра звірів цінних порід, для оздоблення вживали дорогоцінні метали та каміння.

«Історія Русів» таким чином змальовує повсякденний одяг охотницької старшини: «Жупан із червоними рукавами набитий вовною і прострочений смугами, суконні голубі шаровари, доломан білого сукна (з габи) з коміром до пояса»[99].

1690 р. суконний одяг, за наказом І. Мазепи, роздавав сердюкам Новицький. По жупану і по чотири золотих на молодця одержали в жовтні 1690 р. від гетьмана сердюцькі полки Яреми та Яворського[100].

XI

Як наймане регулярне військо, охотники постійно були на військовій службі, у найрізноманітніших акціях. У період війн сердюки і компанійці брали активну участь у далеких і близьких походах — на Правобережжя у 1674—1676 рр., у відсічі Чигиринських походів 1677—1678 рр., як і в усій російсько-турецькій війні 1676—1681 рр., у Кримських походах В. В. Голіцина,

---

[97] Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— Т. 3.— С. 13. Примеч.

[98] Костомаров Н. Руина.— С. 277.

[99] История Русов...— С. 179.

[100] Акты ЗР.— Т. 5.—№ 212—214 (про тогочасний одяг можна знайти свідчення у таких дослідженнях: Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів.— К., 1978.— С. 159—179; Белецкий П. А. Украинская портретная живопись XVII—XVIII веков.— Л., 1981; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків.— К., 1990.— Т. 1.— С. 198—209).

у складі армії Самойловича, а потім — Мазепи, в Озівських (1695—1696 pp.) та Дніпровських (1695—1698 pp.) походах.

Під час війни вели розвідку, охороняли кордони Гетьманщини, захоплювали «язиків», відбивали контратаки і контррозвідки, самі здійснювали походи, перерізали ворожі комунікації. Значна їхня роль у сторожовій та вістовій службі. Водночас вони виконували поліційні функції — приборкували селянсько-козацькі розрухи, затримували втікачів-селян, охороняли гетьмана і генеральну старшину, вартували державні установи України-Гетьманщини — артилерію, генеральну військову канцелярію, суд, гетьманський архів[101].

Тоді як компанійці виходили «на чати» на подніпровські кордони «для оборони їх від наїздів татарських і для захисту людських добитків», сердюки несли гарнізонну і караульну службу у фортецях, допомагали митній службі збирати побори з купців — індукту.

Інколи охотницьким полковникам доручали важливі дипломатичні й політичні місії — супроводжувати послів і гінців, які проїздили по Україні[102]. 1674 р. Новицький і Павловський охороняли царського посла Василя Тяпкіна, що їхав до Петра Дорошенка в Чигирин[103], після здачі Чигирина туркам, у листопаді 1678 р., Новицький їде до Москви для доповіді в Боярській думі про стратегічну обстановку в Україні й одержує інструкцію щодо забезпечення оборони Києва від турецько-татарських походів[104]. 1684 р. Самойлович наказав йому «подлуг розпорядження нашого» охороняти «висланих нами у Крим послів»[105].

Гетьмани часто залучали сердюків і компанійців для виконання охоронно-поліційних акцій. Джерела визнають цю їхню функцію головною: «На усмиряння самовольне називаючихся козаками будників і винокурів легкомислених», «супроти почвар, підбурливих слів, розрухів та зради»[106] укомплектовані наймані полки. Власне, за статтями 1669 р. охотників і наймали задля цього.

Щоб уберегти гетьмана від «гарячих голів», при ньому з часів І. Самойловича завжди була «кампанія надвірної хоругви» — рота компанійців. І. Мазепа збільшив особисту гвардію на полк сердюків і батальйон жолдаків[107] — спеціальний, преторіанський підрозділ гвардії, коли можна вжити таку паралель. Жолдаків поселили в Конотопській сотні, де виникло одноіменне село.

Гетьмани теж підкреслювали охоронні завдання найманців. На допитах, після арешту, Іван Самойлович казав: «А війська охотницькі, для яких встановлено оренди, тримав я по волі монаршій, та й здається мені, що потрібні вони тут, тому що під час розрухів на Москві я цими військами стримав малодушність неспокійних голів, котрі здатні були, спонукувані польською зрадою, вчинити розбрат»[108].

---

[101] Акты ЗР.— Т. 5.—№ 90—270.— С. 130—283.
[102] Там же.—№ 95, 116, 163.
[103] Там же.—№ 95.— С. 134.
[104] Акты ЮЗР.— Т. 13.— С. 712—734, № 163; С. 738—739, № 165.
[105] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14137.
[106] Величко С. Летопись событий...— Т. 2.— С. 205; Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 3.— С. 258—259.
[107] История Русов.— С. 186; Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 2.— С. 325.
[108] Соловьев С. М. История России.— Кн. VII, т. 13—14.— С. 378.

Поліційні дії сердюків і компанійців проявлялися по-різному. Так, вони відловлювали селян-утікачів на кордонах, у містах і містечках, на дніпровських перевозах. Охороняючи Гетьманщину від «клеветников и плевосеятелей», наймáнці спостерігали за населенням, збирали інформацію про настрої серед селян, міщан, городових козаків, виявляли і відловлювали польських шпигунів, татарських вивідувачів. У 1676 р. Ілля Новицький, повідомивши Самойловича про настрої і чутки серед реєстрових козаків і старшин Стародубського полку, дістав спеціальний гетьманський рескрипт залишатися в Стародубі під час виборів полковника і, допоки «панове стародубцове старшого межи собою оберуть, і до первшого прийдуть порядку», спостерігати і пильнувати порядок, а також «на речи поглядати, який межи ними стане порядок и дальший их будет прогрес»[109].

Коли 1689 р. І. Мазепа відбув до Москви з візитом, то 12 серпня надіслав наказ І.Новицькому пильнувати за спокоєм у Гетьманщині, слідкувати за настроями, а на випадок розрухів, щоб «неспокойныі зась и малодушныи головы, которыі безсловними плітками своїми всенародний покой нарушают, аби били до крепкого вазення давані і держані до нашого приезду»[110]. Подібні настанови повторив гетьман і 29 та 31 серпня уже з Москви[111].

За настроями серед старшини пильнував особисто і сам полковник І. Новицький. Про це свідчить лист І. Мазепи до нього в січні 1690 р. Гетьман просить простежити за посланцем Січі Лихопоєм, котрий їздив з ним 1689 р. до Москви, а тепер, гостюючи в Гетьманщині, розповідав, що там бачив. Залишившись у лубенського полковника, «той п'янюга Лихопой,— пише Мазепа,— усю ніч у полковника пропиячив. Відтак бажаємо, щоб вашамосць [Новицький] уважно розпитали, з ким, власне, він пив — сам чи з товариством, і які вів там розмови, а також які йому давали подарунки. Негайно по тому через нашого посланця заженіть мені ці відомості»[112].

Коли військо гетьманського регіменту ішло в похід, компанійці несли охоронну та дозорну службу. «А караули свои всюда для належитой соби и нам осторожности разослати речь»,— писав гетьман у наказі охотницьким полковникам[113]. Важливим завданням компанійців було ведення військової розвідки — тактичної, оперативної, розвідки боєм, засиланням розвідзагонів — «польових ватаг» тощо. Навіщо і як здійснювалася розвідка компанійцями, дає уявлення листування гетьманів з І. Новицьким.

20 квітня 1673 р., бажаючи дізнатися про тактичні дії турецько-татарського війська на терені Правобережної України, Іван Самойлович писав і наказував Іллі Федоровичу: «Фрасуемся тим не помалу, же самих певних вістей о том неприятелю, особливо о войсках турецьких не маємо, где тепер обретаются. А так жадаєм вашой милості пильно: порадившися з товариством своїм, із своєй компанії виберите чоловік двадцять, а не большей, самих певних і свідомих добре тих країв, аж под самую Тягиню навіда-

[109] Акты ЗР.— Т. 5.— С. 137.
[110] Там же.— № 191.— С. 224.
[111] Там же.— № 192.— С. 225.
[112] Киевская старина.—1885.— Июль.— С. 445—446.
[113] Акты ЗР.— Т. 5.— № 129.— С. 161.

тися, жеби очима своїми обачили, єслі там єсть войсько неприятельськоє, альбо ніт. Для того-то кажемо малую лічбу люду послати, жеби всі криємо йшли, нігде себе не показуючи людям і по лісах зостаючися. Пильно, пильно жадаєм вашій милості о тоє. Без откладу постарайтеся так учинити. Тилько прошу, нехай істотне ісполнять тоє, жеби аж там били, а не где іней... А нехай скоро і отголь поворачаються нігде не блукаючи»[114]. Це був далекий — аж під Бендери — і небезпечний рейд.

Супроти дій ворожих агентів і ватаг, супроти «втарчок неприятельських» здійснювалася контррозвідка — виявлення і розгром турецько-татарських розвідзагонів. Осавул компанійського полку Іван Максимович у 1688 р. очолив роз'їзд охотників, який вишукував сліди «кримських чатовников» в околицях Чигирин-Діброви[115]. На місці воєнних дій провадилася оперативна розвідка — збір необхідної інформації про розташування, бойові дії і задуми ворога. Полчани І. Новицького вели постійну розвідку в Нижньому Подніпров'ї у 70—80-х рр. XVII ст., подаючи інформацію І. Самойловичу, котрий відзначав, що завжди «маєм повную відомость і пересторогу от многих певних і нам зичливих особ»[116]. Збір інформації ішов від перекинчиків, які втекли з полону, захоплених язиків, від селян, які переселялися з Правобережжя у Гетьманщину, а також від розвідників, які «для вістей з умислу були послані з розказання «гетьманського»[117].

Самі комонники вчиняли супроти ворога рейди, здійснювали диверсії і засідки. Іван Максимович звідомляв І. Новицького: «...ознаймуєм в. м., же товариство тоє, которое ходило з Паськом для перебиття шляхів неприятельських, по указу вашому панському, до Лебедина, за Капустиную Долину і за Тікичі, аж до Мушуровських пасік дотягнули, бавячися неділі півтори в тій дорозі, тепер повернулися у Чигирин-Діброву... і повідають, же нігде жадного шляху не видали»[118]. Інший загін розвідки з шести воїнів, який ходив за Чорний Ліс, теж не віднайшов слідів ворожих «чатників».

Активно використовували найманців у службі попередження, яка складалася з пікетів і дозорів, роззосереджених у прикордонних містечках, селах і фортецях. За листами старшини до І. Новицького відтворюється лінія оборонних дозорів. Вона ішла від верхів'я Коломака по Ворсклі до її гирла, а звідти вверх по Дніпру до Києва. Від Ірклїіва до Києва сторожову службу несли козаки Переяславського та Київського полків. Компанійці І. Новицького разом із козаками Лубенського полку стояли по лінії Веремїівка — Жовнин — Чигирин-Діброва — Воронівка — Максимівка. Від Кременчука до Переволочни, а від неї до Кобеляк — Миргородський і компанійський Пашковського полки. Від Кобеляк через Китайгородку — Царичанку — Нові Санджари і до верхів'я Коломака — Полтавський і компанійський Кузьмовича полки. Власне компанійці Новицького стояли постійно в Чигирин-Діброві, де завжди був полковий осавул Іван Максимович і 50—100 козаків рядового товариства[119].

---

[114] Акты ЗР.— Т. 5.— № 153.— С. 182.

[115] Там же.—№ 178.— С. 215.

[116] Там же.—№ 100.— С. 138—139.

[117] Там же.—№ 144.— С. 174—175. ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14394, 14585, 14657; Величко С. Летопись событий... Т. 2.— С. 499.

[118] Акты ЗР.— Т. 5.—№ 178.— С. 216.

[119] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14211, 14240.

Новицький розробляв систему розташування дозорів і пікетів — їх кількість і місця дислокації. Це видно з листа І. Мазепи до полковника від 27 липня 1694 р. Він свідчить, що вказівки І. Новицького неодмінно затверджував гетьман. На випадок появи татар спрацьовувала система оповіщення, котра ішла по старшині знизу догори: від дозорців сотникам — городовим отаманам — полковникам — І. Новицькому — гетьману. Розпорядження спускали у зворотному порядку. В разі термінової потреби рішення приймали одразу, не чекаючи розпорядження згори[120]. Не довіряючи паперу, гетьман іноді викликав усіх відповідальних за охорону кордонів до себе «для одобрання в деле певном вcase словесноє інформацієо»[121].

Письмова естафета оповіщення була частиною системи оборони. Вона діяла таким чином. Містечка, які входили в оборонну лінію рубежів, уважно пильнували за степом, і при появі ворога розвідка сповіщала в місто, а начальник охорони через систему оповіщення попереджав навколишні полки і сотні[122]. Листи передавали через «певних і добрих козаків», «вірних молодців», «умисних гонцов» тощо[123].

Охотницькі полки терпіли на службі злигодні та труднощі похідного життя. Самойлович з цього приводу відписав якось І. Новицькому таку сентенцію: «Іж під сей час вашу компанію заставуєм еще там, в побережних местцах: того не мійте за жадную прикрость», «хочай холодно і голодно, і до дому далеко, а однак потерпи вашмосць еще: бо потерпєвий до конца, той спасен будет; сам ти часто тоє проповідуєш. Або іншого разу, перед заговинами на Великий Піст: «відаєм і то, же маркатно вашмосці приходить не в дому запусть міти; а так ти Пилипа, а найпачей того молодого скрипника взявши, роскажи ім заговійную заграти». За вірну службу гетьман обіцяв компанійцям «уконтентованнє статками» «ласковий взгляд міти» тощо. Але інколи рядовим молодцям доводилося чути від гетьмана, що за пережиті незгоди їм «у Бога буде велика прислуга за тоє»[124].

XII

Воєнне мистецтво українського козацтва потребує спеціального і всебічного висвітлення. Сформоване у важких умовах іноземної окупації і постійної національно-визвольної боротьби, воно є самобутнім, своєрідним і заслуговує на свого зацікавленого дослідника. Зупиняючись тепер лише на військовому мистецтві складового козацької армії — охотницьких полків, відзначимо, що в останній чверті XVII ст. воно віддзеркалювало стан військової думки козацьких ватажків і увібрало в себе як вікову традицію лицарської звитяги збройних сил українського народу, так і тактико-стратегічні постулати Польщі, Туреччини, Росії, Криму.

Багато залежало і від особистих якостей гетьманів. Так, І. Самойлович був надто обережним воєначальником і основою військової доктрини вважав

[120] ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14216, 14244, 14660.
[121] Там же.—№ 14724.
[122] Там же.—№ 14394, 14459, 14567.
[123] Там же.—№ 14559—14566, 14752.
[124] Акты ЗР.— Т. 5.—№ 154.— С. 183.

таку часто вживану ним дефініцію: «Усі царі прагнуть не стільки виграти битву, стільки до того, щоб зберегти цілість свого війська».

Джерела засвідчують високі бойові якості охотницьких полків Лівобережної України досліджуваного часу. За своїми бойовими і структурно-управлінськими якостями наймане військо нічим не поступалося городовому козацтву, а в дечому стояло за них навіть вище. В цім питанні не можу погодитися з О. Апанович, котра стверджує, що охотники за бойовими якостями «стояли на далеко нижчому рівні, ніж лівобережні та слобідські полки»[125]. Матеріали архіву І. Новицького переконують у протилежному.

Якщо мобілізація реєстрового козацтва проходила повільно, особливо в екстремальних ситуаціях, то охотники були мобільніші, готові швидко вирушити на охорону кордонів, кинутися навздогін татарським чамбулам, щоб відбити награбоване: «Поки козаки городові і реєстрові з полків виберуться... вони, охотницькі, завжди готові на швидкі поїздки і для здобуття язика, і для першої сторожі, під час баталії перший фронт супроти ворога витримати»[126].

В останній чверті XVII ст. сердюки і компанійці разом з усіма частинами збройних сил України (слобожанами, запорожцями, реєстровцями) набули значного досвіду воєнного мистецтва в бойових діях навколо фортечних укріплень — в облозі, у відсічі облоги, у штурмі. Цьому сприяли бурхливі події російсько-турецьких війн 1676—1681 та 1686—1700 рр., які прокотилися по Україні.

Дії сердюцької піхоти в обложеній фортеці дуже добре ілюструють події Чигиринської війни 1677—1678 рр. та облоги Кизи-Кермена і Таванська турками і татарами в 1696 р. Сердюки, сховавшись за мурами, намагалися виснажити ворога частими вилазками, завдаючи йому втрат у живій силі, тяглі й артилерії. Коли ворог висаджував у повітря мури — засипали вирву, відбивали атаку, до підкопних ям прокопували нори, щоб знешкодити вибухівку. Тисяча сердюків на чолі з Д. Жеребилівським 20 серпня 1677 р. з драгунами Ф. Тумашева, прорвавши вороже оточення, увійшли в обложений Чигирин, принісши боєприпаси і ставши підкріпленням обложеним[127]. У серпні 1678 р. сердюцький полк І. Рубана у складі 867 козаків обороняв чигиринське передмістя. У сутичках з ворогом загинув сам Рубан — йому турецький ага відрубав голову[128]. Влітку 1697 р. сердюки Л. Шульги та інших полковників брали участь в обороні Таванська від турецько-татарських загонів[129].

Беручи участь в облозі Кизи-Кермена і Таванська в 1695 р., сердюки і компанійці нарівні з запорожцями і городовими козаками застосовували цілковите оточення ворожих укріплень і замкнення кільця оточення обозом, спорудження цілої системи шанців і підходів під фортецю, проведення розвідки, інтенсивний артилерійський вогонь, атаку, штурм, підкоп, прорив оборони супротивника в підірваних мурах, відбиття і попередження вилазок ворога, споруджували осадну вежу, насипали під ворожими стінами високий земляний вал, з якого вдиралися до замку або вели артвогонь.

---

[125] Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К., 1969.— С. 98.

[126] Киевская старина.—1901.— Ноябрь., отд. II.— С. 11.

[127] Акты ЗР.— Т. 5.—№ 144.

[128] Гордон П. Дневник... // Русская старина.— С. 141—146. Отт.

[129] Величко С. Летопись событий...— Т. 3.— С. 444—445.

У вже захопленій фортеці сердюцька піхота залишалася гарнізоном, як сталося восени-взимку 1695 р. в Таванську з полком Ясиковського.

Сердюки успішно билися і на відкритій місцевості з ворожою піхотою, кіннотою та артилерією і здобували перемоги. Під час наступального бою вони шикувалися у бойові лави — однією шеренгою або в бойові лінії — розгорнутим строєм по 3—4 шеренги і, наступаючи на противника, стріляли в нього з рушниць одночасними груповими пострілами. Щоб досягти високої щільності вогню, остання шеренга лише заряджала зброю, передаючи її для пострілу переднім лавам. Під час оборони піхота з лави чи лінії швидко шикувалася трикутником і так оборонялася на місці, або відступала до свого обозу «оборонною рукою». У рукопашних сутичках, коли сходилися з ворогом, билися шаблею, келепом, ножем, ятаганом.

У час другого Кримського походу, 16 травня 1689 р., у бою в Чорній Долині сердюцькі полки проявили мужність і відвагу, закривши собою кінноту в таборі й, узявши вогонь на себе, «значний ущербок татарам завдали»[130].

Висилали охотників в авангард, а також в окремі бойові загони. Два сердюцькі полки і частина компанійців І. Новицького разом із військами Григорія Косагова були відправлені під час першого походу на Крим у 1687 р. для бойових дій під турецькі фортеці на Дніпрі[131].

Якщо турецька армія ставала рухливою і мобільною завдяки татарській кінноті, то українське військо цими якостями завдячує компанійській та городовій кавалерії. Зокрема, компанійці здійснювали під час боїв сміливі атаки й контратаки, переслідували ворога, влаштовували засідки, залишали під прикриттям місцевості резерви, вживали під'їзди і оточення, захоплювали язиків і трофеї, атакували позиції супротивника з фронту і тилу. Досконало володіючи списом, шаблею, пістолем, гвинтівкою, компанійці сіяли паніку в яничарських корпусах і були грізним противником татарській кінноті й турецьким спагі.

У походах кінця XVII ст. охотницька кіннота набула досвіду форсування рік — з ходу і влаштуванням переправ. Вона захоплювала плацдарм, охороняла його, удаваним відступом заманювала ворога в пастку, провокувала сутички. Прикладом таких дій можуть бути події чигиринських походів.

В архівах колишніх московських Приказів подибуємо записи, які свідчать про особисту відвагу компанійців у боях 27 і 28 серпня 1677 р. за Бужинський перевіз на Дніпрі, який обороняли турецько-татарські частини, не пускаючи до переправи українські козацькі полки гетьмана І. Самойловича та російські війська князя Г. Ромоданівського.

Коли авангарду російсько-українського війська вдалося захопити плацдарм на правому березі Дніпра, 27 серпня опівдні І. Самойлоич послав І. Новицького і Я. Павловського з їхньою кіннотою до турецько-татарського табору. Спровокувавши противника, козаки вступили в жорстокий бій, котрий тривав «після обіду години три». «Побачили турки і орда натиск міцний і небезпеку велику, почали відступати, і з того місця відступили до Крилова».

---

[130] Величко С. Летопись событий...— Т. 3.— С. 72.

[131] Gordons P. Tagebuch...— SPB.— B. II, TH. 3.—1851.—S. 174; Байер С. Краткое описание всех случаев, касающихся Азова.— СПб., 1782.— С. 137.

28 серпня помісна кіннота Григорія Косагова, а також компанійці І. Новицького і Я. Павловського з кавалерією чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського були кинуті в нову атаку на турецький табір — «для язиків і під'їзду». В бою І. Новицький зіткнувся у рукопашній сутичці з татарським мурзою, «і Новицький вистрелив тому мурзі у груди з пістоля, але не пробив, оскільки на мурзі був панцир, а під Новицьким спіткнувся кінь, а мурза тим часом нахилився з коня і хотів заколоти його шаблею». Але компанійський сотник урятував свого полковника, «убивши того мурзу з мушкета».

Настільки то були жорстокі сутички, говорить те, що в боях загинули син кримського хана, два сина паші, «багато спагів турецьких і мурз та аг татарських» — «до 10 тисяч і більше»[132].

У 1678 р. І. Новицький знову зі своїми полчанами в боях за дніпровські переправи, за чигиринські висоти і саму фортецю Чигирин був одним із перших.

Спільним із городовим козацтвом для компанійців і сердюків під час походу був табір — як оборонний, так і наступальний. Оборонний табір козацького війська описує 1678 р. поляк — очевидець подій під Чигирином. Він пише: «Попереду ішло 10 тисяч возів, по сто в ряду. З них найпершими були 2 тисячі бричок із бутір'ям для переправи. Возів було 2 кільця. З боку від возів ішли козаки з самопалами. За возами стояла кіннота, а далі — за ще одним кільцем возів — піхота й артилерія»[133].

Зразком наступального табору може служити табір, описаний П. Гордоном під час кримських походів. Він являв собою гігантський прямокутник — версту завширшки і дві завдовжки. В центрі були піхотні полки, які з флангів закривали вози. За обозом ліворуч і праворуч розташовувалася артилерія, закривала обидва крила кіннота[134]. Оборонний і наступальний табір давав змогу вести активні бойові дії при мінімальних втратах.

Підсумовуючи дослідження історії найманих полків Лівобережної України, можна відзначати, що створені в тяжкий час Руїни для придушення заколотів і повстань, вони розвинулися у регулярне військо з широким військово-політичним застосуванням і за своїми мобілізаційними, тактико-стратегічними і внутрівійськовими якостями не поступалися городовим полкам. Далебі, охотники репрезентували вельми важливу складову частину загальнонаціональних збройних сил України останньої чверті XVII ст.

---

[132] РГАДА, ф. 229, оп. 2, ед. хр. 125, л. 49—55, 190—197.
[133] Źródła do poselstwa Jana Gulńskiego...— S. 373.
[134] Gordons P. Tagebuch...— S. 174; Байер С. Краткое описание...— С. 130—140.

Viktor ZARUBA

UKRAINIAN VOLUNTARY TROOPS (FREE LANCES) TO THE EAST OF THE DNIEPER IN THE LAST QUARTER OF THE 17TH CENTURY

The formation of Ukrainian National Armed Forces is deeply rooted in history, each of whose periods had peculiarities of its own both as regards their form and their content. The same holds true about the last quarter of the 17th century when freelance regiments came into being in the area east-words of the Dnieper. Having been originally created to quench mutinies and strife these regiments evolved into a regular army with a wide military-political spectrum and peculiarities as to its call-up, tactics and strategy. Conditions of the formation of voluntary troops, their effectives, staff, stationing, weaponry, supporting services, etc. were also discussed. Volunteers constituted a very important section of the National Armed Forces of Ukraine.

Марта БОГАЧЕВСЬКА-ХОМ'ЯК

ОРГАНІЗАЦІЯ ЖІНОК У СХІДНІЙ УКРАЇНІ НА ЗЛАМІ XIX-XX СТОЛІТЬ

Найцікавішим аспектом вивчення історії жіночого руху на українських землях є те, що українські жінки ясно і недвозначно заперечували свій фемінізм. Щойно в 30-х рр. XX ст. у Галичині, коли як і ліві, так і праві партії атакували всі жіночі організації, жінки відверто визнали, що вони феміністки. Правда, вони далі застерігали, що фемінізм — це не що інше, як змагання за права людини для половини населення. Водночас, заперечуючи причетність до фемінізму, українські жінки, де б вони не жили, засновували жіночі організації, що дбали про влаштування курсів та програм діяльності для жіноцтва, допомагали жінкам пристосовуватися до життя цивілізованого світу.

Прийнято підкреслювати розбіжність виховання жінок у Галичині й на Великій Україні. Мовляв, галичани консервативні, чутливіші на впливи середньокласового міщанства, менш схильні до самостійної дії, тому їм треба було жіночих організацій і того ж фемінізму, щоб звільнити їх від дріб'язкових справ. Прийнято вважати, що на Великій Україні серед українців не було окремих жіночих організацій. Поширена також думка, що там серед української громади не було дискримінації жінок.

Проте при ближчому розгляді історичних матеріалів виявляється: такі думки не відповідають правді. Найцікавішим наслідком моїх досліджень історії жінок у суспільно-громадських рухах на Україні від 1884 по 1939 роки є те, що українські жінки, незалежно від державної влади на їхніх територіях, незалежно від краю поселення, незалежно від суспільного класу, завжди творили жіночі організації, які займалися подібною працею, хоч, ясна річ, одна організація не знала про існування іншої. Різниця між діяльністю жінок Західної і Східної України не була суттєва.

Українці неохоче беруться до пера, а жінки і поготів не пишуть про себе. Та й не завжди можна чи бажано писати протоколи, які поліція використає як речовий доказ. Проте царська таємна Охранка зберегла значну кількість матеріалів про громадське життя українців, які не потрапили у спомини українських авторів. Охранка складалася з обмежених, але працьовитих чоловіків. (Жінка-агент — це витвір прогресивних кіл.) Агенти Охранки не писали вишукано, але завжди обширно. Від них ми довідалися про існування у Києві та Харкові українських жіночих організацій, про участь у них єврейок і українок, про їх спільну працю у Лубнах та Катеринославі, про те, скільки галицької літератури переходило за Збруч, і про те, що Олена

Пчілка брала активну участь у жіночому русі. До того ж жінки Полтави висунули домагання національних прав у Росії ще 1905 р., а українки Харкова брали участь у Міжнародному жіночому з'їзді в Берліні ще в 1903 р.

Жінки будь-якої національності не мають точних інформацій про свою працю. Звичайно жінки також нерадо пишуть спомини про свою активність у різних організаціях. На відміну від чоловіків, які охоче промовляють від імені людства, жінки не надають великої ваги своїй праці. Ось три приклади. Насамперед — Перший з'їзд російської робітничої соціалістичної партії, який відбувся у Мінську в 1898 р. З'їзд говорив від імені всього пролетаріату. Скільки учасників було на ньому? Дев'ять осіб! Коли творилося «Діло»,—найбільш впливова газета в Галичині, від імені українського народу говорило близько тридцяти чоловіків, зібраних у львівській кав'ярні. В 1884 р., коли Наталя Кобринська зібрала майже сто жінок до Станіславова, вона перепрошувала, що приїхало так мало жінок. Жінки заснували товариство, але не виступили з маніфестом від імені українського жіноцтва.

Знайти джерела з історії жіночого руху важче, ніж знайти інформацію про інші громадські організації. По-перше, менше матеріалів видруковано, по-друге, самі жінки не зберігали їх, по-третє, було нелегко, як то кажуть, «вижити» будь-яким матеріалам з історії України донині. Утім, у кожній державі, де жили українки, творили жіночі організації, і спосіб праці, й цілі тих організацій були однакові. Це не тому, що в жінок була якась спільна ідеологія. Навпаки — усі жінки здебільшого цуралися ідеології. Умови, в яких жінки працювали, були подібні до себе, та й форми організацій витворились такі самі. Щоб побачити цей факт, треба було відтворити діяльність жінок, а не обмежуватись тим, що про жінок писали інші.

Українці під російським, польським, румунським та іншим гнітом чи правлінням не мали допомоги від держави. Зрештою, імперські держави, які володіли Україною, самі не мали ані зайвих ресурсів, ані традицій доброго шкільництва чи філантропії. Отже, якщо українські громади хотіли допомогти собі чи своєму народові, то були змушені робити це самі. Жіночі громади засновувались, щоб допомогти своїм людям. Потреби були ті самі, тож і організації, які творились, мали такі самі характеристики.

Час від часу серед істориків та й серед ширших кіл інтелігенції, яка цікавиться сходом Європи, відбувається дискусія: чи, мовляв, російський царат прямував до змін, чи витворював конституційні форми, чи міг стати цивілізованою правовою державою, в якій усі громадяни були б рівними. Щоб говорити як слід на ці теми, конечно брати до уваги в дискусії зростання національної свідомості серед населення і те, як розвивалася громадська праця у Російській імперії. Деякі загальні праці підкреслюють перший елемент — зростання національної свідомості, але громадські організації в Україні досі не досліджені, а часто навіть не задокументовані. Громадська діяльність служить добрим мірилом того, наскільки суспільство може дбати про свої потреби. Громада віддзеркалює прагнення суспільства і його окремих членів. Коли всіх потреб суспільства не задовольняє держава, тоді їх намагається задовольнити громада.

У Росії уряд ставав на перешкоді громадським зусиллям. Російські уряди боялися приватної ініціативи, вбачаючи в ній ворожий задум. Уряд допускав громадськість тільки тоді, коли йому конечно це було потрібно, на-

приклад, під час затяжної війни,— чи то кримської, чи першої світової. Такі самі приклади можна навести і з другої світової, чи Вітчизняної війни.

На українських землях більше, ніж у Північній Росії, була розвинена традиція громадської діяльності. За кожної нагоди українське населення в імперії намагалося використати всі можливості громадської праці. Це бачимо в організації шкільництва на початку XIX століття, у земській діяльності 60-х рр. і в організації шкіл для дівчат.

Чи громадська праця була спрямована проти російського уряду? Це неправильне формулювання питання. Громадська праця українців була насамперед громадською працею і не мала політичних цілей. Це не означає, що вона не дбала про добро українського народу. Навпаки — уся активність була спрямована для добра і розвитку громади. І знову іронія Східної Європи. Російське населення мало слабшу традицію громадської діяльності, але росіянам уряд не чинив таких перешкод у громадській праці, як іншим народам. Уряд бачив у громадській праці неросіян троянського коня, вбачав націоналізм там, де самі так звані націоналісти його не бачили. І громадські, і жіночі товариства українського населення поставали, щоб якоюсь мірою творити нормальні умови зростання громади. Їм на заваді стояли держави, які чомусь не могли зрозуміти, що без здорового вільного розвитку громад та народу розвиток держави піде хибним шляхом.

Не було ще такої держави, яка б хотіла допомагати українським жіночим організаціям. І не витворились в Україні філантропічні жіночі організації, такі, як, скажімо, в Англії чи в Америці, чи навіть у Франції, в яких багатші жінки помагали біднішим або працювали з ними чи для їхнього добра. Остаточно українські жіночі організації мусили розраховувати на власні сили.

Такий стан тривав упродовж тривалого часу української історії. Правда, за козацьких часів багаті жінки створювали притулки для бідних і школи для своїх та чужих дітей. Деякі жінки навіть брали участь у братствах, але жінки не витворили окремих організацій, які проіснували б і після скасування Козаччини. Полонізація та русифікація вищих прошарків українського суспільства стала на перешкоді існуванню українських філантропічних жіночих організацій. Життя Христини Алчевської і діяльність шкіл грамотності для робітників, які вона заснувала в Харкові, дають яскраву ілюстрацію важкого становища українських жінок вищих класів.

Х. Алчевська, вихована зрусифікованими батьками на «благородную русскую девицу», відкрила для себе свій народ і його долю у Російській імперії. Вона також ще в ранній молодості зацікавилася не лише літературою, а й політикою. Це, мабуть, вона перша серед всіх жінок імперії виступила у «Колоколі» О. Герцена із друкованим політичним закликом, підтримати право поляків на власну державу. На додаток,як і багато жінок імперії, захопилася творами Т. Шевченка. Одружившись з українцем та переїхавши в динамічний Харків, який у 60-ті рр. минулого століття вів перед в індустріалізації Російської імперії, Х. Алчевська близько до серця брала тяжку долю робітників, які приходили з довколишніх українських сіл. Вони були неграмотні, розгублені у великому місті, де панувала офіційна російська мова. Харківські українці влаштували було університет, та він був державний і технічно російський. Панство Харкова змагало до творення вищих курсів для «благородних дівиць», але ніхто не дбав про робітників і дітей робітників, які напливали в Харків. У листуванні з Т. Шевченком в останній рік його

життя Х. Алчевська підтримала поетову надію учити селян грамоти. У заводі свого чоловіка Х. Алчевська створила школу для дорослих і виробила такий вдалий план навчання, що він став узірцем усіх шкіл дорослих у Російській імперії. Навчання Х. Алчевська провадила українською мовою, на подвір'ї школи стояв перший пам'ятник Т. Шевченку, і вона навіть хотіла назвати школу поетовим ім'ям. Донька Х. Алчевської довела їй небезпечність того імені, і школу було названо на честь лояльного письменника Г. Квітки-Основ'яненка.

Бо в той час, заледве через два роки після заснування курсів навчання, російський уряд заборонив навчати україномовних робітників грамоти українською мовою. Х. Алчевській довелося вибирати: або закрити школу, або вчити робітників російською мовою, керуючись принципом, що грамотність російською мовою краща, ніж тотальне невігластво. Х. Алчевська вибрала другий варіант, за що її гостро критикували деякі українські письменники та діячі. Школа Х. Алчевської процвітала, саму ж її вважали найкращим знавцем вдалих програм грамотності для дорослих, і Алчевська репрезентувала всю імперію, описуючи програми грамотності для дорослих на з'їздах у Західній Європі. В Парижі на Міжнародній світовій виставці в 1889 р. Х. Алчевська навіть виступала з промовою на тему програм грамотності для дорослих.

Але Х. Алчевська друкувала свої праці по-російськи, і спомини про зустрічі з імперськими знаменитостями писала тією ж мовою. У пантеон української інтелігенції вона не ввійшла, і російські історики вважають її російською діячкою. Та ми бачили, наскільки дорогі їй були українська культура, мова та нація. Ця любов до України, не тільки любов, а й віра в перемогу української справи, особливо яскраво виявляються у листах. В 1910 р. поет Олександр Олесь написав до Х. Алчевської розпачливого листа — мовляв, чому він пише поезії, яких не може надрукувати, чому він пише мовою, якою через десять років ніхто не користуватиметься. Х. Алчевська на розпачливий лист відповідає поетові, що він не має рації, що, незважаючи на реакцію у Росії, прогноз для українства добрий. Як аргумент наводить листи професора Миколи Сумцова на захист української справи. Вона могла також похвалитися і поезіями своєї дочки, яка в історію української літератури увійшла як Христя, щоб її відрізняли від мами Христини.

Х. Алчевська листувалася українською мовою, виховала троє дітей в українському дусі й вважала себе українкою. Не була вона, однак, революціонером чи соціалістом, не обмежувала приналежності до української нації тільки прогресивним та україномовним.

Звичайно держава або якісь філантропічно наставлені меценати дбають про принаймні частину шкільництва для бідніших. Х. Алчевська, організовуючи школу для робітників, поводилась так, як поводились англійки, котрі бачили темноту й нужду робітників. Англійський уряд, однак, не ставав на перешкоді поширення шкільництва. Однією з причин успішного розвитку економіки Великобританії було те, що робітник був інтелігентний, учився і бачив можливості поступу для своїх дітей. Не такі були умови, в яких працювала Х. Алчевська.

Зрозумівши, що вона не може вчити робітників рідною мовою, Х. Алчевська намагалася в якийсь спосіб перенести дещо з української культури, особливо з того фольклору, який був знаний селянинові, до міста. Поліція забороняла збори та концерти, але зустрічі для наукових чи академічних

цілей були дозволені. Так і зродилися академічні концерти — чи інакше «академії» — у Харкові. По неділях Алчевська, вдягаючи вишивану селянську сорочку та заохочуючи робітників і робітниць теж вдягати недільний сільський одяг, збирала всіх у зал. Одна група співала пісень, інша — декламувала вірші, які вивчала раніше. Це українською мовою можна було робити. Хтось читав коротку лекцію з минулого — звичайно з української історії чи літератури. Бували концерти і народні танці. Ці академії приносили робітникам і учителям крихітку українського села в місто, яке росло і щойно виробляло своє цивілізоване обличчя. За нормального розвитку Харків став би містом, де переважаюча сила робітників принесла б йому українську культуру українського села. Але розвиток міст в Україні, як і розвиток України та її суспільства, не був нормальний.

Царська Охранка дає нам найкращі приклади, як громадськість України змагала до нормального розвитку, як уряд ставав на перешкоді тим починам. Один з яскравих прикладів тієї політики — намагання киян організувати університетські курси в Києві, котре явно покаже нам, як короткозора політика царської поліції у трактуванні національного питання ослаблювала перебудову Російської імперії на цивілізовану державу.

Питання жіночої освіти в Російській імперії переплітаються з політикою. Студенти взагалі відігравали видатну, а то й провідну роль у політичному житті. Студентські заворушення вважалися головним мірилом, чи, як тоді говорили, барометром революції. Консерватори боялися вищої освіти для жінок, мовляв, вона знищить і жіноче здоров'я надмірним напруженням, і характер невідповідним знанням. Радикали також вважали, що вища освіта — це взагалі витребеньки, куплені коштом людського поту. Мовляв, народові треба вже сьогодні кращого життя, а не вищих шкіл для малого відсотка населення.

В Україні дискусія про потребу вищої освіти взагалі, а для жінок зокрема, не була об'єктом особливого зацікавлення. На наших землях намагалися творити ті школи, які можна було творити. Ми бачили зусилля Х. Алчевської у боротьбі з неписьменністю. Знаємо про діяльність Грінченків, Русових і незліченного числа вчителів по селах та містах України, які давали своїм учням якісь знання про рідний край. Навіть шкільний бюрократичний апарат в Україні виступав за перебудову шкіл та університетів, за розширення мережі сільських шкіл та допущення жінок в університети. Зацікавлення шкільництвом, підтримка місцевих шкіл, бажання посилати дітей до шкіл в Україні добре задокументовані. Чому, отже, вищі курси для жінок у українських містах імперії розвивалися так кволо? Чи в Україні була більша опозиція проти вищої освіти жінок, ніж на корінних російських землях?

Навпаки! Важко знайти в Україні опозицію до розширення вищої освіти серед чоловіків і жінок. Причина повільності творення університетських курсів у Києві дуже проста. Царська таємна поліція була проти вищих курсів для жінок, бо вбачала в них, за словами поліцейських документів, українофільські затії. Царський уряд узагалі вбачав в університетах осередки революційних настроїв. Були роки, коли навчання філософії було заборонене. Україну, в якій зосередилися чільні філософи імперії, царат вважав дуже чутливою до революційних впливів. Студентські заворушення в Україні карали особливо жорстоко.

Уряд тримав університети під суворим контролем, обмежуючи доступ професорів до студентів. Професорів вважали працівниками уряду, які також

повинні були дбати про моральне виховання студентів. Участь жінок в університетських курсах царські чиновники вважали моральною загрозою для студентів. Коли, однак, жінки почали не тільки домагатися освіти, а й виїжджати за кордон, щоб її здобути, уряд, побоюючись закордонних впливів, вирішив дозволити створити при університетах окремі вищі курси для жінок. На курсах викладали деякі університетські професори, навчання у них було дорожче, ніж в університетах, і жінки не одержували університетських дипломів. Незважаючи на це, жінки охоче вступали на курси, що були засновані 1869 р. в Петербурзі й Москві.

Киянки, які радо відвідували принагідні відкриті лекції, такі популярні в Києві минулого століття, хотіли заснувати окремі вищі курси для жінок у Києві. Ініціатива йшла від ліберальних жінок та поміркованих професорів, які боялися, щоб їхні діти не брали участі в революційній діяльності. Професори створили комітет і склали проект курсів, який був подібний до затвердженого проекту курсів у Москві. Міністерство внутрішніх справ зволікало із затвердженням програми, покликаючись на різні причини, зокрема на смерть голови комітету професора Олександра Селіна. Охранка вбачала в цій ініціативі «українофільські тенденції», тому що багато інтелігентів Києва походило із старовинних українських родин, які традиційно колись провадили добродійну і культурну діяльність.

На місце О. Селіна професори вибрали Сильвестра Гогоцького, який викладав моральну теологію в Університеті св. Володимира і в Духовній академії. Викладав сухо і нудно, на сучасні теми писав мало та помірковано і надмірного захоплення серед своїх студентів не викликав. Гадали, що така людина не матиме якихось застережень влади.

Але скоро виявилось, що одним із рушіїв усієї справи була Євдокія Гогоцька, дружина Сильвестра. Поліція насторожилась. Працівник київської Охранки побоювався, що українофіли використовуватимуть Гогоцького для поборювання царату. Якийсь Чертков, поліційний агент, писав, що Гогоцький, хоч і людина старша та порядна, має дружину «сумнівної політичної благонадійності і відомих українофільських тенденцій». Гогоцька не ввійшла в іконостас українських діячів, і те, що вона фігурувала, як видавець «Киевского Телеграфа», що, ясна річ, виходив російською мовою, коли українська була заборонена, не врятувало її від забуття співвітчизників, для яких українське забарвлення «Киевского Телеграфа» було не дуже яскраве. Але Охранці цього вистачало.

Такі українофіли, як Гогоцька, не хотіли радикальних змін у суспільному і політичному житті імперії. Вони змагали до того, щоб Україна в межах імперії, але не в межах Росії, мала нормальні умови для розвитку. Тому провадили видавничу діяльність, дбали про розвиток освіти й намагалися запобігти поширенню радикальних течій. Вони вважали, що революція не допровадить до потрібних змін у державі, а навпаки — може навіть зашкодити людям. Гогоцька до великої міри уособлює погляди, засоби дії та характер поміркованого українофільського руху минулого століття.

Цим людям не був властивий чіткий поділ суспільних класів, народів і політичних ідеологій. Навпаки, для них саме поняття ідеології чуже. Світ для них — це не машина, складена з точних частин, у котрих кожна має своє призначення. Радше це мозаїка, в якій барви переливаються з камінчика на скельце і де цілість переливна та розмаїта. Разом усі камінчики та скельця, оздоблені золотом, творять зображення, у якого функція просто бути,

а не кудись іти, до чогось змагати, щось удосконалювати. Українофіли хотіли доброго життя собі і своїм людям. Тому вони вважали, що для цього потрібні помірковані зміни в адміністрації держави, в економіці і в суспільстві. Поширення освіти було невід'ємним елементом їхньої програми, бо без того неможливий був вищий рівень економічного розвитку. Щоб школи були ефективні, треба було аби викладання велося українською мовою, яку учні розуміли. Зрештою, українофіли любили Україну. Але вони жили у світі імперії. Українофіли — це українські консерватори, яким чужа була політична та державна перебудова. Демократичний націоналізм, а тим паче, будь-який соціалізм не цікавив, а то й лякав українофілів. Вони намагалися працювати в системі імперії, пристосовуючи її до сучасного освіченого часу.

Спочатку українофілам не приходило на гадку, що їхня діяльність у будь-який спосіб крамольна. Навпаки — вони вважали, що захищають імперію від чужих революційних впливів, від поширення нищівного демократизму та навіть від українського націоналізму, який міг їй загрожувати. Українофіли вважали, що російські ліберали — це їхні природні союзники і що освічені кола царської адміністрації простягнуть їм руку допомоги.

Особливо жінки, яким більше, ніж чоловікам, чуже було мислення чіткими суспільними чи політичними категоріями, не вбачали в таких поглядах чи в такій громадській діяльності чогось протидержавного. Жінки Києва підтримували Гогоцьку в її намаганнях працювати з університетськими властями, щоб відкрити доступ своїм донькам до якоїсь вищої освіти. Аргумент, який до них промовляв насамперед,— це аргумент місцевого патріотизму. Чим же Київ гірший від Москви? І чому нам не мати такого життя, як у столиці, у Петербурзі і в давній столиці — Москві? Адже Київ старший за Москву, адже київські вчені допомагали розвивати шкільництво в самій Москві! По-друге, київські жінки не хотіли відпускати доньок до Європи чи на Північ. Це і дорого, і небезпечно, бо не знати, що станеться з дівчатами і якого чоловіка собі знайдуть далеко від материнського догляду та поради.

Та українофіли не бачили, що російський уряд та російські ліберали, з якими їхні батьки і вони самі вчилися, що все те середовище, яке українофіли вважали своїм відповідником, всі ті люди повірять не їм, а якимсь напівосвіченим, часом навіть не цілком грамотним поліцейським.

А так воно і сталось!

Справу вищих жіночих університетських курсів у Києві довго обговорювали в урядових колах і її зводили завжди до того самого: треба пильнувати, бо тут вже криється або може критись українофільство. Це, мабуть, найболючіше вдарило по старих українофілах. Їм не повірили! Їх не прийняли як повновартісних членів імперії. Їх дискримінували! Уряд волів повірити припущенням та здогадкам поліції у тому, чого українофіли можуть хотіти або в що цей рух може розвинутись, ніж прийняти активність тих, кого виховувало імператорське середовище. Дискримінація була, отже, зовсім не статева, а навпаки — національна. Хоч українофілів навряд чи можна було вважати українськими патріотами і за таких їх не прийняли їхні сучасники, причетні до демократичного національного активу, проте дискримінація проти них в Російській імперії була національного характеру.

Вищі жіночі курси остаточно відкрито в 1879 р., але їхнє існування не було тривке. Вбивство Олександра II послужило причиною для закриття курсів на якийсь час, що призвело до заснування студентського гуртка, який уже мав українький характер. Олена Доброграєва, ініціатор гуртка, перетво-

рила його 1883 р. на жіночу організацію, в якій брали участь жінки, котрі відвідували університетські лекції. Цей гурток зв'язався з галицькими жінками, які не мали права вчитися в університетах, але могли творити організації.

Про О. Доброграєву поліція також отримала точні дані. Як і більшість активних українців, вона поєднувала демократичні змагання до визволення людини з національним змагом визволення усього народу. В тому поєднанні лежала і лежить суть модерного українського руху.

Жінки в Україні боролися за освіту на всіх рівнях: за середню освіту, за допущення до університетів і за школи для селян. Справа ускладнювалася тим, що офіційною мовою була російська, якої селянські діти не розуміли. Діти міщанства та дрібної шляхти цього ускладнення не мали — вони не тільки добре розмовляли російською мовою, а й змалку знали, що це мова для міста й товариства. Олена Пчілка пригадувала собі, що, коли вона була дитиною, ніхто їй не казав говорити російською мовою і, властиво, ніхто не забороняв їй розмовляти українською мовою. Але склалися уже такі відносини, що до доброго тону належало розмовляти в товаристві російською мовою.

Це ознака правдивої дискримінації, яка просочилась у спосіб думання жертви дискримінації. Людина, яку дискримінують, вважає, що така дискримінаційна поведінка природна. Для неї це не дискримінація. Вона навіть не думає про те, що будь-які її права порушені. Це часто стається з поневоленими групами, і це звична характеристика жінок.

Прийняття російської мови за свою вищою верствою українського народу не означало цілковитої асиміляції. Українці, які розмовляли російською мовою, далі вважали, що вони відмінні від росіян. Але вони одночасно визнавали, що українська мова не є на рівні російської. Отже, виходило, що й вони не на тому ж рівні, що росіяни. Імперія на відміну від модерних централізованих держав була, помимо тиранії влади, державою, в якій кожний мешканець мав кілька кіл приналежності. Особливо кола приналежності переплітались серед заможних верств — географічно, політично, релігійно, щодо мистецьких зацікавлень, частоти подорожування, професії, родинних зв'язків (які не були обмежені однією національністю) тощо. Та й мова відігравала не таку вирішальну роль, як у сучасному світі. Добре освічена (властиво, правильно вихована, бо освіта тут не була чинником) особа знала й розмовляла кількома мовами. А мова була засобом комунікації, сигналом, що така людина вміє поводитися у товаристві, підтвердженням, що це своя людина, яка почувається удома і в Парижі, і в глухому селі. Матірної мови як такої не було, бо навряд чи маму, няньку або гувернантку варто вважати за першого вчителя мови.

Приналежність до нації вирішувалась не мовою, а іншими факторами. Ноел-Наталена Ласерда і Медіна Челі Дунін-Борковська Королева — це її повне ім'я — прийняла українство частково тому, що батько-консерватор вважав обов'язком шляхти служити народові, серед якого вона живе. Крім того, у неї були товаришки-українки і чоловік Василь Королів-Старий, український письменник. Він переконав її стати свідомою українкою. Від більшості жінок її стану доля не завжди вимагала такого чіткого вибору.

Подивімся на діяльність жінок Києва на зламі століття. Чи була та діяльність українська або російська? Чи таке формулювання питання дає нам найбільш вичерпний підхід до минулого Києва? Чи залишили по собі вони якийсь слід? І як нам зрозуміти його?

Жінки переважно про себе не писали, але про них писала поліція.

Намагання київських жінок створити товариський клуб не увінчались успіхом. Людмила Тарновська у проханні про дозвіл на створення такого клубу (12 травня 1895 р.) підкреслила, що жінки хочуть сходитися, щоб проводити вільний час у приємному товаристві й задовольняти свої духовні потреби. Які саме ці потреби були, не зовсім ясно, але жінки хотіли просто дозволу мати місце зустрічей, де вони могли б обговорювати різні справи. Серед ініціаторів творення товариського жіночого клубу були графиня Аделаїда Плятер, Софія Рутковська, Надія Довнар-Запольська, Лідія Загорська та Євгенія Гаврик. Тих жінок важко звинуватити в надмірному українському патріотизмі, але поліція зробила якраз те. Десять років київські власті зволікали з дозволом на відкриття клубу. Весь час поліція звертала увагу на те, що, мовляв, той клуб — це, мабуть, ще одне намагання українофілів об'єднати населення Києва довкола себе. Остаточно поліція дала дозвіл на клуб у 1905 р. Та київським жінкам не хотілося у той рік займатися товариським клубом.

Деякі з них увесь цей час працювали в товаритві, яке опікувалось дітьми робітників Києва. Це товариство, зареєстроване під назвою «Общество дневних приютов для детей рабочего класса в Киеве», не виявляло національної діяльності. Українки були, одначе, його рушійною силою, і товариство проіснувало до великої революції.

Не менш цікавими та важливими є широта праці громадських добродійних товариств. Ці товариства не мали відверто політичних програм і через те могли існувати легально, хоч межі їхньої діяльності були точно контрольовані.

У Києві на зламі століть українські жінки створили своє товариство напівлегального характеру «Жіноча громада». Щоб не марудитися з поліційними дозволами, зустрічалися за чашкою чаю у гостинному домі мецената української культури Євгена Чикаленка. Його дружину Марію Вікторівну вважали головою «Громади». Серед активних організаторів групи були Марія Кістяковська-Тимченко, Марія Степаненко (дружина бібліотекаря «Київської старини»), сестри Лисенківни — Катря, Галя і Маріанна та Людмила Старицька-Черняхівська. Інші жінки, старші та молодші, брали участь у засіданнях та в діяльності «Жіночої громади».

Поштовхом до виникнення організації стало рішення членів «Старої громади» дозволити участь у своїх засіданнях лише для чоловіків. Заборону вступу жінкам виправдовували традиціями Січі. Чоловіки, одначе, мусили допускати жінок, бо їм також доводилось для конспірації відбувати засідання за чаєм. Для цього треба було кілька жінок за столом для замилювання очей поліції.

До «Жіночої громади» пристало чимало свідомих українських жінок, між ними Ісидора Косач, молодша сестра Лесі Українки, Марія Грінченко, Марія Матюшенко, Любов Шульгина, Євгенія Кричевська та Марія Лівицька. Остання, одна з наймолодших жінок, спробувала повести працю на ширші води. «Громада» намагалася працювати по селах, заохочуючи селянок учитися у середніх школах, читати українські книжки, організовувати бібліотеки та розуміти політичні події у країні. Але головна праця жінок зосереджувалась на популяризуванні української літератури, писанні рецензій, організовуванні українських культурних імпрез та намаганні виховати дітей на свідомих українців. Молодші жінки намагалися впровадити всю «Громаду » у

близькі зв'язки з Революційною Українською Партією (РУП), яка саме створилась і на котру українські патріоти обабіч річки Збруч покладали великі надії. Цього вони не осягнули, але прискорили організовування дитячих садків та шкіл грамотності для дорослих.

«Жіноча громада» з'єднувала свідомих українських жінок, які хотіли ширити українську національну свідомість та популяризувати українську культуру. Зацікавлення українських жінок, однак, не зводились до суто національних, та й жіноцтво Києва не надто знало про працю «Громади».

Більше громадян Києва знало про працю «Товариства оборони жінок». Це було всеімперське товариство, засноване в Петербурзі з філіалами в більших містах імперії. Своєю чергою, товариство було членом однойменного інтернаціонального товариства, центр якого містився у Лондоні. Мета товариства — типово англійська — координувати допомогу бідним жінкам. Англійці вважали, що найкраща поміч жінкам та запорука, наприклад, проти проституції — це наука та створення умов, які б сприяли вмінню кожної дівчини дати собі раду. Вони вважали найкращими вчителями тих, які були близько до учнів. Бідним жінкам, отже, найкращу поміч організовують інші жінки, а не чоловіки, яким не завжди зрозумілі потреби жінок. Існування у Петербурзі та в інших містах імперії такого самого товариства, яке діяло в той же час у Лондоні, підкреслювало спорідненість держави в Росії з англійським суспільством і свідчило про прогресивність та лібералізм. Отже, царський уряд мусив дозволити існування такої організації або наразити себе на критику, що Росія не доросла до жіночих організацій.

Коли розглянемо працю «Товариства оборони жінок» у різних містах, то побачимо відмінності у філіалах товариства. В Петербурзі ця організація складалася із знатних дам, які розподіляли милостиню у дусі жіночих ультраконсервативних слов'янофільських філантропічних об'єднань. Одначе в Києві «Товариство оборони жінок» складалося значною мірою з інтелігентних жінок, які розгорнули широку діяльність самодопомоги для усіх жінок Києва. Київське товариство також виявило надзвичайну чутливість до національних відносин у місті.

Від самого свого заснування товариство складалося з жінок різних національностей, між якими було багато українок. Але першою головою товариства була росіянка, лікар Валерія Клячкіна. Працюючи серед робітників Києва, вона зрозуміла важливість українства. Її донька стала активною українкою. Серед проводу товариства були жінки єврейського походження, зокрема Розалія Ісаківна Марголіна, небіж якої згодом стане близько співробітничати з українським народним рухом. (Марголін захищав невинно звинуваченого Менделя Бейліса і був заскочений тим, що лава присяжних, здебільшого українські селяни, не давалися на підкуп, щоб осудити Бейліса.) У проводі також знаходимо Софію Шац, Єлизавету Шольц та Ольгу Рабинович. Жінки намагалися привернути до товариства якнайбільше єврейок із робітничого класу, багато про цю потребу говорили і навіть дещо писали. Але їм не вдалося цього осягнути. Єврейки, ясна річ, якщо й покидали єврейство, то вибирали національність домінантної групи — росіян, а не упосліджених українців.

Щоб підкреслити зв'язок товариства з робітничим класом, його бюро переїхало з модної Фундуклеєвської вулиці поблизу Хрещатика в тодішній робітничий квартал біля нинішнього готелю «Либідь». Товариство утримувало гуртожиток для робітниць Києва і дешеву їдальню. Жінки організували

бюро праці і безплатних порад юридичного характеру та школу грамотності.

Кошти надходили від прибутків, що їх приносила кравецька робітня, котра розширилась і працювала так успішно, що поліція не давала дозволу на проведення лотереї, мовляв, для товариства додаткові заробітки зайві. Маючи добрі прибутки, жінки розгорнули ширшу діяльність: почали провадити курси крою, шиття та бухгалтерії. Це знову ж приносило заробіток, і товариство розширило школу грамотності та розвинуло культурну діяльність: влаштувало концерти, доповіді, товариські зустрічі, у яких брали участь і чоловіки. Поволі в Києві витворювалось нормальне життя для усіх станів.

Та тут поліція знову занепокоїлася — ану ж все це лиш маска для українофілів? Те, що товариство належало до загального «Товариства оборони жінок» з осідками в Петербурзі та Лондоні, не давало змоги просто розпустити його. Поліція уважно переглядала і працю, і всі рахунки товариства. Та й конкретних доказів, що воно планує якийсь українофільський переворот, поліція не могла знайти. У цьому товаристві жінки працювали ефективно, але тихо.

Праця «Товариства оборони жінок» у Києві може легко послужити доказом, якщо треба ще одного, про добру волю українців у Російській імперії співпрацювати з тими, хто хотів перетворити її, цю імперію, у цивілізовану державу. У цьому товаристві працювало значно більше жінок, ніж у «Жіночій громаді», і цих жінок задовольнили б звичайні ліберальні реформи. Національні проблеми вирішували вони самі, однак не так, як цього бажав російський уряд. Та уряд не йшов на ліберальні уступки.

У 1905 р. українки серед іншої групи жінок виступили відкрито, домагаючись рівних статевих та національних прав. Спільна праця для перебудови імперії і створення демократичних установ не могла поминути національних прав. Серед українок були жінки, які наголошували на тих правах на початку XX ст. тоді як інші на ці питання не звертали уваги. Це сталося у рамках організації всеімперського об'єднання жінок — «Союзу рівноправності жінок», який об'єднував політично свідомих ліберальних жінок імперії. Ця організація виринула на світло денне в перші дні так званої політичної весни, яка була предтечею Революції 1905 р. Про «Союз» пишуть мало навіть історики Росії, бо весь ліберальний рух у Росії був слабий і ще досі не є належно вивчений. Загалом російський лібералізм розчинився у національних рухах неросійських народів. Російські ліберали намагалися оминути Сціллу реакції та Харибду революції. Вони боролися за легальне і мирне перетворення імперії у цивілізовану державу з обмеженими правами царя та з правдивим парламентом, який би репрезентував усіх громадян імперії.

Ліберали однак, з малими винятками, не могли зрозуміти прагнень неросійських народів до своїх прав, свободи та національної автономії (у той час майже ніхто не говорив про національну незалежність). Вони вважали, що висування таких домагань ослаблює весь прогресивний табір. З такими домаганнями, як шкільництво рідною мовою, самоврядування, уживання рідної мови на державному рівні, треба було, казали ліберали, почекати аж до того часу, коли в імперії впровадяться та вкоріняться демократичні установи.

Так само ставилися ліберали до прав жінок. Вони вважали, що дома-

гання неросійських народів і домагання жінок на визнання їхніх прав — це безвідповідальні витребеньки, які відвертають сили від наглої і найважливішої праці — перебудови імперії. До речі, російські ліберали були дуже здивовані домаганнями неросійських народів і домаганнями жінок. Вони не бачили порушення прав саме тих груп населення, але доводили, що коли й є такі порушення, то вони будуть виправлені після встановлення демократичного ладу. Зрештою, як і ліберали багатьох інших великих держав, російські ліберали вважали права меншин і права жінок не надто серйозними справами.

Російські жінки, однак, не передбачили такого ставлення до себе і, організовуючи власні сили в перші дні так званої відлиги 1905 р., припускали, що російські ліберали приймуть їх із щирим серцем як природних союзників усього ліберального руху. Знову ж жінки були заскочені вимогами прав неросійських народів імперії і взагалі активізацією цих народів. Але на відміну від чоловіків, які, до речі, бралися говорити від імені всього ліберального руху, жінки на всеімперських з'їздах багаторазово визнавали права неросійських народів в імперії на автономію. Припускаємо, що те визнання спричинилось до історичного забуття російського ліберального жіночого руху. Важче пояснити, чому українці не занотували цієї національної діяльності українських жінок.

«Союз рівноправності жінок» розгорнув свою діяльність у столицях імперії. У Києві організацію намагалися провадити чоловіки, які скликали установчі збори, на котрих голова і секретар були мужчинами. Що більше, збори не порушили жодного суто жіночого питання, а обмежилися стандартними домаганнями того часу: припинення війни з Японією, обмеження прав поліції та війська в адміністрації, проведення політичної амністії, надання прав на публічні зібрання та на пресу. Київським лібералам не прийшло на гадку запросити на збори будь-які організації жінок, навіть загальнознане «Товариство оборони жінок». Не дивно, отже ж, що в Києві «Союз рівноправності жінок» не відігравав великої ролі, зате в Харкові, Одесі і по різних менших містах України філіали цієї жіночої організації розгорнули ширшу діяльність.

Найдраматичнішою була участь українських жінок у всеімперських з'їздах, організованих «Союзом рівноправності жінок».

У Російській імперії 1904 і 1905 рр. панувала загальна надія, часто навіть і ейфорія, що йде до кращого, що надходить час зміни, перевороту в заскорузлій адміністрації держави, що сходить сонце свободи. Олександра Судовщик-Косачева, удова по братові Лесі Українки, у своїх недрукованих споминах під заголовком «Хаос» атмосферу після одного засідання у Києві, коли було проголошено ще одну зміну на шляху до конституції, згадувала так: «Наша інтелігенція піднесена, збуджена, побідна... Одні одним кидались в обійми, цілувались і поздоровляли один одного з конституцією». У Лесі Українки теж є подібні спомини. Бігаючи із засідання на засідання, на яких вона часто вела протоколи, підготовляючи статути для новостворених товариств, Леся писала: «Живеш, наче в романі романтичної школи: кругом контрасти, антитези, неможливості, трагедії, трагікомедії, хаос і серед нього якісь героїчні сцени та фігури, немов з античної драми. Ніхто не знає, що буде завтра, мало хто пам'ятає, що було вчора. Бувають моменти, коли тратиш почуття дійсності: то якось зовсім не почуваєш, що живеш у революції (вдумайтесь у значення сих слів), то знов день і ніч у голові тріщать сухі перебої

сальв «усмирителів» і здається, неначе весь світ поділився на взаємножерні партії»[1].

У цей період народження нової демократичної держави, коли розподіл сил не був ясний, жінки Російської імперії вирішили, що і їм треба організуватись та спільно виступити на захист демократичних змін. Перший з'їзд «Союзу рівноправності жінок» тривав із 6 по 9 травня 1905 р.— за кілька тижнів перед земським з'їздом на якому витворились дві політичні ліберальні партії Росії. Триста делегаток вважали, що вони мають не тільки право, а й обов'язок замислитись над політичними проблемами краю та висловити свою думку на справи. Жінки вважали себе лібералами і повністю розраховували на підтримку політичних ліберальних кіл імперії. Вони були переконані, що одержать право голосу.

Жінки цієї групи були прогресивні. Вони домагалися землі для селян, змін в уряді та адміністрації держави і повної рівноправності. Особливо жінки з Москви та Петрограда вважали, що вони висловлюють усі домагання передового суспільства імперії. Тому вони були вельми здивовані, коли на самому початку цього з'їзду українки, єврейки, польки, білоруски та литовки порушили питання національних прав і відразу на першому з'їзді виринули не тільки питання, а домагання національних прав неросійських народів і федеративного устрою усієї організації.

У той час жінки публічно не виступали на зібраннях, не забирали голосу і не мали досвіду у проведенні зборів. Легальні політичні партії у Російській імперії щойно творились і ще не висловили своїх поглядів на права неросійських народів. Та жінки вчилися швидко і намагались спростувати думку, що від жінок середнього класу навряд чи можна сподіватися активної підтримки реформ. З'їзд «Союзу рівноправності жінок» почав дискусію про права національних меншин у державі та остаточно погодився на повну автономію. Тут жінки випередили російських лібералів, які були проти окремих національних прав для неросійських народів.

Дискусія над цим питанням була гаряча. У протоколі з'їзду зазначено: «Провінційні делегатки від єврейок, польок, і білорусок поставили як невідкличну передумову свого вступу в члени «Союзу» те, щоб «Союз» визнав право на [національну] автономію і їх право на культурне та національне самовизначення»[2]. Литовки та українки також поставили вимогу, що «визволення жінки нерозривно пов'язане з осягненням автономії усього рідного краю і визволення його від гніту русифікації»[3].

Зауважимо, що термін «рідний край» (так пізніше називався журнал, що його видавала О. Пчілка) вживали не для окреслення усієї імперії, а тільки території народу, себто України, Польщі чи Білорусії.

Рішенням з'їзду пишалися росіянки. Марія Чехова, перша голова «Союзу», з гордістю писала про рішення з'їзду в справі неросійських народів: «Це питання заледве виникло б у російській суспільності, а наше товариство було одне з перших, що розв'язало його позитивно»[4].

---

[1] Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчости.— Нью-Йорк, 1970.— С. 76.

[2] Центральний государственный исторический архив России (далі — ЦГИА России), ф. 516, ед. хр. 5, с. 28.

[3] Там же.— С. 12.

[4] Там же.— С. 71.

Національні права та автономна структура організації стали пунктами гарячих дискусій на всіх пізніших з'їздах. Відразу виникла внутрішня російська опозиція, мовляв, російські жінки не мають належного патріотичного виховання і домагання автономії неросійських жінок загрожують денаціоналізації російських колоністів[5]. На додаток на всіх пізніших з'їздах противники національних прав підкреслювали, що натиск на національну автономію порушує і так слабі сили лібералів та знову сприяє реакційній царській політиці.

Але жінки наполягали на автономії. Ще більше, на третьому з'їзді «Союзу» делегатка Зеленська з Києва вимагала, щоб окремі відділи організації мали не тільки повну автономію, а й право ділитися на менші відділи за мовним принципом. Після кількаденної дискусії цю пропозицію було схвалено.

Для українців найпромовистішою заявою був додаток, який став частиною статуту «Союзу» в Полтаві: «На долю українських жінок, опріч загальних гірких та болючих сторін жіночого питання, мають значний вплив і ті тяжкі обставини, що виходять із пригнічування українського народу. Українська жінка, бувши частиною великомільйонового народу, позбавленого політичних прав, ряд поколінь якого змушено було коритися централістичному державному ладові — не могла не відчути на собі всіх наслідків духовного зневолення народу. Мову — цей єдиний спосіб до вислову думок — з того часу, як Україна після Переяславської умови втратила політичну самостійність — розвивали тільки поодинокі робітники, і їхні твори часто не могли побачити світу в рідній країні або з'являлися через довгі роки після того, як їх закінчено. Народну школу, що колись так високо стояла на Вкраїні, помалу доведено до того, що вона збулася всіх своїх національно-громадських прикмет. Денаціоналізація українського жіноцтва, що перейшло через російську школу, була неминучим наслідком політичної системи, яка мала на меті роз'єднати культурну частину громадянства з народним життям. Таке становище дуже пошкодило національно-громадському вихованню молодшого покоління. Обстати за це діло українські жінки вважають своєю найпершою повинністю»[6].

Цей текст написано у 1905 р. як частину статуту відділу організації «Союз рівноправності жінок» у Полтаві. Автори документа Олена Пчілка та Анна Дмитрієва.

Олена Пчілка уособлювала самостійних жінок сільськогосподарських країн. Вона розпоряджалася власним майном та часом і мала поміч удома і для дітей. Не була вона обмежена потребами державної служби і тому ясно висловлювала свої політичні погляди, бо не боялася, що втратить працю. Вона розгорнула широку літературну та громадську працю. Критичні погляди її брата, Михайла Драгоманова, на галичан, особливо на галицьких жінок, та згірдливий погляд на всякого роду фемінізм деякою мірою перешкодив Олені Пчілці повністю розвинути своє зацікавлення жіночими справами, але вона на зламі століть уже добре розуміла потребу організувати жінок і водночас звертала увагу росіянок на потреби інших народів імперії. А. Дмитрієва була правою рукою Олени Пчілки. Не маючи запальної вдачі

---

[5] Женский вестник.—1906.— Апр.— С. 106—108.
[6] Нова громада.—1906.—№ 1.— С. 2.

Олени Пчілки і її звички говорили правду у вічі, вона навіть краще надавалася до співпраці з різними жінками.

Ознаки співпраці між жінками різних національностей знаходимо на кожному кроці у праці «Союзу рівноправності жінок». Литовки та українки вживають ті самі фрази, висовуючи однакові домагання автономії та національних прав. Представниці місцевих відділів «Союзу» Києва, Полтави, Одеси, Харкова та менших міст говорять про ярмо русифікації. Вони всі твердять про потребу «визволення нашої батьківщини». Росіянки кажуть: «Ми рабині, тому що ми дочки безправної країни, і ми рабині, бо ми жінки в тій країні». Неросіянки потроюють цей хрест, додаючи до політичного та статевого рабства ще національний гніт.

Українська історіографія загалом замовчує усю цю активність українських жінок. Сама Олена Пчілка, яка звикла говорити до загального читача, почала писати про всю діяльність українських жінок у «Союзі» як одноразовий виступ: жінки написали маніфест. А насправді воно було багато більше. Та Олена Пчілка не одинока, що не бачила своєї власної праці. Сама організація «Союзу рівноправності жінок» не стала популярна в Росії. У змаганнях за політичні права рівноправність жінок пішла на другий план перед намаганням здобути загальні права. Деякі жінки імперії підносили свої домагання де лиш могли, подекуди навіть грозячи, що запровадять «домашній страйк». Та цього не сталося, більшість жінок залишилась осторонь від будь-якої громадської праці, а більшість чоловіків не бачила потреби окремого запевнення рівноправності жінок, якщо повні політичні права будуть встановлені у країні.

Найбільшою поразкою «Союзу рівноправності жінок» була опозиція ліберальних партій до діяльності жінок. Члени «Союзу» були переконані, що ліберальні партії — їхні природні союзники. Жінки пишалися тим, як вони швидко вивчили парламентарні правила проведення зборів та провадження праці. Вони вважали, що ліберальні партії приймуть їх із розкритими обіймами і схвалять те, що жінки так скоро зрозуміли потребу визнати права національних меншин. Та цього не сталося. Навпаки — чоловіки ліберальних партій вважали, що намагання жінок творити свої організації і виробляти програми для себе — це безглуздя, яке відволікає увагу громади від важливої боротьби за політичні права. Так само вони ставилися і до домагань прав національних меншин, вважаючи, що політичні права забезпечать права народів без того, щоб встановлювати будь-які закони з того приводу. Та коли мова заходила про основні права громадян, ділити громадян на росіян і неросіян не годилося, тож опозиційні партії вимагали голосу для усіх чоловіків. І сталося те саме, що у Сполучених Штатах Америки півстоліття раніше. Право голосу одержали чоловіки, а жінки, навіть з освітою і майном, не мали права голосу. Правда, право голосу чоловіків мало обмеження, але ці обмеження не були зумовлені тим, як у даній суспільності трактують жінок: обмеження впровадив царський уряд, намагаючись запевнити консервативну більшість голосів. Так, російські ліберали увійшли в союз з татарами, незважаючи на те, що татари відкрито виступили проти прав для жінок. Партія конституційних демократів, або кадетів, раз вона створилась, прийняла програму прав чоловіків, побоюючись, що питання порушення прав жінок здаватиметься занадто радикальним. Активні росіянки були обурені. Княжна Шахматова писала, що конституційні

Христя Алчевська. Фото початку XX ст.

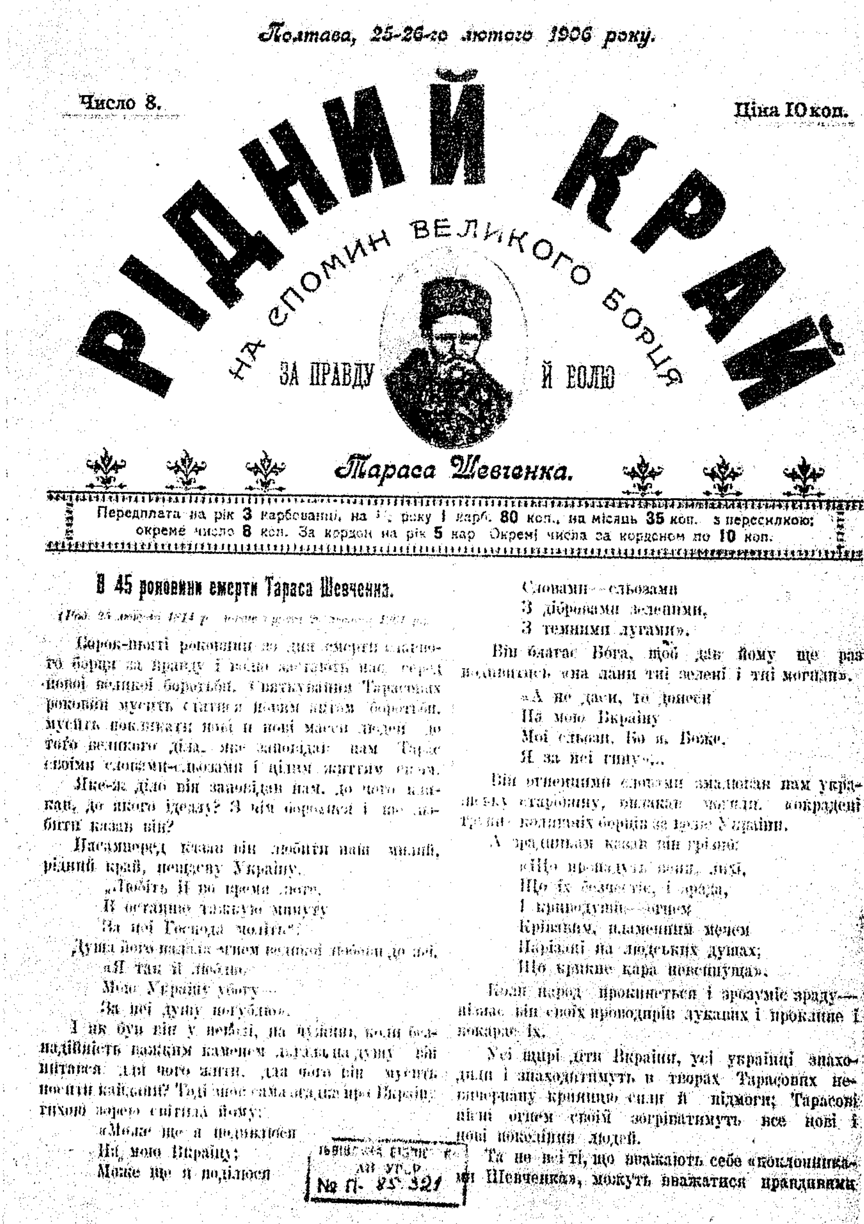

Полтава, 25-26-го лютого 1906 року.

Число 8. Ціна 10 коп.

РІДНИЙ КРАЙ

НА СПОМИН ВЕЛИКОГО БОРЦЯ ЗА ПРАВДУ Й ВОЛЮ Тараса Шевченка.

Передплата на рік 3 карбованці, на ½ року 1 карб. 80 коп., на місяць 35 коп. з пересилкою; окреме число 8 коп. За кордон на рік 5 кар. Окремі числа за кордоном по 10 коп.

В 45 роковини смерти Тараса Шевченка.

(Род. 25 лютого 1814 р. [illegible] 1861 р.)

Сорок-п'яті роковини зо дня смерти славного борця за правду і волю [illegible] нас серед нової великої боротьби. Святкування Тарасових роковин мусить стати[illegible] новим [illegible] боротьби, мусить покликати нові и нові маси людей до того великого діла, яке заповідав нам Тарас своїми словами-сльозами і цілим життям своїм.

Яке-ж діло він заповідав нам, до чого кликав, до якого ідеалу? З чім боротися і що любити казав він?

Насамперед казав він любити наш милий, рідний край, неньку Україну.

„Любіть її во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть“.

Душа його палала огнем великої любови до неї.

„Я так її люблю,
Мою Україну убогу —
За неї душу погублю“.

І як був він у неволі, на чужині, коли безнадійність важким каменем лягала на душу — він питався: для чого жити, для чого він мусить носити кайдани? Тоді мов сама згадка про Вкраїну тихою зорею світила йому:

„Може ще я подивлюся
На мою Вкраїну;
Може ще я поділюся

Словами — сльозами
З дібровами зеленими,
З темними лугами“.

Він благає Бога, щоб дав йому ще раз подивитись на лани тиї зелені і тиї могили.

„А не даси, то донеси
На мою Вкраїну
Мої сльози. Бо я, Боже,
Я за неї гину“...

Він огненними словами змалював нам українську старовину, [illegible] могили, покрадені труни колишніх борців за волю України.

А зрадникам казав він грізно:

„Що прокляті вони, люди,
Що їх безчестіє, і зрада,
І кривод[illegible] — огнем
Кріпким, пламенним мечем
Нарізані на людських душах;
Що кривде кара невсипуща“.

Коли народ прокинеться і зрозуміє зраду — пізнає він своїх проводирів лукавих і проклене і покарає їх.

Усі щирі діти Вкраїни, усі українці знаходили і знаходитимуть в творах Тарасових невичерпану криницю сили й підмоги; Тарасові вірші огнем своїм зогріватимуть все нові і нові покоління людей.

Та не всі ті, що вважають себе «поклонниками Шевченка», можуть вважатися правдивими

Титульна сторінка журналу «Рідний край», який видавала Олена Пчілка при співучасті жіноцтва Східної України. 1906 р.

демократи згідні дати право голосу «всем самоедам, всем чукчам, всем тунгусам и якутам, но не женщинам»[7]. Російські жінки кинулися організовувати феміністичну партію, та безрезультатно: охочих стати членами було мало. Жінки, активні в політиці, працювали жертвенно, роблячи все, що їм казали робити провідники політичних партій — звичайні повсякденні заняття, які потребували багато часу, а не приносили великої почесті.

Політична відлига та революційний реформізм у Російській імперії не потривав довго. Реакція почалася уже 1907 р. Російські жіночі товариства ледве існували; на всі українські почалася нагінка. Деякі представники російської інтелігенції, відкривши патріотизм, відкрили Білого Царя, доброго батька, який розцінював фемінізм як небезпечну західну іграшку. А українців так тиснули з усіх боків, що годі було зауважити статеву дискримінацію жінок.

Серед української інтелігенції не було дискусій на тему жіночого питання, яке, до речі, не зацікавило українців. Хоч як це боляче, але таки слід сказати, що серед української інтелігенції критика у власній громаді тих жінок, які провадили власну політику і висловлювали самостійну думку, була так само поширена, як серед будь-якої іншої національної групи. Олену Пчілку ця критика теж не оминула.

Російська інтелігенція і російські жінки вважали Олену Пчілку українською націоналісткою. Після поразки революції 1905 р. і після поразки жінок вона виступила із закликом до українських жінок творити власні організації. Хоч російські феміністки і визнавали право національних меншин на автономію, проте брак визнання феміністок і те, що російські партії не визнавали прав меншин, переконало Олену Пчілку в необхідності власної організації. Вона вважала, що лиш коли українці витворять свою організацію та матимуть організовану силу, вони зможуть користуватися здобутими правами. Олена Пчілка намагалася організувати українську громаду і, маючи це на меті, навіть видавала свій останній журнал «Рідний Край». У ньому вона розповідала про українське організоване життя в імперії і поза нею. Та організувати його так, як вона хотіла, їй не вдавалось. Серед молоді Олена Пчілка не мала великої популярності. Молоді вважали її обмеженою націоналісткою і покладали всі свої надії на зміни в імперії. Олена Пчілка ж покладала надії на власні сили і на співпрацю з Галичиною.

Олена Пчілка належала до тих українців, для яких річка Збруч, себто кордон між Російською і Австрійською імперіями до 1914 р., не існувала. Зв'язки між двома гілками українського народу наладнувались поволі. Вони були переплетені дискусіями і суперечками щодо мови, політики, того чи іншого вислову. Хоч галицька говірка та галицькі манери і дратували багатьох українців зі степів, були й такі, які вважали Галичину свого роду моделлю прав, що їх українці можуть осягти, якщо мають трохи свободи. (Наприклад, Олександр Кониський писав до галицького історика літератури Омеляна Огоновського ще в 1884 р. таке: «[...] Розмовляючи з вами, хоч на папері спочиваєш думками і серцем, бо знаєш, що там, за Збручем, горить наше

---

[7] ЦГИА России, ф. 516, ед. хр. 1, с. 50.

світло і віриш, що того святого променю не настужать нічні тверді і того огню не займе нічна каламутна вода, що ллє тверда цівка перевертнів...»[8].

Треба сказати, що для деяких консервативних галичан Росія творила ту обітовану землю, де можна було величати царя та вживати твердий знак у письмі. Жінки в мовних та політичних дискусіях участі не брали. Що більше, галицькі емігранти в Російській імперії великого впливу не мали, а на українську громаду взагалі не мали впливу. Не знаємо нічого про тих жінок, які переїхали з Галичини до Росії. Натомість багато знаємо про співпрацю жінок, які будували мости понад Збруч. Олена Пчілка в цій будові відіграла важливу роль.

У листі до О. Огоновського 29 березня 1889 р. Олена Пчілка пише: «...Скажу Вам найперше, що дармо таким сумним оком споглядаєте на той стан, у якому знаходиться руска мова у вас, інтелігентних русинів. Можу Вас переконати, що у вас діло стоїть навіть далеко ліпше, ніж у нас. Я не знаю, хто там у вас з якої дрібнішої народности походить, [...] тільки знаю те, що коли который з вас попадає в наше товариство [...] то нам усім так ніяково, попросту сказавши, так соромно стає, бо не потрафляємо так вільно орудувати руско-українською мовою, як ваш брат, видно, що у вас у тому обході у великім разі ця мова красивіша, ніж у нас. Далебі помічала, що инший із нас помовчує, власне, через те, що нишком обдумує, як би його перевести з российського на руску мову свою думку, та взагалі якби не сказати чого дуже незграбного [...] А ваш тим часом говорить собі та говорить — єсть що слухати з утіхою!»[9].

Що ж такого говорили українці в Галичині? Багато що з того, що приходило з Наддніпрянської України. Подорожі до Галичини в останніх десятиліттях століття значно пожвавішали. Цензура в Російській імперії заохотила українських авторів друкуватися у галицьких журналах і виданнях. Олена Пчілка дбала про те, щоб і жінки друкували свої твори. Пересилала не лише свої праці та вірші юної Лесі, а й твори Лесиних подруг і тих росіянок, які писали українською мовою: «Власне буду вас просити, щоб прийняли сі вірші до «Зорі» і щоб умістили їх у найближчому числі — для того, щоб авторка могла побачити свої вірші [друком]» (із листа Олени Пчілки до О. Огоновського)[10]. Сама Олена Пчілка слідом за М. Драгомановим подорожувала до Галичини. За нею їздили інші жінки.

Жінки в Україні намагалися творити жіночі громадські організації від сімдесятих років минулого століття у важливіших містах України. Та, як і в головних містах Російської імперії, ці організації не мали чітко окресленого національного обличчя. Піднесення національної свідомості не було головною ціллю жінок. Вони просто намагалися створити собі приємне середовище, в якому могли б зайнятись якоюсь корисною працею для своєї громади. Громада та також не мала яскраво вираженого обличчя. Проте, коли на кожному кроці жінки натрапляли на закиди «українофільства», вони самі почали замислюватися над тим, до якої громади справді належать. Консервативні організації, такі, як «Товариство допомоги слов'янам», не визнавали існування неросійських слов'ян у Російській імперії. У київ-

[8] Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2385, с. 15.
[9] Там же.— С. 63—64.
[10] Там же.— С. 63.

ському відділенні цієї організації знаходимо жінок найбільш консервативного типу. Важко звинуватити цю організацію у надмірних проявах діяльності. Час від часу це товариство отримувало допомогу грішми від уряду, щоб переслати ліки або одяг нововизволеним із турецького ярма слов'янам. Жодної діяльності, спрямованої на допомогу слов'янам у Києві чи навіть в Австрійській імперії, товариство не розвинуло. Ніхто справді не цікавився тим і в інщих консервативних організаціях. Комітети цього товариства збиралися у салонах, нікому не стояли на перешкоді та й нікому не допомагали.

У деяких містах України, як-от у немалому Катеринославі чи у значно менших Лубнах, натрапляємо на приклади активної співпраці між українками та єврейками. Значну кількість тих випадків знаходимо серед революційних організацій. Жінки допомагають у переховуванні людей та розповсюджуванні революційної літератури. Частина революційної літератури була надрукована в Галичині, й Охранка мала труднощі, шукаючи перекладачів, як ці поліцейські казали, з «галицьково нарєчія». Соціал-революціонери вважали жінку товаришем у боротьбі. І жінки, і чоловіки зрікалися особистого життя і жертвували собою для перемоги над царатом, його урядом. Історія цього жертвенного, кривавого та трагічного уступу української історії надто відома.

Соціал-демократи визнали, що становище жінки під сучасну пору капіталізму підрядне і що соціалізм повинен активно змагати до розкріпачення жінки. Вони навіть радо прийняли ідею Клари Цеткін у 1908 р. визнати один день у році — 8 березня — як Міжнародний день жінки. Про це не треба говорити, це знані речі. Соціал-демократи, одначе, вважали, що проблема другорядного становища жінки в суспільстві лежить у системі економіки і державної політики. Треба тільки змінити одну і другу, і жінка стане не лише вільна, а й рівна з чоловіком. Соціал-демократи говорили від імені жінок так само, як вони говорили від імені робітників і від імені неросійських народів імперії, не зважаючи на їхні погляди. Деякі жінки, як і деякі робітники, повірили, як, до речі, вірили соціал-демократи, що вони говорять від імені всього людства на підставах непохитної науки.

Творці ідеології XIX ст. вважали, що вони прорубають кордони окремих народів, подолають передсуди націй та створять умови всесвітнього братання. Так думали соціалісти, які боролися проти класового та економічного визиску. Тим керувалися ліберали, які боролися проти політичного гніту. Така ж була і мотивація феміністок, які в 1887 р. створили міжнародну організацію жінок.

Для народів, котрим національні права були природні і яким ніхто не стояв на перешкоді вживати рідну мову, ходити у свою церкву, писати свою власну історію, друкувати свою літературу, навіть одягати свій власний традиційний одяг, національні права не вважались чимсь суттєвим. Навпаки — англійці, французи, росіяни, навіть американці англосаксонського походження вважали, що змагання за народні права не варті величі прав людини. Часто представники великих держав не можуть збагнути, чому менші народи не беруть до уваги вселюдські ідеї — замість того, щоб займатися своїм, мовляв, вузьким націоналізмом. Українці-комуністи були зацікавлені лише комунізмом, аж поки не зіткнулися з великодержавним розумінням комунізму та націоналізму. Тоді-то для їхніх критиків вони стали націоналістами. Деякі комуністи націонал-комуністів не вважають комуністами,

і вони не входять в історію загального соціалізму. Те саме сталося з феміністками. Англійки не могли зрозуміти, чому угорки не вважають себе австрійками і в чому, власне, різниця між німками та австрійками, коли мова в них та сама.

Активісток недержавних народів дослідники часто звикли вважати тільки національними активістами, не розглядаючи до подробиць їхніх поглядів. Доля Олени Пчілки — приклад, як звужено дивляться на діяльність поодиноких осіб. Якщо б Олена Пчілка була англійкою чи росіянкою, її б сьогодні вважали речником жіночих прав. Та вона виступала на захист нації і жінок, і сьогодні вважаємо її літературною постаттю без особливого світоглядного обличчя.

Послухаймо, однак, слів самої Олени Пчілки, писаних 1908 р., коли міжнародний жіночий рух уже таки добре вкорінився і коли в Росії організувалось жіноцтво. Цитую з її статей у «Рідному Краю». «...З різних країв великої держави збереться жіноцтво радитись про поважні потреби жіночого життя. Будуть міркувати, як і чим у всіх пекучих питаннях крайового життя може допомогти жіноцтво, що за останній час так і рветься до громадського життя і громадської праці. Думаю, що на тім з'їзді виникне й національне питання про незадоволення потреби вільного розвитку різних народів, що складають нашу державу. Коли ми пригадаємо історію національного розвитку різних народів, ми побачимо, що жіноцтво в цьому рухові має велике значіння. Хто перший розвиває, виховує духовні сили, усі почуття дитини? Хто перший ворушить у дитині почуття і прихильність до рідного слова, як не мати? Вона ще над колискою перша бачить, як починає розгорятись Божа іскра в дитині, вона перша направляє її по шляху духовного розвитку»[11].

Та Олена Пчілка завважує різницю між жінками в Україні і жінками інших країв. Вона далі пише:

«Це все звичайно, можна сказати і про наше українське жіноцтво. Поки що не судила йому доля мати свою національну школу і відповідну освіту, таку щоб могла дати справедливе розуміння потреб свого народу. Скрізь по жіночих наших школах панує офіціальна освіта, що не дає ширших правдивих відомостей про життя українського народу.

Не вчаться наші доньки в школах ані своєї мови рідної, ні літератури, не вчаться правдивої історії свого народу. От через що нелегко виховуватись свідомим українським жінкам. Коли підіймається питання взагалі про поступовий рух, про громадську працю жінок — наше українське жіноцтво мусить зібрати всі свої сили, щоб заявити про всі свої громадські потреби й про потреби свого краю, народу, і намітить ті шляхи, як треба йти надалі у поступовому рухові українського життя». І ще пише Олена Пчілка того ж 1908 р.: «Але перше, ніж їхати українським жінкам на загальний всеросійський з'їзд, треба облічитись в своїх силах, обміркувати всі потреби свого краю, свого народу, і тоді вже там, у Петербургу, виявити усі ці потреби і поміркувати, як, ідучи поруч з жіноцтвом инших народів, [так же] здобувати краще життя для всіх і для України. Там же на з'їзді жінок усіх народів, держав наші українські жінки повинні рішучо заявити про всі ті пекучі потреби великого краю, численного народу»[12].

Перелічивши угруповання жінок в Україні, Олена Пчілка вирішує, що українські жінки надостатньо організовані. Вона закликає: «На нашу думку, краще всього окремим українським діячам взяти на себе працю і скликати

українську жіночу спілку, скликавши хоч би перед Великодними святами осібну нараду в більших городах України, для обміркування усієї справи. Про такі з'їзди могли б поклопотатись і наші «Просвіти». Ми сподіваємось, що в Україні є чимало свідомого жіноцтва, що відгукнеться щиро на такий заклик»[13].

Так писала Олена Пчілка наприкінці першого десятиріччя XX ст. Жіноцтво не відгукнулось. Та воно вже було організоване по той бік Збруча, де нагінка на українство не була така сильна, як у Російській імперії.

Marta BOHACHEVS'KA-KHOMIAK

WOMEN ORGANIZATIONS IN EASTERN UKRAINE AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY

Ukrainian women were noted for the most categoric denial of their feminism. They acknowledged deing feminists oply in the 30s in the wake of pressure sxerted on women organizations on the part of both right-wing and left-wing political parties in Halychyna. They understood feminism as a fight for human rigths for one hilf of the population. Women organizations in Eastern Ukraine hed a great to play in this process with such prominent activists as Khrystyna Alchevs'ka, Yevdokia Hohots'ka, Olena Dobrohaueva, Liudmyla Tarnovs'ka, Mariya Chykalenko, Mariya Kistyakovs'ka-Tymchenko, Mariya Stepanenko, Katria, Nalia and Marianna Lyssenkos, Liudmyla Staryts-Ka-Chernyakhivs'ka and others. Such ogranizations as «Women Society», «Fellowship for the Defence of Women», «Union of Women's Equality» were outstanding for their versatile work.

Володимир КОСИК

ФРАНЦІЯ І ПИТАННЯ САМОСТІЙНОСТІ УКРАЇНИ. 1917—1919 РОКИ

У XVIII і XIX ст. французькі політичні кола доволі часто цікавилися справою самостійності України, зокрема тоді, коли французька політика шукала союзників на європейському Сході, щоб протистояти ворожим їй потугам або втримати рівновагу сил у Європі. Так було також на початку XVIII та на початку XIX ст. Унаслідок того французька громадська опінія у той час симпатизувала Україні. Це прихильне ставлення до неї деяких політичних кіл і громадської опінії у Франції існувало певною мірою до другої половини XIX ст. Але ситуація почала зовсім мінятися після війни з Пруссією (1870—1871), зокрема в 1875—1880 рр. Французи відчували потребу мати союзників на Сході Європи проти Німеччини. Так у Франції виникло прихильне ставлення до Росії.

Коли у вересні 1887 р., бажаючи примусити царя знизити митні тарифи, німецький канцлер Бісмарк наказав перекрити йому доступ до біржі Берліна, російський уряд звернувся до французів. Російсько-французьке зближення почалося переговорами між царським Міністерством фінансів і французькими банкірами[1]. Проросійські настрої у Франції настільки поширилися, що А. Леруа-Больє писав: «Французькі демократи ставляться покняжому до самодержавства... Вони стали русофілами в більшій мірі, ніж були полонофілами... Широкий люд далі виробляє собі уявну ідею про Росію, вихваляє усе, що російське, настільки, наскільки колись це ганьбив, залишаючись при тому майже так само нетямущим у своєму сьогоднішньому захопленні, як у попередній погорді»[2].

Причиною такого захоплення були, очевидно, не надії мати союзника на Сході (головна політична російсько-французька угода була підписана щойно в 1891—1892 рр.), а гроші. Згідно з домовленням, Росія мала випустити на паризькій біржі, починаючи від грудня 1888 р., перші три позики облігаціями на суму близько двох мільярдів франків. Але ці облігації мали купити мільйони французів. А у вільній ринковій економіці поз— це справа довір'я. Щоб люди купували на біржі цінні папери чужої держави, вони мусять мати до неї повне довір'я.

---

[1] Пор.: Kosyk W. La politique de la France a l'égard de l'Ukraine, mars 1917-février 1918 / Publ. de la Sorbonne.— Paris, 1981.— P. 42.

[2] Leroy-Beaulieu A. La France, la Russie at l'Europe.— Paris, 1888.— P. 90.

Тому треба було писати похвальні статті про Росію, її лад, культуру, політичну й економічну ситуацію. Російський уряд щороку витрачав величезні гроші, підкуповував часописи і журналістів, аби лише підтримати довір'я до Росії та мати змогу далі випускати позики на паризькій біржі, і так аж до вибуху першої світової війни[3]. Отже, у Франції було створено міф про «святу Росію», який витіснив симпатії до поневолених народів Російської імперії (цей міф згодом поширився з Франції на інші держави). А Росія продала в 1888—1914 рр. на паризькій біржі облігацій на суму понад 11,5 мільярда франків (за французькими даними, 15—18 мільярдів)[4].

Все ж таки після балканської війни 1912—1913 рр. у Франції спостерігається свого роду відродження зацікавлення національним питанням. Французькі інтелектуали (П'єр Боден, Поль Пенлеве, Едуард Еріо, Шарль Сеньобос та ін.), згуртовані довкола Об'єднання національності, намагалися витворити прихильне ставлення французів до поневолених національностей Австро-Угорщини, Росії та інших імперій.

Але перша конференція Об'єднання національностей мала відбутися у Парижі щойно в червні 1915 р., тобто вже під час війни. На конференції прийнято Декларацію прав національностей, яка, очевидно, стосувалася також українців[5]. Однак війна не сприяла реалізації постулатів Декларації, зокрема стосовно національностей Російської імперії. Війна вимагала від держав Антанти не лише точного виконання умов укладених раніше угод, а й посилення згуртованості та могутності Антанти і кожного її члена.

За таких умов ідею відокремлення України від Росії уважали несумісною з інтересами Антанти. Російська влада, зі свого боку, була свідома, що її сила великою мірою залежала від багатств України. Частка України в загальному виробництві імперії була велика: від 30 до 78 відсотків, залежно від продуктів[6]. Крім того, противники ідеї самостійності України вже раніше посилили пропаганду, раз у раз повторюючи твердження, що українську проблему створила Німеччина, щоб ослабити Росію. Унаслідок російської шовіністичної пропаганди під Росією у Франції розуміли цілу імперію. Тому змагання за самостійність України кваліфікувалося як небезпечний сепаратизм.

У Швейцарії група українських емігрантів, у тому числі члени «Союзу визволення України», готувала різні публікації французькою мовою, які інформували світ про історію України і змагання українського народу за самостійність. У серпні 1915 р. французький уряд ці публікації на території Франції заборонив і висловив думку, що в цей час узагалі небажано, щоб українське питання порушувати у пресі[7]. Це неприхильне рішення залишилося у силі до революції 1917 р.

Упадок російської імперської влади в березні 1917 р. і демократизація центральної влади, створеної після революції, уможливили волевиявлення

---

[3] Розенталь Е. М. Дипломатическая история русско-французского союза в начале XX века.— М., 1960.— С. 37—46, 97—100.

[4] Kosyk W. La politique de la France...— P. 43.

[5] Пор.: L'Est Européen (Paris).—1975.—№ 14 (mai-juin).— P. 14.

[6] Напередодні війни, в 1913 р., частка України у продукції імперії була така: 78,2 % вугілля, 69,5 % заліза, 68,6% чавуну, 57,1% сталі, 82,2% цукру, 55% сільськогосподарських машин, 41,3% збіжжя. Див.: Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 5.— С. 10; Розвиток народного господарства Української РСР.— К., 1967.— Т. 1.— С. 40—41.

[7] Archives Ministére des Appaires étrangéres (далі — AMAE). Guerre 1914—1918, vol. 693, Russie, Ukraine, f. 16.

народів імперії і появу відцентрових національних сил неросійських народів. Ці сили скоріше чи пізніше викристалізувалися у визвольні рухи. Створився, отже, широкий рух за реалізацію права кожного народу на вільне й самостійне життя, рух за самовизначення у розумінні права вільно розпоряджатися своєю долею.

Український національний рух пожвавився відразу після падіння царату. Вже 17 березня (за новим стилем), тобто через п'ять днів після повалення царату, українці створили Українську Центральну Раду, тимчасовий парламент із соціалістичною більшістю. Під її керівництвом життя стало прискореним темпом організовуватися, у країні запанували лад і порядок, почалося державне будівництво. У Росії революція викликала хаос і посилила дезорганізацію господарського і політичного життя.

Не зважаючи на спротив центральної влади — російського Тимчасового уряду, Центральна Рада 23 червня 1917 р. проголосила автономію України, а через декілька днів сформувала уряд — Генеральний Секретаріат, до складу якого ввійшли здебільшого соціал-демократи і соціалісти-революціонери.

Розвиток подій в Україні не міг не привернути уваги французького уряду. Париж почав ставити собі питання, чи треба йому заохочувати (навіть посередньо) «сепарастичні тенденції» українців. Одна зі службових записок Ке д'Орсе, тобто Міністерства закордонних справ, з початку травня 1917 р. інформувала урядовців, що французи повинні відтепер бути «в цьому плані дуже ліберальні»[8].

Автономію України, яку внаслідок ряду обставин Петроград визнав 16 липня, французька преса інтерпретувала по-різному. Одні газети коментували подію прихильно, інші нейтрально, а ще інші поставилися до неї ворожо. Неприхильні коментарі твердили, що Україна — це німецька інтрига, створена для того, щоб послабити Росію і шахувати майбутню Польщу. Як висловилася паризька газета «Ле Тан» 18 липня, байдуже, чи українські аспірації виправдані, легітимні, бо «нас цікавить передусім те, який ужиток робитиме ворог з тієї тези, хоч би якою легітимною вона була».

У цій атмосфері недовір'я до українського самостійницького руху противники українців мали всі можливості поширювати про нього більше чи менше фантастичні інформації. Французький уряд не мав достовірної інформаці, яка б дала йому змогу зайняти певне становище. Перше серйозне повідомлення, що його написав дипломатичний агент Жан Пелісіє, який три тижні був у Києві (від 16 серпня до 6 вересня 1917 р.), прийшло до Парижа щойно 19 листопада, тобто тоді, коли політична ситуація в Росії й Україні цілком змінилася.

У Петрограді до влади вночі з 6 на 7 листопада прийшов Ленін. Того ж дня Український військовий з'їзд поставив вимогу Центральній Раді, щоб вона проголосила Українську Народну Республіку. Тиждень пізніше внаслідок конфронтації трьох військових сил, які стояли тоді в Києві, тобто частин російських більшовиків, відділів російського Тимчасового уряду і частин української армії, переможцями 15 листопада вийшли українці. Перебравши всю військову владу на території України, вони змогли наступного дня повідомити воюючі сторони, що Центральна Рада повністю перебрала

---

[8] AMAE, vol. 693, f. 58; Kosyk W. La politique de la France...— P. 65—66.

всю владу в свої руки. Від того часу український уряд діяв цілком самостійно[9].

20 листопада було проголошено створення Української Народної Республіки. Оскільки Антанта ставилася ворожо до т. зв. «розчленування Росії», то 3-й Універсал ще говорив про певну федерацію з Росією, щоб не позбутися симпатій Антанти. Однак секретар міжнародних справ О. Шульгин у своїй депеші до урядів Антанти, переданій послам у Петрограді 12 грудня (в Парижі отримали 15 грудня), виразно зазначив: немає ніякого центрального уряду, тому Генеральний Секретаріат України «оформився у повний і незалежний уряд»[10]. Йшлося про те, що український уряд постановив узяти участь у формі обсерватора у Брест-Литовському в переговорах, що їх вела совєтська Росія з Німеччиною і Австрією.

Ініціатива уряду Леніна щодо таких переговорів радикально змінила ситуацію на Сході Європи. Увійшовши в контакт з німцями наприкінці листопада, уряд Совєтської Росії 15 грудня підписав перемир'я[11]. Український уряд не хотів допустити, щоб росіяни вели переговори від імені України. А Франції залежало на тому, щоб втримати за всяку ціну східний фронт, не дати німцям можливості перекинути свої дивізії на західний фронт. Але східний фронт уже був вельми послаблений революцією, і тому не вдався липневий наступ, розпочатий на домагання французів.

Спроби поліпшити ситуацію, зроблені влітку і восени для реорганізації армії, не вдалися. Більшовицька агітація дедалі більше розкладала російських солдатів. Крім того, антантські й російські військові частини не були готові цілком зробити ставку на українізовані частини російської армії[12], підпорядковані українському урядові, ані на українську національну армію, яка могла мати від 500 тисяч до одного мільйона вояків[13].

Коли в Петрограді владу захопив Ленін, представники Франції на південно-західному фронті й у Києві, втративши зв'язок із Петроградом, мусили зв'язатися з французькою місією у Румунії, в Яссах[14]. Представники Франції в Яссах були переконані: щоб забезпечити тил румунського фронту і мати можливість відступати в разі німецького наступу, з одного боку, та щоб мати змогу забезпечити постачання війська, з другого боку, треба опертися на Україну. Вони вдавали, що треба було переговорювати з українським урядом, дотримуючись при тому інструкцій Парижа, які говорили, що не слід втручатися у внутрішні справи Росії[15]. Таким чином, французька політика на Сході остаточно заплуталася у суперечностях.

Французькі й антантські офіцери увійшли в контакт з українською владою. Починаючи від 27 листопада, французькі станиці в Петрограді та Яссах намагалися переконати свій уряд у тому, що в Росії немає центрального уряду, який був би визнаний складовими частинами імперії,

---

[9] AMAE, vol. 694, f. 4—26; K o s y k W. La politique de la France...— P. 103—108.
[10] AMAE, 624, vol. 2, f. 240.
[11] K o s y k W. La politique de la France...— P. 130—133, 208.
[12] I b i d.— P. 111.
[13] Archives du Ministére de la Guerre (далі — AMG), 6 № 217. Rapport du gén. Berthelot, N 24, p. 9; AMAE, vol. 694, f. 164.
[14] AMAE, op. vit. f. 148.
[15] I b i d.— F. 153, 155, 157, 158, 161, 163.

треба спиратися на фактично існуючу владу, а саме на владу українців, козаків і т. д., та змагати до створення «Південного блоку»[16], щоб організувати здорові елементи, котрі були б здатні ставити опір більшовизмові, втримати фронт і створити ядро для майбутньої відбудови розбитої імперії.

Париж дозволив своїм представникам увійти в контакт з національними урядами. Але він не мав якоїсь загальної концепції щодо цієї справи. Треба визнати, що антантські представники в Росії та Україні переважно були пов'язані з російськими колами, які впливали на них у сенсі «единой неделимой России». Французький уряд отримав чимало телеграм з пересторогами, щоб не підтримувати «сепаратизм» і «ставитися з великою обережністю до питання незалежности України», а «пропагувати скорше широку автономію»[17]. Такі телеграми лише поглиблювали нерішучість і вичікування французького уряду.

Врешті Париж повідомив, що він згідний фінансувати організування польської й української армій і попросив свого посла в Петрограді приготувати загальну програму цієї діяльності і точний план, включно з коштами[18]. Але ситуація в Україні постійно погіршувалась, з одного боку, через присутність червоної гвардії і тисяч російських солдатів, які покинули фронт після проголошення перемир'я, а, з другого боку, внаслідок більшовицької агітації з допомогою гасел «негайний мир» і «земля селянам»[19].

Приїхавши знову до Києва, Жан Пелісіє встиг поінформувати Ноленса — французького посла в Петрограді, що в питанні України справа, мабуть, уже пропаща[20]. Зволікання Антанти і брак рішучої, точної політики щодо неросійських національностей дали свої наслідки. «Крах уже поширився з Півночі на Південь»,— писав у своєму донесенні генерал Бертельо, шеф військової місії Франції в Яссах[21].

9 грудня український уряд повідомив, що він існує як незалежний уряд і посередньо просив, щоб Франція його визнала[22]. У відповідь міністр закордонних справ Франції С. Пішон телеграфічно повідомив французького амбасадора у Петрограді, що французам залежить на тому, щоб створити один національний блок на Півдні Росії, який би протистояв комуністам, та що все, що можна зробити в цьому напрямі в Україні, «має повну підтримку французького уряду»[23].

Вибори до Установчих зборів, які тільки що відбулися, потвердили, що український народ підтримував Українську державу. Українські партії отримали разом 3900000 голосів, тобто 77% голосуючих (а більшовики отримали лише 754000 голосів, тобто 10% голосуючих)[24]. Реалізм уряду Леніна диктував йому потребу визнати самостійність України, але він, цей уряд, уважав визнати самостійність України зовсім не означає, що Росія повинна

---

[16] AMAE, vol. 694, f. 165, 175.
[17] Ibid.— F. 245—246.
[18] Ibid.— F. 203.
[19] Kozyk W. La politique de la France...— P. 154—158, 166—169.
[20] Pelissier J. Journal.— S. 151 (щоденник не був опублікований).
[21] AMG, 6 N 217, Rapport n 25, p. 2.
[22] AMAE, vol. 694, f. 240.
[23] Ibid.— F. 248.
[24] Kosyk W. La politique de la France...— P. 159. Треба підкреслити, що в Росії, у районах Центру, більшовики отримали від 40% до 44% голосів, а в деяких районах від 44% до 56% голосів.

зректися України і її багатства, спроб оволодіти ними з допомогою місцевих комуністів.

І справді, більшовики готувалися до повстання у Києві, маючи на меті захопити владу. Але їх випередили українці. Більшовицькі частини були роззброєні не лише в Києві, а й у провінціях. 16 грудня 1917 р. уряд Совєтської Росії офіційно визнав Українську Республіку і її право відокремитися від Росії. Але російський уряд в цій же телеграмі висловив ультиматум українському урядові, в якому вимагав, щоб він: перестав перемішувати і відкликати українські частини з фронту, наказав припинити роззброєння совєтських частин в Україні й дозволив совєтським частинам пересуватися через Україну на Дон, Урал і т. д. Ультиматум говорив, що коли український уряд не погодиться на вимоги Росії до 48 годин, російський уряд уважатиме, що він є у стані війни з Радою[25]. Українці відкинули ультиматум. 20 грудня розпочалася агресія Совєтської Росії проти України.

У цей час відбувався у Києві І-й з'їзд Совєтів України, скликаний більшовиками. Переважна більшість делегатів висловилася за Українську Центральну Раду. Тоді маленька групка більшовиків, опинившись у меншості, утекла з Києва до Харкова, який уже був у руках совєтської армії. У Харкові тоді відбувалася конференція совєтських делегатів Донбасу. Коли до Харкова прибула групка з Києва, більшовики перейменували цю конференцію на 1-й з'їзд Совєтів України — на противагу справжньому з'їзду в Києві. Цей т. зв. «з'їзд» проголосив Україну «Радянською Республікою», тісно пов'язаною з Совєтською Росією. 25 грудня був створений совєтський уряд України[26], в якому знайшлися два чи три українці. Інші його члени були росіянами. Обман був довершений. Дальша совєтська інвазія України вже могла відбуватися у формі «братньої допомоги» російського народу совєтському урядові України[27].

Тим часом 18 грудня французький генерал Табуї нав'язав фактичні взаємини з українським урядом[28], а генерали Нуленс і Бертельо' наполягали, щоб Франція визнала цей уряд та призначила при ньому свого представника з титулом комісара[29].

23 грудня у Парижі в цій справі відбулася окрема конференція членів британського і французького урядів, на якій було вирішено поки що не визнавати українського уряду. Але Париж уважав за потрібне повідомити українців, що «Франція, дотримуючись права національностей рядити самим собою, потужно підтримає український рух і подасть йому таку матеріальну і моральну допомогу, якої він буде потребувати»[30]. На цій конференції була

---

[25] В. І. Ленін про Україну. Частина II: 1917—1922.— К., 1969.— С. 38—39.

[26] Д а п ч и н с ь к и й Г. Перший період радянської влади на Україні // Літопис Революції.—1928.— Т. 1.— С. 171; С т а х і в М. Совєтська влада в Україні.— Детройт, 1955.— С. 17.

[27] С т а х і в М. Совєтська влада в Україні; Історія Української РСР.— Т. 5.— С. 197; С а х н ю к І. Досягнення трудящих Харківщини в будівництві соціалізму і комунізму // Український історичний журнал.—1978.—№ 2.— С. 42; Х м і л ь І. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад.— К., 1977.— С. 82, 114.

[28] K o s y k W. La politique de la France... P. 174—175.

[29] AMAE, vol. 694, f. 282—283, 333—334, 307, 322, 326, 248, vol. 695, f. 5, 18, 28.

[30] I b i d.— Vol. 1000, Opérations militaires, Conférences, vol. XIII, Procès-verbal de la Conférence, f. 34.

прийнята таємна конвенція про розподіл зон впливів на Сході. Україна, Бессарабія і Крим увійшли до французької зони[31].

Через три дні опісля Париж нарешті зважився визнати український уряд де-факто та іменувати генерала Табуї «комісаром Французької Республіки в Україні»[32]. 3 січня 1918 р. генерал Табуї поінформував листом український уряд про його номінацію, а 4 січня вручив йому номінаційний лист на офіційному прийнятті[33]. 9 січня 1918 р. Париж повідомив телеграфом уряди союзників, що «французький уряд визнав самостійність Фінляндії і України»[34] та запропонував, щоб і вони зробили те саме[35].

Однак, як підкреслив генерал Бертельо, «було вже запізно, щоб мати всю користь з визнання»[36]. Загальна ситуація значно погіршилась, і совєтська інвазія далі загрожувала існуванню Української Республіки. Щоб не допустити до того, аби Петроград міг вести переговори також від її імені, Україна мусила вислати свою делегацію до Бреста-Литовського. Український уряд, крім того, плекав надію, що, може, з цього боку вдасться врятувати існування Української держави. Але німці й австрійці поставили українській делегації передумову: вони вестимуть з нею переговори, якщо її перед тим визнає делегація Совєтської Росії[37]. Л. Троцький, голова цієї делегації, визнав українську делегацію як делегацію незалежної держави 10 січня 1918 р. Через два дні українську делегацію визнали центральні держави[38].

У середині січня генерал Табуї зайняв щодо українців жорстку позицію. Він узалежнив допомогу Франції від тяжких умов і вимагав права творити на території України польські й російські військові частини. Український уряд був проти. Констатуючи, що генералові бракує дипломатичного хисту, посол Ноленс запропонував міністрові закордонних справ передати справи Франції у Києві цивільним урядовцям, «людям із вмінням і спритністю, котрих потребують обставини»[39].

Українці вислали окрему місію до Ясс, сподіваючись домовитись з місіями Антанти, які там перебували[40]. Невдача цих переговорів та загальний наступ совєтських військ на Київ остаточно штовхнули український уряд в обійми німців і австрійців.

Унаслідок успішного наступу червоних військ в Україні Совєтська Росія змінила свою позицію у Бресті-Литовському. Вона почала вимагати усунення української делегації, заявляючи, що Україну репрезентують делегати уряду з Харкова, які входять до складу російської делегації[41].

---

[31] AMAE, vol. 1000, f. 37.
[32] I b i d.— Vol. 695, f. 44, 46, 49, 87.
[33] K o s y k W. La politique de la France...— P. 199—200, 203—205.
[34] AMAE, vol. 695, f. 204.
[35] I b i d.— F. 161—162, 206.
[36] AMG, 6 N 217, Rapport № 26.
[37] L'Allemagne et les problémes de la paix pendant la premiére guerre mondiale.— Paris, 1976.— Vol. 111.— P. 147; Ereignisse in der Ukraine, 1914—1922.— Philadelphie, 1967.— Vol. 11.— P. 5.
[38] AMAE, vol. 758, Russie, Missions francaises, f. 210; Archives nationales, 94 AP 204; L'Allemagne et les problémes...— P. 230—233; Ereignisse in der Ukraine...— P. 64—70.
[39] AMAE, vol. 695, f. 162—293, 299, 271.
[40] I b i d.— F. 283—293.
[41] Ereignisse in der Ukraine...— P. 25—27.

Водночас у Франції частина публічної опінії, а також такі політики, як Альбер Тома, та військовики, як лейтенант Лянглуа, які були неприхильно настроєні до України, почали гостро виступати проти української політики французького уряду[42]. Формальне проголошення незалежності 22 січня 1918 р. викликало посилення активності груп опору, так що в Києві деякі прихильники Франції задумали провести державний переворот, маючи на меті перешкодити введенню у дію незалежності[43]. На початку лютого, коли Троцький заявляв у Бресті, що Рада вже не контролює України, французькі представники в Києві зірвали з українцями, і генерал Бертельо написав до Парижа, що він більше не бачить ніякої користі з того, щоб Антанта підтримувала український уряд[44].

На початку лютого совєтські війська були вже близько від української столиці. 9 лютого, коли французьке Міністерство закордонних справ визнало невдачу французької місії в Україні[45], українська делегація в Бресті підписувала мирну угоду, а через кілька годин після того Київ впав у руки совєтської армії. Однак 23 лютого французька місія мусила покинути Україну з двох причин: по-перше, до неї вороже поставилася совєтська влада, а по-друге, до Києва наближалася німецька армія, яка 18 лютого розпочала загальний наступ на всьому східному фронті. З від'їздом французької місії з України закінчився найважливіший період франко-українських взаємин під час першої світової війни.

Причини невдачі французької політики в Україні під час цього періоду, зокрема, такі: а) брак точної інформації про справжню ситуацію та про середники, з допомогою яких можна б було якнайкраще діяти на користь інтересів Франції і Антанти; б) постійний тиск з боку впливових кіл, прихильних до Росії і Польщі; в) відсутність виразної і послідовної політики Антанти щодо України. Лондон, який також був визнав де-факто український уряд, скоро відійшов від спільної політики, а США просто відмовилися йти за Францією і брати участь у фінансуванні політики, яку вона провадила[46].

Союзники з усією очевидністю недооцінили вплив совєтської агресії проти України на перебіг переговорів у Бресті. Крім того, мирна угода України та потреба німецької допомоги, щоб прогнати совєтські війська з території України, були використані проти неї та українського національного руху: розпачливий крок українського уряду, що мав на меті врятувати незалежність України, ворожі Україні кола подавали як зраду Антанти.

Проте висловлені проти України закиди були цілком невідповідні негативним наслідком для Антанти сепаратного миру України, бо Україна не лише не доставила ворогові обіцяну кількість зерна, але, що найважливіше — німці зовсім не мали змоги перекинути війська зі східного фронту на захід-

---

[42] Archives Nationales, 94 AP 204; 94 AP 182; AMAE, vol. 696, f. 38.
[43] Kosyk W. La politique de la France...— P. 245.
[44] AMAE, vol. 696, f. 128—129.
[45] Archives Nationales, 94 AP 201.
[46] Kosyk W. La politique de la France...— P. 238—241.

ний. Навпаки, вони мусили тримати в Україні, яку сколихнули протинімецькі заворушення, армію у числі 750 тисяч солдатів[47].

Через тиждень після підписання Брестського миру французький уряд прийняв тезу невизнання. Взаємини між Францією і Україною були перервані аж до 1919 р.

У той час, допомігши українцям прогнати більшовиків, німці покинули свою роль союзників і почали поводитися, як окупанти. Вони вирішили прискорити повалення Центральної Ради та підтримати встановлення монархічної влади з гетьманом на чолі. Внаслідок державного перевороту 28 квітня (німецькі солдати ввірвалися до зали засідань Центральної Ради, арештували двох міністрів і вчинили обшук присутніх та приміщень)*, Центральну Раду було розпущено, а на місце республіканського режиму було наступного дня встановлено режим монархічний. Генерал Павло Скоропадський, обраний 29 квітня на хліборобському конгресі гетьманом, невдовзі утворив новий уряд. Але новий уряд також не мав сили поправити ситуацію з доставкою продуктів для Німеччини згідно з мирною угодою.

Деякі відповідальні німецькі особи тоді встановили контакт із російськими монархістами й кадетами, які перебували в Києві. Вони цілком допускали можливість відновлення єдності Росії (тобто імперії), починаючи від України, з допомогою інтервенції проти більшовиків[48].

Цікава річ: німці нічого не робили, щоб прискорити формування української національної армії. Перша мобілізація рекрутів відбулася щойно 15 листопада 1918 р.[49] Зате вони почали допомагати організовувати армію добровольців із донських козаків і росіян-антикомуністів. Генерали Краснов і Алексеєв мали доволі скоро напоготові армію від 70 тисяч до 100 тисяч вояків.[50]

Отже, якраз за Скоропадського і під доброзичливим оком окупаційних властей створився сильний осередок прихильників «російської єдності» і Добрармії в Україні, куди з Росії повтікали численні російські офіцери та чиновники, приналежні до імущих верств, затяті прихильники царського режиму. Вони створили потужну групу опору в Києві і в Одесі, біля союзників.

У вересні 1918 р. вже було очевидно, що центральні держави програли війну. Військові сили союзників під проводом генерала Франше-д'Еспере наблизилися до України з боку Дарданеллів, Балкан і району Дунаю[51]. Уже в жовтні уряд Скоропадського намагався нав'язати контакт із представниками Франції в Яссах[52]. Російські антикомуністи вдалися до таких самих заходів. Їхні керівники, у тому числі й П. Мілюков, колишній міністр закордонних справ, з'їхалися на конференцію в Ясси, осідок союзників. Кон-

---

[47] K o s y k W. La politique de la France...— P. 272—274. Україна мала доставити один мільйон тонн збіжжя до 1 липня 1918 р. Насправді вона доставила до 31 липня лише 6,5 відсотка обіцяної кількості зерна. (пор.: B o r o w s k y P. Deutsche Ukrainepolitik, 1918.— Hamburg, 1970.— P. 190). Щодо окупаційної армії,— то вона складалася з 500 тисяч німецьких вояків і 250 тисяч австрійських вояків (див.: т а м ж е.— С. 67).

* Німці готували зміну уряду, а потім переворот приблизно від 20 квітня.

[48] B o r o w s k y P. Deutsche Ukrainepolitik...— P. 130—135; AMAE, vol. 699, f. 134, 209.

[49] B o r o w s k y P. Deutsche Ukrainepolitik...— P. 141.

[50] I b i d.— P. 145. На початку липня 1918 р. німецька допомога росіянам у формі доставки зброї становила 15 мільйонів марок.

[51] Пор.: G a r r e a u R. Les fruits de la victoire de l'Orient // L'Est Européen (Paris).—1969.— № 80 (janv).

[52] Д о р о ш е н к о Д. Історія України.— Ужгород, 1930.— Т. 2.— С. 407—411.

ференція звернулася до західних сил із проханням розпочати інтервенцію для підтримання ладу і порядку та допомогти тим самим об'єднанню Росії[53].

Інтервенція проти більшовиків, про яку була мова практично від початку 1918 р., стала очевидною з наближенням перемоги Антанти над центральними державами[54]. Але це рішення було тісно пов'язане з ідеєю відновлення демократичної влади в «усій Росії», яка мала бути перетворена у федерацію[55]. На думку французького міністра закордонних справ С. Пішона, не могло бути мови про розчленування російського союзника. А тому що, знову ж таки на його думку, український національний рух, як виглядає, не має коріння у народі, тож не було причини відділяти Україну від Росії[56].

Мета інтервенції на Півдні України стала виразніша після перемоги союзників. Йшлося про те, щоб усунути німецьке проникнення, тримати порядок під час відходу німецьких окупаційних військ і знищити більшовизм[57]. Було вирішено допомагати всім прихильним до Антанти угрупованням[58], отже, логічно, також і українцям, які належали до французької зони впливу. Але ця можливість стала проблематичною з моментом, коли делегація генерала Бертельо в середині листопада підписала домовлення з представниками генерала Денікіна, яке передбачало десант 12 союзних дивізій на північному березі Чорного моря та окупацію головних міст України, у тому числі Миколаєва, Одеси, Києва, Харкова[59]. Договір підкреслював, що обидві сторони будуть спільно боротися за об'єднання Росії.

Під впливом французьких представників гетьман Скоропадський вирішив достосуватися до політики Антанти[60]. Він проголосив федерацію України з Росією, усунув міністрів, яких уважали «германофілами», і створив уряд, до якого входила більшість росіян, котрі були противниками незалежності України.

Але того самого дня, 14 листопада, створивши опозиційний республіканський уряд, Директорія розпочала повстання. Скоропадський міг спиратися лише на німецькі війська і російські офіцерські з'єднання. Українські частини одні за одними переходили на бік повстанців під командуванням члена Директорії Симона Петлюри. Скоропадський попросив військової допомоги у французів, але один із представників Франції, Еміль Енно, який щойно прибув до Одеси, відповів, що згідно з умовами перемир'я за порядок відповідає німецька армія і їй належиться придушити повстання[61].

---

[53] Reshetar J. The Ukrainian Revolution.— Princeton, 1952.— P. 237—238.

[54] Див. лист Клемансо до головнокомандувача військ Антанти на Сході від 27 жовтня 1918 р.; Гражданская война на Украине, 1818—1920.— К., 1967.— Т. 1 (2).— С. 12—17.

[55] Там же.— С. 10—12.

[56] Лист С. Пішона до Маклакова див.:Maklakov V. A. Archives /The Hoover Institution.— Staford, [S. a.] — Ser. B., 1/ 6, II/ 11. Пор.: Brinley G. Allied Policy and French Intervention in the Ukraine // The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution / Ed. T. Hunczak.— Harvard, 1977.— P. 329.

[57] Brinley G. Allied Police...— P. 331.

[58] Ibid.— P. 329—330.

[59] Ibid.— P. 332; Деникин А. И. Очерки русской смуты.— Т. 4.— С. 38; Papers relating to the Foreign Relations of the United States.— Washington, 1943.— Vb. II.— P. 699—700.

[60] Дорошенко Д. Історія України.— С. 410; Politisches Archiv des Auswörtigen Amtes, Bonn, Ukraine, 1, vol. 27 (лист Берхена від 11.XI); пор.: Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik...— P. 283.

[61] Politisches Archiv...— Vol. 28; Worowsky P. Deutsche Ukrainepolitik...— P. 284.

Однак німці воліли проголосити нейтралітет. Договір у цьому сенсі був підписаний між німецькою армією і Директорією 28 листопада[62]. 14 грудня переможений гетьман Скоропадський був примушений зректися влади. Українська Народна Республіка була відновлена.

Саме в цій неясній ситуації починається новий період франко-українських взаємин, період інтервенції і Мирної конференції, про який тут коротко згадаємо.

17 грудня французькі війська висадилися в Одесі. В місті точилися бої між українським військом, яке мало у своїх руках місто, і російськими білогвардійськими частинами, котрі, довідавшись про інтервенцію, почали організовуватися. Не бажаючи мати конфлікт із французькими і союзними військами, українці вийшли з Одеси, але оточили місто, щоб не допустити до поширення російської влади поза нього. Це було потрібно також тому, що французька військова влада призначила губернатором міста росіянина, кандидата Денікіна[63].

Отже, інтервенція дала змогу білогвардійцям не зважати на суверенність України. Висадка союзницьких військ в Одесі та інших місцевостях над Чорним морем, як також російські претензії щодо України, безпосередньо спричинилися до погіршення політичної ситуації у Києві. Крім того, частина українських військ мусила бути затримана на Півдні країни якраз у час, коли совєтська Росія розпочала другу інвазію проти України.

Тоді, коли союзники надавали необмежену підтримку білим росіянам і коли франко-українські переговори в Одесі та Бірзулі не посувалися ні на крок вперед, Київ упав у руки совєтської армії 2 лютого 1919 р. Це була тяжка політична і психологічна поразка, яка дуже негативно вплинула на дальший розвиток ситуації в Україні.

Під час франко-українських переговорів у січні й лютому 1919 р., полковник Фрейденберг, шеф штабу головнокомандувача військ союзників в Одесі, генерал д'Анзельма, який мав усю повноту влади щодо переговорів з українцями, сформулював кільканадцять неймовірних умов. Послухавши порад росіян, він вимагав усунення з посад голови Директорії В. Винниченка, члена Директорії і головного отамана військ С. Петлюри та прем'єр-міністра Чехівського, уважаючи, що вони, будучи членами соціал-демократичної партії, були якщо не більшовиками, то занадто лівими[64].

Щоб бути визнаним французами, С. Петлюра вийшов з Української соціал-демократичної партії, тоді як Винниченко та Чехівський вдалися до демісії. Ці поступки виявилися непотрібними. Союзники й надалі не подавали ніякої допомоги українській армії, а переговори закінчилися невдачею. Крім того, інтервенція союзників провалилася. Так само провалилися наступи генерала Денікіна, а опісля Врангеля.

---

[62] Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik...— P. 284. Згідно з совєтськими джерелами, німецькі представники в Україні звернулися до Берліну з домаганням повідомити Антанту, що існує тільки один спосіб врятувати режим Скоропадського і російську інтелігенцію, яка втекла на територію України, а саме: треба, щоб Антанта зайняла основні міста на Півдні України й негайно розпочала переговори з Петлюрою. Див.: Гражданская война...— С. 38.

[63] Reshetar J. The Ukrainian Revolution...— P. 239; Brinkley G. Allied Police...— P. 38.

[64] Назарук О. Рік на Великій Україні.— Відень, 1920.— С. 123—130; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції, 1917—1921.— Прага, 1941.— Т. 1.— С. 98.

Петлюра, який після відходу Винниченка став головою Директорії, сподівався, що на Мирній конференції приймуть корисну для незалежності України розв'язку. Але в Парижі, де між союзниками щодо подальшої політики виникли поважні розбіжності, російські політичні і дипломатичні діячі постійно підтримували прямі зв'язки з бізнесменами, членами штабів, високими урядовцями міністерств і політиками. Російські посли були й надалі дуже активні. Представники різних російських політичних центрів і російські дипломати діяли у формі Конференції російських політичних сил, яка стала під час Мирної конфренції у Бресті значним центром пресії. Росіяни робили все, що могли, аби вплинути на політичних мужів держав-союзників у сенсі невизнання українського фактора. Українці, навпаки, не мали найменшої можливості впливати на рішення західних сил. Боротьба була нерівна.

Після невдалої спроби прогнати совєтську армію з території України з допомогою поляків українські війська в листопаді 1920 р. покинули національну територію і були інтерновані на польській території. Це був кінець незалежної Української Народної Республіки.

Треба підкреслити, що Франція мала поважні економічні інтереси в Україні. Були це головно капіталовкладення, здійснені завдяки т. зв. російським позикам на паризькій біржі, починаючи від 1888 р. У 1917 р. одна четверта іноземних капіталовкладень Російської імперії — близько 420 мільйонів рублів — була вкладена в індустрію України. Більше половини цієї суми, а саме 210,6 мільйона рублів (50,2%) було французьким капіталом, і 137,8 мільйона (32,8%) — бельгійським[65].

Однак політика Франції у 1917—1918 рр. керувалася не економічними, а воєнними імперативами, зв'язаними з потребою втримати східний фронт. Оборона економічних інтересів частково грала роль тільки впродовж другого періоду франко-українських взаємин.

Треба сказати, що Україна була готова виплатити свою частину зовнішнього російського боргу[66]. Але Франція не бачила потреби підтримати Україну, бо французькі економічні і політичні кола в більшості уважали, що найкращим середником отримати всі борги було відновлення Російської держави в її колишніх кордонах, тобто відновлення... Російської імперії.

Упродовж 1917—1920 рр. право народів вільно вирішувати свою долю (право на «самовизначення») було занедбане або здійснюване не вповні і з великими ваганнями.

Отже, з погляду загальної стратегії у 1918—1919 рр. Франція спочатку вагалася між політикою підтримки України й політикою підтримки російської Добрармії і остаточно підтримала російську Добрармію. Потім Париж підтримував Польщу в рамках плану створення «санітарного кордону» дружніх на Сході Європи держав. Україну було залишено напризволяще. Її окупувала совєтська армія, а 30 грудня 1922 р., примусили стати складовою частиною СССР.

---

[65] K o s y k W. La politique de la France...— P. 55—56; B o r o w s k y P. Deutsche Ukrainepolitik...— P. 25.

[66] AMAE, vol. 696, f. 17; Гражданская война...— Т. I (1).— С. 643. За совєтськими джерелами Директорія була готова повернути п'яту частину або навіть третину боргів Російської імперії. Див.: К а р п е н к о О. Імперіалістична інтервенція на Україні, 1918—1920.— Львів, 1964.— С. 100.

Volodymyr KOSSYK

FRANCE AND ISSUES OF UKRAINIAN INDEPENDENCE IN THE YEARS 1917—1919

During the 18th and the 19th centuries French political circles often got interested in the cause of an independent Ukrainian state especially n the occasions when the French were looking for allies in the east of Europe to counterwalance anti-French and to maintain the power equilibrium on the whole continent. French foreign policy in the years 1918—1919 wavered between support for Ukraine and that for the Russian Voluntary Army until the latter was ultimately given preference. Afterwards the French authorities upheld Poland's attempt in creating a buffer zone of friendly states in Eastern Europe. Ukraine was left with virtually no support. Having been occupied by Soviet troops, Ukraine was forced to enter the USSR on December 30, 1922.

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД «РЕЄСТРОМ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ГРАНИЦЬ» З 20-х РОКІВ XVI СТОЛІТТЯ

Чернігівщина — земля, на якій українська етнографічна територія складалась від найдавніших часів. Але питання про те, як ішло її заселення, відповідно, як формувались і мінялись межі цієї території, розгортались стратиграфічно-демографічні явища, зокрема, в післямонголо-татарський період, на жаль, досі не розв'язане. Особливо це стосується другої половини XIV—XV ст. Показовим тут є той факт, що в багатьох довідкових виданнях, також і в науковій літературі положення цього регіону часто визначається за межами губерній Російської імперії XIX—XX ст., що, безперечно, свідчить про недослідженість проблеми. Реконструкція кількісного складу і місць забудови сіл, селищ, міст, ойконімії українських земель XIV—XV ст. є одним із складних завдань, що стоять перед сучасною історичною географією. Трудність полягає у тому, що немає прямих і вичерпних джерел із цього питання, а ті, що збереглися, не завжди добре вивчені. Джерельне забезпечення проблеми, як відомо, набуває масового характеру лише на межі XV—XVI ст. У регіональному аспекті найбіднішою у розумінні джерел є територія Лівобережжя України, в тому числі Чернігівщина, яка від середини XIV ст. до 1503 р. перебувала у складі Великого Князівства Литовського (далі — ВКЛ). У величезному документальному масиві архіву державної канцелярії ВКЛ, відомого під назвою Литовської Метрики, по цьому регіону збереглося тільки шість великокнязівських пожалувань другої половини XV ст., в яких згадано дев'ять сіл та селищ. Це надає особливої цінності так званому «Реєстру чернігівських границь», котрий, за висловом Ю. Виноградського, є «кардинальнішим документом, що виявляє за тих часів залюднені пункти на Чернігівщині» [1].

Фактично «Реєстр» являє собою початкову частину значного за обсягом документа, що містить ще кілька аналогічних реєстрів; він не має загальної назви і через те інколи зветься у літературі за першим заголовком, також «Реєстром чернігівських границь». Щоб уникнути плутанини, до нього можна вжити назву «Пам'ять», що цілком відповідає лексиці даного документа.

«Пам'ять» міститься у складі документальної збірки, що була у 80-х рр. XVIII ст. оправлена разом із судовою книгою маршалка земського Яна Радивиловича 1518—1522 рр., яка, на відміну від більшості книг Метрики XVI ст., збереглася в оригіналі. Внаслідок цього згадана збірка опинилася у складі 3-ї книги судо-

---

[1] Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини // Іст.-географ. збірник.— К., 1931.— Т. 4.— С. 128.

вих справ Метрики; однак через те, що поєднання цих двох пам'яток було «цілком безпідставним», вона не побачила світ в корпусному виданні судових книг Метрики, започаткованому петербурзькою Археографічною комісією у 1903 р.[2]

Втім, що стосується «Пам'яті», то вона була надрукована кількома роками раніше — в першому томі «Документів Московського архіву Міністерства юстиції»[3]*, який мав за мету ознайомити науковий загал з окремими зразками актового матеріалу Литовської Метрики. М. Довнар-Запольський, котрий підготував цю публікацію, відібрав для неї найважливіші, на його думку, документи Метрики; як така була видана й «Пам'ять», що її дослідник розглядав як уривок з опису литовсько-московської границі, складеного близько 1523 р.*[4]

Вважаючи «Пам'ять» частиною оригінальної книги судових справ, М. Довнар-Запольський при передачі її тексту відійшов від тогочасних, досить примітивних, археографічних принципів, намагаючись своєю публікацією «дати уявлення про палеографічні особливості Метрики»[5]*; тож видання документу було здійснене як максимально точне і як таке його розглядало багато науковців, котрі охоче використовували взяті з нього дані.*

Щоправда, уже в Олександра Андріяшева виникла підозра, що «надруковано його не цілком справно»[6]*. І справді, не можна залишити поза увагою незрозумілі текстуальні повтори*[7]*, відсутність чіткої структури, аморфність документальної пам'ятки непослідовність в опису окремих рубежів*[8]*. Виникає питання: чи все це є наслідком дефектності її тексту, чи таки трапилися «несправності» при публікації.*

Знайомство з оригіналом цього документа (Російський державний архів давніх актів ф. 389, оп. 1, спр. 223) і його порівняння з друкованим варіантом «Пам'яті» свідчать, по-перше, про наявність в останньому численних помилок при відчитанні окремих літер і деяких слів, по-друге, про те, що М. Довнар-Запольський не звернув уваги на порушення метрикантами під час брошурування книги первісної послідовності аркушів «Пам'яті», що, на нашу думку, повинна виглядати так: арк. 188 зв., 190, 190 зв., 189, 189 зв., 192, 192 зв., 191, 191 зв.,

---

[2] Литовская Метрика.— Т. 1 // Русская историческая библиотека, издаваемая имп. Археографической комиссией (далі — РИБ).— СПб., 1903.— Т. XX.— Стб. 1201—1202.

[3] Документы Московского архива Министерства юстиции (далі — Документы МАМЮ).— М., 1897 — Т. 1.— С. 63—67. Відзначимо, що дані «Пам'яті» були введені до наукового обігу ще раніше, у 1892 р., М. Любавським, який, працюючи над своєю першою монографією, дослідив її в оригіналі (див.: Л ю б а в с к и й М. К. Областное деление и местное управление Литовского-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута.— М., 1892.— С. 288—290).

[4] Документы МАМЮ.— С. V—VI, 63. Запропоноване М. В. Довнар-Запольським датування документа, яке й досі є загальновизнаним у фаховій літературі, базується на згадці у «Пам'яті» про Мглин як про місто, що вже 23 роки належить великому князю московському; точкою відрахунку дослідник вважав 1500 р., коли почалася російсько-литовська війна, внаслідок якої Мглин відійшов до Москви. Щоправда, в окремих наукових працях (див., наприклад: Л ю б а в с к и й М. К. Областное деление...— С. 288; В и н о г р а д с ь к и й Ю. До історії колонізації...— С. 128) пропоновувалася інша дата — 1526 р. (тобто 23 роки після закінчення цієї війни).

[5] Документы МАМЮ.— С. XXII—XXIII.

[6] А н д р і я ш е в О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки іст.-філол. відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. XX.— С. 121.— Приміт. 2.

[7] Навіть той же О. Андріяшев, введений ними в оману, у своїй праці відзначив, що існували два чернігівських села під назвою Бодка, причому з однаковою кількістю дворів (А н д р і я ш е в О. Нарис історії колонізації...— С. 122).

[8] Пор.: «Рославль место, домов семсот и тепер, а церквей 11. Села ерославские: королевское село Крупец, а в том Крупцы подымей было 20. Села боярская: Новоселица село городовое на Остре, подымей 30, а церковь Святого Николы. От устья устрынского три мили уверх по Дисни село Моровеск черниговское, подымей 9».— Документы МАМЮ.— С. 66 (графіку модернізовано).

193, 193 зв. (за фоліацією часів М. Довнар-Запольського, яка відрізняється від сучасної на 7 аркушів, відповідно: 181 зв., 183, 183 зв., 182, 182 зв., 185, 185 зв., 184, 184 зв., 186, 186 зв.).

*Однак недоліком публікації М. Довнар-Запольського є не тільки те, що він дотримувався хибної щодо «Пам'яті» фоліації Метрики, а й те, що, видрукувавши текст документа до арк. 186 зв. (суч. арк. 193 зв.) включно, не побачив будь-якого зв'язку між ним та текстом на арк. 187 (суч. арк. 194) і зробив висновок, що «тут документ уривається». Проте при ретельному вивченні кількох подальших аркушів стає зрозуміло, що його текст продовжується на арк. 189 (196) і закінчується на арк. 187 (194) *. Скоригований у такий спосіб, документ набуває цілісного завершеного, вигляду.*

Щоб з'ясувати характер і походження цієї пам'ятки, найдоцільніше розглянути її поаркушно від самого початку.

Арк. 188 зв. містить, по-перше, «Рѣистръ границ чѣрниговскихъ», що його, як зазначено в тексті, було складено за наказом великого князя литовського і віленського воєводи «на память» господарському (великокнязівському) дворянину Григорієві Богдановичу; «Реєстр» є переліком чернігівських сіл, що межували із Гомієм (Гомелем), Стародубом, Новгородом-Сіверським і Путивлем, а також були на південному кордоні — «ѡбъ сю сторону (тобто на правобережжі — О. Р.) Сулы рѣки». Втім, завдання анонімного укладача «Реєстру» було ширше і полягало в тому, щоби «пописывати границы и с е л а (розрядка наша — О. Р.) чѣрниговскии»[9]; тож на арк. 188 зв., 190, 190 зв. є те, що треба було б назвати «Реєстром сіл чернігівських» — опис сіл, адміністративно підпорядкованих Чернігову, здійснений, за середньовічною традицією, по ріках — Остру, Десні, Снові, Свині, Білоусу; завершує опис інформація про відсутність, за давністю, даних щодо того, скільки «хоживало» данини з Чернігова за литовської адміністрації.

*Далі на арк. 190 зв. починається «Рѣистръ любѣцкии», що являє собою опис любецьких границь із Черніговом ** та Гомієм; він відрізняється від чернігівського реєстру докладністю і широким залученням гідронімії та мікротопонімії, що є цілком закономірним — адже йшлося не про міжповітові, як раніше, а про міждержавні кордони[10]. Опис закінчує інформація про їх стабільність та «стародавність» (арк. 189). Це водночас є завершенням і першої частини цього документа: майже чверть арк. 189 залишилася незаповнена, а на його звороті починається новий реєстр чернігівських границь і сіл (арк. 189 зв., 192, 192 зв.), адресований «пану ѿшму млствому», ім'я якого — Богдан — називається далі, на арк. 193 зв. За змістом цей реєстр тотожний першому, хоч послідовність в опису границь Черні-*

* Далі нумерація аркушів документа подана лише за сучасною фоліацією.

[9] На це не завжди звертали увагу дослідники. Так, наприклад, М. Василенко вважав, що «до опису вносилися, звичайно, поселення виключно пограничні» (В а с и л е н к о Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины.— К., 1916.— С. 559). Щоправда, і сам документ був виданий під заголовком «Границы Литовского государства с Вел. Кн. Московским, с показанием числа домов в пограничных селениях» — що, як слушно відзначив О. Андріяшев, «не цілком відповідає» його змісту (Нарис історії колонізації...— С. 121.— Приміт. 2).

** Саме тому він є органічним продовженням чернігівського реєстру, де опис границі з Любечем відсутній.

[10] Втім, міждержавний характер мало й чернігівсько-остерське порубіжжя, однак його детального опису в документі нема; тож можна припустити, що прикордонні конфлікти, які спалахували в цьому регіоні в XVI ст. (так, наприклад, 1588 р. «в Востри с чернеговцы стались задоры великия об рубежи, острян чернеговцы многих побили и повешели не по одиножды» Див.: А н п и л о г о в Г. Н. Новые документы о России конца XVI — начала XVII века.— М., 1967.— С. 126) мали причиною не порушення, а саме невизначеність цих кордонів.

гівського повіту дещо інша (першим, замість гомійського, окреслений путивльський рубіж), а в опису сіл існують розбіжності, хоч і досить незначні, у їх назвах «Смѧнескъ»-«Смѧческъ», «Свибрыжа»-«Сылорыж» «Рудньׂ»-«Радун»), кількості будинків, прізвищах землевласників («за Харевъским»-«за Заленским»). Втім, усі ці розходження є вторинними; у своїй основі обидва чернігівські реєстри ідентичні.

Це ж значною мірою стосується і любецького реєстру, що також дублюється у другій частині документа (арк. 192 зв., 191): у першому й другому його варіантах описи чернігівсько-любецької і гомійсько-любецької границь збігаються; однак замість згадки про їх традиційність та непорушність з'являється додатковий реєстр порубіжних любецьких (що їх названо «панськими» [11]*), чернігівських і гомійських сіл.*

Головне, що на цьому друга частина документа не закінчується: на арк. 191, 191 зв. є «Реистръ мъглинский» (опис мглинських кордонів із Гомієм, Брянськом, Почепом, Стародубом, Поповою Горою і коротка інформація про Мглин), на арк. 191 зв., 193 — «Реистръ рославскии», що за своєю структурою (опис рославських рубежів, дані про місто Рославль і неповний перелік підпорядкованих йому сіл) нагадує чернігівський реєстр. Дальший, поповогорський реєстр (арк. 193, 193 зв.) дійшов до нас у дефектному вигляді: він не відокремлений заголовком від рославського реєстру і взагалі не має початкової частини — що, очевидно, як і кінцівка рославльського реєстру, була втрачена на час копіювання документа.

До перелічених реєстрів примикає фрагмент, що має назву «Граница роцлавская со Мъстиславлем». Насправді він значно ширший, адже являє собою «памѧть» пану Богдану, «поскул рубеж московскии». М. Довнар-Запольський опублікував лише початок даного фрагмента (арк. 193 зв.) — хоч, як уже зазначалося, він має продовження (арк. 196, 196 зв., 194) і, як свідчить його аналіз, являє собою уривок з тексту московсько-литовської перемирної грамоти 1526 р. (у копії російської сторони) [12]*.*

У світлі цього стає зрозумілим, що датування даного документа 1523 р. є хибним; більш прийнятною є інша дата, що її пропонували в літературі: 1526 р. (хоча сам договір про перемир'я був укладений досить пізно — у листопаді того року). Що ж стосується обставин, які спричинили появу цього документа, то в самому його тексті про них немає згадок. Не проливають на них світло й інші документи збірки, у складі якої він зберігся — що й не дивно: адже, за спостереженнями М. Бережкова, вона являє собою «суто механічне, безладне поєднання окремих, у різний час написаних аркушів і зошитів», складові елементи якого «повинні розглядатися кожний як окрема одиниця»; дослідник припустив, що в XV—XVI ст. «при книгах

---

[11] Любеч протягом 1516—1542 рр. належав пану Ольбрахтові Гаштольду (Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912.— Т. 1: Литовский период.— С. 271).

[12] Див.: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством.— Т. 1: 1487—1533 гг. // Сборник имп. Русского исторического общества (далі — Сб. РИО).— СПб., 1892.— Т. 35.— С. 744 (від слів: «а рубеж городу Рославлю») — 745 (до слів: «не воевати ничем в те перемирные лета» включно), 745 (від слів: «А мне, великому государю») — 746 (до слів: «А которые пленные на обе стороны»; у тексті нашого фрагмента, щоправда, тільки «сто...» — він уривається на півслові, бо переписувач грамоти мав, очевидно, обмежитися лише тими її клаузулами, що стосувалися територіальних питань). Утім, ця обірвана фраза є принциповою для датування даного документа — адже саме статтею про в'язнів грамота 1526 р. відрізняється від угоди про перемир'я, укладеної у лютому 1523 р.; в усьому іншому їх тексти збігаються (див.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.— СПб., 1848.— Т. 2.— № 120.— С. 148—151).

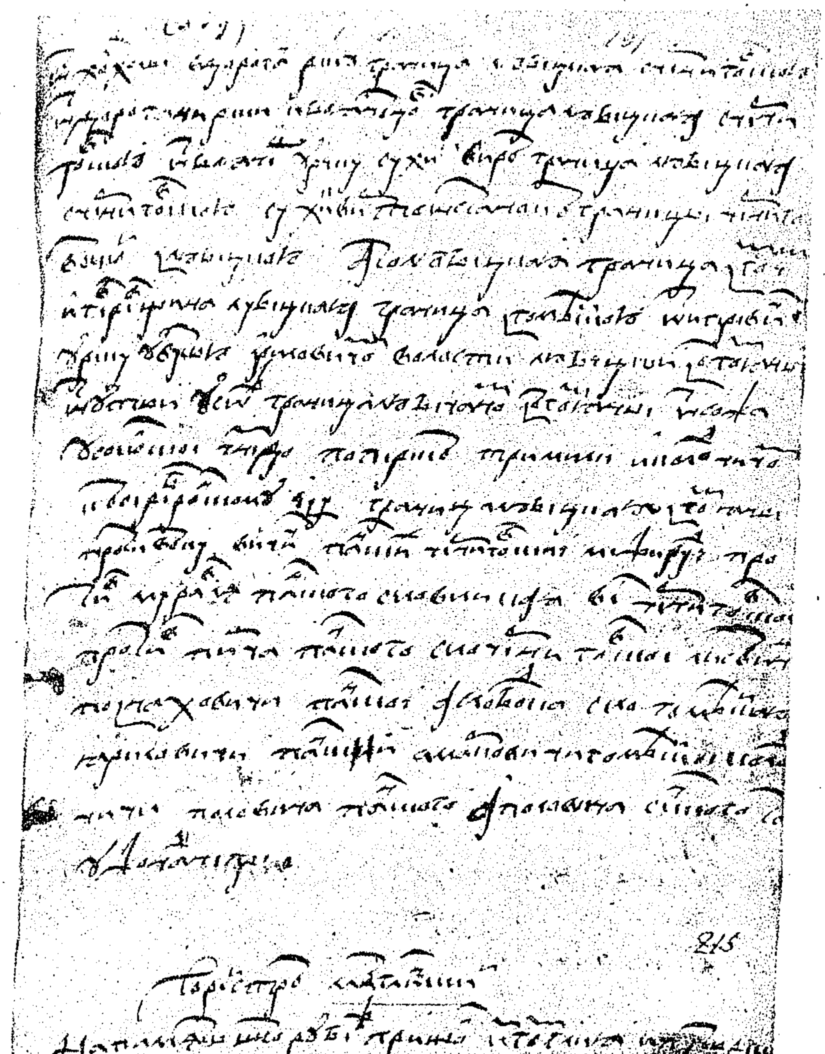

Сторінка рукописного «Реєстру Чернігівських границь». 20-ті рр. XVI ст.

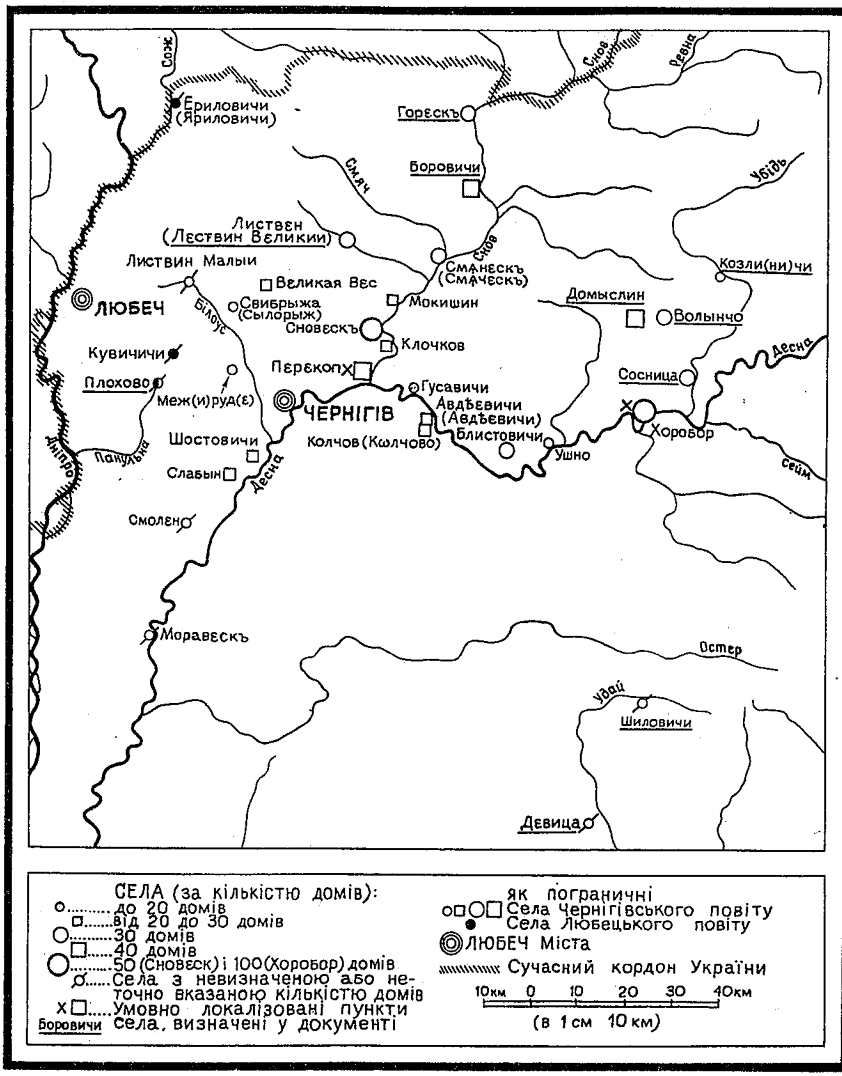

Населені пункти за «Реєстром чернігівських границь» (20-ті рр. XVI ст.) у сучасних кордонах території України

Метрики, разом із ними, зберігалася певна кількість матеріалів, що являли собою таку суміш несистематизованих чи погано систематизованих документів» [13].

*Питання про походження досліджуваного документа дають змогу розв'язати матеріали іншого роду: московські посольські книги, які, щоправда, також, через певні історичні обставини *, дійшли до нас у складі Литовської Метрики. У них, зокрема, зафіксований приїзд до Москви у грудні 1527 р. литовського посланця Івана Ячманова, спричинений переважно порушеннями умов укладеного в 1526 р. перемир'я. Через свого посла король Сигізмунд дорікав Василеві III: «Наместники твои... через (попри — О. Р.) лист твой перемирный и присягу твою и о росказанье твое не дбаючи, в люди, и села, и земли, и воды, которые писаны в нашу сторону в перемирных листех, вступают и кривды подданным нашим делают»; йшлося і про марні спроби припинити «забиранье сел, земль и вод» й врегулювати територіальні питання із допомогою литовських посланців до намісників «городов вкраинных» — «дворянина нашего Гришка» і Богдана* [14].

*Таким чином, стає можливим ідентифікувати обох осіб, що їм «на память» було складено проаналізовані реєстри — «Григорія Богдановича, дворянина господарського» і «пана Богдана»: адже як першого, так і другого неодноразово згадано в дипломатичній документації 20-х рр. XVI ст. Зокрема, у травні 1525 р. король Сигізмунд інформував великого князя московського про те, що намісник горвольський пан Богдан Григорович Шолуха скаржився йому на «шкоду великую», яку «вчинили» подніпровським волостям намісники гомійський та стародубський. Для ліквідації конфлікту того ж року, на Різдво, до Стародуба разом з урядниками подніпровських волостей був посланий «дворянин королевский», боярин Григорій Богданович (Олексійович) ** Глібов; місія його, однак, була невдала, а сам він був пограбований і деякий час перебував у Стародубі в полоні* [15]. *Такою ж безрезультатною була і спроба владнати прикордонні конфлікти за участю господарського дворянина Федора Матвійовича та пана Богдана Григоровича Шулхи (Шолухи)* [16]. *Втім, попри всі ці невдачі саме на кандидатурах Григорія Глібова й Богдана Шолухи зупинився король Сигізмунд, коли виникла необхідність урегулювати територіальні питання згідно з умовами укладеного в 1526 р. перемир'я («земли, и воды, и люди, по перемирным грамотам нашим, на обе стороны отвернути»* [17]*). Як свідчить дипломатичне листування, литовські представники були послані в Стародуб не раніше квітня і не пізніше грудня 1527 р.; тож складання реєстрів чернігівських, любецьких, мглинських, рославських, поповогорських границь і сіл, які мали стати їм у пригоді, треба, очевидно, покласти на першу половину 1527 р.*

---

[13] Бережков Н. Г. Литовская Метрика как исторический источник.— М.; Л., 1946.— Ч. 1: О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год.— С. 31, 60, 65—66, 104. Відзначимо, що перший дослідник Литовської Метрики С. Птащицький вважав, що дана збірка складається з окремих частин різних книг Метрики (Пташицкий С. Л. Описание книг и актов Литовской Метрики.— СПб., 1887.— С. 112).

* Див.: Сб. РИО.— Т. 35.— С. II—III.

[14] Там же.— С. 762—763, 766.

** Нагадаємо, що ім'я Богдан було не церковне, а світське.

[15] Сб. РИО.— Т. 35.— С. 700—701, 706, 752, 758—759. Щодо Богдана Шолухи як горвольського намісника див.: Русский государственный архив древних актов далі — РГАДА), ф. 389, оп. 1, ед. хр. 12, л. 395 об.— 396; Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским.— М., 1899.— Вып. 1: 1390—1529 г.— № 183.— С. 206; Довнар-Запольский М. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке.— К., 1905.— Приложения.— № 1.— С. 3—5.

[16] Сб. РИО.— Т. 35.— С. 706.

[17] Там же.— С. 758.

Впадає в око, що характер опису території у кожному з цих реєстрів є цілком оригінальним, отже, кожен із них мав свого осібного автора. Очевидно, тільки при зведенні їх в одне ціле вони були дещо уніфіковані. Гадаємо, що перу анонімного упорядника належать як заголовки реєстрів **, так і коротка інформація про характер границь у деяких з них: любецькому («А тыи границы идуть нє по сєлом, всє пущєю з Днєпра у Дунипрѣ [!]»), мглинському й поповогорському («А тая граница идєть нє пущою, лєч по лєсом»; «А... граница всѧ идєть нє пущєю, алє по лєсом» — у обох випадках «лєсом» є перекручене «сєлом»).*

Зазначимо, що, згідно з текстом реєстрів [18]*, їх було складено через опитування населення, яке проживало раніше на цих територіях, без залучення актового матеріалу — навіть тоді, коли йшлося про інформацію суто фіскального плану; це, з одного боку, характеризує тогочасну ментальність, більше орієнтовану на свідчення очевидців, ніж на писемну традицію, а з другого — дає підстави для того, щоб датувати весь комплекс реєстрових даних останніми десятиріччями XV ст.*

Привертає увагу докладність, з якою у «Пам'яті» зафіксовані не лише міждержавні кордони, а й такі рубежі, що на середину 1520-х рр. мали вже суто внутрішній (для Московщини) характер (див., наприклад, мглинський реєстр) [18]*. Вражає і скрупульозність, з якою у «Пам'яті» занотовано всі (а не лише прикордонні!) чернігівські села. Певна річ, що ні сам цей перелік, ні вміщені в ньому дані щодо кількості осель, ні інформація щодо місцевих землевласників не мали стосунку до врегулювання спірних територіальних питань. Слід мати на увазі й те, що, хоч реєстр чернігівських сіл і є унікальним за своєю докладністю документом, цілком очевидно, що не тільки його укладач мав завдання «п о п и с ы в а т и г р а н и ц ы и с є л а» (розрядка наша.— О. Р.): аналогічний, хоч, на жаль, і неповний перелік, із показанням кількості домів і імен землевласників, знаходимо в рославському реєстрі; у другому любецькому реєстрі, де, на відміну від мглинського і поповогорського реєстрів, границі описані «не по сєлом», міститься, як уже відзначалося раніше, додатковий опис сіл на прикордонні. Показовим є й суто фіскальний характер вміщеної у «Пам'яті» інформації про міста, втрачені ВКЛ на початку XVI ст. Усе це*

---

* Виняток становлять лише чернігівський і любецький реєстри, де різницю у стилі опису можна пояснити зміною об'єкта (переходом від міжповітових до міждержавних кордонів), а на єдине авторство беззаперечно вказують вступні записи до цих реєстрів у другій частині «Пам'яті» («На памѧть пану нШму млствому, што ми [гсдрь] єго млсть науку дал пописывати границы черниговскии... А што ми твоя млсть, гсдрь мои млствыи, казал любєцкыє границ[ы] пописати с чєрниговскими...»; у першій частині документа від вступу до любецького реєстру збереглася тільки кінцівка: «...границы любєцкии зъ чєрниговскими...»); ці вступні записи відсутні в інших реєстрах.

** На те, що реєстрові заголовки пізніші від самих реєстрів, вказує, зокрема, їх відсутність при переліку чернігівських і любецьких сіл та границь у другій частині «Пам'яті», а також те, що заголовок «Реєстр границь чернігівських» у першій частині документа, як уже зазначалося, неточно відбиває зміст цього реєстру; очевидно, що спочатку чернігівський і любецький реєстри являли собою один документ, який потім, при укладанні «Пам'яті», був штучно розірваний заголовком «Реєстр любецький». Узагалі ж неправильним є заголовок «Граница роцлавская со Мстиславлем», що, дублюючи одну з початкових фраз, не відбиває змісту тексту на арк. 193 зв. і далі.

[18] Пор.: «...Сєлищи Плохово, половина любєцкая и половина чєрниговская, а домов жадєн нє помѧтаєть, хто на тои зємли жив» (арк. 190 зв.). До речі, той факт, що частина населення покинула землі, які, за угодою 1503 р., відійшли до Москви, що на його користь промовляють і деякі інші документи (напр.: РГАДА ф. 389, оп. 1, ед. хр. 8, л. 150—150 об., 427—427 об.; ед. хр. 12, л. 107—107 об.; 113, 212—212 об. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции.— М., 1915.— Кн. 21.— С. 399—400), пройшов непоміченим в історіографії, хоч, безперечно, заслуговує на увагу дослідників.

є доказом на користь того, що, всупереч традиційним уявленням, «Пам'ять» була не тільки описом границь ВКЛ з Московщиною, а й чимсь на зразок реєстру втраченої Вільном власності — причому цю втрату протягом усього XVI ст. розглядали як тимчасову.

Наукове значення реєстрів, як уже сказано раніше, полягає, насамперед, у можливості реконструкції на їх основі номенклатури сільських поселень Чернігівщини і, частково суміжних територій. Характерно, що з 38 сіл чернігівського реєстру майже три чверті збереглися до нашого часу, і піддаються локалізації (див. таблицю у Додатку), що є показником стабільності в заселенні даного регіону впродовж останніх п'ятсот років[19]*; якщо ж зважити на той факт, що на території більшості з них є рештки давньоруських поселень, то значення даного документа виходить за часові межі литовської доби*[20]*.*

Заслуговують на увагу і деякі інші аспекти закладеної у ньому інформації: можливість відтворення демографічної ситуації, що склалася в окресленому регіоні наприкінці XV ст.[21]*, особливостей місцевої системи оподаткування, форм землеволодіння тощо*[22]*.*

Загалом, безперечно, дана пам'ятка потребує глибокого комплексного дослідження. У Додатку подано її текст — у скоригованому, згідно з нашими спостереженнями, вигляді і без завершальної частини, що, як уже зазначалося раніше, не має оригінального характеру, а відтворює текст перемирної грамоти 1526 р. При передачі тексту документа збережено літери ѧ, ѕ, ѡ, ъ, ѣ; виносні передано курсивом, збережено скорочення слів із титлами і без них. Літерні позначення чисел замінено арабськими цифрами. Пунктуація наближена до норм сучасного правопису. У квадратних дужках наведено випущені копіїстом при переписуванні документа окремі фрази та слова, що їх відтворено на підставі наявних у тексті паралелізмів та стереотипних лексичних конструкцій.*

Олена РУСИНА

[19] Треба відзначити, що у краєзнавчій літературі заснування деяких поселень, які згадані в чернігівському реєстрі, покладається на XVI—XVII ст. (див., напр.: Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область.— К., 1972.— С. 266, 376, 394, 585, 588, 640, 710; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник.— К., 1990.— С. 108, 238, 321, 425, 430, 632, 741). Це ще раз свідчить по те, що даний документ, якщо вдатися до виразу М. Грушевського, «досі не мав щастя в історіографії». Протягом останніх десятиліть фахівці, як правило, користуються лише його викладом у працях своїх попередників (див., напр.: Баранович А. И. Население Предстепной Украины в XVI в. // Ист. записки АН СССР.— 1950.— Т. 32.— С. 231) і навіть у спеціальних джерелознавчих виданнях про «Пам'ять» немає ніякої інформації (див.: Ковальский Н. П. Источниковедение и археография истории Украины XVI — первой половины XVII в.— Днепропетровск, 1978.— Ч. 2: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников.— С. 41—43).

[20] До речі; можливості екстраполятивного використання чернігівського були продемонстровані ще М. Грушевським при реконструкції границі між Чернігівським і Новгород-Сіверським князівствами в XII—XIII ст. (Грушевський М. Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. 2: XI—XIII в.— С. 328).

[21] Навряд чи можна погодитися з М. Василенком, на думку якого дані реєстру кидають «лише слабке світло на заселення Чернігово-Сіверської землі в цей час» (Василенко Н. П. Очерки по истории...— С. 556).

[22] Див.: Довнар-Запольський М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.— К., 1901.— Т. 1.— С. 712—713; Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // Журн. Мин-ва нар. просв.— 1896.— Январь—февраль.— С. 347; Андріяшев О. Нарис історії колонізації...— С. 128.

* Нами запланована підготовка праці «Адміністративні і політичні кордони на Сіверщині (за реєстрами 1527 р.)».

ДОДАТОК

[*арк. 188 зв.*] *Реистръ границ черниговских*

На памѧт Григорю Богдановичу, дворѧнину гсдрьскому, што ми гсдрь его мл. и пан воевода виленскии казал [и] пописывати границы и села черниговскии:

почон ѡт Гомя граница Листвен граница черниговская, домов 30 было. Ѿт Стародуба граница село Горескъ, а держал Ходкевич, а в том Горску домов 30 было; село Боровичи, то держал пан Воитех [1] к Чернигову, домов 40 было; Домыслин [2] село к городу, домов 40. Волынчо черниговское село городовое, граница з Новым Городком, домов 30; Козличи село черниговское, бояръщина, домов 10 было; Со [с] ница село черниговское, рубеж з Новым Городком, домов 30, а цркви 2. Село Патин * черниговское городовое, а рубеж а рубе [!] с Путивлем, а подымеи не помнить нихто; то село ѡстаночное на граници у Сулу реку, а Боул [!] у Днепръ ушол; то на поли [село. Пограничныи села] ѡбъ сю сторону Сулы реки: село городовое черниговское было Девица на сеи сторонѣ Сулы, подымѣи нихто не вѣдаеть; Шиловичи село городовое черниговское было на сеи сторонѣ Сулы, подымѣи нихто не вѣдаеть.

Ситниковичи село уверхъ Ѿстрѧ, подымеи полтретѧдцать было. Ѿрдачиков ** село на низ по Ѿстрѧ [!], подымеи 10, то черниговское было. // [арк. 190] Новоселица на Ѿстры ж городовое, подымеи 30, а црков стого Николы. Ѿт устья устрынского 3 мили уверхъ по Деснѣ Моравескъ село черниговское городовое, подымѣи 20. Село Бодка [3] по Деснѣ уверхъ, подыимеи 10 было, держал кнзь Петръ Масалскии. Смолен [4] по Дисне уверхъ городовое, подымеи 10. Слабын села на Дѣснѣ, подымѣи 20, то было за Харевъским [5]. Село Шерепи по Диснѣ уверхъ, подымѣи 10, а держал кнзь Петръ Масалскии [6]. Шостовичи село уверхъ по Дисне, то село боярское, домов 20. На устьи Десны Сновю село Перекоп городовое, домов сорок. На Дѣсну уверхъ село Рудnь к городу, домов 15 было. Село Авдѣевичи до [!] верху Дисны [...] домов 7 было. Село Колчов уверхъ по Диснѣ, домов 20, держал Сулдешов [7]. Блистовичи село городовое поверхъ Дистны, домов 30 было. Ушно село у верху Дисны, подвореи 15 было, то архимандриче. Хоробор село у верху Дисны, держал Глинскии [8], домов сто было. На рецѣ Сновъ село Клочков городовое, домов 20 было. Село Сновескъ городовое, домов 50 было. Село Курилов городовое со [!] Суле [9] уверхъ, домов 20 было. Село Мокишин // арк. 190 зв.] городовое на Снове, домов 20 и 6 было. Село Смѧнескъ городовое уверхъ ко [!] Снове, домов 30 было. Великая Вес село городовое, домов 20 было. Малая Вес, на рѣце Свинь село городовое, домов 30 было. Листвин Малыи село влдки брѧнского, домов 20 было. Свибрыжа [10] село на реце на Болависи городовое, домов 8 было. Село Межруд городовое, домов 10 а ѡдин.

И ѡ серебро довѣдывалисѧ есмо, много кол [к] о [с] Щернигова хоживало, ино сѧ есмо не могли довѣдати, нихто не помнить.

Реистръ любецкии

[...] границы любецкии зъ черниговскими:

* Можливо, перекручене «село Лопатин».

** Очевидно, «Ѿдарчиков».

почон ѡт Покулѧ рѣчки, то рубеж з Навозомъ, а селищи Плохово, половина любецкая и половина черниговская, а домов жаден не помѧтаеть, хто на тои земли жив; ѡт Плохова у Брѧнцову Лозу граница идеть; ѡт Брѧнцовы Лозы у реку Руду граница идѣть любецкая зъ черниговскою, а з Руды у лесъ у Грѧду, половина любецкая а половина черниговская; ѡт Грѧды у Тесновыи лес граница любецкая [с] щерниговскою; ѡт Теснового лесу у реку у Свищову, половица любецкая а половина черниговская; ѡт Свишка в Долгую реку граница любецкая // [арк. 189] съ Черниговом идеть, а ѡт Долгое реки у [Х] ѡлхолу реку граница любецкая съ черниговскою; ѡт Холхолы в Дороган реку граница идеть любецкая с щерниговскою; [...] ѡт Боянец у Сухии Вир граница идеть любецкая с черниговскою; Сухии Вир — то ѡстанок границ черниговских з любецкими.

А то гомеиская граница з Любечом:

Ѡгоревщина граница из Гомемь; ѡт Игеревич у реку у-в Утю [то] граница, зъ Гомемь Ериловичом Любецкои волости; ѡт Утоп у Сож, то граница Гомю из Яриловцы Любецкои волости; Сожом на низ до Соколе Гнезда; ѡт Соколего Гнезда поперекъ три малыи [!] и [к] Колодчичом у Днепръ; то граница любечаном из гомяны.

А тыи границы идуть не по селом, все пущею з Днепра у Дунипръ [!].

А вступу неть черниговцом и гомяном за границу у любецкое, а любечаном до них, бо сѧ ѡни ни во што не вступають, тую держать границу, якъ была съ старадавна.

[арк. 189 зв.] На памѧть пану нш҃му млстàвому, што ми [гсдрь] его млсть науку дал пописывати границы черниговскии:

село Патен черниговское, а рубѣж с Путевлем, а подымѧ не помнить нихто, колко было; то село ѡстаточное на граници у Сулу реку, а Сула у Днепръ ушла; то на поли село. Ѡт Стародуба граница Горескъ, держал Ходкевич, а в томъ Горску было подымѣи тридцать; село Боровичи, держал пан Воитѣх къ Чернигову, дымов 40; Домыслин село черниговъское, домов 40. Волынчо село черниговское, граница з Новым Городком, домов 30; Козлиничи село черниговское, бояръщина, домов 10; Сосница черниговское, рубеж з Новым Городком, дом[о]в 30, а церкви 2. А з Гомъемь граница Лествин Великии черниговское, домов 30. Пограничныи села ѡбея стороны Сулы реки: село Девица городовое, подымеи не помнить нихто, колко было; Шиловичи село городовое к Чернигову ѡб сю сторону Сулы, подымѣи нихто не помнит.

Ситниковичи село городовое уверхъ Ѡстрѧ, подымѣи полтретѧдцать. Ѡрдачиков село городовое на низ по Ѡстрю, подымѣи 10. // [арк. 192] Новоселица село городовое на Ѡстре, подымѣи 30, а церков свтого Николы. Ѡт устья устрынского три мили уверъхъ по Дисни село Моравескъ черниговское, подымѣ [и] 9. Село Бодка село городовое уверхъ по Диснѣ, подымеи 10, держал кн҃зь Петръ Масалскии. Смолен село городовое уверхъ по Дѣснѣ, подымѣи 20. Село Бодка на Диснѣ, подымеи 20, то было за Халенским. Село Шерепин по Деснѣ уверхъ, подымѣи 10, держал кн҃зь Петръ Масалскии. Шостовичи село уверхъ Десны [...]. [На устьи Десны] Сновю село Перекоп городовое, домов 40. На Диснѣ уверхъ село Радун городовое, домов 15. Село Авдѣевичи городовое поверхъ Дѣсны, подымѣи 20. Село Гусавичи уверхъ Дисны городовое, подымѣи 7. Село Иѡлчово * уверхъ по Диснѣ,

* Перекручене «Кѡлчово».

домов 20, держал Сулдешов. Село Блистовичи городовое уверхъ по Диснѣ, домов 30. Ушно село архимандритово уверхъ Дисны, домов 15. Село Хоробор уверхъ Дистны, домов сто, держал Глинскии. На рецѣ Сновѣ село Клочков городовое, домов 20. Село Сновескъ городовое, домов 50. // [арк. 192 зв.] Село Курилов городовое по Сулѣ уверхъ, домов 20. Село Мокишин городовое на Сновѣ, домов 26. Село Смѧческъ городовое уверхъ Сновѣ, домов 30. Великая Вес село городовое къ Чернигову, домов 20. Малая Вес село городовое на рецѣ Свинье, домов 30. Листвин Малыи село владычнее, домов 9. Сылорыж село городовое на рецѣ на Боловиси, домов 8. Село Межируд городовое, домов 10 [...].

А што ми твоя млсть, гсдрь мои млствыи, казал любецкые границ[ы] попасати [!] с черниговскими:

почон ωт Покулѧ реки, то рубеж из Навозом, а селище Плохово, половина любецкая а половина черниговская, а сел [!] не пометает жадин, хто на тои земли был; ωт Плохова у Брѧнцову Лозу граница идеть любецкая с черниговскою; ωт Брѧнцовы Лозы у реку Руду граница идеть черниговская з любецкою, а з Руды у лѣсъ у Грѧду, половина любецкая а половина черниговская; ωт Грѧды у Тѣсновыи лѣсъ граница любецкая с черниговскою; ωт Тесновог[о] лѣсу у реку Свищовую, половина любецкая а половина черниговская; ωт Свишновы в Долгую реку граница любецкая с черниговскою; ωт Долгое реки у Холхолу рекы граница любецкая с черниговъскою; // [арк. 191] ωт Холхолы в Дороган реку граница любецкая с черниговскою; ωт Дорогани реки и Боянтцов граница любецкая с черниговскою; ωт Боянец у реку Сухии Виръ граница любецкая с черниговскою; Сухии Вир — то ωстанокъ границы черниговъскои з любецкою.

А то лубецкая граница з Гомем:

Игевревщина любецкая граница з гомѣискою; ωт Игеревич у реку у-в Утью [,то] Ериловичом волости Любецкеи [граница] зъ гомяны; ωт Утьи у Сωж [, то] граница любечаном зъ гомяны; ωт Сожа у Соколское Гнездо [...] поперекъ три мили и [к] Колодчичом къ Серебронскому езу; [то] граница любецкая з гомяны.

Противъ Кувичич панских черниговские Межируде; против Муравлѧ [11] панского село Великая Вес черниговское; против Пирча панского село черниговское Листвин; Познаховичи панское, а Слободка село гомѣиская; Яриловичи панскии, а Марковичи гомѣиское; Колодчичи, половина панского а половина Сенского — то ужо на Днепре.

То реистръ мъглинскии

На памѧть: што рубеж пришол из Гомглия Ипуть река, изъ Ипутѧ к Ушаковичом, то Мглинска, а против того Салавяне брѧнская, а межи тыми селы рубеж // [арк. 191 зв.] мглинскии из Брѧнском; Ѡрмина Городищи брѧнская, Ѡкуличи село [мглинское], а промеж тыми селы рубежи [!] пошол к Почепу; Згремна [12] почоповское, а Диваничи Мглинска, межи тыми селми рубеж к Почепу пошол; Великая Селища почапское, а Горыславское Болота мглинская, а промежи тых сел рубеж до Стародуба пошол; Росуха стародубъское, а Мезыревская — то мглинская, а промежи ними рубеж [до Стародуба пошол]; а Наипутовичи стародубское, а Рухова мглинская, а промеж того рубеж; ωт Рухова к Хвашню, [а] ωт Кхважна пошол рубеж мглинскии к Поповѣ Горе.

А тая граница идеть не пущою, леч по лесом.

На памѧт: Мглын город Мстиславского повету, за московским, а вжо тому єсть 20 и 3 лѣта, зо всимъ, а подымеи было тогды во Мглине пятсот, а дани хоживало 50 кадеи меду, а поголовщины 50 коп грошеи широкое личъбы.

То реистръ рославскии

То рубеж рославскии:

почонши ѡт смоленского рубежа речка Вор[о]ница Малая, а ушла у реку у Вороницу у Великую, а Вороницу [!] под селом под Березынею втекла у Ипут, а Ипуть — рубеж кричевскии; то рубеж вес рославскии из брѧнским рубежом.

Рославль мѣсто, домов семсот и тепер, а црквеи 11.

Села єрославские [!]. Королевское село Крупец, а в том Крупцы подымеи было 20. Села боярская: // [арк. 193] село Василя Полтево на имѧ Хомкиничи, а в том селе дымов было 12; село Костюшково на имѧ Митневичи, а в том селе домов было 20; село Малышково на имѧ Костевичи, а в том селе домов было 20 [...].

[...]

[...граница] Поповое Горы из Пропоиском; а ѡттол Поповое Горы село на имѧ Скороходовичи [...]; а ѡттол Поповое Горы село на имѧ Кибилщичи, а против того пропоиское село на имѧ Локичи, межи того граница Поповое Горы с Пропоиском. То граница пропоиская вышла, а пришла граница из лучичаны: Поповои Горы село на имѧ Рагозичи, а против того лучицкое село на имѧ Слобода, то граница Поповои Горе з лучичаны; а ѡттол Поповое Горы село на имѧ Кузнецевичи, а против того лучицкое село на имѧ Мокрое, то граница Поповои Горе з лучичаны; [...] а против того село Поповое Горы на имѧ [...], [то граница Поповои Горе з] Лучичи. То граница лучицкая вышла, а пришла граница з Дроковом: село Поповое Горы на имѧ Панкевичи, а против того дроковское село на имѧ Влазовичи, в межи того граница Поповои Горе з Дроковом; а ѡттол Поповое Горы село на имѧ Субочевичи, а против того драковское село на имѧ Вѧжереба, то граница Поповое Горы з Дрокавом; а Поповое Горы село Ловища, а против того само мѣсто Дроков, то [гра]ница Поповое Горы всѧ вышла.

А [...] * // [арк. 193 зв.] граница всѧ идеть не пущею, але по лесом. А што сѧ дотычеть ведане ѡ землю, колко московскии земли за себе забрал, колко мил, ино много сѧ єсмо ѡ том довѣдывали и не могли ѡ том довѣдатьсѧ.

На памѧт: што взѧл великии кнзь московскии город Попову Гору взѧл повѣта Мстиславского з данми грошовыми и медовыми и со всимъ, а подымеи было пѧтсот у Попове Горе, а дани хоживало 60 кадеи, а сто рублев грошеи широкое личбы.

Граница роцлавская со Мъстиславлем

На памѧть пану Богдану, поскул рубеж московскии...**

РГАДА, ф. 389, оп. 1, од. хр. 223. Рукопись. Копія.

* Текст заклеєний.

** Щодо подальшого тексту див. с. 296, посилання 12.

ПРИМІТКИ

[1] Можливо, йдеться про Войтеха «Воитѣха» («Воитεха») — єпископа віленського. До його земельних володінь на Сіверщині правдоподібно належали й «бискуплі волості» в Путивльському повіті, що про їх існування (до 1500 р.) згадується у скаргах депутації киян до короля Сигізмунда (бл. 1523 р.). (Сообщение послов Киевской земли королю Сигизмунду I о Киевской земле и киевском замке // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.— К., 1916.— Вып. 2.— С. 8).

[2] В одній з найдавніших книг Метрики — книзі данин Казимира за 1440—1455 рр. (про неї див.: Бережков Н. Г. Литовская Метрика...— С. 71—77) двір Домислин «у Чернігові» фігурує як пожалування князю Борисові Глинському «до волі» великого князя литовського (Литовская Метрика.— Отд. I, ч. 1: Книги записей.— Т. 1 // РИБ.— СПб, 1910.— Т. XXVII.— Стб. 51).

[3] «Сεло Бодка» — перекручене «Слободка», що згадується серед володінь князя Петра Масальського в Чернігівському повіті в 1495—1496 рр. див.: Акты Литовской Метрики (далі — Акты ЛМ).— Варшава, 1896.— Т. 1, вып. 1: 1413—1498 гг.— № 223, 235; див. також прим. 6). В літературі це село помилково ототожнюване з подеснянськими Боденьками (Любавский М. К. Областное деление...— С. 288; Виноградський Ю. До історії колонізації...— С. 129), хоча наприкінці XV ст. останні перебували у складі остерської вотчини княгині Марії Трабської, а в 1498 р., разом з іншими селами, «которие ж издавна слухали и тягнули к тому именью Острю», перейшли до пана Ольбрахта Гаштольда (РИБ.— Т. XXVII.— Стб. 377—378; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции.— С. 407; Клепатский П. Г. Очерки по истории...— С. 278—279).

[4] «Сільце» Смолин у 1496 р. Олександр Казимирович пожалував чернігівському наміснику князю Іванові Борисовичу Глинському (РИБ.— Т. XXVII.— Стб. 648—649).

[5] «Харεвъский» («Халεнский») — очевидно, перекручене «Халецкий», якого названо серед бояр, зобов'язаних службою особисто великому князю литовському, що їх, при наданні Чернігова князю Семенові Івановичу Можайському у 1496 р., Олександр Казимирович «вийняв» на себе (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.— СПб., 1846.— Т. 1.— № 139.— С. 163).

[6] Згідно з актами 1495—1496 рр., князю Петрові Михайловичу Масальському належали Слободка, Шерепи (Шереп'є), Заруддя і Нова Слобода на Боловісі (Білоусі), успадковані ним від чернігівського боярина Івана Циба; у 1496 р., після смерті П. Масальського, ці землі перейшли до господарського дворянина Андрія Дрожчі (Акты ЛМ.— Т. 1.— Вып. 1.— № 223, 235; РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 6, л. 112 об.— 113); останнього, відповідно, згадано в жалуваній грамоті 1496 р. (див. прим. 5). Відсутність згадок про А. Дрожчу в тексті документа можна пояснити очевидно, тим, що 1508 р., після поразки повстання М. Глинського, він перейшов на службу до великого князя московського, докладніше див.: Бычкова М. Е. Состав класса феодалов в России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование.— М., 1986.— С. 62—63.

[7] Сулдешов — фігурує у згаданій уже грамоті Олександра Казимировича Семену Можайському (див. прим. 5); можливо, походив із смоленських Сулдешових (див.: РИБ.— Т. XXVII.— Стб. 482, 483).

[8] Згідно з родоводом Глинських, Хоробор був пожалуваний Іванові Глинському Вітовтом у 1399 р. (Родословная книга великого Российского государства великих князей // Временник имп. Московского общества истории и древностей российских.— 1851.— Кн. 10.— С. 84—85, 157—158, 195); щодо локалізації Хоробора див.: Виноградський Ю. Сосниця та її околиці: Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали.— К., 1928.— С. 146—150.

[9] Замість «Суле» повинно, очевидно, бути «Снове» — адже автор реєстру скрізь чітко витримує послідовність в описі сіл; тож, найімовірніше, у даному разі йшлося про село на р. Снові між Сновськом та Мокишиним, що нині не простежується. Як би там не було, не можна погодитися з О. Андріяшевим, який ототожнював реєстровий «Курилов» із Куриліวкою при впадінні Торговиці у Великий Ромен (суч. с. Жовтневе Конотопського р-ну

Сумської обл), адже горішнє Посулля ніколи Чернігову не належало; це, до речі, мусив визнати і сам дослідник, відзначивши далі, що «це поселення м. б. належало до Посейм'я (тут Путивльщини — О. Р.), а не до Чернігівщини» (Андріяшев О. Нарис історії колонізації...— С. 123).

[10] «Свибрыжа», («Сылорыж») — перекручене. «Сибреж», що виступає у документах як «отчина и дедина» віленського подключого Богдана Павловича (РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 6, л. 133—133 об.) (1496 р.), який до речі, також згадується у грамоті Семенові Можайському (див. прим. 5).

[11] На сьогодні не існує поселення з назвою Муравль. Однак орієнтиром у питанні про його локалізацію може слугувати опис річок Чернігівського полку 1754 р., де згадується «речка, прозиваемая Муравля, взялась з урочища, прозиваемого болота Кораблища, на оной поселение деревня Семаки («суч. с. Семаки Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.— О. Р.)»; «... впала ж оная речка в озеро Днепровое» (Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году // Труды Черниговской губернской архивной комиссии.— Чернигов, 1908.— Вып. 7.— С. 31).

[12] «Згремна» — перекручене «Деремна» (див.: Андріяшев О. Нарис історії колонізації...— С. 125).

Села Чернігівського і Любецького повітів, що локалізуються на сучасній території України (Чернігівська обл.)

1. Авдѣевичи, Авдѣєвичи	с. Авдіївка Куликівського р-ну
2. Блистовичи	с. Блистова Менського р-ну
3. Боровичи	с. Старі Боровичі Щорського р-ну
4. Великая Вєс	с. Велика Вісь Ріпкинського р-ну
5. Великии Лєствин (Листвєн)	с. Великий Листвен Городнянського р-ну
6. Волынчо	с. Волинка Сосницького р-ну
7. Горєскъ	с. Гірськ Щорського р-ну
8. Гусавичи	с. Гусавка Менського р-ну
9. Дєвица	с. Велика Дівиця Прилуцького р-ну
10. Домыслин	с. Домашлин Корюківського р-ну
11. Клочков	с. Клочків Чернігівського р-ну
12. Козли(ни)чи	с. Козляничі Сосницького р-ну
13. Колчов, Кѡлчово	с. Ковчин Куликівського р-ну
14. Кувичичи	с. Кувечичі Чернігівського р-ну
15. Малыи Листвин	с. Малий Листвен Ріпкинського р-ну
16. Меж(и)руд(є)	с. Рудка Чернігівського р-ну
17. Мокишин	с. Макишин Городнянського р-ну
18. Моравєскъ	с. Морівськ Козелецького р-ну
19. Плохово	с. Пльохів Чернігівського р-ну
20. Свибрыжа, Сылорыж	с. Сибереж Ріпкинського р-ну
21. Слабын	с. Слабин Чернігівського р-ну
22. Смолєн	с. Смолин Чернігівського р-ну
23. Смѧнєскъ, Смѧчєскъ	с. Смяч Щорського р-ну
24. Сновєскъ	смт Седнів Чернігівського р-ну *
25. Сосница	смт Сосниця Сосницького р-ну
26. Ушно	с. Ушня Менського р-ну

* До XVII ст.— Сновськ (див.: Виноградський Ю. С. Назви міст, сіл та річок Чернігівщини // Мовознавство.— К., 1957.— Т. XIV.— С. 30).

27. Шиловичи	с. Шиловичі Ічнянського р-ну
28. Шостовичи	с. Шестовиця Чернігівського р-ну
29. Яриловичи Ериловичи	с. Старі Яриловичі Ріпкинського р-ну

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ ФРАГМЕНТ ДОКУМЕНТА СТОСОВНО РЕЛІГІЙНИХ ПОГЛЯДІВ СТЕФАНА ЗИЗАНІЯ

Творчу спадщину відомого українського письменника Стефана Зизанія Тустановського вчені вважають малодослідженою, адже до наших днів збереглася тільки одна праця полеміста — «Казаньє св. Кирилла» (1596 р.). На жаль, інший значний твір Зизанія — «Катехизис» — не вцілів для історичних досліджень. При аналізі дослідники використовують переважно, крім «Казанья св. Кирилла», полемічні брошури віленського єзуїта Жебровського з критикою релігійних поглядів Зизанія[1].

Подальшим кроком у вивченні ідейно-релігійних поглядів Стефана Зизанія має стати підведення ширшої джерельної, фактографічної бази під нові дослідження. Певне просування у цьому напрямі було зроблено ще в середині XIX ст., коли в IV-му томі «Актов, относящихся к истории Западной России» опубліковано кілька документів, що стосувалися причин конфлікту письменника-полеміста з київським митрополитом Михайлом Рогозою і відлучення Стефана Зизанія від церкви собором єпископів у січні 1596 р.[2] *Публікацію здійснив кваліфікований археограф Віленської археографічної комісії Іван Григорович за копіями, що їх надіслав зі Львова історик Денис Зубрицький.*

Після опрацювання опублікованих документів і зіставлення їх з копіями кінця XVI ст. (оригінал — книги Новогрудського гродського суду були знищені[3]*), що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові, в одному з опублікованих документів нами була виявлена істотна купюра.*

Сумлінні історики Д. Зубрицький та І. Григорович не могли так некваліфіковано повестися з історичним текстом. Найімовірніше, фрагмент вилучено на стадії проходження рукопису IV-го тому «Актов Западной Россіи» в цензурі з мотивів конфесійної упередженості. Так, у попередньому виданні І. Григоровича — «Белорусском архиве древних грамот» цензурний комітет вилучив кілька актів (дві булли папи Климентія VII і повідомлення про Брестський собор), що «...православному вченню греко-східної церкви хибно приписують єресі й омани»[4].

---

[1] Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст.— К., 1984.— С. 66—69; Замалеев А. Ф., Зоц В. А. Отечественные мыслители позднего средневековья (конец XIV — первая треть XVII ст.).— К., 1990.— С. 139—142 та ін.

[2] Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1851.— Т. IV.— С. 121—122, 125—128.

[3] Ведомость о числе древних актовых книг, хранящихся в Центральном Архиве губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской.— [Б. м. и г.].— С. 4.

[4] Чтения Общества истории древностей российских.— 1882.— Кн. 1.— С. 267—268.

У час виходу «Актов, относящихся к истории Западной России» (40—50-ті роки XIX ст.) російський уряд здійснював насильне переведення греко-католицьких громад у православ'я на землях України та Білорусі відповідно до офіційної політики, спрямованої на те, щоб утверджувати в імперії «православие, самодержавие, народность». Тому завдання створеної урядом Археографічної комісії лежали в річищі показу «извечной русскости и православия» українських та білоруських земель, приєднаних до Росії внаслідок поділів Речі Посполитої.

Зміст опущеного фрагмента стосувався аргументації Стефана Зизанія у суперечці релігійно-богословського характеру з київським митрополитом Михайлом Рогозою про трактування ним, Зизанієм, заступництва Ісуса Христа, яке церковна ієрархія (митрополит та синод єпископів) засуджувала. Поряд з іншими причинами, котрих не будемо торкатися у цьому повідомленні, це спричинило відлучення Стефана Зизанія від церкви.

Наведемо купюру з протесту Стефана Зизанія і ще двох священиків із Віленського братства, яку треба вставити на с. 128-й IV-го тому «Актов, относящихся к истории Западной России» після слів:

«...яко святий Златоустый учил и написал в книзѣ «Маргарит», которая теперь за старанєм и накладом яснѣосвѣцонєго єго милости княжати Острозкого з друку вышла (з цього місця — неопублікований фрагмент.— М. К.). Иж Сын Божий єдинородный, сходатайши нам спасеніє взышол предвыше небес всех, и к тому не молится ужо за нами до Отца, але сидит направице єго, ни проповедует, ни молится, толко о всех православных с Отцем и Духом Святым поклоняємый с славимый єсть. А кто єго причинцію до Отца и своим молебником и неровной владзы с Отцом быти верити учит, то єсть от святых Богоносных отец давно проклят»[5].

Ясна річ, що ці слова в Росії середини XIX ст. розглядали б як єретичні, такі, які не відповідають офіційному вченню Руської православної церкви. Але Стефан Зизаній зовсім не відкидав думку про заступництво Ісуса Христа, як здається на перший погляд, оскільки він акцентує увагу на одноактності Христового заступництва, коли Ісус Христос віддав себе в жертву задля спасіння усіх людей, («сходатавши нам спасеніє»). Ширше свої докази Зизаній наводить у «Казаньи св. Кирилла»: «Христос не яко священник стоит, горе приносячи молитвы о собѣ и о людях, але... сел на правице маєстату величества на высоких, превышѣще всякого начала и владзы, который не мает примушеня на каждый день яко архієрей приносити офиру о своих и о людских неведомостях, тоє бовем учинил єдин раз себе принес»[6].

Якщо взяти історичний контекст епохи кінця XVI ст., то цікавим видається посилання Стефана Зизанія на книгу «Маргарит» видатного представника патристичної богословської думки Іоанна Златоуста, що є безперечним авторитетом у православній церкві. Думки Стефана Зизанія загалом збігаються з баченням заступництва Ісуса Христа Іоанном Златоустом в його «Слові о вочеловеченіи Господа нашего Исуса Христа» з книги «Маргарит»: «...а откеле на небеса вѣзыиде, [Христос] *седит токмо славим, ни моляся, ни приповѣдуя, но аше приповѣдует яко Сын Отцу»[7].*

---

[5] Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 294, арк. 1 зв.

[6] Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в.— Львів, 1906.— Т. 1.— С. 171—172.

[7] Книга иже в святих отца нашего Иоанна Златоустого, архіепископа Костентина града, Маргарит глаголемаа.— Острог, 1595.— С. 91.

Без сумніву, більшість звинувачень Стефана Зизанія в єресі викликана нерозумінням або навмисним перекрученням змісту термінів, якими оперував письменник. Згідно з Іоанном Златоустомим він розрізняє клопотання, молитву, мольбу і «приповѣданіє» (у розумінні заступництва) [8]. *Таке розрізнення робилося для того, щоб вказати на рівноправне становище Ісуса Христа з Богом-Отцем. При такому підході Зизаній не відкидав думку про заступництво Христа, але не зводив його значення тільки до цієї ролі* [9].

На цій же копії документа з Новогрудського гродського суду на зворотному боці аркуша зроблено допис: «Протестация Новгородская о митрополитовой ереси, который Христа Господа, истинаго Бога нашего ходатаєм и молитвенником ко Отцу своєму верует быти, яко же ариане и прочіє єретици мудрурствую» [10]. *Допис і копію зробила одна й та ж особа, на що вказує однаковый почерк. Можна припускати, що таких копій було багато і Віленське братство широко розповсюдило їх у братському середовищі. Звинувачення митрополита Михайла Рогози в аріанській єресі слугувало додатковим аргументом для опору братств унійним заходам церковної верхівки. На православному Брестському соборі в жовтні 1596 р., напевно, при сильному сприянні представників братств із Стефана Зизанія було знято церковне відлучення.*

Розглянуто тільки один аспект ідейної спадщини визначного полеміста кінця XVI ст. Нові архівні пошуки повинні дати відповіді й на інші суперечливі та малоз'ясовані питання релігійного світогляду Стефана Зизанія.

Мирон КАПРАЛЬ

---

[8] Пор.: Пам'ятки полемічного письменства...— С. 168—169 та Книга иже в святых... — С. 90.

[9] Замалеев А. Ф., Зоц В. А. Отечественные мыслители...— С. 141.

[10] Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 294, арк. 1.

ІЗ ЛИСТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ-ПОЛЕМІСТІВ 1621—1624 РОКІВ

Творча спадщина українських письменників-полемістів XVI—XVII ст. завжди була в центрі уваги дослідників. Однак і досі тут багато нез'ясованого, перекрученого, так само, як і в сфері дослідження міжконфесійних відносин у тогочасній Україні. Ясна річ, що об'єктивне й повне висвітлення цих складних питань неможливе без належної джерельної бази, яка, на жаль, поповнюється дуже повільно. У зв'язку з цим пропонуємо публікацію досі не друкованих документів, що їх створили в 1621—1624 рр. письменники-полемісти. Знахідки зроблені у фонді «Архів Радзивіллів» (відділ 2-й) Головного Архіву давніх актів у Варшаві (далі — АГАД у Варшаві)[1]. *Це 10 листів письменників-полемістів до князя Криштофа II Радзивілла (4 листи належать перу Й. Борецького, 5 — А. Мужиловського, 1 — М. Смотрицького), один лист Й. Борецького до А. Мужиловського, а також скарга Й. Борецького, внесена ним до київського гродського суду в 1621 р. Більшість цих документів являє собою оригінали, підписані авторами або ж списані ними від початку до кінця. Виняток становлять скарга Й. Борецького, а також його лист від 30(20) листопада 1623 р., лист М. Смотрицького, списані А. Мужиловським слово у слово й відправлені ним у додатку до його послання князеві Радзивіллу. Всі документи написані польською мовою, в якій подекуди відчувається вплив української, з невеликою домішкою латинських слів і виразів.*

Стисло охарактеризуємо авторів листів та їхнього адресата:

Йов (Іван) Борецький (рік народження невідомий — пом. 1631) — видатний український політичний, церковний та освітній діяч. Навчався у Львівській братській школі, а також за кордоном. Був ректором братської школи у Львові (1604—1605 рр.), організатором і першим ректором Київської братської школи (1615 р.). З 1620 р. до смерті був київським православним митрополитом. Є автором антиуніатського полемічного твору «Протестація», вірогідно йому належить авторство й відомої «Перестороги»[2].

Мелетій (Максим) Смотрицький (1577—1634 рр.) — видатний український вчений і письменник, церковний та освітній діяч. Народився у м. Смотричі на Поділлі в сім'ї відомого церковного та освітнього діяча Герасима Смотрицького, який був

---

[1] Детальніше про склад цього та деяких інших фондів АГАД у Варшаві, див. у кн.: К о в а л ь с к и й Н. П., М ы ц ы к Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.— Днепропетровск: ДГУ, 1984.— С. 28—31.

[2] З а г а й к о П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI— початку XVII ст. в боротьбі проти Ватікану і унії.— К., 1957; В о з н я к М. С. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині й у Львові.— Львів, 1954.

ректором Острозької академії. Саме тут, в академії, М. Смотрицький дістав добру освіту, яку потім продовжив в Єзуїтському колегіумі у Вільні й зарубіжних університетах (Вроцлав, Віттенберг, Ляйпціг, Нюрнберг). Викладав у Віленській братській школі. 1620 р. був висвячений на полоцького архиєпископа, єпископа вітебського та мстиславського. У 1627 р. перейшов в унію. Автор блискучих полемічних творів, писаних переважно в період його перебування у лоні православної церкви. Найголовніші з цих творів такі: «Антиграфе», «Верифікація», «Захист верифікації», «Юстифікація» «Супплікація» і особливо «Тренос» (Плач). Великий внесок в українську культуру Смотрицький зробив і як учений-філолог, автор підручника з мови «Граматика славенская», котра витримала кілька перевидань в Україні, Білорусі, Росії, Румунії (1618, 1621, 1629, 1638, 1721, 1755, 1782, 1788 рр.) [3].

Андрій Мужиловський (рік народження невідомий — після 1631 р.) — відомий діяч православної церкви в Україні та Білорусі, сподвижник І. Борецького, письменник-полеміст. Був священиком церкви святого Спаса у Слуцьку, а з 1621 р. і слуцьким протопопом. З 1631 р. став ієромонахом Києво-Печерської лаври. По смерті Йова Борецького був одним із претендентів на київську митрополію. Автор полемічного твору «Антидот» (1629 р.), спрямованого проти М. Смотрицького, котрий на той час уже прийняв унію [4]. *Батько видатного українського дипломата часів Визвольної війни Силуяна Мужиловського.*

Криштоф II Радзивілл (1585—1640 рр.) — представник одного з наймогутніших і найзнаменитіших магнатських родів Речі Посполитої. Довший час він — польний гетьман литовський, а з 1635 р. — великий гетьман литовський. З 1633 р. став також віленським воєводою. Криштоф II був внуком засновника кальвінської лінії Радзивіллів на Біржах та Дубинках Миколи «Рудого» і сином Криштофа I «Перуна» (1547—1603 рр.) [5].

Публіковані далі документи створені у важливий момент політичної та церковної історії України. В умовах безперервного колоніального наступу Речі Посполитої на Україну православна церква спромоглася на відродження своїх структур. Спираючись на Військо Запорізьке, вона з допомогою єрусалимського патріарха Теофана, котрий перебував в Україні в 1620—1621 рр., відновила свою вищу ієрархію. Саме тоді були висвячені на київського митрополита Йов Борецький, на полоцького архиєпископа Мелетій Смотрицький та ін. Однак ці дії викликали лють короля Сигізмунда III і його оточення. На православних вищих ієрархів, особливо на Борецького та Смотрицького, а також на єрусалимського патріарха Теофана посипалися звинувачення у державній зраді на користь Туреччини, що в умовах війни з нею могло мати надзвичайно тяжкі наслідки для православної церкви в Україні та Білорусі. Сигізмунд III видав універсал від 1.II.1621 р., в якому наказав схопити Борецького й Смотрицького як співучасників шпигунства. Аналогічний наказ містився в іншому королівському універсалі від 22.III. 1621 р. [6].

У світлі виявлених документів, які не входять у дану публікацію, є очевидним, що прихильники турецької орієнтації уже тоді були у Війську Запорізькім. Про це свідчить, наприклад, лист козака Задери до Петра Конашевича Сагайдачного, в якому, до речі, гетьмана попереджали про замах на нього з боку «ляхів» [7]. *Красномов-*

---

[3] Соловей М. Мелетій Смотрицький як письменник.— Рим; Торонто, 1978.— Ч. 1—2; Короткий В. Г. Творческий путь Мелетия Смотрицкого.— Минск: Наука и техника, 1987.

[4] Українські письменники: Біо-бібліографічний словник.— К.: Держвидав худож. літ-ри, 1960.— Т. 1.— С. 428—429.

[5] Radzwiłł B. Autobiografia.— Warszawa, 1979.

[6] Короткий В. Г. Творческий путь...— С. 86, 153—155.

[7] Національна бібліотека у Варшаві, від. мікрофільмів, № 50138, с. 50—51.

ним є і свідчення польського агента із Стамбула, який писав тоді: «Вся Русь (тобто Україна і Білорусь — Ю. М.) є нам таким ворогом..., що воліла б прожити тисячу років із жидами, турками, татарами, ніж один рік з нами»[8]*. Ці протурецькі настрої не повинні викликати подиву або засудження, як це робилося пожовтневими істориками при аналізі аналогічних явищ доби Руїни. В умовах колоніального гніту Речі Посполитої лідери українського національно-визвольного руху мали моральне право шукати підтримки в сусідніх держав і реалізували його (стосовно 20-х рр. XVII ст., то в Османській імперії, Кримському ханстві, Російській імперії та ін., наприклад, у Швеції). Не можна, однак, трактувати Борецького й Смотрицького як турецьких агентів, що визнавали й самі представники католицького табору Речі Посполитої — наприклад, канцлер коронний Лев Сапіга*[9]*. Ясно, що Сигізмунд III та його однодумці прагнули до політичної провокації і використовували звинувачення як привід для чергової хвилі репресій проти православної церкви в Україні і Білорусі, братств, узагалі православних. Особливо тяжка ситуація була у Вільні, де ще пам'ятали хвилю репресій 1611 р., і почалися нові арешти та переслідування православних.*

В цих умовах вищі православні ієрархи розгорнули активну боротьбу проти необгрунтованих звинувачень, за свою повну реабілітацію. Хоч боротьба затягнулася й мала своє продовження і після переможної Хотинської війни 1621 р., проте перші успіхи були православними досягнуті саме в 1621 р. Уже в червні 1621 р. Віленське православне братство видало «Верифікацію невинності» М. Смотрицького, котра поклала початок жвавій полеміці 20-х рр. XVII ст. і показала громадськості необгрунтованість обвинувачень. Особливо важливу роль у цій боротьбі відіграло Військо Запорізьке. Вже 20(10).III.1621 р. воно відправило до Сигізмунда III посольство на чолі з Марком Жмайлом, Павлом із Десни та Супруном Богушем. Воно вимагало підтвердження елекції Борецького та Смотрицького, прав і вольностей Війська Запорізького та ін., зобов'язуючись взамін виставити проти Туреччини 50-тисячне військо[10]*. З гострим листом-протестом від 8.V.(28.IV.) 1621 р. виступив і гетьман Війська Запорізького Яків Нерода (Бородавка)*[11]*. У червні 1621 р. з козацької ради в Кагарлику було послане до Варшави чергове посольство Війська Запорізького, котре очолював Петро Конашевич-Сагайдачний. Православне духовенство представляв у цьому посольстві володимирський єпископ Йосип Курцевич-Булига. Наведені далі листи виразно доводять, що марш Війська Запорізького на Молдавію, всупереч королівському наказові не через степи, а через «влость», через Волинь, мав характер збройної демонстрації, під тиском якої уряд Речі Посполитої мусив піти на поступки. Важливе й те, що й сам Сагайдачний, уже смертельно хворий, не припиняв боротьби за реабілітацію Борецького й Смотрицького, про що свідчить оригінальний лист гетьмана від 23(13) I. 1622 р.*[12]*.*

У ході боротьби лідери української православної церкви шукали підтримки і за межами Речі Посполитої[13]*, і серед представників урядових кіл. Серед останніх*

---

[8] АГАД у Варшаві, Архів Радзивіллів (далі — АР). II, кн. 12.— С. 712.

[9] Короткий В. Г. Творческий путь...— С. 86—87.

[11] АГАД у Варшаві, АР. II, № 746. Це оригінал листа, підписаний особисто Я. Неродою.

[10] Там же.— № 741. Текст відповідної дипломатичної інструкції Війська Запорізького видрукований нами у кн.: Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ...— С. 73—74.

[12] АГАД у Варшаві, АР. II, № 804. Лист підписаний особисто П. Конашевичем-Сагайдачним.

[13] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы.— М.: Изд-во АН СССР, 1954.— Т. 1.— № 22. Лист Й. Борецького до царя Михайла Федоровича.

найважливішою для них постаттю у той час був князь Криштоф II Радзивілл. Він поруч із князем Янушем Радзивіллом (1579—1620 рр.), своїм братом, та белзьким воєводою Рафалом Лещинським (1579—1636 рр.), очолював протестантську опозицію у Речі Посполитій. Із вибухом Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр., яка почалася з повстання чеських протестантів, діяльність опозиції у Речі Посполитій значно активізувалася. Вони мали контакти із «зимовим королем» Чехії Фрідріхом V, трансильванським князем Бетленом Габором; шведським королем Густавом IX Адольфом, тобто важливими представниками протестантського табору в Європі. Пізніше, у 1626—1628 рр., Криштоф II навіть очолить «орлеанську змову» проти Сигізмунда III, у разі успіху якої на престол мав бути посаджений Гаскон Орлеанський[14]. *Логічно, що в такому разі виникали передумови для налагодження спільних дій між протестантською опозицією та керівниками національно-визвольного руху в Україні та Білорусі, котрий у той час проходив під гаслом боротьби за православ'я. До речі, ця тенденція матиме своє продовження і в подальший час. Досить згадати місію шведського посла Русселя до козаків у 1630 р., про що свого часу писав І. Крип'якевич; контакти Богдана Хмельницького із Швецією, Бранденбургом і Трасильванією; план видатного педагога, одного з лідерів чеських протестантів Яна Амоса Коменського, за яким протестанти мали виступити разом із повстанцями Б. Хмельницького проти Австрійської імперії та Речі Посполитої.*

Судячи з наведених далі листів, Криштоф II виступає у ролі оборонців лідерів української православної церкви, використовує свій авторитет і зв'язки для пом'якшення реакційної політики Сигізмунда III в Україні та Білорусі. Про значну повагу, яку мав Криштоф II у лідерів православної церкви, свідчить хоча б факт посилання Й. Борецьким свого старшого сина Стефана разом із сином старшини Війська Запорізького Михайла Зубовича-Білаша до князівського двору, очевидно для продовження освіти[15]. *Своєю чергою православні ієрархи допомагали князеві у фундації школи в Слуцьку, забезпеченню її викладацькими кадрами. Так, князь просив 16.VII.1623 р. прислати для євангелічної школи у Слуцьку православного «професора теології» з Києва, підготувавши його князівським коштом. У своєму листі до князя від 3.IX.(24.VIII) 1624 р. Борецький обіцяє виконати прохання Криштофа II щодо прислання до слуцької школи «чоловіка вченого». Ним мав стати «дорогий діамант», один простачок-підліток, мій вихованець»*[16].

Але куди значнішими були послуги лідерів української православної церкви в інших справах. Криштоф II був фактично головнокомандувачем військ Великого Князівства Литовського (далі — ВКЛ). Вже один цей факт свідчив про його надзвичайну зацікавленість справами запорізьких козаків, із керівниками яких князь і сам листувався (див., наприклад, лист козацького полковника Путивльця від 6.III. 1622 р.)[17]. *Але Криштоф II докладав усіх зусиль у своїй українській політиці, щоб не вибухло чергове козацько-селянське повстання, до чого вела реакційна політика Сигізмунда III. У зв'язку з цим він був дуже зацікавлений в об'єктивній інформації як про дії козацтва, так і про контакт із впливовими для нього особами, тобто з козацькою старшиною і вищою православною ієрархією в Україні та Білорусі. Зі свого боку останні теж були зацікавлені в недопущенні до повстання і домагалися свого через переговори, компроміси, нарешті — здобуттям певних привілеїв для верхівки тогочасного українського суспільства православного віросповідання. Ось чим викликана в листах письменників-полемістів до Криштофа II Радзивілла така*

[14] «Spisek orleański» w latach 1626—1628.— Warszawa, 1990.
[15] АГАД у Варшаві, АР. V, № 1150. Лист Й. Борецького до Криштофа II 13(3).X.1629 р.
[16] Там же.
[17] Там же.— АР. II, № 819.

велика увага до запорізьких справ. Якраз ця інформація з перших рук — від керівництва Війська Запорізького, від учасників козацького кола, надає великої джерельної цінності наведеним далі документам. Тут подані факти, що стосуються біографій видатних діячів Січі: П. Конашевича-Сагайдачного, М. Жмайла, М. Дорошенка, О. Голуба та ін., про дипломатичну діяльність козацтва, про його військові походи. Прикладом цього може бути, наприклад, фрагмент із листа Й. Борецького до князя від 3.IX.1624 р., видрукований ще в дореволюційний час [18]. Навіть дрібні, на перший погляд, зауваження письменників-полемістів мають насправді дуже велике значення. Так, це стосується визначення ними кількості Війська Запорізького, котре, згідно з переписом на кагарлицькій раді в червні 1621 р., налічувало 50 600 воїнів. Про це ж свідчить і дипломатична інструкція, дана Військом Запорізьким М. Жмайлу, про яку мова йшла раніше. Тут чисельність Війська Запорізького (у березні 1621 р.) оцінювалася у 50 тис. Нарешті стислий компут Війська Запорізького, складений уже під час Хотинської війни, подає цифру 41 520 осіб [19]. Усе це переконливо доводить безпідставність спроб деяких сучасних польських істориків (В. Маєвський) применшити чисельність Війська Запорізького під Хотином 1621 р. приблизно до 15 тис. і тим самим применшити роль запорізького козацтва в перемозі над Османською імперією.

Епістолярна спадщина українських письменників-полемістів, власне, сама собою становить велику цінність як пам'ятка літератури, як історичне джерело до історії української культури та освіти, міжконфесійних відносин. Досить, наприклад, звернути увагу на цінні свідчення щодо можливого порозуміння між православною та українсько-візантійською (греко-католицькою, уніатською) церквами на поч. 20-х рр. XVII ст. Річ у тому, що остання після відновлення православної ієрархії Теофаном теж опинилася у складному становищі, і тому серед її керівництва виникає думка про об'єднання обох церков, утворення особливого самостійного патріархату. Ця ідея у той час була з тактичних міркувань підтримана урядом Речі Посполитої, щоб якось запобігти подальшому загостренню національно-конфесійних відносин в Речі Посполитій. Маючи це на меті, уніатський митрополит В. Рутський та полоцький архиєпископ Й. Кунцевич послали до Києва ченця-василіанина Івана Дубовича, майбутнього настоятеля Дерманського монастиря. Відповідь православного керівництва пізніше обговорював з'їзд уніатських єпископів у Новогродку, але Ватикан зайняв негативну позицію у цьому питанні і навіть заборонив планований спільний собор. Папі Урбану VIII та Конгрегації пропаганди віри вдалося тоді вивести уніатську церкву з кризи, але коштом подальшого розколу в українському суспільстві [20]. З наведеного далі листа А. Мужиловського довідуємося, що його автор мав попередньо контакт із Дубовичем ще перед від'їздом останнього до Києва, вивідав наміри уніатів і поінформував про все Борецького і Смотрицького. З листа Й. Борецького до А. Мужиловського випливає, що І. Дубович дістав відповідь, яка давала певні шанси для ліквідації розколу, й що він повернувся до своїх патронів за новими інструкціями та обіцяв знову прибути до Києва на Різдво Христове, тобто

---

[18] Виленсткий археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.— Вильно, 1870.— Т. 7.— С. 82. Оригінал цього документа зберігається в АГАД у Варшаві, АР. V, № 1150.

[19] Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ... С. 74; АГАД у Варшаві, Зібрання Браницьких з Сухої.— № 17/25.— С. 160—167; Жерела до історії України-Русі.— Львів, 1908.— Т. VIII.— С. 250.

[20] Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв.— К.: Наук. думка, 1989.— С. 131—132.

на самому початку 1624 р. Борецький просив Мужиловського, щоб той знову роздобув необхідну інформацію і повідомив про все. Лист М. Смотрицького свідчить про те, що його автор був більший, ніж Борецький, оптиміст у справі подолання розколу і навіть поетично описує своє палке бажання ліквідувати розкол ще за свого життя.

У цьому ж листі М. Смотрицький згадує і свого старшого брата Стефана (помер у 1636 р.), пароха церкви Різдва Богородиці в Острозі, колишнього секретаря князя Костянтина-Василя II Острозького, відомого культурного діяча[21]. *Тут же він наводить свідчення про сина Стефана-Георгія, який тоді був, вірогідно, студентом Острозької академії. Відвідавши перед тим у Києві разом із батьком свого дядька, Георгій мав передати уклін та лист М. Смотрицького до С. Мужиловського (в Острозі?).*

Можна вказати на значення публікованих далі листів як джерела до історії українсько-білорусько-литовських зв'язків, історії формування української національної свідомості. Автори листів вживають для окреслення корінного населення України не лише загальновизнаний на той час термін «руський» й «російський», котрий пізніше запозичать для визначення уже іншого народу московські ідеологи. Складніше з терміном «naród» який у сучасній польській мові перекладають як «нація». Ми переклали його звичним для української і певною мірою тогочасної польської мов терміном «народ». В усякому разі епістолярна спадщина полемістів, не кажучи вже про їхню творчу спадщину взагалі, дає певний матеріал для дослідження українського національного менталітету.

Варто зробити і кілька видавничих зауважень. Насамперед треба враховувати, що автори листів дотримувалися тогочасного дипломатичного етикету, норм ввічливості, властивих феодальній епосі. Цей етикет не завжди відображав справжню суть справи, і тому не варто приймати за чисту монету риторику й компліменти письменників-полемістів. Власне, самі автори це добре розуміли і в залежності від обставин називали, наприклад, український народ то «бідним», то «славним».

Певні труднощі постали при передачі польськомовних текстів, оскільки твердих і чітких правил в українській археографії ще не створено. Механічно ж перенести правила, вироблені польською археографією[22]*, навряд чи варто, оскільки при цьому стирається український колорит у польській мові наших письменників, адже вони часто писали, наприклад, «polsky», а не «polski» і навряд чи варто підганяти їхню мову під норми сучасної літературної польської мови. І все ж згадана «Інструкція», опрацьована польськими науковцями, була нами врахована, як і практичний досвід українських археографів, наприклад, І. Крип'якевича та Л. Бутича, що видали корпус документів Богдана Хмельницького*[23]. *Деякі зміни були зроблені в тексті в межах мінімальної модернізації, щоб запобігти надмірній кількості підрядкових приміток, наприклад:*

1. Слова «bydź», «tesz» подаються у таких формах: «być», «też»;

2. «en» або »em» подаються у сучасних формах, як «ę», «ą»;

3. Літера «x» передана скрізь як «ks»; сполука «ia», «ie» — «ja»; «je».

4. Збережено загальновживані в XVII ст. скорочення і в польськомовних оригіналах, і в перекладах: w. m. — wasza miłość (mość) — в. м.— ваша милість (мосць);

---

[21] М и ц ь к о І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. 1576—1638.— К.: Наук. думка, 1990.— С. 112—113.

[22] Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku.— Wrocław, 1953.

[23] Документы Богдана Хмельницького 1648—1657 рр.— К.: Вид-во АН УРСР, 1961.

w. ks. m.— wasza ksiażeca miłość — в. кн. м.— ваша князівська милість; j. k. m.— jego królewska miłość — й. к. м.— його королівська милість; w. k. m., wkr. m.— wasza królewska miłość — в. к. м.— ваша королівська милість; p.— pan — п.— пан; pp.— pany — пп.— пани; j. m. p.— jego miłość pan — й. м. п.— його милість пан; m. m. p.— mój miłośćiwy pan — м. м. п.— мій милостивий пан; ich m. pp.— ich miłośći panowie — їх м. пп.— їх милості пани; s. p. — świetej pamieci — с. п.— святої пам'яті; W. Ks. Litt., W. Ks. L.— Wielkie Ksiestwo Litewskie — ВКЛ — Велике Князівство Литовське; RP (RPta) — Rzeczpospolita — РП — Річ Посполита; etc-et cetera — і т. д.— і так далі; m. p. — manu propria — м. пр.— ману пропрія — рукою власною.

Юрій МИЦИК

№ 1

1621 р., травня 8 (квітня 28).— Київ.— Лист київського митрополита Йова Борецького до Криштофа II Радзивілла із проханням підтримати боротьбу керівників православної церкви в Україні та Білорусі за зняття несправедливих обвинувачень

Jasnie oswięcone m. książe, panie, panie mój miłośćiwy.

Bóg Wszechmogący w porządku swoiem opatrnośćią swą swiętą cerkiew swoje zawżdy miec chce i celiej wymierzyć zezwolił, aby jako w niem samym cierpiec, także i wiecznie radować się mogła. Zaczym nie kogo innego w niej, przy sobie, po sobie i na ustawiczne wieki, rządca najwyszszym, opiekunem, pasterzem ę obrońca mieć chce, jedno siebie samego, opatrzywszy najwyszszą mądrośćią dozor, przełożeństwa i szafowanie tajemni, porządnie idącymi słowa jego swiętego szafarzmi, sporządziwszy ku posłuszeństwu i stateczności wiernych serca. Ta tedy opatrzność i porzadek Wszechmogącego Boga, od oświęcenia oczu światy, od nas przyjęty, Bogem przez pasterzów greckich, ode Wschodu darowany [1], nigdy od ubogiego narodu naszego ruskiego, będącego w rozmaitych niebezpieczeństwach, oddaliona nie była. Ałe i owszem hojnie doznana i za jeden lud u nas zwiniona z wysławieniem i pokornych dzięk naszych Bozkiemu Majestatowi oddawaniem zachowana jest i była. Pasterstwa zaś należność przez fortele i kuźniej papiezkiej niezbędne łakomstwo swowolna niektórych z miedzy nas wyrodnych pasterzów chciwośći panowania przed liat kilku nad dwadzieśćia [2], na dwór kościoła rzymskiego, we wszem naszemu nabożeństwu przeciwnego, porwała i zaprowadziła i tym apostatom tam, skad wyszli, na cięższa przeciwnośćia i zdrada przykrzyć się pozwoliła. Bóg tedy Wszechmogący dziwnym swym sądem posyła nam pasterza naszego, patriarchę Hierosolimskiego [3], za radą i obmyszlawaniem inszych społbraciej jego, patriarchów, tu do ziemie ruskiej państw Jego k. m., pana naszego miłośćiwego, który i w statecznośći wiary i w czułośći nas napomina i z wiernego zawżdy oddawania zwierchnego posłuszeństwa wielkiemu królewstwu polskiemu chwali i w niem sie pomnażac błogosławia i pilnie rozkazuje. Oszukane przełożeństwo przez dworzany rzymskie, odnawia i, od wszystkiej Rusi obranych i sobie zaleconych na metropolią i władyctwa, person poswięciwszy, szczęsliwie od nas na swe miejsce, świetą stolice Hierosolymską, odjechał. Którego poczucie narodu ruskiego niezbedna zazdrość złych i falszywych ludzi, przeciwników naszych, pseudometropolitę [4] i jego adhaerentów, przeciwko nam

bez wstydu złóścią, wysoko pobudziła, zdrajcami ojczyznie okrsciła,do króla jego m. opacznie udała, za czym i do tyraństwa się rzuciła i jużby to ten snadz zostawało, że i wiadomośći z tej ta strony Litwy [5] mieć byśmy nie mógli, gdyby Bóg, dobrotliwy i utrapionych swoich najłaskawszy pocieszyciel serc, waszej ks. m. pobudzić był nie raczył, ałe teraz w poniżeniu naszym u świata wielka zyczliwość pilne staranie z mądra radę ubogiemu narodowi ruskiemu wasza ks. m., pan nasz miłośćiwy, ukazować i nas pobudzać raczysz pomoc i pozwołenie najmilszemu synowi i bratu naszemu ojcu Andrzejowi Mużyłowskiemu, z niewymownej dobrośći swojej nam ku doniesieniu wiadomośći darować raczył. Wszystek nasz ubogi ruski narod pospołu z Wojskiem Zaporozkim, przyjąwszy to od waszej ks. m. wdzięcznie, uprzejmym sercem, gorąca duszą pokadesmy na tem świecie żywi, za szczęśliwe panowanie waszej ks. m. pana Boga prosić jesteśmy winni i uniżenie a pokornie dziękujemu. Do uspokojenia tych burd i warchołów przystąpiwszy, naprzód sadziw się na tym, że w tym, czym oni nas obełżyć usiłują, winni nie jesteśmy i ani na serce nasze, nigdy to nie wstępowało, za czym mamy po sobie niewinność. Druga, że nie nasz poczatek, ałe ich samych. Zaraz, nie opuszczając praw i wolnośći naszej, czyniem te cztyrzy protestacyje i według mądrej i wielkiej rady waszej ks. m. roz[s]yłamy ich; i krolowi Jego M., żeśmy nie sa zdrajcami, sprawic sie gotowi; i do różnych sasiad ludzi religiej naszej, choć już pocześći sie oznajmiło, więcej i dałej oznajmic pewnie trudno, zaniechać mamy i ten uniwersał od księdza Ruckiego w Wilnie publikowany [6] do wszystkich powiatów z przydaniem i ogłoszeniem do wiezień, posądzonych i udespectowanych braciej naszej, rozsyłamy, i już nam dopioro nie do łez jakich i stekania przychodzi, ałe do przemyslów nagrody sztuk i forteliów nieprzyjacieliowi. W czem gdy i syn i brat pokory naszej, ociec Andrzej, z niektóremi przedniejszymi Wojska Zaporozkiego rozmawiał, snadnie wyrozumieć mogł gotowość i gorliwość ich do wzięcia się o te krzywde. Ałe że posłali dopioro posłów swych [7] do jego k. m., co się na osobliwej karcie waszej ks. m. posyła. Za czum zaraz nastąpić nie mogąc, odprawy i poselstwa przyniesione czekać postanowili. A potym o tem i wszystkiem z waszą ks. m., znosząc się w każdej rzeczy, nie zaniechamy i za jedno wolnośći i praw na używanie religiej nie więżac i mieszając miedzy nami artykúłów wiary, z wasz-mośćiami prosić i dochodzić obiecujemy się. A jednak, aby bez krwawych jakich zawodów, (na co ci niezbożnicy, synowie starego meżobójcy ojca swego szatana, uniatowie, wiedziem znamienicze pocżeli zarabiać), aby mogło być, uniżoną prośbę do waszej ks. m. o przyczyne do króla jego m. unosim. Coby dałej w tej sprawie nałeżało, ociec Andrzej na osobliwej registryk na pamięc sobie wział, chcąć za pomocą Bożą waszej ks. m. to do wiadomośći donieść i ukazać. Co wszystko najwyszszemu przejrzeniu pańskiemu, pana pokoju i zgody i miłośći doskonałej ojca, i mądrze ostremu chrześćiańskiemu tegoż pokoju chciwemu waszej ks. m. baczeniu powierzywszy siebie samego i z pokornemi modlitwami i na[i]wiszeszemi powolnośćiami tak z osoby swej i wszystkiej braciej mojej duchownych, jako i wszystkiej utrapionej Rptej cerkwie wschodniej w narodzie ruskim w miłośćiwą łaske i znajomość i pamięć zyczliwą i nie zatartą waszej ks. m., naszego m. pana, jako napilniej załecamy.

Z Kijowa aprilis 28 d. po staremu 1621 roku.

Najniższy podnożek i bogomodlca w. ks. m. Jow Borecky z łaski Bożej pokorny archiepiskop metropolita kijowski, halicki i wszystkiej Rosiej ręka własna mpp.

АГАД у Варшаві, AP. II, № 745. Автограф, засвідчений особистою печаткою Й. Борецького. Адреса: «Jaśnie oświeconemu książęciu p. Chrystophowi Radziwiłłowi [...] [ksią]żeciu na Birżach i [Dubinkach], hetmanowi polnemu [...] żyzmarzskiemu, bystrzyckiemu etc., etc. starośćie, panu memu miłośćiwemu mpp.»

Переклад:

Найясніший м. князю, пане мій милостивий!

Всемогутній Господь завжди хоче мати свою святу церкву в своїм порядку, провидінні своїм і зволив визначити її мету аби церква, як і він сам, і терпіти, і вічно радіти могла. Ось чому він нікого іншого в ній, при собі, по собі і на вічні часи не хоче мати найвищим правителем, опікуном, пастирем і оборонцем, тільки самого себе. Він обдарував найвищою мудрістю дозор, зверхність і оберігання таїн, порядно йдучими слова його святого ключниками, підготувавши до послушенства і статечності серця вірних. Ось ці провидіння і порядок Всемогутнього Господа для просвітління очей — святий, прийнятий нами, дарований Богом від грецьких пастирів зі Сходу, ніколи не були зраджені бідним народом нашим руським, який був у різних небезпеках, але навпаки глибоко відчуті і збережені були і є у нас всім народом при постійному прославлянні і висловлюванні покірної нашої вдячності Господньому маєстату. Однак папські хитрощі й підступи, невпинне лакомство свавільне деяких з-поміж нас злочинних пастирів, жадоба панування підхопили й привели понад двадцять років тому пастирську владу до двору римського костьолу, в усьому супротивного нашій побожності; дозволили цим відступникам там, звідки вони прийшли, чинити тяжчі прикрості й зраду. Тоді Всемогутній Господь своїм чудодійним судом посилає нам нашого пастиря, єрусалимського патріарха, діючи через раду і помисл інших патріархів, собратів його, сюди, до землі Руської, держави його к. м., пана нашого милостивого. Патріарх підтримує нас і в статечності віри і в [релігійних] почуттях, хвалить нас у завжди вірному віддаванні зверхнього послушенства великому королівству польському і суворо наказує помножувати в ньому [Королівстві] благословення. Він же відновлює ієрархію, ошукану римськими дворянами, і висвятивши на митрополію і владицтва осіб, обраних усією Руссю і йому рекомендованих. Після того він щасливо від'їхав від нас на своє місце, до святої столиці єрусалимської. Ці почуття народу руського високо підняли невпинну заздрість злих і фальшивих людей, наших противників, псевдомитрополита і його прихильників. Ця заздрість збудила проти нас безсоромну злість, охрестила нас зрадниками вітчизни і в такому хибному світлі показала нас королю його м., а потім вдалася й до тиранства. І вже, мабуть, сталося б так, що ми б не змогли отримати і відомості з тієї сторони Литви, якби Господь, добрий і найласкавіший утішитель змучених сердець своєї пастви, не зволив спонукати вашу кн. м. заступитися за нас. А тепер смиренності нашій перед світом ваша кн. м., пан наш милостивий, зволиш виявляти нам велику зичливість, ревне старання з мудрою порадою убогому народові руському і спонукувати нас. З несказаної своєї доброти зволив дарувати допомогу і дозвіл наймилішому синові і брату нашому, отцю Андрієві Мужиловському, і донести до нас відомість. Прийнявши це від вашої кн. м., весь наш убогий руський народ разом із Військом Запорізьким дякує принижено й покірно. Доки ми живі на цьому світі, просити повинні вдячно, щирим серцем і палкою душею Господа Бога за щасливе панування вашої кн. м. Приступивши до заспокоєння цих неспокоїв і баламутів насамперед стверджуємо, що в тому, в чому вони нас намагаються оббрехати, ми не винні і цього навіть не було в нашому серці, отже, ми ні в чому не винні.

Друге те, що цьому не ми поклали початок, а вони. Тепер ми, не полишаючи прав і вольності нашої, чинимо ці чотири протестації і, згідно з великою порадою вашої кн. м., розсилаємо їх. Ми готові показати й королеві його м., що ми не зрадники; і повідомляли різних сусідів, людей релігії нашої, хоч уже почасти це стало відомо. Більше й далі ознайомити певне важко, тож маємо полишити це. А цей універсал, ксьондзом Руцьким у Вільні виданий, розсилаємо до всіх повітів з додатком і оголошенням до ув'язнених і зневажених наших братів. Тепер уже нам йдеться не про їх сльози і плач, а про те, як віддячитися за підступ і хитрощі неприятелю. Коли ж відносно цього син і брат покори нашої, отець Андрій, розмовляв із деякими керівниками Війська Запорізького, легко міг зрозуміти їхню готовність і запопадливість до виправлення цієї кривди. Однак вони послали поки що своїх послів до його к. м., що я посилаю вашій кн. м. на окремій картці. У зв'язку з чим вони тепер не можуть наступати, ухвалили чекати відправи й результатів посольства. А потім про це і про все не перестанемо порозуміватися з вашою кн. м. у кожній справі, і обіцяємо разом із вашмосцями просити й домагатися вольності та прав на сповідання релігії, не ув'язуючи і не вміщуючи між нами артикулів віри. Однак, аби без кривавих якихось заходів, яких ці безбожники, сини старого мужовбивці, отця свого, сатани, уніати, як бачимо, виразно почали вживати, могло обійтися, вносимо смиренне прохання до вашої кн. м. про клопотання перед королем його м. Що далі в цій справі потрібно, те отець Андрій занотував для пам'яті собі в особливому реєстрику, бажаючи це з Божою поміччю до відома вашої кн. м. донести й показати. Усе це довіряємо найвищому провидінню Господа, Пана Миру і згоди, батька пресвітлої любові і, віддаючи себе самого під пильну християнську опіку Вашої кн. м., що мудро прагне такого ж миру, з покірними молитвами і найвірнішим послухом як себе самого і всю свою духовну братію, так і всю багатостраждальну в Речі Посполитій східну церкву народу руського доручаємо милостивій ласці, знанню і зичливій та незабутній пам'яті Вашої кн. м., нашого м. пана.

З Києва квітня 28 дня по старому 1621 року.

Найнижчий підніжок і богомолець в. кн. м. Йов Борецький з ласки Божої архієпископ митрополит Київський, Галицький і всієї Русі, рукою власною.

Адреса: «Найяснішому князю п. Криштофові Радзивіллові, князю на Біржах і Дубинках, гетьманові польному [...] жижморському, бистрицькому і т. д., і т. д. старості, пану моєму милостивому м[ану] п[ропря]».

№ 2

1621 р., червня 24(14).— Київ.— Лист київського митрополита Йова Борецького до Криштофа II Радзивілла з повідомленням про раду Війська Запорізького в Кагарлику

Jaśnie oświęcone miłościwe książe.

Po załeceniu na[j]niższych powolności z pokornemi modlitwami moimi w miłościwą łaskę waszej książęciej msczy, naszego m. pana etc.

Przez liche pisanie moje za occasiją iterując z w. ks. m., mym młściwym panem, rozmowe devocatiej mojej, w przełożeństwie powierzonego duchownego

dozoru w porządku cerkwie wschodniej, w narodzie mojem rossyjskim, quo adsufficint nizkie siły, zyczliwą persuasiją w. ks. m. wsparty, prace nie żałuje i z tym Belalinem prawośći ostrzem, przeciw zakwaszonej potwarzy, nie tylko na nas duchownych, ale i na wszytek niewinny i panom swojem zawżdy wierny, naród nasz ruski i jawnym kłamstwem nastalonej broni, Pana, miłośnika prawdy, pomocą bezpiecznie, ouczciwe swoje poczynając czynie.

Z głownej rady sławnego Wojska Zaporozkiego, która była na Kaharłyku blizu dwu niedziel, w [z] jezdzie pięciudzisiąt tysiący i sześciu set popisanych mężów, namawiana do k. jego mlczy z. opowiedzią i wywodem niewinnośći naszej, w żadanym ad male narrata otrzymanemi uniwersałami, nam i wszystkiemu narodowi naszemu punctach i z prozbą na imie pańskie dalszego tak podniesienia onych, jako i uspokojenia religiej naszej starożytniej, posły z duchowieństwa Jezechiela Josepha kniazia Kurcewicza Bułyhe, władyke poświęconego na episkopiją, włolzimierską i z inną bracią duchownych capituły metropoliej kijowskiej, z swieckich pana Piotra Konaszewicza Sahajdacznego, bywszego hetmana Wojska Zaporozskiego, z innym towarzystwem zaporozców wyprawiliśmy. Wojsko też 17 Juny zarazem ze wszystkiemi siłami ruszyło się przeciw nieprzyjaciela Krzyża S., na posługi k. jeo. m.[8]; sposobu, jakiem rady i zamysłów ich, nie wiemy; tylkoż na posły swe od jeo k. m. respectować, jako zrozumiewamy, zechcę. O czym, jako przytomny ten sługa w. ks. m. Łukian będzie umiał, a wszystkim dostatecznie ustnie sprawę dać w. ks. m. dałej, jako inych pod ten czas senatorów k. jeo. m., tak osobliwie w. ks. m., jako pana dobrodzieja i miłośnika pokoju i ubogiego narodu naszego, o przyczynę do najaśniejszego króla, pana naszego m., prosiem, aby z karków naszych uniatów zsadził, a jesli się im podobała rzymska wiara, onych od nas, do swoich sprowadzić raczył i uniwersały podnieść i nasze należnośći duchowne wedłe starych praw i zwyczajów przy nas zachowac, rozkazać raczył. Przy tym też oznajmuje w. ks. m., iż w porzadku cerkiewnym z powinnośći urzędu mego metropolitańskiego, sam pod te czasy, w tych tam krajach, iż być nie mogę, złeciłem rząd protopopstwa bratu i spolsłużycielowi oltarza Bożego, ojcu Andrzejowi Mużyłowskiemu, praesbiterowi cerkwie świętego Spasa w mieśćie w. ks. m. Słucku nad wszystkiemi popami swieckimi we wszystkiej włośći w. ks. m., za którym pokornie prosze, aby za rozkazaniem w. ks. m., gdzie potrzeba i słyszna jurisdictiej naszej sine vlb. contraditione praesertim simplicitatis, mógł zażyć. W czym doznawszy miłośćiwej łaski w. ks. m., tak w przyczynie do jeo k. m., jako i w prożbie mojej, za tym ustawicznie pokornemi modlitwami w najniższych powolnośćiach ze wszystkiem narodem naszym, Pana Boga prosząc, odsługiwać w. ks. m., winni zostajem i z temiż sami siebie, jako najpilniej, miłośćiwej łasce w. ks. m. załecając.

Z Michałowskiego monasterza w Kijowie, Juny 14 die po staremu calen [darżu] 1621 roku.

Waszej książęciej młśći pana mego miłośćiwego najniższy służebnik i bogomodlca J. Jow Borecki, metropolith ze wszystkiemi episcopami ruskiemi meta religiej graeckiej i capitula wszystkiej metropoliej kijowskiej, ręka własna mpr.

АГАД у Варшаві, AP. II, № 756. Автограф, засвідчений особистою печаткою Й. Борецького. Адреса: «Jaśnie oświeconemu ksciu panu panu jego. mśćsi ksciu Chrzysztophowi Radziwiłowi na Birżach i Dubinkach, hetmanowi polnemu Wielkiego Księstwa Littewskiego etc., etc, panu, panu memu miłośćiwemu.»

Переклад:

Ясноосвічений милостивий князю.

Відзначивши найнижчу відданість із покірними моїми молитвами в милостиву ласку вашої князівської мості, нашого м. пана і т. д.

Користуючись оказією, лихим своїм листом поновлюю розмову з в. кн. м., моїм милостивим паном, щодо мого прохання. Владою повіреного мені духовного дозору над порядком східної церкви в народі моїм російському не шкодую праці, наскільки стане моїх сил, спираюся на зичливі поради в. кн. м. І чиню я це з цим Белаліном [?] мечем правди проти огидного наклепу не лише на нас духовних, а й на весь невинний і завжди вірний своїм панам народ наш руський, проти зброї, загостреної явною брехнею; починаю з [допомогою] Бога, який любить правду, [боротьбу] за свою честь.

У головній раді славного Війська Запорізького, котра була на Кагарлику близько двох тижнів тому, де з'їхалося п'ятдесят тисяч шістсот переписаних мужів, було обговорено посольство до к. його мосці з розповіддю і доказом нашої невинності по пунктах брудних обвинувачень, які містяться в отриманих універсалах проти нас і народу нашого; прохання на панське ім'я стосовно дальшої реабілітації і задоволення нашої стародавньої релігії. Ми відправили послів з духовенства — Ієзекіеля Йосипа князя Курцевича Булигу, владику, висвяченого на володимирський єпископат, та іншу братію духовної капітули київської митрополії; а із світських — пана Петра Конашевича-Сагайдачного, колишнього гетьмана Війська Запорізького, з іншим товариством запорізьким. Військо теж 17 червня разом з усіма силами вирушило проти неприятеля св. Хреста на услугу к. його м. Не знаємо їхньої ради і замислів, однак, як розуміємо, вони захочуть, щоб й. к. м., їхніх послів ушанував. Про все це достатньо зуміє дати звіт усно в. кн. м. той слуга в. кн. м. Лук'ян, котрий був там присутній. Далі: просимо, як і інших на цей час сенаторів к. його м., так особливо і в. кн. м., як пана добродія, прихильника миру і бідного нашого народу, про клопотання перед найяснішим королем, нашим м. паном, щоб ізсадив уніатів з наших ший. Якщо ж їм сподобалася римська віра, то нехай [к. й. м.] зволить спровадити їх від нас до своїх; щоб зволив наказати видати універсали і залишити при нас наші духовні належності згідно старих прав і звичаїв. Ознаймую теж в. кн. м. і те, що через церковний порядок і обов'язок моєї митрополійської посади я не зможу в цей час сам бути в тих краях і тому передав посаду протопопства брату і співслужителю вівтара Божого, отцю Андрієві Мужиловському, пресвітерові церкви Святого Спаса в місті в. кн. м. Слуцьку, давши йому зверхність над усіми світськими попами в усіх володіннях в. кн. м. За нього я покірно прошу, аби за наказом в. кн. м. він міг де треба, використовувати нашу слушну юрисдикцію без можливої суперечності й ускладнень. Дізнавши милостивої ласки в. кн. м. у клопотанні перед його к. м. і в моєму проханні, постійно потім покірними молитвами в найнижчій покорі з усім народом нашим просячи Господа Бога, залишаємося винні відслуговувати в. кн. м. і з ними ж самих себе якнайпокірніше віддаємо милостивій ласці в. кн. м.

З Михайлівського монастиря у Києві, червня 14 дня за давнім календарем 1621 року.

Вашої княжої мосці пана мого милостивого найнижчий слуга і богомолець Йов Борецький, митрополит з усіма єпископами руськими релігії грецької і капітулою усієї митрополії київської, рукою власною.

Адреса: «Найяснішому князю, пану, пану його мості князю Криштофові Радзивіллові на Біржах і Дубинках, гетьманові польному Великого Князівства Литовського і т. д., і т. д. пану, пану моєму милостивому».

№ 3

1621 р., липня 15(5).— Слуцьк.— Лист Андрія Мужиловського до Криштофа II Радзивілла з повідомленням про виступ у похід Війська Запорізького і про відправлення посольства до короля Сигізмунда III

Jaśnie oświęcone książe, panie, panie mój miłośćiwy.

Gdy nie raz z trefunku wasza książęcia mść pytać raczyl, coby się działo z kozaki nizowemi, mało co na ów czas wiedząć, odłożyłem był na posłańca mego, któregom miał w Kijówie przy metropolicie naszym jeo mśći ojcu Boreckim; ten z pewną rzeczą chciał mi oznajmić o ich postepku, a to wzgłedęm utrapionej braciej naszej wileńskiej od przewrotnika złochytrego i duszom ludzkim wielkiego szkodnika, który tu w Litwie, nabywszy sobie tytułu metropolitańskiego od papieża [9] dziwy kłóci. A iż Julia 4 dnia tento posłaniec ukazał mi się, tegoż samego do waszej ks. m., mego mśći pana, zarazem za zdaniem jego mśći, pana stolnika posyłam; który waszej ks. m. o wszystkim sprawę da. Posyłam przy tem i list tegoż naszego błogosłowionego metropolity, pisany do waszej ks. m. w tej że sprawie, jako i do drugich pp. senatorów, prosząc o przyczynę do króla jego mśći. Rozumiem, że tak w tem, jako i oczokołwiek do waszej ks. m. pisze i prosi, ku dobremu, jako Bogiem wielce nadarzony mądrośćia, i miłośnik prawdy Bożej, wdzięcznie wasza ks. m., uczynić i pozwolió raczysz. Ten list do waszej ks. m. nie swoją ręką pisał dla wielkich trudnośći wyprawy kozackiej, jako mie o obnowę do waszej ks. m. prosi. Ałe to pewna, że kozacy, minuwszy rozkazanie królew. i hetm. szli pod Łuck na Wołyń, a oni chcieli, aby nie czepiąc majetnośći i dobr, szli dzikiemi polami pod Białogród i Tehinia [10]. Osób z miedzy siebie, co naznamienitszych, do króla wyprawili: jednę osobę, która uczyniono zdrajcą, jako to Kurczewicza, drugą — Sahajdacznego [11], który ranę śmiertelną zadał, gdy patryarchę hierosolimskiego z upominki bogatemi wyprowadził; z tem jednak poselstwem jachali, aby unia zniesiona była i te płonne uniwersały, cerkwiej i zborów, aby poprzestano burzić. Za temi posły szli sami; wszystcy hurmem wszerz na sześćdziesiąt, poczawszy od Przypieci, aż za Bar ku Kamieńcu: szlubuje, że się dostanie Ostrogowi i Zwiahlowi, a sciągnąwszy się pod Łuck, czekać tych posłów; daj Boże, aby, jako ludzie prosci, uwiedzeni nie byli, bo zły, chytry nad dobrego, jednak już przestrogy maja i wielkie upominki na zachowanie zdrowia swego i te ich sprawe i postępek ludzie zacni im ukazali; ałe ja ufam miłoserdziu Boże(mu), że się oszukać nie dadzą, sami że[?] jachali, czo do wszystkiego naszego poratowania powodem i przywojcami byli; rozumie, że stałośći nie odstapią, daj tilko Panie Boże, aby się umnożył pokój w ojczyznie i nie daj zamieszania i burd domowych. Dałej ustną sprawę da Łukian, posłaniec waszej ks. m., który i w kolie ich był i wielkość, gotowość, chęć, armatę ozdobę cwietnośći[?] widział. Z którego snadnie wasza ks. m., jako pan, w dziełe rycerskim większe biegły i pokoju w ojczyznie, dziwnie chciwy, wyrozumieć raczysz. W sprawach niektórych ja wszem chciał słuczać jego m. pana stolnika i chętnie czynić, teraz

i jawne skoro, jedno wola i rozkazanie zajdzie, bądź sam, bądź posłańca w kożdej rzeczy ze wszelaką przewagę, żałować nie będe. Ja też, z osoby swojej, za miłoserdny wzgląd na ubogą cerkiew s. Spasa, waszej ks. m., memu miłośćiwemu panu, więkcze, a uniżenie dziękuje, większem wdzięczen wielkiej łaski waszej ks. m. i porade żywy, za szczęśliwie panowanie cnego domowstwa waszej ks. m., Pana Boga prosić jestem gotów: i o tem list na cerkiew z przydaniem potwierżenia protopopstwa, na które jestem poświęcony od wielebnego metropolity, którego teraz w miescie waszej ks. m. słuckim nie masz; tak też i o tem, jaki archymandrytowi dany, obiecamy już waszej ks. m., uniżenie a pokornie proszę; to oświadczam łaska waszej ks. m., że religią nasza pismem bez pożytku i miłośći i sławy przeciwko poddanym zostawa, poważniej, gdy wasza ks. m. z poddanym prislać raczysz, do ręku mojej.

Przy tem prosze Pana Boga mego, aby mi raczył dać ogładać wrychłe w dobrym zdrowiu wasza ks. m., pana mojego miłośćiwego.

Z Słucka, Juły 5 die Anno 1621.

Waszej ks. m., pana mojego miłośćiwego oznajmiwszy, sługa Andrzej Mużyłowsky, presbyter spasky słucky ręka sw.

Listy od króla do kozaków i od kozaków do króla jego m. ojciec archyepiskop nasz Smotrzycky waszej ks. m. poszłe.

АГАД у Варшаві, АР. II, № 762. Автограф, засвідчений особистою печаткою А. Мужиловського. Адреса: «Jaśnie oświeconemu książęciu cnu [?] Chrystophowi Rad[zi]wiłowi, książęciu na Bir[żach] i Dubinkach, hetmanowi polnemu W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[itewskiego] etc., etc., memu miłośćiwemu panu i dobrodziejowi».

Переклад:

Найясніший князю, пане, пане мій милостивий!

Коли мене одного разу при зустрічі ваша княжа мосць зволив питати, що діялося з низовими козаками, то мало що на той час знаючи, поклався я на свого посланця, котрого мав у Києві при нашому митрополиті його мосці отцю Борецькім. Той, маючи достовірну інформацію, хотів мене повідомити про їхній вчинок, а то відносно нашої віленської братії, змученої від зловмисного підступника, великого шкідника людських душ, котрий дістав собі в Литві митрополичий титул від папи і чинить заколот. Як тільки дня 4 липня цей же посланець з'явився до мене, то я його послав до вашої кн. м., мого милостивого пана, за порадою його мосці пана стольника. Цей посланець розповість про все вашій кн. м. Посилаю одночасно і листа цього ж нашого благословенного митрополита, писаного до вашої кн. м. в тій же справі, що і до інших пп. сенаторів про клопотання перед королем його мосцю. Гадаю, що в цьому і в будь-яких питаннях, пишу і прошу вашої кн. м. для добра, бо ваша кн. м., Богом вельми обдарований мудрістю, відданий правді Божій, зволить вдячне чинити і дати [пораду] на добре. Цей лист до вашої кн. м. писав не своєю рукою через великі труднощі козацького походу, [але ж] мене просив [в кн. м.] відносно обмови повідомити вашу кн. м. Певне те, що козаки, незважаючи на королівський і гетьманський наказ, йшли під Луцьк на Волинь, вони ж хотіли, щоб [козаки], не зачіпаючи маєтностей і добр, йшли дикими полями під Білгородом і Тягинню. Найзнаменитіших осіб з-поміж себе відправили до короля: одну особу, вчинену зрадником, Курцевича, дру-

гу — Сагайдачного, котрий завдав смертельної рани [унії], коли єрусалимського патріарха з багатими дарами відпровадив. А з цим посольством їхали, аби унія була скасована, як і ці необгрунтовані універсали, щоб перестали нищити церкви і збори. За цими послами йшли й самі, усі гуртом, вшир за шістдесят миль, почавши від Прип'яті аж за Бар до Кам'янця; присягаю, що дістанеться Острогові й Звяглеві, а досягши Луцька, будуть чекати цих послів. Дай Боже, щоб вони, як прості люди, не були одурені, бо злий і хитрий [перемагає] доброго. Однак уже мають перестороги і великі дари на збереження свого здоров'я, а шляхетні люди їм вказали на цю їх справу і вчинок. Я вірю Божому милосердю, що вони не дадуть себе ошукати, самі ж [?] їхали ті, котрі були причиною й проводирями до всього нашого порятунку. Сподіваюся, що не стануть відступниками, дай тільки Господи Боже, аби примножився мир у вітчизні, і не дай неспокою і бешкетів домашніх. Далі усно розповість Лук'ян, посланець вашої кн. м., який і в колі їхньому був і бачив їхню силу, готовість, дух, бажання, гармату, окрасу знатності [?]. Від нього добре ваша кн. м., як пан, дуже досвідчений у лицарській справі, що над усе прагне миру у вітчизні, зволиш [усе] зрозуміти. В деяких справах я хотів слухати його м. пана стольника й охоче чинити. Тепер і на близький час, як тільки буде воля й наказ, то не буду жаліти ні себе, ні посланця у кожній справі з всілякою перевагою. Я теж від себе особисто за милосердну прихильність до вбогої церкви Святого Спаса дуже і смиренно дякую вашій кн. м., моєму милостивому пану. Я вельми вдячний великій ласці вашої кн. м. і доки живий, готовий просити Господа Бога за щасливе панування чесного дому вашої кн. м. Смиренно прошу у вашої кн. м. того листа на церкву з додатком підтвердження протопопства, на яке я уже висвячений преподобним митрополитом, котрого тепер у місті вашої кн. м. слуцькому немає, прошу і про той [лист], який був даний архимандритові, що вже був обіцяний. Освідчую ласці вашої кн. м., що релігія наша на письмі не забезпечує користі, любови й слави підданим. Поважніш буде, коли ваша кн. м. з підданим прислати зволиш [лист] на мої руки.

При цьому прошу Господа Бога мого, аби мені дозволив побачити незабаром в доброму здоров'ї вашу кн. м., пана мого милостивого.

Зі Слуцька, липня 5 дня року 1621.

Вашої кн. м., пана, мого милостивого ознаймивши, слуга Андрій Мужиловський, пресвітер спаський слуцький рукою своєю.

Листи від короля до козаків і від козаків до короля його м. отець архиєпископ наш Смотрицький вашій кн. м. надішле.

Адреса: «Найяснішому князю Криштофові Радзивіллові, князю на Біржах і Дубинках, гетьманові польному Великого Князівства Литовського і т. д., і т. д., моєму милостивому пану і добродію».

№ 4

1621 р., Київ.— Скарга київського митрополита Йова Борецького до київського гродського суду на керівників уніатської церкви із звинуваченнями останніх у переслідуванні віленських православних міщан

Na urzędzie jego kr. mci grockim w zamku kijowskim przede mną Ałeksandrem Sołtanem, namiesnikiem kijowskim, będącym na ten czas na miejscu urzędowym od jego mci pana Teodora Jelca, podwojewodziego kijowskiego, postanowiwszy się oczewisto przewiełebny w Panu Chrystusie ociec Jow Borecki, archyepiscop, metropolit wszystkiej Rusi, który uniej z kościełem rzymskim nie przyjawszy, przy swojej własnej religiej przełożonych duchownych zostawa w Kijowie, w manasteru swietego archanioła Michała rezidując.

Stojąc przy wolnośći chrześćiańskiej przyrodzonej, także przy prawie pospolitym i contrybucjach na sejmach walnych namowionych, a mienowicie przy constytucji unij Kstwa kijowskiego z Koroną roku 1569, także 1607 i 1609 o religiej greckiej i swieżej 1620 o uspokojeniu tejże relii greckiej zawartych i przywiligiem na sejmie tegoż 1607 roku, od jego kr. mci danym i też constytucją objaśnionym.

A zatem przy samej jasnej sprawedliwośći stojąc, imiem swoim i imiem wszystkich przy sobie, na wszystkie episkopstwa od patriarchy nowopoświeconych episcopow: włodzimierskiego i brzeskiego przewiełebnego ojca Jezikiela Jozepha Kurcewicza, połockiego, mstisławskiego i witebskiego archiepiscopa, wiełebnego ojca Mełetia Smotrzyckiego, łuckiego i ostroskiego ojca Isaaka Czernieczyckiego, przemyskiego i samborskiego ojca Izaka Miedzygorskiego, chomińskiego i bełskiego ojca Paisya Ipolitowicza, pińskiego i turowskiego A [...] * tak też pobożnych i wiełebnych archimandrytów, ihumenów, protopopów, presbiterów metropolii episcopy ruskich i wszystkiego wielkiego i sławnego narodu ruskiego Corony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego, który nigdy od ojca i pasterza swego, od naswiętszego patryarchy constantinopolskiego, nie odstępował i unii w religii i nabożeństwie swoim z kościołem rzymskim nie zawierał, to jest jaśnie wielmożnych ich mci ksiażat, zacnie urodzonych i szlachetnych panów i wszystkiego rycerstwa Wojska jego kr. m. Zaporoskiego, soleniter opowiadał, świadczył i protestował się przeciwko wiełebnym księdzem Jozephowi Welaminowi Rutskiemu, Josaphatowi Kuncewiczowi, Atanasemu Krupieckiemu, Atanasemu Pakoscie, Paisemu Szachowskiemu, jako się oni sami mianują o to, iż oni priwatami swemi uwiedziony będąc, odstąpiwszy od własnej starożytniej religii greckiej i pasterzów swoich, zacnemu narodowi ruskiemu, od wieków jeszcze przy krzcie świętym i wierze świętej chrześćiańskiej przyjętych i od Pana Boga darowanych naswietszych patryarchow powszechnych constantinopolskich i poddawszy samych siebie i przyjąwszy unija nienałeżnie z kośćiałem rzymskim, bez woli i wiadomośći wszego narodu ruskiego, a zatem, nie będąc żadnemi nałeżnemi pasterzmi i przełożonymi narodowi ruskiemu, który nigdy na te ich uniją nie przyzwalał, ważyli się do majestatu jego kro mci udać za własnych i nałeżnych metropolitów i władyków, przłożonych duchownych tego zacnego narodu i gdzie priwiligia kr. jego mci nie nałeżnie otrzymawszy, wielkie a niesłychane krzywdy i bezprawie nie tylko w tych tam prawach i priwiligiach, ałe i przy samej wolnośći chrześćiańskiej, na ostatek w sumnieniu, które u człeka Bogu samemu jest poświecone,

* Пропуск у тексті.

wielki i wielkim osobam narodu ruskiego, jako gwałtownym okupowaniem cerkwi, monasterów i dobr im należących, także duchownych i swieckich osób łapaniu, mordawaniu, więzieniu, boju, ciemiężeniu, rzecz prawie Bogu i ludziom przykra, bez liczby czynili, wyrządzali i czynic a wyrządnać nie przestawali. Tak, gdy wszystek zgoła zacny i sławny ten naród w wierze i w swiętobliwym summieniu ich otrimowali, naswiętszy ociec Teophan, patryarcha jerusalimski, jeden z pasterzów i nauczyciełów powszechnych tej Rusi należący. Który z kołegami swemi trzema patriarchami od wieków dawnych do tego narodu, jako owieczek swoich, duchowne przełożeństwo i władze miał i ma w krainach ruskich roku przeszłego i terazniejszego będąc, a idąc, za wolą i poruczeniem sobie tej mocy i władzy, tak od Boga, wedłe iego godnego wyznania, jako i od naswiętszego powszechnego patryarchy constantinopolskiego [12], Rusi wszystkiej pasterza względem, po sprawie canonnego eparchy, osobliwie też na wolnośći chrześćiańskiej, prawie swoim duchownym do narodu ruskiego nałeżnym i na prawie wyszej mianowanym w tym państwie jego kr. mci, temu narodowi służącym, a zwłaszcza na constytucyi swieżej sejmu przeszłego połegając, a te kłótnie i rozerwanie złe i szkodliwe uskromiając i uspakajając, przełożonych duchownych narodowi ruskiemu zwyczajnych, to jest archiepiscopa metropolita i episcopow władyków teraźniejszych, protestujących, za własnych pasterzów i nauczycielów tej wszystkiej Rusi, która unii z kościełem rzymskim nie przyjmowała, mając przy sobie umyślnie na odnowienie sacri od naswiętszego origientalnego constantinopolskiego powszechnego patriarchi, zesłanego eksarche, wielebnego ojca Arsenia, archimandryta wielkiej cerkwie [13], postanowił i poswięcił, pomazał, dał i publicował i już było na tem tylko zostało, żeby sie według prawa i constitucyej dawnych i terazniejszej swieżej, o confirmacyją jego kr. mci i opowiadanie cerkwi monasterów i dobr ich urzędem takowym służących, lub za żywota terazniejszych nienałeżnych dzierżawców, lub po zejśćiu ich z pokłonem prosić miano wyszmianowane osoby odstępnicy i apostatowie od cerkwie orientalnej i pasterza swego naswiętszego patriarchy constantinopolskiego, znowu te swiętobliwa rzecz, która ten zacny naród ruski łepiej uweselić i uspokoić nie mogła, turbując i znosząc, a wielkie róznice i zamieszanie w tym zacnym narodzie czyniąc, lewo [?] i inaczej te rzecz do króla jego mci, pana naszego młciwego, udawali. Za którym niesłusznym udaniem swoim wyniesli uniwersały z cancelary jego kr. mci wolnośći chrześćiański i prawu constytuciam i priwiligiam narodowi ruskiemu, mere religii greckiej i terazniejszym protestującym słyżący, przeciwne urazliwe i dotkliwe, aby wolno im było terazniejszych protestujących imać, łapać i karać. Za któremi uniwersały, już i takowe postępki swoje, jako doszła wiadomość, na niektórych miejscach do skutku zaczęli i jeszcze usiłują przywodzić. A to w Wielkim Ksiąztwie Litewskim, w mieśćie Wiłeńskim mieszczan, mianowicie, jednych z rady wyrugowali, a drugich: Bogdana Tureckiego, Siemiona Krasowskiego, Siemiona Nowogródca, Jasja Kotowicza, Wasila, zięcia jego, Izaka Wołkowicza, Fedora Kuszewicza, Bogdana Borysowicza, Abrama Kuszelicza i inych niemało, wedłe opacznego udania swego do jego kr. mci zpotwarzywszy, połapać kazali, do urzędu ratusznego oddali, do smrodliwego złodziejskiego i rozbojnickiego podziemnego więzenia posadzali. Z których trzech Bogdana Tureckiego, Siemiona Krasowskiego i Izaka Wołkowicza na kwestii zdekretowano, w ten czas, kiedy to do wiadomośći protestujących przyszło. A do tego czasu Bóg wie, jeżeli już onych niewinnych ludzi i nie pomordowano. Zaczym protestujących od unizonego proszenia confirmacy dostojenstw swoich duchownych u majestatu jego kr. mśći odradzić i odepchnąć chcą i chcieli. Przeto tedy terazniejszy protestujący, tak

przeciwko takowym uniwersałom z cancelary jego kr. mci od malenarata otrzymanym o nieważność ich, jako też przeciwko tak bezprawnym i ciężkim postepkiem tych tam uniatów, soleniter się swiadczy i protestuje. I gdzieby zatym ich postępkiem, strzeż Boże, naród ruski w krzywdzie i beżprawiu tak znacznym i jasnym, do zamieszania jakowego przyszedł i przyść musiał. Opowiedasie z tym terazniejszy żałujący, żeby to ni od kogo inszego i nie z ich i jej przyczyny, jeno od samych przerzeczonych uniatów i za tak gwałtownym na wolność, religia osoby i dobra nastepowaniem ich stało się. Nadto terazniejszyi protestacyi ofiarował się o to wszystko, gdzieby do tego przyszło prawom z pomienionymi osobami czynić. A na ten czas prosił wyszmianowany w Bodze wysoce wiełebny jego m. ociec archiepiscop metropolit wszystkiej Rusi, aby ta protestacja i oświadczenie jego do ksiąg grockich kijowskich było przyjęto i zapisano, które jest zapisano roku 1621.

Jow Borecki z łaski Bożej archiepiscop, metropolit kijowski, halicki i wszystkiej Rusi, ręką własną.

U każdego sądu i prawa, gdzie potrzeba okaże naszych młciwych panów prosim, aby ten nasz wszego narodu żal i despect do ksiąg i akt kazali w nagrodę od Pana Boga takowego politowania utrapionych prosim, prosim i na imie Chrystusowe prosim i modlitwy nasze do młciwej łaski naszych młciwych panów pilno a pilno załecam.

АГАД у Варшаві, АР. II, № 800. Копія. 20-ті рр. XVII ст.

Переклад:

На уряді його кор. мості гродським у замку київському переді мною Олександром Солтаном, київським намісником, що був на той час на урядовому місці від його м. пана Федора Єльця, київського підвоєводи, поставився особисто преподобний у Христі отець Йов Борецький, архієпископ, митрополит усієї Русі, котрий, не прийнявши унії з костьолом римським, при своїй власній релігії вищих духовних залишається у Києві, у монастирі святого архангела Михаїла маючи свою резиденцію.

Він стоїть за християнську природжену свободу, за право загальне і контрибуції, встановлені на генеральних сеймах, а саме: за постанову унії Київського князівства з Короною [Польською] року 1569, а також постанови 1607 і 1609 років, прийняті щодо релігії грецької, і свіжої [постанови] 1620, про забезпечення цієї релігії та за привілеї [ухвалення] на сеймі того ж 1607 року, наданий його кор. м-тю і пояснений постановою.

І потім, дбаючи про найчистішу справедливість, іменем своїм і іменем усіх осіб, які є при ньому; на всі єпископства новови̇свячені патріархом єпископів: володимирського і брестського превелебного отця Ієзекііля Йосифа Кунцевича, полоцького, мстиславського і вітебського архієпископа, преподобного отця Мелетія Смотрицького, луцького й острозького отця Ісаака Чернечицького, перемиського і самбірського отця Ісаака Межигорського, холминського і белзького отця Паїсія Іполітовича, пінського і туровського А[...], а також побожних і преподобних архімандритів, ігуменів, протопопів, пресвітерів митрополії і єпископств руських та всього великого і славного народу руського Корони Польської і Великого Князівства Литовського, який

ніколи від отця й пастиря свого, від найсвятішого константинопольського патріарха, не відступав і унії у релігії і побожності своїй з римським костьолом не чинив, тобто ясновельможних їх мосць князів, зацно уроджених і шляхетних панів та всього рицарства Війська його кор. м. Запорізького, урочисто розповідав, свідчив і протестував проти преподобних ксьондзів Йосифа Велямина Рутського, Йосафата Кунцевича, Анастазія Крупецького, Анастазія Пакоста, Паїсія Шаховського, як вони самі називаються через те, що вони зваблені своїми приватними інтересами, відступивши від власної стародавньої релігії грецької і своїх пастирів, прийнятих і дарованих Господом Богом зацному народові руському споконвіку найсвятіших патріархів вселенських константинопольських і підкоривши самих себе та прийнявши незаконно унію з костьолом римським проти волі й без відома всього народу руського, отже, не будучи ніякими законними пастирями і зверхниками народу руському, котрий ніколи не дозволяв на цю їхню унію, насмілилися вдатися до маєстату його кор. мості від імені і законних митрополитів і владик, зверхників духовних цього зацного народу і, коли отримали незаконно привілеї кор. його мосці, робили великі й нечувані кривди і безправ'я не лише в отих правах і привілеях, а й у самій нашій вольності християнській, врешті в совісті, котра людиною присвячена самому Богові, значно так видатним особам народу руського, як от: гвалтовним загарбанням церков, монастирів і добр їм належних, мовленням духовних і світських осіб, убивством, запроторенням у в'язниці, побоями, утисками, речами прикрими Богу і людям без лічби чинили, робили і не переставали це чинити і робити. Коли того зазнавав весь зацний і славний у вірі благочестивій совісті народ, найсвятіший отець Теофан, єрусалимський патріарх, один із всесвітніх пастирів і вчителів цієї Русі, котрий зі своїми колегами, трьома патріархами, від давніх часів духовну зверхність і владу над цим народом, як своїми овечками, мав і має, який минулого року був у руських краях і волею і повіреною йому силою і владою, як Богом, згідно його достойного сповідування, так і найсвятішим вселенським константинопольським патріархом, пастирем усієї Русі, у справі канонічного єпарха, спираючись на свободу християнську, своє духовне право законне щодо народу руського і на право, раніше згадане в цій державі його кор. мосці, що служить цьому народові, насамперед на недавній конституції минулого сейму, втихомирюючи і заспокоюючи ці сварки і злий та шкідливий розкол, поставив і висвятив, помазав, дав і проголосив належних духовних зверхників народу руського тобто архієпископа митрополита і єпископів владик нинішніх, що протестують [цим документом] пастирями і вчителями цієї усієї Русі, котра не приймала унії з костьолом римським. Мав [Теофан] при собі спеціально для відновлення святості від найсвятішого східного константинопольського вселенського патріарха присланого екзарха, преподобного отця Арсенія, архимандрита великої церкви. Залишилося після того лише з поклоном просити, щоб згідно права і постанов давніх та нинішньої свіжої, була конфірмація його кор. мосці і повернення церков, монастирів і майна їхнього, що належало тим пастирям за життя нинішніх незаконних орендарів чи по їхній смерті. Однак уже згадані особи, відступники і відщепенці від східної церкви і свого пастиря найсвятішого константинопольського патріарха, знову цю благочестиву справу, ліпше якої ніщо не могло звеселити і заспокоїти цей зацний народ руський, турбуючи і знищуючи, чинячи великий розкол і суперечності в цьому зацному народі, неправдиво й неправильно виклали цю річ королю його мосці,

пану нашому милостивому. Внаслідок свого неправильного звернення вони дістали з канцелярії його кор. мосці універсали, дошкульні і шкідливі вольності християнській, праву, постановам і привілеям, що служать народові руському, а також релігії грецькій і нинішнім протестуючим [особам], щоб їм було вільно тих, що нині протестують, хапати, арештовувати й карати. На основі цих універсалів вони почали, як дійшла чутка, у деяких місцях діяти і ще намагаються верховодити. А це у Великому Князівстві Литовському, в місті Віленському, насамперед міщан, а саме: одних усунули з ради, а інших: Богдана Турецького, Семена Красовського, Семена Новогрудця, Яся Котовича, Василя, його зятя, Ісаака Волковича, Федора Кушевича, Богдана Борисовича, Абрама Кушелича та багатьох інших, на основі свого фальшивого звернення до його кор. мосці, оббрехавши, наказали схопити і віддали до ратушного уряду, всадили до смердючої підземної в'язниці для злодіїв і розбійників. Трьох із них, а саме Богдана Турецького, Семена Красовського і Ісаака Волковича наказано допитати. Це було в той час, коли це дійшло до відома тих, що протестували, а нині, Бог зна, чи вже не замучено цих невинних людей. Цим самим вони хотіли й хочуть відрадити й відіпхнути тих, що протестували, від смиренного прохання конфірмації своїх духовних достоїнств у маєстату його кор. мосці. Отже, нинішні протестуючі урочисто свідчать і протестують і проти отих універсалів з отриманих з канцелярії його кор. мосці, і також проти беззаконного і тяжкого вчинку тих там універсалів. Якби ще через цей їхній вчинок, боронь Боже, народ руський внаслідок такої значної і очевидної кривди та безправ'я не мусив і не прийшов до якогось бунту. Заявляють при цьому нинішні обвинувачі, що то сталося не через кого іншого, не через них, лише через самих згаданих уже уніатів, через їхній навальний наступ на свободу, релігію, особи і добра. Крім того, нинішні протестуючі пропонують, щоб, коли б до цього заколоту дійшло, поводитися зі згаданими особами згідно з законом. А при цьому просив уже згаданий у Бозі преподобний його м. отець архиєпископ митрополит усієї Русі, аби ця протестація і його заява були прийняті й записані до книг гродських київських, що й записано року 1621.

Йов Борецький з ласки Божої архиєпископ, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі, рукою власною.

У кожного суду і права, де виявиться потреба, просимо наших милостивих панів, аби цей наш усього народу жаль і образа до книг і актів наказами внести. В нагороду милосердя до змучених від Господа Бога просимо, просимо і іменем Христовим просимо і молитви наші до милостивої ласки наших милостивих панів спішно-спішно віддаю.

№ 5

1622 р., січня 22(12).— Київ.— Лист київського митрополита Йова Борецького до Криштофа II Радзивілла з проханням сприяти посольству Війська Запорізького до короля Сигізмунда III, а також із проханням затвердити священика церкви святого Спаса у Слуцьку слуцьким протопопом

Jaśnie oświęcone miłosciwe książe.
Panie panie mój miłośćiwy.

Dat nad Kijowem w monasterzu swiętego Michała cerkwie Złotowierzchej, Septembris 24 d. 1622.

Waszej ks. m. na[j]niszszy sługa i bogomodlca pokornie zyczliwy

Jow Boreck[i], metropolita kijowsk[i], ręka własną mpp.

АГАД у Варшаві, АР. II, № 837. Автограф, засвідчений особистою печаткою Й. Борецького. Зображення відбитка знищене. Адреса: "Jaśnie oświeconemu panu jego mści panu panu Krzysztophowi Radziwiłowi książeciu na Birżach i Dubinkach, hetmanowi W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego] etc. etc, memu wielce miłościwemu panu i dobrodziejowi".

Переклад:

Найясніший вельможний милостивий князю.

Моє покірне послушенство з постійними молитвами якнайпокірніше милостивій ласці вашої кн. м. віддаю. Високогідна людяність в. кн. м. на відміну від нашої смиренності вимагає від нас максимально великої подяки, якої наші уста не в силі висловити. Тому просимо нагороди [для в. кн. м.] в найвищого Господа, яку в. кн. м. [сподіваємося] зволиш отримати і в земному бутті, і вічності, а при цьому думаємо звернутися з нашими покірними проханнями. Причина смиренності моєї за співбратом, отцем Андрієм Мужиловським. Оскільки вона була задовільнена вашою кн. м. то, як найвдячніше милостивій доброчинності в. кн. м. віддаємо величезну в молитвах сатисфакцію, котра належить яко мужу, а з цим і повинності свої віддаємо.

У задуманому в цей час приїзді до нас отця Мужиловського безвідмовно всі послуги смиренності моєї віддаю.

Нинішній гетьман Війська Запорізького Олифер Остафійович Голуб з усім товариством, наслідуючи своїх предків, освідчують і віддають свої найнижчі рицарські послуги милостивій ласці в. кн. м. А щоб в. кн. м. зволив зберегти про них пам'ять свою панську, посилено жадають і покірно просять цього. І моя смиренність сама себе з постійними молитвами і найнижчими послугами найсумлінніше і якнайпокірніше віддається милостивій панській ласці в. кн. м.

Дано над Києвом у монастирі святого Михайла церкви Золотоверхої, дня 24 вересня 1622.

Вашої кн. м. найнижчий слуга і богомолець покірно зичливий Йов Борецький, київський митрополит, рукою власною.

Адреса: «Найяснішому пану його мосці, пану, пану Криштофові Радзивіллові, князю на Біржах і Дубинках, гетьманові Великого Князівства Литовського і т. д., і т. д. моєму вельмимилостивому пану і добродію».

№ 7

1623 р., липня 10 (червня 30).— Київ.— Лист київського митрополита Йова Борецького до Криштофа II Радзивілла з проханням фінансової допомоги для підготовки освічених людей для добра православної церкви

Jaśnie oświęcone wielmożne miłościwe książe.

Moje najwieksze powolnośći z niegodnemi modlitwami w miłośćiwa, łaskę w. ks. m. jako najpokorniej zaleciwszy.

Nad słońca południowego światość jaśniej obaczywszy, tak przeciwko mojej, dosyć podłej, nigdy nie zasłużonej, jako i gentis mea, godnośći, wysoce znamienity zdrowy pański i ojcowski w. ks. m., pana swego miłośćiwego obmysł, po łasce najwyzszego Pana, który z wysokości majestatu swego Bozkiego duchem swoim swiętym wlawszy taką condolentią miseris i nam nendznym zewsząd mecenatum [?] patrocinio destitur w serce jasniej wielmożnośći, dobrodzieja naszego, wpuścić raczył, z niegodnem ukłonem, jako namożniejszych dzięk oddawaniem, naszemu namiłośćiwszemu dobrodziejowi, pokornie skłaniamy się. A zwłaszcza, iż nie co innego, tylko ta sama, z głębokiej nienauki sług cerkwie Bożej w narodzie naszym rosyjskim sprośność i przemierzła grubość, pod czas oświęcenia cerkwie ruskiej i przez apostazie starzych naszych i tej, nad siłę nasze, przymusiło. I nas terazniejszej biskupstwa podjąć się pracej, na co, gdy szatan zwykłą chytrośćią uderzył swoją, żeśmy w granicach obywatelstwa swego zabawić się musieli, jednak ile sił i przemysłów k uleczeniu tak szkodliwego, w sprosnej grubośći popowskiej, cerkiewnego urazu * onych, naprzód ku powolnośći przez stanowienie dozoru protopop, zdała się łagodnie postąpić z niemi. Co się i w dzierżawach w. ks. m. słuckich ojcu Andrzejowi Mużyłowskiemu spaskiemu słuckiemu, człekowi mnie dobrze świadomemu, powierzyło, którego i z którym to wszystko w. ks. m., panu swemu miłośćiwemu, jako miłośćiwie dobrotliwemu patronowi i obrońcy, z pokorną prożbą połeciwszy, iż, jako widzę, nie omyliłem się. Waszej pańskiej wielmożnośći, swemu i wszystkiego narodu swego, miłośćiwemu dobrodziejowi, niewymownie dziękuję i o niezaniechanie wszystkiemi siłami uniżenie proszę. Jakoż i w tym, przez ludzi uczonych do szkoł przysposobieniu, gdzie i nam podawać raczy insze [?] starania się o człowieku godnym, któryby zatym że razem, przy magistrach trzech, kosztem w. ks. m. ku zatrzymaniu religiej i podzwignieniu ludzi cerkwie wschodniej w\ narodzie naszym usłużyć mogła, rada i powabienie w. ks. m., pana naszego miłośćiwego, jak wielce pożyteczna, tak nierówno powagi wielmożnośći w. ks. m. godna i przeciw niezasłużonym nienogrodzonie życzliwa, za którą dobrodziejowi swemu dzięki nieśmiertelne czyniąć i do niej ochotnie skłaniając się, staranie nasze, iże możnośći z wolą i ojcowskim obmysłem w. ks. m., naszego miłośćiwego pana, conferować chciemy. W dalszem zaś wielce przemyślmy radzie nieoszacowanej i z serdecznej skarbnicy wyczerpionej, ludzkośći i niewysławionemu dobrodziejstwu naszego miłośćiwego pana, z ubogiem narodem swoim, jakośmy się wypłacić mogli, tanti [?] nie będąc, wiernie życzliwie powolnośći swoję ze wszystką błahą gromadką cerkwie naszej, jako najpokorniej załecamy i za dobrodzieja swego wiekuistą, bogomolstwa powinnośćia obowiązujemy się. Ostatek księdzu Andrzejowi, protopopie swemu, wiernie życzliwemu bogomodlcy w. ks. m., połeciwszy, siebie samego i wierność niegodnych modlitw moich w miłośćiwa łaskę w. ks. m., jako najpokorniej ofiaruję.

Z monasterza Michałowskiego cerkwie Złotowierzchiej pod Kijowem d. 30 Juni 1623 roku.

W. ks. m. pana swego m. na [j] niższy sługa i bogomodlca wiernie życzliwy Jow Borecki metropolita kyjowsky m. p.

АГАД у Варшаві, АР. II, № 859. Автограф, засвідчений особистою печаткою Й. Борецького. Адреса: "Jaśnie oświęconemu jego książęcej mśći panu panu Chrystophowi Radziwiłłowi, książęciu na Birżach i Dubinkach, Słucku, Kopulu, hetmanowi Wielkiego Księstwa Litewskiego, Bystrzyckiemu, Żyżmorskiemu etc, etc, etc starośćie, panu panu panu i dobrodziejowi mnie wielce miłośćiwemu oddać".

* Далі одне слово написано нерозбірливо.

П е р е к л а д:

Найясніший вельможний милостивий князю.

Мою найбільшу покору з недостойними молитвами милостивій ласці в. кн. м. якнайпокірливіше віддавши.

Побачивши світло яскравіше південного сонця проти мого, досить низького і незаслуженого, як і мій рід, сану, [порівнюю його] з видатним здоровим глуздом панським і батьківським в. кн. м., пана мого милостивого. Милістю найвищого Господа, котрий з висоти свого Божественного маєстату, вливши духом своїм святим, зволив впустити в серце ясної вельможності, добродія нашого, співчуття до знедолених і меценатське покровительство в усьому до нас, нужденних. З недостойним поклоном, віддаючи найщирішу подяку, схиляємося перед нашим наймилостивішим добродієм. Не що інше, лише ця сама, з глибокого незнання слуг церкви Божої в народі нашому російському непристойність і затверділа грубість, під час висвячення руської церкви через відступництво наших старших примусили нас, нинішніх єпископів, узятися за працю, що є понад наші сили. Хоч сатана вдарив своєю звичною хитрістю, через що ми мусили затриматися в межах нашого жительства, однак скільки ж сил і помислів [витрачено] щоб вилікувати таку тяжку церковну рану, заподіяну непристойною попівською грубістю, насамперед до послуху через призначення протопопського дозору і лагідно повелася з ними. Що було довірено і в орендах в. кн. м. слуцьких отцю Андрієві Мужиловському, спаському слуцькому, людині, добре мені відомій, яку і з якою все це покірним проханням я рекомендував в. кн. м., пану своєму милостивому, як милостиво доброчинному патронові й оборонцю, як бачу, не помилився. Вашій панській вельможності, своєму і всього свого народу милостивому добродію щиро дякую і всіми силами смиренно прошу не відмовлятися від того. Прошу і про підготовку вченими людьми до шкіл, де й нам зволиш подати старання про людину гідну, котра б за цим же разом при трьох магістрах коштом в. кн. м. [підготовлених] могла б послужити народові нашому у збереженні релігії нашої і підняттю людей східної церкви. Порада в. кн. м., пана нашого милостивого, як вельми корисна, так і незмірно авторитетові вельможності в. кн. м., гідна і стосовно незначних [людей] зичлива, за що добродієві своєму чинимо безсмертну подяку. А охоче схиляючись до неї, хочемо об'єднати наше старання, наскільки можливо з волею батьківським помислом в. кн. м., нашого милостивого пана. За подальші вельми блискучі поради неоціненної і взятої із сердечної скарбниці людяності і непрославленому добродійству нашого милостивого пана ми з убогим своїм народом зможемо якось відплатити такою ж ціною. Якнайпокірніш вірно і зичливо свої послуги з усією незначною громадою нашої церкви віддаємо. А за добродія свого вічною повинністю богомольства зобов'язуємося. Решту священику Андрію, своєму протопопу, вірно зичливому богомольцю в. кн. м. доручивши самого себе і вірність недостойних моїх молитв, віддаю якнайпокірніш милостивій ласці в. кн. м.

З монастиря Михайлівського церкви Золотоверхої під Києвом д. 30 червня 1623 року.

В. кн. м., пана свого м. найнижчий слуга і богомолець вірно зичливий Йов Борецький київський митрополит м[ану] п[ропря].

Адреса: «Найяснішому його князівській мості пану, пану Криштофові Радзивіллові, князю на Біржах і Дубинках, Слуцьку, Копилю, гетьманові Великого Князівства Литовського, Бистрицькому, Жижморському і т. д., і т. д., і т. д. старості, пану, пану і добродієві, до мене вельми милостивому, віддати».

№ 8

1623 р., серпня 3 (липня 25).— Слуцьк.— Лист слуцького протопопа Андрія Мужиловського до Криштофа II Радзивілла про становище у Війську Запорізькому і військові походи козаків та про зміст висловлювань короля Сигізмунда III щодо керівників православної церкви в Україні й Білорусі

Jaśnie oświęcone książe, panie, panie i dobrodzieju mój miłośćiwy.

Według rozkazania waszej ks. m. byłem w Kijowie i oddałem list metropolitowi, na który, odpis waszej ks. m. z uniżonym onego pokłonem odsyłam. W dalszych zaś rzeczach, jako z największą ostrożnośćią ile przewagy i sił moich czuję w sobie, takiem postępowałem chroniąc nad duszę moje honor wysoki i myrska sławe waszej ks. w., pana pana i dobrodzieja mojego miłośćiwego. Ałe to wasza ks. m. racz ode mnie wiedzieć, żeby byli oboi, i kozactwo i duchowni naszy, jako nie ostrożni, stanęła liczbą siatką pomkneni, gduby samym Bogiem natchnionym rozumem i wysokim dowcipem waszę ks. m. nie ochronieni, bo już piechota królewska 14 mil od Kijowa stała po trzech dniach przyjechania mego i tak chciano po miastach wszystkich lud zlęnka [?] położyć i onym do kupy się zbierać, zaskoczyć, częska to na nich była sztuka, ałe gdy luty Kantymir utargnął z Wołoch Pokuciem i pladrował Podgorskie kraje [15], tym czasem drugie zołnierstwo na Wołyniu zabawić się musialo, a zatem na Ukrainie do czułośći i gotowośći przyszli i na wszystkiem tym przestali i pozwolili, a osobliwie starszy Wojska Zaporozkiego, jako im iż metropolitą radził, kromia pieniądzy, aby w kupie zbierali, powiadając, że to uniej niepodobno k woli czekać i drugim hołyszom. Przy mnie była rada między Korsuniem i Bohusławiem, tylko z pięciu miast zjechało się kozactwo było, których się popisał 14 tyciacy, skąd snadnie rozumieć, jako ich wiele będzie, gdy z pięciudziesiąt miast zjadąć się do kupy. Tamże w tej gromadzie czternastu tysięcy poznali między sobą szpiegów, po kozacku ubranych; których, gdy doszli i od kogo posłani byli, gardłem darowani, bo pan Koniecpolski [16] przysiągł baszom tureckim, ile sił mu stanie znosić kozactwo i on jest principałem między pp. commisarzy, coby zaś byli szpiegowie właśnie jezuici, zaraz doznali że dobra jest ostrożność, Zaporoża jak duszy swojej, tak oni onego strzeć będą. Z morza już się wro[ci]li z bardzo wielką zdobyczą, rzeczy zacnych i rozmaitych wywiezli, dobyli miasto Kawerny, trzy dni chodu od Konstantynopola [17]. A gdy usłyszał Doroszenko [18], hetman ich doczesny, z niejakim Paczanowskym, komornikiem królewskim, że znowu kozactwo z Zaporoża na morze się wybiera, zapuścili się na pozahamowąnie; ałe w drodze wziąwszy wiadomość, że ich szło 4 tysiece na Czarne morze miesiąca Juny 5 dnia, po naszemu, wrócił się nazad. Tamże, będąc pobudzony Paczanowskim, aby dla języka wbok w Dzikie pola skoczył, który, gdy posłuszeństwo wykonywał, nadybał stado cara tatrskiego, zagrabiwszy, wrócił się. I te powiadają przyczynę utargnienia Cantimirowego

do Corony. Na tę carską stronę zadnym sposobem nie póidą do inflant [19] żadnym sposobem nie pozwolą, tylko jesliby przy zaciągu waszej ks. m. był sługa, a jeżeli nie będą zaciągnie, tedy oni tak postupią, jako im poradzi ociec metropolit. Co się oraz [?] tycze commissiej, ta ma się poczęc na dzień s. proroka Heliasza, ale pp. commisarze nie wszystcy być chcą. Korecky [20] nie będzie, pan krajczy koronny nie będzie, którego i list starszego sługy iego, waszej ks. m. posyłam. Pan starosta sędomirski nie zwróci się ze Włoch i inszy dróbniejszy i rekomo zatyczli [?] o królewskiej i o tych, co się stawić chcą potędzie na 10 tysięcy być rozumieją i, mając sobie z królem jego m., postąpili, wysłali uniwersał po wszystkich miastach ukrainnych, aby się żaden nie ważył prochow, ołowiu i wszelakiego rysztunku kozako[m] przedawać. Ale oni, łotrowie, wszystkie mogyły królewicza [21] jego m., i królewskie, i pańskie zabiegszy, sałetre pobrali w Korsuniu, w Łubniach, w Bohosławiu, w Perejasławiu, prochów do kilka set beczek narobili i już wszystcy a wszystcy są pogotowiu, jako na najpoteżniejszę wojnę, mając i zjednoczenie z kozakami duńskimi. I jesli Pan Bóg sam serca jego królewskiej m., tak też i ich m. pp. comissarów nie skromi i nie uciszy, wiele złego będzie. Jakoby się mieli z pany commisary obyść i metypykować[?], iż onemi postąpic, posyłam to na pismie waszej ks. m., które w jednym punkcie odmienione nie będzie. O hetmanie też Doroszenku coś postrzegli. A to, gdy podgórzanie wszystcy z chęciu swoją przysłali do niego, opowiadając się przy nich, nie dodał im wiary i owszem, ża nic miał ich życzliwość. Zapewnie albo już zrzucony albo zrzucą go, a Ołefirowi dać, którego nie zalecał ociec nasz metropolit w resoluciej i w posłuszeństwie, mają też swoje szpiegi teraz wszędy, umniejszać się żadnym sposobem nie chcą. Przysłał też list teraz przy mnie do ojca Smotryckiego pan wojewoda wiłeńsky [22], pytając się przyczyny, dla czego by odjechali z Warszawy, nie witając króla, gdyż, powiada, król jego m. chciał wam łaske swą pańska skazać. Odpisano mu, że ta jest przyczyna odjechania naszego, że nie takieś [w]. m. referował srpawy nasze królowi jego m., jako się toczyli, udając przed królem jego m., ześ my się stanów naszych zrzekli, coś [w]. m. i do kozaków pisząć, jawnie oznaczył. Co być żadnym sposobem nie mogło, bo my characterem mamy w tu[?] delebilem, a tak że już sprawa nasza opak szła, nie mieliśmy jego czekać. Tem respons jego m., pan wojewoda, odniósł, coby go za przyczyna, bo tego pisma przywłokła: pan krakowski, gdy się dziwował król jego m., że naszy odjechali wszystką sprawę, jako się toczyła, królowi jego m. powiedział, na co rzekł król jego m.: "Nie tak nam udano" i wyrzycał to wojewodzie na oczy. A on, chcąć się przed królem jego m. przez własny list Smotryckiego sprawić [?], tak chciał odpisem ułożyć. Ałe Boże daj go, ukazał królowi jego m. Jego m. też pan wojewoda bełzki [23] wielką swoje chęć oświadcza przeciwko ojcu metropolitowi i wszystkim nam, pisząc dopiero swieżo, aby mu posłałi trzech jakich młodzieńcow, których swoim nakładem i kosztem do czudzej ziemie słać i chować chce. Ale zda mi się, że to jest więtsza i nierówno prawie więtsza[?], tu w narodzie swoim nauki fundować, przy nabożeństwie i obrzędach swoich, co tylko Panie Boże tysiąc [?] rzecz do skutku przywiodł. Zatem Pana Boga mojego proszę, abym wasza ks. m. ze wszystką przezacną familią domowstwa waszej ks. m., pana i dobrodzieja mojego miłośćiwego, w dobrym zdrowiu i szchęśliwym panowaniu i we wszelakim błogosławieństwie Panskim słyszał i ogłądał, jako najpredzej.

Z Słucka 24 July rok 1623.

Waszej ks. m., pana mojego miłośćiwego, najpowolniejszy bogomodlca i sługa Andrzej Mużyłowsky, protopopa słucki ręka s.

Pytywlec jest w Kijowie waszej ks. m. wiernie zyczliwy sługa; wszystko wojsko

Zaporozskie od małego i do wielikiego będąć, wielkiej sławy i męstwa waszej ks. m. słyszy, cieszy i wszystka ta[m] ta kraina je cieszą się, słysząć o dobrym zdrowiu waszej ks. m. i za nie[go] zawsze Pana Boga prosza.

АГАД у Варшаві, АР. II, № 860. Автограф, засвідчений особистою печаткою А. Мужиловського. Адреса: "Jaśnie wielmożnemu panu jego mści panu panu Chrystophowi Radziwiłowi, książęciu na Birzach i Dubinkach, hetmanowi wielk. Wie[lkieg]o Ks[ięstwa] Lit[ewskiego] etc, etc, etc. panu mnie wielce miłościwemu".

Переклад:

Найясніший князю, пане, пане і добродію мій милостивий.

Згідно наказу вашої кн. м. був я у Києві і віддав листа митрополитові, відповідь на який відсилаю вашій кн. м. з низьким його [митрополита] поклоном. В інших справах діяв з найбільшою обережністю, наскільки духу і сил моїх відчуваю у собі, так діяв оберігаючи понад свою душу високу честь і мирську славу вашої кн. м., пана, пана і добродія мого милостивого. Але й це ваша кн. м. зволь знати від мене, якби були обидва, і козацтво, і наші духовні, необережні, значна б кількість їх потратила б у сіті [?], коли б ви не оберегли їх розумом, натхненним самим Богом, і високою кмітливістю вашої кн. м. Бо вже й піхота королівська стала в 14 милях від Києва на третій день після мого приїзду [до Києва]. І так хотіли по всіх містах людей налякати і їх докупи збирати і [тим самим] заскочити зненацька. Тяжка то була на них штука. Але коли лютий Кантемир вдерся з Волощини Покуттям і плюндрував Підгірські краї, то тим часом інше військо на Волині мусило забаритися. Потім на Україні виявили свою чутливість і готовність, в усьому були задоволені, особливо старші Війська Запорізького, як їм із митрополитом радив, за винятком грошей, аби вкупі збирали, кажучи, що від унії не можна сподіватися волі і іншій голоті. При мені була рада між Корсунем і Богуславом. З'їхалося козацтво лише з п'яти міст і переписалося його 14 тисяч. Звідси легко зрозуміти, як багато їх буде, коли вони з п'ятидесяти міст з'їдуться докупи. Там же, у цій чотирнадцятитисячній громаді, пізнали між собою шпигунів, одягнених по-козацькому. Коли ж довідалися, хто їх післав, присудили їх до кари на горло, бо пан Конецпольський присягнув турецьким пашам, що, скільки йому стане сил, громитиме козацтво, і він є головним серед панів комісарів. Оскільки шпигуни були власне єзуїтами, зразу зрозуміли, що добра в [козаків] пильність, що вони будуть берегти Запорожжя, як свою душу. З моря уже повернулися з дуже великою здобиччю, вивезли речі багаті й різноманітні. Взяли місто Каверни в трьох днях ходу від Константинополя. А коли почув Дорошенко, їхній тимчасовий гетьман, з якимсь Пачановським, королівським комірником, що знову козацтво з Запорожжя вибирається на море, рушилися погамувати це. Але в дорозі діставши звістку, що їх [козаків] 4 тисячі пішло на Чорне море місяця червня 5 дня за нашим [календарем], повернувся назад. Там же, спонуканий Пачановським, кинувся за «язиком» убік, у дикі поля. Виконавши наказ, він зустрів стадо татарського царя і, захопивши його, повернувся. Ось це, кажуть, було причиною нападу Кантемира на Корону. На цю царську сторону зовсім не підуть, до Інфляндії нізащо не дозволять, тільки якби під час вербування служили вашій кн. м., а якщо не будуть завербовані, тоді вони так

вчинять, як їм порадить отець митрополит. Що стосується комісії, то вона має розпочатися у день св. пророка Іллі, але не всі пп. комісари хочуть бути на ній. Корецький не буде, пан крайчий коронний не буде, лист його старшого слуги посилаю вашій кн. м. Пан староста сандомирський не повертається з Італії і інші дрібніші нібито зупинилися на королівській могутності силах тих, що хочуть виступати, гадаючи що їх буде 10 тисяч. Виконуючи волю короля його м., вислали універсал по всіх українських містах, аби жоден не насмілювався продавати козакам порох, олово і всякий риштунок. Але вони, лотри, усі могили королевича його м. і королівські, і панські зайнявши, позабирали селітру, а в Корсуні, Лубнах, Богуславі, Переяславі приготували кількасот бочок пороху. Вже всі, усі до одного стоять напоготові так, наче збираються на найбільшу війну. Мають вони теж зв'язок із донськими козаками. Якщо ж сам Господь Бог не пом'якшить і не втихомирить серця його королівської м., як також і їх м. пп. комісарів, буде чимало лиха. Як треба з панами комісарами обійтися, їх злагіднити і з ними поводитися, надсилаю це листовно вашій кн. м., чого не можна змінити в жодному пункті.

Щось постерегли теж про гетьмана Дорошенка. А це те, що коли всі підгіряни з власного бажання прислали до нього, висловлюючись за них [козаків], не повірив їм і взагалі за ніщо мав їхню зичливість. Без сумніву, він уже скинутий або ж його скинуть, а Олефірові дадуть гетьманство, котрого не рекомендував наш отець митрополит у резолюції і послушенстві. Мають вони також тепер скрізь своїх шпигунів і зовсім не хочуть зменшуватися чисельно. Прислав також тепер при моїй бутності пан воєвода віленський листа до отця Смотрицького, питаючи, чому від'їхали з Варшави, не вітаючи короля, коли ж, каже, король його м. хотів вам показати свою панську ласку. Відписано було йому, що та була причина нашого від'їзду, що не так виклав в. м. [?] наші справи королеві його м., як вони були насправді. Нас представили перед королем його м., що ви відреклися нашої держави і це в. м. явно вказав до козаків пишучи. Цього аж ніяк не могло бути, бо ми маємо вдачу завзяту, а оскільки вже наша справа зовсім не так пішла, то не мали ми чого чекати. Таку відповідь тримав його м., пан воєвода стосовно причини, яка викликала такий лист. Пан краківський[22], коли дивувався король його м., що наші від'їхали, розповів королеві його м. про всю справу, як вона йшла. На це сказав король його м.: «Не так нам це представлено», і дорікав в очі воєводі. А він, бажаючи виправдатися перед королем його м., власним листом Смотрицького, тож хотів додати [?] відповідь [Смотрицького] і дай Боже, що [вже] показав його королеві його м. Його м. теж пан воєвода белзький засвідчує свою велику приязнь до отця митрополита та всіх нас і недавно написав, аби йому послати трьох якихось юнаків, котрих він хоче на свій кошт і утримання послати й виховати в чужому краю. Але мені здається, що ліпше і набагато, правильніше опановувати науки тут, серед свого народу, при своїх богослуженнях і обрядах, що самим Богом дасть [бажаний] результат. Отже, я прошу мого Господа Бога, щоб якнайскоріше почув і побачив вашу кн. м. з усією презацною родиною близьких вашої кн. м. пана і добродія мого милостивого в доброму здоров'ї та щасливому пануванні і в усілякому благословенстві Господньому.

Зі Слуцька 24 липня року 1623.

Вашої кн. м., пана мого милостивого, найпокірніший богомолець і слуга Андрій Мужиловський, слуцький протопоп, рукою своєю.

Путивль [?] є у Києві, вашої кн. м. вірно зичливий слуга; усе Військо

Запорізьке від малого до великого, чуючи про велику славу і мужність вашої кн. м., тішиться. Тішиться і вся тамтешня країна, чуючи про добре здоров'я вашої кн. м. і завжди просять за нього Господа Бога.

Адреса: «Найяснішому пану його мосці пану, пану Криштофові Радзивіллові, князю на Біржах і Дубинках, гетьманові великому Великого Князівства Литовського і т. д., і т. д., і т. д., пану до мене вельми ласкавому».

№ 9

1623 р., листопада 30(20).— Київ.— Лист київського митрополита Йова Борецького до слуцького протопопа Андрія Мужиловського з проханням про інформацію та пораду у справі місії ченця Івана Дубовича

Jow Borecky z łasky Bożej archyepyskop, metropolit Kijowsky etc, etc.

Najucciwemu presbyterowi panu Andrzejowi Mużyłowskiemu, protopopie naszemu słuckiemu, łaski, pokoju i miłosierdzia od wszechmogącego Boga.

Pisanie miłośći waszej przez pana Joanna Dubowicza i wiadomość o onem wziąwszy, ludzkość zwykła chrześćiańska, onemu pokazaliśmy i presłuchawszy z czym się twierdził od swych apostatów do nas jezdzić, gdy na to od nas żadnego odnieść responsu nie mógł, jako tych strona, którzy nigdy z narodem naszym, kromia szkodliwych i zarazliwych od kilkadziesiąt lat odstępstwa swego praktyk, najmniejszej rzeczy nie poczynali. Jechać znowu dla instrukciej do nych, jesli otworzyć się w rzeczna [?] i że [?] chcąc [?] jechać* musiał, obiecując się znowu ku dniowi Bożego Narodzenia do nas, do Kijowa przybyć. Co jesliby przy słowie swym stał, a do nas jechać miał i waszej miłośći, jako najpilniej prosim i kogo by rozumiejąc, radzieć się w tej sprawie m. racz. Gdyż to nie jednych naszych tak małeńkych osobek, a wszystkiej cerkwie wielkim dobrym, ale i ks. wszystkiemi wami radzie, aby nie pokutowałeś pracy przybywać, a zwłaszcza [?], iż w przedsięwzięciu naszym nie ustając, jesli Bóg zdarzyc raczy, na sejmiki i na sejm, lub jakokołwiek rzeczy pójdą, z radą wszystkiej cerkwie się spasabiac się potrzeba, jesli ich ma [?] nam dobrodziejstwa z boku użyczającej nas od znoszenia [?] się z apostatami naszymi odrażac raczą. Dał Bóg rozum, dał lata, dał łaską swą i gromadne i silne, a co więtsza, dał w cerkwi prawde, przy której stojących o zmacniającem Chrystusie, tak łacno nie połkną wschodniego nabożeństwa Rusi. Co wszystko jego Bozkiej opatrzności połeciwszy, miłości Bożej i błogosławieństwa pokorności naszej, jako na [j] lubowniejszemu bratu, użyczamy.

Z monastyra Miedzyhorskiego nad Kijowem, 9-bris 20 dnia. Bogomodlca bratolubia uczciwośći twej Jow Borecky, metropolit kijowsky, ręką własną.

АГАД у Варшаві, АР. II, № 878.— С. 4. Копія, знята рукою А. Мужиловського. 20-ті рр. XVII ст.

* Слово «jechać» закреслено.

Переклад:

Йов Борецький, з ласки Божої архиєпископ, митрополит київський і т. д., і т. д.

Найчеснішому пресвітерові пану Андрієві Мужиловському, протопопу нашому слуцькому, ласки, миру й милосердя від всемогутнього Бога.

Отримавши листа вашої милості через пана Івана Дубовича і діставши відомості про нього, ми виявили йому звичну християнську людяність і вислухали те, з чим він був посланий до нас від своїх відступників. Коли ж він не міг отримати від нас жодної відповіді, бо їхня сторона ніколи і найменшої [доброї] речі не вчинила з нашим народом за кількадесят років свого відступництва, за винятком шкідливих та заразних справ, то мусив знову їхати до них по інструкції щодо подальших дій [?]. Він обіцяв знову прибути до нас до Києва до дня Різдва Христового. Якщо він дотримає свого слова і їхатиме до нас, то якнайпокірніше просимо вашої милості, щоб зволив дати пораду в цій справі. Йдеться ж бо не лише про наші маленькі особи, а про велике добро всієї церкви, а й про князівську з нами всіма раду, щоб [в. м.] не каявся у вчиненій праці [?], а не припиняв зусиль у сприянні нашим намірам, як Бог ласкаво дозволить, на сеймиках, на сеймі, чи як там підуть справи, з радою усієї церкви треба готуватися, якщо нам їхні добродійства зволять відвертати від спілкування з нашими відступниками. Дав Бог розум, дав літа, дав свою ласку величезну та сильну, а що більше дав у церкві правду, при якій стоячих при Христі, який зміцнюється, (не зможуть поглинути) не поглинуть так легко побожності східної Русі. Що все доручивши його Божому провидінню, надаємо ласці Божої і благословення покірності нашої як найулюбленішому братові.

З монастиря Межигірського над Києвом листопада 20 дня.

Богомолець братолюбія всечесності твоєї Йов Борецький, митрополит київський, рукою власною.

№ 10

1623 р., грудня 6 (листопада 26).— Київ.— Лист полоцького архимандрита Мелетія Смотрицького до Андрія Мужиловського з інформацією про прибуття представника уніатів Івана Дубовича нібито з пропозицією об'єднання православної церкви з греко-католицькою

Ucciwemu presbyterowi panu ojcowi Andrzejowi, najmilszemu memu towarzyszowi i w Chrystusie bratu.

Mełeciusz z łasky Bożej Archyepiskop Połocky etc. m. panu pozdrowienie. Miłosne miłości twej pisanie miłością przyjałem. Ucieszyłem się o zdrowie ucciwości twej i twoich, i wysławiłem o niem Boga, prosząc Jeo łaske i w pozad i date lata, aby ucciwość twoie w niem przy duszozbawiennym i błogosławionym pomieszkaniu, chowając na wielk[ość] swiętej swej cerkwie potrzeba.

Gieorgy moj z najmilejszym mi bratem moim, a z ojcem swoim, panem ojczem Stephanem z Ostrogu [24], owdzie mie nawiedziwszy, znowu zaś do prochu szkolne-

go wracza się. Któremu rozkazałem przy oddaniu tego mego listu, aby ucciwośći twojej i ode mnie i od siebie pokłon oddał. I pan Ioan Dubowicz sam od nas niewiele uciechy potrzebował, ponieważ nas swoim poselstwem (jesli jest prawdziwe i od czystego serca posławszy jego) ucieszył. Zdarzyłby to Pan Bóg, aby to zaś do swej pierwszej kluby [?] przyszło. Czo zatem przeklętym. Bogu i ludiom brzydkym, odstępstwem im by było wyszło, nieszczyre i da ipsi viderunt; jesli szczyrze, jemu i nam pomóż Panie Boże; radziś my byli samemu, ale z niem i wszystkim jego starszym nie rowno radniejszym, których on nam z ust z serca obieczował, czo ja Pa[nu] Bogu połeciwszy, jak wszystkich dobr dawcę, proszę, aby oczu moich, matki mej ziemią, prodem zasypać nie zezwolił pierwiej, ażby się słyszanego teraz, skutecznie nacieszyłi, patrząć na to, aby nade mną, grzesznikiem, jak jedynemi ustami i jedynem sercem, dalely teraz bliskiemi, na ten czas, stawszy się, dwa za jeden metropolitowie ruscy zaśpiewali: przydzie ostatnie pozdrowienie, oddajmy bratu umarłemu i duszą u Bogu mojego i na tem moim nędznym u grobie moim wzygrałbym się. Aczkołwiek qui facile credit, facile delipitur. Ale ja z błogosłowionym apostołem w prostocie serca śpiewam miłość wszystkiemu wierzą, którą miej, panie mój, ukorzenioną w sercu moim, ku wszelakiemu blizkiemu memu wyjąwszy, i mnie pana mego, bluznierza, któremu ze mną nie jest żadna cziążka [?].

Bądz zdrów, najmilejszy i mnie miłującego ciebie, mułuj.

S Kyjowa 9-bris 26 d. A. 1623.

Miłośći twej wszystkich dobr życzliwy towarzysz, brat i sługa Mełetius Smotrysky, archiepiskop połocky, ręką swą.

АГАД у Варшаві, АР. II, № 878.— С. 5—6. Копія, знята рукою А. Мужиловського. 20-ті рр. XVII ст.

Переклад:

Чесному пресвітерові, пану отцю Андрієві, моєму наймилішому товаришу і брату во Христі.

Мелетій з ласки Божої архієпископ полоцький і т. д. м. пану поклін. Милостиве милості твоєї писання з милістю прийняв. Втішився я здоров'ям твоїм і твоїх [близьких], возславив за це Бога, просячи Його ласки і на прийдешні літа, аби чесність твоя і здоров'я була при спасенному і благословенному жительстві, зберігаючи [себе] на великі потреби святої церкви.

Мій Георгій з моїм наймилішим мені братом, а з батьком своїм, паном отцем Стефаном з Острога там мене провідавши, знову до порога шкільного повертається. Йому я наказав, віддаючи цього мого листа, аби він і від мене і від себе віддав поклон твоїй всечесності. І пан Іван Дубович сам від нас небагато втіхи вимагав, бо нас своїм посольством утішив, якщо воно є правдиве і його послали від чистого серця. Дав би то Господь Бог, аби це до своєї первісної слави [?] прийшло. Що затим проклятим, Богу і людям бридким відступництвом, їм би було вийшло, якщо нещиро йдуть, самі побачать; якщо ж щиро, то поможи йому і нам Господи Боже; ми раді були йому самому, але з ним і всім його старшим незрівнянно більш раді; котрих [приязнь] він нам обіцяв словом і серцем. Що я, Господу Богу доручивши, як подателю усього доброго, прошу, аби він, [Бог] не дозволив засипати моїх очей землею матері моєї раніше ніж успішно натішаться почутим нині, дивлячись на те, як наді мною, грішним, одними устами, і єдиним серцем,

далекі тепер, а на той час близькими, ставши і два як один руські митрополити заспівали: «Останні привітання віддаймо брату померлому». І я [своєю] душею у Бога мого в тому нужденному гробі моїм порадувався б. Однак хто легко вірить, той легко обманюється. Але я з благословенним апостолом у просторі [свого] серця оспівую милість, маючи у всьому, віру, котру вкорінену в моєму серці до всякого мого ближнього, прийми, пане мій, виключаючи і мене, блюзніра, пана мого, для котрого я не є ніяким тягарем.

Бувай здоровий, наймиліший, і мене, люблячого тебе, милуй.

З Києва листопада 26 дня року 1623.

Милості твоєї усього добра зичливий товариш, брат і слуга Мелетій Смотрицький, архиепископ полоцький, рукою своєю.

№ 11

1623 р., грудня 16 (6).— Слуцьк.— Лист слуцького протопопа Андрія Мужиловського до Криштофа II Радзивілла у справі місії ченця Івана Дубовича

Jaśnie oświęcone książe, panie panie mój miłościwy.

Rzecz wielce potrzebną baczyłem, oznajmić waszej ks. m. postępek owego unita czernca Dubowicza, o którym dałem sprawę waszej ks. m., gdy do Kijowa jechał i co tam sprawował, był wysłany od Rudzkiego i Juzofata połockiego [25] i od inszych archyapostatów naszych do naszych ubogich pasterzów, prosząc, aby ich do posłuszeństwa patryarchy konstantinopolskiego, także i do artykułów wiary przyjęli, ale iżem ja na niem wprzod w Słucku tego wiełebnego poselstwa wybadał się, uczciwie przestrzegłem moich, gdzie jako był przyjęty i jaka mu wiara dana i jako odprawiony, z tych termin, które waszej ks. m. posyłam, (Właśnie ręky starszych moich do mnie pisanych, słowo w słowo przepisawszy) snadnie wyrozumiec wasza ks. m., pan mój miłościwy, raczysz. A już koniecznie ja to zobacze wielką pokutę, rozumiem i wiary temu dodać, jesli to szczyrzym sercem, zaczynają nie smiem i wrócenie nazad owego człowieka do Kijowa poniekąd mie mołestuje u waszej ks. m., pana mojego miłościwego, pilno a pilno rady nabywam, obiecując jej ni w czym nie odstąpić, postępek bowiem czego Boże racz zachować nie ostrożny naszych wszystek by świat musiał zafrasować. A waszej ks. m. rada i uważenie w rzeczach, u nas jest doświadczona, mądra i zdrowa, która te lata w pokoju zozczywszy [?], jako baczę, ku końcowi dobremu rzeczy się nachylili, co wszystko pod miłościwą, wolą waszej ks. m. poddaw się, samego siebie miłościwej łasce waszej ks. m., pana mojego miłościwego, jako najpilniej załecam.

Z Słucka decembra 6 dnia, po staremu, A. 1623.

Waszej ks. m., pana mojego miłościwego najpowolniejszy bogomodlca i sługa Andrzej Mużyłowski, protopopa słucky ręką swoją.

АГАД у Варшаві, AP. II, № 878. Автограф, засвідчений особистою печаткою А. Мужиловського. Адреса: „Jaśnie oświęconemu panu panu Chrystophowi książęciu Radziwiłowi na Birżach i Dubinkach, hetmanowi Wielkiego Ks[ięstwa] Lit[ewsklego], panu panu memu miłościwemu".

Переклад:

Найясніший князю, пане, пане мій милостивий.

Бачив річ дуже потрібну, щоб повідомити вашій кн. м., вчинок того уніата ченця Дубовича. Про нього сповістив вашу кн. м., коли [він] до Києва їхав і що там робив. Він був висланий Рутським і Йосафатом полоцьким та іншими нашими архивідступниками до наших убогих пастирів, просячи, аби їх прийняли до послушенства константинопольського патріарха, також і до догматів віри. Але оскільки я у нього перед тим, ще у Слуцьку, довідався про це велебне посольство, то поштиво попередив своїх, де і як він був прийнятий і яка була йому дана віра і з чим відправлений з тих записів, котрі посилаю вашій кн. м. (Власне писане рукою старших моїх до мене, переписавши слово у слово), з чого легко зволиш зрозуміти, кн. м., пан мій милостивий. А вже неодмінно, побачивши велику покуту, розумію і вірити не смію, хоч, може, то починають вони із щирим серцем. А оскільки повернення цієї людини до Києва мене трохи турбує, то покірно і покірно питаю поради у вашої кн. м., пана мого милостивого, обіцяючи ні в чому від неї не відступати. Вчинок же необережний, від чого хай нас Бог боронить, мусив би засмутити весь світ. А вашої кн. м. порада і розвага у справах відомі в нас як мудрі і здорові, завдяки якій ці роки в мирі минули [?]. Як бачу, справи пішли до доброго кінця, а все це милостивій волі вашої кн. м. подавши, самого себе милостивій ласці вашої кн. м., пана мого милостивого, якнайпокірніше віддаю.

Зі Слуцька грудня 6 дня, за старим [календарем], р[оку] 1623.

Вашої кн. м., пана мого милостивого найпокірніший богомолець і слуга Андрій Мужиловський, протопоп слуцький, рукою своєю.

Адреса: «Найяснішому пану пану Криштофові князю Радзивіллу на Біржах і Дубинках, гетьманові Великого Князівства Литовського, пану моєму милостивому».

№ 12

1624 р., лютого 13(3).— Київ.— Лист слуцького протопопа Андрія Мужиловського до Криштофа II Радзивілла про ситуацію у Війську Запорізькому, зокрема про зміщення Михайла Дорошенка і обрання гетьманом Марка Жмайла

Jaśnie oświęcone książe panie panie mój miłościwy.

Chóć dość póżno list od waszej ks. m., pana mojego miłośćiwego, w Słucku był mi oddany, jednak zarazem, dniem i nocą wygadzając woli waszej ks. m., bieżałem do Kijowa, gdzie wielką trudnośćią i szkodą końską, piatego dnia padłem. W sprawach cerkiewnych spiących zastałem, kromia jednego ojca Boreckiego, któryby i duszę rad wydał za nich i już ich wszystkich decłaratia taka nastąpiła, że ani słać, ani samym być na ten terazniejszy sejm. A gdy tak na taką conclusi utrafiłem, mądra radę i zdania, z niewyczerpionej skarbnicy waszej ks. m., podałem. Atoli odzywając się pp. sejmowym i do waszej ks. m. ociec metropolit pisze, jako do tego, który więcej Rzeczypospolitej dobro, anižli swoje, pokazać so-

bie raczy. Kozactwo, co najprzedniejsze, wszystkie na Zaporożu z armatą swoją. Dawszy Doroszenka, hetmana swego, i pisarza za poręką, aby oddali wszystkie prawa i listy, Zaporożu służące, ich do domów puśćili. Drugiego sobie hetmana, niejakiegoś Marka Żmajła[26], obrali i tako między niemi praktyka, że skoro Dniepr się rozpuśći, aby każdy, kto się kozakiem nazywa, szedł na Zaporoże, a stamtąd, jesliby ich król na jaką wojnę nie zaciągał, wszystcy na morze pójdą. A to zapewną waszej ks. m. oznajmuję. Listów tych, jakych być potrzeba na sejmie, za niesmacznym ustąpieniem tego Doroszenka z hetmańistwa, ani ociec metropolit, ani ja, dostać nie mógłem. Ałe jednak na przyszły sejm z niemi się odzywać, gdyż wszystcy tuszą, że ich muszą oddać; na sejm słać nie chcieli, powiadając, że tam nigdy nic nie sprawim, dawno nas obietnicami karmią, a nic skutkiem nie czynią. Gdy im mówią, nas bedzie potrzeba, znajdą nas. Spotkawszy też kijowscy dominikani pianych kozaków, półkowników przednich, wizszy na swym wozie do klasztoru, a zamknąwszy go, onych kijami biwszy, pomordować chcieli, a drugie kozactwo napadło, nie czyniąc gwałtu klasztorowi, wziąwszy swoich, do hetmana, co z tem czynić, słali. Ale już, zdybawszy na rynku mnicha jednego, jeden kozak sprotnie czekanem go zbił, a gdy jeszcze nieuważna rada napisze, nie trudno się domyślić, czym to pachnie. Insze rzeczy, jako to z unitami o zgodzie, pogotowiu, o wszelakiej czujnośći, pofaliwszy Pana Boga za mądrą radą i zdanie waszej ks. m. iść chcą, wiele wiele bowiem wasza ks. m. raczył tem swym posłaniem zbudować, pobydzić i oczu otworzyć, chociaj to z wielkim niebezpeczeństwem ubogiego zdrowia mego i chudoby. Ałe coż, gdy ja mam miłośćiwą łaskę waszej ks. m., wszystko może iść dobrze, a zdrowiem sam Pan Bog rządzi i sprawuje. Dałej cokołwiek wasza ks. m. ze mną w sprawach nałeżnych rozmawiać raczył z największą ostróżnośćią sprawowałem i o koždej i najmniejszej rzeczy ociec metropolita wam dawać znać. A ja ni jednego punkciku nie przejząć, abym waszej ks. m. nie miał dać znać, ja zarazem nazad do Słucka, gdzie, daj Boże, abym waszej ks. m., pana mojego miłośćiwego, w dobrym zdrowiu i szczęśliwym powodzeniu ogłądał. Któremu sie i miłośćiwej łasce, jako najpilniej, załecam.

Z Kijowa, 3 dnia Februari rok 1624.

Waszej ks. m., pana mego miłośćiwego, najpowolniejszy sługa i bogomodlca Andrzej Mużyłowski, protopopa słucki.

Wszystcy owdzie iłe ich jest, za dobre zdrowie waszej ks. m., Pana Boga proszą i ten ubogi naród kozacki niewymowne dzięki Panu Bogu oddaje się i w miłośćiwej łasce waszej ks. m. swojej chować raczysz, jakom sie przypatrzył i prysłużał.

АГАД у Варшаві, AP. II, № 884. Автограф, засвідчений особистою печаткою А. Мужиловського. Адреса: "Jaśnie oświęconemu kseciu jego m. panu Krzystophowi Radziwiłowi [Ksiażeciu] na Birżach i [Dubinkach], hetmanowi W[ielkiego] Kc[ięstwa] Lit[ewskiego], etc, etc, etc., panu i dobrodziejowi memu miłośćiwemu".

П е р е к л а д:

Найяснішому князю, пане, пане мій милостивий.

Хоч досить пізно лист від вашої кн. м., пана мого милостивого, був мені відданий у Слуцьку, однак зразу ж, виконуючи волю вашої кн. м., мчав до Києва і вдень і вночі, куди з великими труднощами і шкодою для коней прибув п'ятого дня. Щодо церковних справ, то застав там сплячих людей, за

винятком єдиного отця Борецького, котрий і душу радий віддати за ці справи. Уже всі вони прийняли таку декларацію, щоб на цей нинішній сейм нічого не посилати, і самим не бути. Коли я так натрапив на таку постанову, то подав мудру пораду і думки, узяті з невичерпної скарбниці вашої кн. м. Однак відзиваючись до панів сеймових і до вашої кн. м., отець митрополит пише, як до такого, котрий зволить шанувати більше, ніж своє, добро Речі Посполитої. Козацтво, що найдобірніше, усе [перебуває] на Запоріжжі зі своєю арматою. Давши Дорошенка, свого гетьмана, і писаря на поруки, аби віддали всі права і листи, які служать Запоріжжю, відпустили їх додому. Собі обрали іншого гетьмана, якогось Марка Жмайла. І така між ними умова, що як тільки скресне крига на Дніпрі, аби кожен, хто іменується козаком, йшов на Запоріжжя, а звідти, якщо їх король не затягне на якусь війну, всі на море підуть. Я це заявляю вашій кн. м. як достовірні дані. Тих листів, котрих [так] треба на сеймі, ані отець митрополит, ані я дістати не могли через несмачну відставку цього Дорошенка з гетьманства. Але сподіваємося, однак, з ними озватися на майбутньому сеймі, бо всі гадають, що ці листи мусять віддати. На сейм [нинішній] посилати не хотіли, кажучи, що там ніколи нічого не осягнемо, давно нас годують обіцянками, а результату ніякого. Коли їм [полякам], кажуть, нас буде треба, то знайдуть нас. Зустріли теж київські домініканці п'яних козаків, головних, полковників. Призвівши [домініканці] на своєму возі до монастиря, замкнули [монастир], а цих, побивши киями, хотіли повбивати, але інші козаки напали і не чинячи кривди монастиреві, узяли своїх, і послали до гетьмана [питаючи], що з цим чинити. Але вже один козак, зустрівши на ринку якогось ченця, сильно [?] чеканом його побив. Коли ж ще напише неуважна рада, то неважко здогадатися, чим це пахне. Інші справи, як з уніатами про згоду, готівність про всіляку пильність, похваливши Господа Бога за мудру пораду і думку вашої кн. м., посуваються, бо ваша кн. м. багато-багато зволив цим своїм листом збудувати, спонукати і очей відкрити, хоча це було з великою небезпекою для мого слабого здоров'я і худини. Але що ж, як я маю милостиву ласку вашої кн. м., то все може добре йти, а здоров'ям керує і управляє сам Господь Бог. І далі про що б ваша кн. м. зі мною у належних справах зволив розмовляти, я усе з найбільшою обережністю виконував і про кожну, навіть найменшу річ отець митрополит вам давав знати. А я не пропустив ні одного пунктику, про який би вашій кн. м. не мав повідомити. Я зразу ж повертаюся назад до Слуцька, де, дай Боже, аби побачив вашу кн. м., пана мого милостивого, у доброму здоров'ї і щасливих успіхах. Котрому в. кн. м. і милостивій ласці, якнайпокірніше віддаюся.

З Києва 3 дня лютого року 1624.

Вашої кн. м., пана мого милостивого, найпокірніший слуга і богомолець Андрій Мужиловський, слуцький протопоп.

Всі, скільки їх є, про добре здоров'я вашої кн. м. Господа Бога просять і цей убогий козацький народ щиру подяку Господу Богу віддає щоб в милостивій ласці вашої кн. м. своєї [його] зволив держати, як я побачив і почув.

Адреса: «Найяснішому князю його м., пану Криштофові Радзивіллові, князю на Біржах і Дубинках, гетьманові Великого Князівства Литовського, і т. д., і т. д., і т. д., пану і добродію моєму милостивому».

ПРИМІТКИ:

1. Тут згадано прийняття християнства на Русі-Україні 988 р. з володарювання київського князя Володимира Святославовича Святого.

2. Мається на увазі відома в історії України Брестська унія 1596 р.

3. Мова йде про єрусалимського патріарха Теофана і відновлення ним у 1620—1621 рр. вищої православної ієрархії в Україні та Білорусі.

4. Йдеться про тодішнього уніатського київського митрополита у 1614—1637 рр. Веніаміна Рутського.

5. Тут і далі під Литвою розуміється, власне, не лише Литва, а й Білорусь.

6. В. Рутський видав низку такого роду документів. Зокрема, у знайденому нами листі В. Рутського від 5 квітня 1621 р. були звинувачені у зносинах з Теофаном, у таємному переховуванні його посланця («силістрійського митрополита») у братській церкві святого Петра православних бурмистрів і райців м. Мінська Івана Пашкевича, Івана Якимовича, Лукошка, Данила Маслянку, Андрія та Данила Арцимовичів, Григорія Пуршинку та ін., у тому числі й Гедеона, ігумена братської церкви святого Петра, сина І. Пашкевича. (АГАД у Варшаві, АР. II, № 742—749).

7. Мається на увазі посольство Війська Запорізького, очолюване Марком Жмайлом, Павлом із Десни та Супруном Богушем. Очевидно, говорячи далі про «окрему картку», Йов Борецький мав на увазі інструкцію Війська Запорізького для цього посольства від 20(10) березня 1621 р. Справді, ця інструкція зберігається у тому ж фонді АГАД у Варшаві, АР. II, № 741). Вона була видрукована у книзі: Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. Днепропетровск: ДГУ, 1984.— С. 73—74: Взагалі, Військо Запорізьке відіграло визначну роль у відновленні православної ієрархії в подальшій боротьбі православної церкви в Україні та Білорусі. Див.: Орловский П. И. Участие запорожских козаков в восстановлении иерусалимским патриархом Феофаном православной западно-русской церковной иерархии в 1620 году // Труды Киевской духовной академии.— 1905.— № 8.— С. 642—650.

8. Мова йде про похід Війська Запорізького під Хотин, де невдовзі (вересень-жовтень 1621 р.) розгорнуться головні події польсько-турецької війни.

9. Мова знову йде про В. Рутського, який був затверджений римським папою Павлом V (1605—1621 рр.) митрополитом. На час написання листа А. Мужиловського папою обрано уже Григорія XV, понтифікат якого припадає на 9.II.1621—8.V.1621.

10. Маються на увазі Білгород-Дністровський (Акерман) та місто-фортеця Тягиня (нині — Бендери).

11. Петро Конашевич Сагайдачний відіграв винятково важливу роль у справі відновлення православної ієрархії в Україні та Білорусі, у т. ч. й у справі патріарха Теофана. Див.: Орловский П. И. Участие..; Котляр Н. Ф., Смолий В. А. История в жизнеописаниях.— К.: Наук. думка, 1990.— С. 162—163, 167.

12. Константинопольським патріархом у той час був Кирило Лукаріс (1572—1638 рр.), обраний 1621.

13. Нещодавно знайдено анонімного листа від 25/15.III.1621 р., в якому згадано головних осіб із почту Теофана. Справді, там названо й екзарха константинопольського патріарха, котрий мав при собі ще п'ять осіб. Були також єрусалимський архимандрит Христофор, вифлеємський архимандрит, протосинкел Гавриїл та ін., а також 70 світських осіб у числі яких також єрусалимські співаки та два князі з династії колишніх візантійських імператорів Палеологів (АГАД у Варшаві, II. № 723).

14. Голуб О. (р. н. невід.— 1628 р.) — гетьман Війська Запорізького у 1622—1623 рр. Був тісно зв'язаний з Петром Конашевичем Сагайдачним. Керівник вдалих морських походів проти Османської імперії. 1623 р. відправив на сейм до Варшави козацьке посольство, яке мало домагатися прав і для православної церкви. У 1625 р. брав участь у повстанні під проводом М. Жмайла.

15. Мається на увазі наскок буджацької орди під проводом мурзи Кантемира, який розпочався 19 червня 1623 р. Тоді ординці спустошили Покуття, Перемиську землю, далі Белзьку; частково Краківське воєводство, причому нападники дійшли аж до Дунайця в околицях Тарнова та Вісли в околицях Сандомира. Після того вони сплюндрували території, що лежали

далі на північ, передусім землі Холмську й Люблінську. Див.: Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Rus Czerwona.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1974.— S. 39—40; eiusd. Chronologia i zasięg najazdów tatatrskich na ziemie Rzeczy Pospolitej Polskiej w latach 1600—1647 // Studia i materiały do historji wojskowości.— Warszawa, 1962.— T. VIII, cz. 1.— S. 42.

16. Конецпольський Станіслав (1591—1646), воєвода сандомирський, каштелян краківський, староста барський, буський, лопатинський, переяславський, проскурівський і ковельський, гетьман польний коронний (з 1618 р.), гетьман великий коронний (з 1632 р.).

17. У І. Крип'якевича не знаходимо розгорнутих даних про цей похід (Жерела до історії України-Руси. Матеріали до історії української Козаччини.— Львів, 1908.— С. 262—274); Про спільний похід влітку 1623 р. запорізьких і донських козаків пише Евлія Челебі, але, очевидно, згаданого в листі А. Мужиловського походу стосуються записи іншого джерела: літописна згадка в одній з редакцій хронографа Псевдодорофія. Тут йдеться про напад шести тис. козаків, що прийшли на 100 човнах, на Стамбул, під час якого були розорені околиці турецької столиці (Тушин Ю. П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях. XVII век.— М.: Наука, 1978.— С. III).

18. Дорошенко Михайло (р. н. невід.— 1628 р.) — гетьман Війська Запорізького у 1625—1628 рр. Належав до козацької верхівки, тяжів до угоди з Річчю Посполитою. Коментований лист, однак, дає змогу переглянути дату проголошення М. Дорошенка гетьманом. Як бачимо, у такому ранзі він уже називається 1623 р.

19. Інфляндія (Ліфляндія) — німецька назва Лівонії. У той час під Інфляндією розуміли Південну Естонію та частину Латвії на північ від р. Даугави і на схід від р. Айвіексте.

20. Йдеться про Карпла Самуїла Корецького, князя, каштеляна волинського.

21. Мається на увазі королевич Владислав, син короля Сигізмунда III, майбутній король Речі Посполитої у 1632—1648 рр.

22. Йдеться про Льва Сапігу (1557—1633 рр.), віленського воєводу з 1623 р. та про Єжи Збаразького (1574—1631 рр.), каштеляна краківського.

23. Мова йде про Рафала Лещинського (1579—1636 рр.), белзького воєводу з 1619 р., керівника кальвіністів у Короні Польській.

24. Смотрицький Стефан (р. н. невід.— після весни 1636 р.) — старший брат М. Смотрицького. Після закінчення Острозької академії став секретарем князя Костянтина-Василя Острозького. Був парохом острозької церкви Рождества пресв. Богородиці, займався переписуванням книг. У 1636 р. прийняв унію (Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія...— С. 112—113).

25. Мається на увазі Йосафат Кунцевич (1580—1623 рр.), уніатський архиєпископ полоцький, єпископ вітебський і мстиславський, відомий український письменник-полеміст.

26. Марко Жмайло, гетьман Війська Запорізького в 1624—1625 рр., керівник козацько-селянського повстання 1625 р. Після укладення Куруківського миру 1625 р., яким завершилося повстання, був скинутий з гетьманства угодовою частиною козацької старшини.

УНІВЕРСАЛИ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО ЛУБЕНСЬКОМУ МГАРСЬКОМУ ПРЕОБРАЖЕНСЬКОМУ МОНАСТИРЕВІ

Лубенський Мгарський Спасо-Преображенський чоловічий монастир заснував український церковний діяч Ісай Копинський, ігумен Прилуцького Густинського, Київського Межигірського та Київського Братського монастирів, фундатор Ладанського Покровського монастиря, один з ініціаторів створення Київської братської школи. Він також обіймав у різний час посади єпископа в Перемишлі, Смоленську та Чернігові. 1631 р. обраний київським митрополитом, але 1632 р. усунутий з посади Петром Могилою й ув'язнений.

Після звільнення 1635 р. продовжував активну церковну діяльність. Помер 1640 р. і похований у Києво-Печерській лаврі.

Лубенський Мгарський монастир стоїть на горі правого берега р. Ольшанки (Мгар, за 6 км від м. Лубен. Неподалік від монастиря у долині в напрямку до р. Сули лежить село Мгар, звідси назва Мгарський).

Серед дослідників немає одностайності щодо часу його заснування. Одні, спираючись на Густинський літопис [1], в якому досить багато місця відведено історії Лубенського Мгарського монастиря, твердять, що монастир виник 1624 р., інші обмежуються вказівкою, що це сталося у першій чверті XVII ст. [2]

М. Астряб на підставі вивчення документів архіву монастиря схиляється до думки (і цілком слушно), що початок йому поклало надання Раїни Могилянки (1589—1619), матері Яреми Вишневецького, двоюрідної сестри київського митрополита Петра Могили від 18 січня 1619 р. [3], в якому вона писала: «...иж яс повинности моей христіанской, помнячи тежъ волю и предсявзяте славной памяти милого молжонка моего княжати Мыхайла Вышневецкого, именем его власнымъ позволиламъ и тимъ листомъ моимъ позволяю фундувати монастиръ за Лубнями, от Лубен полмилѣ, у лѣсѣ Мгарском, на горѣ, где перед тым бывала пасѣка и, знат, слыше бывал перед тимъ колис и монастир. И поручиламъ тое мѣсце в владзу и вшелякое справование г[оспо]дину отцу Ісаии Густинскому и Подгорскому, которому и во всей мает-

---

[1] Густинская летопись // Полное собрание русских летописей.— Спб.— Т. 2.—1843; Историко-статистический очерк Лубенского Мгарского Преображенского монастиря.— Одесса, 1904; Волкова Е. Дело подполковника Алексея Семенова с Лубенским Мгарским монастырем 1756 года // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Полтава, 1915.— Вып. 13.— С. 175.

[2] Модзалевский В. К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и лубенскими казаками в 1649—1661 гг. // Киевская старина.— 1906.— Март-апрель. Документы, известия и заметки.— С. 68.

[3] Астряб М. Г. Лубенский Мгарский Свято-Преображенский монастырь // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Вып. 13.— С. 33—82.

ности моей заднѣпрской ввесь рядъ и справу д [у] ховную злецѣламъ. Тепер, впочатку; дерево будованне старого замку, которое ся зыйдет, до того мѣсца с [вя] того дарую. Млинки обидва, нижній и вышний под тоею ж горою, на рѣцѣ Олшанце с подданными на томъ же грунтѣ мешкаючими придаю. И грунт от него так назначаю: от Олшанки рѣчки вдовжъ до другой рѣчки Мгара обома берегами тихъ рѣчок, а вширъ от Ложечкина Луки з лѣсом и зо всею околичностю тоей луки до Сулы рѣки.

А ижъ маю вѣдомость, же до пахання хлѣба грунтъ барзо ест тѣсний, теды волно будетъ монастиревѣ пахати хлѣба и сѣна косити и до самого Удая рѣки, который то Удай, слыше, тамъ неподалеку того грунту идетъ. И чего колвекъ напотимъ до мѣсца с [вя] того на фундованне и разширение хвали Б [о] же будетъ потреба, охотне и ласкаве ставитися обѣцую. А тепер тот грунт зо всею околичностью и зо всѣми пожитками, в чимъ бы колвекъ пожитокъ в себѣ мѣти могли, на монастыр, на хвалу Б [о] жію офѣрую и вѣчными часы дарую. Которого то грунту мают уживати спокойне, ненарушне, без вшелякой перешкоды, такъ отъ старостов, арендаров и подданых наших. Волно имъ будетъ будувати и млины ку пожитковѣ своему в том же грунтѣ, от насъ назначенномъ, и вшелякий пожитокъ себѣ привлашати и примножати в чимъ бы колвекъ найпожитечѣй себѣ мѣти могли» [4].

Це надання Раїни Могилянки було підтверджене 5 вересня 1622 р. і 15 вересня 1627 р. Костянтином Вишневецьким, опікуном над родиною і майном покійного брата Михайла Вишневецького, після якого залишився малолітній син Ярема. 8 лютого 1636 і сам Ярема підтвердив раніше надані монастиреві маєтності, а 10 січня 1644 р. віддав йому млин на річці Ольшанці. 17 лютого 1648 р. він звільнив монастирських підданих села Мгар від сплати сосового і чопового.

Під час визвольних змагань українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького монастирі Лівобережжя, зокрема Лубенський Мгарський, опинилися у вогні селянських повстань і зазнали руйнувань. Монастирі прагнули не тільки повернути втрачене, а й розширити свої володіння. Гетьмани підтримували ці їхні прагнення. Вони один за одним видавали монастирям підтверджувальні універсали.

Будівництво перших келій Лубенського Мгарського монастиря було здійснене ченцями з Густинського монастиря. Тому спочатку Лубенський Мгарський монастир перебував у залежності від Густинського монастиря. Початок окремому його існуванню було покладено 1628 р., коли освячено дерев'яну Преображенську церкву, а ігуменом монастиря став Феодосій.

1684 р. з ініціативи гетьмана Івана Самойловича закладено мурований храм, добудований 1694 р. гетьманом Іваном Мазепою. Споруджений він на зразок собору Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові за проектом архітектора І. Бантиста з участю М. Томашевського. Закінчував будівництво майстер А. Пирятинський, теслярськими роботами керував майстер Д. Ворона. 1728 р. обвалилися склепіння собору, а 20 травня 1736 р. монастир потерпів від пожежі — були знищені всі дерев'яні споруди разом із Михайлівською церквою (збудованою 1690 р.).

Відбудований Преображенський собор одержав п'ятикутне завершення (раніше було 7 бань) і ліпне барельєфне оздоблення фасадів та інтер'єру (вдруге освячений 1754 р. київським митрополитом Тимофієм Щербацьким). У 1762—1765 рр. майстер С. Шалманов виконав багатоярусний різьблений іконостас, один із визначних зразків архітектури доби українського барокко.

У середині XVIII ст. споруджено муровані келії (40×5 саженів, не збереглися), 1785 — бароккову дзвіницю (добудована в 1837—1844 рр.), 1786 р.— мурований,

[4] Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Вып. 13.— С. 47, 48.

двоповерховий будинок ігумена, у другій половині XIX ст.— двоповерховий мурований готель, наприкінці XIX ст.— теплу Благовіщенську церкву в псевдовізантійському стилі (в інтер'єрі збереглися залишки олійного живопису).

1737 р. ігуменом, а 1744 р. першим архимандритом монастиря був український освітній і церковний діяч, письменник Яким Горленко (1705—1754, у чернецтві Йоасаф) [5]*. У Лубенському Мгарському монастирі перебував у чернецтві під іменем Гедеона син Богдана Хмельницького Юрій. На території монастиря поховані константинопольські патріархи Афанасій Пателаря (помер 1654 р.) і Серафим Анін (помер 1779 р.), київський митрополит Іосиф Нелюбович-Тукальський (помер 1676 р.), архиєпископ тобольський Амвросій Калембет (помер 1826 р.) і полтавський, а згодом псковський архиєпископ Мефодій Писнячевський (помер 1845 р.).*

До монастиря було приписано скит, заснований на місці, де усамітнювався константинопольський патріарх Афанасій. Упродовж 1889—1891 рр. в ньому замість каплиці збудовано муровану однобанну Афанасіївську церкву, територію монастиря обнесено муром.

У кінці XVII—XVIII ст. ченцями, а також цивільними особами, зокрема копіїстом Лубенської полкової канцелярії Гаврилом Галичем, складено літопис Лубенського монастиря, в якому викладена його історія з 1668 до 1775 р., наведені цікаві відомості про спорудження мурованих церков на Україні у другій половині XVIII ст. [6]*.*

1786 р. проведено секуляризацію монастирських маєтностей. Того ж року оригінальні документи були передані до Київської казенної палати, звідки в XIX ст. вони потрапили до Петербурзької археографічної комісії. Частина з них була опублікована [7]*.*

Наведені далі універсали Івана Виговського запозичені з книги «Копий крепостей грамотъ и купчихъ, имеючіеся на всѣ маетности, грунта, мелници, двори монастирю Лубенскому Мгарскому наданіе и купленіе». Виготовлена вона 1729 р. за наказом намісника монастиря ченця Георгія Кувичинського, у зв'язку з проведенням генерального слідства про маєтності 1729—1731 рр. [8] *До цієї книги вписано вісім універсалів Богдана Хмельницького (від 23 лютого 1649 р. з наказом миргородському полковникові Матвієві Гладкому та прилуцькому полковникові Тимофієві Носачу карати всіх, хто втручається у монастирські справи і зневажає священиків, 9 травня 1651 р.— про покарання нападників на ченців, 22 січня 1653 р., 31 травня 1655 р. і 21 липня 1657 р.— про надання млина в селі Тишках, 31 травня 1655 р.— про закріплення за монастирем села Ольшанки, 29 червня 1656 р.— сіл Луки і Хітці, 5 березня 1657 р.— про надання монастиреві сіножатей, що раніше належали бернардинцям), дев'ять — Івана Виговського (від 26 серпня 1657 р., 19 березня 1658 р.* [9] *і 15 серпня 1659 р.— на озера Чигирин-Діброві, 12 квітня і 18 липня 1658 р.— на Ксендзевські ліси і луки* [10]*, 25 серпня 1658 р.— на село В'язівок, 9 грудня 1658 р. і 26 січня 1659 р.), сім — Юрія Хмельницького, один — Якима Сомка, сім — Дем'яна Многогрішного, три — Петра Дорошенка, десять — Івана Самойловича,*

---

[5] Опис документів про діяльність Йоасафа див. у кн.: Жевахов Н. Д. Акты и документы Лубенского Мгарского Спасо-Преображенского монастыря.— К., 1913.

[6] Киевская старина.— 1889.— № 4—6; 1891.— № 3.

[7] Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР). Т. V: 1633—1699.— СПб., 1853.— С. 89, 93, 99, 100, 102, 103, 105—108, 110, 111, 118, 122, 123, 128.

[8] До Генерального слідства про маєтності Лубенського полку увійшов лише один універсал Івана Виговського: на село В'язок від 29 вересня 1658 р. Див.: Український архів.— К., 1931.— Т. 4.— С. 73.

[9] Акты ЗР.— Т. V.— С. 102, 103.

[10] Киевская старина.— 1906.— № 3—4. Документы, известия и заметки.— С. 67, 68.

п'ятнадцять — Івана Мазепи, одинадцять — Івана Скоропадського, царські грамоти, заповіти, купчі, дарчі записи та інші — усього близько 400 документів. У книзі всі документи згруповані так: фундушы, унѣверсалы. Права Пѣсковскіе. Права Ковжицкіе. Права Лысогорскіе. Права Слѣпородскіе и Воронинскіе. Записи Лучанскіе. Права на разные дворы. Права Лохвицкіе. Записи Снѣжинскіе. Права Березоцкіе. Записи Кремянскіе. Права Лубенскіе. Права Хицянскіе. Права Миргородскые. Записы на Булатец, Терны и Вязотовецъ. Записы на байрак Товстій. Записы Вулшанскіе. Грамоты царскые. Поза названими розділами пізніше вписано шість документів.

Як свідчить М. Астряб, ця книга невідомо коли і ким була взята з монастирського архіву і тривалий час ходила по руках. 1915 р. вона зберігалася в історика М. Василенка, який і надав можливість М. Астрябу ознайомитися з її змістом. Того ж року М. Василенко мав намір передати рукописну книгу до фундаментальної бібліотеки Київського університету святого Володимира. Цей намір ним був здійснений, і тепер книга копій актів Лубенського монастиря зберігається у Центральному державному історичному архіві України в Києві (далі — ЦДІА України в Києві), причому перші 8 аркушів у справі 19 а, а решта — у справі 127 (ф. 159, оп. 1).

Із названої книги публікуємо чотири невідомі універсали Івана Виговського, зберігаючи повністю правопис копій 1729 р.

Іван БУТИЧ

№ 1

1658 р., серпня 25. Табір під Снітинцями.— Універсал Івана Виговського Мгарському Лубенському монастиреві на село В'язівець

Іоанъ Виговский [1], гетманъ з Войском Запорозкимъ. Ознаймуемъ тимъ писанемъ нашим кождому, кому бы тилко о том вѣдати належало, старшинѣ, черни и вшелякой кондиціи людемъ, иж ми, особливий мѣючи взглядъ на велебнихъ отцовъ мгарских, надалисмо им з побожности нашой до часу слушного на помножене хвали божей и поратунок мѣсца святого село Вязовецъ [2] прилеглое монастиреви Мгарскому, в котором всѣ обивателѣ знайдуючіеся, опрочъ козаковъ, абы велебному в богу господину отцу ігуменови мгарскому и всей братіи монастира Мгарского повиновалися пилно приказуем, бо хто бы колвек з тих з обивателей волѣ нашой был потивним и в послушенствѣ преречоних отцовъ не мѣлся знайдовати, то кождий таковий од нас сродого не уйдет караня.

Дат в таборѣ на Снѣтинцѣ [3], августа, дня 25, року 1658 [4].

Іоанъ Виговский

ЦДІА України у Києві, ф. 137, оп. 1, спр. 127, арк. 47/53, 47/53 зв. Копія 1729 р. із заголовком: «Унѣверсалъ Іоана Виговского, гетмана, в котором надаетъ село Вязовокъ монастиру Мгарскому, кромѣ козаковъ и приказуетъ, жебы повиновалися люде вязовецкіе».

№ 2

1658 р., грудня 9. Ржищів.— Універсал Івана Виговського Мгарському Лубенському монастиреві на Вовчанські млини

Іоанъ Виговский, гетманъ, з Войском Запорозкимъ. Паном полковником [5], асаулом, сотником, атаманом и всей старшинѣ и черни Войска Запорозкого, кому толко сей нашъ оунѣверсалъ показанъ будет, да пилно доносим вѣдомости, ижъ мы, респектуючи на знищене и спустошене великое черезъ непріятелей [6] монастира Мгарского обители Святого Спаса, далисмо для вилования и оуживаня велебному господину отцу Викторови Загоровскому [7], ігуменови мгарскому зо всею братіею: млини Вовчанскіе [8], зо всѣми приналежностями и пожитками в обнятю, которих млиновъ, абы жаденъ перешкоди и кривди, также в спокойном оуживаню чинит не важился, сурово и якънайпилней приказуемъ, вѣдаючи о том, ижъ кождого тоей нашой виразной волѣ противляючогося срогое за найменшою скаргою не минет каране, що иначей обы ся на дѣяло, и повторе пилно наупоминаем.

Данъ в Ржищевѣ [9], дня 9, месаця декемврія, року 1658 [10].

Іоанъ Виговский

ЦДІА України у Києві, ф. 137, оп. 1, спр. 127, арк. 48/54 — 48 зв./ 54. Копія 1729 р. із заголовком: «Унѣверсалъ Іоанна Виговского, гетмана, в котором надает млини Вовчанскіе зо всѣми приналежностями».

№ 3

1659 р., січня 26. Табір в Угурінці.— Універсал Івана Виговського Мгарському Лубенському монастиреві на млин на Лубенській греблі

Іоанъ Виговский, гетманъ з Войском Запорозкимъ.

Ознаймуем сим писаниемъ нашим всей старшинѣ и черни Войска нашего Запорозкого, особливе еднакъ пану полковникови лубенскому, асаулом, сотником, атаманом и всему того полку старшому и меншому товариству, державцомъ и вшелякого стану людем, кому толко сей нашъ показанъ будетъ оунѣверсалъ, ижъ мы, респектуючи значное знищене и спустошене монастира Мгарского, которое через непреятелей и сваволцовъ поносит, далисмо на виживлене братіи того ж монастира Мгарского млинъ в Лубнях [11] на рѣцѣ Сулѣ [12] будучий, Проциковский прозиваемий, зо всѣми пожитками и приходами, в обнятю которого млина и всѣхъ пожитковъ, спокойном оуживаню велебному о Хрестѣ его милости господину отцу Викторови Загоровскому, ігуменови помененного монастира Мгарского, абы такъ панъ полковникъ, яко и кождий з старшини и черни перешкожат и найменшой кривди чинит не важился, сурово напоминаючи, приказуем, вѣдаючи о том, ижъ кождого тоей нашой волѣ виразной спротивляючого срокгое от насъ войсковое за найменшою скаргою не минет каране, що иначей абы не было, и повторе пилно жадаем.

Дан в Угурѣнцѣ [13] з табору, дня 26 месяця генвара, року 1659 [14].

ЦДІА України в Києві, ф. 137, оп. 1, спр. 127, арк. 48/54 зв.— 49/55. Копія 1729 р. із заголовком: «Унѣверсалъ Іоана Виговского, гетмана, на млинъ стоячий на Лубенской греблѣ, Проциковский, прозиваемий, в которомъ его надаетъ».

№ 4

1659 р., серпня 15.— Чигирин.— Універсал Івана Виговського Мгарському Лубенському монастиреві на Чигирин-Дубрівські стани й озера

Іоаъ Виговский, гетманъ з Войскомъ Запорозкимъ

Сотнику и атамане Чигири[н]-дубровский,[15] скаржили нам отцеве монастира Мгарского, же вашое товариство и мѣщане чигири[н]-дубровскіе отцом стани и озера забѣрают и отнѣмаютъ, що же не маетсся дѣяти, сурово вам приказуем, абысте скутечную з тих, которих обвѣнят оучинили справедливост и сами в стани и озера чернцовъ мгарскихъ втручат не важили и в пожитках обители святой належныхъ яким-колвекъ кривди не задавали способом для ласки нашой сродого на спротивних без одпусту караня.

В Чигиринѣ[16], месяця августа 15 дня, року 1659[17].

Іоанъ Виговский

ЦДІА України в Києві, ф. 137, оп. 1, спр. 127, арк. 49/55. Копія 1729 р. із заголовком: «Унѣверсалъ Виговского, гетмана, на станъ Чигирин-Дубравский.

ПРИМІТКИ

1. Іван Виговський (р. н. невід.— 26 березня 1664) — генеральний військовий писар (1648—1657), гетьман України (1657—1659).

2. В'язівець (В'язівок) — тепер село Михнівської сільської Ради Лубенського району Полтавської обл. Заснований у першій половині XVII ст. у долині р. Сули. Був центром В'язівецької сотні (в акті 1654 р. згадується в'язівецький сотник Дмитро Кулябченко). Як свідчить універсал Юрія Хмельницького від 1 листопада 1659 р., Богдан Хмельницький віддав В'язівець Лубенському Мгарському монастиреві («ижъ якъ небожчикъ панъ отецъ нашъ, поглядаючи на убозство святія обители Мгарскія, а хотечи бы през тое на ономъ святомъ мѣстцю хвала божия не уставаючи квитнула и тимъ большое помножене брала, при щоденъних молитвахъ, пустил села для пожиткованя и іниxъ нужнихъ потреб велебного отця Виктора Загоровского [...] село Вязовокъ зъ приналежностями своими»). Володіючи селянами В'язівця, до якого належали урочища М'ятяшівка, Бочки, Солониця, Хорольські Колодязі, Вовчі Могили, Сухий В'язівець і Сирий В'язівець, ченці скуповували грунти в селян. Після створення 1658 р. Лубенського полку, В'язівці входили до 2-ї Лубенської сотні, з 1781 — Лубенського повіту Київського намісництва. 1729 р. в селі налічувалося 72, 1787—635 жителів. 1781 р. числилась 201 хата, у т. ч. 52 виборних козаків, 39 козаків-підпомічників і 110 посполитих.

3. Снітинці — тепер село Снітин, центр сільської Ради Лубенського району. Перша згадка як про укріплення, що захищало густозаселену долину р. Удай від нападів кочівників, належить до XII ст. З 1658 р.— сотенне містечко Лубенського полку, з 1781 — Лубенського повіту Київського намісництва; 147 хат, у т. ч. 16 реєстрових козаків, 15 козаків-підпомічників і 116 посполитих. 1787 р. налічувалося 606 душ.

4. У тексті копії дописано: «В подлинномъ подписъ таковъ». Після підпису гетьмана: «Место печати ренментарской».

5. У 1658—1659 рр. лубенським полковником був Павло Швець (Омелянович); потім цей пост займали Яків Засядько (1659—1660), Степан Шамлицький (1660—1661, 1663), Андрій Пирський (1662—1663). Г. Вербицький (1663) та ін.

6. Напевне, йдеться про руйнування, що сталися під час повстання, очолюваного полтавським полковником Мартином Барабашем і кошовим Запорізької Січі Яковом Барабашем у кінці 1657—1658 рр. У 1659 р. Мгарський монастир був спалений російським бояриром Г. Г. Ромодановським, який активно втручався у справу обрання гетьманами угодних Росії кандидатів.

7. Віктор Загоровський був дев'ятим ігуменом Лубенського Мгарського Свято-Преображенського монастиря. У серпні 1658 р. він за дорученням патріарха Никона відвідав Івана Виговського в таборі під Снітинцями. Попередниками Віктора Загоровського були Василій Філарет (Висоцький), Феодосій (Золотар), Калістрат, Сарапіон (Висоцький), Іоанн, Самуїл і Петроник (Левкович).

8. Йдеться про млин у селі Вовчику (тепер — центр сільської Ради Лубенського району на р. Сулі, за 25 км від Лубен). З 1658 р. Вовчик перебував у складі Лубенської сотні; у 1750—1764 рр. входив до Снітинської сотні Лубенського полку. 1781 р. у Снітині налічувалося 236 хат, у т. ч. 112 реєстрових козаків, 32 козаків-підпомічників і 92 посполитих. У 1787 р.— 723 жителі.

9. Ржищів — тепер селище міського типу Кагарлицького району Київської обл. на правому березі Дніпра, у глибокій долині, оточеній Дніпровськими горами. Вперше згаданий у літописі 1151 р. під іменем Іван-гора. Під час Хмельниччини — сотенне містечко Канівського полку. За Андрусівським перемир'ям 1667 р. Ржищів у складі Правобережної України відійшов до Польщі.

10. У тексті копії дописано: «В подлинномъ подписъ таковъ». Після підпису гетьмана: «Мѣсто печати рейментарской».

11. Лубни — тепер місто, районний центр Полтавської обл. на р. Сулі. Засноване 988 р. Згадується як Лубно в Іпатіївському літописі під 1107 р. Захоплене 1185 р. половцями. 1239 р. зруйноване монголо-татарами. У XIII—XV ст. Лубни входили до Сарайської та Переяславської єпархії. З 70-х рр. XVI ст. належали князям Вишневецьким, мали магдебурзьке право. У 1658—1768 рр.— центр Лубенського полку. 1729 р. в Лубнах був 331 двір, з 1781 р.— повітове місто Київського намісництва. Тоді в ньому налічувалося 588 будинків, 3750 жителів, 7 церков, 3 школи, 3 шпиталі, 73 крамниці, 20 шинків, аптека. Щороку відбувалося 4 ярмарки і два базари на тиждень.

12. Сула — річка у Сумській і Полтавській областях України, лівий доплив Дніпра, впадає у Кременчуцьке водосховище. Довжина — 363 км. Бере початок на південно-західних схилах середньоросійської височини. На Сулі — міста Ромни і Лубни.

13. Угуринці — місце побутування не вдалося точно встановити.

14. У тексті копії дописано: «В подлинном подписъ «тактовъ». Після підпису гетьмана: «Мѣсто печати рейментарской».

15. Чигирин-Дуброва (Чигирин-Діброва, Морозівка) — містечко Лубенського полку, з 1781 р.— Городиського повіту Київського намісництва, згодом Кременчуцького повіту Полтавської губернії на транспортному тракті Кременчук—Золотоноша поблизу р. Сули. 1781 р. в містечку налічувалося 308 хат, у т. ч. 37 виборних козаків, 141 козак-підпомічник і 130 посполитих. У 1787 р.— 1139 жителів. Щороку відбувалося три ярмарки. У 1959—1960 рр. під час спорудження Кременчуцької ГЕС затоплене Кременчуцьким водосховищем.

16. Чигирин — місто, центр Чигиринського району Черкаської обл. на р. Тясмин. У І-й половині XVI ст. згадується як укріплений козацький зимівник. З 1569 р.— центр Чигиринського староства. 1592 р. дістав магдебурзьке староство. До 1648 р.— сотенне містечко. З 1648 р.— центр Чигиринського полку, у 1648—1678 рр.— гетьманська столиця. За Прутським договором 1711 р. відійшов до Польщі.

17. У тексті копії дописано: «В подлинном таковъ подпись»: Після підпису гетьмана: «Мѣсто печати рейментарской».

ГРИГОРІЙ ВИНСЬКИЙ І ЙОГО «ЗАПИСКИ»

У цьому нарисі хочу зайнятися ближче однією з найцікавіших пам'яток нашої мемуаристики кінця XVIII і початку XIX ст. Як це не дивно, «Записки» Григорія Винського[1] *досі не знайшли в нас належної оцінки.*

В російській літературі перший про Г. Винського писав О. Тургенєв. Він був захоплений «Записками», від котрих, як сам визнає, не міг відірватися, поки не прочитав до кінця (цит. за вид. П. Щоголєва, с. 8). «Мы должны дорожить этою вѣрною картиною стараго быта русскаго»,— каже далі О. Тургенєв. Не менш високо від Тургенєва оцінює «Записки» Г. Винського О. Пипін.

А втім, останній видавець «Записок» П. Щоголєв називає їх одним «изъ самыхъ любопытныхъ и замѣчательныхъ памятниковъ русской мемуарной литературы» (с. V). Натомість в українській літературі, окрім коротких згадок в історіографії і цитат у М. Драгоманова, досі майже ніхто не звертав уваги на цю цікаву пам'ятку. В той же час велика частина її стосується України. Ми знаходимо тут численні подробиці про культуру й побут Гетьманщини другої половини XVIII ст. Та й сам автор з його поглядами на політику, релігію, педагогіку, являє собою цікавий тип своєрідного «вольтер'янця», досить поширений серед української інтелігенції кінця XVIII — поч. XIX ст. Автор «Записок» Григорій Винський народився 1762 року в місті Почепі (пізніше Мглинського повіту) на Чернігівщині. Батько його — Аким Степанович Винський (про його соціальне становище син не згадує), а мати — Марфа з Пискаревських. Він був першою дитиною, за якою прийшов на світ ще один син. Але вже через три роки після народження Григорія батько його помер, а мати доволі скоро вийшла заміж вдруге, на цей раз за Михайла Губчиця з родини, як згадує наш мемуарист, «довольно значной и достаточной». І справді, ми нераз у тогочасних актах зустрічаємось із родиною Губчиців, що належала, як видно, до багатшої

---

[1] Про «Записки» Г. Винського знаходимо першу згадку в часописі «Москвитянинъ» за 1845 рік, кн. 3, у замітці А. Тургенєва. Надруковані вони були вперше П. Бартенєвим на сторінках журналу «Русский Архивъ» за 1877 р. (янв., с. 76—123; апр., с. 150—197). У тому ж році ширшу статтю «Запискам» присвятив О. Пипін. (Разсказы изъ Екатерининского вѣка // Вѣстникъ Европы, 1877.— Июль.— С. 245—269). Деякі дані до біографії Г. Винського надрукував уже згаданий П. Бартенєв (Русский Архивъ.— 1877.— Июнь.— С. 233) за запискою, що була в паперах П. Величка, в якого Г. Винський у 1801—1806 рр. служив домашнім учителем. Там же (1878.— Июнь) був передрукований твір Г. Винського «Проектъ о усиленной россійской съ Верхнею Азією торговле черезъ Хиву и Бухарію». Усі згадані матеріали передруковано в окремому виданні «Записок» за ред. П. Щоголєва. («Мое время — «Записки» Г. С. Винского». Библиотека мемуаров.— СПб.: Огни., б. г.). Усі посилання у тексті статті належать до останнього видання.

місцевої старшини[2]*. Губчиці жили спочатку в селі Китлятовцях, а пізніше переїхали до містечка Баклані, куди Губчицю призначено сотником. Тут на березі річки Судості Г. Винський провів своє дитинство. Тут же почалося його навчання. Звідсіль на десятому році життя послали його на дальше навчання до Чернігівського колегіюму, а пізніше до Київської академії. Після закінчення колегіюму Г. Винський вступає ще на короткий час до приватного французького пансіону Карповича у Стародубі.*

На 17-му році наш автор закінчує свою освіту і переїжджає до Глухова, де під опікою генерального судді Журмана розпочинає свою кар'єру. «Причислений» до генерального суду, він провадить життя тодішньої української «золотої молоді». Таке саме життя продовжує він у Петербурзі, куди його висилають зовсім молодим, мабуть, на те, щоб він, як тисячі його сучасників, зробив там кар'єру. Але нашому авторові не повелося у північній столиці. Здобувши з бідою диплом гвардійського офіцера, Г. Винський конче хоче брати участь у всіх розвагах своїх товаришів, але на це потрібні гроші, яких у Винського було обмаль. Він починає робити борги і через те потрапляє у в'язницю, з якої його ледве визволила мати. Г. Винський на короткий час приїжджає в Україну, але після численних скандалів, пияцтв і бійок повертається до Петербурга.

Під впливом знайомства з молоденькою німкенею Лархен, з якою він пізніше одружився, Г. Винський опам'ятовується. Але немов би якийсь фатум переслідує нашого героя. Як виходить із власного признання Г. Винського, його зовсім безвинно притягають до великої судової справи-крадіжки державних грошей. Після майже річного перебування у Петропавлівській твердині Г. Винського і його товаришів висилають на вічне поселення в Оренбург. Дружина супроводить Г. Винського на заслання. В Оренбурзі, а пізніше в Уфі, Г. Винський коротає своє життя, бідуючи і заробляючи на прожиток приватними лекціями. Закинутий у ті медвежі закутки Г. Винський грає там роль своєрідного «культуртрегера». В той час він перекладає французькі твори російською мовою і поширює ці переклади серед місцевого дворянства. Зв'язаний родиною, Винський уже не повертається в Україну, а, звільнений із заслання, оселяється у Бузулуку або в Астрахані, куди одна з його доньок вийшла заміж.

Покінчивши з коротким життєписом нашого мемуариста, можемо тепер ближче приглянутися до його «Записок». Хоча більшу частину свого життя Г. Винський провів у Московщині, у перших розділах він доволі докладно описує тодішнє українське життя. Насамперед описує він свою освіту, яка була звичною для тогочасної української молоді. Починалася вона, як ми вже згадували, у дяківській школі. Школа ця, як звичайно, була при церкві. Там діти вчилися початків грамоти. У властивому нашому мемуаристові барвистому соковитому стилі він дає кілька цікавих ілюстрацій до тодішнього шкільного побуту. Зокрема, у уступі «Малоросійская субботка» він згадує про сумнозвісну екзекуцію, яка відбувалася щотижня.

«Після вечірні в суботу,— пише Винський,— усі учні збиралися у школі й, не сідаючи на свої місця, стоячи ждали на дяка. Коли той з'являвся, усі вітали його в один голос: «Мир ті, благий учителю наш!» На це той відповідав: «Треба сікти вас». І відразу починав екзекуцію: «Учися, не пустуй, пам'ятай суботку»,— так промовляв він, б'ючи. Далі автор обурюється на несправедливість дяка, який дітей ба-

[2] Пор.: Лист брата вітчима Г. Винського бунчукового товариша Григорія Губчиці до гетьмана К. Розумовського: Б. Барвінський. До історії закріпачення селянства в Лівобережній Україні // Записки НТШ.— Т. LXXXI.— С. 154—157.

гатих батьків, що надсилали йому «млинці, боханці і паляниці», лагідніше й менше бив на екзекуції, ніж дітей бідаків, які не мали чим задобрити старого вчителя» [3].

Дальшу науку хлопець продовжував удома під проводом «інспекторів» [4], *які його вчили початків латинської мови. Таким чином, на десятому році життя Г. Винський уже читав по-слов'янськи і трохи знав латину. Цього вистачало, щоб його прийняли до чернігівського колегіуму, куди він у супроводі «інспектора» Цвіта вирушив восени 1762 року. Як видно, хлопець був уже досить підготований, бо відразу опинився у третьому класі колегіуму, так зв. «граматиці».*

У Чернігові Г. Винський пробув лише один рік, а вже наступного року восени вступив до Київської академії, ректором якої тоді був Самійло Мисливський. Його наш мемуарист згадує дуже тепло. Перебування Г. Винського в мурах академії припадає на досить тяжкі для неї часи, бо якраз закінчилася доба розквіту, що розпочалася за І. Мазепи, коли вона, кажучи словами одного із своїх вихованців, смоленського єпископа Гедеона Вишневського — «имѣла себѣ честь, что от нея, аки съ преславныхъ Афинъ, вся Россія источникъ премудрости почерпала» [5]. *Що більше. Як відомо, слава академії переходила межі Російської держави, сягаючи країн слов'янського Сходу і навіть Західньої Європи* [6].

В середині XVIII ст. починається повільний занепад академії. У своєму попередньому розвитку вона змагала до того, щоб наблизитися до вищої школи. До програми входили предмети, які надавали загальному навчанню більш загальноосвітнього характеру. Зокрема, у зв'язку з тим, що дедалі більше вихованців академії мандрувало продовжувати свою освіту за кордон, до програми навчання чужих мов уведено французьку та німецьку [7]. *Гарячим прихильником перетворення академії у нормальний університет був гетьман К. Розумовський. За його гетьманства виготовлено докладний проект університету, що мав би постати на місці академії. Але на ці проекти не хотів погодитися російський уряд, зокрема тоді, коли на престол сіла Катерина II. Проти цих далекосяжних реформ була також духовна влада академії, побоюючись, що ці реформи зменшать її інтеграцію в академічні справи. Так, у 1764 р. згадуваний уже ректор Самійло Мисливський і митрополит Арсен Могилянський, роз-*

---

[3] Про те, що ці суботні екзекуції були віддавно необхідною приналежністю шкільного навчання, свідчить уступ у правильнику Луцької братської школи з XVII ст., де сказано, що по суботах «дидаскалъ маетъ дѣтямъ и памятного не боронити по чаши школьної испити».— Акты, издаваемые Временной комиссией.— Т. 1.— С. 108.

[4] «Інспектори» були вже під давнього часу необхідною приналежністю кожного старшинського дому на Гетьманщині. Вже коли гетьман І. Самойлович посилає своїх синів до Москви представлятися цареві, то з ними їхав «учитель» (Л а з а р е в с ь к и й А. Описание старой Малороссии.— Т. 1.— К. 1888.— С. 22) Сини полкового писаря Григорія Скарупи в 1730 р. мали інспектора, який, зокрема, мав уважати, щоб його учні не вживали «грубих» і «литовських» слів. (Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII в.— К., 1884.— С. 188). До обов'язків «інспектора» належало часом улаштовувати зі своїми учнями театральні вистави — виставляти комедію (М а р к о в и ч Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.— 1859.— Т. 3).

[5] Т и т о в Ф. Стара вища освіта на Україні.— К., 1924.— С. 234.

[6] Пор.: Прохання венеціанця Костянтина Секура до академії (Г р у ш е в с ь к и й М. Три академії у зб. «Київські збірники».— Т. 1).

[7] Французьку мову запроваджено в 1753 р. Першим учителем її був Костянтин Крижанівський, який учився за кордоном. Останній міг «говорити французькою мовою, як своєю рідною, і його аудиторія завжди була повна молоді, що бачила в науці цього предмету істотну користь» (пор.: А с к о ч е н с к и й В. Киев и его академия.— Т. 2.— С. 177). Щодо німецької мови, то її почали вивчати значно раніше, бо вже в 1738 р. Симеон Тодарський, що вчився у Галле, був автором перекладу твору німецького містика Арндта «Von wahren Christentum» (т а м ж е, с. 143). З пізніших професорів німецької мови знаємо Михайла Максимовича, Давида Нищинського і згадуваного вже Крижанівського (т а м ж е., с. 111, 163).

ширюючи програми навчання в академії, у той же час протестують проти занадто великих нововведень.

Г. Винський перебував в академії п'ять років. До навчання в академії він ставиться досить критично. «Київська академія призначена для духовенства,— пише він,— найбільше дбала дати освіту, відповідну званню духовного. Тому науки, що викладались у ній, були граматика, піїтика, риторика, філософія, богослов'є і мови: латинська — як підстава, польська — як засіб для пояснення; після них грецька й жидівська, бо потрібні для розуміння церковних письменників; німецької і французької мов хоча й вчили, але не у вистарчаючій мірі; інші науки там були цілком невідомі». Отже, поза досконалим знанням латинської і польської мов, які він знав у слові й письмі, розмовляв, як на «своїй природній» мові, Г. Винський мало що скористав в академії, зокрема математиці (с. 13).

З такого критичного ставлення Г. Винського до академічного навчання виразно простежуємо легке презирство майбутнього раціоналіста і вільнодумця до духовної школи. Але ж водночас нераз у тих же споминах Г. Винський згадує академію з щирою вдячністю, кажучи про «поселену в мені Київською академією любов до наук» (с. 36).

Після закінчення академії Г. Винський вступив, як ми вже згадували, до приватного пансіону Карповича у Стародубі, щоб удосконалити свої знання французької мови. Французькі пансіони були доволі новим явищем у Гетьманщині. Вони являли собою своєрідну данину добі, коли французька мова, звичаї стають у всій Європі ознакою доброго тону. Вже гетьманич Петро Апостол провадить свій щоденник французькою мовою. Знаходить своє поширення в Україні французька книжка, про що буде мова далі, при обговоренні світогляду нашого мемуариста. На поширення французької мови серед ширших кіл громадянства вказує такий незначний факт, як лист протоієрея І. Богаєвського до гетьмана К. Розумовського. Цього протоієрея запроторено в тюрму за якісь грошові надужиття, і він звідти шукає у гетьмана протекції, причому пише листа французькою, щоправда, доволі невправною мовою [8]*. Сам Г. Винський — це приклад захопленого «французомана». «Скільки б,— пише він,— не кричали в нас «распинайте французов!», але вони самі далеко більше сприяли нашому навчанню, аніж ціла Європа разом» (с. 16).*

Відгуком цієї «французоманії» були французькі приватні пансіони, яких у Гетьманщині останніх десятиліть XVIII ст. було кілька [9]*. Існував такий пансіон у Ромнах, заснований французом Боле, в якому молодь училася французької та німецької мов, арифметики, малювання, географії, історії і «добрих звичаїв». Такий же пансіон був і в Глухові* [10]*.*

Щодо Г. Винського, то він у пансіоні Карповича перебував усього дев'ять місяців. Як він сам пише, «мої роки, знання латинської мови і граматичних правил викликали у вчителя повагу до мене, так що він, зваживши на моє прохання, перейшов зі мною синтаксис Пеплієрів» (с. 14).

Як бачимо, спомини Г. Винського дають нам цікаву ілюстрацію до того, як проходила освіта хлопця із середньозаможної старшинської родини. З дальших згадок про побут і життя тодішньої України варто зупинитися над описом Глухова, куди наш мемуарист потрапляє після Стародуба. Приїжджає він туди в 1769 році, отже, через п'ять років після скасування Гетьманщини. Правителем України, як відомо,

---

[8] Кіевская Старина.— 1901.— Т. 73.— С. 147—148.

[9] Відомості про приватні пансіони спробував я зібрати у статті «Французькі пансіони в старій Україні» // Рідна школа.— 1933.

[10] Кіевская Старина.— 1890.— Т. 9.— С. 495; Сулимовский архив.— С. 137.

був у той час Рум'янцев. За цей час Глухів ще не встиг втратити свого значення столиці Гетьманщини. Життя тут буяло. Спричинялась до того українська шляхта, яка з'їздилася сюди полагоджувати свої справи. Найголовніше ж то була та молодь, яка, подібно до нашого героя, приїздила сюди починати свою життєву кар'єру. Ця молодь, «приписана до ріжних урядів», фактично нічого не робила. Як каже Г. Винський, «нічого студентського вже в неї не було помітно, натомість багатьох з них можна було назвати професорами розпусти». «Розкіш,— веде далі наш мемуарист,— хоч не всюди, але вже поширилась; шинки — і німецький, і грецький не бували порожні».

З інших міст Гетьманщини Г. Винський коротко згадує торговельне місто Ніжин, де на нього справили враження місцеві греки і багатство ніжинських крамниць.

Найбільш цінна для нас загальна характеристика тогочасної України, яку робить наш мемуарист в окремому розділі «Общіе моей отчизны нравы» (с. 23—25).

Передусім автор підкреслює, що в ті часи українці жили досить ізольовано, «крім греків й поляків не знали ніяких чужинців, навіть із москалями майже не мали зносин». Далі Г. Винський зупиняється над вадами сучасних йому українців і стверджує, що такі злочини, як убивство, розбійництво, грабунки, серед українців траплялися рідко. Натомість пиянтво було дуже поширене, «тому що не лише чоловіки, а й жінки з ліпших домів пили горілку, наливку і т. ін.», але тут же додає, що напиватись до нестями уважалося «зазорним» і до справжніх пияків усі ставилися з презирством. Так само, на думку нашого мемуариста, стоїть справа з іншими негативними рисами горожан. Так, хоч українці були дуже ощадні, але скупарями не були. Поміж селянами бували сварки й бійки, але не небезпечні, бо справа обмежувалась самими «чубами». Справжню розпусту суворо карали, натомість можливе в селян було «волокитство», якщо так назвати женихання, але воно ніколи не доходило до чогось поганого, бо здебільшого мало на меті одруження. Отже, як бачимо, наш патріот, зрештою, не помічає якихось поважніших вад у свого народу, окрім хіба сутяжництва, яке було поширене і то «головним чином серед шляхетства».

Натомість Винський бачить серед українців багато добрих прикмет. Найперше, що подобається цьому учневі доби Просвітництва в українцях — це те, що вони вже в той час мали «громадську думку». Кожен, хто допускався насильства або навіть сваволі, був у всього оточення «въ омерзѣніи». Далі наш мемуарист підносить авторитет, який в Україні мали в очах дітей їх батьки. Більше того, молодь загалом ставилася з пошаною до старших. Якраз то були риси, яких мемуарист, приїхавши з України в Московщину, зовсім не зустрічав. Так само високо славить Г. Винський українську гостинність. Родинні відносини в Україні видаються Г. Винському ідеальними, і він їх тим паче цінує, що українські жінки у своїй поведінці та внутрішньому житті мали велику свободу.

Далі Г. Винський пригадує чистоту й охайність українського житла, веселу і щиру вдачу українців та їх музикальність («музыку умѣли чувствовать»). Повертаючи до українських жінок, наш автор підкреслює, що хоч вони й любили чепуритись, але «поддѣльныхъ прелестей» не терпіли, і жінку, що вживала білила й рум'яна, усі оминали»[11].

---

[11] Цікаво порівняти останні слова Г. Винського з примітками якогось невідомого автора, найпевніше когось із духовенства на маргінесі твору І. Гізеля «Миръ человѣка съ Богомъ», які походять з кінця XVII ст. Між тими увагами читаємо, що косметику і «притиранія лиця» жінки уживають у Московщині й Польщі — в Україні натомість цього немає (див. Кіевская Старина.— 1892.— Т. 36.— С. 150).

В останніх увагах цього розділу споминів автор підкреслює релігійність українців, їх «душевное прилѣпленіе» до християнської віри. Головною причиною того він вважає доволі високу освіту українського духовенства. Тут же він бачить причини, чому в Україні немає релігійного розколу. Але вірний засадам Просвітництва, закінчує увагою про забобони, що їх він називає «адскимъ дѣтищем» і які, на жаль, були поширені і в його «благословенной Малороссіи».

Не можемо не добачити в цій характеристиці українського життя деякої ідеалізації, яку можна б пояснити тим, що авторові довелося більшу частину свого життя провести далеко від батьківщини. Але водночас треба ствердити, що подібну характеристику українців знаходимо й в інших сучасників. Ось так, наприклад, у книжці Якова Марковича[12] *читаємо таке: «Малороссы важны, вѣрны, открыты, без рабского униженія и безъ подлой лести, меньше употребляють гарячіе напитки, нежели Великороссіяне». Ця остання характеристика тим паче цінна, що Я. Маркович подає її на підставі тверджень іноземного автора. Від себе ж Я. Маркович додає: «Малоросъ отъ природы кротокъ и добръ: онъ имѣеть только важную наружность и, можеть быть, нѣсколько тщеславія». Знаходимо в Я. Марковича і підтвердження слів Г. Винського щодо гостинности українців.— «Съ какою ласкою,— пише він,— съ какимъ внутреннимъ удовольствіемъ принимаетъ онъ всякого проѣзжаго».*

Як бачили ми з того, що Г. Винський писав про Україну (і то вже наприкінці свого життя), він усе життя залишався українським патріотом. Щоправда, цей патріотизм був своєрідний, властивий багатьом українцям тієї доби. Патріотизм суто, сказали б ми, побутовий, позбавлений усякої тіні політичних аспірацій. Як не як за життя Г. Винського в Україні відбулися важливі зміни: було скасоване Гетьманство, а за ним загалом усякі сліди політичного самоуправління, ліквідована Запорізька Січ. Але ми даремно шукатимемо за якоюсь згадкою про всі ці події у «Записках» нашого героя. Він, що з таким їдким сарказмом описує «реформи» Катерини і сучасний йому державний лад, ані словом не згадує про цілковите знищення політичних прав його батьківщини — у своєму політичному вільнодумстві Г. Винський залишається на грунті російської державности. Це паче вражає, що національно він себе ніколи й ніде не визнає росіянином. Описуючи свої перші враження з побуту в домах москалів, Г. Винський підкреслює, що для того, аби пізнати справжню вартість цих, як він каже, «вертепів», треба самому не бути «русским». І саме таким трактує він себе, завжди протиставляючись «русским», вважаючи себе супроти них чужинцем (с. 117, 118 та ін.).

Через усі «Записки» Г. Винського наскрізним мотивом проходить украй негативне становлення до москалів. Уже перші враження нашого автора в Московщині були якнайбільш негативні. «Всі міста і сама Москва,— пише він про свою першу подорож на Північ,— не справили на мене найменшого враження». Пояснює він це тим, що після величавих київських церков і будівель Москва мусила викликати досить непогане враження. Проте навіть «прославлювана росіянами» дзвіниця Івана Великого супроти дзвіниці Київської лаври видалася молодому подорожньому звичайним «стовбчиком», і Успенський собор далеко менше заімпонував йому, ніж Київська братська церква (с. 26).

Треба сказати, що зараз по приїзді до Петербурга Г. Винського призначили до школи при Ізмайловському гвардійському полку, де вчили дворянських «недорослів» перед іменуванням їх офіцерами. Можна собі уявити враження колишнього учня академії і французького пансіону, що опинився поміж «недорослями». Почуття образи й огиди, якого зазнав наш автор, промовляє ще з його «Записок», написаних

[12] Винский Г. Записки о Малороссіи, ея дителяхъ и произведеніяхъ.—СПб, 1798.—Ч. 1.

Ігор Лоський. Фото другої половини 20-х рр. XX ст.

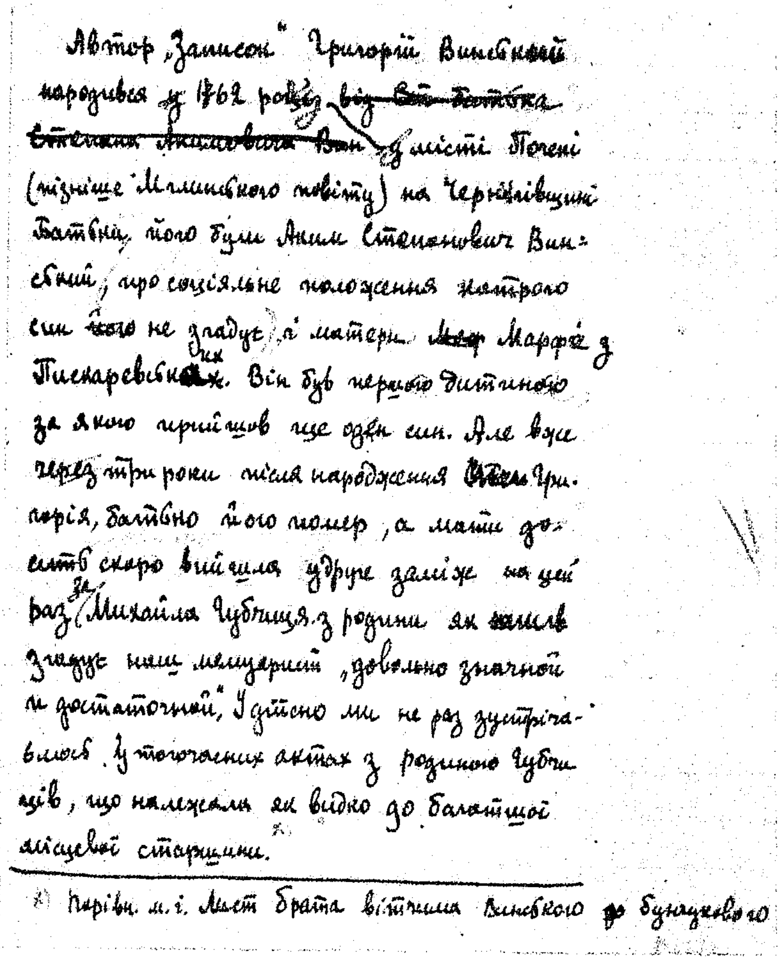

Автор „Записок" Григорій Винський народився у 1762 роках у місті Почепі (пізніше Мглинського повіту) на Чернігівщині. Батьки його були Аким Степанович Винський, про соціяльне положення котрого син не згадує, а матері Марфа з Пискаревських. Він був першою дитиною за якою прийшов ще один син. Але вже через три роки після народження Григорія, батько його помер, а мати досить скоро вийшла вдруге заміж на цей раз за Михайла Чубинця з родини як згадує наш мемуарист „довольно значной и достаточной". Усітно ми не раз зустрічалися у тогочасних актах з родиною Чубинців, що належали як видко до багатшої місцевої старшини.*

* Порівн. м. і. Лист брата Віктина Винського до бунчукового

Сторінка рукопису статті І. Лоського «Григорій Винський і його «Записки» (1935) з пізнішими редакційними правками Івана Крип'якевича

більш як півстоліття пізніше. «Уявіть собі,— пише він,— українця поміж москалями», а на катедрі «поважного професора, в обідраному, пошитому із солдатського сукна сурдуті, з кривою пикою Артамонова». Перше, що почув Г. Винський на свою адресу від російських товаришів, були такі епітети, як «безмозглий хохол» (с. 28).

Уже ці перші враження від перебування серед москалів змушують Г. Винського міркувати над тим, на яких підставах вони основують «свою удавану перевагу над малоросіянами». І тут же він приходить до висновку, що бідніші москалі, які становлять так зв. «благородне сословіє», є «сущіе мужики». У цьому Г. Винського переконали особисті спостереження. Що ж стосується багатших, то й більша частина їх (навіть вихована чужинцями), дуже обмежена у своїх знаннях, особливо щодо «словесности». Причину цього Г. Винський бачить у «природженій всім москалям ненависті до всього чужоземного і «невѣжественное презрѣніе» до всього, що не походить з їхньої батьківщини. Ця вада, на погляд Винського, не зникне ніколи. Оце «глупое самохвальство» бачить він у всіх верств московського громадянства, ба навіть і в учених (с. 28).

Своїх негативних поглядів на все, що московське, Г. Винський дотримувався усе життя. А ще більше зміцнився він у тому, коли доля закинула його у глуху провінцію, де всі національні риси проявляються ще яскравіше, ніж у столиці.

«Перший рік мого співжиття з росіянами,— пише він, описуючи своє життя в Уфі,— був дуже тяжкий, бо хоч я був морально зіпсований, але все ж таки всі російські звичаї і вчинки примушували мене й особливо мою бідну Лархен [жінка Г. Винського] переносити багато неприємностей». Російський дворянський дім для Г. Винського — це «вертеп». Його обурює нелюдське поводження з кріпаками, які є «безотвѣтными скотами» супроти своїх господарів-звірів (с. 117). Москалі дуже щедрі на обіцянки, але лише на словах (с. 128). Загалом у всьому описі життя на Московщині простежується крайнє презирство до неуцтва та самохвальства. «Хай собі, мовляв, учені пишуть, що хочуть. Що може бути ліпше за святу Русь!»

Також негативно ставиться наш мемуарист до сучасного йому державного ладу в Росії. Уже О. Пипін у своїй статті про «Записки» відзначив, що Г. Винського від інших мемуаристів катерининської доби вигідно відрізняє повна відсутність панегіричного тону. Спостережливого, не позбавленого суто українського почуття гумору Г. Винського анітрохи не засліплюють ліберальні жести «великої Фелиці». Тут він справді виказує себе далеко проникливішим, аніж більшість його сучасників. Бо ж, не кажучи вже про російських панегіристів типу Г. Державіна чи французьких письменників, які так захоплювалися «реформами» Катерини, навіть такий революційно настроєний земляк Г. Винського, як В. Капніст, дав себе обманути фразою Катерини про знищення слова «раб».

Якже інакше оцінює ці реформи Г. Винський! Він зовсім ясно бачить, що Катерині захотілося «доволі дотепно» обманути «свій народ і засліпити його», а рівночасно «й Європі кинути трохи блахману («бросить нѣсколько въ глаза пыли») блискучими урочистостями і велемудрими якщо не законами, то установами» (с. 40—41). Для цієї, як каже наш мемуарист, «мелодрами» був присвячений цілий 1775 рік. Того року Катерина ощасливила своїх підданих 47 «милостями» — реформами, які, на думку автора, не були варті ні одна. Розглядаючи далі по черзі ці реформи, Г. Винський кількома словами, одним вдалим дотепом розкриває перед читачем справжню їх вартість. Так, судова реформа в його очах мала одне лише значення, бо збільшення кількости урядників дало багатьом бідним родинам засоби до існування. Але зате звичайний хлібороб дуже скоро відчув на собі цю «реформу», коли замість трьох баранів мусив тепер везти до міста продавати аж 15. Так званий «совѣстный суд», яким так захоплювались свої й чужі сучасники, у тому числі улюблений Г. Вин-

ським французький письменник Мерсьє, в очах нашого мемуариста лише «комедія ляльок» (с. 42).

Те саме стосується привілеїв, що ними Катерина обділила дворянство й купецтво. Г. Винський готовий припустити, що в іншого європейського народу ці привілеї мали б велике значення, але ж «Катерина добре знала своїх росіян й певна була, що вони не лише не скористають із дарованої їм волі уряджувати свою долю», а й навіть не зрозуміють змісту цих привілеїв. Тому цариця могла ризикнути, не наражаючи свого сам державства, «пустити блахмана Європі й одурити нащадків» (с. 43). Може лише ми, які є свідками чергової ери «реформ» у Росії, можемо справедливо оцінити геніальну проникливість Г. Винського. І можемо лише подивуватися з нашого земляка, що зрозумів усю суть все тієї ж самої незмінної, незалежно ні від яких «реформ» мертвої бюрократичної машини, якою завжди була і є Росія, незалежно від того, чи має на своєму чолі «революціонера» Петра, «лібералів» Катерину й Олександрів чи з рештою «марксистів» Леніна та Сталіна. Своєму світогляду наш автор звичайно завдячує великою мірою лектурі. Як сам він пише, любов до книжки, якій він завдячує «малороссійским воспитаніем» ніколи в житті не підвела його. У найбільш бурхливі хвилини життя Г. Винського всюди супроводила книжка — під час військової служби, під вартою й навіть у час «діонісіян».

*Уже з тих імен, що їх Г. Винський цитує або наводить у своїх споминах, бачимо, що він перечитав у своєму житті дуже й дуже багато. На першому місці стоять французькі письменники XVIII ст.— ці «благодѣтелі людства», як він їх називає: Ф.-М Вольтер, Ж.-Ж Руссо, К.-А. Гельвецій, А. Мобель, А.-Р. Лесаж. Поряд із цими корифеями французької літератури своєї доби Г. Винський надзвичайно захоплюється таким другорядним письменником, як Л.-С. Мерсьє *.*

З великою прихильністю Г. Винський ставиться до творів приятеля Вольтера Фрідріха, короля Прусського. Як пише він у передмові до своїх споминів (с. 2), сам їх заголовок «Моя доба» («Мое время») запозичив він у «вѣнценосного сочинителя». Назагал неприхильний до німецької культури й німців, Г. Винський одначе, у своєму огляді закордонного життя вирізнає Пруссію Фрідріха, яка, на його погляд, «піднесена розумом, умілістю і відвагою Фрідріха II, була в ті часи, може бути найщасливішою державою» (с. 39). З писань того ж Фрідріха Г. Винський запозичив, як бачитимемо далі, деякі свої погляди на виховання.

Велике враження, як видно, справили на нашого автора дуже популярні в кінці XVIII ст. сентиментальні романи англійця Л. Стерна, з якими він, мабуть, познайомився у французькому перекладі. З роману Л. Стерна «Життя і погляди Тристрама Шанді» (вийшли в Лондоні в 1759—1767 рр.) Г. Винський запозичив один із перших розділів до своїх споминів «Шандеїзм» (с. 4—5).

Як бачимо зі споминів, Г. Винський найбільше читав у Петербурзі і пізніше на засланні. Але ж деяке знайомство з західноєвропейським письменством, без сумніву, він привіз уже з України. Вже в часи його молодости французькі книжки займали перше місце у приватних українських книгозбірнях [13].

---

* Мерсьє Луї Себастьєн — ім'я, яке тепер відоме лише історикам літератури, свого часу було дуже популярне. Автор великої кількості творів різноманітного змісту: філософських, політичних й історичних трактатах починаючи і на досить свавільних описах паризького життя і фантастичних утопіях кінчаючи, Л.-С. Мерсьє являв собою типову постать пересічного письменника XVIII ст., в якому часто дуже цинічний «esprit» каламбурів заступає собою глибший зміст. Свого часу його читала вся Європа, його твори перекладено багатьма мовами.

[13] Пор.: Модзалевський В. З історії книги на Україні.— Книгар, 1918.— С. 235—238.

На закінчення треба ще додати кілька слів про загальний світогляд Г. Винського, який знайшов своє вираження у його поглядах на релігію, виховання, політику.

Всі ці погляди Г. Винського творилися під впливом його французьких «учителів». І тут, треба це підкреслити, Г. Винський перебуває у певній суперечності з духовністю сучасної України. Загалом так зване Просвітництво, незважаючи навіть на широке літературне знайомство з ним, залишило доволі слабий слід в українській духовності, якій була куди ближча німецька містика[14]*. Натомість далеко глибші сліди доба Просвітництва залишила в російському духовному житті.*

Прикметним для духовного обличчя нашого автора є те, що, як це він сам визнає, найбільше його цікавлять мораль, політика й наука, що має сприяти кращому влаштуванню людського життя. Їм Г. Винський протиставляє метафізику, яка відірвана від життя і тому викликала в нього «непреодолимое отвращеніе» (с. 129). У світлі поглядів Г. Винського стає зрозуміло, що в релігії він бачить лише науку про «природню моральність», яка для нього важливіша за догмати й заповіді. Звідси найбільшу його прихильність викликають різні секти, як, скажімо, квакери та ін. (с. 20). Щоправда, він згоден доручити духовенству справу виховання молоді, але лише «даючи йому до рук катехизис чистої моральности» (с. 21).

*Назагал справі виховання Г. Винський надає дуже великого значення, йдучи тут завжди таки за письменниками доби Просвітництва, котрі, як ось К.-А. Гельвецій, любили твердити, що «*l'education peut tout*». Погляд, до речі, досить поширений серед російської суспільности кінця XVIII ст. Його виразником був, зокрема, відомий діяч на полі народної освіти І. Білецький, який казав: «Ясно, що корінням усього є добре чи зле виховання»*[15]*.*

За своїм улюбленим Л.-С. Мерсьє Г. Винський хоче індивідуалізувати виховання відповідно до нахилів і здібностей людини, «щоб той, що уроджений бути архитектом, не мусив би потіти над правом, природній поет не ламав би собі голови алгеброю» (с. 18). Зрештою, ці думки зустрічаємо і в інших авторів, яких читав наш мемуарист, зокрема у Фрідріха Прусського.

Хоч природним є, щоб головну роль у вихованні молоді відігравали батьки, усе ж Г. Винський має сумніви, чи сучасні батьки могтимуть «обсеменить юное сердце чистыми правилами нравственности» (с. 19). Натомість головну працю у цій справі Г. Винський пропонує узяти на себе урядові. З властивою своїй добі оптимістичною вірою у поступ Г. Винський певен, що коли уряд поважно візьметься до тієї справи, то дуже легко буде зробити людей кращими і щасливішими. Треба лишень навчити їх «ясних і простих засад природної моральности» (с. 19).

Щодо політичних поглядів Г. Винського, то вони знайшли вислів до певної міри у висвітленні ним сучасної йому російської політики. Але Г. Винський тут же застерігається (щиро чи ні — то вже інша річ), що «законна влада завжди була для нього священною». Він каже про себе, що був найкращим громадянином у всякій державі, «де б закони, хоч би найбільш драконські, тяжили рівно над усіма» (с. 10). Найбільше обурює Г. Винського кріпацтво. «Я не звик,— каже він,— мучити нещасливих слуг, спокійно дивитися, як бризкає їхня кров, слухати їх лементування, бачити їх голодних і холодних, але завжди готових розважити своїх мучителів»

---

[14] Не можу, ясна річ, детальніше розглядати тут це питання. Зрештою, докладний розгляд української духовности тієї доби знайдемо у працях Д. Чижевського (Нариси з історії філософії на Україні.— Прага, 1931; Філософія Г. Сковороди.— Варшава, 1934 та ін.). Додамо лише, що так зв. «вольтер'янство» почало в Україні поширюватись уже пізніше, у перші десятиліття XIX ст.

[15] Пор. Плеханов Г. История русской общественной мысли.— Т. II.— С. 56.

(с. 135). Особливо обурює його ставлення до кріпаків у московських дворянських домах.

Треба ще згадати про зацікавлення Г. Винського справами зовнішньої політики. Ми знаходимо в нього огляд міжнародної політичної ситуації, який уже О. Тургенєв назвав «легкимъ абрисомъ Європы, право, мастерски написанымъ» [16]*. Про нього ж О. Пипін писав, що цей образ політичного становища надавався для доброго політичного журналіста* [17]*. Здатність розумітися у питаннях практичної політики знайшла свій вираз в іншому творі Г. Винського, який дійшов до нас — це, власне, «Проектъ о усиленней россійской съ Верхнею Азією торговле черезъ Хиву и Бухарію»* [18]*. В цьому докладі, поданому 1819 р. Г. Винським начальникові Оренбурзької митної округи і пересланим до Петербурга, автор, зокрема, обстоює думку про необхідність окупації Хіви як найбільш доцільного засобу забезпечення російської торгівлі в Середній Азії. Не знаємо — знайшов цей проект якесь практичне застосування чи йому судилася доля багатьох не менш розумних і практичних проектів, які гинули в безконечних лабіринтах петербурзької бюрократичної машини. Але для нас цікавий факт, уже підкреслений редактором «Русского Архиву», про те, що Г. Винський у своєму проекті передбачає майбутню політику російського уряду в Середній Азії, яка знайшла свій вияв у Хівинському поході Перовського й дальшій успішній експансії для завоювання середньоазійських ринків.*

1935 р. *Ігор ЛОСЬКИЙ*

---

[16] Москвитянинъ, 1845.

[17] Вѣстникъ Европы.— 1877.— Июль.— С. 259.

[18] Надруковане П. Бартеневим у «Русском Архиве» (1878.— черв.), а потім у згаданому виданні П. Щоголєва.

«АПОЛОГІЯ» МИХАЙЛА МАЛИНОВСЬКОГО: ДО ІСТОРІЇ КРИЗИ У ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКІЙ ЦЕРКВІ 1882 року І ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОГЛЯДІВ «СВЯТОЮРЦІВ»

1882 р. став початком важливих перемін для галицьких українців у політичному і церковному житті. То був рік великого судового процесу проти галицьких москвофілів, що разом з іншими заходами тодішніх державних і церковних властей сильно вдарив по проросійській течії у галицькому суспільстві і прискорив перехоплення проводу національного руху динамічною народовською, тобто свідомо українською партією. В історії греко-католицької церкви в Галичині рік цей був просто переломний. Австрійські й ватиканські власті примусили митрополита Йосипа Сембратовича і його найближчих дорадників зректися своїх посад і відтоді призначали на вищі церковні посади тільки таких кандидатів, у чиїй повній відданості Риму й Відня вони були міцно переконані. У тому році під керівництвом отців єзуїтів також почалася велика реформа василіанського чину, що свого часу викликала гучні протести з боку світської інтелігенції і самого духовенства. У тому ж році Відень і Рим вирішили призначити єпископа для Станіславської єпархії (цей намір завершено в 1885 р.). У 1882 р. також сягає своїм корінням Львівський провінційний синод 1891 р., на якому проведено кілька літургічних та інших реформ і обговорено справу целібату.

Незважаючи на важливість цього комплексу тісно між собою пов'язаних справ, які становлять кризу 1882 р., він зовсім не досліджений, і, зрештою, поза вузьким колом фахівців навіть мало хто знає, що 1882-й рік має якесь особливе значення в історії Галицької України. Недослідження цієї теми можна, мабуть, пояснити переважно труднощами джерельного характеру. Це історія до певної міри закулісна[1]*. Дискусії, міркування і рішення ватиканських, віденських і львівських властей провадилися таємно, і джерела, необхідні для розуміння цих подій, розпорошені по відповідних архівах. Найважливіша документація зберігається у Римі й Відні, куди донедавна дослідникам з України дуже важко було потрапити, але важливі матеріали також є у Центральному державному історичному архіві України у Львові, де, з другого боку, донедавна дослідникам із Заходу теж було нелегко працювати. Таких, правда, труднощів не було в «довересневий» період, але натомість усі ці архівні джерела були закриті дослідникам з-перед першої світової війни, а ватиканські документи з цієї проблематики були закриті ще перед другою світовою війною. Крім перешкод*

[1] «Уступленье ВПреосв. Митрополита Іосифа есть безперечно великим фактом в нашêй исторіи, и яко такій нынѣ еще, якъ слѣд, оцѣнитися не дасть. Если той или сей историк основнійше его колись пояснит, се буде его добра заслуга; если в чêмне вгадае, не буде дивниця». Оден именем многих. «Дописи» // Галицкій Сіон 3.— № 24 (15 [27] грудня 1882).— С. 760.

джерельного плану, були ще й інші причини ігнорування цієї теми. Звісно, об'єктивне історичне дослідження греко-католицької церкви було недопустиме на Україні за комуністичного панування. А в діаспорі найретельніші дослідники української церковної історії були василіанами, для яких висвітлення повної картини кризи 1882 р. потребувало б, може, подолання певних психологічних бар'єрів. І для ширших кіл свідомої української інтелігенції перед цією тематикою стояла, а може, й ще стоїть той самий психологічний бар'єр, який досі унеможливлював проведення поважних досліджень з історії старорусинської і москвофільської течій.

Пропонований далі документ із Ватиканського архіву — це виправдання перед римською курією одного з головних персонажів і жертв кризи 1882 р., найближчого радника митрополита Йосифа Сембратовича, чільного представника старорусинського, або святоюрського табору, видатного історика галицької церкви о. крилошанина Михайла Малиновського.

* * *

Сьогодні складна й до певної міри загадкова постать Михайла Малиновського маловідома. Далі подана «Апологія» містить деякі автобіографічні дані, але варто дещо додати. Михайло Малиновський народився 20 листопада 1812 р. в с. Новосілці (між Дунаєвом і Нараєвом), де його дід Іван був душпастирем. Батько (також Іван) належав до дрібної шляхти (де Побог-Малиновський) і посідав скромний маєток у Новосілці. Матір була дочкою пароха в с. Рекшині Василя Борецького — з того самого роду, що й київський митрополит Йов Борецький. Початкову освіту Михайло здобув удома, де батько його вчив читати на почаївському букварі. Потім, від 1821 р., ходив до народної школи в Бережанах, де також закінчив гімназію у 1831 р. Як випускник гімназії М. Малиновський дістав посаду «фур'єра», тобто нижчого чиновника при австрійській військовій рахунковій канцелярії у Станіславові. Однак він служив усього 19 днів, бо його родич, парох у Тустані о. Чвартацький, переконав його, що як нащадок священицьких родів він повинен учитися на священика. Отже, він з допомогою свого родича переселився 1831 р. до Львова, де як стипендіат Релігійного фонду закінчив два роки філософії і як семінарист перший рік богослов'я. З огляду на блискучі здібності його послано до духовної семінарії у Відні, де він за останні три роки закінчив богослов'я. Тут М. Малиновський мав нагоду ознайомитися з ученими славістами [2], які заохочували його до студій над історією, мовою, давньою літературою і церковним правом власного народу. Уже в той час, як згадується в «Апології», М. Малиновський опублікував свою першу історичну працю. У 1837 р. його, неодруженого [3], висвятив митрополит Михайло Левицький [4].

Відразу після рукоположення М. Малиновського призначено префектом студій у Львівській духовній семінаії і душпастирем в'язниці цісарсько-королівського карного суду. У 1842 р. він пройшов конкурс на отримання капеланії у селі Погорілів-

---

[2] Про Відень як центр славістичної науки див.: W i n t e r E. Wien als Mittelpunkt der Slawistik und der Einbruch des romantischen nationalen Denkens im Vormärz // Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe.— 1968.— T. 17, N 2.— S. 209—212.

[3] Тільки близько п'яти відсотків тодішнього галицького духовенства висвячувалося, як тоді казали, «у безженстві». Це становило еліту греко-католицьких священиків, з яких переважно вибирали єпископів і каноників (членів капітулу).

[4] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України (далі — ЛНБ АН України), від. рукописів, ф. 1, спр. 493/33 (Матеріали до біографічного словника [І. О. Левицького]), арк. 6—6 зв. 12 зв.—13 зв.

ці на Буковині, але відмовився від неї. Невдовзі він став архикафедральним вікарієм і першим проповідником при церкві святого Юра у Львові [5].

У той час Ватикан турбувала доля уніатської церкви в Білорусії й на Правобережжі, бо в 1839 р. єпископ Йосип Семашко перейшов на православну віру, та унію було скасовано в Російській імперії (за винятком Холмської єпархії, яка входила ще до складу Польського королівства). Ватикан шукав способи зміцнити позиції унії у сусідніх із Росією територіях. У 1840 р. референт Ватикану щодо справ уніатської церкви Августин Тайнер (Theiner) *звернувся листовно до М. Малиновського за інформацією і копією докуметів «із Вашого, як відомо, дуже багатого львівського архіву»* («aus ihren bekanntlich sehr reichem Archive von Lemberg»). *А. Тайнер натрапив було на М. Малиновського через рекомендацію спільного знайомого, відомого віденського славіста Варфоломія (Єрнея) Копітара* [6]. *У своїх листах А. Тайнер наполягав на тому, щоб М. Малиновський написав обширний меморандум із пропозиціями, що апостольська столиця може зробити для збереження унії. У 1842 р. М. Малиновський написав бажаний меморандум, зміст якого подано далі в «Апології»* [7]. *Його уважно читали відповідні ватиканські сановники, і він став програмним документом, згідно з порадами якого згодом проведено низку важливих реформ.*

М. Малиновський також брав участь у національному відродженні галицьких українців. У 1840-х рр. він був у добрих відносинах із братами Головацькими і помагав їм у розпродажі альманаху «Вѣнок Русинам на обжинки» [8]. *Під час революції 1848—1849 рр. він був одним із секретарів Головної руської ради, кандидатом від цієї ж ради до парламенту і членом галицької губернської Ради (Beirath), запровадженої губернатором Францом Стадіоном* [9]. *Він дописував до першої української газети «Зоря галицька»* [10] *і співпрацював при підготовці з'їзду українських учених, на якому його обрано секретарем новопосталої Галицько-руської матиці* [11]. *Після революції продовжував брати участь у громадсько-політичному житті Галичини. Від 1961 до 1866 р. М. Малиновський був послом до Крайового сейму.*

Його церковна кар'єра також посувалася вперед. У 1849 р. йому була доручена греко-католицька катехитура при Львівській академічній гімназії. У 1857 р. він став адміністратором парохії св. Юра і референтом при митрополичій консисторії, а наступного року — греміальним крилошанином, парохом св. Юра і радником митрополичої консисторії [12]. *Коли митрополит Спиридон Литвинович у червні 1869 р. по-*

---

[5] Згідно з ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 1, спр. 493/33, арк. 6 зв., це сталося 1842 р., а згідно з далі поданою «Апологією» — у 1844 р.

[6] А. Тайнер згадав «безграничне довір'я» («unbegrenzte Zutrauen») В. Копітара до М. Малиновського. Лист від 5 липня. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 201, оп. 4-б, спр. 742, арк. 1 зв.

[7] Повний текст надруковано в: Die Kirchen- und Staats-Satzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien, dargestellt vom Michael Ritter von Malinowski, gr. kath. Gremialdomherrn, Konsistorialrathe und Dompfarrer zu St. Georg.— Lemberg: Druckerei des Stauropigianischen Instituts, 1861.— S. 501—518. Зміст меморандуму подано тодішньою українською галицькою мовою у статті: Голос из архиепархіального низшого клира // Слово.— 1869.— № 83 (ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 1, спр. 493, акр. 20—21 зв.).

[8] Kozik J. Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830—1848.— Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1973.— S. 114.

[9] Kozik J. Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848—1849 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.—N 381, Kraków, 1975.— S. 33, 36, 84.— (Prace Historyczne; T. 52).

[10] Левицкий И.-Ем. Галицко-русская библіографія XIX столетія... (1801—1886).— (Львів: Изъ типографіи Ставропигійского Института, 1888—1895).— Т. 1.— № 406 I, 535 I.

[11] Kozik I. Między reakcją a rewolucją...— S. 158, 164.

[12] ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 1, спр. 493/33, арк. 6 зв.

мер, М. Малиновський став адміністратором Львівської архиєпархії аж до призначення через рік нового митрополита Йосифа Сембратовича. У той же час, близько 1870 р., ходили чутки, що М. Малиновського мали висвячувати на єпископа холмського або перемишльського[13].

Перша половина 1860-х рр. була надзвичайно плідним періодом у науковому доробку М. Малиновського. Продовжуючи[14] *свою роботу над церковною історією і історично аргументуючи потребу підтвердження з боку Ватикану капітул (крилосів) у Львові і Перемишлі, він написав латиною обширний трактат про греко-католицькі капітули*[15]. *Ще обширнішу історичну працю* видав по-німецьки: «Die Kirchen- und Staats-Satzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien» **. Хоча в основі «Satzungen» лежить історія Греко-Католицької Церкви, книжка також описує національне й навіть соціальне гноблення українців поляками. Книжка постала як реакція на політичну кон'юнктуру початку 1860-х рр., коли обговорювали майбутній конституційний устрій Австрії, і поляки натискали на українців з вимогами солідаризуватися з польськими маніфестаціями й згодом повстанням проти Росії. (Саме опублікування книжки стало можливим також завдяки політичній кон'юнктурі, особливо введеній з 1860 р. відносній свободі преси). У «Satzungen» М. Малиновський обороняв галицьких українців проти закиду, що їх тягнуть «московітизм» і «схизма», тобто православ'я. Це, пише М. Малиновський: тільки безсовісний наклеп поляків на українців, наскрізь лояльних Риму і Відню, тому що українці не готові співпрацювати з поляками у відновленні польської держави в давніх своїх границях*[16]. *У той самий період М. Малиновський видав рукопис покійного о. Михайла Гарасевича «Annales Ecclesiae Ruthenae»*[17]. *Але цінний твір, що його М. Малиновський видав під прізвищем М. Гарасевича, був набагато обширніший від оригіналу, бо Малиновський додав від себе, особливо продовжуючи історію греко-католицької церкви до початку 1860-х рр. і також доповнюючи текст багатьма досі*

---

[13] ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 1, спр 493/33, арк. 15 зв, 22—26.

[14] Раніше він опублікував брошуру: Обозрѣніе исторіи церкви русской ізряднѣе галицкой.— Львів: Типом Інститута Ставропигіянского, 1852.

[15] «Synoptica expositio causae circa confirmationem Capitulorum ruthenorum Metropolitani Leopoliensis et Eppalis Premisliensis ex parte S. Sedis Romanae, exhibita anno 1862 ad s. Nuntiaturam Viennensem ad ejus requisitionem, et ab eodem ad Congregationem de propaganda fide transmissa». Рукопис складається з 303 аркушів (606 сторінок). Копія зберігається у ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4б, спр. 882.

* Друкована книжка мала 890 с.

** На титульній сторінці стоїть 1861 як рік видання, але текст цитує праці, друковані в 1863 р. На с. 888, наприклад, зацитована газетна стаття з 2-го грудня 1863 р.

[16] «Die gr. kath. Ruthenen in Galizien sind mit ihrer österreichischen Regierung ganz zufrieden, und erwarten von der feierlich vom Throne angesprochenen Gleichberechtigung mit allen übrigen österreichischen Nationen alles Gute, das sie in den Stand setzen wird, an ihrer materiellen, geistigen und religiösen Entwickelung im streng katholischen Sinne zu arbeiten...» (S. 6.) «Veranlassung zur Herausgebe dieser Schrift, nähmlich die titulo Unionis catholicae an die Ruthenen gestellte Aufforderung, mitzuwirken zur Herstellung Polens in den alten Gränzen mit darin steckenden Drohung, dass sie sonst des Schisma und des Moskovitismus werden gezieht werden, um ihnen in Wien und Rom zu schaden, als wenn ihnen Polen ehemals alles Glück gebothen hätte, und künftig sei biethen würde».— S. 872.

[17] H a r a s i e w i c z M. Annales Ecclesiae Ruthenae.— Leopoli: Typis instituti Rutheni Stauropigiani, 1862.

неопублікованими документами[18]. *Ті публікації М. Малиновського донині залишаються необхідною лектурою для дослідників церковної історії Галичини.*

Щодо характеристики політичних поглядів М. Малиновського, то існує думка (навіть у поважній науковій літературі), що він належав до москвофільського табору[19]. *Але треба відрізняти москвофілів від так званих «старорусинів», або «святоюрців», які не належали ні до москвофільського табору, ні до свідомого українського чи народовецького табору*[20]. *З москвофілами їх поєднували певний консерватизм, етимологічний правопис і літературна мова, яка містила в собі елементи церковнослов'янської, російської й української мов. Натомість старорусини не ототожнювали русинів Австро-Угорщини з російським народом. Крім того, їх від москвофілів відрізняла ще й щира лояльність Габсбурзькій династії і католицькій церкві*[21]. *Самі москвофіли вважали, що М. Малиновський був «воплощеніемъ старого «святоюрца», т. е. галицко-русского патріота и дѣятеля 1848 годовъ...»* [sic].[22]

Принципово відчужило М. Малиновського від москвофілів його ставлення до справи Холмської єпархії[23]. *Після придушення польського повстання 1863—1864 рр. російський уряд вирішив викоренити польські впливи в Холмській єпархії, останній з уніатських єпархій у всій імперії. Задля того було завербовано антипольських настроєних і часто москвофільських галичан для праці в Холмщині, щоб замінити полонізованих місцевих священиків і вчителів. М. Малиновський підтримував цю акцію, але він намагався провести її у цілковито католицькому дусі*[24]. *Однак врешті-решт у 1875 р. з ініціативи царського уряду, але за активної співпраці емігрантів із Галичини, унію у Холмщині було скасовано. Галицькі москвофіли хвалили перехід Холм-*

---

[18] Сполонізований українець Омелян Коссак, дуже неприхильний до М. Малиновського, так охарактеризував «Annales» і їх видавця: «Ksiażkę tą, przez przypiski wydawcy, odpiski różnych dokumentów i szpargałów, a najwięcej przez wpiski zaledwie nie całego archiwum konsystorskiego, w wielki ogrom urosła, przeczytawszy i z krótką historyą x. Harasiewicza w odpisie porównawszy, wydało mi się to niepojętném, a nawet i dziwném, ze x. Malinowski, który dotąd swe literackie dziełka zawsze pod swem wydawał imieniem, tej historyi, która calkiem inaczéj, jak przez x. Harasiewicza była napisana, z wielką pracą i mozołą przerobił, nie pod swem własném, ale pod cudzém wydał imieniem. Czy nie dla tegoto, ażeby pod pokrywką cudzej i znaczniejszej powagi żółć, którą w nim od dawna, a szczególnie od 1848. r. kipiała, śmiało i bezpiecznie mógł z siebie wyrzucić? „Prawdolub, Odpowiedz na historyę" o unii kościoła grec. kat. ruskiego" przez Michała Malinowskiego, kanonika swiętojurskiego we Lwowie, w 1862 r. wydana (Lwów: Z drukarni M. F. Poremby, 1863).

[19] K o z i k J. Moskalofilstwo w Galicji w latach 1844—1866 na tle odrodzenia narodowego Rusinów: (Praca magisterska).— Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1958.— S. 82. Незважаючи на окремі помилки, неопублікована магістерська теза Я. Козіка є найкращим дослідженням з історії раннього москвофільства. М. Андрусяк вважав, що М. Малиновський ніколи не був москвофілом. «Для поляків кожний галицький українець, що прикладався до розвитку свого народу й збереження його національної окремішности супроти сусідів, був москвофілом»: М. А н д р у с я к. Генеза й характер галицького русофільства в XIX—XX ст.— Прага: Українське вид-во «Пробоєм», 1941.— С. 6.

[20] K o z i k J. Moskalofilstwo...— S. 61—63.

[21] S e r e d a O., H i m k a J. P. «Old Ruthenians // Encyclopedia of Ukraine, 5 vols.— Toronto: University of Toronto Press, 1984—1993.— Блискучий аналіз різниці між святоюрцями й москвофілами написав Іван Франко: «Po zjeździe radykałów ruskich» // Kurjer Lwowski.— 1891.— 12 paźdz., dodatek do N 284.— S. 1.

[22] Михаил Малиновскій // Наука.— Відень, 1894. Див.: ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 1, спр. 493/33, арк. 16.

[23] Про холмську справу див.: G l i n k a L. Diocesi ucraino-cattolica di Cholm (Liquidazione ed incorporazione alla Chiesa russo-ortodossa), Analecta OSBM,— (Romae: PP. Basiliani, 1975).— Ser. II, Sec. I: Opera, 34.

[24] Характерно, що в 1866 р., коли вербування галичан для праці в Росії було в повному розпалі, М. Малиновський зі свого боку організував колективні заяви вірності римському папі від духовенства всіх деканатів Львівської єпархії, див.: Хроніка НТШ.— Львів, 1912.— Вип. IV.—№ 52.— С. 8.

щини на православ'я, а М. Малиновський його осудив. Дійшло до досить гострого конфлікту між ними, і москвофільський орган «Слово» охарактеризував М. Малиновського наклепником і католицьким фанатиком. «...И онъ могъ бы быти,— писало «Слово»,— вторымъ Іосафатомъ, если бы ему, хранъ Боже, пріобѣщали отъ якуюнибудь митру» [25]. Від москвофілів М. Малиновський відрізнявся ще й тим, що не ідентифікував «русинів» із росіянами. І в його наукових працях 1860-х рр. [26] і в далі наведеній «Апології» він послідовно відрізняв русинів (Ruthenen, nationalitas sua ruthena) від росіян (Grossrussen, russica nationalitas).

Але з того зовсім не випливає, що М. Малиновський мав симпатії до специфічно українського, тобто народовського руху. Він стояв на твердих старорусинських позиціях і боровся проти українофільства серед духовенства навіть у пізніх 1870-х рр. [27], коли така постава невідмінно йшла на користь москвофілам [28]. І хоча в «Апології» М. Малиновський недвозначно ідентифікував галицьких русинів з 15-мільйонним «руським», або «малоросійським» народом, раніше, у 1870 р., він пропонував, щоб галицькі русини визнали себе окремим тримільйонним народом [29]. Така неясність і неконсеквентність була характерна для старорусинства, що спроможне було виробити негативну дефініцію русинства (заперечення полонізму), а не позитивну.

Перейдемо тепер до кризи 1882 р. і пов'язаної з нею «Апологією». М. Малиновський був найближчим дорадником і співробітником митрополита Йосифа Сембратовича. З 1873 р. М. Малиновський мав титул «крилошанин-прелат, архидиякон львівського капітулу» і служив митрополитові генеральним вікарієм і офіціалом. Схоже, що навіть писав пастирські листи митрополита, у тому числі й широко відомий свого часу лист від 1874 р. «О великім достоїнстві человіка», що заохочував духовенство до заснування «братств тверезості» [30]. Отже, не дивно, що коли Відень і Рим примусили Й. Сембратовича зректися митрополичого престолу в 1882 р., то вони також примусили і М. Малиновського зробити те саме. Але як дійшло до цих зречень?

Уже на початку 1860-х рр. і Ватикан і Відень непокоїло виникнення москвофільського руху серед галицьких українців. Від середини 1870-х рр. їхні побоювання посилилися. З одного боку, цей рух у галицькому суспільстві вже набрав сили, а з другого — його загроза для австрійської держави і Католицької Церкви значно зросла. Австро-російські відносини стали вкрай напружені через конфлікт на Балканському

---

[25] Отъ Востока // Слово 15— 1875, № 41. 17(29) апр. Автор статті був священиком.

[26] Напр.: Synoptica expositio.— P. 6.

[27] «...Як звісно, тверді попи хоч на селі за нами, але як приїдуть до Львова і побачать око в око крилошан, то мусять підпасти їх тероризмові». Лист Володимира до Олександра Барвінського, кінець 1879 р.; Барвінський О. Спомини з мого життя.— Львів, 1912.— Ч. 2.— С. 99.

[28] «Ta dążność puryfikatorska [ідеться про роботу народовців над створенням української літературної мови на підставі розмовної мови], to nieuszanowanie języka cerkiewnego i świętych zabytków tysiącletniej przeszłości, odstręcza znaczną część duchowieństwa ruskiego od narodowców małoruskich i rzucają w objęcia moskalofilow». Hornicki E. Stronnictwa ruskie w Galicji a ruskie duchowieństwo // Przegląd Powszechny.— 1890.— grudz.— T. 28, N 84, r. 7, zesz. 12.— S. 386. Є. Горницький був греко-католицьким священиком. Дуже цікаві думки про духовенство, москвофільство і народовство також подав на с. 375—376 цієї ж статті.

[29] Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848—1914: У 2 т.— Львів: Накладом власним. З друкарні оо. василіян у Жовкві, 1926—1927.—С. 115—116. У той час, кінець 1860-х і початок 1870-х рр., частина духовенства вважала і москвофільство й українофільство крайностями. «Gdy zaś oba stronnictwa zaczęły widocznie hołdować zasadom, niezgodnym z duchem katolicyzmu, kiedy partya moskalofilska raczęła prowadzić propagandę prawosławia, partya zas Młodych [народовців] wywiesiła sztandary pseudo-liberalizmu, a nawet nihilizmu i ateizmu, wtedy kler ruski musiał stanąć na uboczu». Hornicki E. Stronnictwa... // Przegląd Powszechny.— 1890.— listop.— T. 28, N 83, r. 7, zesz. 11.— S. 171.

[30] ЛНБ АН України, від. рукописів ф. 1, спр. 493/33, арк. 14 зв.— 15.

півострові, і Ватикан утратив останню уніатську єпархію у Росії, і то при доброзичливості та співпраці галицьких москвофілів. А коли наприкінці грудня 1881 р. громада Гнилички у Збаразькому повіті заявила про свій намір перейти на православну віру, й урядове слідство показало, що селян до того кроку заохочував провідний москвофільський діяч і греко-католицький священик Іван Наумович, церковні і державні власті вирішили протидіяти москвофільському рухові рішучими й енергійними заходами.

*Але крім Ватикану й Відня була ще одна зацікавлена й впливова сторона, що відіграла важливу і, мабуть, ключову роль у подіях 1882 р.: поляки, або радше польська шляхта *. Польська преса зчинила крик про страшну небезпеку, яка загрожує Австрії і католицькій церкві з боку русинів [31]. Польські єзуїти, особливо їхній провінціал Генрик Яцковський, засипали віденського нунція листами з порадами, як треба чинити з русинами — греко-католиками. І граф Альфред Потоцький, намісник Галичини, невтомно клопотався у Відні — у вищих сферах австрійського уряду і в папського нунція — про те, щоб остаточно довести до звільнення із своїх посад митрополита Йосифа Сембратовича і крилошан Івана Жуковського і Михайла Малиновського.*

Уже принаймні від лютого 1882 р. [32] Ватикан носився з ідеєю усунути Йосифа Сембратовича з митрополичого престолу як неспроможного подолати москвофільську православну пропаганду серед свого духовенства і вірних. Ватикан зрозумів, що сам Й. Сембратович був лояльним католиком і побожним християнином. Але, як писав у листі до віденського нунція від 19 травня префект святої Конгрегації для поширення віри Джіованні Сімеоні, Сембратович мав «упередження щодо латинників» («pregiudizi contro i latini») і «надмірну любов до русинства» («soverchio amore al rutenismo»). Крім того, його характер був заслабий, і він став «інструментом» у руках невідповідних осіб [33]. Недовір'я до Й. Сембратовича та його оточення особливо зросло наприкінці травня і на початку червня після оголошення папської булли про реформу василіанського чину єзуїтами. Митрополит і консисторія не тільки виявилися неспроможними стримати протести з боку греко-католицьких вірних і духовенства, а й самі поставилися неприхильно до реформи. Цю неприхильність було видно, принаймні ватиканським і урядовим колам, у відповіді митрополита 6-го червня на протест самих василіан проти проведеної єзуїтами реформи [34].

---

* У той час польський патріотизм ще не дійшов до польського селянства в Галичині, яке, крім того, було фактично ізольоване від політичного життя. Серед польського міщанства того часу навіть почався рух, очолюваний радикальним демократом Яном Гнєвошом, в обороні прав Греко-Католицької Церкви.

[31] Наприклад: «Od roku niemal przybrały agitacje moskalofilskie w kraju naszym rozmiary tak wielkie, ze zwróciły one na siebie uwagę całego społeczeństwa polskiego i żądają energicznego przeciwdziałania... Wypadek ten [у Гниличках] ma cechę tak wybitnie polityczną, że nie wahamy się zwrócić nań uwagę sfer rządowych, które powołane są w pierwszym rzędzie do strzeżenia interesów ogólno-państwowych, wystąpieniem włoscian z Hniliczek w pewnej mierze zagrożonych».— Lwów 7. stycznia» (Dziennik Polski.— 1882.— 8 stycz). Те, що сталося у Гниличках, писав орган краківських консерватистів, є «groźnym symptomatem rozkłady w cerkwi unickiej w Galicyi, stwierdza wszystkie zarzuty i wszystkie ostrzeżenia zwrócone przeciw wychowaniu i kierunkowi kleru unickiego na Rusi».— Kraków 11. stycznia. (Przegląd Polityczny // Czas.— 1882.— 12 stycz).

[32] Лист краківського єзуїта Міхала Міцельського до віденського нунція Серафіна Ваннутеллі, 19 лютого 1882, в Archivio Segreto Vatican (далі — ASV), Archivio della Nunziatura di Vienna (далі — ANV), 570, f. 28.

[33] ASV, ANV, 570, f. 250 v.

[34] Текст цієї відповіді в німецькому перекладі зберігається у: Haus-, Hof-und Staatsarchiv. Administrative Registratur (далі — HHSA. Adm. Registratur), F. 28, K. 11, N. 7, S. 178 — 179 v (те саме на с. 254—254 зв.).

Урядові і курії також дуже не сподобався пастирський лист митрополита від 2 червня [35]. *У ньому митрополит захищав своє духовенство, а особливо свою консисторію, від звинувачення з боку польської преси, ніби вони пройняті проросійським і антикатолицьким духом. Він хвалив своїх священиків (і навіть, як зауважили його противники, їх усіх без винятку) за те, що вони так багато зробили для духовного та матеріального поступу свого народу і висловлював надію, що вони не втратять бажання і далі працювати через безпідставні наклепи газет. Свою консисторію він окремо підбадьорив, кажучи, що безперестанку дякував Богові, що Він дав йому таких співробітників.*

Ці два документи — відповідь монахам і пастирський лист — придалися намісникові Потоцькому. В обширному меморандумі австрійському міністрові релігії і освіти Зигмундові Конраду фон Айбесфельду від 13 червня Потоцький уживав ці документи як головні докази некомпетентності митрополита і потреби його звільнення. Щодо відповіді ченцям, то Потоцький писав, що важко судити, чи вона випливала з безрадності й браку розуміння самого митрополита, чи з «необачності й зухвалості» його дорадників («die Rücksichtslosigkeit und die Dreistheit der Rathgeber des Metropoliten») [36].

Узагалі, у своєму меморандумі Потоцький змальовував С. Сембратовича «безхребетним знаряддям свого безсовісного і перфідного оточення» («willenlose Werkzeug seiner gewissenlosen und perfiden Umgebung») [37]. *А перше місце в цьому зрадливому оточенні займав крилошанин Михайло Малиновський. Потоцький уже неraз було намагався переконати митрополита в небезпечності цієї особи і заохочував його шукати порад і опори деінде, особливо у свого єпископа-помічника, небожа (і наступника) Сильвестра Сембратовича:*

*«Однак митрополит відхилив цю опору [С. Сембратовича], полонений дивовижною оманою, справді фатальною сліпотою, він шукає поради й допомоги, навіть напрямних для своїх вчинків, у крилошанина Малиновського, характер якого я детально описав у моєму повідомленні від 16 березня 1877 (число 79) * і який відверто глумиться над безсиллям митрополита і грає ним як м'ячем.*

Часто здається, що митрополит прийшов до кращого розуміння; часто він приймає рішення, які могли б принести тільки користь для епархії та епархіян, але як тільки попадає він під руку підступного крилошанина Малиновського, то справи відразу набувають іншого повороту.

Малиновський тиранить духовенство архієпархії. Він не зважає на законність і справедливість, але діє свавільно і зарозуміло. Лихо тому священикові, який виявляє свій католицький запал — він буде затаврований як римський ксьондз [38], *як русин-ренегат. Рука Малиновського досягне його, а якщо не його особисто*

---

[35] ЦДІА України у Львові, від. рукописів, ф. 146, оп. 4, спр. 387, арк. 22—23.

[36] HHSA, Adm. Registratur, F. 28, K. 11, N. 7.— S. 162.

[37] I b i d.— S. 164.

* Віднайти цього документа не вдалося.

[38] Правдоподібно, джерелом цього звинувачення є звіт збаразького старости Президії намісництва від 31 січня 1882 р.: «...Znaczącą jest odpowiedź, którą udzielił ks. kanonik Malinowski Ołeksie Załuskiemu, Franciszkowi Gargulińskiemu i Pawłowi Sawczunczyńskiemu z Zbaraża zanoszących z osobistych powodów zarzuty i zawiści zażalenia przeciw tutejszemu gr. kat. proboszczowi, ks. dr. Kosteckiemu: 'Oto majete rymskoho księdza, znaju ja jeho, znaju' — wyraz 'rymskoho księdza powiada wszystko! Jakim księdzem mieni się być sam ks. kanonik Malinowski?» / Процес Ольги Грабар і товаришів о злочинство головної зради // Діло.—1882.—10 [22] лип.— С. 3.

то його синів, його родичів; а товариші стану потім сміятимуться із запалу покараного та з його вірності своїм переконанням» [39].

*При кінці меморандуму Потоцький рекомендував усунути не тільки митрополита Сембратовича, а й також крилошан І. Жуковського ** і М. Малиновського* [40].

У той же час, тобто в червні 1882 р., польська преса почала писати у точно тому самому дусі, в якому писав свій меморандум Потоцький. Львівський «Dziennik Polski» твердив, наприклад, що митрополит підписав пастирський лист від 2-го червня без усвідомлення його справжнього значення, «під впливом осіб, на яких не потрібно прямо вказувати, щоб бути зрозумілим... о. Сембратович не керує, а є керованим, у чому, зрештою, ніхто, кому особистість о. Сембратовича є ближче відома, не дивується» [41]*. Появилося ще дуже багато виступів у пресі проти митрополита Сембратовича, Малиновського і руського духовенства взагалі* [42].

Уже на початку липня Ватикан загалом визнав потребу усунення М. Малиновського [43]*, але формально подання своєї відставки намісник Потоцький вимагав від нього аж у середині жовтня* [44]*. Справа тому так довго розтягалася, що сам митрополит Сембратович, незважаючи на сильний натиск з боку римської курії й австрійського уряду, довго відмовлявся від добровільного зречення свого престолу. Митрополит мотивував свою відмову, між іншим, тим, що багатьом із його підлеглих загрожували недоведеними і перебільшеними звинуваченнями і що його зречення престолу могло трактуватися як підтвердження їхньої вини* [45]*. Зі свого боку, представники Ватикану й австрійського уряду розуміли тверду позицію митрополита інакше, а саме як прояв звичного для нього підпадання під вплив свого оточення, особливо М. Малиновського. Як писав заступник автрійського посла у Ватикані до міністра*

---

[39] „...Der Metropolit hat aber diese Stütze von sich gewiesen, von einem seltsamen Wahne, von einer wirklich verhängnissvollen Verblendung befangen, sucht er Rath und Beistand, ja selbst die Richtschnur für sein Thun und Lassen, beim Domherrn Malinowski, dessen Charakter ich in meinem Berichte vom 16. März 1877. Z. 79. ausführlich geschildert habe, und welcher der Ohmacht des Metropoliten öffentlich höhnt, mit ihm wie mit einem Spielballe waltet und schaltet.

Oft gewinnt es den Anschein, dass der Metropolit zu einer besseren Einsicht gelangt ist, oft hegt er Entschlüsse, welche der Diözese und den Diözesanen nur frommen könnten, sobald er aber unter die Hand des ränkevollen Domherrn Malinowski geräth, nehmen die Sachen sofort eine andere Wendung.

Malinowski tyrannisirt die Geistlichkeit der Erzdiözese, er schaltet nicht nach Recht und Billigkeit, sondern nach Willkühr und Eigendünkel; wehe jedem Priester, der seinen katholischen Eifer bekundet, er wird sofort zum Römling, zum abtrünniger Ruthenen gestempelt, die Hand des Malinowski erreicht ihn, und wenn nicht ihn selbst, so doch seine Söhne, seine Angehörigen, und die Standesgenossen verhöhnen sodann den Eifer und die Uiberzeugungstreue des Gemassregelten." HHSA, Adm. Registratur, F. 28, K. 11, N 7, S. 184 v.

** Про І. Жуковського окремо не писали ані Потоцький у своїх меморандумах, ані польська преса, ані представники Ватикану чи Відня.

[40] HHSA, Adm. Registratur, F. 28, K. 11, N. 7, S. 188—188 v.

[41] «pod wpływem osób, na których nie potrzebujemy wyraźnie wskazywać, aby być zrozumianymi... ks. Sembratowicz nie kieruje, lecz jest kierowanym, czemu się zresztą nikt będzie dziwić, komu indywidualność ks. metropolity bliżej jest znana. — Lwów 14. czerwca // Dziennik Polski.— 1882.— 15 czerw.

[42] Безодня клевети // Діло.— 1882.— 23 черв. [5 лип.]; Слово.— 1882.— 8 [20] трав.

[43] Австрійський посол до апостольської столиці граф Людвик Паар повідомив міністра закордонних справ графа Густава Кальнокі про це рішення телеграмою від 4-го липня. «Auch die Abberufung der beiden Domherrn wird als nothwendig erkannt und soll eingeleitet werden». Лист Паара до Кальнокі від 7 липня 1882 р.— HHSA, Adm. Registratur, F. 28, K. 11, N. 7, S. 279 v.

[44] Лист Потоцького до нунція Ваннутеллі від 19 жовтня 1882 р.— ASV, ANV, 570, p. 137, 138 v.

[45] Так сказав митрополит під час розмови в Римі із заступником графа Паара фон Рості, 15 лип. Лист фон Рості до Кальнокі від 21 липня 1882 р.— HHSA, Adm. Registratur, F. 28, K. 11, N. 7, S. 136.

закордонних справ у Відні, «Цей виступ [тобто відмова зректися митрополичого престолу — І. Х.] з боку чоловіка колись такого нерішучого і слабого, котрий тут протягом останніх років кілька разів висловлював своє бажання поміняти свою посаду на спокійнішу, справив у Пропаганді [св. Конгрегація для поширення віри — І. Х.] враження, що він повністю слідує нашіптуванням його капітулу, яким керує пан Малиновський» [46]. *Далі заступник посла описує свою розмову з митрополитом:*

«Учора [20 липня] я скористався з нагоди, щоб поговорити про це питання з вищезгаданим князем церкви. Я зауважив йому, що цісарсько-королівський уряд, як і римська курія, дотримуються думки, що в руській церкві певним особам удалося попасти на впливові посади, і ці особи, зловживаючи батьківським довір'ям свого архиепископа, запевняють про свою лояльність, у той же час, як їхні дії не завжди відповідають їхнім запевненням. Тому, можливо, у даний критичний момент було б доречно встановити інший — рішучий і безсторонній — нагляд за тими елементами, яким удалося ввести в оману добре довір'я свого архипастиря.

*Монсиньйор Сембратович відповів, що пан граф Потоцький сказав йому також, що він є занадто поблажливим. Він, однак, не освідомлює собі, що він хоча б раз захищав будь-кого, проти кого були конкретні докази. Адже, він також уживатиме енергійних заходів проти священика Левицького *, про якого він чув негативні факти. За самі тільки натяки він нікого не може карати, зокрема у країні, де партії щедро звинувачують одна одну у зраді. Я відповів: правило* **principiis obsta** *у багатьох випадках є більш розсудливим, ніж очікування на надто конкретну провину. Наприклад, завчасне вжиття заходів щодо Левицького було б мабуть кориснішим. Монсиньйор Сембратович відповів, що він може ручатися за весь свій клір. Навіть Малиновський заслуговує на повне довір'я у нього»* [47].

*Але врешті-решт ті, що були зацікавлені в усуненні Й. Сембратовича, домоглися свого. У вересні митрополит зрікся престолу **, а 21 жовтня на домагання намісника пішов у відставку і М. Малиновський* [48].

---

[46] «Dieses Auftreten des sonst so unentschlossenen schwachen Mannes, der hier in den letzten Jahren manchmal seinen Wunsch zum Ausdruck brachte, seine Stelle gegen eine ruhigere zu vertauschen,— machte in der Propaganda den Eindruck, dass derselbe ganz den Einflüsterungen seines von Herrn Malinovski geleiteten Capitels folge».

* Ідеться про о. Омеляна Левицького, крайнього москвофіла, прихильника російського православ'я.

[47] „Gestern nahm demgemäss Anlass mit dem genannten Kirchenfürsten über diese Frage zu reden. Ich bemerkte ihm gegenüber dass die k. k. Regierung, ebenso wie die römische Curie, der Meinung seien, in der ruthenischen Kirche seien gewisse Persönlichkeiten zu Einfluss gelangt, die das väterliche Wohlwollen ihres Erzbischofs missbrauchend, ihn an ihrer Loyalität glauben gemacht hätten, während ihre Handlungsweise nicht immer ihren Versicherungen entspreche. Desshalb wäre es vielleicht im gegenwärtigen kritischen Momente angezeigt, die Ueberwachung jener Elemente, denen es gelungen war, den guten Glauben ihres Oberhirten irre zu führen, einer in der Sache mit voller Unbefangenheit eingreifenden Hand zu überlassen.

Mgr. Sembratovicz erwiderte, Herr Graf Potocki habe ihm auch gesagt, er sei zu nachsichtig. Er sei sich jedoch nicht bewusst, irgend Jemanden, gegen den etwas Positives vorlag, geschont zu haben. So werde er auch gegen den Priester Levicki, von welchem er ungünstige Thatsachen gehört, energisch vorgehen. Auf blosse Andeutungen hin könne er Niemanden massregeln, nametlich in einem Lande, wo die Partein gegen einander sehr freigiebig in illoyalen Anschuldigungen sind. Ich erwiderte, die Regel: principiis obsta, sei in vielen Fällen rathsamer, als das Abwarten allzu positiver Ueberschreitungen. Es wäre z. B. ein früheres Einschreiten gegen Levicki vielleicht erspriesslicher gewesen. Mgr. Sembratovicz wiederholte, er könne für seinen ganzen Clerus einstehen. Auch Malinowski verdiene sein volles Vertrauen".— HHSA, Adm., Registratur, F. 28, K. 11 N. 7, S. 138—38 v.

** С. Сембратович обіцяв австрійському цісареві 4 вересня, що відступить від престолу, а на другий день формально зрікся митрополичого престолу в листі до папи.

[48] Новинки. В святом Юре // Слово — 1882.—12[24] окт., № 110.

Опублікований далі документ містить виправдання М. Малиновського перед віденською нунціатурою, з архіву якої його взято[49]. *Причиною його написання стала вимога намісника, щоб М. Малиновський повністю виїхав із комплексу св. Юра. Натомість Малиновський у своїй «Апології» просив, щоб йому було дозволено далі мешкати в «Юрі». Але справа була вже заздалегідь вирішена. Уже наприкінці вересня у пресі появилося повідомлення, що М. Малиновський у разі своєї відставки схоче «обитати дальше в капитульных зданіях»*[50]. *Ця вістка дійшла до префекта святої Конгрегації для поширення віри Сімеоні, котрий 11 жовтня написав свої інструкції віденському нунцієві Ваннутеллі. Сімеоні просив нунція переконати австрійський уряд, щоб він відмовив на «...таку просьбу від корифея святоюрців, котрий, хоч відійшовши від влади, завжди міг би дуже легко вживати свій злорадний вплив через каноніків-святоюрців. Краще, щоб Ви, у співпраці з місцевою владою, тримали око на цього нефортунного духівника, щоби паралізувати, у міру можливості, його таємні махінації»*[51]. *Уже 6 листопада нунцій міг відповісти, що його старання увінчалися успіхом, що уряд рішуче відмовив М. Малиновському в бажаному для нього дозволі*[52]. *На початку грудня намісницька комісія остаточно дала Малиновському знати про відмовлення йому права мешкати в соборному комплексі*[53]. *Малиновський пішов тоді мешкати в будинку Ставропігійського інституту*[54].

О. Михайло Малиновський помер у Львові 25 лютого 1894 р.[55]

Іван ХИМКА

ДОДАТОК

Текст «Апології»

[Lemberg.
Michael Malinowski se defendit ab accusatione quod schisma foverit et exponit universum vitae suae curriculum.
Die la Decembris 1882.
Risposto il 10 Decembre 1882.]

Excellentissime ac R ^{dme} Domine, Domine!

Officio christiano, honorem meum defendendi, moneor humiliter et reverenter substernere Excellentiae Vestrae R ^{dmae} hasce litteras meas, vexatus calumniis et denigrationibus ephemeridum polonicarum Leopoliensium, Cracoviensium

---

[49] ASV, ANV, 587, p. 75—85 v.
[50] Новинки. Впреосв[ященный] митрополит // Слово — 1882.—18 [30] сент., № 100.— С. 3.
[51] «...siffatta dimanda del Corifeo dei Sangiorgiani, che, benché decaduto dal potere, potrebbe sempre esercitare in mezza a quei Canonici più agevolmente la maligna sua influenza. Che anzi Ella, d'accordo coll' autoritá locali, procuri che quel disgraziato Ecclesiastica sia tenuto sempre di vista, onde paralizzare, per quante sia possibile, le segrete de lui machinazioni».— ASV, ANV, 570, f. 129, 130 v.
[52] ASV, ANV, 570, f. 149.
[53] Новинки. Из св. Юра // Слово 22.— 1882.— 25 ноябр. [7 дек.],— Ч. 127.— С. 3.
[54] Новинки... Крыл[ошанин] официіал Малиновскій // Діло. Надзвичайний додаток до № 93:—1882.— 1 [13] груд.— С. 4.
[55] ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 1, спр. 493/ 33, арк. 7 зв.

et Poznaniensium. Mea proinde non potest non quam maxime interesse, ut venerandi Superiores mei vicissim a me intelligant, quomodo sese res circa istas calumnias et denegrationes habeat.

Quousque istae calumniae tantum generaliter proferebantur, non curabam eas, siquidem jam ubique notata est privatarum ephemeridum effrenatio. Postquam vero etiam specialia contra me in praefatis ephemeridibus comparuerant, ut me imprimis qua Officialem Excellentissimi Domini P. Metropolitae Josephi Sembratowicz denigrent, demonstravi caes. reg. locumtenentiali Praesidio, et haec et alia specialia esse mendaciis superstructa, unde praefatum Praesidium necessaria disposuit, ne dictae ephemerides me infestent.

Insuper publicavi in ephemeride ruthena "Dilo" justificationem meam, [1] quam istae ephemerides et ex his Cracoviensis "Czas" uberius reproduxerunt.

Inter calumnias istas mihi maxime injuriosa est illa, quae prolata est in ephemeride ecclesiastica "Przegląd Kościelny", cujus redactor est sacerdos polonicus Vladislaus Jaskulski Poznaniae, quaeque N ro 18 diei 2 Novembris a. c. pag. 139 denigrat me qua agitatorem schismaticum *, qui post se trahit etiam Excellent. Metropolitam P. Josephum Sembratowicz, Archipraesulem piissimum, catholicissimum et in scientiis theologicis versatissimum, acsi hisce non obtantibus meum caput et mea voluntas dominarentur in Metropolitano Ordinariatu, Capitulo et Consistorio necnon in Archidioecesi, dum alii quoque habentur Canonici, Consiliarii et Referentes Consistoriales, optime suis officiis fungentes. Tantam gravitatem tantamque altitudinem vindicant mihi ephemerides polonicae earumque correspondentes, ut me qua aliquem Achillem eo profundius praecipitent.

Sane non intelligo, qua ratione mini agitatio schismatica impingi possit. Majores mei secundum patrem et matrem erant sacerdotes rutheni gr. cath. et qua tales reddiderant animas suas Salvatori Deo. Parentes mei orti ex familiis sacerdotalibus erant etiam fidei catholicae additi, in ea vivebant et mortui sunt. Proinde ego in fide cath. natus et educatus, modo septuagenarius senex, sacerdos et Canonicus, qui eram infulatus, reliquos dies meos non aliter quam in fide catholica absolvere, et in ea coram tribunali sanctissimi et justissimi Judicis Dei comparere desidero.

Porro non intelligo, qua ratione mihi agitatio schismatica impingi possit. Studia enim theologica absolvi anno 1837 qua alumnus Seminarii gr. cath. Viennae in Universitate ejusdem urbis cum eminente progressu, et singularem operam cum omni praedilectione navabam theologiae dogmaticae coëmens exinde et relegens inter alia theologica opera praecipue dogmatica.

Percrebuit illo tempore rumor, E ppum ruthenum gr. cath. Siemaszko in ruthena Lithuania attentare nefandum schisma ad consilia politica et pressiones regiminis russici contra politica consilia Polonorum, tractando tali ratione fidem et Ecclesiam catholicam qua aliquod mancipium, licet sint summum donum coeleste pro salute generis humani in hac et in altera vita.

Jam qua alumnus et auditor studiorum theologicorum Viennae scripsi tractatus historicos de s. Unione Ruthenorum, qui typis mandabantur in ephemeride historica Viennensi [2] et in ephemeride ecclesiastica, quae sub titulo "Philothea" comparebat Würzburgii in Germania [3].

Ulterius non intelligo, qua ratione mihi agitatio schismatica impingi possit ex sequente curriculo vitae meae usque ad hodiernam diem. Praemitto illud

---

* Тут і далі підкреслено в оригіналі.

curriculum vitae meae, et dein enarrabo, quae hocce tempore pro s. Unione Ruthenorum agebam.

Ordinatus an. 1837 in Presbyterum, applicatus fui: 1) qua studiorum praefectus in Seminario gr. cath. Leopoliensi, et qua Curatus Capellae criminaliter inquisitorum, et tunc subivi examen concursuale pro beneficiis curatis an. 1842; 2) qua Vicarius et primus Concionator Archicathedralis an. 1844, gerens ulterius curam animarum in capella criminaliter inquisitorum usque ad an. 1850; 3) qua supplens catecheta in gymnasio academico ab an. 1849 usque ad an. 1858; 4) qua Administrator parochiae Archicathedralis an. 1857; 5) qua Canonicus gremialis in Capitulo et Parochus archicathedralis, necnon qua Consiliarius et actualis Referens in Consistorio ab an. 1858, laborans ab an. 1842 in Consistorio qua referens auxiliaris; 6) qua provisorius Archidioecesanus inspector scholarum popularium ab an. 1866 ad an. 1873; 7) qua Apostolicus Administrator Metropolitanae Archidioecesis a 4 Junii 1869 post mortem Metropolitae Spiridionis Litwinowicz ad 7 Augusti 1870, quando inthronisatus erat Excellent. Metropolita Dr Josephus Sembratowicz; 8) qua Archidiaconus Capituli Metropolitani cum usu Pontificalium an. 1873; 9) qua generalis Vicarius et Officialis Excellent. Metropolitae an. 1873. Itaque functiones meae Archidioecesanae inde ab an. 1837 ad currentem annum efficiunt 45 annos, et praestabantur sub quatuor Metropolitis: Michaele Cardinali Lewicki, (+1858). Gregorio Lib. Bar. Jachimowich, (+1863). Spiridione Litwinowicz, (+1869.) et Josepho Sembratowicz. Has functiones meas laudant officiosa testimonia, et inter eadem testimonium dulcis memoriae Excellen. D. Nuntii Apostolici et dein Cardinalis Mariani Falcinelli Antoniaci, qui personaliter me cognovit, visitando an. 1869 hasce nostras oras, quique sub die 14 Augusti 1870 datis ad me venerandis litteris benevolentissime scripsit: "Me laudabilem Archidioecesis Leopoliensis administrationem absolvisse," et addit: "Pro hujusmodi officio necnon pro caeteris omnibus in istius Archidioecesis utilitatem bene gestis mea ex parte Dominationi Vestrae ago gratias."

Exposito curriculo vitae meae, quae praestabam pro s. Unione Ruthenorum, enarro. Qua Praefectus studiorum in Seminario gr. cath. Leopoliensi gaudebam inter Alumnos aestimatione Sacerdotis versatilis in Theologia dogmatica, quam in repetitionibus et in currente exegesi s. Scripturae tractabam. Item qua Praefectus studiorum in Seminario provocatus fui a p. m. Metropolita Michaele Lewicki, ut colligam Consitutiones s. Sedis Apostolicae, editas pro ritu gr. cath. Ruthenorum, et ut in linguas ruthenam [4] et polonicam [5] transferam Ejusdem Metropolitae a f. r. Gregorio Papa XVI sub 17 Julii 1841 laudatas [6], in latina lingua elaboratas litteras pastorales [7] contra nefandas machinationes praefati apostatae Siemaszko, in quibus litteris praefatus Metropolita provocabat ad supra dictas Constitutiones Apostolicas, tum citabat libros liturgicos Ecclesiae graecae et ruthenae licet schismaticae pro demonstratione Primatus Epporum Romanorum, qua successorum s. Apostoli Petri. Eotum promulgavi in germanica ephemeride "Augsburger Allgemeine Zeitung" impressum articulum meum [8] contra supra dicta nefanda molimina schismatica et quidem cum subscriptione nominis mei et cum consensu ex cancellaria Generalis Gubernatoris Galiciae Archiducis Ferdinandi de Este dato.

Insuper conscripsi lingua ruthena et typis vulgavi dogmaticam explanationem s. Liturgiae an. 1845 [9], porro homilias, conciones et exhortationes [10], et inter has de Ecclesia catholica, item feci ruthenam versionem parvi [11] et magni [12] catechismi in Austria pro scholis popularibus praescripti et typis mandati. Praeterea typis edidi duo majora opera:

1. Die Kirchen- und Staats-Satzungen bezüglich des gr. kath. Ritus der Ruthenen in Galizien: leges ecclesiasticae et civiles concernentes gr. cath. ritum Ruthenorum in Galicia. Leopoli, 1861 majori octavo cum 888 paginis.

2. „Annales Ecclesiae ruthenae", gratiam et communionem cum s. Sede Romana habentis, auctore Michaele Lib. Bar. de Neustern Harasiewicz, Archipresbytero et Praeposito Capituli Metropolitani rutheni Leopoliensis, Commendatore c. r. Ordinis Leopoldi. Leopoli, 1862, majori octavo cum 1184 paginis. Hoc opus continuavi et locupletavi documentis, qualia exhibentur in ambobus operibus ita, ut eadem loquantur, quam solicita erat s. Sedes Apostolica circa prosperitatem nationis ruthenae (parvo-russicae) et ejus gr. cath. ritus; item quam solicite protegebant augustissimi Imperatores Austriae Ruthenos et eorum gr. cath. ritum inde a temporibus Imperatricis Mariae Theresiae, quae ingenue scripsit, Ruthenos et eorum gr. cath. ritum fuisse ab anteacto regimine polonico oppressos. Adduxi etiam documenta demonstrantia regimen russicum oppressisse s. Unionem Ruthenorum, ut ita ambo regimina polonicum et russicum dederint operam, ne Rutheni gr. cath. emergant, et ut ex politicis consiliis Polonorum et Moscovitarum vel polonisentur vel moscovisentur, et quidem sub regimine polonico per latinisationem et sub regimine moscovitico per schisma. Quare solum illi Rutheni, qui divisa Polonia venerunt sub regimen austriacum, levius respirare, et sese in fide catholica elevare coeperunt. (Hic adnotare judico, Ruthenorum numerum efficere in genere ultra 15 milliones animarum, quarum in Austro-hungarica monarchia numerantur ultra tres milliones. Alias veniunt Rutheni sub nomine Parvo-Russorum, et Moscovitae sub nomine Magno-Russorum.)

Laboravi quoque contra arbitrarias rituales mutationes, quae a privatis introductae erant, et introducebantur, ut legali uniformitati consulatur. Ideo ad provocationem Metropolitae Mich. Lewicki et ejus suffraganei Gregorii Jachimowicz procuravi an. 1852 novam editionem typiconis seu rubricellae [13], ut secundum praxim Ecclesiae Metropolitanae Leopoliensis ad mentem dispositionum s. Sedis Apostolicae observatarum a Metropolitis officia divina in omnibus Ecclesiis persolvantur. Dein Metrop. Ordinariatus litteris pastoralibus sub 10 Januarii 1862 № 9 praescripsit [14], ut nihil innovetur, siquidem expectandae sunt desuper dispositiones Synodi ruthenae provincialis, statuentis sub auctoritate Summi Pontificis. Nec defuit dulcis memoriae Pius Papa IX suis litteris dto 8 Aprilis 1862 praescribere [15], ut Eidem patefaceretur, quales errores in libris liturgicis corrigendi, quae dubia dirimenda, quae abusiones tollendae essent. Res tamen haec huiusque non est composita, quia praepedita erat morte Metropolitarum ac Summi Pontificis et aliis circumstantiis.

Tempore nefandae machinationis apostatae Siemaszko innotui p. m. Praelato Pontificio et dein Cardinali Bedini, in nostras oras misso, cui desideratas in rebus s. Unionis, vexatae a regimine russico, informationes exhibui. Sub 15 Januarii 1842 provocatus fui praestare Roman historicam notitiam de s. Unione Ruthenorum et uberiorem informationem de opportunis indigentiis hujus s. Unionis, quas etiam ante festum paschae 1842 praestiti, quaeque deductae erant in notitiam Eminent. Cardinalis Secretarii Status Pontificii p. m. Principis Lambruschinii necnon Suae Sanctitatis Gregorii Papae XVI, et culminabant in sequentibus:

1. Ut gr. cath. Metropolitae rutheni Leopolienses collustrentur in facie cath. Occidentis et schismatici Orientis dignitate Cardinalitia aut Patriarchali.

2. Ut in territorio Metropolitanae Leopoliensis gr. cath. dioecesis ruthenae jam se amplissimae, et insuper continentis partes dioecesium ruthenarum Camene-

censis, Luceoriensis et Cholmensis ob arrondationem Galiciae, occasione divisionum Poloniae ab Austria occupatae, adhuc duo Eppatus rutheni gr. cath in urbibus Tarnopoli et Stanislaopoli erigantur.

3. Ut catechiturae in scholis normalibus et in gymnasiis ac professurae in facultate theologica Leopoliensi aequa lance distribuantur inter sacerdotes saeculares polonicos et ruthenos, quatenus hi posteriores habeant occasionem sese exercendi in scientiis theologicis, et quatenus ad coelibatum et gradum Doctoratus s. Theologiae alliciantur.

4. Ut animositates Polonorum in genere, in specie autem Cleri polonici et PP. Jesuitarum contra ritum gr. cath. Ruthenorum lege ecclesiastica coërceantur, siquidem hae animositates intricant Clerum ruthenum in continuas apologias, nec sinunt eum laborare pro ulterius promovenda s. Unione.

Super hac initiatione requirebat Roma, ut etiam Metropolita Mich. Lewicki sua ex parte praestaret informationem de opportunis auxiliis s. Unionis, qui addidit sequentia:

1. Ut Capitula ruthena Leopoliense et Premisliense a s. Sede Apostolica pro elevatione Cleri rutheni saecularis ad mentem Apostolicae Constitutionis Benedicti Papae XIV ddto 14 Augusti 1753 (in Bullario Romae 1761 edito pag. 76 occurrentis[16]), a s. Sede Apostolica confirmentur, et ut duo priores Praelati pontificalibus insigniis uti possint.

2. Ne Constitutio "Etsi pastoralis", pro Italo-Graecis data, a Clero polonico ad gr. cath. Ruthenos in eorum latinisationem et polonisationem extendatur.

3. Ut qualitatibus, ad gerendum munus Epicopale requisitis, praediti Sacerdotes saeculares ad Eppatus promoveantur, quin tenerentur professionem religiosam pro Ordine Basilianorum facere, siquidem Basiliani monachi in Oriente et in imperio russico occupatis dignitatibus dioecesanis ac considerantes sese qua ordinem praelaticum, parum curant regulam et vitam monasticam, clerum vero saecularem retinent in ignorantia et ruditate, sustentantque ac promovent schisma orientale, ne secus suam praefatam exceptionalem positionem ecclesiasticam omittant.

Recensita omnia pertractabantur tum sub Summo Pontifice Gregorio XVI tum sub Summo Pontifice Pio IX. Gregorius Papa XVI, datis sub 17 Julii 1841 ad Metropolitam Lewicki litteris[17], et provocando ac citando Constitutiones, rejicit calumniam, acsi s. Sedes Apostolica tum orientales alios tum Ruthenos sibi obedientes avertere studuerit a propriis ipsorum ritibus, ut tandem eosdem omnes ad latinum ritum traducat; porro declarat si aliquando factum est, ut in ritu nonnullarum Ecclesiarum peculiaris aliqua circa unum vel alterum ejus caput mutatio expeteretur, non aliter illam probavit decrevitque Apostolica Sedes, nisi graves id causae suaderent, cautumque voluit, ut nihilominus pro semper in robore permanerent Pontificiae Constitutiones et generalium conciliorum decreta de orientalibus ritibus conservandis; nec praetermiserunt Romani Pontifices inconsultam reprehendere illorum rationem, qui "Orientales catholicos" ad latinum ritum amplectendum allicerent." Itaque Gregorius Papa XVI expresse nominat eos Orientales, qui ad communionem et gratiam s. Sedis Apostolicae reversi sunt, Orientales catholicos, quos vero Poloni ita non nominant, sed nominant semper Unitos, et antea nominabant Latino-Unitos, Polono-Unitos, quas nominationes Benedictus Papa XIV in Constitutione[18] ddto 1 Martii 1756 non invenit rectas, et contra quas Imperatrix Maria Theresia praescripsit nominationem "Graeco-catholici." Idem Summus Pontifex vindicavit fundationes Epporum ruthenorum pro alumnis in Seminario Pontificio Leopoliensi sub anteacto regimine poloni-

co factas, agente Pontificio Praelato Bedini, applicatas dein Collegio Graecorum et Ruthenorum ad s. Athanasium Romae pro alumnis ruthenis ex utraque dioecesi in Galicia Leopoliensi et Premisliensi. Sed his Alumnis denegavit caes. reg. austriacum regimen hisce temporibus titulum mensae nonobstantibus remonstrationibus Ordinariatus Metropolitani gr. cath. Leopoliensis, hucusque non resolutis, unde non possunt habere juvenes idonei Romam mittendi.

Jam autem Pius Papa IX elevavit an. 1856 Metropolitam Leopoliensem Mich. Lewicki ad dignitatem Cardinalitiam; egit pro erigendo rutheno Eppatu Stanislaopoli consentiente Augustissimo Imperatore Francisco Josepho sub 8 Maji 1850, qui tamen Eppatus hucusque non est erectus; coequavit et parificavit jura utriusque ritus latini Polonorum et graeco-catholici Ruthenorum sic dicto decreto Concordiae, dato Romae ex aedibus s. Congregationis de Propaganda Fide pro negotiis ritus orientalis die 6 Octobris 1863; confirmavit sub 12 Julii 1864 Capitula ruthena Leopoliense et Premisliense, quarum historiam ego exposui; collustravit Archipresbyteros amborum Capitulorum Praelaturis Pontificiis, item confirmavit Constitutiones Capituli rutheni Leopoliensis sub die 4 Septembris 1875 secundum lineamenta a me conscripta, a Capitulo et Metropolita trutinata; concessit usum Pontificalium duobus prioribus Praelatis Capitularibus, Archispresbytero et Archidiacono; tandem an. 1862 constituit peculiarem ex Congregatione fidei propagandae Congregationem pro negotiis ritus Orientalis.

Felicissimum me duco, quod duabus vicibus suscepi iter Romam, et quidem an. 1863 in comitatu Epprorum ruthenorum Premisliensis Thomae Polanski et Leopoliensis Spiridionis Litwinowicz, dein anno 1877 in comitatu Excellent. D. Metropolitae Josephi Sembratowicz. Bis itaque visitavi limina Apostolorum, et in audientia Suae Sanctitatis Pii Papae IX benevolentissime susceptus ac cum Apostolica benedictione dimissus eram. Hac occasione an. 1863 substravi Beatissimo Patri Pio Papae IX supra citatum opus "Annales Ecclesiae ruthenae," quem librum Beatissimus Pater dignatus est aperire, et declarare, quod illum lecturus, et in Sua bibliotheca depositurus sit. Porro dictum librum substravi Eminent. Cardinalibus Panebianco et Principi Altieri, qui commisit mihi, colligere et sibi praestare resolutiones et leges Imperatoris Josephi II circa ritum gr. cath. ruthenum, ad quae observavi, easdem in dicto libro contineri.

Ad colendam memoriam dulcis memoriae Pii Papae IX posuit Capitulum nostrum in Ecclesia Archicathedrali Ejus statuam in corporis statura et cum elevata dextra benedicente manu.

Non cessans in omni pietate laborare pro fide et Ecclesia catholica typis publicavi anno 1880 [sic] acclusam explicationem orationis Dominicae "Pater noster" modo populari in lingua ruthena exaratam [19], et explicando secundam petitionem dictae orationis exposui totam doctrinam de regno Dei seu de Ecclesia catholica, a Salvatore nostro Jesu Christo fundata, provocando ad s. Scripturam, ad s. Patres et ad dogmaticas definitiones anteriorum oecumenicorum Conciliorum necnon concilii oecumenici Vaticani. Reverenter peto hanc gratiam ut Excellentia Vestra dignetur unum exemplarium suscipere pro Sua bibliotheca, et duo alia exemplaria data occasione mittere Roman tum pro bibliotheca Suae Sanctitatis tum pro bibliotheca s. Congregationis de Propaganda Fide [20]. Feci quoque praeparationes, ut in lingua ruthena populari modo conscribam et edam typis catholicam doctrinam dogmaticam et moralem.

Haec praestando sane non intelligo, qua ratione ephemerides polonicae me qua agitatorem schismaticum denigrare possint. Obversatur aliquod secretum: sed confido providentiae Divinae omnia penetranti, et manifestanti.

Eadem pietate et fidelitate, sicut fidei et Ecclesiae catholicae, ita etiam addictus sum augustissimo Imperatori Francisco Josepho ac augustissimae Dynastiae Ejus caesareo-regiae Habsburgicae, et sicut oro pro prosperitate Ecclesiae catholicae, ita quoque oro pro prosperitate monarchiae austro-hungaricae, quos sensus meos pandunt mea scripta typis vulgata. Nec sum animatus hostiliter contra nationalitatem polonicam, et faveo ejus juribus, reddens suum huic et cuique nationalitati, nec ingero me in tractandas res tales, quae ad me non pertinent. Quod vero aegre fero, est hoc, quod politici Poloni struunt has nobis Ruthenis insidias, et quidem coram caes. reg. regimine, acsi inclinaremus ad moscovitismum, et coram Ecclesia catholica, acsi inclinaremus ad orientale schisma. Dicunt nobis: Si non suscipitis causam nostram politicam, proclinatis ad Moscoviam. Respondemus: Praeter Poloniam et Moscoviam habemus Austriam. Dicunt porro nobis Ruthenis: Si non suscipitis causam nostram politicam, proclinatis ad schisma orientale. Respondemus: Distinguimus inter causam polonicam politicam et catholicismum; sumus catholici cum ritu graeco-slavico, nec proinde sumus schismatici. Sunt Catholici ritus latini, et sunt schismatici ritus graeci, inter hos sumus Catholici ritus graeco-slavici. Jam a multis saeculis vexant nos Ruthenos, catholicos ritus graeco-slavici, catholici cum proclivitate ad moscovitismum et ad schisma orientale, habentur que formalia tria projecta Polonorum ex annis 1717, 1752 et 1786 pro extirpatione Ruthenorum et quidem unitorum seu catholicorum. Numne haec talia non sint agitationes polonicae contra catholicismum Ruthenorum? In primis vero gladius iste anceps et moscovitismi et schismatis, conversus contra Ruthenos, maxime irritat eos.

Hocce tempore sequentia evenerunt. Excellent. D. caes. reg. Locumtenens requisivit me et Canonicum scholasticum Joannem Żukowski, ut porrigamus petitiones pro translatione in statum quietis, et resignemus munera nostra in Capitulo et Consistorio et quidem sponte, quia secus haberemus magnas inamoenitates. Quum tamen Canonici secundum legem ecclesiasticam canonicam, secundum Constitutiones nostri Capituli (Cap. XIV) a s. Sede Apostolica approbatas, et etiam secundum legem Imperatoris Josephi II non sunt ex Capitulo amovendi nisi ob gravius aliquod delictum, nisi moniti resipiscerent, nisique indagatio fieret; ad haec provocando obtinuimus tantum assecurationem totius pensionis, quam habemus, imo concessum nobis fuit petere etiam ubicationem in domibus capitularibus et ut nobis relinquatur titulus Canonicorum-Praelatorum. Intereat nostra, rescire culpam, ob quam nobis praefata requisitio data est, et Sua Excellentia caes. reg. Locumtenens D. Comes Potocki significavit, nos fuisse eos Canonicos, qui proxime circumdabant Excellent. D. Metropolitam Josephum Sembratowicz, acsi proinde, uti ephemerides polonicae scripserunt, participantes in Ejusdem Archipastoralibus laboribus, et in specie in litteris pastoralibus d[dto] 2 Junii 1882 N[ro] 104/Ord. circa demandatam a Sua Sanctitate Leone Papa XIII reformationem Basilianorum, Eidem opprobatis. Ad haec observo, omnes Canonicos, nullo excepto, proxime circumdedisse ex vocatione sua Archipraesulem suum; omnia negotia majoris momenti Consistorialia tractata fuisse in sessionibus Consistorialibus sub Ejusdem praesidio, jam vero negotia, pertinentia ad Ordinariatum, elaboravit ipse Excellent. Archipraesul, in quibus, si ego qua Officialis aliquas partes habui, non erant istae alius generis, quam quod tantum praestabam me facilem et paratum, ab ipso dictata conscribere, quod etiam Excellent. Archipraesul in testimonio comportationis mihi dato ingenue contestatus est. Ita quoque Canonicus Żukowski, gerens referatum judicii ecclesiastici in causis matrimonialibus pro foro interno, adire debuit Excell. Archipraesulem in his

negotiis expediendis. Si vero inter tam numerosum clerum Archidioecesanum evenerunt speciales casus deviationum, Consistorium et Ordinariatus non relinquebant eos sine indagatione, animadversione et punitione, abrogato per caes. reg. regimen domo recollectionis. Nec tales speciales deviationum casus apud nos Ruthenos essent generalisandi et rumigerandi, sicut ubique evenientes, non generalisantur nec rumigerantur ita, prouti cum Ruthenis procedunt ephemerides polonicae, et Rutheni certe errarent, si his sic dictae libertatis temporibus praetenderent ita correctam inter suos vitam, ut non haberentur speciales ulciscendi casus, quales inter omnes populos erant et erunt, et ad quales invigilandos positae sunt potestates, civilis et ecclesiasticae. Possent etiam enumerari multa et varia impedimenta, quae Consistorium et Ordinariatus habuerunt, quominus officia sua recte adimplere valerent, unde etiam sumebatur vituperationis ansa.

His licet taliter se habentibus, obtinui, sicut jam antea ephemerides polonicae scripserunt, mediante scripto Metropolitani Ordinariatus ddto 22 Novembris 1882 Nro 1 Ord. in fundamento rescripti caes.-reg. Ministerii Cultus dto 7 Novembris a. c. Nro 1317, intimati a caes. reg. locumtenentiali Praesidio sub die 22 Novembris a. c. Nro 209 notificationem, quod Sua caes. et reg. Apostolica Majestas sub 2 Novembris acceptavit resignationem meam, clementissime relicto mihi annuo salario 1260 flor. Archidiaconi cum titulo emeriti Praelati Archidiaconi, item cum assignatis mihi 180 flor. pro habitatione extra aedificia Capituli. Pro hac clementia Augustissimi Imperatoris omnino gratias agere debeo; sed valde doleo, quod mihi denegata est aliqua etiam minor habitatio in aedificiis Capituli, et quidem ex sequentibus rationibus:

1. Quia in propinqua Ecclesia Archicathedrali facile et commode persolvere possem orationes et s. Liturgiam.

2. Quia haberem quietem pro meis laboribus theologicis.

3. Quia in horto capitulari invenirem recreationis ocupationem.

4. Quia qua senex numerans jam septuagesimum primum annum, item numerans quadraginta quinque annos in publicis officiis, plenos laborum, expositus sum morbis, quos aetas et labores secum ferunt, et in quibus facilius medicum et medicamenta obtinerem, habitans in aedificiis capitularibus.

5. Quia invenirem post mortem locum in sepulcro Capitulari, ad quod in jure sum.

6. Qui 180 flor. qua annua merces habitationis in aliena decenti pro me domo non sufficiunt, siquidem 15 flor. in mense solvendi sunt pro uno tantum cubili, nec potest negari senem Canonicum-Praelatum habiturum esse maximas amaritudines sine propria culina.

8*. Si ephemerides polonicae denegabant mihi habitationem in aedificiis capitularibus et non sine effectu, acsi meo capiti et meae voluntati nemo resistere potest, et proinde ego, relictus in praefatis aedificiis, exercere possem insuperabilem influxum in Ordinariatu, in Capitulo et in Consistorio, sane habeo tantum effrenatam animositatem, quacum non est mihi dimicandum, et qua aperit mihi profunditatem machinationum contra me propalatarum. Satis, puto, erit, repetere meam pietatem et fidelitatem erga s. Sedem Apostolicam et erga augustissiumum Imperatorem et Regem Austro-Hungaricae monarchiae Franciscum Josephum I, item me ex antiquiore educatione reportasse obedientiam secundum quartum praeceptum Divinum, Superioribus meis prostandam.

---

* Пункт 7 не поданий в оригіналі.

Dignetur Excellentia Vestra R[dma] ignoscere meae audaciae, substernendi has et quidem tam prolixas litteras pro defensione honoris mei, immaniter diffamati, quam gratiam reverenter petens, perenno in omnis venerationis cultu

Excellentiae Vestrae R[dmae]
homuncio
Michael Eques de Malinowskij
Canonicus Archidiaconus Capituli Metropolitani gr. cath. Leopoliensis.
Leopoli, die 1 Decembris 1882.

Переклад

Львів
Михайло Малиновський захищається від обвинувачення, що підтримував схизму, і викладає весь свій життєпис.
1 грудня 1882 р.
Відповідь 10 грудня 1882 р.

Превелебний, вельмишановний пане!

За християнським обов'язком захисту моєї честі, обурений наклепами й очорненням львівських, краківських і познанських польських часописів, смиренно і шанобливо наважуюсь запропонувати увазі Вашої високоповажаної екселенції оцей свій лист. Для мене не може бути нічого важливішого за те, щоб високоповажані достойники, своєю чергою, від мене довідалися, як мається справа стосовно цих наклепів і очорнень.

Поки ці наклепи поширювалися тільки загалом, я не дбав про них, тому що вже всюди відома нескромність приватних часописів. Але після того як проти мене у згаданих часописах, були підготовлені спеціальні статті, щоб мене передовсім очорнити як урядника екселенції панотця митрополита Йосифа Сембратовича, я показав цісарсько-королівській президії Намісництва, що ці й інші статті побудовані на обмані, тому вище згадана президія розпорядилася, щоб названі часописи мене не тривожили.

Крім того, я опублікував у руській газеті «Діло» своє виправдання, яке докладніше передрукували ті часописи, зокрема краківський «Czas».

Серед цих наклепів для мене найбільш несправедливим є той, який опублікований у церковному часопису «Przegląd Kościelny», редактором котрого є польський священик Владислав Яскульський із Познаня і який в № 18 за 2 листопада цього року на с. 139 очорнює мене як схизматичного агітатора, що тягне за собою навіть екселенцію панотця митрополита Йосифа Сембратовича, благочестивого архиглаву, найкатоличнішого, у теологічних науках дуже освіченого; так, нібито, якщо не було перешкод, то мій розум і моя воля панували в митрополичому ординаріаті, капітулі і консисторії, а також архідієцезії, тоді, як також є інші каноніки, радники і консисторські референти, котрі прекрасно виконують свої обов'язки. Таку вагу, такий вплив приписують мені польські часописи і їх кореспонденти, щоб мене, мов якогось Ахілла, ще глибше кинути.

Я справді не розумію, яким чином мені може бути нав'язана схизматична агітація. Мої предки по батьківській і материнській лінії були греко-ка-

толицькими руськими священиками і як такі віддали свої душі Богу Спасителю. Батьки мої, з походження із священицьких сімей, також були віддані католицькій вірі, у ній жили й померли. Відповідно, я, народжений і вихований у католицькій вірі, тільки в 70-річному віці, священик і канонік, був увінчаний інфулою, решту днів моїх закінчу не інакше як у католицькій вірі і в ній бажаю появитися на суд найсвятішого і найсправедливішого судді Бога.

Далі я не розумію, яким чином мені може бути нав'язана схизматична агітація, адже теологічні студії я закінчив 1837 р. як вихованець Віденської греко-католицької семінарії в університеті того самого міста з видатними успіхами і з усією старанністю приділяв особливу увагу догматичній теології, скуповуючи відтоді й перечитуючи серед інших теологічних творів особливо догматичні.

У той час поширилася чутка, що греко-католицький руський єпископ Семашко у руській Литві схиляє нечесну схизму до політичних планів і підтримки російського уряду проти політичних планів поляків, розглядаючи таким чином католицькі віру і Церкву як якусь власність, хоч вони є найбільшим небесним даром для спасіння людського роду в цьому й іншому житті. Вже як вихованець і слухач теологічних студій у Відні я написав про святу унію рутенців історичні трактати, які були подані до друку у віденському історичному часописі і в церковному часописі, що виходив у світ під заголовком «Philothea» у Вюрцбурзі в Німеччині.

Нарешті, не розумію, яким чином може бути мені нав'язана схизматична агітація на основі подальшого плину мого життя аж до нинішнього дня. Опускаю той перебіг мого життя і далі розкажу, що я у той час робив для святої унії русинів.

Висвячений 1837 р. священиком, я був зайнятий: 1) як префект студій у Львівській греко-католицькій семінарії і як куратор каплиці карного суду і тоді, у 1842 р., я витримав конкурсний екзамен на право посісти парохію; 2) як вікарій і перший архикафедральний проповідник 1844 р., здійснюючи, крім того, піклування про душі у каплиці карного суду аж до 1850 р.; 3) як суплент катехит в академічній гімназії з 1849 р. по 1858 р.; 4) як управитель архикафедральної парохії у 1857 р.; 5) як канонік у капітулі й архикафедральний парох, а також як радник і дійсний референт у консисторії з 1858 р., працюючи з 1842 р. як допоміжний референт; 6) як архидієцезький наглядач, інспектор народних шкіл із 1866 по 1873 р.; 7) як апостольський управитель митрополичої архидієцезії від 4 червня 1869 р. після смерті митрополита Спиридона Литвиновича до 7 серпня 1870 р., коли був висвячений у сан його екселенція митрополит д-р. Йосиф Сембратович; 8) як архидіякон митрополичого капітулу з єпископськими функціями в 1873 р.; 9) як головний вікарій і урядник [офіціал] екселенції митрополита в 1873 р. Отже, мої архидієцезькі функції від 1837 р. до цього року становлять 45 років і здійснювалися за чотирьох митрополитів: Михайла кардинала Левицького (†1858), Григорія барона Яхимовича (†1863); Спиридона Литвиновича (†1869) і Йосифа Сембратовича. Ці мої обов'язки дістали офіційне схвалення, і серед них схвалення доброї пам'яті вельмишановного добродія апостольського нунція і згодом кардинала Маріані Фальчінеллі Антоніачі, який особисто мене пізнав, відвідуючи в 1869 р. ці наші краї, і котрий, надіславши мені датованого 14 серпня 1870 р. шанобливого листа, ласкаво написав: «Я завершив похвальні обов'язки щодо

подання допомоги Львівській архидієцезії» і додав: «За такий обов'язок, а також за інші, добре здійснені для блага цієї архидієцезії, я, зі свого боку, висловлюю подяку Вашій високості».

Виклавши свій життєпис, я розповім, що робив для святої унії русинів. Як префект студій у Львівській греко-католицькій семінарії я мав серед вихованців опінію священика, досвідченого в догматичній теології, яку я викладав на лекціях при вивченні Святого Письма. Також як префект студій у семінарії був покликаний блаженної пам'яті митрополитом Михайлом Левицьким зібрати послання святого апостольського престолу, видані для русинів греко-католицького обряду, і перекласти руською і польською мовами пастирські листи цього ж митрополита, писані латинською і схвалені папою Григорієм XVI 17 липня 1841 р.— проти нечесних махінацій згаданого відступника Семашка. У цих листах згаданий митрополит відсилав до вже названих апостольських послань, тоді цитував літургічні книги грецької і руської, очевидно схизматичної, церкви, для доведення примату римських єпископів як спадкоємців святого апостола Петра. Це я оприлюднив моєю статтею, надрукованою у німецькій газеті «Augsburger Allgemeine Zeitung», проти вже згаданих нечесних схизматичних зусиль і навіть за підписом свого імені і за згодою, даною з головної канцелярії намісника Галичини ерцгерцога Фердинанда де Есте.

Крім того, я написав руською мовою і догматичний виклад святої Літургії 1845 р., далі гомілії, промови, настанови — і серед них про Католицьку Церкву, також виготовив руський переклад Малого і Великого Катехизисів в Австрії, написаний для народних шкіл. Крім того, опублікував два більші твори:

1. Церковні і державні закони стосовно греко-католицького обряду русинів у Галичині: церковні й цивільні закони, які стосуються греко-католицького обряду в Галичині.— Львів, 1861 (формат аркуша велика 8-а на 888 сторінках).

2. «Аннали Руської церкви», які засвідчують приязність і спільність зі святим Римським престолом; автор Михайло барон де Нойстерн Гарасевич, архипресвітер і настоятель руського митрополичого капітулу Львова, командор цісарсько-королівського ордену Леопольда.— Львів, 1862 (формат аркуша велика 8-а на 1184 сторінках).

Цей твір я продовжив і доповнив документами, які містяться в обох творах, так, щоб вони повідомляли одне й те ж, як святий апостольський престол дбав про процвітання русинського (малоруського) народу та його греко-католицького обряду; також як турботливо дбали найавгустіші імператори Австрії про русинів і їхній греко-католицький обряд від часів імператриці Марії-Терези, яка відверто написала, що русини і їхній греко-католицький обряд притісняв попередній польський уряд. Я також навів документи, які свідчать, що російський уряд чинив утиски святій унії русинів, так що ці обидва уряди — польський і російський прагнули, щоб русини не стали греко-католиками і щоб, згідно з політичними планами поляків і московитів, вони [русини] або ополячились, або омосковщились, а саме: при польському уряді через латинізацію, а при московському — через схизму. Тільки тому ті русини, які після поділу Польщі потрапили під австрійську владу, почали легше дихати і зміцнювати себе в католицькій вірі. (Я вважаю доцільним відзначити тут, що кількість русинів становить загалом понад 15 млн. душ, з яких в Австро-Угорській монархії налічується понад 3 млн. Часом русини називаються малоросами, а московити — великоросами).

Я також виступав проти довільних змін в обрядах, які були впроваджені, і які вводили приватні особи, щоб вони відповідали законній одноманітності. Тому на замовлення митрополита Михайла Левицького і його послідовника Григорія Якимовича дбав у 1852 р. про нове видання «Типікону», або «Коротких правил», щоб у всіх церквах були дозволені священні служби згідно з практикою Львівської митрополичої церкви відповідно до постанов святого апостольського престолу, що їх будуть контролювати митрополити. Потім митрополичий Ординаріат пастирськими листами від 10 січня 1862 р. за № 9 постановив, щоб нічого не змінювалось, якщо навіть будуть бажані рішення руського провінціального Синоду, який приймає постанови під впливом папи римського. Крім того, блаженної пам'яті папа Пій IX у своїх листах, датованих 8 квітня 1862 р., звелів, щоб його було повідомлено, які помилки треба виправити в літургійних книгах, які сумнівні місця варто вилучити, які надмірності усунути. Однак ця справа не була зроблена, тому що на перешкоді їй стала смерть митрополитів, папи римського та інші обставини.

У час негідних інтриг відступника Семашка я познайомився з блаженної пам'яті папським прелатом, а згодом кардиналом Бедіні, посланим у наші краї, якому я подав бажану інформацію про справи святої унії, гнобленої російським урядом. Після 15 січня 1842 р. мене викликали до Риму, щоб подати історичну довідку про святу унію русинів і детальнішу інформацію про потреби цієї святої унії, яку я також надав перед святом Пасхи 1842 р., що було доведено до відома еміненції кардинала, секретаря у сані єпископа блаженної пам'яті намісника Ламбрускіні, а також його святості папи Григорія XVI і полягало ось у чому:

1) щоб руські греко-католицькі львівські митрополити могли бути удостоєні кардинальського або патріаршого сану перед лицем католицького Заходу і схизматичного Сходу;

2) щоб на території Львівської митрополії руської греко-католицької дієцезії, найбільшої самої по собі, і, крім того, такої, що охоплює частину руських дієцезій Кам'янецької, Луцької і Холмської внаслідок прилучення Галичини, зайнятої Австрією через поділи Польщі, були створені ще два руські греко-католицькі єпископати в містах Тернополі та Станіславові;

3) щоб рівномірно розподіляли катехитуру у звичайних школах та гімназіях і лекції на Львівському богословському факультеті, між секулярними польськими і руськими священиками, поки ці останні матимуть нагоду вправлятись у богословських науках і поки їх залучатимуть до целібату і докторського ступеня святого богослов'я;

4) щоб опір поляків узагалі, а польського кліру й ордену єзуїтів зокрема, проти греко-католицького обряду русинів стримував церковний закон, оскільки цей опір спонукає руський клір до постійного захисту і не дає йому змоги працювати над подальшим ширенням святої унії.

Крім того, на самому початку Рим вимагав, щоб також і митрополит Михайло Левицький, зі свого боку, подав інформацію про відповідну допомогу святій унії, і він подав таку:

1. щоб руські капітули, львівський і перемиський, зміцнювалися святим апостольським престолом при виборах світського руського кліру відповідно до апостольського послання папи Бенедикта XIV, датованого 14 серпня 1753 р. (у булларії, виданому в Римі 1861 р.; стор. 76) з апостольського пре-

столу і щоб два вже згадані прелати могли користуватися єпископськими відзнаками.

2. щоб послання «Etsi pastoralis», видане щодо італогреків, польський клір не поширював на руських греко-католиків для їх латинізації і полонізації.

3. щоб світські священики, які мають необхідні повноваження для здійснення єпископського обов'язку, були наділені єпископським саном, щоб їм не перешкоджали здійснювати релігійні заняття в ордені Василіан, оскільки ченці-василіани, хоч і не наділені на Сході і в Російській імперії дієцезійними обов'язками, вважали, що вони належать до стану прелатів, однак мало дбають про правила та чернече життя і тримають світський клір у невіданні й неосвіченості, підтримують і просувають східну схизму, щоб вони не нехтували своїм уже згаданим винятковим становищем.

Усе перераховане розглядали як папа римський Григорій XVI так і папа римський Пій IX. Папа Григорій XVI у листі, надісланому 17 липня 1841 р. митрополитові Левицькому, покликаючись і цитуючи послання, відкинув наклепи, нібито святий апостольський престол намагався відвернути від властивих їм обрядів як інші східні (народи), так і покірних йому русинів, щоб перевести їх на латинський обряд, а далі заявив: якщо десь трапилось так, що в обряді деяких церков відбулася якась суттєва зміна щодо того чи іншого розділу, то апостольський престол не інакше схвалив її і затвердив, як його переконали в цьому серйозні причини. Він хотів застерегти, щоб папські постанови та рішення загальних зборів про збереження східних обрядів залишались у силі постійно і щоб римські папи не переставали засуджувати необдумане рішення тих, хто приманював «східних католиків» прийняти латинський обряд. Так, папа Григорій XVI чітко назвав ті східні [народи], які повернулися до спільності і милості святого апостольського престолу, східними католиками, яких поляки так не називають, а називають завжди уніатами, а раніше називали латино-уніатами, полоно-уніатами; ці назви папа Бенедикт XIV в посланні, датованому 1 березня 1751 р., визнав неправильним, на противагу їм імператриця Марія-Тереза встановила назву «греко-католики». Цей же папа підтримував фундацію руських єпископів для учнів Львівської єпископської семінарії, встановлену за попереднього польського уряду, коли папським прелатом був Бедіні і котра згодом була надана колегіуму греків і русинів при церкві Святого Атаназія у Римі для підтримки руських вихованців з обох дієцезій у Львівській і Перемишльській Галичині. Але цісарсько-королівський австрійський уряд у той час відмовив цим вихованцям у підтримці, незважаючи на постійні нагадування Львівського греко-католицького митрополичого Ординаріату, що й досі не виконані; тому не можна набрати молодь, придатну для того, щоб послати до Риму.

А вже папа Пій IX у 1856 р. надав митрополиту Михайлові Левицькому сан кардинала; він дбав про підвищення руського єпископату у Станіславові зі згоди августійшого імператора Франца-Йосифа 8 травня 1850 р., однак цей єпископат і досі не засновано; він зібрав і прирівняв права обох обрядів — латинського поляків і греко-католицького русинів — після того, як був названий декрет Згоди, виданий у Римі у приміщенні святої Конгрегації пропаганди віри для справ східного обряду 6 жовтня 1863 р.; 12 липня 1864 р. він підтвердив права Львівського і Перемишльського руських капітулів, історію яких я виклав; він висвятив архипресвітерів обох капітулів на

папських прелатів, а також підтвердив послання Львівського руського капітулу від 4 вересня 1875 р. згідно з нарисами, які складені мною і затверджені капітулом та митрополитом; папа дозволив папську службу двом попереднім прелатам капітулу, архіпресвітеру та архідиякону; зрештою, у 1862 р. він встановив окрему конгрегацію для справ східного обряду у складі Конгрегації пропаганди віри.

Я вважаю себе найщасливішим, тому що два рази здійснив дорогу до Риму, а саме 1863 р. у супроводі руських єпископів: перемишльського — Томи Полянського і львівського — Спиридона Литвиновича; згодом, 1877 р., у супроводі ексцеленції панотця митрополита Йосифа Сембратовича. Отже, я два рази відвідав апостольський поріг і був дуже доброзичливо прийнятий на аудієнції у його святості папи Пія IX та відпущений з апостольським благословенням. При цій нагоді 1863 р. я подав найблаженнішому отцеві папі Пію IX уже згаданий твір «Аннали руської церкви». Цю книгу найблаженнійший отець удостоїв розгорнути і сказати, що він прочитає її і помістить у свою бібліотеку. Потім я вручив згадану книгу їх еміненціям кардиналам Панеб'янко і князя Альтьєрі, який доручив мені зібрати і показати йому рішення та закони імператора Йосифа II, що стосуються руського греко-католицького обряду, на що я відповів, що вони вміщені в названій книзі.

Для вшанування дорогої пам'яті незабутнього папи Пія IX наш капітул встановив в архикафедральній церкві його статую на повен зріст із піднятою для благословення правою рукою.

Не припиняючи працювати у всій побожності для віри і Католицької Церкви, я опублікував у 1880 р. детальне пояснення Господньої молитви «Отче наш», написане популярно, руською мовою, і, пояснюючи друге прохання згаданої молитви, виклав усе вчення про царство Боже або про Католицьку Церкву, засновану нашим Спасителем Ісусом Христом, звертаючись до Святого Письма, до святих отців і до догматичних визначень попередніх вселенських соборів, а також Ватиканського вселенського собору. Уклінно прошу такої милості, щоб Ваша ексцеленція удостоїла взяти один примірник для своєї бібліотеки, а два інші примірники при нагоді послати до Риму для бібліотеки Його Святості і бібліотеки святої Конгрегації пропаганди віри. Я також здійснив підготовку до написання народною русинською мовою і видання друком догматичного і морального католицького вчення.

Зробивши це, я зовсім не розумію, чому польські часописи можуть очорнювати мене як схизматичного агітатора. В уяві виникає щось таємне, але вірю Божому провидінню, яке скрізь проникає і все робить явним.

З тією ж побожністю і вірністю, з якою я відданий вірі й Католицькій церкві, а також августійшому імператорові Францу-Йосифу і його августійшій цісарсько-королівській династії Габсбургів, я молюся за процвітання Католицької церкви і розквіт Австро-Угорської монархії; ці відчуття виявляють мої твори, видані друком. Я не настроєний вороже проти польської національності і підтримую її права, віддаючи належне цій та іншим національностям, але не втручаюсь в обговорення тих справ, які мене не стосуються. Я справді важко переношу те, що польські політики влаштовують нам, русинам, ці інтриги і саме перед цісарсько-королівським урядом, що нібито ми схиляємось до Московщини, а щодо Католицької Церкви, то ніби схиляємось до східної схизми. Нам кажуть: якщо ви не приймаєте наші політичні інтереси, то схиляєтесь до Московщини. Ми відповідаємо:

крім Польщі і Москви, ми маємо Австрію. Крім того, нам, русинам, кажуть: якщо ви не підтримуєте наші політичні інтереси, то схиляєтесь до східної схизми. Відповідаємо: ми розрізняємо польські політичні інтереси і католицизм; ми — католики греко-слов'янського обряду, а тому не є схизматиками, бо є католики латинського обряду і схизматики грецького обряду, а між ними є ми — католики греко-слов'янського обряду. Вже багато століть католики ображають нас, русинів, католиків греко-слов'янського обряду, схильністю до Московщини і східної схизми — мається на увазі три формальні проекти поляків з років 1717, 1752 і 1786 про знищення русинів і навіть уніатів або католиків. Чи ж це не є польські інтриги проти католицизму русинів? Передовсім той двосічний меч Московщини і схизми, повернутий проти русинів, вельми озлоблює їх.

У цей же час трапилось таке: милостивий пан цісарсько-королівський правитель провінції вимагав від мене і каноніка семінарії Івана Жуковського, щоб ми подали прохання про перехід на відпочинок і добровільно склали наші обов'язки в капітулі та консисторії, бо інакше ми матимемо великі неприємності. Але тому, що, згідно з церковним канонічним законом і постановами нашого капітулу (глава XIV), схваленими святим апостольським престолом, а також згідно з законом імператора Йосифа II, католиків не можна усувати з капітулу, хіба що через тяжкий злочин і якщо б попереджені не розкаялись і не відбулося б слідство; посилаючись на це, ми тільки отримали гарантійний лист на отримання усієї платні, яку ми маємо; нам навіть було дозволено просити, щоб нам залишили титули каноніків-прелатів і надали притулок у приміщеннях капітулу. Нехай промине нас [кара], дізнайтесь про вину, через яку нам була дана ця вимога; його величність цісарсько-королівський намісник пан граф Потоцький відзначив, що ми були тими каноніками, які становили найближче оточення його величності пана митрополита Йосифа Сембратовича; крім того, як написали польські часописи, були залучені до його архипастирських заходів, і особливо щодо пастирського листа, датованого 2 червня 1882 р. за № 104/Ord. про доручену Його Святістю папою Левом XIII перебудову чину Василіанів, ним же схвалену. Крім того, я бачу, що всі без винятку каноніки, згідно з покликанням, становили найближче оточення свого глави; усі найважливіші справи Консисторії розглядались на її засіданнях під його головуванням, а справи, які стосуються Ординаріату, вже розглядав його екселенція архипастир. Якщо я й брав у них якусь участь як офіційна особа, то вона полягала лише в тому, що я з готовністю і вміло записував сказане ним, що підтвердив його екселенція архиглава у даному мені документі про переміщення. Також і канонік І. Жуковський, ведучи протоколи церковного суду в матримоніальних справах, заміняючи нижню судову палату, повинен був мати доступ до його екселенції архипастиря у вирішенні цих питань. Якщо ж справді серед такого численного кліру архидієцезії виникли особливі випадки порушень, Консисторія і Ординаріат не залишали їх без розслідування, уваги й покарання, хоч цісарсько-королівський уряд відмовив їм у домі виправлення [тюрмі]. Але такі особливі випадки порушення у нас, русинів, не слід узагальнювати і роздмухувати, як це чинять польські часописи з русинами (хоч те, що трапляється усюди, не узагальнюється, і чутки про це не поширюються), а русини напевне помилялися, коли в часи так званої свободи виправдовувались, що їхнє життя серед своїх є настільки відрегульованим, що немає особливих випадків помсти, які були і будуть серед усіх народів і на

сторожі котрих поставлені світська і церковна влади. Можна було б перелічувати багато різних перешкод, яких зазнали Консисторія і Ординаріат, щоб вони не могли добре виконувати свої обов'язки, що стало причиною для ганьблення.

За такого стану справ, як уже раніше писали польські газети, у листі митрополичого Ординаріату від 22 листопада 1882 р. за № 1/Ord, на підставі відповіді цісарсько-королівського Міністерства віровизнань, датованої 7 листопада поточного року за № 1317 і підтвердженої цісарсько-королівською президією правителя провінції 22 листопада поточного року за № 209, я отримав повідомлення, що його цісарська і королівська апостольська величність 2 листопада прийняв мою відставку, премилостивіше залишивши мені річний оклад архидиякона 1260 флоринів із титулом заслуженого прелата архидиякона, а також призначивши мені 180 флоринів на проживання за межами капітулу. За цю милість августійшого імператора я повинен лише скласти подяки, але я дуже страждаю, що мені заборонене скромне проживання у покоях капітулу, і це якраз із таких причин:

1. Тому, що я легко і вигідно міг би проводити в найближчій архикафедральній церкві молитви і святу Літургію;

2. Тому, що мав би спокій для своїх богословських занять;

3. Тому, що в саду капітулу мав би заняття у час відпочинку.

4. Тому, що, як людина похилого віку, маючи вже 71-й рік, а за плечима 45 років, відданих громадським обов'язкам і виповнених працею, я схильний до захворювань, що їх приносять вік і робота, і я легше отримав би лікаря та ліки, мешкаючи в покоях капітулу.

5. Тому, що після смерті я отримав би місце у склепі капітулу, на що маю право.

6. Тому, що 180 гульденів, призначених у рік на прожиття, не вистачить для іншого будинку, який би задовольняв мене, якщо навіть треба буде платити 15 гульденів у місяць лише за одну кімнатку, хоч не можна заперечити, що старий канонік-прелат матиме дуже великі незручності без власної кухні.

8. Якщо польські часописи заперечували, що я проживав у капітульних покоях, і не безрезультативно, що ніби ніхто не може опиратися моєму розуму і волі, і я, залишений у згаданих покоях, міг би мати непереборний вплив в Ординаріаті, капітулі і Консисторії; ніби я маю таку нестерпну впертість, з якою не можу боротися і котра відкриває мені глибину інтриг, що будуть виявлені стосовно мене. Я вважав, що досить повторювати про свою набожність і вірність святому апостольському престолу та августійшому імператору, королю Австро-Угорської монархії Францу-Йосифу І. Також ще від раннього виховання я виніс покору, яку, згідно з четвертою заповіддю Божою, слід виявляти до своїх зверхників.

Нехай Ваша найшановніша ексцеленція удостоїть вибачити мою зухвалість. Я подаю цей такий довгий лист на захист своєї честі, надзвичайно зніваченої, і покірно прошу цієї ласки.

З виразом усілякої поваги — слуга Вашої високоповажної ексцеленції Михайло, кавалер із роду Малиновських, канонік, архидиякон греко-католицького митрополичого капітулу у Львові.

Львів, 1 грудня 1882 р.

Із латинської мови переклали Роман ДОМБРОВСЬКИЙ, Марія КАШУБА, Богдан ЧЕРНЮХ

ПРИМІТКИ

1. Лист до редакції від 2 листопада появився у газ. «Діло» 3.—1882.— № 82, 23 жовт. [4 листоп.] — С. 2—3.— «Одержалисьмо слідуюче письмо».

2. Malinowski M. Umrisse zu einer Geschichte des religiösen und hierarchischen Zustandes der Ruthener [sic!] // Öester. Zeitschrift für Geschichte und Staatskunde.— Wien, 1835.— Окр. відбиток.

3. M[alinowski] M. Notizen zur Geschichte der Kirchen-Union der Ruthenen // Philothea, Цит. за: Левицкий И. Ем. Галицко-русская библіографія.— Т. 1.— № 1304.

4. Левицкий М. Архіерейское окрестное посланіє, из латинского п[е]реведенное.— Перемишль: В типогр. єписк., 1841. Цит. за: Левицкий И. Ем. Галицко-русская библіографія.— Т. 1.— № 225.

5. Lewicki M. List okólny do duchowieństwa Rusi zjednoczonej.— Lwów: Z ces.-król. drukarni eraryalnej, 1841. Цит. за: Левицкий И. Ем. Галицко-русская библіографія.— Т. 1.— № 226. Бібліограф, однак, твердить, що переклад польською мовою зробив Денис Зубрицький.

6. Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075—1953). Vol. 2: 1700—1953 / ed. Athanasius G. Welykyj, Analecta OSBM, Series II, Sectio III: Documenta romana Ecclesiae Unitae in terris Ucrainae et Belarussiae.— Romae: PP. Basiliani, 1954.— P. 367.

7. Lewicki M. Divina miseratione et sacrae sedis Apostolicae autoritate Ruthenorum unitorum Archiepiscopus Metropolita Leopoliensis et Haliciensis...— [Львів, 1841]. Цит. за: Левицкий И. Ем. Галицко-русская библіографія.— Т. 1.— № 227.

8. Правдоподібно, мається на увазі праця: Die Kirchen-Union der Ruthenen in Galizien // Augsburger Allgemeine Zeitung.— 1839. Цит. за: Левицкий И. Ем. Галицко-русская библіографія.— Т. 1.— № 192.

9. Малиновский М. Изъясненіє на божественную літургію.— Львів: Иждивеніем и типом Інститута Ставроп. при храмі Успенія Пречистой Богоматери, 1845. Цит. за: Левицкий И. Ем. Галицко-русская библіографія.— Т. 1.— № 305.

10. Левицкий И. Ем. Галицко-русская библіографія.— Т. 1.— № 292; 618 (IX), 625, 814, 882, 1029, 1102; Т. 2.— № 327, 1590 (III), 1737 (III), 1871 (II).

11. Катихисм малый с вопросами и отвітами для малых дітей.— Відень, 1856. Цит. за: Левицкий И. Ем. Галицко-русская библіографія.— Т. 1.— № 968.

12. Катихисм великій или наука хрістіанско-кафолического богочестія, основана на правилах и законах св. церкви кафолической восточного обряду: Читанка для руских головных школ в ц.-к. австрійской державі.— Відень: Изданіем ц.-к. заряду продажи шкільных книжок, 1854. Друге видання: Великій катихисм для руских головных шкіл.— Відень: В ц.-к. накладі книжок шкільних, тископечатано у Л. Грунда, 1858. Цит. за: Левицкий И. Ем. Галицко-русская библіографія.— Т. 1.— № 866, 1354.

13. Типікон сирічь: Устав церковного пінія и особеннаго правилочтенія по указам в книгах церковных обрітающымся, с приложеніем столпов євангелійных по ключевым словам, сочинен и напечатан,— Перемишль: В книгопечатни соборнои русскои капитулы, 1852. Цит. за: Левицкий И. Ем. Галицко-русская библіографія.— Т. 1.— № 774.

14. Jachimowicz Gregorius L. B. Divina miseratione A. S. Sedis Apostolicae authoritate metropolita haliciensis, archiepiscopus leopoliensis...— Leopoli: E typographia Instituti Stauropigiani, 1862. Цит. за: Левицкий И. Ем. Галицко-русская библіографія.— Т. 1.— № 205.

15. Цього листа немає у збірнику «Documenta Pontificum Romanorum», але його згадано у вид.: Левицкий И. Ем. Галицко-русская библіографія.— Т. 1.— № 206. Митрополит Г. Яхимович передрукував його у своєму пастирському листі від 25 травня 1862.

16. Documenta Pontificum Romanorum.— P. 142—144.

17. Documenta Pontificum Romanorum.— P. 367—372.

18. Конституція відсутня у збірнику «Documenta Pontificum Romanorum».

19. Малиновский М. Толкованье молитвы Господній «Отче наш».— Львів: Из типографіи Ставропигійского Института. Також: Галицкій Сіон.— 1881.— № 8—24; 1882.— № 1—11. Цит. за: Левицкий И. Ем. Галицко-русская библіографія.— Т. 2.— № 2241, 2293, 2384.

20. «Accepi etiam tria exemplaria iisdem [litteris] adiecta explicationis Dominicae orationis, et dum gratias ago pro exemplari mihi exhibito, Eamdem Dominationem Vestram certiorem reddo me unum exemplar Sanctitati Suae, aliud vero E-mo Domino Cardinali praefecto S. C. de propaganda fide transmisse». Із листа Ваннутеллі до М. Малиновського, 17 груд. 1882.— ASV, ANV, 587, fol. 89.

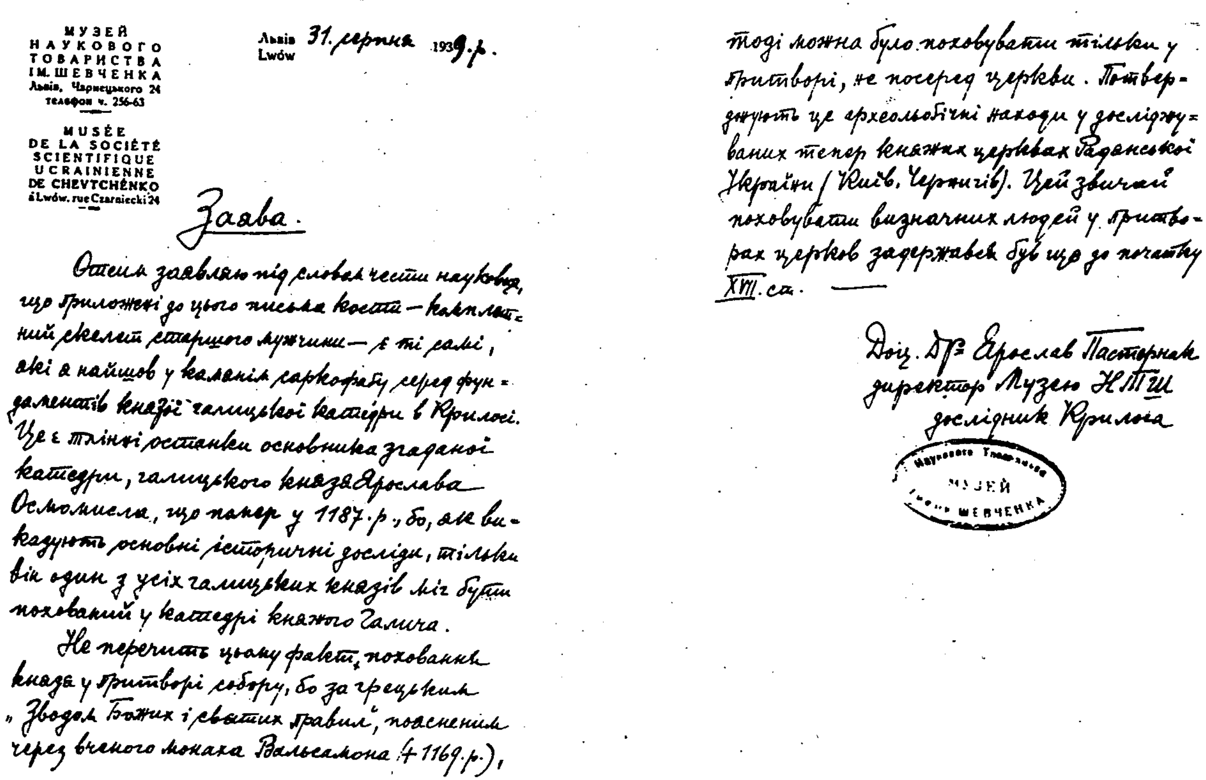

МУЗЕЙ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
Львів, Чарнецького 24
телефон ч. 256-63

MUSÉE DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE UCRAINIENNE DE CHEVTCHÉNKO
à Lwów, rue Czarniecki 24

Львів / Lwów 31. серпня 1939 р.

Заява.

Отсим заявляю під словом чести науковця, що приложені до цього письма кости — комплетний скелет старшого мужчини — є ті самі, які я найшов у камянім саркофагу серед фундаментів княжої галицької катедри в Крилосі. Це є тлінні останки основника згаданої катедри, галицького князя Ярослава Осмомисла, що помер у 1187. р., бо, як виказують основні історичні досліди, тільки він один з усіх галицьких князів міг бути похований у катедрі княжого Галича.

Не перечить цьому факт, поховання князя у притворі собору, бо за грецьким „Зводом Божих і святих правил", поясненим через вченого монаха Вальсамона (†1169. р.), тоді можна було поховувати тільки у притворі, не посеред церкви. Потверджують це археольогічні находи у досліджуваних тепер княжих церквах Радянської України (Київ, Чернігів). Цей звичай поховувати визначних людей у притворах церков задержався був що до початку XIII. ст. —

Доц. Д-р Ярослав Пастернак
директор Музею НТШ
дослідник Крилоса

Музей Наукового Товариства імени Шевченка

Факсиміле пропам'ятної заяви Ярослава Пастернака про виявлення у Крилосі останків князя Ярослава Осмомисла і про перезахоронення їх у Львові

Скриня з перезахороненими князівськими останками у крипті собору святого Юра у Львові

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ В ГАЛИЧІ

(Відкриття поховання галицького князя Ярослава Осмомисла) *

Мало яке з українських міст пережило стільки історичних подій на своєму віку, як давній Галич. Свого часу, як відомо, це був один із важливих центрів Східної Європи.

Стародавній Галич на сторінках літописів з'являється у середині XII ст. уже як столиця Галицького князівства. У першій літописній згадці під 1141 р. йде мова про смерть князя Івана Васильковича і перехід влади в Галичі до рук Володимира Володаревича [1]. Галич, як вважав Я. Пастернак, був заснований на зламі IX—X ст. і лише з невідомих причин випав із поля зору літописця, як, зрештою, багато інших тогочасних міст [2].

У часи свого найбільшого розквіту — XII ст.— Галич розбудувався і набув великого значення як важливий торговельний, політичний і культурний осередок. Головним ядром міста був княжий замок на Крилоській Горі з прилеглими до нього садибами бояр і торгово-ремісничим подолом. Його ніби вінком оточували на певній віддалі численні передмістя зі своїми білокам'яними храмами [3]. За попередніми даними, таких храмів у Галичі налічувалось майже 40. Вони підтримували в непорушній рівновазі головну святиню Галича — собор Успіння Богородиці, який близько 1156 р. збудував князь Ярослав Осмомисл [4].

З будівництвом Успенського собору пов'язують створення у Галичі окремого єпископства [5]. Згідно з Іпатієвським літописом, 1—2 жовтня 1187 у соборі було

---

* Повідомлення є наслідком попередніх досліджень проблеми, тому окремі його положення потребують уточнень і доповнень, наприклад, щодо порівняльного вивчення усіх можливих поховань Успенського собору, доведення до остаточного атрибутування тлінних останків князя у святоюрській крипті і т. ін. Очевидно, зможуть пролити світло на розв'язання проблеми подальші історико-археологічні дослідження Галича.— Ред.

[1] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.— СПб., 1908.— Т. 2.— С. 308.

[2] Пастернак Я. Археологія України.— Торонто, 1961.— С. 617. Протягом 20-літніх розкопок В. В. Ауліха на дитинці княжого Галича знайдено археологічні матеріали VII—VIII ст., які дають підстави поглибити час заснування Галича. Див.: Ауліх В. В. З історії літописного Галича // Дослідження слов'яно-руської археології.— К., 1976.— С. 120.

[3] Лукомський Ю. В. Архітектурна спадщина давнього Галича.— Галич, 1991.— С. 36; Джеджора О. Проблема історичної топографії давнього Галича // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1991.— Т. CCXXII.— С. 295—302.

[4] Коструба Т. Хто основник катедри в Галичі // Новий час (Львів).— 1939.— 24 квіт.

[5] Stupnicki H. Geograficzno-statystyczny opis Królewstwa Galicyi i Lodomeryi.— Lwów, 1884.— S. 103.

покладене тіло засновника галицької катедри князя Ярослава Осмомисла [6]. *Літописний Успенський собор був місцем інтронізації галицьких князів. У 1215 р. в соборі відбулася коронація угорського королевича Коломана на короля Галичини. 1235 р. в Успенському соборі «вокняжився» князь Данило Романович* [7].

Після монголо-татарської навали 1241 р. Галич став швидко підупадати. Остання згадка про собор Успіння Пресвятої Богородиці датується 1255 р.

Галицька єпископія, заснована князем Ярославом Осмомислом, у 1302—1303 рр. реорганізована в митрополію. До ліквідації у 1412 р. галицької митрополії старий Галич був осідком капітулу митрополита, прибравши тоді назву Крилос. Давня назва, Галич, залишилася тільки за північними околицями столиці [8].

Свідком минулої слави Галича зосталася тільки одна будівля — церква святого Пантелеймона, перебудована у верхній частині ченцями-францисканцями. Пішли в небуття не лише велич та могутність галицьких білокам'яних храмів, а й забулося місце, де вони стояли.

З другої половини XIX ст. темою тривалих суперечок і пошуків стала точна локалізація літописного Галича. Вирішити цей спір могли лише археологічні розкопки.

Майже століття тривали пошуки центру старого Галича, зокрема катедрального собору, бо «...лише цей собор міг остаточно вказати місце колишньої галицької твердині» [9].

Тривалий час місце, де стояв Успенський собор, було невідоме. Різні дослідники в різних місцях шукали його руїни — у сучасному Галичі [10], *на високому березі Лімниці* [11], *у Крилосі, на місці Успенської церкви, спорудженої близько 1500 р. нащадком старого боярського роду Марком Шумлянським* [12].

У 1770 р. К. Ходикевич уперше висловив здогад, що галицька катедра існувала саме у Крилосі. Він спирався на грамоти князя Льва та заповіт львівського єпископа Йосифа Шумлянського [13]. *М. Гарасевич, відтак В. Лушкевич з Кракова і І. Шараневич були думки, що галицькі митрополити мали свій осідок при церкві святого Пантелеймона. Однак після того, як у вересні 1882 р. о. Л. Лаврецький із Залукви відкрив під лісом «Діброва» фундаменти невідомої церкви (одної з найбільших на території княжого Галича — 20 м×14,5 м), то І. Шараневич змінив свою думку і став вважати їх залишками княжої катедри* [14].

У 1911 році Й. Пеленський перший почав провадити археологічні розкопки в пошуках Успенського катедрального собору у Крилосі. Після семи тижнів шурфування і уважного зондування місцевості Й. Пеленський прийшов до висновку, що собор «міг

---

[6] Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно-історичні досліди в 1850—1943 рр.,— Краків; Львів, 1944.— С. 133—134.

[7] Голубець М. Осмомислова катедра в Крилосі // Альманах Нового часу на 1938 рік (Львів).— 1938.— С. 92.

[8] Пастернак Я. Старий Галич...— С. 16—17; Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— С. 37.

[9] Пастернак Я. Старий Галич...— С. 5.

[10] Петрушевич А. Археологические находки близ города Галича // Вестник «Народного Дома» (Львів).— 1882—1884.— Ч. 1—18.

[11] Шараневич І. Стародавній Галич // Зоря Галицкая (Львів).— 1860.— С. 295—335.

[12] Голубець М. Осмомислова катедра...— С. 91.

[13] Андрусяк М. Де зберігалася історична традиція про катедру у Крилосі // Напередодні (Львів).— 1937.— № 2; Пастернак Я. Галицька катедра у Крилосі // Записки НТШ.— Львів, 1937.— Т. CIIV.— С. 21.

[14] Пастернак Я. За місце катедри Осьмомисла.— Діло.— 1937.— 24 серп.— С. 2.

стояти там, де сьогодні є парохіяльна крилоська церква» [15]. *Заклавши поблизу неї п'ять розвідкових шурфів і не натрапивши ніде на фундаменти собору, Й. Пеленський прийшов до переконання, що «тим часом не можна ще вирішити, котра з двох частин городища — вивищення церкви чи «Золотий Тік» — була місцем первісного собору»* [16]. *Хоча Й. Пеленському й не судилося знайти фундаментів старого собору, цього «найважливішого, незаперечно вирішного аргументу в спорі про льокалізацію центру старого Галича в терені», все ж таки дослідницька інтуїція підказала йому правильно, принаймні в загальному, що «ця висока скала у вигляді язика, від XII ст. також крилосом звана... вона саме була цим замком, цим столичним городом руських літописців та «arx» оповідань Я. Длугоша». І десь на ній «стояла посередині найбільша твердиня, катедральний собор Успенія Богородиці з тесаного каменю»* [17].

Дальші пошуки залишків катедрального собору в Галичі перервала перша світова війна. З 1930-х років працю у цьому напрямі продовжив Я. Пастернак. Беручись наприкінці 1936 р. до пошуків фундаментів колишнього галицького собору, Я. Пастернак припускав, що «старий собор мусив стояти в найближчому сусідстві сьогоднішньої церкви, якщо згідно з вислідом зондування О. Чоловського та Й. Пеленського він не стояв на тому самому фундаменті, що й нинішня церква. За це промовляв одвічною традицією зафіксований та практичними інтересами продиктований факт, що коли ставлять нову церкву по знищенні старої, то майже ніколи не шукають для неї зовсім нового місця десь осторонь, а ставлять її на «здавна посвяченому місці» [18].

Керуючись цими думками, Я. Пастернак став шукати в найближчому сусідстві нинішньої крилоської церкви місце, де стояв старий собор. Розшуки почав на південному боці церкви, з боку колишньої митрополичої палати. В закладених тут п'ять шурфах (сондах) дослідник виявив залишки двох цвинтарів: XI—XII та XIV ст. Але ніяких решток собору, окрім «будівельного сміття», не було знайдено. Тому, як останнє місце, де міг стояти старий катедральний собор, була, на думку Я. Пастернака, тільки площа на схід від нинішньої церкви, переділена церковною огорожею на дві частини, де на меншій з них стояла мурована каплиця-дзвіниця. На цій площі Я. Пастернак закладає ще п'ять розвідкових шурфів. У чотирьох із них було відкрито верстви дрібного румовища з вапняку і крейди, під яким залягав культурний шар княжої доби. І, нарешті, в останньому шурфі, закладеному на віддалі 6,6 м на північ від мурованої каплиці, на глибині 2,8 м від теперішньої поверхні «...лопата робітника Данила Михальчука стукнула об щось тверде! Показався масивний, сильний мур із тесаних кам'яних блоків, 240 см завгрубшки — і це був перший слід фун-

---

[15] Pełeński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej, na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych.— Kraków, 1914.— S. 105, 113—114, 119.

[16] Pełeński J. Halicz w dziejach...— S. 105.

[17] Пастернак Я. Старий Галич...— С. 39—40.

[18] Розкопки у Крилосі Я. Пастернак розпочав на кошти мецената української науки та мистецтва митрополита А. Шептицького: «Його Ексцеленція Митрополит А. Шептицький навесні 1934 р. поручив мені вести його ж коштом нові, систематичні розкопи на всьому терені колишньої столиці». Цит. за: Пастернак Я. Княжими слідами // Діло.— 1936.— 13 серп.— С. 5. Розкопки провадили за участю і при особливій допомозі генерального адміністратора митрополичих дібр отця Тита Войнаровського та інспектора інженера Андрія Мельника. Див.: Герчанівський Д. Галич й околиці // Альманах Станиславівської землі.— Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975.— Т. 1.— С. 763. У розкопках брали участь члени Студентського табору праці (Палідович М. Від слів до діл. 1-й Студентський Табор Праці на Крилосі біля Галича в липні 1938 р. // Студентський вісник (Львів).— 1938.— № 5—6.— С. 160—167). У той час села Крилос, Підгороддя з присілком Четверки, Сокіл, Залуква і місто Галич із грунтами і лісами творили разом третю за величиною маєтність Столових дібр греко-католицької митрополії у Львові.

даментів старого катедрального собору княжого Галича, відкритий дня 25 липня 1936 р.» [19]*. Так були знайдені залишки однієї з найбільших княжих будівель Галицько-Волинської держави, що їх довгі десятиліття шукали історики.*

Розкопки того ж 1936 р. на зиму довелося перервати, а розкоп засипати. Влітку 1937 р. Я. Пастернак продовжив розкриття мурів. «Доки довжина відкриваного муру не перевищувала ще ширини найбільших досі знаних церков княжого Галича, робота йшла нормальним ходом. Але як мур був уже понад 20 м завдовжки, усіх нас, заінтересованих розкопами, робітників і сторонніх людей, огорнуло зворушення, що ось зближається відповідь на частий між нами запит: який великий був старий собор? Зацікавлення посилювалось із кожним далі відкопаним метром муру. Між робітниками розгорілося змагання у роботі — хто перший проб'ється до рогу величавої будівлі. Та мур перейшов уже 30 м довжини і тим самим далеко перевищував величину всіх відомих нам церков Галицько-Волинської держави. Отже, старий галицький собор як репрезентаційний столичний храм, дорівнював, мабуть, Софіївському собору в Києві!

І це потвердилося. Галицький Успенський собор, як виявилося, був лише на півтора метра коротшим і стільки вужчим від київського Софіївського собору в його первісному заложенні» [20]*. Катедра в Крилосі виявилася п'ятинавною, трьохапсидною, шестистовпною й центробанною, саме такою, якою її бачив в уяві Й. Пеленський* [21]*.*

«Пятинавовість нововідкритої церкви в Крилосі промовляє рішуче за тим, що була вона церквою катедральною та митрополитальною, церквою, яка під оглядом величини, монументальності та багатого простірного укладу не уступала в нічім катедральним церквам у Києві, Новгороді та в Полоцьку» [22]*. Не применшуючи зна-*

---

[19] П а с т е р н а к Я. Старий Галич...— С. 65; й о г о ж. Галицька катедра в Крилосі // Записки НТШ.— Львів, 1937.— Т. CLIV.— С. 8, приміт. 37.

[20] П а с т е р н а к Я. Старий Галич...— С. 66, 71—72. План усього собору зняли інженери-землеміри Степан Гела і Степан Глібовицький. Коли Я. Пастернакові остаточно вдалося довести автентичність розкопуваного ним собору (див.: Митрополича катедра княжого Галича віднайдена. Сензаційний вислід розшуків д-ра Я. Пастернака у Крилосі // Діло.— 1937.— 4 серп.— № 169.— С. 7), то через кілька днів на шпальтах цієї ж газети з'явилася стаття Й. Пеленського «Панорама старокняжого Галича». Це був витяг із книжки Й. Пеленського «Галич в історії мистецтва віків середніх» польською мовою (Краків, 1914). Зміст цієї статті зводиться до того, що саме Й. Пеленський перший найбільш близько підійшов до розгадки місця спорудження у давнину Галицького Успенського собору (Діло.— 1937.— 15 серп.— С. 2). Очевидно, поява цієї статті змусила Я. Пастернака через два тижні ще раз виступити на сторінках «Діла», на цей раз уже із скрупульозним виясненням усієї передісторії відкриття Успенського собору: «...Супроти цього місця в його [Й. Пеленський] недавньому фейлетоні, де бесіда про зібрані ним докази про місце старокняжої катедри може спантеличити читача, не обізнаного добре з вислідом його праці... Річ ясна, що при цьому не пішов я і не міг піти нічиїми слідами, бо, як із попереднього видно, жадних певних слідів досі не було (за такими слідами хіба ж були б пішли передусім самі їх відкривці). Із праць моїх попередників використав я лиш ствердження факту, що ані нинішня церква у Крилосі не стоїть на фундаментах старої катедри, ані ці фундаменти не окружають її довкола. Значить, за ними треба шукати десь збоку, на всі чотири сторони від нинішньої церкви». Див.: П а с т е р н а к Я. За місце катедри Осьмомисла.— С. 2.

[21] Й. Пеленський припускав, що «катедра мала щонайменше три навіть з трьома апсидами, й була не чотири-, а шестистовпна. Крім того, мала окремий притвір, що разом видовжувало квадратову схему галицьких церков, змінюючи його на тип прямокутний (базиличний), більший і більше відповідаючий гордості соборної церкви». Цит. за: Г о л у б е ц ь М. Осмомислова катедра...— С. 92—93.

[22] З а л о з е ц ь к и й В. Розкопи у Крилосі // Діло.— 1937.— 2 верес.— С. 2.

чення відкритого у Крилосі собору, В. Січинський висловив водночас кілька застережень щодо плану споруди і методики її дослідження [23].

У листі до редакції газети «Діло» Я. Пастернак писав про перші результати розкопок катедри: «...Мала вона три апсиди, ціла була розмальована фресками та крита грубою олов'яною бляхою. Щасливо збереглася ще в одному місці долішня частина фронтового муру з величезних блоків білого тесаного каменю, з якої видно, що цілість мусила колись викликувати справді імпозантне враження, тим більше, що катедра була висока: в низу була церква, а над нею, на її склепіннях твердиня, останнє прибіжище в разі крайньої небезпеки.

Після відкриття цілих вже обводових мурів катедри приступаю тепер до відслонення ще цього року вівтарної частини храму.

У часі розкопок було виявлено велику кількість знахідок. Безпосередньо із собору походили уламки кам'яних блоків, капітелі та ін. архітектурні деталі. Як ствердили дослідження, вапняк на їх виготовлення було привезено з околиць Миколаєва, найвірогідніше з району теперішніх Бродок, де ще в часі відкриття фундаментів катедри існував потужний осередок каменярського промислу. Вапняк із Бродок, на відміну від каменю з Демні, дрібнозернистий, тривкий, добре надається до різьби» [24].

При розкопках катедри було знайдено також шматки стінної виправи з виразними слідами фрескового мальовила, такого раннього на Галицькій землі. Зустрічались куски олов'яної бляхи, якою була вкрита катедра, кусники порозбиваних дзвонів і цегляних полив'яних плиток із долівки святині, а також речі щоденного вжитку — глиняна посуда, скляні, спроваджувані просто з Візантії, бранзолети, залізні топори, наконечники стріл, прикраси, монети й т. ін. [25]

Найбільше сенсацією розкопок 1937 року стало відкриття останків засновника Успенського собору князя Ярослава Осмомисла [26]. *«А що ще було великою несподіванкою, то те,— розповідав С. Щуратові Я. Пастернак,— що на самому вступі моєї цьогорічної праці, у поширеній минулорічній сонді найшов я — погляньте! — ось цей саркофаг. Великий і тяжкий, тесаний з одної камінної брили білого вапняка, з таким же тяжким, трішки випуклим, але розбитим віком. Він такого типу, які зустрічаються у Києві у княжій добі. Зовсім не орнаментований і без написів, бо й не був призначений для публічного виду. В ньому ж тлінні останки, мабуть, князя. Те певне, що саркофаг був ограблений, невідомо коли, можливо, у XIII ст., у часі татарських наїздів; на це вказує розбите віко саркофага й порозкидані кості покійника. Біля*

---

[23] Січинський В. Яку будову найдено в Крилосі? // Наша Батьківщина (Львів).— 1938.— № 7—8.— С. 171—173.

[24] Пастернак Я. З чого була збудована княжа катедра в Крилосі // Наша Батьківщина.— 1938.— № 9.— С. 199—201.

[25] Щурат С. На руїнах катедри Осмомисла // Наша Батьківщина.— 1937.—№ 9.— С. 187.

[26] Відкриття у катедрі останків князя Осмомисла для Я. Пастернака було давно очікуваним. Дослідник передбачив відкриття цієї знахідки ще рік перед тим, коли лише натрапив на частину муру: «... Уважаю, що відкриті два мури та підлоги серед них — це по всякій правдоподібности останки якоїсь княжої церкви. Із загальної ситуації виходить, що в такім разі могла би це бути тільки катедра Ярослава Осмомисла [...] Обставини зложилися так, що цілковите відслонення цих незвичайно цікавих мурів прийшлося відложити до слідуючого року. А тоді, як це будуть справді фундаменти марно досі пошукуваної першої галицької митрополичої катедри, і якщо саме в 750-у річницю смерти Ярослава Осмомисла пощастило б знайти рівночасно й тлінні останки його, так це буде небувала щаслива подія не лиш для української археології, зокрема церковної, а й для цілого українського народу і створиться святиня народної традиції, якої у нас досі не було». Цит. за: Пастернак Я. Княжими слідами.— С. 6.

цього саркофага, трішки від нього на схід, найшлися тлінні останки молодої княжни або боярині, поховані в дерев'яній домовині, з якої нема вже сліду. Череп цієї покійниці здобила золотом гаптована діядема; його добув я у цілості та перевіз до Львова» [27].

Умови відкриття саркофага, його обміри, а також детальний опис і фотознімки кісток та речей подано в монографії Я. Пастернака «Старий Галич» в окремому розділі під назвою «Саркофаг Ярослава Осмомисла» (Львів; Краків.— 1944.— С. 132—140, рис. 47, табл. X—XI).

«Під спаленою підлогою західного притвору, на глибині всього 10 см знайшовся при самому північному лиці муру 37 кам'яний саркофаг, зроблений з одного блока вапняка, такого самого, з якого були й блоки в стінах собору, та прикритий грубою плитою з того самого матеріалу (табл. X). Саркофаг має такі розміри: 207 см завдовжки, 65 см у головах і 47 у ногах заввишки та 72 см у головах і 75 см у ногах завширшки. Стіни завгрубшки 14—16 см, а довжина саркофага всередині («у світлі») 180 см. На саркофазі немає ніяких різьблених прикрас...

У саркофазі лежав майже комплектний кістяк літнього мужчини, 50—60 літ, але кости були вже поперекидані, переміщені. Біля них не було ніякого сліду яких-будь останків одежі, взуття чи прикрас. Це вказує на цілковите пограбування небіжчика. Довжина черепа виносить 179 мм, його ширінь 139 мм, обчислений з цього головний покажчик 73,54, так що череп є виразно довгоголовий (табл. XI). Із зубів бракувала вже за життя долішня права «шістка», а права горішня «п'ятка» була, теж тоді, сильно надіпсована. Довжина правої стегнової кости (femur) виносить 475 мм, правого рамени (humerus) 350 мм; обчислений з цього зріст Ярослава Осмомисла міг виносити за життя князя 171—174 см.

Факт, що спалена тонка верства жовтої глини — слід дерев'яної підлоги у притворі — була над саркофагом і далі по боках зовсім нерушена (це зараз же було стверджено при свідках), вказує на те, що саркофаг пограбовано ще за часів, коли стояв старий собор. Після того грабунку підлогу ще полагодили, і тільки колись пізніше вона згоріла.

На питання, хто був похований у знайденому саркофазі, можна дати єдину відповідь: був то сам фундатор і основник галицького катедрального собору князь Ярослав Володимирович Осмомисл» [28].

«При самім саркофазі Осмомисла, на віддалі ледве 25 см на схід від нього... знайшлося поховання молодої жінки, вік якої за станом зубів можна було означити 18—20 літ. Кістяк був укладений просто в землі, колись, мабуть, у дерев'яній домовині, і лежав на глибині всього 60 см під підлогою притвору собору. Долішню його частину знищила якась пізніша яма, виповнена кусками цегли, а над уцілілою його горішньою частиною залягала та сама нерушена верства спаленої гли-

---

[27] Щурат С. На руїнах катедри Осмомисла.— С. 185. Стаття С. Щурата проілюстрована фотознімками. Ю. Дорош тоді ж відзняв документальний фільм на чорно-білій 16-міліметровій плівці. Збереглося 15 м із цього фільму (інформація потребує уточнення). Усі кінофотодокументи забрав Я. Пастернак. Фотоси з цього фільму видруковані в журналі «Світло і тінь» (зберігаються у колекції сина, А. Дороша). Планувалося відзняти також художній кольоровий фільм (робоча назва «Крилос»). Почали знімати тільки початок — лірник серед решток колись величного храму обмацує саркофаг князя Осмомисла, починає співати... Проба репетиції фільму «Крилос» проходила влітку 1939 р. в митрополичому саду архикатедри св. Юра у Львові. Сценарій до фільму написали Софронів-Левицький і постановник-кінооператор Юліан Дорош. На головну роль був запрошений артист Андрій Поліщук, а на жіночу — Марія Сафіянівна (по чоловікові — Лозинська, нині проживає у США). Ірина Гургула зробила проекти костюмів княжої доби (фото зберігаються у колекції А. Дороша).

[28] Пастернак Я. Старий Галич...— С. 132—133.

ни — слід давньої підлоги — яка вкривала й сусідній цілий саркофаг. Тому обидва поховання належать до часів існування ще цілого собору, тільки жіночий покладено, мабуть, трохи пізніше в землю.

На чолі молодої жінки досить добре збереглося чільце з дрібно пружкованої упоперек парчі, 310 мм завдовжки і 26 мм завширшки, а на ньому шість разів на переміну в протилежних позиціях повторений, золотою ниткою гаптований мотив двох відвернених одно від одної, спинками стулених спіральок з оздобленими «крильцями» по боках. За головою молодої жінки стояла в могилі тонесенька скляночка тюльпанової форми та зеленкувато-жовтуватого кольору, теж, напевне, візантійський імпорт... Для датування цієї скляночки важне те, що під час наших пізніших розкопів на «Золотому Току» в Крилосі, на місці колишнього княждвору, знайшлася долішня частина точнісінько такої самої скляночки разом із череп'ям глиняного посуду XII ст.

...Щодо похованої біля княжого саркофага молодої дівчини чи жінки доводиться сказати, що була це, напевно, визначна особа, коли її тільки одну поховали в галицькому соборі зі «златоглавом» візантійського походження на чолі і біля самого саркофага князя Осмомисла. Може, це була його донька, про яку до нас не дійшло ніякої літописної вістки.

З цього факту виходить ще одно: уже саме найближче сусідство похованої молодої дівчини-жінки зі саркофагом вказує безсумнівно на те, що в саркофазі похована світська особа — отже, князь — а не духовна особа, єпископ» [29].

Відкриття фундаментів літописного Успенського собору старого Галича, а також могили й останків у ній одного з найславніших галицьких князів — Ярослава Осмомисла — стало подією.

Не слід забувати, що в українській історії нераз лихий намір, а частіше непродуманість та несвоєчасність акцій предків призводили до розпорошення, а то й безповоротної втрати останків видатних людей. Так сталося, наприклад, із прахом хрестителя України-Русі князя Володимира [30]*. Подібна доля спіткала й гріб галиць-*

---

[29] Пастернак Я. Старий Галич...— С. 139—140. Аналіз людських кісток із саркофага і з поховання біля нього зробив антрополог, якого Пастернак запросив на розкопки (Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною // Український історик.— 1978.— № 4.— С. 75). Череп княжни зберігається у Львівському історичному музеї. Чільце, вишите золотими нитками, про яке писав Я. Пастернак, втрачене. Фотографію черепа княжни одразу після віднайдення зробив Роман Крохмалюк. Див.: Крохмалюк Р. Археологічні розкопки на терені княжого города Галича // Альманах Станіславівської землі: Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985.— Т. 2.— С. 177—181. Тут же вміщені фотографії Р. Крохмалюка з підписами: «Крилос. Церква збудована з блоків церкви князя Ярослава Осмомисла» (с. 177). «Алябастрова долівка Успенського собору» (с. 177), «Гора з Успенською церквою» (с. 178), «Крилос. Пропам'ятна таблиця, поставлена над саркофагом князя Ярослава Осмомисла» (с. 179), «Плита на стіні Успенського собору з зображенням грифона» (с. 179), «Крилос. Загальний вигляд на розкопи. Вгорі направо видно частини грецьких колон собору» (с. 180). В тому ж збірнику вміщено статтю Дмитра Івасишина «Крилос коло Галича» (с. 609—612), яку ілюструють ніде до того часу не опубліковані фотографії розкопок Успенського собору. Автори висловлюють подяку О. Купчинському, який звернув нашу увагу на раніше згаданий збірник.

[30] Відкривши 1635 р. у Десятинній церкві мармуровий саркофаг, в якому лежали останки князя Володимира-Хрестителя, митрополит Петро Могила задумав урочисто їх перенести до катедри св. Софії. Для того просив московського царя прислати новий саркофаг. Через різні причини цей задум не вдався — саркофаг не був виготовлений, більша частина скелета втрачена, решта кісток розпорошена. Так, голова князя — у Київській лаврі, рука — у катедрі св. Софії, щелепа — у катедрі Успіння Пресвятої Богородиці в Москві. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1913.— Т. 1.— С. 532.

ко-волинського князя Лева Даниловича[31]. *Чекають фахового дослідження антропологів та археологів останки князя Данила Галицького, які спочивають у підземеллях собору Пресвятої Богородиці в Холмі*[32].

Коли звістка про відкриття саркофага з останками князя поширилася, почалося масове паломництво до місця розкопок. Один з очевидців — Дмитро Герчанівський — зауважує: «Крилос став місцем відвідин, студій, прогулянок і т. ін. Бували тут тепер учені-археологи — німці, поляки, українці. Сотні людей з різних усюдів краю бували тут тепер щоденно, у свята — то й по кілька тисяч, а за рік на свято Успіння Пресвятої Богородиці біля церкви було близько 14—15 тисяч людей! Одного разу прийшли люди аж із Волині, добираючись пішки, бо польська поліція завертала подорожніх із залізничних станцій і з доріг навколо Галича. Щоденно можна було бачити тут богомільних прочан, які на колінах відмовляли молитву над саркофагом, зовсім так, як робили богомільні прочани в Печерській лаврі, у Почаєві чи на інших прощах. Тут вони цілували добуту з ровів землю і брали грудку з собою...

Усе розкопане церквище на зиму покривали великим дахом із дощок на високих стовпах — для охорони від снігу й дощу. Так застали церковище більшовики в 1939 році»[33].

Де переховувано у той час знайдені Я. Пастернаком останки князя Осмомисла, невідомо. І навіть словом не прохопився про це у своїх працях і сам дослідник. Припускаємо, що останки князя Я. Пастернак вивіз разом із черепом «княжни» до Львова в липні—серпні 1937 р.[34]. *Яка подальша доля цієї знахідки після перевезення її до Львова, теж невідомо. Згадок у літературі про їх місцезнаходження напередодні і в час війни не виявлено. Не згадує Я. Пастернак про долю останків князя у своїх повоєнних працях. Брак будь-якої інформації з цього приводу породжував різні припущення. Так, вважали, що перед війною Я. Пастернак передав кістки князя Осмомисла в лабораторію М. Герасимова для пластичної реконструкції, а в часі війни вони разом з іншими черепами видатних осіб, які планувалося реконструювати, запропастилися*[35].

---

[31] Князь Лев помер близько 1301 р. і, правдоподібно, був похований у монастирі св. Спаса поблизу Самбора. З монастиря, як припускають окремі дослідники, тіло князя перевезли в Лаврівський монастир. У 1767 р. ігумен цього монастиря Полікарп Волянський після чергової пожежі відкрив у каплиці дві труни, оббиті срібною бляхою. На одній з них був напис з ім'ям князя Лева. Срібло з труни було переплавлене для потреб церкви. Відтоді про долю останків князя немає відомостей. Див.: Зубрицький Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси.— Львів, 1845.— С. 63—64 і посилання.

[32] Першу спробу підсумувати всі історичні відомості про долю останків давніх українських князів зробив Іван Кревецький: Кревецький І. Могила Володимира // Стара Україна.— К., 1924.— Т. VI; його ж: Могила князя Льва // Там же. Рукопис І. Кревецького «Матеріали» зберігаються у Центральному державному історичному архіві у Львові (далі — ЦДІА у Львові).

[33] Герчанівський Д. Галич й околиці.— С. 764—765; Див. також:Ліськевич Б. «День княжої слави» у Крилосі // Діло.— 1937 — 27 серп.

[34] Про перевезення до Львова черепа «княжни» С. Щурату сказав на розкопі у Крилосі сам Я. Пастернак. Див.: Щурат Я. На руїнах катедри Осмомисла.— С. 185.

[35] Підставою до таких чуток послужила згадка про намір Я. Пастернака «...устійнити на підставі черепа мускулятуру голови покійного князя, щоб за археологічними (остеологічними) та історичними даними відтворити приблизно фізіономію Ярослава Осмомисла. На таких самих даних відтворює тепер обличчя давно померлих Франц Штадтмюллер — професор університету в Кельні, та археолог-різьбяр М. Герасимов у Москві, що в той спосіб реконструював уже обличчя Ярослава Мудрого й Андрія Боголюбського». Див.: Пастернак Я. Старий Галич...— С. 134.

З'ясування причин того, чому до останніх днів свого життя Я. Пастернак так і не відкрив таємниці, де схований прах князя Осмомисла, заслуговує на окреме дослідження. Очевидно, учений побоювався за долю своєї знахідки в тих умовах, які настали на наших землях після другої світової війни. В такій ситуації залишалося надіятися лише на щасливий випадок.

У листопаді 1991 р. глава УГКЦ кардинал Іван-Мирослав Любачівський звернувся до НТШ у Львові з проханням провести у крипті собору святого Юра у Львові археологічні розкопки [36]*. Виконати цю роботу доручили дослідницькій групі Археологічної комісії НТШ у Львові*.*

До початку робіт дослідницька група детально ознайомилася з джерелами та літературою [37]*.*

Із праць Я. Пастернака ми довідалися, що ще за кілька років до початку своїх розкопок у Крилосі він був близько знайомий із митрополитом А. Шептицьким і співпрацював з очолюваною ним Митрополичою консерваторською комісією. Першою спільною працею НТШ і УГКЦ стали розкопки саме в катедрі св. Юра у Львові: «У зв'язку з пошукуванням за первісними фундаментами катедри св. Юра та за дальшими її підземеллями, перевів я на предложення Митрополичої консерваторської комісії у першій половині червня 1932 р. теренові досліди в підземеллях під головним престолом, де досі була знана велика квадратова комора, положена просто під головним вівтарем» [38]*.*

Крипта збудована під вівтарною частиною собору святого Юра. До неї веде лише один вихід із північного боку вівтаря (перед іконостасом). За площею, це невелике підземелля розміром 8,40×8,30 м. Квадратної форми крипта утворена перетином чотирьох бочкоподібних склепінь, підсилених чотирма арками, що спираються на центральний стовп. Стіни нетиньковані, побілені по цеглі, за винятком східної стіни, в ніші якої спочиває прах кардинала Сильвестра Сембратовича і митрополита Андрея Шептицького. Тут стіна потинькована і побілена. Будували цю крипту одночасно з будівництвом сучасного собору (1744—1764 рр.). Фундаменти крипти кладені на похилій скельній основі-пісковику, як, зрештою, і весь храм. Нахил скелі легко спадає у південно-західному напрямку. В місцях найбільшого спаду скелі закладено кам'яну підкладку під фундамент, яка вирівнювала основу для подальшого зведення цегляних стін. До їх рівня поверхня скелі засипана румовищем — піском, насиченим будівельним сміттям.

З часу спорудження крипта була місцем поховання львівських архиєреїв, священиків та ченців Святоюрського монастиря. Покійників ховали у крипті до 1748 р., коли цісар Йосиф II декретом від 11 грудня 1783 р. заборонив ховати померлих у церквах та довкола них. Натомість вимагали закладати нові цвинтарі.

---

[36] Див.: Лист глави УГКЦ кардинала Мирослава-Івана Любачівського до голови НТШ у Львові О. Романіва від 8 листопада 1991 р. (вих. № 91/1355), лист-відповідь в. о. голови НТШ у Львові О. Купчинського до глави УГКЦ кардинала Мирослава-Івана Любачівського від 12 листопада 1991 р. № 234 (вих. № 91/972). Мета археологічних розкопок у крипті — вияснити материкову основу, на якій будуть встановлені саркофаги. У серпні 1992 р. у крипті собору св. Юра відбулося перепоховання в саркофагах останків видатних церковних діячів України: кардинала Сильвестра Сембратовича, митрополита Андрея Шептицького та патріарха Йосифа Сліпого.

* Відповідно до прохання глави УГКЦ, до складу дослідницької групи увійшли Микола Бандрівський, Юрій Лукомський, Роман Сулик.

[37] Уперше зробив архітектурний обмір крипти і склав план. Див.: Січинський В. Архітектура старокнязівської доби.— Прага, 1926.

[38] Пастернак Я. Звіт з археольогічних дослідів у підземеллях катедри св. Юрія у Львові // Богословія (Львів).— 1932.— Т. X, кн. 1—4.— С. 312.

У зв'язку із цією забороною навіть для поховання кардинала Сильвестра Сембратовича треба було отримати спеціальний дозвіл від уряду з Відня.

Власне в час покладення тіла кардинала у крипті провадились перші після її побудови впорядкування. У 1898 р. було розбито велику нішу в східній стіні (ліворуч від входу), а витягнуті з неї поховання замурували в південно-західній частині крипти, відгородивши прямокутним приміщенням. Лише одну труну із гербом роду Шептицьких, в якій спочиває Никифор Шептицький, залишено і перекладено до кістниці. Сама кістниця міститься позаду великої ніші й була відгороджена стіною в одну цеглу[39]*. Тоді ж було збудовано нові сходи до крипти.*

Подальші роботи у крипті провадив 1932 р. Я. Пастернак, який провів розкопки підземелля та зробив три зондажі у стінах для виявлення інших підземель. Я. Пастернак виявив п'ять поховань, вкопаних у румовище і частково опущених у скелю. Серед поховань був один дитячий гріб із кістяком, вік якого дослідник визначив у 2—3 роки. Невідомими залишились і чотири інші поховання. При обстеженні домовини кардинала Сильвестра Сембратовича Я. Пастернак виявив кістницю, заповнену доверху кістьми, та гріб Никифора Шептицького. Однак із прикрістю констатував, що йому не вдалося встановити імена тих людей, останки яких він знайшов під час розкопок. Дивувало дослідника і ставлення до поховань, оскільки останні не такі вже давні, щоби повністю вивітрилась пам'ять про тих, хто тут лежить[40]*.*

Ще до досліджень Я. Пастернака поховання у крипті були вже кимось розкриті, що було стверджено під час розкопок 1932 р.:

«Гріб ч. І... Сей одинокий гріб був знаний вже давніше і кажуть, що кільканадцять літ тому при його першому відкриттю мали бути на скелеті ще останки зеленого фелона...

Гріб ч. 3... колись давніше перекопаний так, що кусники дощок перемішані тепер із глиною...

Гріб ч. 4 і 5... У першому з сих гробів був у простій домовині кістяк без голови, замість якої в домовині лежала цегла...».

Усі поховання на долівці крипти були порушені. Можливо, сталося це в часи поховання кардинала Сильвестра Сембратовича.

Провівши у крипті розкопки, Я. Пастернак ствердив, що в досліджуваній ним частині собору старшого первісного фундаменту, а також підземних ходів не виявлено. Серед знахідок траплялися великі уламки ранішої (від часу зведення сучасної споруди собору) «...грубої ренесансової цегли з характеристичним повздовжнім жолобкуванням з одної сторони». Цей та чимало інших фактів дали підстави Я. Пастернакові припустити, що «підземелля служило давніше, ще за польських часів, за цвинтар для львівських наших архиреїв та катедральних священиків».

Розкопки у крипті, що їх провів 1932 р. Я. Пастернак, не були задовільні, оскільки не дали відповіді на головне поставлене тоді запитання: чи під головною навою храму нема ще другого підземелля з невідомим досі входом? І тому наступного, 1933 р., 21 червня, Я. Пастернак продовжує розкопки, але цього разу вже посеред катедри, де міняли підлогу: «В остаточному результаті археологічних розкопок на терені катедри Святого Юрія виходить, що попередня катедра, заложена з кінцем XIV ст., а розібрана в 1743 р., ...була звернена престолом до сходу... Жодної підземної крипти під старою катедрою не було, а нинішня заложена разом із церквою у 1744 р. Під презвітерією старої катедри знайшлися ще рештки підлоги й сліди по-

---

[39] П а с т е р н а к Я. Звіт з археольогічних дослідів...— С. 314—315.
[40] Нова Зоря (Львів).— 1933.— № 69—71.

жару її дерев'яної попередниці і в той спосіб заслугою їх ексцеленції митрополита кир Андрея Шептицького вдалося наглядно реконструювати та матеріяльними доказами скріпити цілу історію храмів на святоюрській горі» [41].

*Розкопи в 1991 р. розпочато в південно-західній частині крипти *. Стверджено, що її фундаменти, муровані з дикого колотого каменю, лежать на твердій пісковиковій скелі. Після виведення фундаментів простір між стінами був спеціально засипаний піском, насиченим будівельним сміттям. Це було зроблено для того, щоб вирівняти майданчик для подальшого зведення стін крипти.*

Досліджуючи крипту і зіставляючи наші результати з результатами розкопок Я. Пастернака, ми натрапили на ще два поховання, окрім п'яти, поховань, зафіксованих на плані крипти 1932 р. [42]

Але — і це головне! — окрім згаданих поховань, у південно-західній частині крипти в шарі піскової засипки було виявлено дерев'яну скриньку з фанери розміром 0,64×0,28—0,32 м, яка довшою віссю була орієнтована по лінії схід-захід. Стінки скриньки, а особливо накривка, від часу й умов залягання струхлявіли, потріскалися уздовж волокон. Під тиском піску рештки накривки просіли до середини скриньки і набрали форм тих речей, які в ній були.

Знявши рештки фанерної накривки і вибравши пісок, ми побачили у скриньці акуратно поскладані кості людського скелета, загорнуті в цупкий папір. Череп лежав у західній частині скриньки на лівому боці. Нарівні з черепом лежали кістки гомілок і передпліччя, поскладані паралельно одна одній. Під ними були хребці, ребра, ключиці. На самому дні виявлено дві частини розламаної тазової кістки.

З правого боку від черепа між ключицями при дні лежала невелика пляшка з прозорого скла. Верхня частина горловини і вінця були заліплені воскоподібним матеріалом.

Всередині пляшечки через скло було видно пожовклу згорнуту записку. Чітко проступали фрагменти рукописних рядків. На вільному від тексту місці проглядалась також частина відбитка печатки з написом «Наукове... імені...». Далі текст перекривала друга частина згорнутого аркуша.

*Відкривши пляшку, ми дістали з неї записку ** на бланку Музею НТШ довоєнного часу.*

Текст, писаний чорним чорнилом, яке від часу трохи вицвіло, займав лицеву сторінку бланка і півсторінки на звороті. Його зміст такий:

«Заява.

Отсим заявляю під словом чести науковця, що приложені до цього письма кости — комплектний скелет старшого мужчини — є ті самі, які я

---

[41] Пастернак Я. Звіт з археольогічних розкопок літом 1933 р. на терені катедри св. Юрія у Львові.— ЦДІА у Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 865, с. 10. «Дерев'яна попередниця» храму св. Юрія була збудована близько 1280 р. і 60 років після того спалена Казимиром. Перший кам'яний храм на її місці збудований у 1363—1497 рр.: Пастернак Я. Архикатедральний храм св. Юра // Мета (Львів).— 1933.— № 37.

* Роботи проваджено при співпраці з відділом архітектури, будівництва та реставрації Львівського архиепархіального правління храмів.

[42] Пастернак Я. Звіт з археольогічних дослідів...— С. 313.

** При цьому були присутні: Роман Сулик (відповідальний за археологічні та обмірні роботи у крипті), Микола Бандрівський (секретар Археологічної комісії НТШ), Ігор Подоляк (відповідальний за проектні роботи та архітектурно-художній нагляд), Андрій Олійник (відповідальний за організацію та проведення робіт), Ігор Герман (відповідальний за технічне забезпечення), Зіновій Горбач (архітектор).

найшов у кам'янім саркофагу серед фундаментів княжої галицької катедри в Крилосі. Це є тлінні останки основника згаданої катедри, галицького князя Ярослава Осмомисла, що помер 1187 р., бо як виказують основні історичні досліди, тільки він один з усіх галицьких князів міг бути похований у катедрі княжого Галича.

Не перечить цьому факт поховання князя у притворі собору, бо за грецьким «Зводом Божих і святих правил», поясненим через вченого монаха Вальсамона (1169 р.), тоді можна було поховувати тільки у притворі, не посеред церкви. Потверджують це археольогічні находи у досліджуваних тепер княжих церквах Радянської України (Київ, Чернигів). Цей звичай поховувати визначних людей у притворах церков задержався був ще до початку XII ст.—

Доц. д-р. Ярослав Пастернак,
директор Музею НТШ,
дослідник Крилоса».

Нижче поставлений червоного кольору овальний штемпель із написом посередині «Музей», меншими літерами вгорі — «Наукове Товариство» і трохи більшими внизу — «імені Шевченка».

Отже, виявлені нами під час розкопок крипти частини людського кістяка у фанерному ящику є ті самі, що їх знайшов доктор Ярослав Пастернак 1937 р. в кам'яному саркофазі в кафедральному Успенському соборі Крилоса.

*Щоби переконатися в автентичності знахідки, виявлені в ящику кістки ми передали на дослідження д-ру Зенонові Погорецькому, професору відділу антропології та археології Саскатунського університету *. Професор на той час проїздом перебував у Львові й погодився дати попередній висновок.*

Зміст висновку зводиться до того, що:

— Основна частина кісток людського скелета належить чоловікові старшого віку. На це вказують епіфізи, які зрослися. При розгляді кісток ніг і таза засвідчено сильний артрит правої ноги. Головка лівої гомілкової кістки не припасовується до вертлужної впадини таза. Вичислений зріст по правій кістці становив приблизно 1,78 м. Виявлено дві праві кістки руки, одна з яких темніша, мінералізована, внаслідок чого важча.

— Череп має овоїдну форму, що вказує на європейський тип, і належить чоловікові, про що свідчать заокруглені краї орбіт очниць. Добре зберігся заокруглений сосковидний відросток. Простежено асиметрію верхньої щелепи. Остання зсунута на 7 мм вправо. Зуби нижньої щелепи досить з'їджені, але міцні, здорові, мають добрі корені. Очевидно, мусіла бути добра дієта, яка їх так зберегла. Зуби вказують на вік особи: 50—60 років.

За життя (кільканадцять років перед смертю) був вилучений лівий моляр, від якого лишилося гніздо 16 мм. Один моляр, правий, має 23 мм. На старший вік людини вказує і верхня щелепа.

---

* У травні—червні 1992 р. проф. З. Погорецький на основі збереженого черепа князя Ярослава Осмомисла зробив пластичну реконструкцію голови. Відлито дві її гіпсові копії, зроблено спробу художнього відтворення образу князя (скульптор В. Гоголь).

Можна тільки здогадуватись, що послужило причиною до перепоховання останків князя Осмомисла у крипті собору св. Юра у Львові. Можливо, наближення війни, передчуття якої тривожило тоді багатьох, змусило Я. Пастернака шукати надійного укриття для найціннішої у його житті знахідки. Можливо, за порадою Андрея Шептицького княжі кістки з саркофага були перепоховані в найбільш надійному, освяченому місці — у крипті собору св. Юра.

Невідомо, чи було це здійснено з відома та за безпосередньою участю Я. Пастернака, чи в час його відсутності. Також не знаємо церемоніалу перепоховання: чи його здійснювали за всіма церковними обрядами, чи обмежилися лише формальним похованням.

Беручи до уваги, що останки князя поклали в непримітну фанерну скриньку, яка вже сама собою є недовговічна, припускаємо, що кістки перепоховали тільки на короткий час із наміром згодом знайти для них надійніше і відповідніше віднайдено місце. Поховання у фанерній скринці, навіть при віднайденні її випадковими людьми, напевно не привернуло б особливої уваги, оскільки у крипті віднайдено дуже багато людських кісток, у т. ч. окремих поховань.

З'ясування усіх обставин повторного поховання галицького князя Ярослава Осмомисла — справа майбутнього. Це, до речі, стосується і загальних досліджень Успенського та інших соборів Галичини. З уже опрацьованих дослідниками різних поколінь матеріалів видно, що наукова співпраця церкви і світських організацій, у даному разі — НТШ, з ще передвоєнного часу має добрі і тривкі традиції.

Постає питання подальшої долі останків князя Ярослава Осмомисла. Прах князя повинен бути похований в освяченому, доступному для кожної людини місці, з дотриманням умов якнайкращого його збереження.

На даному етапі найвідповіднішим місцем поховання останків князя є, очевидно, усипальна крипта архикатедри св. Юра у Львові, де завдяки Я. Пастернакові та митрополитові Андрею Шептицькому останки князя лежали понад 50 років. Після реконструкції крипти останки князя перепоховані у спеціальній аркасолії.

*Однак з історичного та морального поглядів буде справедливо перенести реліквію на заповітне місце в літописному Галичі, де тіло князя спочивало 750 років *. Здійснення цієї ідеї, однак, на сьогодні досить проблематичне воно ще жде свого часу і відповідного наукового забезпечення.*

Микола БАНДРІВСЬКИЙ,
Юрій ЛУКОМСЬКИЙ,
Роман СУЛИК

* В Івано-Франківському обласному краєзнавчому музеї зберігається саркофаг князя Осмомисла.

BULLARIUM POLONIAE / Ed. et cur. Irena Sułkowska-Kuraś et Stanisław Kuraś.—Romae, 1982.—[Vol] I (1000—1342).—XXVII+386 p.; 1985.—[Vol.] II (1342—1378).—XII+483 p.; Romae; Lublini, 1988.—[Vol.] III (1378—1417).—XVIII+301 p.

Кожна національна наука нині ставить собі за престижну мету вивчення ватиканських архівів і бібліотек. Рукописи Ватикану, як відомо,— це зібрання дуже значної інформації з історії багатьох країн, з якими підтримував контакти папський престол, це один із найбільших і найдавніших пластів документальної спадщини світу, який до сьогодні зберігся від старожитних часів. Відомості з цих архівів і бібліотек стосуються найрізноманітніших ділянок життя різних народів і країн, це, зрештою, історія їх зв'язків із Ватиканом, а якщо йдеться про Східну Європу, то й через нього — зв'язків із Заходом. Зміст цих документів — різні сфери життя і діяльності народів, насамперед політична і економічна історія, культура, право, побут тощо. На першому місці в цих архівах і бібліотеках, ясна річ, та документальна спадщина, яка розкриває історію церкви. Як доказ того можна назвати писемні пам'ятки, уміщені у виданнях, наприклад, Чехії і Словаччини: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae, ed. A. Boczek (Vol. I—VII. Olomucii, 1836—1864); Regesta diplomatica nec nona epistolaria Bohemiae et Moraviae, ed. K. J. Erben et J. Emler (Vol. I—II, Pragae, 1855—1882); Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae, ed. G. Friedrich, J. Šebanek, S. Duškova, Z. Kristen (Pragae, 1907—1974); для Угорщини — Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis, ed. G. Fejer (Vol. I—XI, Budae, 1829—1866); Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, ed. A. Theiner (Vol. I—II, Romae, 1859—1860); Monumenta Hungariae Historica (Series I. Diplomataria, Pest, 1861). Ще їх більше для таких країн, як Франція, Німеччина, Іспанія. І це цілком зрозуміло. Не виняток у цьому Польща. Для цієї країни таких видань на сьогодні нараховуємо понад 10. Основніші з них:

Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni ducatis Lithuaniae, ed. M. Dogiel (T. I, IV—V, Vilniae, 1758—1764); Codex diplomaticus Poloniae. Kodeks dyplomatyczny Polski, ed. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, J. Bartoszewicz (T. I—III, Warszawa, 1847—1858); Vetera monumenta Poloniae et Lithvaniae, ed. A. Theiner (T. I—II, Romae, 1859—1860); Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejove Polski (T. I—VI, Lwów-Kraków, 1864—1893); Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae. Kodeks dyplomatyczny Śląska, ed. K. Maleczyński, A. Skowrońska (T. I—III, Wrocław, 1956—1964) та ін. Треба сказати і про певні успіхи щодо виявлення і вивчення писемних пам'яток Ватикану представниками української науки. Спорадичні дослідження та публікація актів ватиканських архівів належать уже до XVIII ст. Це, зокрема, праці І. Кульчинського, Й. Базиловича, М. Гарасевича, першої половини XIX ст.— В. Левицького, Д. Зубрицького та ін. У другій половині XIX ст.— А. Петрушевича, М. Дашкевича, пізніше М. Грушевського, М. Томашівського, М. Чубатого та ін. Низка

публікацій манускриптів Ватикану, що стосуються України, дійшла до українського читача через праці російських дослідників О. Тургенєва, В. Бенешевича та ін., уміщених, передусім, у таких виданнях, як «Акты исторические...» (Т. I—II, Спб., 1841—1842), «Дополнения к актам историческим...» (Спб., 1846). «Сборник памятников по истории церковного права...» (Т. I—II, Прг. 1914—1915), «Памятники древнерусского канонического права// Русская историческая библиотека (Спб., 1908, Т. VI; 1920, Т. XXXVI), а також через уже наведені польські, чеські та угорські публікації цих першоджерел. Значну увагу популяризації ватиканських пам'яток писемності приділяли Наукове товариство імені Т. Шевченка («Записки НТШ»), Богословське наукове товариство («Праці», «Богословія»). Ясна річ, тут не говоримо про опрацювання у загальнотематичних збірниках, монографічних дослідженнях. Однак треба зазначити, що основну роботу щодо публікації першоджерел ватиканських архівів і бібліотек, які торкаються України, українські дослідники розпочали лише після війни під керівництвом василіан у Римі, передусім А. Великого, а пізніше кардинала Й. Сліпого. Нагадаємо лише декілька серій: Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantes...— Romae, 1959—1969.— Vol. I—XIV; Epistolae Metropolitarum Kioviensium Catholicorum.— Romae, 1956—1965.— Vol. I—VIII (видання продовжується); Litterae Episcoporum Historiam Ucrainae illustrantes.— Romae, 1972—1975.— Vol. I—IV (видання продовжується), Litterae Basilianorum.— Romae, 1979.— Vol. I—II. Численні публікації у серіях «Analecta ordinis s. Basilii Magni». На окрему увагу заслуговує збірка «Documenta pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075—1700), ed. A. Welykyj (T. I—II, Romae, I. 1953—1954)*.

Якщо говорити про рецензовану працю у контексті середньовічного джерелознавства Польщі, то, здається, не помилимося, коли скажемо, що пропонований науковій громадськості «Bullarium Poloniae» (далі «Булларій») є новим і дуже вагомим витком у польському дослідженні ватиканських архівів і бібліотек. Насамперед зазначимо — це дуже поважне і важливе видання. Незважаючи на значні досягнення в опрацюванні і публікації цих писемних матеріалів у Польщі та за її межами (хоч би спираючись на раніше поданому переліку публікації) «Булларій» ілюструє матеріал, який досі в багатьох випадках не був відомий, розкриває у різних планах для польської і слов'янської наук зовсім не опрацьовані фонди й архівосховища.

Назва видання. Перша частина назви «Bullarium», надана авторами для збірки писемних пам'яток Ватикану, не нова в європейському джерелознавстві та історіографії. Згадаймо «Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum (T. I—VII, Romae, 1729—1739); Bullarium Franciscanum...» (T. I—VI, Romae, 1759—1902). Досі в Польщі, як уже зазначалось, публіковано ватиканські писемні пам'ятки під іншими назвами. Назва «Bullarium Poloniae», здається, у польській науці використовується уперше.

Видавці. Офіційно рецензоване видання видають Інститут історії Польської АН та Французька школа в Римі. Усю, однак, роботу над підготовкою та публікацією видання координують Католицький університет у Любліні, Фундація папи Івана-Павла II та Польський інститут християнської культури. Авторами праці є два польські науковці: професор Варшавського університету Ірена Сулковська-Курась — відома дослідниця середньовічної палеографії, джерелознавець та доктор Станіслав Курась — історик і джерелознавець. Іменний та географічний покажчики

* Вичерпну інформацію про українські видання джерел, що зберігаються у ватиканських архівах та бібліотеках, див.: Патрило Ісидор І. Джерела і бібліографія історії Української Церкви.— Рим, 1975.— Т. І; 1988.— Т. II.

підготували: до I—II томів — К. Мікоцька-Рахубова, до III — Губерт Вайс. Скільки томів передбачає рецензоване видання і як розгортатиметься надалі праця над «Булларієм» — невідомо. У вступних розділах, очевидно, з обережності — із наростанням років збільшуватиметься кількість документів, які треба описати, й відповідно й кількість томів та кошти,— ніде не йде мова про те, скільки повинно бути видано книг, про те, що видання заплановане як багатотомне і кількість його томів вийде за три рецензовані, сумніву немає. Друковано «Булларій» у Римі та Любліні.

Структура видання. Структура видання — характерна для цього типу публікацій: короткі передмови до кожного тому — загальноісторично-інформативні (належать о. Єжи Клочовському) та археографічні (Ірені Сулковській-Курась і Станіславові Курасю), текстова частина — регестові статті (Том I — 1923 регести; II — 2447; III — 1497) та додатки. До додатків належать: список архівів і бібліотек, звідки черпались матеріали для регестових статей, список скорочень часто вживаних власних назв і загальних слів, нарешті, іменний та географічний покажчики. Списки скорочень у томах винесені наперед, після передмов. До іменного і географічного покажчиків (вони подані разом, у межах одного алфавіту), додані короткі вступні уваги і власні списки скорочень, які використані лише в контексті покажчиків. Уміщені в покажчиках особові та географічні назви пояснені.

Хронологія. Поділ томів за хронологією значною мірою переконливий, він грунтується переважно на історичних фактах. Нижня дата першого тому основана на виявленому найранішому документі з 1000 р.,— верхня — 1342 р., хоч насправді немає обгрунтування в історії Польщі (на це звертають увагу автори «Булларія»), але від цього року починаються найраніші книги папської канцелярії, так звані «супліки», що охоплюють просьби, заяви, звернення і численні епістолярії багатьох людей та установ, адресовані папам (припиняють формування цих книг 1366 р.). Цікаво, що хоч згадані «супліки» формально подавали папі від імені зацікавлених осіб або їх протекторів, насправді більшість їх створена папською канцелярією. «Записувано їх не канцеляріями прохачів на місцях перебування, а за незначними винятками, завдяки діючим при Курії спеціальним папським нотаріям, згідно усталеного формуляра». Це не що інше, як початкові «Litterae communes» папської канцелярії.

Хронологічний період, який охоплює другий том, починається тим же 1342 р. і завершується 1378 р. Остання дата відповідає початку «великого західного розколу церкви з двома центрами в Римі та Авіньйоні», водночас двом, загалом відмінним характеристикам папської документації.

Хронологія третього тому: 1378—1417 рр. продиктована часом згаданого розколу. Він, як відомо, тривав сорок років — з 1378 по 1417 рр.

Тип видання. Рецензований «Булларій», на противагу класичним працям з цією назвою, не є збірником повних текстів булл (спеціальних документів, яким папська канцелярія у Середньовіччі надавала особливого значення), а лише науково-довідковим виданням. Це багатотомний твір, що належить до науково-довідкового профілю літератури. У ньому описані (з досить частим використанням цитат оригінальних манускриптів), а не скопійовані тексти документів. Його зміст становлять анотації рукописів. Описувані рукописи різноманітні. Крім документів у повному дипломатичному розумінні цього слова і, ясна річ, булл до реєстру «Булларія» увійшли звичайні актові матеріали, відпуски, протокольні та реєстраційні записи, листування і т. ін., словом, усі відомі манускрипти, які написані від імені пап (або під час їх правління) і виходили та були зафіксовані в папських канцеляріях. Пропоноване видання, таким чином, як тип своїм смисловим навантаженням розширює значення терміну «Булларій».

Як описані рукописні пам'ятки в «Булларії»? Засади описання рукописів у виданні полягають у донесенні до читача якнайповнішої інформації про манускрипти із збереженням усіх можливих даних внутрішньої (а подекуди і зовнішньої) критики матеріалів. Зміст власне «Булларія» становить реєстр малих і більших за обсягом регестів (анотацій змісту кожного манускрипта зокрема, що подається хронологічно із зазначенням їх контрагентів) ватиканських та інших архівів і бібліотек. Кожна така регестова стаття (анотація) є загалом типовою для цього роду видань. Вона складається з таких елементів, як дата — день, місяць і рік (зберігає для днів і місяців тодішнє традиційне обчислення часу за Календами, а поряд подано переведення на сучасний календар; тут також трапляються дослідницькі реконструкції дат), номер статті за порядком у томі (порядок розміщення визначає хронологія) і сам текст змісту регестової статті. Під текстом власне статті розміщені поклики на 1) місце зберігання рукопису із зазначенням його дипломатичної характеристики: «nota» (тобто спеціальна форма дипломатичного листа, яку застосовували в міжнародному листуванні); оригінал; копія; supplicat, supplicatio (тобто вказівка, що зберігся оригінальний запис ватиканських нотаріїв і т. ін.; 2) публікацію описуваного рукопису — повного тексту або лише регестової статті, складеної на основі рукопису. При регестах іноді трапляються помітки про реконструйований текст (Т. I, 1047). У межах томів регести впорядковані за стислою хронологією, у рамках якої статті розміщені за іменами римських пап: Урбан VI, Григорій XII і т. д., а далі, у середині цих рубрик — роками правління цих пап: Урбан V, рік правління I; рік правління II; рік правління X і т. д. Така рубрикація допомогла авторам «Булларія» не повторювати при кожній анотації імені експонента-папи.

При складанні анотації основна увага авторів звернута на висвітлення характеру дії, правову ситуацію стосовно осіб контрагентів та цифрово-кількісні (рідше) дані манускрипта. Імена осіб подані переважно з повною титулятурою. В окремих випадках подано (хоч непослідовно) соціальний стан осіб. Зміст текстової частини рукописів диктує обсяг анотації. В анотацію досить часто, як уже зазначалось, введено обширні цитації (частини формул наррації, диспозиції і т. ін.).

Ще зауважимо, що зміст анотації автори іноді передають тими ж словами і зворотами, які уживано в оригінальних рукописах, вони намагаються повністю зберегти особливості мови відповідної епохи — будь-які зміни призводили б до нерозуміння тексту. Треба сказати, що латинська мова «Булларія», як і взагалі середньовічна латина, у своїй основі дуже відрізняється від класичної. У зв'язку з цим вона не завжди зрозуміла для осіб, які знають тільки класичну латину. Відомо, що протягом «тисячі років від упадку стародавнього світу виникло багато нових понять, а отже, і нових слів, зокрема їх значень передусім із галузей релігійного життя, права, церковної адміністрації». Навіть багато місцевостей має уже інші назви, ніж у старожитні часи, хоч ще латинські. Сучасний Відень в античні часи — Віндобона, за часів Середньовіччя — Вієнна і т. д. Збереження оригінальної латини вважаємо заслугою авторів — відданих інтерпретаторів середньовічного документу. Чи існують різниці між характером опису рукописів першого і другого томів, першого і третього томів? Немає, а якщо такі трапляються, то дуже дрібні й неістотні. Замислюємось лише над тим, який підхід буде обрано згаданими авторами для подальших томів щодо повноти відбору ватиканської документації стосовно охоплення територій і питань змісту — їх кількість і видовий склад зростатиме. Загалом у праці вражає досконале знання предмету і чіткість викладу змісту, що, безперечно, засвідчує високий професіоналізм автури.

Джерела і місце їх зберігання. В основу «Булларія» покладені манускрипти ряду архівів і бібліотек Ватикану. Насамперед це Ватиканський архів у Римі. З

нього використано фонди: Ватиканська реєстратура актів (Registra Vaticana), Латеранська реєстратура актів (Registra Lateranensia), Авіньйонська реєстратура актів (Registra Avinionensia), Реєстратура листів і звернень до римських пап (Registra Supplicationum), Середньовічні рукописи, сховані у спеціальних шафах (Armaria), Розрізнені акти консисторії (Acta Consistorii. Miscellanea). Акти, пов'язані із священним судом і карами (Sancta Poenitentiariae).

Іншим великим сховищем актів, які описані в «Булларії», є Ватиканська бібліотека в Римі. У реєстр входять матеріали з Латинських ватиканських кодексів (Codices Vatikani Latini), Латинського Оттобоніанського кодексу (Codex Ottobonianus Latinus), Архіву Базиліки святого Петра (Archivum Basilicae s. Petri). Окремі рукописи взяті з римської Бібліотеки англійських рукописів і книг (Bibliotheca Angelica).

Крім писемних пам'яток, що зберігаються в архівах і бібліотеках Рима, до «Булларія» увійшли окремі рукописи Архіву в Авіньйоні, зокрема фонд Департамент Вавклюз та Архів колегії Тринітаріїв (Trinitary College), у Дубліні (Ірландія).

Окремі відомості про зміст «Булларія». Немає найменших сумнівів, що автори підготовлюваного видання намагалися зібрати й описати все, що було їм доступне і стосувалося території Польщі. Констатуємо, що «Булларій» охоплює найповнішу відому досі інформацію про склад і обсяг ватиканських (і, як зазначалось, не лише ватиканських) архівів і бібліотек щодо цієї країни. Останнє переконливо доводить звірювання текстів «Булларія» з ранішими публікаціями цих рукописів та їх регестами. Усі вони (близько 90—95 відсотків) стосуються лише території Польщі. І це зрозуміло. Такі були задум і мета видання. Описані писемні пам'ятки дають підстави розглядати «Булларій» як одне з важливих джерел для вивчення історії середньовічної Польщі. І не тільки. «Булларій» у багатьох випадках за своїм змістом і значенням переступає межі цієї країни, його контекст інформує про численні факти з історії суміжних з Польщею країн і територій багатьох тодішніх держав Європи.

Враховуючи різноманітність змісту описаних в «Булларії» рукописів, наявність у ньому матеріалів, що стосуються різних земель, увесь описаний у праці матеріал можна розділити на дві групи:

а) рукописи, які характеризують церковне, суспільно-політично-економічне та культурне життя Польщі. Це основний і превалюючий зміст регестів «Булларія»;

б) рукописи, які лише частково торкаються земель Польщі; їх зміст проливає світло на життя, історичні зв'язки та розвиток інших країн. Іншими словами, певний відсоток описуваних манускриптів лише дотичний до історії Польщі, у них єпископати, князівські та королівські двори, абатства чи окремі особи часто виконують роль якихось посередників (рідше учасників) подій, а основний зміст — про країни і землі за межами Польщі. Ці документи найчастіше стосуються Німецького ордену, Богемії і Моравії, також Київської Русі, а з кінця XII ст.— Галицько-Волинського князівства. Із цих документів побічно дізнаємось і про обсяг та характер діяльності адміністрації самого Ватикану.

Немає змоги розглядати смислове навантаження виділених груп регестів рукописів — їх розгляд ніколи не буде повний і вичерпний, зауважимо лише, що кожна з них охоплює досить значне коло питань із різних ділянок життя країни.

Якщо загально говорити про першу групу описаних у «Булларії» документів, то в ній найширше репрезентовані рукописи, які висвітлюють історію костьола в Польщі — його становлення, розвиток, функції і чи не найперше різноманітні та тривалі зв'язки з Ватиканом. Поряд простежуються широкі відомості про заснування і фундацію єпископств і архієпископств, творення парафій, будівництво храмів у різних місцевостях, ставлення і присвяти вівтарів. Чимало матеріалів пов'язано з перебудовою святинь. Папи разом із певними директивними вказівками затверд-

жують прохання єпископів щодо записів пожертв громадян на костьоли. На окрему увагу заслуговують матеріали про участь королівських і князівських дворів Польщі в розбудові церкви. Наявні сюжети регестів ілюструють втручання римської Курії у суперечки між духовними особами і світською владою (зокрема в магдебургіях) за нерухоме майно. Часто папська адміністрація вирішувати ці суперечки доручала єпископам та архієпископам Польщі. Тут велика кількість документів пов'язана з Гнєзном — столицею польських архієпископств у найдавніші часи, з Краковом, пізніше Львовом. Поряд певна кількість описаних манускриптів засвідчує політику Ватикану щодо стеження за дисципліною та порядком праці в католицькій церкві Польщі, вироблення засад заміщення духовних посад, надання титулів духовним особам і запобігання усяким зловживанням у цих справах. Наявні папські доручення про можливості відлучення окремих осіб від католицького костьолу, зокрема тих, які чинять насильства проти духовенства. Регести багатьох папських булл і листів до вищого духовенства засвідчують також догматичні питання церкви, зокрема пов'язані з єднанням церкви під протекторатом Риму. Папи надають представникам орденів, легатам і своїм резидентам у Польщі та в суміжних країнах привілеї щодо сповіді та відпущення гріхів. Це особливо часте під час місій домініканців, францисканців і т. д. у східні країни з некатолицьким населенням.

Водночас простежуються сюжети, які вказують, що папська адміністрація регулювала державні, особисті (навіть родинні) відносини між королівськими дворами різних країн. За вказівками пап єпископати поряд із польськими світськими урядами стають посередниками у вирішенні різних міжнародних справ. Це виконується іноді в межах декількох країн. Особливу увагу Ватикану в середині XIV ст. привертають Русь, передусім території Володимирії (Лодомерії) і Галичини, також Литва, Молдова. У другій половині XIV ст. на західноукраїнських землях утверджуються низка досі невідомих структур католицької церкви, у чому безпосередню участь бере римська Курія. Особливо багаті під цим кутом зору матеріали другого та третього томів «Булларія».

Водночас, як уже згадувалося, зміст «Булларія» частково відображає історію інших країн, земель та міст Європи. В «Булларії», у зв'язку з цією чи іншою подією — часто прямими контактами Курії з духовними і державними властями різних країн, зв'язками з адміністрацією монастирів чи окремими особами, воєнними подіями, передусім походами хрестоносців чи лише перебуванням окремих представників або місій Ватикану,— згадуються протягом XI—XIV ст. такі країни і землі, як Австрія, Алеманія (Тевтонія), Німеччина, Баварія, Богемія, Боснія, Вармія, Володимирія (Лодомерія), Гален (Голен), Галичина, Греція, Дакія, Далмація, Данія, Естонія, Кашубія, Каринтія, Кульманія (Команія), Лівонія, Мазовія, Моравія, Полексія, Померанія, Помесанія, Пруссія, Русь, Сицилія, Сілезія, Славонія, Стирія, та ін. Найчастіше в текстах регестів засвідчені ті країни Європи, де були осередки і центри життя католицької церкви, де містилися єпископства й архієпископства, абатства, монастирі й т. ін. Польща в тих записах може виступати як одна із сторін, рідше учасник подій (що становило підставу для внесення манускриптів до регестів «Булларія»). Частіше вона в них лише згадується у зв'язку з якоюсь католицькою акцією чи особою. Це загалом досить значна кількість регестів, хоч їх число за другу половину XIV—XV ст. поступово зменшується.

Україна на сторінках «Булларія». Серед матеріалів другої групи помітне місце посідають регести, зміст яких стосується українських територій і взагалі української проблематики. Мабуть, не помилимося, якщо скажемо, що Україні під тим оглядом, порівняно з іншими країнами Східної Європи (виняток може бути хіба що для Литви), у «Булларії» відведено багато місця. Їх наявність у ньому грунтується

на цілком об'єктивній підставі, оскільки матеріалів про ці землі чимало. Останнє пов'язане з тим фактом, що українські землі становили рубіж католицизму на Сході до середини XIV ст., за цим рубежем в Україні вирувало життя іншої конфесії з її відомими давніми і міцними в організаційному розумінні релігійними центрами, скупченнями великої кількості духовенства, різних культурно-освітніх структур, економічних засобів, що, як відомо, від найдавніших часів перебувало в полі зору Ватикану. Згадаймо розрив між візантійською і римською церквами (липень, 1054 р.) та боротьбу за українську церкву між двома світовими центрами: за ким вона піде. З другого боку, впровадження порівняно значного матеріалу з історії України в «Булларії» (із згадками про Польщу або і без них), диктується польською традиційною методологією, якої послідовно дотримуються автори видання (звичайно, не без певних політичних аспірацій) — вводити в польську джерелознавчу літературу матеріали з України, сягаючи найдавніших часів (XI ст.), оскільки частина цієї території після 1349 р. — землі Галичини, а пізніше Волині і Правобережжя були підпорядковані Польщі. Стосовно останнього, з чим тісно пов'язане просування католицизму на Схід, був вельми зацікавлений Ватикан (пор. зняття присяги з короля Казимира після вторгнення його військ 1341 р. у Галичину.— Т. І, 1913).

Коло питань, що їх охоплює «Булларій» про Україну, досить велике. Насамперед, ясна річ, ідеться про справи католицької церкви і поширення католицизму на українських землях як державної релігії, організацію релігійних осередків — єпископств, монастирів різних орденів та майнове забезпечення цих структур у Галичині, а пізніше на Східному Поділлі й Волині. Особливо пізнавальні регести, що ґрунтуються на листуванні пап з архієпископами, єпископами та представниками світської влади Польщі у справах необхідності утвердження католицької церкви на Русі. Під цим кутом зору значна кількість регестів відображає боротьбу Рима за єдність церков під зверхністю папського престолу, здобуття нових сфер впливу на Україні, роль у цьому орденів, передусім ченців ордену домініканців. Чимало є свідчень про надання представникам орденів, що вирушають у «сарацинські та поганські» землі, привілеїв на право «навернення некатоликів» у лоно Рима, а поряд окремі права у сповіді для тих, які прийняли цю віру і перебувають на цих землях, та звільнення їх від церковних кар. На основі «Булларія» зауважується певна етапність у становленні католицької церкви: з початку її привнесення чужинцями, а починаючи із середини XIV ст. організація для неї реалій на місцевому українському ґрунті. Це відбувається у тісному зв'язку та з погодженням із державною владою, адміністрацією міст. Заслуговують на увагу під цим оглядом листи Курії до єпископатів, князів і королів Польщі, а також пап Григорія IV, Олександра IV та Івана XII до галицько-волинських князів. У цьому контексті засвідчені відомості про міста Галич, Кам'янець, Київ, Луцьк, Львів, Перемишль, Сянок та ін. «Булларій» інформує про заснування домініканцями в Києві свого монастиря. Є також відомості про апробату або заперечення з боку папського престолу шлюбних зв'язків між членами князівських родин Польщі і України.

Певна кількість регестів вказує на зацікавлення Рима політичними справами України, її міжусобицями в XIII—XIV ст. Описані манускрипти засвідчують ініціювання Римом походів, організацію загальноєвропейського опору татаро-монгольській навалі. Зауважимо, що особливо тісні зв'язки України з Римом почалися з початком татаро-монгольських вторгнень на Русь. Папа Іннокентій IV (1247—1248 рр.) пропонував князеві Данилу і його братові Васильковi, яких він називає королями, допомогу в боротьбі проти завойовників з умовою злуки церков. У 1247 р. папа видав буллу про організацію хрестового походу, але без успіху. Зносини з Римом викли-

кали невдоволення татаро-монголів, і князь Данило був змушений розірвати з Римом. Нова булла 1253 р. про хрестовий похід знов не дала наслідків, однак того ж року папський легат коронував князя Данила королівською короною на його землях у Дорогичині. У 1256 р. під тиском руйнування татаро-монголами Галичини і з розвіянням усіх надій на допомогу князівству з боку Заходу князь Данило знов офіційно розриває з Римом.

Новий матеріал до історії українських земель з'являється після захоплення Галичини королем Казимиром у 1349 р. Добре помітне пряме сприяння Рима розбудові католицької церкви в Україні. Тоді створюються прямі політичні, а з XV ст. й демографічні умови для його утвердження, що проявлялось у формуванні сталої церковної адміністрації, мережі парафій і монастирських осередків. Поряд на перше місце виходять питання земельної власності, розподілу прав власності на землю, купівлю-продаж, забезпечення церковних структур землею та іншими багатствами. У регестах чимало підтверджень Курією даровизн майна церкві. Поряд порушено чимало дрібних справ, пов'язаних з діяльністю високих чинів адміністрації у справах економіки і торгівлі, церковних практик, судочинства.

Поняття Русь, Руська земля, князівства Лодомерія (Владимирія, Володомерія) і Галичина, руські воєводства, руські дієцезії, міста, руські кордони, русини, руські князі Ізяслав, Святополк, Данило (король), Василько та ін. репрезентовані в численних регестах «Булларія»: Т. I (1000—1342 рр.) подає ці та інші відомості під номерами 6—7, 84, 190, 261, 269, 274—278, 310, 399, 405, 413, 422—424, 451—456, 467—468, 537, 548, 630—632, 640, 657, 660, 666, 731, 757, 818, 870, 883, 905, 951, 992—993, 1045, 1049, 1070, 1169, 1172, 1183, 1419, 1444, 1545, 1654, 1710, 1913 та ін.; Том II (1342—1378) — номери — 105, 264, 518, 637, 690, 712, 713, 776, 784, 801, 903, 914, 1084, 1154, 1350, 1473, 1645, 1646, 1655, 1657, 1658, 1676, 1841, 1842, 1847, 1950, 1952, 2029, 2030—2033, 2058—2059, 2107—2109, 2200—2201, 2203, 2209, 2308 2315, 2389, 2438, 2439; Том III (1378—1417) — номери — 20, 30, 73а, 148, 159, 228, 250—251, 258, 494, 520, 580—581, 602, 620, 742, 796, 893, 1202, 1203, 1207, 1209, 1216, 1379, 1398, 1467, 1475, 1489 та ін.

Для загального ознайомлення з характером конкретного матеріалу подаємо короткий зміст окремих регестів, які стосуються Русі-України XI—XIV ст. і вміщені в перших двох томах «Булларія».

1075 р., квітня 25.— Папа Григорій VII заявляє польському князю Болеславові про відсутність у його землях постійного місця для митрополичого престолу, порушення опіки над мирянами і управою віри та про надсилання грошей руському «королю» Ізяславові, маючи на меті повернення його в лоно церкви св. Петра (т. I, 6);

[1103 р.] — Папа Пасхаль II повідомляє польського князя Болеслава, що його шлюб з донькою руського князя Святополка родичкою Збиславою є «не канонічним» і «небажаним» (т. I, 7);

1207 р., жовтня 7. — Папа Іннокентій III звертається до архієпископів, настоятелів монастирів і населення Русі про об'єднання церков і релігій під зверхністю Рима і повідомляє, що посилає на Русь папським легатом кардинала Григорія, на якого будуть покладені обов'язки пропаганди ідей римської церкви (т. I, 84).

1222 р., січня 27.— Папа Гонорій III нагадує угорському королеві [Андрію II] про сприяння в одруженні та коронації на короля Галичини його другого сина [Коломана] і в зв'язку з чим вимагає дотримування присяги (т. I, 190).

1231 р., липня 18.— Папа Григорій IX закликає короля Русі [Данила] зустрітися з єпископом прусським, щоб прийняти обряд і звичаї християн-латинників та обіцяти послушність апостольському престолу (т. I, 251).

1233 р., лютого 24.— Папа Григорій IX вимагає від пріора домініканців у Поль-

щі та інших високих духовних сановників не допускати одруження латинників з жінками-русинками, оскільки ті, вийшовши заміж, примушують чоловіків приймати свою віру за своїм обрядом (т. I, 274).

1233 р., лютого 27.— Папа Григорій IX доручає гнезненському архієпископові та іншим високим духовним сановникам у Польщі впливати на польських князів, щоб вони під час воєн не використовували та не випрошували матеріальної допомоги від сарацинів, русинів та інших невірних Римові народів, що може призводити до небажаних наслідків для католицької церкви (т. I, 276);

1246 р., травня 3.— Папа Іннокентій IV повідомляє братів-домініканців Олексія і його приятеля про відрядження на Русь до короля Русі [Данила] (т. I, 424);

1247 р., вересня 7.— Папа Іноккентій IV забороняє хрестоносцям та іншим ченцям без дозволу короля Данила та його брата князя Василька поселятись і набувати посілості в їх землях (т. I, 455);

1247 р., грудня 5.— Папа Іннокентій IV повідомляє князя Василька та королівну, доньку короля Польщі Казимира Дубравку, що благословить і визнає їхній шлюб з князем законним, незважаючи на те, що «королівна перебуває у третьому ступені спорідненості» (т. I, 477);

1253 р., травня 14.— Папа Іннокентій IV, прийнявши від короля Данила реляцію про монголо-татарські замисли вторгнутись у західні країни [очевидно, хана Куремси після походу на Пониззя] закликає вірні йому королівства Богемію, Моравію, Сербію та Померанію організувати військове протистояння (т. I, 537);

1257 р., лютого 13.— Папа Олександр IV доручає оломоуцькому та братиславському єпископам притягнути до церковного відлучення короля Русі Данила, якщо той знехтує законним послухом римській церкві (т. I, 632);

1264 р., червня 4.— Папа Олександр IV запитує короля Богемії про можливість виступу його військ проти татарів, русинів, литовців та інших не підпорядкованих Римові народів, які вторглися у Польщу (т. I, 757);

1286 р., травня 31.— Папа Гонорій IV призначає Іоанна, єпископа тускуланського, легатом апостольського престолу для князівств Польщі, Померанії, Кашубії, Пруссії, Лівонії та Русі (т. I, 870);

1291 р., серпня 13.— Папа Микола IV доручає духовним особам Вільгельму Чері та Матвієві з театинської громади, які ідуть у землі татарів, русинів-християн, захоплених татарами, та до інших народів Сходу, що непідпорядковані Римові, виконувати свої звичайні обов'язки (т. I, 905);

1301 р., травня 13.— Папа Боніфацій VIII доручає остійському та велестрійському єпископові обов'язок посольства в Угорське Королівство та сусідні з ним Польщу, Володимирію, Галичину, Далмацію, Команію, Сербію, Хорватію та ін. країни (т. I, 993);

1317 р., лютого 3.— Папа Іван XXII звертається до руських князів [очевидно, Андрія і Лева II Юрійовичів], щоб вони, виправляючи помилки православних, послідовно дотримувалися догматів римської церкви (т. I, 1049);

1320 р., грудня 15.— Папа Іван XXII просить київського обранця Генриха, щоб він, передбачаючи відхід руської церкви від православ'я, дбав про київську церкву, що по сусідству з землями русинів і татарів, та став єпископом і пастирем цієї церкви (т. I, 1169);

1327 р., березня 1.— Папа Іван XXII доручає гнезненському архієпископові інформувати про єпископські кафедри на землях Малої Галичини (Minoris Galatis) та Володимирії (Flandemiria?), відомої з давніх часів і на території якої є численні поховання єпископів (т. I, 1419);

1327 р., червня 16.— Папа Іван XXII запитує руського князя [Болеслава-Юрія], чому він не реалізовує свого побажання відійти від православного обряду греків і єднатися з римською церквою (т. I, 1444);

1341 р., червня 29 — Папа Бенедикт XII повідомляє краківського єпископа про смерть князя Русі Болеслава і вступ військ польського короля Казимира на Русь, у зв'язку з чим доручає звільнити короля від присяги, даної старості і народові Руської землі, шанувати права, обряди та звичаї населення князівства (т. I, 1913);

1346 р., вересня 2.— Папа Климентій IV повідомляє люблінського єпископа про орденацію легата апостольського престолу на Угорське Королівство, частину Польщі, Лодомерію і Галичину та повторює розпорядження Курії, видане 10 листопада 1308 р. про заборону русинам, болгарам, литовцям та іншим народам, «які залишаються в облуді», видавати своїх доньок, внучок, родичок за католиків (т. II, 264);

1351 р., березня 14.— Папа Климентій IV повідомляє гнєзненському архієпископові та всьому вищому кліру Польщі про панування на землях невірних русинів короля Казимира, про можливість там створення семи [католицьких] єпископств, останню конфедерацію русинів із литовцями та часте вторгнення на ці землі татар, нарешті, про збирання для захисту цих земель окремої десятини з усіх церковних маєтностей протягом чотирьох років, яка повинна бути поділена між папою і королем (т. II, 518);

1363 р., квітня 6.— Папа Урбан V вимагає у гнєзненского архієпископа, аби той інформував про пропозицію короля Казимира спорудити і фундувати кафедральний собор у здобутому у православних місті Львові, що в Руській землі, а також можливість відкриття окремої львівської дієцезії, межі якої можна чітко визначити (т. II, 1153);

1370 р., серпня 4.— Папа Григорій XI повідомляє празького архієпископа та єпископів Братислави і Кракова про можливість відходу Молдавського князівства від православ'я, підпорядкування його апостольському престолові замість єпископату, встановленому Галицькою церквою для руських земель у місті Сереті, побудови там кафедрального храму та створення нової дієцезії (т. II, 1674);

1375 р., лютого 16.— Папа Григорій XI запитує гнєзненського архієпископа та єпископів Кракова і Плоцька про можливість відкриття кафедральних чи парафіяльних храмів у Луцьку, Києві та Турові (т. II, 2203);

1375 р., березня 3.— Папа Григорій XI доручає гнєзненському архиєпископові та єпископам Кракова і Плоцька інформувати папський престол про опір громадськості перенесенню католицького архиєпископського престолу з Галича у Львів, яке пропонує князь опольський і руський Владислав (т. II, 2209);

1378 р., січня 30.— Папа Григорій XI запевняє кожному захисникові єдності з римською церквою, зокрема володарю Кам'янця на Русі князю Олександрові повноваження надавати місцевому населенню певні духовні відпущення (т. II, 4439) і т. ін.

Немає змоги ані потреби зупинятися на змісті багатьох регестових статей «Булларія», які стосуються українських земель часу Київської Русі чи Галицько-Волинського князівства. На це не дозволяє також характер нашої публікації.

Виникає, однак, при тому питання, чи описані в «Булларії» документи про Україну були відомі науці і перебували раніше в науковому обігу? Так, більшість із них використано в оглядах, статтях чи монографічних дослідженнях. Проте серед них є і такі, які значною мірою уточнюють і набагато розширюють фактологічну базу або вперше інформують про ту чи іншу подію, явища, людей XI— поч. XV ст. Крім того, до «Булларія», як згадувалося, увійшли писемні пам'ятки не лише з ватиканських архівів і бібліотек і не тільки з тих фондів, що їх традиційно використовували.

У цьому велика заслуга авторів праці і наукова пізнавальність перших томів «Булларія».

Варто зупинитися на ще одному питанні — публікації матеріалу, який стосується України, на рівні названого типу видань, а отже, й пізнанні в Європі через ці видання історичного минулого України. Це, звичайно, окреме питання дослідження. Якщо виходити лише з типологічного характеру видання, до якого належить «Булларій», з його основною формою опису манускриптів — регестовою статею (публікація текстів появлялась рідше і стосується переважно пізнішого часу), то саме через «аналогічні» видання регестів документів чи не найчастіше потрапляла інформація згаданих архівів і бібліотек на науковий ринок. І це стається уже, як відзначалось, у XVIII ст. У XIX ст. їх число значно зростає. Український матеріал у зв'язку з опрацюванням національних збірок (за принципом суміжності змісту) потрапляє у німецькі, французькі, італійські, угорські, польські, а також, ясна річ, і у ватиканські та інші видання. Власне, видання регестів служили в багатьох випадках підставою для орієнтації і відбору документів для публікацій їх повних текстів, не кажучи вже про пряме потрапляння зі сторінок регестових видань відомостей у наукову літературу про Русь-Україну XI—XV ст.

У зв'язку з тим, що багато видань цього типу з українським матеріалом майже невідома широкому читачеві (та й дослідникам також незнані), подаємо для ознайомлення за хронологією їх неповний список:

Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum... opera... Thomae Ropoll magistri generalis editum.— Romae, 1729—1739.— T. I—VII;

Bullarium Franciscanum... labore fratris Jannis Sbaraleae. — T. 1—IV; ed. C. Eubel.— T. V—VI.— Romae, 1759—1902;

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis, ed. G. Fejer.— Budae, 1829—1866.— T. I—XI;

Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, ed. K. J. Erben et J. Ember.— Pragae, 1855—1882.— T. I—II;

Codex diplomaticus Silesiae.— Breslau, 1857—1933.— T. I—XXXVI;

Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae.., ed A. Theiner.— Romae, 1860.—T. I;

Pommersches Urkundenbuch, ed. R. Klempin, R. Prümers, G. Winter, O. Heinemann, H. Frederich, E. Sandow, E. Assmann.— Stettin, 1868—1903.— T. IV. Sine loco, 1958—1970.— T. V—VIII;

Regesta pontificum Romanorum inde ad a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCIV, ed. A. Potthast.— Berolini, 1874—1875.— T. I—II;

Preussischen Urkundenbuch, ed. R. Philippi, P. K. Woelky, A. Seraphim, N. G. Elwert.— Königsberg-Marburg, 1882—1971.— T. I—V;

Les Registres d'Innocent IV (1243—1254), par. E. Berger.— Paris, 1884—1921.— T. I—IV;

Les Registres de Boniface VIII (1294—1303), par A. Thomas, M. Faucon, G. Digard et R. Fawtier.— Paris, 1884—1939.— T. I—IV;

Regesta Pontificum Pomanorum ab condita Ecclesia and annum MCXCVIII, ed. Ph. Jaffe, editio 2 curaverunt S. Löwenfeld, F. Kaltenbrunner, P. Ewald.— Lipsiae, 1885—1888.— T. I—II;

Päpstliche Urkunden und Regesten aus dem Jahren 1295—1352 die Gebiete der beutigen Provinz Sachsen und deren Umlande betreffend, ed. G. Schmidt; aus dem Jahren 1353—1378, ed. P. Kehr. Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und Grenzer Gebiete.— Halle, 1886—1889.— T. 21—22;

Les Registres de Nicolas IV (1288—1292), par E. Langrois.— Paris, 1887—1893.— T. I—II;

Regesta Honorii papae III, ed P. Pressutti.— Romae, 1888.— T. I—II;

Index actorum saeculi XV ad res publicas Poloniae spectantium, ed. A. Lewicki.— Kraków, 1888;

Les Registres de Grégoire IX (1227—1241), par L. Auvray, S. Clémencet et L. Carolus-Barre.— Paris. 1890—1955.— T. I—IV;

Les Register d'Alexandre IV (1254—1261), par C. Bourel de la Ronciere, J. de Loye, P. Hellouin de Cénival, A. Coulon.— Paris, 1895—1959.— T. I—III;

Les Registres de Nicolas III (1277—1280), par J. Gajet, S. Clemencet.— Paris, 1898—1938;

Benoît XII (1334—1342). Lettres communes, par I. M. Vidal.—Paris, 1902—1911.—T. I—III;

Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia, ed. L. Klicmann J. Novak, F. Jenšovský, C. Stloukal.—Pragae, 1903—1953.—T. I—V;

Jean XXII (1316—1334). Lettres communes, par G. Mollat.—Paris, 1904—1947.—T. I—XVI;

Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae, ed. G. Friedrich, J. Šebanek, S. Duškova, Z. Kristen.—Pragae, 1907—1974;

Bullarium Franciscanum, epitome et supplementum, ed. C. Eubel, apud Claras Aquas, 1908;

Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej, ed. Z. Kozłowska-Budkowa.—Kraków, 1937;

Pontificia Commissio ad redigendum Codicem iuris canonici orientalis. Fontes. Series III, ed. T. Haluščynśkyj, N. Wojnar, A. L. Tautu, F. M. Delorme.—Romae, 1943—1966.—Vol. II—XII;

Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theotonicorum 1198—1525, pars II ed. E. Joachim et W. Hubatsch.—Göttingen, 1948;

Pontificia Commissio ad redigendum Codicem iuris canonici orientalis. Fontes. Series III.—Romae, 1950—1966.—Vol. IX—XII; 1970—1971.—Vol. XIII;

Preussisches Urkundenbuch, éd. A. Seraphim, N. G. Elwert.—Marburg, 1950—1971.—T. III—V;

Urbain V (1362—1370). Lettres communes, parr les membres de l'École française de Rome et M. H. Laurent, M. et A.-M. Hayez.—Paris; Rome, 1954—1983.—T. I—IX;

Innocent VI (1352—1362). Lettres secrètes et curiales, par P. Gasnault et M. H. Laurent.—Paris, 1959;

Grégoire XI (1370—1378). Lettres secrètes et curiales intéressant les pays autres que la France, par G. Mollat.—Paris, 1962—1965.

Чим важливі матеріали «Булларія» для української науки? Насамперед тим, що в них відображені такі факти, які стосуються історії України давнього періоду, її суспільно-політичного, економічного і культурного життя, про які не інформують майже ніякі інші джерела. Цим ще раз підкреслюється дослідницька актуальність поданих джерел. По-друге, у «Булларії» висвітлено події з історії України не самі собою, ізольовано, а як складову частину загальноєвропейського процесу, що визначалося політичною діяльністю князівських дворів Русі-України, постійними зв'язками з багатьма країнами світу, за посередництвом Ватикану і без нього, чому сприяло територіальне розміщення країни, і однакові

чи майже однакові суспільно-політичні, економічні і культурні тенденції розвитку, що панували в Україні і в Європі. Ці факти, як відомо, не завжди знаходили однозначну оцінку у т. зв. вітчизняній історіографії. Нарешті, по-третє, завдяки писемним пам'яткам, уміщеним у ватиканських архівах і бібліотеках (тут не заперечується значення інших архівів і бібліотек світу), а з XVIII ст. і по сьогоднішній день багаторазовій публікації цих джерел, насамперед через регести (пор. хоч би поданий вище список), західний читач уже два століття тому дізнався про старожитні події, які відбувалися в Русі-Україні, про її народ, побут, церкву.

На завершення додамо, що кожна велика праця не позбавлена недоліків. Не виняток у цьому і «Булларій». Цих недоліків небагато, і вони загалом дуже незначні, зумовлені переважно масштабом праці та об'єктивною складністю, яка породжена хоч би тим фактом, що матеріал рецензованих томів стосується часів Середньовіччя і не завжди його зміст до кінця піддається повному опануванню. Описувані манускрипти, крім того, зберігають не завжди зрозумілу термінологію, писані складним з палеографічного боку і для відчитання письмом. Не треба при цьому забувати і про велику об'ємність матеріалу і т. ін. Подекуди, очевидно, через складність тексту автори не передають своїми словами змісту, а вдаються до цитування, іноді надмірного, оригіналів. Загально кажучи, «Булларій» потребує більшої уваги щодо уніфікації структури регестових статей і введення до них усіх потрібних компонентів. Подекуди відсутня уніфікація власних назв, зокрема імен історичних осіб (у тому числі й тих, які подані від авторів у дужках). Відомий волинський князь Василько (це підтверджено й самим текстом, уміщеним у «Булларії» — Wasiliconi Lodomeriae regi, T. I, 467) у розшифровці W[asilio] T. I, 452, 456. Інколи в підрядку до змісту регестової статті в рубриці, яка засвідчує попередні регестові видання описаного документа, посилаються на той чи інший том відповідного видання, а у списку скорочень цей том не вказаний (т. I, 1169). Чомусь не всі томи серії забезпечені передмовами: для II тому археографічна передмова зміщена в III томі (він подає лише загальну історичну характеристику епохи документів і вступне слово о. Є. Клочовського). Незважаючи на послідовну хронологію і відповідну до неї нумерацію регестів, бажаною є подача наприкінці кожного тому змісту, адже всередині регестового переліку матеріал ділиться за правліннями пап у Римі й на вигнанні. Крім того, зміст орієнтує у розміщенні вступних розділів і додатків до книг. Не однакових принципів дотримуються (незважаючи на те, що це, звичайно, індивідуальні праці) автори покажчиків. Сказане, однак, аж ніяк не применшує наукової вартості «Булларія». Це поодинокі і, власне, не істотні моменти. Видана насправді дуже важлива для польської і взагалі слов'янської науки праця. Поява її на сучасному етапі — значна подія у польському джерелознавстві. Головне — у ньому автори зуміли виявити і внести у свій реєстр регестів чимало нових матеріалів. Новизна праці полягає також у розширеній, а подекуди й по-новому інтерпретованій версії багатьох фактів. Численні регести, як відзначалось, вміщують тексти цитат оригіналів, що якоюсь мірою збільшує публікаторський аспект польської археографії. Треба підкреслити й актуальність видання. Відомо, що багато проблем слов'янської середньовічної історії надалі залишається нерозв'язаними. Водночас на сьогодні більшість раніших публікацій цього типу, як і публікацій текстів, взагалі стали раритетними.

На закінчення бажаємо авторам плідного продовження праці і виходу у світ нових томів серії. Треба вірити, що видання далі буде зберігати високий науковий рівень в опрацюванні змісту манускриптів, широко репрезентувати доку-

менти з історії Польщі, а поряд і інших країн, а його безпосередні виконавці в недалекому майбутньому зуміють повністю опанувати і матеріалізувати писемні пам'ятки з архівів і бібліотек Ватикану в регестах свого «Булларія».

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

ОСТРОМИРОВО ЕВАНГЕЛИЕ 1056—1057: ФАКСИМИЛЬНОЕ ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ /Авторы статей в прил.: А. Х. Востоков, митрополит Питирим Нечаев, Н. Н. Розов, Н. Н. Лисовой.—Л.: Изд-во Аврора, Изд. отдел Московского патриархата.— М., 1988.— 16+598 с.

За останні роки побачило світ кілька факсимільних видань найвидатніших пам'яток давньоруської та української писемності і книжкового мистецтва. У 1978 р. видавництво «Искусство» видало Київський Псалтир 1397 р. (друкарня «Кошута», Угорщина), 1983 р. з'явився Ізборник Святослава 1073 р. (видавництво «Книга», Експериментальна друкарня ВНДІ поліграфії при Державному комітеті СРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі) і в 1988 р. видавництво «Аврора» разом із видавничим відділом Московського патріархату підготувало Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр. (видруковано його в тій же друкарні, що й Ізборник Святослава). Поява цих факсимільних видань була важливою подією у культурному житті країни. Унікальні пам'ятки книжкового мистецтва стали доступними не тільки фахівцям, а й широкому загалу шанувальників давньої культурної спадщини.

Факсимільне видання Остромирового Євангелія, про яке йдеться у нашій рецензії, приурочене до 1000-літнього ювілею запровадження християнства на Русі. Може, тому воно, на відміну від інших, навіть менш трудомістких публікацій, так скоро пройшло видавничі лабіринти: у березні 1988 р. було здане на виробництво і того ж року вийшло у світ.

Остромирів кодекс, цю найдавнішу точно датовану пам'ятку нашої писемності (зберігається у Російській національній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. Fn. 1.5), уже два рази видавали раніше. Перше її видання було здійснене ще всередині XIX ст.: 1843 р. заходами відомого російського славіста О. Востокова було надруковане наборним шрифтом, спеціально виготовленим у 1820 р. для публікацій давніх пам'яток. Євангеліє вийшло в чорно-білому відтворенні з додатком грецького тексту цього твору та граматичними поясненнями. Тільки мініатюри і дві сторінки (арк. 89 і 210 зв.) були видруковані в кольорі літографським способом, який не забезпечує факсимільної передачі оригіналу. Друге видання, яке фінансував купець Ілля Савинков, було надруковане вже не наборним, а фотолітографським способом, але знову ж таки кольором передано тільки мініатюри й одну заставку. Ці видання пам'ятки, мистецьке оздоблення якої «охоплює» не тільки виконані фарбами мініатюри, а й багато заставок, художніх ініціальних літер і сам текст із численними кіноварними вставками, більше слугували лінгвістам і літературознавцям. До того ж обидва видання давно вже стали раритетами. Ясна річ, факсимільне видання Остромирового Євангелія, так само, як і Київського Псалтиря та Ізборника Святослава, для історика

менти з історії Польщі, а поряд і інших країн, а його безпосередні виконавці в недалекому майбутньому зуміють повністю опанувати і матеріалізувати писемні пам'ятки з архівів і бібліотек Ватикану в регестах свого «Булларія».

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

ОСТРОМИРОВО ЕВАНГЕЛИЕ 1056—1057: ФАКСИМИЛЬНОЕ ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ /Авторы статей в прил.: А. Х. Востоков, митрополит Питирим Нечаев, Н. Н. Розов, Н. Н. Лисовой.—Л.: Изд-во Аврора, Изд. отдел Московского патриархата.— М., 1988.— 16+598 с.

За останні роки побачило світ кілька факсимільних видань найвидатніших пам'яток давньоруської та української писемності і книжкового мистецтва. У 1978 р. видавництво «Искусство» видало Київський Псалтир 1397 р. (друкарня «Кошута», Угорщина), 1983 р. з'явився Ізборник Святослава 1073 р. (видавництво «Книга», Експериментальна друкарня ВНДІ поліграфії при Державному комітеті СРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі) і в 1988 р. видавництво «Аврора» разом із видавничим відділом Московського патріархату підготувало Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр. (видруковано його в тій же друкарні, що й Ізборник Святослава). Поява цих факсимільних видань була важливою подією у культурному житті країни. Унікальні пам'ятки книжкового мистецтва стали доступними не тільки фахівцям, а й широкому загалу шанувальників давньої культурної спадщини.

Факсимільне видання Остромирового Євангелія, про яке йдеться у нашій рецензії, приурочене до 1000-літнього ювілею запровадження християнства на Русі. Може, тому воно, на відміну від інших, навіть менш трудомістких публікацій, так скоро пройшло видавничі лабіринти: у березні 1988 р. було здане на виробництво і того ж року вийшло у світ.

Остромирів кодекс, цю найдавнішу точно датовану пам'ятку нашої писемності (зберігається у Російській національній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. Fn. 1.5), уже два рази видавали раніше. Перше її видання було здійснене ще всередині XIX ст.: 1843 р. заходами відомого російського славіста О. Востокова було надруковане наборним шрифтом, спеціально виготовленим у 1820 р. для публікацій давніх пам'яток. Євангеліє вийшло в чорно-білому відтворенні з додатком грецького тексту цього твору та граматичними поясненнями. Тільки мініатюри і дві сторінки (арк. 89 і 210 зв.) були видруковані в кольорі літографським способом, який не забезпечує факсимільної передачі оригіналу. Друге видання, яке фінансував купець Ілля Савинков, було надруковане вже не наборним, а фотолітографським способом, але знову ж таки кольором передано тільки мініатюри й одну заставку. Ці видання пам'ятки, мистецьке оздоблення якої «охоплює» не тільки виконані фарбами мініатюри, а й багато заставок, художніх ініціальних літер і сам текст із численними кіноварними вставками, більше слугували лінгвістам і літературознавцям. До того ж обидва видання давно вже стали раритетами. Ясна річ, факсимільне видання Остромирового Євангелія, так само, як і Київського Псалтиря та Ізборника Святослава, для історика

мистецтва дуже вартісне, бо сучасні технічні засоби дають можливість доволі точно відтворити всі художньо-графічні особливості оригіналу.

До факсиміле Остромирового Євангелія додано науковий апарат, який містить чотири статті відомих російських учених: О. Востокова, М. Розова, М. Лісового і митрополита Пітирима Нечаєва.

Про Остромирове Євангеліє є значна література. Вивчали мову кодексу, його палеографічні та мистецькі особливості. І все ж таки є питання, які потребують подальшого, поглибленого й неупередженого вивчення. З таких питань найголовнішим напевно слід вважати питання про походження манускрипту, про його родовід. Цього питання торкаються і автори статей наукового апарату.

Спираючись на зміст післямови в Остромировому Євангелії, в якому каліграф рукопису диякон Григорій говорить про те, що книгу написано для новгородського посадника Остромира, деякі дослідники ще в минулому столітті висловили міркування, що й місцем написання пам'ятки був Новгород. Цю версію підтримали окремі автори і в наш час. Так, Є. Мельников у спеціальній статті, присвяченій цьому питанню, стверджує: «Остромирове Євангеліє, можна думати, новгородського походження... Немає даних скасувати цей висновок»[1]. Тим часом вивчення мовних особливостей рукопису, його оздоблення, різних історичних фактів спонукало багатьох дослідників і в минулому, і в нашому столітті відхилити цю версію і впевнено висловитися на користь Києва—київського княжого скрипторію. Бо й справді, у мові кодексу не виявлено жодного випадку характерної для новгородської вимови змішування *ц* і *ч*, так званого цокання, яке виразно проступає у датованих новгородських Мінеях 1096 і 1097 рр., що збереглися до нашого часу. В Остромировому Євангелії народні говіркові прикмети також є, але не новгородські, а київські. 82 рази характерна південноруська форма давального відмінку іменників чоловічого роду однини з суфіксами — *-ови, -еви*: синови, народови, Авраамови, мужеви, господови та ін. Помічені й інші південнорусизми: ствердіння голосних після р—цароу, боура; перехід ѥ в *о*—Олєни зам. Елени, слова тобѣ (тобі), собѣ (собі), Києвѣ (Києві) та ін. Історики української мови цілком справедливо вважають, що «в Остромировому Євангелії крім особливостей загальнодавньоруських відбито і такі мовні особливості, які згодом стали характерними для мови української народності»[2].

Про київський родовід Остромирового Євангелія переконливо свідчить його художнє оздоблення, виконане у стилі відомого, також багато оздобленого київського кодексу—Ізборника Святослава 1073 р. До речі, навіть ті автори, які схильні були вважати Остромирове Євангеліє пам'яткою новгородського осередку, мініатюри його без вагань визнають за твори київських майстрів[3].

Уже мовилося, що питання походження Остромирового Євангелія торкаються й автори статей наукового апарату факсимільного видання цієї пам'ятки. У статті О. Востокова, яка є передруком його передмови до першого видання Остромирового Євангелія 1843 р., читаємо: «Евангелие сие, писанное в 1056 и 57 годах в Новгороде для посадника Остромира Григорием диаконом...» Дослідник, як бачимо, цілком дотримувався давньої версії про новгородське походження пам'ятки. О. Востоков подає цікаві відомості з історії «відкриття» Остромирового кодексу: його було

---

[1] Див.: Мельников Е. И. К проблеме происхождения Остромирового Евангелия // Slavia.—Praha, 1968.— Roč. XXXV, seš. 4.— S. 547.

[2] Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Тараненко І. Й. Історична граматика української мови, Підручник для студентів мовно-літературних факультетів педагогічних інститутів УРСР.—2-е вид.—К., 1962.—С. 54.

[3] Сахаров А. М., Муравьев А. В. Очерки русской культуры IX—XVII вв.—М., 1962.—С. 67, 68.

знайдено в гардеробі російської імператриці Катерини II після її смерті. Як він туди потрапив, невідомо. Принаймні в кінці XVI ст. манускрипт був власністю Софійського собору: на першій сторінці рукопису зберігся скорописний напис: «Єѵаліє софѣиское апракос» (вважається, що йдеться про Софію Новгородську). Варто відзначити, що О. Востоков одним із перших дослідників давньої писемності звернув увагу на те, що Остромирове Євангеліє, яке вважалося найдавнішою точно датованою давньоруською пам'яткою, мало датованого попередника. Зберігся рукописний список «Книги Пророків із тлумаченнями» XV ст., скопійований з манускрипту, що його написав у 1047 р. «поп оупырь лихыи» для новгородського князя Володимира Ярославича. До речі, збереження дати написання і прізвищ каліграфів давніх кодексів під час їх подальшого переписування—непоодиноке явище в українському книжковому мистецтві княжої доби і дещо пізнішого часу, можливо, існувала навіть певна традиція цього звичаю, яка для дослідників давньої писемності дуже вартісна. О. Востоков звернув увагу на першу частину імені каліграфа «Книги Пророків...»—Упиря, відзначивши, що «и ныне в Малороссии упырь есть известное южным словянам страшилище вампир»[4]. Не менш важливою для нас є і друга частина наймення цього писаря—«Лихыи». Це ж також, говорячи термінологією О. Востокова, «малорусизм». Напрошується висновок, що й цей каліграф був із півдня Русі. А може, він так само, як і диякон Григорій, в якомусь із київських скрипторіїв виконував замовлення для новгородського князя Володимира, рідного брата Ізяслава, що зробив своїм посадником у Новгороді Остромира? Крім того, до словника найбільш примітних українізмів XI ст., вибраних нами з київського Ізборника 1076 р., можна додати ще два слова: «оупырь» і «лихыи»[5].

Подальша стаття наукового апарату факсимільного видання Остромирового Євангелія митрополита Пітирима Нечаєва присвячена переважно змісту кодексу і використанню його в богослужбовій практиці. Автор також відзначає, що «культура і художні зв'язки Київської Русі часів Ярослава Мудрого майже з усіма країнами Європи виводять нашу пам'ятку за рамки візантійсько-слов'янської рукописної традиції. Ми справедливо можемо сказати, що Остромирове Євангеліє—пам'ятка не тільки загальнослов'янського, не тільки загальноправославного, а й всесвітньо-історичного значення»[6].

У статті М. Розова, відомого російського книгознавця, теж підтверджено відсутність у мові основного тексту Остромирового Євангелія «новгородизмів»[7]. Про місце написання пам'ятки автор конкретно не висловлюється, та, кажучи про мистецьке оздоблення манускрипту, погоджується з міркуванням історика мистецтва В. Лазарєва про те, що особливості мініатюр Остромирового Євангелія проливають яскраве світло на зв'язки саме київського *живопису зі слов'янським світом*[8]. Автор висловлює цікаву думку з приводу змісту антропоморфічних ініціалів кодексу, який розглядаємо. Намагання «розшифрувати» «терапологічні»

[4] Предисловие А. Х. Востокова к первому изданию Остромирова Евангелия 1056—1057. Факсимильное воспроизведение. Приложение.—Л., 1988.—С. 3.

[5] Див.: Запаско Я. П. Історії української писемності—об'єктивне висвітлення //Декоративно-ужиткове та образотворче мистецтво: історія, теорія, практика / Вісник ЛДІПДМ.— 1991.— Вип. 2.— С. 17.

[6] Митрополит Питирим Нечаев. Особенности Остромирового Евангелия // Остромирово Евангелие 1056—1057...— С. 6.

[7] Див.: Розов Н. Н. Остромирово Евангелие апракос 1056—1057 годов—старейший памятник славянской письменности и искусства книги Древней Руси // Остромирово Евангелие 1056—1057...— С. 9.

[8] Там же.— С. 8.

заголовні літери Остромирового Євангелія були й раніше. Дослідники слушно вбачали в них відгомін дохристиянських міфологічних образів, які ще довго зберігалися у декоративному та ужитковому мистецтві Київської Русі. М. Розов помітив, що деякі ініціали із зображенням людських облич можуть бути пов'язані безпосередньо з текстом рукопису є відбиттям його змісту. Так, на арк. 6 кодексу в ініціалі «В» зображено обличчя жінки, скорботні очі якої пильно дивляться на глядача. Цією заголовною літерою відкривається текст, що його треба було читати в день пам'яті «преславних мироносиць»—жінок, котрі брали участь у похороні Христа. Подібним ініціалом оздоблено арк. 290 зв., на якому йдеться про суд над Христом. Варті уваги й інші зауваження М. Розова, висловлені з приводу мистецького оздоблення кодексу. Мініатюри й декоративні прикраси, на думку автора, були виконані не одночасно з роботою переписувача. Для двох мініатюр були залишені вільні місця, і один аркуш, на якому мав бути зображений євангеліст Матвій, так і залишився чистим. Мініатюри із зображенням Луки і Марка вшиті в рукопис і, найвірогідніше, як уважає дослідник, були замовлені десь на боці. До речі, ця обставина спонукала болгарську дослідницю А. Джурову висловити припущення, що мініатюри були вилучені з болгарського оригіналу і вшиті додатково в Остромирів кодекс[9]. Це не відповідає дійсності, адже одна мініатюра із зображенням євангеліста Іоанна з Прохором не вшита в рукопис: її виконано на розгортці суцільного аркуша, правий бік якого містить текст книги.

Нарешті автор останньої, четвертої, статті наукового апарату факсимільного видання Остромирового Євангелія М. Лісовий упевнено висловлюється за київський родовід славнозвісного кодексу. На підтвердження свого переконання дослідник подає додаткові докази. Так, у Місяцеслові рукопису згадано багато святих грецького і спеціально константинопольського походження. Це може свідчити як про безпосередню участь (особисто чи з допомогою джерел) у створенні Остромирового Євангелія представників грецького, можливо, саме столичного кліру в Києві, так і про те, що диякон Григорій належав якраз до духівництва однієї з головних київських церков, які мали добрі бібліотеки з грецькими джерелами. Це могли бути або Десятинна церква, або митрополичий Софійський собор[10]. М. Лісовий звернув увагу і на те, що грецькі імена в рукописі передані у «спрощеному» вигляді «на русский лад» (ми сказали б радше на південноруський, київський лад): Аврам, Ісак, Григор, Протас, Сидор, Пахом, Євген, Костантин (сучасне українське Костянтин) та ін. Наявність у Місяцеслові поряд із грецькими святими святих Заходу, які не мають візантійських паралелей, автор також пояснює зв'язком Остромирового Євангелія саме з Києвом. Так, згадка про св. Віта могла з'явитися у Місяцеслові внаслідок того, що цей святий був патроном прадідів Олісави-Гертруди (засновників Західноримської імперії Оттона I і Оттона II), яка була дружиною київського князя Ізяслава[11], котрий зробив своїм посадником, як уже говорилося, у Новгороді Остромира. Невипадковими були й елементи західного мистецтва в оздобленні Остромирового кодексу. Як відомо, Олісава-Гертруда привезла до Києва латинський Псалтир X ст., до якого згодом, у 1078—1087 рр., напевно, у княжому скрипторії домалювали п'ять мініатюр «руського типу». Латинські книги привозили до Києва й папські

---

[9] Джурова Аксиния. 1000 години българска ръкописна книга: орнамент и миниатюра. Изследването е придружено от 317 цветни и чернобили репродукции и 1186 рисунки.— София, 1981.— С. 86.

[10] Лисовой Н. Н. Остромирово Евангелие как исторический источник // Остромирово Евангелие 1056—1057...— С. 13.

[11] Там же.— С. 12.

легати, які, починаючи від 1054 р., намагалися схилити київського князя Ізяслава перейти в католицтво.

Про київське походження Остромирового Євангелія свідчить іще одна обставина, на яку звернув увагу дослідник. У післямові кодексу диякон Григорій називає преподобного Іларіона, у день пам'яті якого розпочато написання книги, і святителя Єпіфанія, коли роботу було закінчено. Іларіон—чернець, один із засновників Києво-Печерської лаври, а день пам'яті Єпіфанія збігся з днем посвяти двох київських церков: Десятинної (12 травня 995 р.) і Софійського собору (12 травня 1045 р.). М. Лісовий робить висновок, що кодекс, який ми розглядаємо, виготовляли не для особистої бібліотеки Остромира,— з самого початку він був призначений для Софійського собору в Новгороді як дарунок Софії Київської Софії Новгородській[12].

Як бачимо, всі дані, що стосуються Остромирового Євангелія,— історичні, лінгвістичні й мистецькі,— виразно промовляють за київське походження цієї унікальної пам'ятки нашої писемності та книжкового мистецтва, котра справедливо посідає почесне місце у скарбниці найвидатніших творів світової культури. Факсимільне видання зробить пам'ятку, як уже мовилося, доступною фахівцям і широкому колу шанувальників нашої духовної спадщини, сприятиме її подальшому і поглибленому вивченню.

Яким ЗАПАСКО

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL CONGRESS COMMEMORATING THE MILLENNIUM OF CHRISTIANITY IN RUS'UKRAINE /Gen. ed. Omeljan Pritsak and Ihor Ševčenko with the assist. of Miroslaw Labunka//Harvard Ukrainian Studies.— Cambridge (Mass.), 1988—1989.— Vols. XII/ XIII.— 894 p.

ЗБІРНИК ПРАЦЬ ЮВІЛЕЙНОГО КОНГРЕСУ. Науковий конгрес у 1000-ліття Хрищення Руси-України у співпраці з Українським вільним університетом / Ред. Володимир Янів.— Мюнхен, 1988—1989.— XV+1002 с.

1988 р. знаменний тисячолітнім ювілеєм офіційного прийняття християнства в Україні-Русі. З цієї нагоди відбулися два наукові конгреси: один у Равенні, а другий у Мюнхені. Перший організував Український науковий інститут при Гарвардському університеті спільно з дослідниками на полі славістики та візантології в Італії під керівництвом Антонія Каріла з Болонського університету. Учасниками конгресу були представники європейської науки, північноамериканського наукового світу та вчені з Ізраїлю (з Єрусалимського університету). Виголошені доповіді (близько 50) були опубліковані в науковому збірнику, що появився як одне з видань УНІГУ.

Другий науковий конгрес відбувся наприкінці квітня і на початку травня того ж ювілейного року за участю 28 наукових, богословських і високоосвітніх установ. Виголошені доповіді порушували широкий спектр питань релігійно-церковного й куль-

[12] Лисовой Н. Н. Остромирово Евангелие..— С. 14.

легати, які, починаючи від 1054 р., намагалися схилити київського князя Ізяслава перейти в католицтво.

Про київське походження Остромирового Євангелія свідчить іще одна обставина, на яку звернув увагу дослідник. У післямові кодексу диякон Григорій називає преподобного Іларіона, у день пам'яті якого розпочато написання книги, і святителя Єпіфанія, коли роботу було закінчено. Іларіон—чернець, один із засновників Києво-Печерської лаври, а день пам'яті Єпіфанія збігся з днем посвяти двох київських церков: Десятинної (12 травня 995 р.) і Софійського собору (12 травня 1045 р.). М. Лісовий робить висновок, що кодекс, який ми розглядаємо, виготовляли не для особистої бібліотеки Остромира,— з самого початку він був призначений для Софійського собору в Новгороді як дарунок Софії Київської Софії Новгородській[12].

Як бачимо, всі дані, що стосуються Остромирового Євангелія,— історичні, лінгвістичні й мистецькі,— виразно промовляють за київське походження цієї унікальної пам'ятки нашої писемності та книжкового мистецтва, котра справедливо посідає почесне місце у скарбниці найвидатніших творів світової культури. Факсимільне видання зробить пам'ятку, як уже мовилося, доступною фахівцям і широкому колу шанувальників нашої духовної спадщини, сприятиме її подальшому і поглибленому вивченню.

Яким ЗАПАСКО

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL CONGRESS COMMEMORATING THE MILLENNIUM OF CHRISTIANITY IN RUS'UKRAINE /Gen. ed. Omeljan Pritsak and Ihor Ševčenko with the assist. of Miroslaw Labunka//Harvard Ukrainian Studies.— Cambridge (Mass.), 1988—1989.— Vols. XII/ XIII.— 894 p.

ЗБІРНИК ПРАЦЬ ЮВІЛЕЙНОГО КОНГРЕСУ. Науковий конгрес у 1000-ліття Хрищення Руси-України у співпраці з Українським вільним університетом / Ред. Володимир Янів.— Мюнхен, 1988—1989.— XV+1002 с.

1988 р. знаменний тисячолітнім ювілеєм офіційного прийняття християнства в Україні-Русі. З цієї нагоди відбулися два наукові конгреси: один у Равенні, а другий у Мюнхені. Перший організував Український науковий інститут при Гарвардському університеті спільно з дослідниками на полі славістики та візантології в Італії під керівництвом Антонія Каріла з Болонського університету. Учасниками конгресу були представники європейської науки, північноамериканського наукового світу та вчені з Ізраїлю (з Єрусалимського університету). Виголошені доповіді (близько 50) були опубліковані в науковому збірнику, що появився як одне з видань УНІГУ.

Другий науковий конгрес відбувся наприкінці квітня і на початку травня того ж ювілейного року за участю 28 наукових, богословських і високоосвітніх установ. Виголошені доповіді порушували широкий спектр питань релігійно-церковного й куль-

[12] Лисовой Н. Н. Остромирово Евангелие..— С. 14.

турного життя нашого народу від ранньоісторичних часів, а далі від доби початків християнства, через наступні століття до новітніх часів. Згадані доповіді опубліковано в науковому збірнику. Їхніми авторами є такі учасники конгресу: о. І. Патрило, В. Косик, о. П. Біланюк, о. І. Хома, М. Богатюк, О. Домбровський, прот. О. Кравченко, В. Жила, А. Жуковський, о. О. Баран, с. С. Сеник, М. Антонович, паст. В. Домашовець, Я. Білінський, А. Сороковський, М. Марунчак, прот. С. Ярмусь, о. І. Музичка, М. Антонович, А. Горняткевич, Я. Розумний, О. Горбач, о. М. Войнар, Я. Рудницький, Д. Штогрин, В. Янів, Л. Винар, С. Гординський, Я. Пеленський, Я. Падох, Р. Єринюк, паст. В. Кустодович, прот. Т. Міненко, З. Соколюк, Л. Рудницький, Т.-Б. Цюцюра.

1. Нашу рецензію починаємо з матеріалів, вміщених у збірнику наукового конгресу в Равенні. В його основі лежать медієвістичні студії над середньо- і східноєвропейською та балканською ойкуменою при порушенні широкого кола проблем з історичноцерковної, психо-культурної, конфесійно-ідеологічної, мовознавчої і врешті політичної тематики. Тематичною підставою того багатющого матеріалу, що належить до генези християнізації згаданих теренів при врахуванні відносин між візантійським Сходом і, з другого боку, романським Заходом, є саме Русь-Україна. Майже весь матеріал збірника, характерний тематично-мериторичною специфікою порушених проблем, потребує фахівців для рецензування тієї чи іншої статті з позицій фахової критики.

Вони опубліковані англійською, французькою, італійською та німецькою мовами, за винятком короткого вступного «Слова-привітання» і під кінець завершального «Слова-подяки» О. Пріцака українською мовою з перекладом англійською та італійською мовами. Після «Вступу» О. Пріцака надруковане ще «Вступне слово» І. Шевченка італійською мовою, а під кінець — «Слово» Д. Оболенського англійською мовою з компліментарними реверансами в бік українських господарів конгресу. Матеріали збірника поділені на розділи за тематичним принципом, якого не завжди дотримано.

Вступний розділ (інавгураційна сесія) порушує проблеми етапності в історії розвитку християнства, характерної релігійними місіями з боку Візантії. Автор статті — І. Шевченко — розглядає згадану місійну діяльність візантійської сторони в умовах візантійського цезаропапізму (відміни до романського папоцезаризму) як зручне комбінування релігійно-церковних справ із політичними аспіраціями імперського стилю, хоча, можна сказати, імперія вступала у фазу поступового звуження її кордонів.

При практикуванні трьох категорій місійної діяльності правлячих візантійських чинників (мілітарної, дипломатичної та нераз офіційного фаворизування місіонерів, напр., монофізитів) належить пам'ятати, що Візантійська імперія уже від доби македонської династії і згодом Комненів почала поступово переходити до дефензивної політики, завершеної трагічним кінцем за панування Палеологів. Причина занепаду була в тому, що національно-державно-політичне ядро еллінського етносу було замале й слабе для утримання такої імперії. Якраз християнізація сусідніх «варварів» мала нейтралізувати їхні наступальні плани стосовно поступово занепадаючої, але все-таки характерної блиском високої культури й імперської традиції Візантії.

Погляд, що монофізитські місіонери були фаворизовані візантійським центром, треба, мабуть, прийняти з певним застереженням. Річ у тому, що монофізитські церкви Сірії й Єгипту, прибравши локально-національного характеру, вважали монофізитизм (христологічний мотив, реманент із доби христологічних суперечок, який у даному разі зіграв роль у національно-політичному житті) віхою своєї

національної окремішності. Антимонофізитські тенденції і допасовувана до них політика митрополії викликали реакцію, поглиблюючи давні сепаратистські тенденції Сірії та Єгипту проти митрополії та мобілізуючи духовно відцентрові сірійські й коптійські чинники. Тут буде до речі пригадати, що імперський центр — головно в ранню добу (часи Юстиніана) стояв на сторожі конфесійної ортодоксії сусідніх народів у парі зі своїми імперськими аспіраціями, приміром чого можуть послужити аріанські народи — герулі, вандали й остготи. Це була спільна церковно-світська політика візантійського Орієнту й романського Окциденту в добу церковної єдності та спільних сімох соборів тоді ще нероз'єднаної християнської ойкумени.

До того циклу, пов'язаного тематикою місійної етапності, належать ще статті авторів про місію, навернення і християнізацію Вірменії, Скандінавії, Угорщини й Польщі, що безпосередньо не в'яжеться з темою християнізації Русі й України, за винятком синхронізації подій. Йдеться про статті Р. Томсона, Б. Савер, Ж. Джірфі, о. Є. Клочовського. У зв'язку з деякими переказами з доби світанку державної організації на території Русі-України й Польщі виникла давніше в науці гіпотеза можливості аналогій з русько-українською та польською ранньоісторичною традицією, згідно з якою легендарним pendant по переказу про Кракуса й Ванду та вавельського дракона мав би бути русько-український варіант про київського Кирила Кожум'яку, а до Попеля — напівміфологізована в минулому столітті постать Аскольда на основі лінгвістичних, спекулятивних комбінацій (староскандінавське aska, німецьке Asche — попіл).

У другому розділі, присвяченому питанню християнства на Русі перед 988 р., знаходимо статтю на тему початку християнства на Русі при зустрічі Сходу із Заходом авторства О. Пріцака. Заохочений прізвищем знаного в науці автора, заавансований інтелектуально читач із запалом береться до читання згаданої статті й... розчаровується. Автор гне тут до концепції своєї публікації «The Origin of Rus'», в якій він пов'язує генезу Київської Русі з її державною структурою, з організованими на велику скалю міжнародними торговельними компаніями, з персоналом мультиетнічного й мультилінгвістичного характеру, при яких служили вікінги-варяги. Цей ближче неозначений ранньоісторичний прототип пізнішої Ганзи мав би, згідно з концепцією О. Пріцака, бути підставою тези про вирішальну роль варязького фактора у процесі генези й початкового розвитку державної організації у Русі-Україні та перших етапів християнізації її населення. Концепція шановного автора виглядає на неонорманський варіант, дарма що він уперто відмовляється від (згідно з його висловом) «контроверсії» норманізму — антинорманізму, претендуючи на оригінальність висуненого ним погляду. Виникає актуальне питання, чи в науково-дослідних умовах бурхливого розвитку історичних дисциплін, удосконалення методології наукових пошуків через аналіз джерел на основі наукового досвіду сучасних дослідників, озброєних прагматичним підходом до розв'язки проблем, концепція імпортованої державної організації на русько-український грунт не є сьогодні анахронізмом і можливою підставою історично-культуртрегерських аспірацій представників німецької історіографії, яка задавала академічний «тон» європейській науці у проблематиці східноєвропейської історії. Навіть дореволюційна російська наука дотримувалася норманської теорії. Лише підсовєтський науковий світ відкинув норманізм, керуючись радше політичними, германофобськими тенденціями й роблячи тим самим ведмежу прислугу антинорманській теорії. Отже, виникає питання, чи концепція неонорманського варіанту О. Пріцака витримує наукову критику взагалі, а зокрема з боку скандинавознавців, бо ж автор опирається на скандінавських джерельних даних.

Згідно з поглядом у науці, початки християнства на території України пов'язані з

побутом готів на наших землях, які мали прийняти «нову віру» від полонених з Малої Азії — ймовірно, з Каппадокії. Церква готів у Криму була підпорядкована царгородським патріархам, які рукопокладали туди єпископів. Найдавніші відомості про єпископат кримських готів сягають IV ст. Можна сподіватися, що зв'язки антського союзу з Візантією давали якусь можливість християнських впливів з боку візантійського світу, тим паче, що деякі анти були на службі у візантійців, отже, стикалися безпосередньо з візантійською цивілізацією, а в тому числі й релігійно-церковним світом.

Автор зовсім не бере до уваги згадані можливості, а пов'язує початкові етапи християнізації Русі із впливами з боку балтійських, морських номадів, які, не маючи власної державної організації, не могли її дати іншим. Зовсім інша річ, що вони могли бути допоміжним, найманим чинником у системі державної організації Київської Русі. Та питання неонорманського варіанту тут не єдина «ахіллесова п'ята». Первородним гріхом статті є те, що вона не відповідає темі, поданій у заголовку.

Стаття шановного автора, опрацьована на основі глибинного аналізу арабських і скандінавських джерел, може бути авторитетним словом науки при усталенні й уточнюванні деяких термінів і назв, але вона аж ніяк не може вирішувати кардинальної проблеми генези Київської Русі і, як уже сказано, зовсім не відповідає заголовку. Тема раннього періоду — світанку християнізації Русі-України — зводиться тут до мінімуму, гублячись у нетрях лінгвістично-ономастично-термінологічних комбінацій. А шкода, бо О. Пріцак зі своїм, без сумніву, великим багажем знання міг використати чудову нагоду на сторінках ювілейного збірника нашого 1000-ліття й дати останнє слово науки на сьогоднішньому етапі її грандіозного розвитку в питанні генези Київської Русі та початкових етапів її християнізації. На жаль, нагода не використана.

Автори статей про ранній період християнізації Вірменії, Скандінавії, Угорщини й Польщі потрактували більш грунтовно дану проблематику з методологічних позицій історичного синтезу й позитивного викладу, не топлячи її у нетрях комбінацій і гіпотетичних інтерпретацій лінгвістично-ономастично-термінологічного аспекту. Ряди представників української історіографії є слабо заступлені дослідниками нашої медієвістики, що тим паче створює їм поле до попису, особливо в царині досліджень доби Київської Русі. На жаль, як відомо, ніяка блискуча ерудиція на відтинку досліджень джерельних матеріалів і їхньої інтерпретації через уточнювання при мікроаналізі й текстологічних студіях у ділянці лінгвістики, ономастики й термінології ніколи не зможе замінити об'єктивної й сумлінної реконструкції фактологічного матеріалу на тлі даної доби в дусі змагань до можливого історичного синтезу нехай і фрагментарного характеру при неповних джерельних даних раннього середньовіччя в аспекті історичного процесу Східної Європи, par excellence доби світанку християнізації Русі-України. Треба сумніватися, щоби континентально-морські номади, варяги, могли бути тим основним помостом цивілізаційно-політичного й релігійно-конфесійного характеру, на якому прийшло до ранньосередньовічної зустрічі між Сходом і Заходом європейського континенту.

Чергова стаття (В. Пері) займається уточненням назви «Rhos» в етнічному й географічному розумінні. Дослідження у тому напрямі мають уже свою історію та літературу предмету, створену протягом минулого й нашого століття. Дальша стаття (В. Треадгольд) порушує питання трьох візантійських провінцій та перших візантійських контактів із Руссю, а також відносин між угорцями й хозарами, та, з другого боку, Візантією, яка робила всілякі заходи для забезпечення себе перед нападами з боку Русі з допомогою військового організування нової провінції у Тавриді зі статусом архонтату, але без власних збройних сил, тобто обмежених лише

до нечисленного відділу тілохранителів архонта. Особливий причинок до історії ранньої християнізації Русі-України вносить Д. Оболенський, який на основі руських, візантійських і латинських джерельних даних порушує давно вже дискутовану в наукових колах проблему часу й місця (Київ — Константинополь) навернення княгині Ольги на християнство.

На увагу читача заслуговує грунтовно опрацьована стаття Мирослава Лабуньки про релігійні центри та їхні місії до Київської Русі: від Ольги до Володимира * — головно з двох причин: по-перше, автор статті здобувся на позитивний виклад фактологічно-синтетичного порядку у висвітленні процесу християнізації Київської Русі-України на хронологічному відтинку життя та діяльності княгині Ольги й князя Володимира, по-друге, у час, коли автори інших статей присвячують увагу радше візантологічній стороні медалі даної складної проблематики, М. Лабунька намагається збалансувати тематично широкий діапазон проблематики християнізації тодішньої Русі-України узглядненням духовно-еклезіастичного фактора Заходу в аспекті конфесійно-світоглядно-психокультурної й політичної альтернативи: християнська ойкумена Орієнту — Окциденту з об'єктивним наголошенням нахилу до прозахідної орієнтації князя Ярополка, який, зрештою, наладнав зв'язки з трьома тодішніми християнськими центрами: німецькою імперією Оттона І, Візантією і папським центром у Римі. Це йшло до деякої міри по лінії прастарої, протоісторичної традиції земель України як території перехресних впливів зі Сходу, Заходу й середземноморсько-чорноморського Півдня у геополітично-мультикультурному аспекті та в дусі синкретизму компонентів духовного й матеріального стилів життя населення.

Стосовно тієї статті маємо лише суттєве зауваження: її автор подає коротку (мабуть, таки навіть закоротку) характеристику системи поганського культу в Києві часів Ольги—Святослава як «політеїстичної, антропоморфічної релігії» (с. 172), що є дуже узагальненим формулюванням, бо всі назагал більш заавансовані в інтелектуально-цивілізаційному аспекті політеїзми античної доби й порога середньовіччя були антропоморфічного стилю. Класичним типом «заавансованого» політеїзму антропоморфічного стилю був олімпійський пантеон зі сварливими богами античної Еллади не лише архаїчної доби, а й пізнішої доби Просвітництва. Дохристиянська релігія на території Русі-України часів Ольги—Святослава — це політеїзм натуралістично-аграрного стилю з виразними ціхами анімізму. Як для чорного континенту фетишизм, для американських теренів тотемізм, а для Полінезії табу, так для Південно-Східної Європи, точніше — території України, анімізм був характерним явищем дохристиянської духовності. А це зовсім інша річ, що у процесі розвитку релігійної думки в парі з еволюцією інтелектуально-психокультурного росту розумної істоти прогрес людської духовності на відтинку релігійних вірувань ішов у напрямі індивідуалізування та в дальшій консеквенції антропоморфізування культових понять. Та це загальноісторичний розвиток на відтинку духовного росту homo sapiens, що бачимо в універсальному процесі еволюції духовності людства, а не лише на прото- чи ранньоукраїнському грунті. Щоби оминути непорозуміння, слушно буде пригадати, що зовсім інакше виглядає справа із релігією об'явлення старозавітнього монотеїзму (ягвізм) і його новозавітнього продовження (христологія євангелій і павлінізму, тобто науки Павла з Тарзу, апостола in partibus infidelium), чого не слід змішувати з еволюційними процесами поганських вірувань. Дохристиянська релігія так укорінилася — головно своїми анімістичними віруваннями — у душу населення

* Авторизований варіант цієї статті публікуємо вище.

території України, що після офіційного прийняття християнства витворилося двовір'я, яке тривало століттями. Залишки того двовір'я дійшли до наших часів.

Дальші два розділи про літературну мову й культуру репрезентують статті мовознавчого й культурологічного аспекту на тлі аналізу письмових пам'яток та церковно-культурних впливів у царині східнохристиянської ойкумени та її психокультурно-ранньо-еклезіастичних традицій. Розділ «Візантія і Стара Русь» починається статтею А. Дуцелієра про зустріч Візантії з мусульманським світом у добу навернення слов'ян: як зразок — каліфат династії Фатімідів, X—XII ст., (іслам в Єгипті й частково в Північній Африці).

Стаття Г. Бакалова порушує тему культурної й релігійно-церковної політики Візантії стосовно балканських слов'ян із наголошенням болгарської проблеми. Тут до речі було б наголосити специфічне явище унікальної того роду контроверсії, згідно з якою грецький етнічний елемент (тобто етно-політично-державне ядро Візантії), який прибирає дедалі модифікованіший національно-культурний зміст, опирався на політично-правні традиції Римської імперії включно з назвою «ромеї», бо назви «Візантія», «візантійський» є штучні. Вони—пізніший термінологічний продукт. Так, візантійська держава та її духовність—це складний синтез античних і середньовічних елементів-компонентів римської імперської традиції, грецького етносу й культури, що кристалізувалася в умовах панеллінського політичного (з поняттям грецької, традиційної η πόλis) та психокультурного партикуляризму, а дальше християнства й «варваризму» сусідніх етнічних організмів. Отже, Візантія являла собою християнську, римську (східноримську) імперію грецького народу із сильною домішкою «варваризмів» у грецькому розумінні терміну ὁ βάρβαροζ, тобто чужинець. В античну добу Рим поневолив Елладу політично, а вона його—культурно.

Із виникненням Візантійської імперії грецький інтелект нагадав собі давні можливості експансивності грецького генія. На психо-культурно-політичному тлі процесу грецького національного ренесансу у візантійському стилі міцніють намагання у напрямі нав'язування до давніх традицій цивілізації й духовної величі античної Еллади, передовсім до афінських взірців, та експансії грецької духовности на сусідні народи у стилі неоеллінізму християнської редакції, що мало значний вплив на балканські народи. Як не як, а елліністична й згодом пізньоелліністична доба античного світу, немов фенікс із попелу небуття, віджила в неповторному феномені християнського неоеллінізму візантійського стилю. Це був тріумф грецького генія, який спалахнув метеором над східною частиною християнської ойкумени й згаснув у добу Палеологів. Як уже було сказано, грецьке ядро виявилося заслабим для утримання імперії, що відбилося з часом негативно на експансивності греко-візантійської духовності. Вона поступово еволюціонує у напрямі ідеологічного пацифізму, затрачаючи ціхи, що їх повинна мати ecclesia militans, хоча давні познаки романофобії не погасли ще цілком і в нашу добу. Давні христологічні суперечки з початкових століть нашої ери, а дальше іконокластичний рух і врешті конфлікт із романським Заходом зі своєю полемічною атмосферою могли до певної міри вичерпати динамізм греко-візантійської духовності, спрямовуючи її у русло пацифізму. Тут до речі буде пригадати, що візантійська духовність кристалізувалася, зокрема, і на грунті елліністичної культури, у тому числі й синкретизму релігійних ідей та взагалі різнорідних первнів духовности Орієнту й Окциденту. На тому переважно тлі змогли поєднатися в одну культурно-політичну цілість такі головні елліністичні центри античного світу, як Афіни, Олександрія, Антіохія і Константинополь.

Атмосфера елліністичної епохи панувала й у візантійському світі, який додав до елліністичної духовності могутній і чудотворний чар-харизма — знак хреста. Стосовно елліністичної духовності до речі буде пригадати, що перший період історії Ві-

зантії, який триває до VII ст., тобто до часу мохаммеданської гіджри, з якою в'яжеться генеза ісламу й політичної єдності арабського світу, належить ще майже цілком до античного світу та його духовності. Щодо ідей та феноменів людського духу світогляд ромеїв із грекоорієнтальною психо-культурою й ментальністю, еклезіологією та політично-імперською традицією античного Риму, отже, архаїчно-романського Заходу, є психологічним pendant до духовного тяжіння у напрямі еклезіастично-обрядово-психокультурного орієнталізму, а в парі з тим політичного оккиденталізму, тобто прозахідної орієнтації української ментальності й світогляду. Якраз тема культурної й релігійно-церковної політики Візантії стосовно балканських слов'ян і дальших сусідніх народів із населенням Русі-України включно дається краще висвітлити з позицій background християнсько-неоеллІністичного феномена на грунті візантійської духовності.

У статті про політичну ідеологію Візантії на Русь X—XII ст. А. Каріл цитує візантійських авторів, які у своїх творах «варваризували» Русь. Автор даної статті не бере до уваги, що вони дивилися на Русь очима вихованих в умовах та атмосфері візантійської цивілізації і пишності візантійців, тобто суб'єктивно, порівнюючи Русь із тодішньою візантійською культурою, з якою не міг конкурувати навіть середньовічний Захід. Якраз той ранньосередньовічний Захід був, згідно з думкою представників науки, «варварським» порівняно з візантійським стилем приватного й публічного життя. З другого боку, автор каже, що етнологія й політична ідеологія того часу в однозгідності з прийняттям загально Weltanschauung східноримського світу, тобто в розумінні ромеїв, нав'язує поняття «скіфських народів» до давньої еллІністичної доби хоч би з огляду на те, що володарі Києва внаслідок християнізації увійшли до символічної familia regis, а населення Русі до ойкумени християнського Орієнту (с. 408). До речі буде сказати, що позиція А. Каріла щодо етно-ономастичної розв'язки поняття «скіфських народів» (The ethnology of the Scythian — с. 402 і дальше) не зовсім точна. Поняття «Скіфії» і «скіфів» в античну і ранньосередньовічну добу було характерне кількома еволюційними етапами: етнографічним, політичним і географічним. Останнє, тобто географічне поняття «Скіфії», аналогічно до поняття «Сарматії», проіснувало аж до пізнього середньовіччя. Деякі античні назви, пов'язані з територією України (Борисфен, Понт Евксинський, Меотида) є на карті Боплана з XVII ст.

Представники візантійської історіографії до VII ст. часто згадують антів — крім готського історика Йордана, на увагу заслуговують Прокопій Кессарійський, Агатій, Менандр, Маврикій — Псевдо-Маврикій, автор загальновідомого «Стратегікону», Теофілакт Сімокатта й Теофан — на означення південно-східних слов'ян, тобто безпосередніх етноісторичних предків суспільства Київської Русі. Обмежування Русі до етно-ономастичного чи політичного поняття скитської проблематики не в'яжеться з тодішньою історичною й етно-культурною дійсністю. У досить оригінальній, якщо вже не інтригуючій з уваги на престиж володарів Київської Русі статті про русько-візантійські шлюбні зв'язки на княжоімперському рівні в XII ст. дослідник А. Каждан вважає, що такі зв'язки могли бути на рівні радше другого рангу еліти, не маючи якогось більшого значення для русько-візантійських взаємин державного масштабу. Боїмося, що автор не заглибився як слід у психо-культурно-політичну атмосферу даної епохи. Нічого дивного з позицій тодішніх світоглядних міркувань і амбіцій імперського центру Візантії у тому, що візантійські імператори нерадо контактували з пануючими «варварськими» народами, у тому числі й «скіфо-сарматськими» народами євразійської смуги.

Ідея ойкуменічного універсалізму імперської організації і традиційного ще з античної доби духу Візантії була підгрунтям світогляду ромеїв. На тому тлі виникає

складна державна ієрархія, очолена візантійським імператором як римським володарем і головою християнської ойкумени, що довело вже за панування Юстиніана до цілковитого цезаропапізму — орієнтальної відміни пізнішого римського папоцезаризму. В руках імператора лежала доля не лише держави, а й церкви. Він був базилевсом, головним вождем армії, головним суддею, законодавцем і в нововізантійську добу зверхником церкви — Pontifex Maximus, котрий трактував релігійно-церковні справи як ius publicum.

Маючи такі широкі світські й духовні компетенції, імператор ранньовізантійської доби стає центром своєрідного політично-еклезіастично-релігійного культу, близького до сакрального характеру. Під поняттям «Corpus Christi mysticum» візантійці розуміли не лише церкву, а й державу, бо згідно з їхнім поглядом не можна відділити церкви від держави й імператора від Бога, отже, імператора як Божого обранця і християнського наслідника давніх римських цезарів на тлі ойкуменічного універсалізму імперської організації — ускладненого синтезу світського й духовного, великодержавного й еклезіологічного поняття. Коли 800 р. відбулася коронація Карла Великого й тим самим до певної міри реституція Західноримської імперії, то цього акту ніколи не визнали у Візантії, вважаючи його пробою похитнути політично-державний уклад сил тодішньої християнської ойкумени, у проводі якої намагалася стояти Візантія. Звичайно, кульмінаційна точка візантійського цезаропапізму припадає на часи володарювання імператора Юстиніана. Аналогічно до особи Марка Аврелія, якого новітні історики назвали «філософом на троні», дехто з візантологів називає Юстиніана «теологом на троні». Це поняття візантійського імператора з часом частково еволюціонувало в напрямі панівного західноєвропейського стилю; але ідеологічні постулати ранньосередньовічного світогляду ромеїв залишилися упродовж багатьох століть аж до епохи Палеологів. Ми вмисне зробили невеликий відступ у напрямі висвітлення поняття візантійського пануючого, бо це й є якраз тло, на якому автор статті повинен був розглядати порушену ним тему. Дестабілізація династично-політичних відносин на Русі після смерті Ярослава Мудрого ще більше насторожувала візантійські чинники в аспекті династично-шлюбного пов'язування себе з руськими князями. У своїй статті автор подає факти, але в прикінцевому слові оминає глибші причини такого явища.

У статті про грецьких митрополитів Київської Русі А.-Е. Тахіаоса проводиться оцінка духовної й культурної діяльності церковної верхівки Русі. Автор мотивує присутність грецьких митрополитів у Русі-Україні статусом канонічної юрисдикції константинопольського патріарха над церквою Київської Русі та перелічує досягнення у діяльності грецьких митрополитів на полі фундаментально-доктринальної принциповості, а далі чернечого життя (до речі, затомізованого, бо, як відомо, монастирі на візантійському Сході не організовувалися у спільноти монаших орденів, лише існували один від одного окремо; античний еллінський партикуляризм дістався також частково в духовну спадщину Візантії) й освіти для слов'ян. До речі, грецькі митрополити в Київській Русі, мабуть, почувалися вільніше, ніж у себе на батьківщині. Традиція і залишки ранньовізантійської екстреми цезаропапізму не загинули. Юстиніан був не лише ревним оборонцем, а й зверхником-диктатором церкви, бо він навіть як християнин залишився римлянином, а ідея автономії у релігійно-церковній сфері була йому чужа. Пап і патріархів вважав і трактував як своїх слуг, так само, як і володів державою, диригував у церковному житті, персонально інгерував у всіх поодиноких випадках церковного правління. Сам вирішував питання віри й обряду, видавав церковні едикти як державні декрети, провадив церковні збори, писав теологічні трактати, творив церковні пісні. У візантійському мистецтві подибуємо зображення, як імператор, оточений церковними достойниками, прова-

дить собор. Трактування високих церковних достойників як своїх слуг асоціює нам пізніше поняття «Каносси» романського Заходу та аналогії між Юстиніаном і, з другого боку, Григорієм VII, який екскомунікував Генриха IV.

Отже, грецький митрополит, як сказано, міг почуватися вільніше в Київській Русі дальше від візантійського центру. Та перелічені автором статті «досягнення» згаданих митрополитів — це лише один бік медалі даної тематики, а згідно з другим грецькі митрополити намагалися пов'язувати місійно-церковну діяльність з імперсько-політичною візантійського центру, іноді з пріоритетом того другого.

В умовах радикального перенесення грецької ортодоксії на русько-український грунт загинуло багато літературних і уснотрадиційних пам'яток дохристиянської доби, які сьогодні були б неоціненним матеріалом для русько-української археографії й палеоетнографії як пра- й протоісторичні корені нашої духовності. Це в парі з процесом християнізації була візантинізація у мовнокультурному аспекті. Цитуючи наприкінці статті з «Повісті минулих літ» теплу позитивну згадку про грецького митрополита Йоанна II (1076—1089), автор хоче на основі одного прикладу генералізувати оцінку грецьких митрополитів у Київській Русі. Не думаємо, що це об'єктивно-правильний метод наукових досліджень. Читач, обізнаний з елементарними засадами наукової критики, має враження, що дана стаття написана радше із грецьких позицій.

Окремий розділ присвячений князю Володимирові. Він має дві статті. Одна з них порушує питання канонізації Володимира (В. Водов), а в другій ідеться про сатиричну поему на тему хрещення Русі й, зокрема, особи Володимира (Дж. Дель' Агата). Матеріал обох статей аж ніяк не гармонізується зі собою тематично навіть при софістикованій формі коментаря до згаданої сатиричної поеми. Звичайно, автор статті може захищатися принципом, що, мовляв, у науці треба все брати на верстат наукових досліджень. Але чи згадана стаття надавалася до збірника ювілею 1000-ліття офіційного прийняття християнства в Русі-Україні — це ще питання академічної дискусії.

Розділ «Організація церкви» починається статтею (автор П. Совер) про організацію церкви у Скандінавії післямісіонерського етапу, що пов'язується з основною тематикою збірника, присвяченого проблемі християнізації Русі-України в контексті процесу етнокультурного розвитку. На увагу заслуговує друга з черги аналітична стаття про два концепти навернення Русі в київських письмових пам'ятках (Іларіона «Слово о законі і благодаті» та Початковий літопис). Свій погляд автор А. Поппе чітко сформулював словами: «Концепт Іларіона різниться від Початкового літопису не лише в часі та подробицях, а й також за суттю. Візія Іларіона була зроджена в переконанні в єдності церкви, її апостольстві та її ортодоксії, у той час, коли концепт Початкового літопису вже визнавав поділ між імперським містом [тобто Константинополем] і з другого боку Римом» (с. 494). Бо коли за Іларіона могла бути іскорка надії, що «схизму» Фотія удасться ще якось залагодити, то в часі остаточної редакції чи компіляції Початкового літопису (початки XII ст.) розкол був уже фактом доконаним не лише в історично-церковному, а й психологічному аспекті. В парі із занепадом ідеї церковної єдності християнського Орієнту — Окциденту й у зв'язку з тими виявами романофобії автор висуває переказ про апостола Андрія Первозванного як своєрідну харизму апостольського походження Церкви в Русі-Україні в розумінні емансипації від впливів романського Заходу на користь духовно-візантійської ойкумени. Ті вияви романофобії на візантійському грунті з кожним століттям не зменшувалися, а набирали сили. Яких розмірів набрав процес візантійської романофобії, свідчить факт, що аж ніяк не був персонального характеру, а віддзеркалював стихійні почування і ментальність широких мас візантійського суспільства, передовсім його провідної верстви.

Останній імператор Візантії Константин XI Палеолог шукав на Заході допомоги проти турків і мав надію дістати її при реституції унії між Царгородом і Римом (доба Флорентійського собору й Флорентійської унії, яку грецька сторона визнала згодом неканонічною). Яка була реакція проти тих цісарських намагань, свідчать слова одного з найвищих цісарських достойників, висловлені наприкінці 1452 р., тобто за кілька місяців перед упадком Константинополя: «Легше побачити мені всередині міста [тобто Константинополя] турецький тюрбан, ніж латинську митру»[1]. Очевидно, після упадку Царгорода в інтересах турецької політики тим паче не лежало наближення християнського Орієнту—Окциденту. Згідно з поглядом автора статті, ітінерарій апостола належить віднести до легендарної традиції кінця XI і початків XII ст. (с. 500). До вже сказаного до речі буде додати, що сама хронологія подій у літописі потребує коректив, а редактор-автор літописної реляції намагався «спрагматизувати» історію початків державної організації на Русі у згоді з поясненням етимології походження назви «Русь» у дусі норманізму. Постає актуальне питання, чи «норманський» підхід автора-редактора літопису до проблеми генези державної організації Київської Русі не належить часом інтерпретувати як своєрідне психоісторіографічне реагування на грецьку політику стосовно Русі-України. Якщо б так справді було, то погляд А. Поппе про грекофільські тенденції у Початковому літопису міг би бути радше дискусійного порядку, хоча й можливий. Але, з другого боку, норманський мотив (варязька віра) був ідентифікований із західним християнством, яке мало стати в «Літопису» релігією non grata.

У такому аспекті постає питання, як узгодити грекофільські тенденції з норманським мотивом у літопису? Як не як, а це досить виразна контроверсія ідеологічного характеру. До речі буде пригадати, що духовний конфлікт між візантійським Орієнтом і романським Окцидентом треба розглядати передовсім в еклезіастично-політично-престижній площині як протиборство двох християнських цивілізацій, а догматична сторінка служила радше претекстом. Та в часі Флорентійського собору і Флорентійської унії дійшло до певної згоди у принаймні деяких догматичних точках. У справі чистилища православна сторона поступилася настільки, що відступила від опозиції проти молитви за померлих, проблему Filioque полагоджено компромісом, прийнявши в нікейському credo формулу «...від Отця через Сина...». На мертвій точці стояла лише справа папського примату. Така духовна атмосфера ривалізації існувала й далеко перед добою Флорентійської унії, а її сліди більш ніж можливі в письмових пам'ятках Київської Русі. У зв'язку з тим могло б виринути ще одне питання у площині теоретичних міркувань, а саме: чи існувала можливість інтерполяції того чи іншого варіанту (грекофільські тенденції — норманський мотив) у початковій версії «Літопису» та творі Іларіона, що залишаємо для студій фахівцям текстологічних досліджень археографічних пам'яток.

У черговій статті Г. Бірнбаума — «Коли й як Новгород був навернений на християнство» — трактується, що християнство в його візантійському стилі було введене офіційно в Новгороді лише ненадовго після навернення Володимира й згодом масового хрещення киян (с. 522) у протилежній до південно-західно-слов'янської гіпотези (Чехо-Моравія). Згаданий розділ завершує стаття Т. Дунін-Вонсович про місійні плани цистерціїв (Цистерський орден у Франції, близький до бенедиктинів) на території Південно-Західної Русі XII—XIII ст.

Розділ про відгомін і наслідки навернення обіймає дві статті. Перша з них — це «Історія християнської Русі» в Annales Ecclesiastici Цезаря Баронія, котрий на той час в умовах незацікавлення слов'янським світом із боку Заходу виявився до

[1] Ostrogorsky. Geschichte des byzantinischen Staates.— S. 408.

певної міри знавцем Слов'янщини, у тому числі й історії Русі, мимо хронологічних неточностей у його творі та позиції безкомпромісного католицького історика, з якої він писав свої «Аннали». Бароній жив (1538—1607) у добу Реформації й Контрреформації, тобто в часи особливо мілітантної атмосфери на тлі релігійно-церковного життя, отже, був світоглядно-духовною дитиною своєї доби стосовно не лише протестантського світу, а й візантійства, що видно в його творі при ігноруванні візантійської сторони в духовному житті Русі. До речі буде наголосити, що в час, коли конфлікт між християнським Орієнтом і Окцидентом був головно на тлі різниць і ривалізації двох цивілізацій, корені яких сягали античної епохи (уже Геродот говорить про давню традицію конфлікту між Сходом і Заходом), то конфлікт між католицьким і протестантським світом виник лише на тлі догматичних різниць, а соціополітичні моменти бути тут маргінальні. Зрештою, деякі соціополітичні нерівності були навіть між самими протестантами (прим. між лютеранізмом і кальвінізмом). Наприкінці статті автор дещо занадто лаконічно наголошує на контроверсійних відносинах доби, дитиною якої був Бароній (с. 575). У статті про відгомін західного християнства в культурі Київської Русі є рефęровані літературні пам'ятки, головно полемічна література, звернена проти «латинської віри».

З черги постає розділ «Лінгвістичні аспекти» з трьома статтями авторства Н. Міниссі, Ю. Шевельова й О. Горбача, які потребують рецензента-мовознавця. У своїй оригінальній аналітичній статті «Проста Чадь і простая мова» у пов'язанні з кирило-мефодіївською тематикою Vita Constantini-Vita Methodii Ю. Шевельов дав пояснення значення даних у заголовку слів у світлі порівняльного мовознавства й виявів соціолінгвістичного «демократизму» як своєрідного варіанту тодішнього культурно-мовного «панславізму» у процесі мовної емансипації церковно-літургійно-місіонерської діяльності від «тримовної єресі» (гебрейська, грецька й латинська мова в біблійних і літургійних текстах). Згадана стаття характерна своїм мовно-культурним дослідженням доби християнізації не лише на моравському, а й до певної міри і загальнослов'янському грунті. Тематично найближчою до широкої проблематики християнізації Русі-України є стаття О. Горбача про близькосхідну ботанічну й зоологічну термінологію у новіших українських перекладах Біблії.

Розділ «Ідеологічні аспекти» започатковує стаття А. Джурової про інтеграцію слов'янського світу в рамки спільної ортодоксії (IX—XII ст.) з колективним поняттям Slavia byzantino-orthodoxa як конфесійно-психокультурною антитезою до поняття Slavia romano-catholica. Немає сумніву, що в тому поділі великою мірою відігравали роль фактори геополітичного положення, а дальше прогрес на полі національного відродження грецького світу й культурно-політичні впливи на східнослов'янський світ. Як у політично-державному житті Візантії вплив романізму був доволі сильний і тривалий та опирався на продовжуванні політично-державної ідеї античного Риму, так і в площині культури вже в перших століттях існування візантійської держави намічається послідовний процес відроманізовування і занепаду західних впливів. Виявляючи рішучий опір процесові романізації, ромеї, які вважали себе наслідниками Риму, зберігали свої національно-культурні традиції, своє еллінське обличчя. Процес романофобії як реагуваня на імперіалізм античного Риму (у грецькій традиції напевно залишилася пам'ять про цілковите знищення Коринфу 146 р. до н. е. та замінення Греції на провінцію Ахая) запустив сильні корені у візантійській ментальності та став відтак поважним психологічним фактором у конфлікті за патріархат Фотія, де різниця двох чужих собі культур—Орієнту й Окциденту—навіть під спільним знаменником християнства виявилася глибшою від догматичних розходжень та довела відтак до цілковитого церковного розколу. Грецька мова дедалі більше витискає урядову, імперську—латинську мову, а грецька Септуагінта є

єдиним джерелом віри й має більше значення на Сході, ніж Vulgata на Заході. Той динамізм грецької духовності уділявся своїми впливами й східному слов'янському світові силою геополітично-культурних факторів. Колективне поняття Slavia ortho doxa тут інтерпретоване на тлі балканської духовно-культурної сфери, головно мовно слов'янізованої Болгарії, своєрідного геополітично-культурного помосту між Руссю і, з другого боку, візантійським центром в асоціації аналогій типологічних феноменів у царині агіографії, літургійної літератури, апокрифічного матеріалу, мистецтва тощо.

Чергова стаття, автором якої є Дж. Маніскалько Базіле, про християнського володаря через призму руських відносин змальовує образ Володимира порівняно з Константином і Мойсеєм (ідея вибраного народу—Іларіона «Слово о законі і благодаті») у пов'язанні з його пошуками за правдивою релігією («теологічна одіссея»). Представляючи реалістично психо-культурно-моральну сторінку особи князя Володимира на підставі літературних пам'яток без пізніших глорифікаційних і агіографічних тенденцій автор даної статті подає ту картину в контексті атмосфери християнізації, на тлі якої Володимир виступає як поганин, полігаміст і, очевидно, автократ «варварського» стилю. Але автор не мовить про те, що князь Володимир був лише дитиною дохристиянської доби й що не лише він був саме таким, а не інакшим типом тодішнього «поганського» володаря. Хіба ж автор не знає, як жили деякі володарі «культурного Заходу» вже після завершення християнізації у західній гемісфері європейського континенту? І той підхід до даної проблеми якраз і викликає критичні зауваження.

Автор чергової статті О. Авенаріус «Митрополит Іларіон про початки християнства в Руси: проблема переміни впливу Візантії» виказує концепційний дуалізм Іларіона. Бо, з одного боку, він звертає увагу на провізантійську орієнтацію, а з другого—на тенденції у напрямі ідеї автономізму ідеологічно-культурного й політичного Русі у процесі еволюції візантійських впливів на тлі життя русько-українського суспільства та поступового переороблювання візантійських взірців на національно-локальні форми не так копіюванням, як радше творенням власних, оригінальних досягнень у прогресі духовних і матеріальних вартостей.

Автор некритично опирається на літописні дані про давню Скіфію як вияв гордості літописця при схилянні до античних традицій. Треба сказати: те, що можна було тодішньому літописцеві, не можна історикові кінця нашого століття, в якому вимоги модерної історіографії далеко не задовольняють концепції авторів археографічних пам'яток. На території Scythia Magna жили різні племена, а не лише уличі й тиверці (нижче течії Дніпра, отже—чорноморська смуга). Територіальне поняття Scythia Magna (с. 700) згідно з Геродотом сягало на північ приблизно з територією сучасної Київщини. А так званий «скіфський» звіриний стиль у мистецтві був своєю назвою пов'язаний радше з територіальним поняттям, а не етнічним, бо авторами так званого «скіфського мистецтва» були не меншою мірою греки й митці з місцевого, автохтонного населення, якому накинено панівну назву скіфських завойовників. Історія повторилася і в пізніші століття, коли Русі-Україні було накинено панівну назву нового завойовника—північного сусіда, а всі досягнення на українських територіях («Малоросії») у царині літератури, мистецтва й інших виявів українського творчого генія узурповано на користь захланного сусіда. Згаданий «звіриний» стиль у мистецтві згодом став більш загальним явищем, емансипованим від того чи іншого ідентифікування в етнічному аспекті. Існують підстави більш ніж припускати, що ідеологічні корені «звіриного» стилю можуть бути пов'язані з тотемістичними віруваннями.

У розділі «Юридичні аспекти» порушені теми «Русь між Болгарією і візантійською

імперією кінця X і початку XII ст.» (Й.-П. Арріднон), а далі—«Церковно-правні аспекти взаємин між митрополитами і князями в Київській Русі» (Х. Ганнік) та чергова тема «Замітки стосовно життя парохіяльної громади в Київській Русі XII ст.» (Г. Гіравдо) . Але тема про Теодозія Печерського в історичному й літературному аспектах (початки чернецтва) опрацьована Г. Подскальським, як видається, безпосередньо не належить до тематики юридичних аспектів. Останні два розділи зі статтями можна б зарахувати радше до miscellanea, бо тематика щонайменше деяких статей не порушує безпосередньо основного мотиву справи.

В розділі про проблеми київської спадковості є вітальноактуальна по сьогоднішній день в українській історіографії тема про змагання за «Київську сукцесію» (наслідство), 1155—1175 в еклезіастичному (а в дальшій послідовності й політичному!) аспекті—вимірі, де подано найбільш важливі події і розвиток того періоду змагань у дискусійному порядку на тлі володарювання Андрія Боголюбського. Стаття є значним причинком у контексті історіографічних змагань за завершення повної ревіндикації доби Київської Русі та її духовно-культурно-політичних надбань на користь української історичної традиції.

Чергова стаття—«Питання авторитету (влади) в Івана Вишенського» пера Г. Грабовича опрацьована на тлі історично-біографічних даних. Вона показує колоритно-многогранну й парадоксальну в культурно-світоглядному аспекті постать в одній особі письменника, ідеолога й православного полеміста з особливо широким діапазоном ідеологічних імпульсів—від мілітантного духа динамічного полеміста, патріота православної України до афонського квієтизму й традиціоналізму в напрямі до давньохристиянського життя доби апостольської церкви та перших століть н. е. Друга половина XVI і початки XVII ст. (доба Брестської унії) були особливо часом полемічних суперечок на тлі церковного життя. Характерним явищем світоглядного аспекту є у даному разі те, що в І. Вишенського церковний патріотизм православного стилю виступає поряд із виявами антиклерикалізму, а далі аспектизму візантійського характеру та критики церковного і світського авторитету (влади). Згаданий антиклерикалізм полягав правдоподібно в тому, що І. Вишенський, перейнятий духом аскетизму, дивився критично на стиль життя тодішнього духовенства, головно його провідних кіл церковної ієрархії, яка не уникала світського способу життя та в парі з аспіраціями на тлі змагань за вищі становища в церковній ієрархії ревно дбала і про привілеї у політичному житті.

У світогляді І. Вишенського подибуємо деякі віхи як своєрідний прототип сковородизму. Г. Грабович, маючи нелегке завдання, спробував реконструювати психокультурно-світоглядне обличчя І. Вишенського на тлі його доби церковно-полемічних змагань і пошуків української людини при виборі стилю християнського життя між Сходом і Заходом. Якщо можна застосувати концепцію гегеліанства (теза плюс антитеза—синтез) до психо-культурних і церковно-політичних понять в аспекті людського індивідуалізму й колективу, то в особі І. Вишенського ми мали б живий синтез ідеологічно-полемічного динамізму психологічних контрастів з афонським, чернечим квієтизмом і контемпляціями трансцендентального характеру. Національно-церковний патріотизм земського формату виступає тут у шляхетному змагу з надземським патріотизмом (Царство Боже). Це була б позитивна інтерпретація життя, діяльності та духовних поривів І. Вишенського на тлі його неспокійної доби у протилежність до деяких критичних голосів. До речі, у поемі І. Франка (з деякими моментами licencia poetica) пластично представлений якраз афонський варіант на широкому тлі почувань, внутрішньої боротьби і хитань І. Вишенського: між афонським містичним квієтизмом (гесихазм) і, з другого боку, українсько-православним патріотизмом. Те, що І. Франко прагнув генієм поетичного слова віддати

римами й ритмами у скарбницю української літератури, Г. Грабович намагався mutatis mutandis у порівнянні з поемою І. Франка внести у скарбницю нашої науки.

Чергова стаття про Семена Шаховського й умови ортодоксії пера Е. Л. Кеенана далека до тематики християнізації Русі-України. Тим часом у статті П. Толочка «Вибір релігії Володимиром Святославичем—факт чи фікція?» автор аналізує коментарі дослідників щодо літописної реляції та схиляється до прийнятого погляду, що в парі з ідеєю адаптування нової релігії, уже панівної у тодішньому цивілізованому світі на європейському терені, виринали плани ввести Русь у сферу політично-державної системи міжнародних зв'язків. Це були логічні критерії державницького способу думання володаря русько-української великодержави, який промощував собі шлях до співпраці в колі європейських народів. Князь Володимир зі своїми політично-державними планами не був відокремлений від інших володарів, які також «комбінували» надземські справи із земськими.

Про початки освіти й книжної культури розповідає стаття М. Франкліна під заголовком «Книжна наука й книжники в Київській Русі». Вона є цікавим причинком до історії розвитку археографічних пам'яток давньої Русі-України. Стаття Е. Моріні—«Орієнт і Рим: паломництва й святі відвідини між IX і XI ст. на тлі тодішніх відносин між християнським Сходом і Заходом»—своєрідний символічний феномен понадконфесійно-психо-культурної єдності, чи, може, радше толеранції у світі всієї тодішньої християнської ойкумени на духовній базі апостольської традиції. Цікава, але здебільшого далека до основної тематики проблема у збірнику. Після церковного розколу згадані паломництва й взаємні відвідини напевно припинилися або були зведені до мінімуму.

І, нарешті, остання стаття, зміст якої виголошено на завершальній сесії конгресу, саме про традиційні, релігійні вірування слов'ян і християнізацію Русі. Тут автор о. Гейштор мав можливість подати широкий спектр розвитку релігійної думки: від архаїчних проблисків феноменів у царині психології релігії примітивної людини, через поодинокі еволюційні фази культового аспекту на тлі обожування природи, роздумувань в аспекті примітивно-есхатологічних ідей з дальшими фазами індивідуалізування й антропоморфізування предметів культу та кристалізації релігійної системи політеїзму, спочатку примітивного стилю, а згодом більш зануреного в добу античного просвітництва. На жаль, стаття, досить загальна як на таку тему (і на науковий збірник!). Вона подає картину культу Перуна (а де ж архаїчні стадії у процесі розвитку релігійного світогляду?) до порога християнізації та в парі з новою релігією продовжування практики давніх культових вірувань (двовір'я) з деякими узглядненнями соціальних факторів на тлі й в поєднанні з прадавніми культовими традиціями та їхніми пізнішими ременентами в багатющому матеріалі русько-українського фольклору. Стаття не має [бібліографічного] наукового апарату.

Нарешті, окремі важливі зауваження методологічного аспекту. Нам здається, що забагато місця у збірнику відведено нашим ближчим і дальшим сусідам, причому деякі їхні статті не пов'язані безпосередньо з тематикою християнізації Русі-України. Чи вони зробили б такий жест стосовно нас, якби були на нашому місці, а ми на їхньому лише як гості?

У збірнику появилися статті про Скандінавію, Угорщину, Польщу, Вірменію—правда, в аспекті синхронізації подій і явищ із християнізацією Київської Русі-України. Це мало би бути ширше тло, на якому виступає подія офіційного прийняття християнства за князя Володимира. Але чи на тому тлі християнізації народів Середньої і Східної Європи не знайшлося належного місця для праці про релігійно-церковні відносини в західній вітці Русі-України—Галицько-Волинській державі? Чому редакція збірника, а перед тим ще організаційні чинники наукового конгресу в Равенні не подумали над тим?

Гадаємо, що в даному разі національна рація всеукраїнського масштабу промовляє більше до переконання, ніж аргумент хронологічного чи територіального порядку. Ми аж ніяк не думаємо, що західна вітка української землі є дальшою серцю Матері русько-українських городів від чужих територій. Минули ті часи, коли сторінки давніх літописів, а відтак перших синтетичних спроб історіографії були зарезервовані головно для царів, князів, полководців і дуже визначних політиків. Сучасний історик намагається охопити якомога ширше коло історичного процесу з усіма верствами суспільства в широкому контексті мультиперспективних та многогранних проявів життя і творчих дій народу. Сьогодні історія пов'язується з її допоміжними дисциплінами, а історик ex officio свого звання мусить входити в царину соціології. На тому тлі й оцінюємо духовну спадщину М. Грушевського при його соціологічній інтепретації історичного процесу, правда, іноді перебільшеній. Але М. Грушевський був лише духовною дитиною своєї доби. Він завжди залишиться в пантеоні української історичної науки титаном сучасної української історіографії. Отже, на широкому полотні початкових етапів християнізації Русі-України, до речі, не є урахованим широке коло тодішнього суспільства, насамперед провідна верства при апараті державної системи, обмежуючись майже лише до пануючих осіб, у даному разі Ольги—Володимира. Замало уваги присвячено тодішнім взаємовідносинам між Руссю-Україною і Заходом.

Збірник до певної міри справляє враження візантологічного, що частково виправдане з огляду на тодішні загальноісторичні, тобто геополітично-церковно-культурні обставини, з якими були пов'язані вузлами історичної причиновості поодинокі явища, події й факти. Але мимо всього можна було бодай через реєстрацію фактологічного матеріалу подати більше про зв'язки й впливи Заходу, бо поряд із психокультурним і церковним (переважно обрядового характеру) орієнталізмом проступали на русько-українському грунті тенденції політичного окциденталізму, тобто прозахідної орієнтації.

Недоліком збірника є брак обширнішого монографічно-аналітичного дослідження постаті князя Володимира. Як би це виглядало, якби ми опублікували науковий збірник про наполеонівську добу з тотальним промовчанням постаті Наполеона або про елліністичну добу з поминенням постаті Олександра Великого, який був політичним spiritus movens того мульти-територіально-культурного феномена останніх століть перед нашою ерою? Правда, маємо давніші дослідження включно з працею покійного о. І. Назарка, але вони мають уже «свій вік» або можуть бути дещо однобічні. В кожному разі обширна монографія про князя Володимира на сьогодні є постулатом нашої історіографії на медієвістичному відтинку. Статті були написані здебільшого через призму історичного (психо-культурно-політичного) аспекту з радше номінальним застосуванням церковної тематики. Можливо, що суттєво релігійно-еклезіологічний підхід до деяких порушених у збірнику тем міг би творити другу сторінку тематичної моделі в аспекті окремого варіанту.

Наші зауваження, диктовані доброю волею рецензента, не применшують наукової вартості збірника, який при оцінці sine ira et studio зі своїм рівнем і широким діапазоном тематично-фактологічного матеріалу в ділянці проблематики християнізації Русі-України на тлі процесу східноєвропейської історії та ідеологічно-конфліктних проявів східної і західної гемісфери християнської ойкумени з її головними центрами — Вічним містом над Тібром і, з другого боку, другим Римом—Царгородом—вимощує шлях українознавчій тематиці на форум міжнародної науки. Бо лише поважні публікації можуть проломлювати лід ігнорування представників чужої науки стосовно української наукової правди, а наукова література своєю чергою не залишається без впливів на світову опінію в аспекті міжнародної політики.

Рецензований нами збірник може стати своєрідним vade mecum для дослідників медієвістики головно східноєвропейської історії.

2. Згаданий мюнхенський науковий збірник появився з нагоди 1000-ліття і був вислідом наукового конгресу з участю представників світу української науки, за винятком одного іномовного доповідача. Відсутність міжнародних науковців мала деякі свої плюси. Замість конвенціонально-трафаретних жестів сусідів та інших доповідачів Заходу, з яких дехто нераз трактує українознавчу тематику як маргінальну екзотику в царині світової науки із суб'єктивним висуванням пріоритету західноєвропейської тематики та з неповним розумінням східноєвропейського історичного процесу, виступали українські науковці, кожен з яких—фахівець своєї доби чи тематики. Під час конгресу не траплялися qui pro quo в аспекті етнополітичного ідентифікування Київської Русі й ніхто не виступав із капітальним «еврика», що, мовляв, Київська Русь—це, «можливо», не Рашія, бо її географічне положення покривається з етнографічно українською територією й що ті проблеми варті, щоби їх ще «передумати». Замість того всього на мюнхенському конгресі панувала чиста і стабільна академічна атмосфера без несподіванок історіографічних ляпсусів, заблуканих у нетрях між скіфо-сарматською проблематикою і, з другого боку, пізнішого етно-політично-імперського конгломерату під спільним ономастичним знаменником «Росія». Якраз науковий збірник праць ювілейного конгресу в Мюнхені і віддзеркалив згадану атмосферу конгресу на своїх сторінках.

Хронологічний і тематичний спектр матеріалів-доповідей широкий. Їх згідно із хронологічним принципом можна поділити на три основні частини: русько-українське середньовіччя з особливим урахуванням проблеми генези й розвитку початкових моментів, а відтак офіційної християнізації населення території України в контексті церковного, суспільно-економічного, культурного й урешті політично-державного життя Київської Русі-України при врахуванні правного становища церкви як окремої інституції у державі на тлі суспільно-економічних взаємовідносин. Друга частина збірника порушує перехідний литовсько-польський період, за яким наступає козацько-гетьманська доба — бурхливий і героїчний час змагань за свободу й державність народу та відгомону на українському грунті впливів еклезіастичного конфлікту і культурно-політичного протистояння церков Сходу і Заходу. Той багатовіковий конфлікт не залишився без впливів і на український національний континіум, знайшовши свій вияв в унії західної вітки українського народу з Римом. Наслідки того вияву показалися у духовно-культурному конфлікті між обома частинами українського суспільства, що зачепило церковно-культурно-громадське життя і залишило сліди братерського роз'єднання на сторінках полемічної літератури. До другої частини опублікованих у збірнику матеріалів можна би умовно віднести тематику, що належить до XVIII і XIX ст., своєрідного помосту між козацько-гетьманською добою і, з другого боку, новітніми часами.

Третя частина збірника—наше століття, позначене грандіозними феноменами на форумі міжнародної політики й нового укладу політично-державних сил на історичній шахівниці світового масштабу, а в тому числі й безпрецедентними умовами, в які був поставлений український народ; і мартирологією християнства в Україні всіх церков і конфесійних об'єднань, загнаних у новітні катакомби. Після нещадного ліквідування Української Православної Автокефальної Церкви наступила жорстока розправа з Українською Греко-Католицькою Церквою на прикінцевих етапах другої світової війни. Безбожну, окупаційну владу кололи в очі два основні факти: 1) що Українська Греко-Католицька Церква підтримує зв'язки з Римом, отже, із західним світом; 2) що згадана церква є якраз українською за своєю суттю та є та-

кож церковно-національно-культурним заборолом українства. Це в загальному зміст третьої частини матеріалів збірника з деякими додатками найважливіших документів духовно-культурного життя української діаспори та пресовими повідомленнями про мюнхенський конгрес.

У першій частині опублікованих матеріалів знаходимо студійну працю, що порушує проблеми пра- й протоісторичних часів на території України: «Дохристиянські вірування населення території України», в якій автор (О. Домбровський) подав релятивну реконструкцію процесу еволюції перших проблисків релігійних рефлексій примітивної людини на тлі спостереження сил природи в умовах антропогеографічних впливів та есхатологічних роздумувань і реакцій психологічного характеру у зв'язку з похованням покійників—у напрямі до вищих стадій розвитку релігійного світогляду та зовнішніх виявів культового характеру. Українська територія як специфічний терен перехресних впливів духовно-культурного характеру в умовах свого геополітичного положення між малоазійським і центрально-азійським Сходом, германо-романським Заходом і еллінським, середземноморським і чорноморським Півднем із довговіковими грецькими факторіями й колоніями на побережжі Понту являла собою довговіковий поміст різних духовно-культурних течій та ідей, проявів духовної та матеріальної культури включно з поняттям синкретизму різних стилів релігійних вірувань і згодом культурнозаавансованих систем культового аспекту. Якраз згадані фактори творили зміст дохристиянських вірувань населення території України при врахуванні передовсім її автохтонів. З черги наступає уже тематика християнського змісту, започаткована о. І. Патрилом і о. Б. І. Баликом темою «Християнські риси кн. Володимира Великого» головно на основі давньоукраїнських літературних пам'яток. Названа стаття—це до певної міри моральна компенсація за безкритичне наголошування деякими авторами людських сторін «поганського» володаря, який, до речі, був лише духовною дитиною своєї доби.

У статті «Міжнародні взаємини України-Русі від IX до XIV ст.» В. Косик говорить про те, як Київ вступив на арену європейської політики і прийняв християнство східного обряду в парі з дальшим поширенням політичних, економічно-культурних та династичних зв'язків з європейськими державами та їхніми панівними родами. І наприкінці автор з'ясовує причини занепаду Київської держави в умовах геополітичного положення й причин внутрішнього характеру та міжусобиць князівських претендентів на київський престол.

Стаття «Апостольське походження Української Церкви» о. П. Біланюк оперта головно на переказі про побут апостола Андрія Первозванного у Скіфію та характерна деякими дещо засмілими висновками, базованими на гіпотетичних даних. Поперше, ми не маємо авторитетних джерельних даних, які свідчили б про побут апостола Андрія на північному побережжі Понту, по-друге, якщо, теоретично беручи, він був там на побережжі, то ми не знаємо, як далеко він зайшов (приміром, з Ольвії) у глибину континенту, а по-третє, ціла та робінзонада його на північ у сторону Риму з нарраційними елементами фантастики не додає наукової поваги згаданій реляції, яка загалом не витримує у своєму контексті наукової критики.

На тлі численних оповідань і переказів про місійні подорожі апостолів, а між ними й апостола Андрія виникла в перші століття християнства обширна апокрифічна література, прикрашена фантастичними екскурсами з ідеалізуванням ап. Андрія (орієнтальної редакції) та його брата Петра (окцидентальної редакції) з можливими пізнішими інтерполяціями глорифікаційного характеру. Антична традиція про побут ап. Андрія на Київських горах знайшла свій відгомін на сторінках літопису Нестора, який розповідає від найдавніших часів, «откуду єсть, пошла Руская земля» з патріотичними тенденціями. Це прекрасний мотив для літературної твор-

чості у вихованні молодих поколінь українства, але наука не знає компромісів між історичною правдою і, з другого боку, навіть найбільш шляхетними виявами патріотизму й рожевого забронзовування історичного минулого «на славу неньки України»[2].

Отець І. Хома у статті «Церковна організація на Русі княжих часів» вважає, що князь Вододимир організував з допомогою єпископів із Тмуторокані, Перемишля і Закарпаття Київську Церкву. В статті М. Богатюка «Устав Володимира Великого і суспільно-економічні зносини з церквою», в якій ідеться про українську Церкву, що мала ширшу юрисдикцію, ніж візантійська. Таке явище можна краще зрозуміти на тлі візантійського цезаропапізму, де цісар вирішував релігійно-церковні спори, керуючись нераз насамперед державними, а не церковними інтересами. Наприклад, Константин, який апробував постанови Нікейського собору, з політичних мотивів почав протегувати аріанізм, входячи внаслідок того в конфлікт з ортодоксальним кліром і Атаназієм. По смерті Константина один з його синів, Констанцій, також сповідував аріанізм, який на короткий час став державною апробованою вірою. Прихід до імператорської влади Юліана Апостата й так звана юліанська реакція впровадила реформоване неоплатонізмом поганство, але смерть Юліана Апостата кладе остаточний кінець поганству. Імператор Валенс також визнавав аріанізм, який накидав церкві й суспільству. Щойно з його смертю почався остаточний упадок аріанізму, а другий вселенський собор у Константинополі затвердив нікейські постанови.

Імператор Теодозій Великий завзято поборює не лише поганство, а й так звану гетеродоксію. Як бачимо з уже поданих прикладів, особа імператора, який керувався політичними й навіть особистими мотивами, вирішувала нераз догматичні спори, накидаючи той чи інший погляд церкви й суспільству. Це нагадує нам до певної міри далеко пізніше становище з часів Реформації й Контрреформації та релігійних воєн, сформульоване словами: cuius regio—eius religio. Цього роду явища й події витворювали специфічну атмосферу, в якій кристалізувалася інтелектуально-психологічна структура суспільства, головно східної частини імперії, де саме нуртували різні погляди нераз на тлі грецької софістики та раціоналізму і, з другого боку, орієнтального містицизму. Реманенти тієї атмосфери з ранньої доби історії Візантії подибуємо й у пізніші часи. Якраз на тлі вже сказаного можна краще зрозуміти погляд автора, що українська церква (церква неофітів у донедавна «поганській» державі!) мала ширшу від візантійської церкви юрисдикцію в умовах імперії з давньою християнською традицією.

Окремий жанр еклезіологічно-обрядового характеру становить стаття о. І. Музички «Значення Літургії у благовістуванні в Київській Русі», в якій окремо підкреслено, крім догматично-доктринального, також зовнішньо-обрядове значення її при поширюванні віри християнського Орієнту з багатою і мистецько-естетичною формою обрядовості. У праці «Християнізація України і розвиток писемної культури й освіти в Києві в X і XI століттях (вибрані питання і гіпотези)» Л. Винар наголошує на важливості історичних основ генези Київської Русі для науки. У статті, в обширно поданому науковому апараті з численними бібліографічними даними враховано стан новіших досліджень і зроблено аналіз головних археологічних та історичних джерел до питання розвитку писемної і книжкової культури в Україні. До проблематики генези християнства на русько-українському грунті треба зарахувати також статтю О. Горбача «Гіпотези про шляхи християнізації України у світлі мовознавчо-філологічної критики» з наведенням «за» і «проти» в аспекті болгар-

[2] Див. висловлені нами міркування: Український історик.— 1990.—№ 1.—4.—С. 104—107.

сько-херсонської гіпотези та, з другого боку, антитези—моравсько-мефодіївської гіпотези впровадження християнства.

На окрему увагу заслуговують праця нашого, на жаль, уже нині покійного, видатного фахівця канонічного права о. М. Войнара під назвою «Право Київської церкви за св. Володимира (джерела і збірники)» та наукова розвідка Т.-Б. Цюцюри «Церква і держава в Київській Русі. Проблематика державності і статусу церкви». В останній з'ясовано суть державної організації Київської Русі та принципи гармонійних відносин між державними й церковними колами. У збірнику надруковано також німецькою мовою статтю Н. Лобковича «Значення святих Кирила й Мефодія для слов'ян». Названа тема у формі доповіді була виголошена під час шостої німецькомовної сесії. У статті «Ідеологічна боротьба за київську спадщину: початки і ранні наслідки» немає наукового апарату з бібліографічними даними. Коротка замітка, що, мовляв, бібліографія до тієї теми є в інших статтях, не задовольняє читача і створює дивовижний прецедент у справі публікування наукових матеріалів. Це свідчить про писання статті «на скору руку» і брак належної поваги до даного збірника. До речі буде наголосити, що та сама тема автора ввійшла й до равенського збірника, який ми вже розглянули.

До доби релігійно-церковної полеміки на тлі ідеологічного конфлікту й протистояння християнського Орієнту й Окциденту, а в парі з тим і з приводу Брестської унії належить стаття о. О. Кравченка «Полемічна література передунійного періоду: події, проблеми, постаті (православна перспектива)». У ній автор розглянув важливі проблеми, порушені на сторінках полемічної літератури догматичного, канонічного й зовнішньо-обрядового аспекту, та можливості й перспективи дальших дискусій у формі приязного діалогу.

Католицьким pendant до згаданої статті православної перспективи є чергова стаття В. Жили «Національно-релігійні особливості католицької полемічної літератури в Україні кінця XVI—початку XVII століть». До теми обопільних спроб досягнення єдності церков Сходу і Заходу належать статті А. Жуковського «Спроба єдности церков у XVII ст. (православна перспектива)» та о. О. Барана «Спроба єдности церков у католицькій перспективі)». Подані статті, що належать до доби релігійно-церковної полеміки, особливо дискусійні не лише на тлі тодішніх часів, а й сучасності.

Основним постулатом дискусійного стола, за яким мають засідати обидві сторони—українська православна і католицька, повинен бути дух християнської культури та національної єдності й атмосфера дружнього діалогу при розумінні сучасних відносин в Україні на її шляху до державності. До згаданих статей можна би в деякій мірі еклезіологічно-обрядово-психологічного аспекту віднести статтю (с. С. Сеник) «Латинізація в Українській Католицькій Церкві».

У продовженні до минулих століть і у зв'язку з ростом політично-великодержавного значення московсько-російської Півночі М. Антонович пропонує тему «Українська Православна Церква в XVIII і XIX століттях».

Автор на тлі тодішніх взаємин і взаємовпливів показує духовно-культурний опір церкви в Україні окупаційній політиці та імперським московсько-російським насильним намаганням цілком опанувати ієрархію і нижні кола церковної організації в Україні. Стаття «Церква й держава в добу Гетьманщини» (автор Я. Падох) з'ясовує церковно-державно-правні взаємовідносини духовної і світської влади гетьманської доби. Проблему політики російської церкви стосовно церкви в Україні порушує також стаття Р. Єринюка «Підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії 1685—1686», де автор виказує, що згадане підпорядкування було нелегальним актом московсько-російської автократії не лише в політичному, а й, у даному разі,

церковному аспекті. Тут до речі буде пригадати, що московсько-російська православна церква завжди була знаряддям імперіалістичної політики російського уряду й з тим традиційним наставленням вона в пореволюційний період пішла на службу до совєтсько-російського уряду.

Дальші теми статей належать до найновішої історії, тобто до наших часів, а деякі з них порушують різні проблеми духовно-культурного характеру. На увагу, зокрема, заслуговує стаття о. Т. Міненка. «Змагання за унезалежнення Української Православної Церкви в XX ст.»—від змагань за автономний устрій аж до осягнення автокефалії. Стаття виказує шлях церковної політики згаданої церкви в її змаганнях до здобуття повної незалежності від московсько-російського патріархату.

У збірнику знаходимо статті, тематично пов'язані з умовами підсовєтської дійсності. До таких належать стаття З. Соколюка «Церква і держава в СРСР, зокрема в УРСР» і стаття Я. Білінського «Стан Української Православної Церкви в УРСР» з дібраним фактологічним матеріалом та А. Сороковського «Стан Української Католицької Церкви в Україні» з документацією не лише джерельних матеріалів, а й свідків. До згаданого циклу можна би ще зарахувати статтю Л. Рудницького «Вияви релігійності в українській совєтській літературі: 1953—1988. Спроба аналізи», а також статтю Я. Розумного «Від символізму до екзистенціалізму: Християнські елементи в українській поезії двадцятого століття»—разом із поезією «розстріляного відродження», з міжвоєнною еміграційною та вкінці поезією шістдесятників і нью-йоркської групи.

Стаття М. Марунчака «Українські церкви в розвиткових фазах української діаспори»— (розвиток Православної й Католицької церков та євангелістських об'єднань) характеризує релігійно-церковне, громадсько-політичне та економічне життя на нових місцях поселень. Той процес розвитку в соціально-економічних, культурних і політичних умовах еміграційного життя відбувається у парі з намаганнями зберігати свою національно-церковну ідентичність.

Дві статті присвячено історії й діяльності Українського Євангельського Руху як в Україні, так і в діаспорі: «Український Баптистський Рух» (автор В. Домашовець) та «Євангельсько-Реформований рух на західноукраїнських землях (матеріали до інформації)» (автор В. Кустодович). Остання коротка стаття — це, властиво, копійоване мініатюрне резюме аматорського стилю поданих матеріалів з праці «Нарис Історії Українського Євангельсько-Реформованого Руху» (1979).

Дальші статті належать радше до циклу різнотематичних. До них треба віднести цінну працю С. Гординського «Українська ікона на тлі універсалізму візантійського стилю» з поданням характеристики візантійської іконографії при її впливах, зокрема, на іконографію в Київській Русі. Іконографія на русько-українському грунті переходила своєрідну еволюцію від візантійських взірців до поступової емансипації у напрямі набирання власних, своєрідних локальних рис. Таким чином, вона ставала не лише пасивним наслідувачем, а й співтворцем візантійського стилю. Тут до речі буде пригадати погляд у науковому світі, що візантійське мистецтво мало своєрідний історично-догматичний характер, перейшовши добу іконокластичних спорів та приймаючи децентралістичний характер.

Візантійська імперія мала різні локальні, незалежні від себе групи мистецтва. Сірія, Єгипет, Анатолія були вчителями й водночас суперниками Константинополя. Бо політично об'єднати Візантійську імперію було далеко легше, ніж спрямувати цілий культурний процес, усю духовність різних етнічних груп імперії в одне візантійське русло. Той елліністичний елемент, що його подибуємо у процесі творення візантійської духовності взагалі, є також і в царині мистецтва. Зокрема, своєрідного характеру набирає візантійська іконографія, позбавлена нераз ціх реалізму, а зате, як здається, під впливом орієнтальної містики.

У тематику візантійського мистецтва щедро ввійшов біблійний елемент Старого й Нового Завіту. Переважно окремі сцени із життя старозавітніх патріархів і пророків та мартирологічні моменти з життя Христа у візантійському мистецтві відбилися голосним відгомоном. З маріологічного циклу досить часто зустрічаємо тут момент Благовіщення—генезу христологічної ідеї інкарнації.

З тематики христологічного циклу на спеціальну увагу заслуговує зображення Христа—Пантократора, якого недосконалим, земним втіленням був візантійський імператор—земний пантократор християнської ойкумени Орієнту. Згаданий автором статті універсалізм візантійського стилю був не лише децентралістично-плюралістичного характеру, що нагадує партикуляризм античної Еллади, а й також у релігійно-церковному й ідеологічно-догматичному аспекті.

Цікавою є стаття Д. Штогрина «Слово о законі і благодаті» в літературній критиці, огляд головніших праць», стаття А. Горняткевича «Християнські мотиви в думах» та базована на етнопсихологічних дослідженнях стаття В. Яніва «Ідеал української людини на підставі першоджерел літератури», писана з позицій пріоритету етичних постулатів. До того циклу можна зачислити лінгвістичну статтю Я. Рудницького («Семантика «хреста» і «хрещення»—стаття писана в історичній перспективі, а дальше «Кордоцентризм—підстава української духовности й філософії» з наголошенням на гуманній українській вдачі та стаття М. Антоновича на тему «Питоменності українського церковного співу» з виявом його самобутності й багатьох регіональних і локальних відмін.

Після статей опубліковано матеріали конгресу й міжнародної зустрічі, літургійні частини конгресу, привіти, протоколи засідання Президії Комітету наукового конгресу (факсиміле), підсумкове слово на закінчення конгресу, інформації про конгрес у пресі й відгуки та прикінцеві зауваження редакції. Головним архітектором як конгресу, так і самого видання збірника є колишній ректор УВУ Володимир Янів, який вклав багато праці й організаційного хисту в дану унікальну важливу справу.

Майже всі надруковані матеріали відповідають вимогам наукового рівня, тут і там трапляються іноді дрібні вади в коректурі, але це в ніякому разі не знижує вартості збірника, який є гідним відзначенням ювілею 1000-ліття офіційного запровадження християнства в Русі-Україні. В даному разі світ української науки в діаспорі виконав те, чого не могла зробити з незалежних від себе причин наша наука в Україні.

Особливістю даного рецензійного огляду є те, що в час, коли, оглядаючи равенський збірник, ми подавали прізвища авторів лише помітніших з позицій наукових інтересів до основної тематики християнізації Русі-України статей, то при обговоренні мюнхенського збірника подали всіх авторів статей, ідентифікуючи їх безпосередньо з їхніми статтями. Правда, таке відхилення від загальноприйнятого методологічного стандарту може бути предметом дискусійним. Але ми вважаємо, що основна суть рецензії лежить радше в мериторичній сторінці даного збірника. Питання, що написано, важливіше від того, хто написав.

Олександр ДОМБРОВСЬКИЙ

ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ /Відп. ред. М. В. Кашуба.— К.: Наук. думка, 1990.— 334 с.

Варто відзначити насамперед, що звернення авторського колективу до теми гуманізму й Реформації в Україні заслуговує усякого схвалення. Річ у тім, що ця тема протягом досить тривалого часу була своєрідним «табу»: в літературі надовго вкоренилася думка, якої дотримувалися численні дослідники, нібито не пережили східнослов'янські народи у своєму історичному розвитку ні етапу Відродження, ні Реформації. Тим відраднішим видається вибір теми дослідження, сміливість авторів, які є справжніми першопрохідниками у висвітленні проблем Відродження та Реформації у філософській думці на Україні.

Активізація духовного життя суспільства як одна з найбільш актуальних проблем сучасності неминуче включає в себе осмислення духовної спадщини минулого, особливо епохи Відродження та Реформації, характерних утвердженням нового світогляду, антидогматичного сприйняття світу і людини. Основоположні й неперехідні для філософії і культури поняття патріотизму, спільного блага, торжества людського розуму, соціальної справедливості, свободи, високого морального обов'язку сформовані саме тут, у глибині століть, у безсмертному дотику до загальнолюдської історії. І водночас ці поняття відбивають той неповторний колорит, який був зумовлений конкретними умовами життя народу, драматизмом його долі, болючістю самоутвердження, своєрідністю думання і світовідчуття. У цьому переконує матеріал рецензованої монографії.

Авторський колектив підійшов до викладу предмету дослідження як певної системи ідей і поглядів, що розвивалися і поглиблювалися в історичному процесі. Композиція роботи дає змогу простежити ідеї гуманізму і Реформації у духовній культурі в Україні від часів їх зародження і становлення через утвердження — аж до розвитку й трансформації в ідеї раннього Просвітництва. Уперше в нашій науці подано таку широку й цілісну картину становлення і розвитку гуманістичних ідей, зроблена спроба відбити їх специфіку та характерні риси.

З одного боку, монографія має виразний синтезуючий характер, що випливає із значного інтересу до ренесансно-гуманістичної культури взагалі і насамперед до її вітчизняних версій, а також із тривалої праці авторів над різними частинами даної проблеми. А з другого — робота містить постановку низки нових проблем, відзначається багатогранністю наукового підходу, новизною інтерпретації, розуміння, відкриваючи появу нових досліджень і даючи для них реальну основу.

Композиція роботи — становлення ідей гуманізму та Реформації в Україні, їх утвердження, відображення та розвиток — охоплює значний хронологічний період і спирається на матеріал, або маловідомий, або вперше введений у науковий обіг. Він дуже розмаїтий і відбиває різні рівні суспільної свідомості — від апокрифів до філософських курсів Києво-Могилянської академії, охоплюючи і мистецтво, і науку, і літературу. Ясна річ, що лише за цієї умови можна було проникнути у специфіку розвитку вітчизняної філософії, простежити її поступ, виявити природність ренесансно-гуманістичних мотивів і явищ. Це завдання вимагало від авторів, і насамперед від відповідального редактора, тонкої організації матеріалу, наукової послідовності і пластичності викладу. Можна вважати, що загалом воно виконане. Коло питань, порушених у монографії, передає постійну змінність загальної картини світу, складні духовні змагання, самоут-

вердження людської особистості, невситимість пізнання, яке розвиває межі світоглядної усталеності.

Вдала композиція книжки дає читачеві можливість простежити складний процес становлення ідей гуманізму в Україні. Зокрема, переконливо показано зародження гуманістичної традиції у духовній культурі Київської Русі, яку (традицію) поглиблювали й доповнювали в наступні епохи. Особливо важливим видається спостереження автора цього параграфу Н. Пикулик, що ідеал «істинного», гідного людини життя втілювався в ідеалі світському і в святості. Між ними не було боротьби, а була взаємодоповнюваність, оскільки «спільними для них було уявлення про гідне людини «істинне» життя як життя діяльне, лише з різним трактуванням активності. В загальному вигляді це — ідеал досягнення людиною повноти її життєвого призначення, що було як потребою, так і відображенням самого характеру епохи — епохи вихідного соціального, політичного та культурного розвитку» (с. 35).

Вперше в рецензованій книжці широко висвітлено зародження ідей раннього гуманізму в період XV — початку XVI ст., який можна вважати логічним продовженням культурного розвитку епохи Київської Русі, що був перерваний ординською навалою. На багатому фактичному матеріалі І. Паславський простежує бурхливий процес культурного відродження, центрами якого були Київ і Галицька земля. Перекладна література візантійського походження із включенням писемних пам'яток Київської Русі, поява книг західноєвропейського походження, діяльність учених гуртків, перші паростки наукового знання, підкреслений інтерес до людини, її моральної поведінки та духовного світу «підривали основи неподільного панування візантійщини у сфері духовної культури, сприяли формуванню власної, національної літературної традиції» (с. 40).

У захопленні астрологією та іншими окультними науками, всупереч офіційній церкві, яка закликала до морального осуду «чорнокнижія», автор розділу вбачає не «рецидив похмурого Середньовіччя», а одну з найхарактерніших рис духу Відродження. «Викликано це було тим, що ренесансна культура орієнтувалася на абсолютизацію людського індивіда з його особистими переживаннями» (с. 43). Простежується у цей час особливий інтерес до морально-етичних проблем, зароджується наукове, у т. ч. й суто філософське знання, зокрема українська філософська термінологія. З повним правом можна вважати, що згаданий період був тим культурним сплеском, своєрідним порогом у духовному процесі на Україні, від якого й розпочався справжній український Ренесанс.

Цілком вписується у логічну канву книги параграф про специфіку реформаційних рухів, де вперше в науковій літературі подано системний виклад цих розрізнених течій суспільно-духовного життя. З подачі П. Кралюка читач набуває чіткого уявлення про природу, характер і специфіку Реформації в Україні, її тісний зв'язок з ідеями гуманізму епохи Відродження.

Другий і третій розділи можна вважати серцевиною книги, де викладено основний зміст філософії Відродження в усій її повноті. Матеріал охоплює XVI—XVII ст., які завдяки переконливій аргументації можна розцінювати як добу Ренесансу в українській духовній культурі. Аргументами служать: нове мистецтво, гуманізація наук, ренесансне світовідчуття у літературі, нове, ренесансне бачення світу, які об'єднує проблема людини і її активна роль у земному бутті.

Як очевидну заслугу дослідників треба розцінити твердження, що саме при вирішенні цієї проблеми в духовній культурі України згаданого періоду чітко намітилися два напрями. Один з них мав глибоку вітчизняну традицію, що сягала своїм корінням культури Київської Русі, тісно пов'язаної з греко-візантій-

ським світом. Представники цього напряму, розвиваючи ідеї візантійського неоплатонізму в ісихастсько-ареопагістському варіанті, вважали людину духовно й фізично немічною, гріховною. Вони абсолютизували в людині духовне, земне життя вважали шляхом постійного самовдосконалення духу для посмертного злиття з Богом. Самовдосконалення передбачало самоочищення від скверни зовнішнього світу, відречення від плотських насолод, тілесних почуттів. Представники цієї ідеології проповідували відмову від активного суспільного життя, звеличували скитницьке чернецтво.

Другий напрям української суспільно-політичної думки того періоду виходив із ренесансного розуміння людини і її призначення у земному бутті. Людина мислилася як істота фізично й духовно досконала, здатна насолоджуватися красою земного світу, переживати глибокі почуття, як така, що сама здатна подбати про своє спасіння, знайти шлях до нього. У їхньому трактуванні людська особистість удосконалюється не через самоочищення в аскетичній самотності, а у вирі громадського життя та діяльної участі в ньому. Мету земного існування людини мислителі цього напряму вбачали в «народній користі» — спільному благові, котре можна осягнути діяльною участю всіх у праці на благо суспільства.

В тому, що саме цей другий напрям торжествував у духовній культурі тогочасної України, переконують параграфи третього розділу. Зокрема, В. Овсійчук аргументовано показав, що рух ідей ренесансного гуманізму проходить через внутрішні, часом суперечливі закономірності розвитку різних видів мистецтва, а Б. Криса простежила еволюцію різних літературних жанрів. Уперше в параграфі «Відображення ренесансного світовідчуття у літературі» сукупність мистецьких творів, які ми звикли відносити до літератури, виступає не як ілюстрація чи підтвердження певних висновків, а розглядається як специфічна історично змінна форма відображення духовних явищ. Зокрема, автор зосередила увагу на літературних творах як своєрідних документах, що засвідчують рівень свободи людини, з якою вона себе усвідомлює у конкретний період історії. Дослідниця простежує, як тогочасна українська література, повертаючись до античності, яка особливо не заглиблювалася у внутрішній світ людини, і маючи у своєму досвіді те розуміння глибин людського характеру, що його принесло християнство, піднялася над людськими слабостями й освятила нові суспільні ідеали.

Сприйняття, засвоєння і розвиток ренесансних ідей позначилися на активізації і поглибленні соціальних функцій літератури, що відбилося у закріпленні нових образів та ідеально-типових понять, вихованні читача і приєднанні його до культурної традиції. Ренесансні ідеї значною мірою сприяли виробленню особливостей окреслення меж людської індивідуальності, творчої модифікації жанрово-стильових ознак літератури, секуляризації художнього мислення.

У руслі розвитку ренесансних ідей цілком логічним видається зосередження уваги на процесі гуманізації наук. Комплекс гуманістичних студій охоплював, як відомо, гуманітарні науки: філологію (граматику, риторику, поетику), історію, моральну філософію, а також музику, право, медицину. На думку гуманістів, якраз ці науки найбільше впливали на формування самосвідомості особи та на утвердження ідей активності людини. Вчені України згаданого періоду мають такі значні досягнення у галузі філологічно — гуманітарних студій, що вони довго задавали тон і напрям розвитку духовної культури. Щодо граматичних досліджень, проблем поетики та риторики, то вражає справжній ренесансний розмах. Саме наприкіці XVI — у першій чверті XVII ст. українські вчені створили перші граматики, словники, видали перші шкільні підручники, мовознавчі дослідження, які поставили давню українську мову в один ряд із мовами світової на-

уки — латинською та грецькою. Водночас у цей період започатковується вживання в літературі та науці простої розмовної мови. Автор І. Паславський влучно зауважує, що «звернення до народної мови мало в цю епоху величезне прогресивне значення. Воно сприяло духовному розкріпаченню народу, виступало істотним елементом формування національної самосвідомості, демократизації культури, перетворення останньої з привілеїв панівних класів на надбання більш широких соціальних верств суспільства» (с. 119). «Культ слова» і «культ пам'яті», в ту епоху вилився у широке зацікавлення рідною історією, що призвело до звеличення не лише народної мови, а й давньоруських князів, у справжню пропаганду патріотизму. В цьому дослідник вбачає пробудження національної свідомості, що було одним із важливих аспектів Відродження та Реформації.

Підсумовує процес розвитку гуманістичних ідей в українській духовній культурі вказаного періоду короткий параграф «Ренесансне бачення світу», який є певним рефреном усього другого розділу, адже у процесі становлення й утвердження нового мистецтва, ренесансної літератури, гуманітарних студій формувалася нова людина з новим, ренесансним ставленням до навколишнього світу та до інших людей. В. Овсійчук досить переконливо зобразив основні риси цього ставлення: меценатство, толерантність, відвертість, активна громадянська позиція. «Найвища цінність тогочасного українського мистецтва, що власне визначило його в найкращому розумінні гуманістичну суть, полягала в тому, що, породжене загальнонаціональним піднесенням, це мистецтво стало активним учасником суспільної боротьби»,— стверджує дослідник.

Розвиток ідей ренесансного гуманізму та Реформації в Україні відбувався у тісному взаємозв'язку й взаємодії з подібними процесами у країнах Східної та Західної Європи. У розділі третьому зроблена спроба не лише визначити типологію гуманістичних процесів в Україні, а й показати їх тісний зв'язок із розвитком ідей Відродження у європейських країнах. М. Рогович, роздумуючи над процесами формування гуманістично настроєної інтелігенції в Україні, образу нової, антифеодальної людини в духовній культурі того часу, прийшов до висновку, що ренесансний гуманізм в Україні, як і в Білорусі, можна віднести до північного варіанту Відродження.

На досить обширному фактичному матеріалі автору цього розділу вдалося переконливо показати багато спільних рис і взаємозв'язків між діячами українського Відродження та гуманістами Німеччини, Голландії, Бельгії, а саме: М. Кузанським, Р. Агріколою, Е. Роттердамським, Ю. Ліпсієм, Гуго Гроцієм.

Твори та ідеї німецьких, бельгійських і голландських гуманістів активізували творчу роботу представників ренесансної гуманістичної думки України, і тут, як і в більшості європейських країн, «вся проблематика людини набула особистої гостроти в соціальній і політичній сферах, оскільки й тут, особливо напередодні Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, виникла потреба в ідеологічному обгрунтуванні цієї війни, потреба в науці, теорії, метою якої було національне і соціальне визволення» (с. 197).

Досить повно, хоча й надто лаконічно відображено українсько-польські ідейно-філософські зв'язки періоду Відродження (О. Матковська). Однак не розглянуто в книзі не менш плідні для України взаємовідносини з гуманістами Італії, Франції, Іспанії.

Останній, четвертий розділ книги вводить читача у складний і суперечливий світ філософії Києво-Могилянської академії. Автори цього розділу — І. Захара і М. Кашуба — з розмаїття поглядів і течій філософської думки цього навчального й наукового центру вибрали те, що відображає розвиток ренесансних та

просвітницьких ідей. Ренесансний гуманізм попередньої епохи переріс у раннє Просвітництво, яке стало світоглядною орієнтацією більшості професорів Київської академії — І. Гізеля, С. Яворського, Й. Кроковського, Ф. Прокоповича, М. Козачинського, Г. Кониського. Це відбилося в орієнтації розділів натурфілософії на науку Нового часу, в раціоналізації теорії пізнання, у розумінні людини як суб'єкта морального життя, а також в ідеї просвіченого абсолютизму як шляху суспільного прогресу.

Отже, колектив авторів монографії «Філософія Відродження на Україні» в міру своїх сил і можливостей зробив вагому спробу розкрити процес зародження, становлення та розвитку гуманістичних і реформаційних ідей як історично змінної системи поглядів. Прогресивний розвиток цих ідей полягав у русі від абстрактних форм гуманізму до все більшої соціальної конкретизації гуманістичних поглядів. Зроблена перша спроба уточнити специфіку і характер реформаційних рухів, показати суспільну роль Реформації. Прочитавши цю книжку, кожен зможе скласти собі уявлення про характерні риси доби Відродження в Україні, специфіку розвитку гуманістичних ідей, їх місце в загальноєвропейському гуманістичному та реформаційному русі.

Водночас рецензована книжка навіває певні роздуми. Зокрема, стосовно того, що дане дослідження не вичерпує теми Відродження на Україні. Доба, яку автори називають українським Ренесансом, настільки місткa й багатогранна, що її не може вичерпувати одне-два дослідження. Читач має фундаментальні праці з історії мистецтва доби Відродження, може ознайомитися з поглядами та творчим доробком письменників-полемістів, діячів братств, окремими філософськими курсами професорів Києво-Могилянської академії тощо. Однак для повноти характеристики доби Відродження як типу культури в нашій науці явно бракує глибокого аналізу літературного процесу того періоду, ширшого дослідження курсів поетики й риторики, історії розвитку гуманітарних студій в Україні. Ці проблеми заслуговують окремих монографій.

Картина взаємодії та взаємовпливів гуманістичних ідей в Україні і Європі не може бути повна без висвітлення взаємозв'язку українських гуманістичних діячів із представниками Відродження Італії, Іспанії і Франції. Дослідникам варто подумати над спеціальною книжкою із згаданої проблеми, тим паче, що розділ третій рецензованої праці її далеко не вичерпує.

Окремого дослідження, як можна судити із рецензованої книжки, заслуговує проблема Реформації на Україні, яка пов'язана не лише з протестантськими течіями в католицизмі, а й з уніатською церквою в Україні. Проблема Реформації у зв'язку з цим дуже широка і надто важлива, оскільки зачіпає процеси національного відродження, становлення української духовної культури, формування української ментальності.

Підсумовуючи, можна сказати, що авторський колектив «Філософії Відродження на Україні» зробив вдалу спробу характеристики тієї складної й багатогранної епохи в історії духовної культури України, порушивши й висвітливши чимало важливих проблем.

Водночас це лише початок великої роботи, яку дослідникам ще належить завершити.

Володимир КОНДЗЬОЛКА

КНИГА КИЇВСЬКОГО ПІДКОМОРСЬКОГО СУДУ (1584—1644) / Підгот. до вид. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова та ін. Передм. В. В. Німчук, Н. М. Яковенко.— К., 1991.—339 с.

Дослідники українського середньовіччя часто натрапляють на поземельно-межові матеріали, проте здебільшого проходять повз них, причому далеко не завжди тому, що не вважають їх гідними уваги; вони не враховують їх переважно тому, що не знаходять їм конкретного застосування, оскільки культивована донедавна тематика досліджень надто мало потребувала їх використання. Розширення тематики, розпочате в українській історичній науці в останні роки, поглиблене вивчення тією або іншою мірою опрацьованих питань спричинюють ширше введення у науковий обіг джерел межового змісту.

Історія межування відбиває історію складання земельної власності, ілюструє розвиток форм землеволодіння, умов землекористування, рівня залюдненості тощо. На українських землях, як і деінде, вона ділиться на кілька етапів, тривалість і якісні ознаки котрих мають регіональні особливості, зумовлені рівнем суспільно-економічного розвитку, державною приналежністю земель.

Стан джерел, що дійшли до нас, дає змогу простежити протягом тривалого часу еволюцію межової справи щодо тих українських земель. якими від другої половини XIV ст. володіли Польща і Велике Князівство Литовське, від Люблінської унії 1569 р.— у складі Речі Посполитої.

Вирішення межових питань тут свого майже довершеного вигляду набуло в особі підкоморського суду, названого так від земськошляхетського уряду підкоморія; суд розв'язував пограничні маєткові спори за дорученням земського суду, куди зверталися з відповідними скаргами зацікавлені сторони; він займався також розмежуванням у тих випадках, коли воно власне судовим не було, тобто коли його проводили при відсутності поземельних незгод. Юрисдикції підкоморського суду підлягали лише землеволодіння приватношляхетські. У граничних спорах шляхти, які зачіпали межі королівщин, межове судочинство велося за участю королівських комісарів. При граничних конфліктах з іншими вільними прошарками населення до складу судової колегії входили представники належних інституцій — магістратів, капітулів і т. ін. Розмежування спірних селянських земель проводилося домініальним (панським) судом.

Інститут підкоморія як особи, котра вирішувала межові справи, виник у Польщі десь у другій половині XIV ст. На українських землях, що ними володіли Польща і Велике Князівство Литовське, його запроваджувано поетапно — у міру поширення на них польського адміністративного і, повною або значною мірою, правового устрою: на зламі першої і другої третин XV ст.— у Галицькій Русі й Західному Поділлі (тут тоді виникли Руське і Подільське воєводства), дещо пізніше — у частині Західної Волині, названій Белзьким воєводством, у 1566 р., внаслідок проведення у життя адміністративно-територіальної реформи віленського сейму 1565—1566 рр. і видання Литовського статуту 1566 р.,— у Волинській і Східноподільській землях (тоді ж їх перетворено на Волинське і Брацлавське воєводства) та Київському воєводстві, яке існувало від 1471 р., у 1635 р. — у Сіверській землі, у зв'язку з переведенням її у ранг воєводства, названого Чернігівським. Інститут за тривалістю посідання його був дожиттєвим. Його займала особа з чотирьох запропонованих шляхетським сеймиком воєводства канди-

датур, яку затверджував король. Підкоморій мав бути осілий (тобто мати земельний маєток у тій адміністративно-територіальній одиниці, котру він функціонально обслуговував), причому компетенції його поширювалися на ту ж, що й компетенції земського суду, територію (воєводство, повіт).

Цьому інститутові судилося протривати кілька століть — він пережив феодальну Річ Посполиту і був ліквідований щойно в 30-х роках XIX ст. В ієрархії шляхетських земських урядів у воєводствах підкоморій стояв високо — він займав третю сходинку в ній після воєводи і каштеляна. Уряд підкоморія належав до дуже престижних, недарма його займали звичайно представники аристократичних родин і розбагатілої шляхти.

Продуктом діяльності підкоморського суду (останній головним чином уособлював підкоморій) були ведені при ньому книги. Вони мали персональний характер: кожну з них вели стільки часу, скільки та чи інша особа була підкоморієм. З огляду на те, що підкоморський суд не мав свого приміщення, дані книги відкладали переважно в родинних архівах підкоморіїв та їхніх нащадків, незначну порівняно кількість — у канцеляріях земських і гродських судів. Збереглося їх дуже мало.

Підкоморські книги — цінне джерело для пізнання поземельних відносин. Вони дають змогу досліджувати границі і території маєткових комплексів, причини і хід розмежувань, реакцію на останні зацікавлених спірних сторін тощо.

В українській історіографії спеціальної зацікавленості цими книгами дотепер не спостерігалося, уся увага до них обмежувалася принагідним, дуже нечастим використанням їхніх даних.

Вихід у світ рецензованого видання може знаменувати (хотілося б, щоб так було) поворот у ставленні до підкоморських книг, усвідомленні їхньої неабиякої інформативно-пізнавальної вартості. Не можна сказати, що це перша в Україні публікація даного виду документальних джерел: 1981 р. вийшли друком акти підкоморської книги Київського воєводства 1643 р. [1]. Ця публікація не викликала помітного наукового резонансу, бо була частковою (видано тільки три перших акти книги [2] — сьому частину всього її обсягу), до того ж здійснено її без будь-яких характеристик книги як джерела.

Рецензоване видання входить до джерельного комплексу «Пам'ятки української мови (серія актових джерел)». Його підготували співробітники Центрального державного історичного архіву України в Києві спільно з Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН України на тих самих археографічних засадах, якими протягом останніх десятиріч керувалися видавці кількох документальних публікацій, що становлять собою складові частини згаданого раніше джерельного комплексу.

Виданню передує велика передмова, більшу частину якої, історико-кодикологічну, написала Н. Яковенко, меншу, мовознавчу,— В. Німчук. Особливу увагу, на нашу думку, треба загострити на першій частині передмови. Це свого роду ключ до розуміння підкоморських книг. Ця частина заснована на уважному вивченні всіх вцілілих таких книг Київського і Волинського воєводств, складених до середини XVII ст. (по Брацлавському воєводству дані книги не збереглись; ав-

[1] Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Збірник актових документів / Підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський, К. С. Симонова та ін.— К., 1981.— С. 220—267.

[2] Два з них територіально стосуються Брацлавського воєводства (там же.— С. 235—267). Залишається невиясненим, чому в цих і, можливо, в інших випадках Київський підкоморський суд 1643 р. діяв на терені Брацлавського воєводства.

торка регіон, зайнятий цими воєводствами, іменує Правобережною Україною[3], тоді як частина В. Німчука цілком грунтується на документах розглядуваного нами видання. Треба підкреслити, що в попередніх публікаціях «Пам'яток української мови» такі передмови, автором якої є Н. Яковенко, відсутні — ті передмови містять тільки загальну археографічну і мовознавчу характеристику видаваних джерел.

Автор подає стислий огляд історії межування на українських землях — до створення й існування підкоморських судів, докладно аналізує усі сторони діяльності останніх, наголошує на тому, що документальне засвідчення пограничних спорів та їх розв'язання набирають особливого розмаху після завершення у загальних рисах формування феодального землеволодіння — тоді, коли розпочався інтенсивний земельний обіг як дідичних (що перебували в безпосередньому володінні власників), так і прекарних (тих, що перебували в тимчасовому володінні) земель (с. 6).

На думку дослідниці, у Правобережній Україні «безумовна першість документа як правного доказу в межових спорах усталюється не раніше другої половини XVI ст., тобто паралельно із запровадженням нормованого підкоморського судочинства» (с. 7). Тут на середину XVI ст. «стабілізація феодальної структури суспільства і, зокрема, стирання решток правової нерівності між князівсько-магнатською верхівкою і рядовим зем'янством-шляхтою настійно вимагали юридичного закріплення єдиного правового статусу і станових привілеїв панівного класу. Для рядової шляхти злободенною стає вимога фіксації «шляхетських осілостей»..., що могло послідовно здійснюватися лише через постійно діючий підкоморський суд на зразок витвореного в Польському королівстві» (с. 9—10).

Далі зазначено, що поява підкоморських книг у Правобережній Україні припадає на початок 80-х років XVI ст.[4], а до того (від 1566 р., коли тут, нагадаємо, стали діяти підкоморії) підкоморські акти на Волині фіксували переважно в земських, а на Київщині — у земських і гродських адміністративно-судових книгах (с. 18).

Н. Яковенко наводить складений нею, значною мірою на основі архівних документів, перелік осіб, котрі перебували на підкоморстві у трьох правобережних воєводствах від 1566 р. до Визвольної війни українського народу середини XVII ст. (с. 11—14). Судячи з поданих крайніх років перебування на підкоморстві в той період, по Волинському воєводству цей перелік повний, по інших двох воєводствах трохи неповний, бо низка років щодо них не має підкоморської прив'язки; можливо, деякі з цих років стосуються підкоморіїв, які хронологічно безпосередньо були по сусідству з ними.

Хотілося б, щоб цим переліком було започатковано складання, з подальшим його виданням, якомога повніших списків осіб, котрі в даних трьох воєвод-

[3] Київське воєводство до середини XVII ст. займало також значний простір на схід від Дніпра. Тогочасні підкоморські матеріали для цього терену до нас не дійшли, тому про київське Лівобережжя у передмові не йдеться. У проблемному плані при характеристиці підкоморських книг це його неврахування не є помітно відчутним, оскільки в той час підкоморський суд у Київському воєводстві діяв один, і в такому разі міркування щодо його діяльності, засновані на правобережних документах, без ризику помилитися можуть бути поширені на Лівобережжя.

[4] Як зазначає Н. Яковенко, на західноукраїнських землях найдавнішими із збережених підкоморських книг є львівська 1466 р., перемишльська 1472 р., сяноцька 1511 р. (с. 17); додамо від себе, що до них належить і белзька книга 1522 р. (Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 2. оп. 1, спр. 118).

ствах від 1566 р. і до кінця XVIII ст. (коли внаслідок приєднання цього регіону до Росії воєводства та їхні повіти в ньому були ліквідовані) займали земські уряди, починаючи від уряду підкоморія і кінчаючи найнижчим (списки воєвод і каштелянів за цей період по тих же, як, до речі, і по інших українських воєводствах, давно опубліковані [5]). Принагідно зазначимо, що порівняно нещодавно в Польщі видано майже повний перелік земських урядників усіх ступенів по Львівській, Галицькій, Перемишльській і Сяноцькій землях Руського воєводства за XIV—XVIII ст.[6] (строго кажучи, від другої чверті XV ст.). За нашими відомостями, стосовно Холмської землі цього ж воєводства і стосовно Белзького воєводства такий перелік підготували до друку історики Любліна. Заплановано скласти список земських урядників щодо Подільського воєводства — спільними зусиллями дослідників Львова і Любліна.

У передмові подано щодо тих же правобережних воєводств й імена небагатьох коморників і зовсім небагатьох писарів і мірників, що їх удалося автору виявити (с. 11—14). Ці посадові й службові особи, як і копачі, тією чи іншою мірою були пов'язані з діяльністю підкоморія. З них найбільшу роль відігравали коморники — вихідці з осілої, звичайно незаможної шляхти, що заробляли собі адвокатською практикою; коморниками вони ставали за призначенням підкоморіями, помічниками яких (а в разі відсутності їх при розв'язанні пограничних справ — і заступниками) були. До наведеного в передмові переліку коморників додамо двох: Олексія Дяковського (згадки про його коморництво належать до 1590, 1592 рр. [7]) і Леонтія Подгаєцького (його згадано 1604 р. [8]). Коморниками вони були при підкоморії Брацлавського воєводства Лаврині Пісочинському, який займав цю посаду в 1583—1606 рр. (у передмові жодного коморника того ж воєводства за час його підкоморства не названо), причому цікавим є те, що відомі нам «коморницькі» згадки про О. Дяковського і Л. Подгаєцького засвідчують їх діяльність не як коморників, а як уповноважених («умоцованих»), юридичних захисників інтересів Л. Пісочинського в його суперечках, зовсім, до речі, не розметувальних, з своїми по маєтках сусідами. Між іншим, матеріали вцілілого маєткового архіву Л. Пісочинського, звідки почерпнуто щойно наведені відомості про брацлавських коморників, доводять, що пограничні справи, у котрих підкоморій виступав як позивач або відповідач (у даних матеріалах в такому аспекті йдеться про Л. Пісочинського), вирішував третейський («полюбовний», «приятельський») суд у складі трьох осіб. Кандидатури цих суддів («компромісарів», від чого сам суд ще іменували «компромісарським») погоджували між собою сторони, що конфліктували, і доводили їх до відома люблінського шляхетського трибуналу (можна сказати, що трибунал їх затверджував). Один із суддів захищав інтереси позивача, другий — відповідача, третій був нейтральний

---

[5] N i e s i e c k i K. Herbarz Polski. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez J. N. B o b r o w i c z a.— Lipsk, 1839.— T. I.— S. 167, 174—177, 180—181, 190—192, 220—222, 230—231 (воєводи), 258—259, 261—265, 270—271, 284—285, 288—289, 303—309 (каштеляни); W o l f f J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386—1795.— Kraków, 1885.— S. 7—8, 18—21, 90 (воєводи), 97—98, 108, 142—143 (каштеляни).

[6] Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku (Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka): Spisy/Oprac. K. P r z y b o ś.— Wrocław etc., 1987.

[7] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України, ф. 5. (Оссолінські), спр. 4046 II, арк. 122—124 зв.; спр. 4047 II, арк. 2-2 зв. О. Дяковський згаданий під 1601 р., але не як коморник (там же.— Спр. 4050 II, арк. 4—5).

[8] Т а м ж е.— Спр. 4050 II, арк. 125, 141. Висловлюю вдячність О. Піддубняку за відомості про цих двох коморників.

(у документах він фігурує як «суперарбітр»). За дорученням згаданого трибуналу суд вершив свою справу на межі маєтків, щодо границь котрих точилися незгоди,— у присутності свідків від цих маєтків і возних від земського суду. Коли обидва судді, що репрезентували сторони, у ході здійснюваного ними розмежування доходили згоди, то вони приймали рішення («декрет компромісарський»), яке було остаточним і оскарженню (апеляції) у трибуналі не підлягало. Якщо ж цієї згоди не вдавалося досягти, такого ж характеру рішення ухвалював суперарбітр [9].

Дуже цінною у передмові видається дипломатична характеристика підкоморських книг Правобережної України кінця XVI — першої половини XVII ст., зроблена з такою повнотою в історіографії уперше. Н. Яковенко аргументовно вважає, що книгам кінця XVI — початку XVII ст. властива характерна для ранньої дипломатичної мови Великого Князівства Литовського поширено-розповідна форма акта, з деталізованим викладом межової чинності, домінуванням архаїчних засад розгорнутої оповіді; з перших десятиріч XVII ст. намічається (і чим далі, то більше) формалізація конкретних різновидів актів у записах, а з 30-х років починають проникати численні латиномовні (у передачі лише кирилицею) юридичні штампи, особливо широковживані в суперечках і аргументації адвокатів, які оперують дефініціями межового польського права, більш деталізованого порівняно з нормами Статуту 1566 р. (с. 23). Із формалізацією актів відбувається і зміна їх самоназв. Після певних хитань наприкінці 30-х років XVII ст. усталюються латинізовані назви документів, притаманні тогочасній польській дипломатиці (с. 23).

Виходячи з функціонально-правової ознаки, дослідниця записи підморських книг ділить на акти: 1) судово-межові, 2) фіксаційно-межові, 3) допоміжно-процесуальні, 4) застережні (с. 24). На її думку, найбільш інформативно насиченою є перша з цих груп актів. Характеристика всіх чотирьох груп супроводжується детальним аналізом тих видів документів, які їх становлять.

Передмова Н. Яковенко завершується цікавою розповіддю про видавану київську підкоморську книгу з погляду її фізичного стану, структури, почерків, якими вона писана, наявних у ній філіграней (с. 31—36).

У мовознавчій передмові підкреслено, що підкоморські книги кінця XVI — першої половини XVII ст., як і інші тогочасні пам'ятки українського ділового письменства, репрезентують високорозвинену літературну мову, що мала тривалу традицію функціонування (с. 36). В. Німчук доходить висновку, що в підкоморській книзі Київського воєводства 1584—1644 рр. виразно виступають мовні особливості, котрі нині характеризуються як діалектні північно-українські, тобто поліські (с. 37, 38, 40).

Рецензовану документальну публікацію становлять фрагменти перших збережених книг підкоморського суду Київського воєводства, зшиті в конволют 1835 р. Між іншим, з огляду на те, що дана збірка є сукупністю кількох книг, то, гадаємо, доцільніше було публікацію цих книг назвати дещо інакше, а саме: «Книги Київського підкоморського суду». Вона містить 34 акти, з котрих деякі не

---

[9] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України, ф. 5, спр. 4048 II, арк. 114—115; спр. 4049 II, арк. 16—18, 21—22, 57—60. Треба відзначити, що третейські суди діяли і при розгляді межових справ, в яких підкоморії не були активно чи пасивно замішані. Залишається відкритим питання — чи склад їх у всіх таких випадках погоджували у трибуналі? У передмові рецензованого видання «підкоморський» варіант розмежувальної діяльності третейського суду не заторкнуто.

мають початку чи кінця або ж ні того, ні другого. Хронологічно матеріал видання виглядає так: 23 акти охоплюють 1584—1600 pp., решта актів — 1638—1644 pp., причому низка років усередині цих часових відтинків зовсім не представлена. Амплітуда обсягу актів значна: із 232 сторінок тексту публікації (поза ними п'ять сторінок відведено під фотокопії оригіналів початкових сторінок кількох актів) 121 займають три громіздкі акти (№ 17, 29, 32); інші, 31 акт, за обсягом — середні і малі.

Зміст публікації охоплює лише північну (більшу) частину Правобережної Київщини, найпівденніший відображений у ній терен стикається з північною границею Білоцерківського староства, ліворуч від Росі. У виданні майже повністю йдеться про приватношляхетські землеволодіння. Названі в ньому маєтки являють собою три порівняно значні сукупності-кущі (біля Овруча, Житомира, на південь від Києва), виразно зображені Г. Боряком на карті, складеній на основі інформації київських підкоморських книг про поселення, урочища, селища, городища (с. 52—53).

Підкоморські книги містять багато цікавих відомостей не лише межувальних. В. Німчук підкреслює: вони становлять значний інтерес для істориків і лінгвістів і в зв'язку з тим, що в них інкорпоровано повні або часткові копії документів, написаних у попередні часи (їх пред'являли спірні сторони для доведення меж своїх маєтків), тексти, старші від розглядуваних справ на десятки, а то й сотні років (с. 36). Не є з цього погляду винятком книги рецензованого видання. Бачимо в них, особливо щодо кінця XVI ст., грамоти і привілеї польських королів і великих князів литовських, починаючи від Казимира IV Ягеллончика, останнього удільного київського князя Семена Олельковича, «листи» урядових осіб і неурядової шляхти Київського воєводства, документи ділового стилю (позови, витяги із судово-адміністративних книг) (с. 75—78, 86—87, 135, 152—155 та ін.). У цій масі джерел на увагу, зокрема, заслуговує витяг документа із книги овруцького господарського замку, датованої 1561 р., скріплений печаткою тогочасного тамтешнього старости князя Андрія Тимофійовича Капусти (с. 66). Річ у тому, що до надзвичайно рідкісних належать згадки про старостинські книги Правобережної України до появи за польським взірцем на її терені, згідно з вимогами Статуту 1566 р., гродських і земських судово-адміністративних книг.

Київські підкоморські книги цікаві і з погляду відбиття у них виникнення («осаджування») нових поселень (відповідні відомості наведені особливо в актах 1639 р.; див. с. 214, 215, 220, 237, 257, 259, 263), історії окремих поселень (с. 132, 133, 135, 136), зазначення назв багатьох городищ, селищ, урочищ, рівчаків, невеликих річок, які (назви) годі шукати в інших джерелах XVI—XVII ст.

Дане видання завершується традиційними для подібних в Україні в останні десятиріччя публікацій, чудово складеними покажчиками — географічним (упорядкував Г. Боряк) й іменним (Н. Яковенко), переліком шляхів сполучень, засвідчених київськими підкоморськими книгами (Г. Боряк), словниками застарілих і юридичних термінів (Г. Боряк. Н. Яковенко), латинських виразів у кириличній транскрипції (Н. Яковенко), списком титлів і скорочень, нарешті — переліком усіх 34 актів із зазначенням назв документів, прилучених спірними в межових справах сторонами.

Підсумовуючи сказане, треба підкреслити, що рецензоване видання виконано на дуже високому археографічному рівні, з дотриманням усіх вимог, які становлять до подібних джерельних публікацій. Не можна не наголосити, що передмова до нього глибоко пізнавальна, а та її частина, автором якої є Н. Яковенко, у своїй суті є оригінальним дослідженням. Немає сумніву, що дана публікація відіграє

певну роль у розвитку української археографії, спонукає до дальшого пожвавлення корисної справи видання джерел з історії України, у тому числі й інших підкоморських книг, які дійшли до нас, і серед яких, ясна річ, книги Київського воєводства 1643 р. у повному її обсязі.

Микола КРИКУН

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО: У 3-х т. /Ред. колегія: П. С. Сохань (гол. ред.), І. Л. Бутич, Л. З. Гісцова, Г. І. Марахов, В. Г. Сарбей (заст. гол. ред.), Г. Я. Сергієнко, Є. С. Шабліовський, Ф. П. Шевченко (Академія наук Української РСР, Інститут історії, Центр. держ. іст. архів у Києві).— К.: Наук. думка.— 1990.— Т. І.— 544 с.; Т. ІІ.— 696 с.; Т. ІІІ. — 440 с.

Наприкінці 1845 — на поч. 1846 рр. у Києві виникла таємна політична антикріпосницька організація, за якою закріпилася назва «Кирило-Мефодіївське братство». Його виникнення тісно пов'язане з Київським університетом. До братства входили член-співробітник київської археологічної комісії Т. Шевченко, чиновник М. Гулак, професор Київського університету М. Костомарів, колишні студенти університету вчителі В. Білозерський, П. Куліш, Д. Пильчиков та інші, а також тодішні студенти університету Г. Андрузький, О. Маркович, О. Навроцький, І. Посяда (Пасяда, Посяденко), О. Тулуб. За походженням більшість із них належала до дрібномаєткового, а то й безземельного служилого дворянства. Тільки Т. Шевченко був колишнім селянином-кріпаком. І. Посяда і Д. Пильчиков походили з міщан, П. Куліш — із козаків. Близько ста осіб підтримувало різного характеру зв'язки з членами братства. Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго — уже на початку 1847 р. його члени були арештовані, вивезені до Петербурга й після адміністративного суду дуже суворо покарані ув'язненням та засланням. Тільки через десять років, по смерті Миколи I, який особисто керував судом і визначав кару, члени братства змогли повернутися до творчої праці. Слідчу справу, яка складалася з 19 частин, царський уряд близько 50 років приховував від громадськості. Тільки 1889 р. проф. Львівського університету О. Огоновський зумів добути й опублікувати статут братства, який помилково названий програмою (див. Огоновський О. Історія літератури руської.— Львів, 1889). У наступні роки побачила світ копія доповіді шефа жандармів О. Орлова про діяльність братства і листування міністра народної освіти С. Уварова з попечителем московського університету С. Строгановим про слов'янофільство у зв'язку з викриттям на Україні таємної організації (Русский архив.— 1892.— Кн. 2.— № 7). У 1902 р. М. Рігельман, який свого часу працював чиновником канцелярії київського генерал-губернатора і мав доступ до таємних документів, надрукував у «Киевской старине» частину матеріалів під назвою «Допрос Т. Г. Шевченка в 1847 р.» У подальших публікаціях (уже після революції 1905—1907 рр.) побачили світ прокламації «Брати українці» і «Братья великороссияне и поляки» (Былое.— 1906.— № 2), протоколи допитів Т. Шевченка і М. Костомарова (Былое.—

певну роль у розвитку української археографії, спонукає до дальшого пожвавлення корисної справи видання джерел з історії України, у тому числі й інших підкоморських книг, які дійшли до нас, і серед яких, ясна річ, книги Київського воєводства 1643 р. у повному її обсязі.

Микола КРИКУН

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО: У 3-х т. /Ред. колегія: П. С. Сохань (гол. ред.), І. Л. Бутич, Л. З. Гісцова, Г. І. Марахов, В. Г. Сарбей (заст. гол. ред.), Г. Я. Сергієнко, Є. С. Шабліовський, Ф. П. Шевченко (Академія наук Української РСР, Інститут історії, Центр. держ. іст. архів у Києві).— К.: Наук. думка.— 1990.— Т. І.— 544 с.; Т. II.— 696 с.; Т. III. — 440 с.

Наприкінці 1845 — на поч. 1846 рр. у Києві виникла таємна політична антикріпосницька організація, за якою закріпилася назва «Кирило-Мефодіївське братство». Його виникнення тісно пов'язане з Київським університетом. До братства входили член-співробітник київської археологічної комісії Т. Шевченко, чиновник М. Гулак, професор Київського університету М. Костомарів, колишні студенти університету вчителі В. Білозерський, П. Куліш, Д. Пильчиков та інші, а також тодішні студенти університету Г. Андрузький, О. Маркович, О. Навроцький, І. Посяда (Пасяда, Посяденко), О. Тулуб. За походженням більшість із них належала до дрібномаєткового, а то й безземельного служилого дворянства. Тільки Т. Шевченко був колишнім селянином-кріпаком. І. Посяда і Д. Пильчиков походили з міщан, П. Куліш — із козаків. Близько ста осіб підтримувало різного характеру зв'язки з членами братства. Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго — уже на початку 1847 р. його члени були арештовані, вивезені до Петербурга й після адміністративного суду дуже суворо покарані ув'язненням та засланням. Тільки через десять років, по смерті Миколи І, який особисто керував судом і визначав кару, члени братства змогли повернутися до творчої праці. Слідчу справу, яка складалася з 19 частин, царський уряд близько 50 років приховував від громадськості. Тільки 1889 р. проф. Львівського університету О. Огоновський зумів добути й опублікувати статут братства, який помилково названий програмою (див. Огоновський О. Історія літератури руської.— Львів, 1889). У наступні роки побачила світ копія доповіді шефа жандармів О. Орлова про діяльність братства і листування міністра народної освіти С. Уварова з попечителем московського університету С. Строгановим про слов'янофільство у зв'язку з викриттям на Україні таємної організації (Русский архив.— 1892.— Кн. 2.— № 7). У 1902 р. М. Рігельман, який свого часу працював чиновником канцелярії київського генерал-губернатора і мав доступ до таємних документів, надрукував у «Киевской старине» частину матеріалів під назвою «Допрос Т. Г. Шевченка в 1847 р.» У подальших публікаціях (уже після революції 1905—1907 рр.) побачили світ прокламації «Брати українці» і «Братья великороссияне и поляки» (Былое.— 1906.— № 2), протоколи допитів Т. Шевченка і М. Костомарова (Былое.—

1906.— № 8; 1907 — № 8), доповіді III відділення про Г. Андрузького (Былое.— 1907.— № 9). Низку нових матеріалів обнародував М. Стороженко у статті «Кирилло-Мефодиевские заговорщики» (Киевская старина.— 1906.— № 2). У книзі «Пам'яти Тараса Шевченка (1814—1914), що побачила світ 1915 р., М. Грушевський вмістив найповнішу для свого часу публікацію документів про кирило-мефодіївців, до якої увійшли: донос О. Петрова попечителеві Київського учбового округу, відповіді Петрова на запитання попечителя, донесення Київського губернатора про обшуки в Марковича, О. Тулуба, І. Посяди, Г. Андрузького, протоколи допитів О. Тулуба, І. Посяди, О. Марковича, М. Гулака, О. Навроцького, Г. Андрузького., М. Костомарова, Т. Шевченка, П. Куліша, В. Білозерського, очні ставки (конфронтації) Гулакові, Костомарові, Кулішеві, Навроцькому, Посяді, Андрузькому, Шевченкові в III відділенні 15 травня 1847 р., відповіді на додаткові питання Білозерського і Костомарова 19 травня 1847 р. І, нарешті, лист Андрузького до попечителя Київського учбового округу О. Траскіна від 8 червня 1847 р.

Намір надрукувати слідчу справу повністю М. Грушевському так і не вдалося здійснити.

Після 1917 р. окремі документи слідчої справи були надруковані в журналах «Наше минуле», «Україна», неперіодичному збірнику «За сто літ», у виданнях про Т. Шевченка.

Опублікувати всі документи слідчої справи не дали можливості репресії, що посилилися у 30-ті роки. Безрезультатно закінчилася спроба видати ці документи в 1946 р., до 100-річчя від часу заснування братства. У середині 60-х років науково-видавничий відділ Архівного управління і група наукових працівників Центрального державного історичного архіву України розпочали розшифрування тексту і підготовку документів слідчої справи до її видання у 3-х томах. 1970 р. робота була закінчена. Видання мало бути передплатним. Видавництво надрукувало рекламний буклет, почалася передплата. Після видавничого редагування збірку передано на виробництво, але через якийсь час набір був розсипаний.

Здійснити публікування слідчої справи в повному обсязі вдалося тільки в 1990 р., коли археографічна комісія (тепер Інститут української археографії) Академії наук видала її у серії «Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX — початку XX ст.».

У томі І-му (упорядники І. І. Глизь (гол. упорядник), М. І. Бутич, О. О. Франко, наукові редактори — Г. І. Марахов, В. Г. Сарбей) вміщено коротку «Передмову» до всього видання та археографічну передмову до Першого тому «Від упорядників». Частина перша.— Загальні матеріали слідства (док. №№ 1—103); частина друга.— Справа М. І. Гулака (док. №№ 104—322); частина третя.— Справа М. І. Костомарова (док. №№ 323—490); частина четверта.— Справа В. М. Білозерського (док. №№ 491—614). Документи охоплюють період 1838—1875 рр.

У томі 2-му (упорядники М. І. Бутич (гол. упорядник), І. І. Глизь, О. О. Франко, наукові редактори — І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко) вміщено археографічну передмову «Від упорядників». Частина п'ята.— Справа П. О. Куліша (док. №№ 1—225); частина шоста.— Справа Т. Г. Шевченка (док. №№ 226—329); частина сьома.— Справа О. О. Навроцького (док. №№ 330—366); частина восьма.— Справа Г. Л. Андрузького (док. №№ 367—594); документи охоплюють період 1843—1890 рр.

У 3-му томі (упорядники О. О. Франко (гол. упорядник), М. І. Бутич, І. І. Глизь, наукові редактори Л. Гісцова, Г. Сергієнко) також вміщено археографічну передмову «Від упорядників». Частина дев'ята.— Справа І. Я. Посяди (док. №№ 1—55); частина десята.— Справа М. І. Савича (док. №№ 56—86); частина одинадцята.—

Справа О. В. Марковича (док. №№ 87—170); частина дванадцята.— Справа М. А. Рігельмана (док. №№ 171—180); частина тринадцята.— Справа Хмельницького та П. Я. Сердюкова (док №№ 181—197); частина чотирнадцята.— Справа О. Д. Тулуба, П. Л. Ашаніна, М. Х. Бушена, В. О. Іславіна, К. В. Варадінова, Є. Є. Вільцина, Г. Н. Галагана, П. О. Чуйкевича (док. №№ 198—247); частина п'ятнадцята.— Справа Ф. В. Чижова (док. №№ 248—358) (у виданні помилково — 391); частина шістнадцята.— Справа О. М. Петрова (док. №№ 359—391); частина сімнадцята.— Справа про поширення відозви в Києві та про підпорядкування учбових закладів Київському військовому губернатору (док. №№ 392—402); частина вісімнадцята.— Справа про слов'янофільство та українофільство (док. №№ 403—446); частина дев'ятнадцята.— Журнал слідства (док. № 447). Матеріали охоплюють період 1845—1854.

У всіх трьох томах — наприкінці тому вміщено примітки, іменний покажчик, географічний покажчик, хронологічний перелік документів і зміст. Документи розміщені в тій послідовності, в якій вони йдуть у слідчій справі.

За досить короткий час свого існування (15 місяців) братство розробило програмні документи, які передбачали знищення самодержавства, скасування кріпацтва, станів, об'єднання усіх слов'ян у федеративну республіку, запровадження загальної освіти (це «Статут Кирило-Мефодівського товариства» — т. І, док. № 144, «Книга буття українського народу» — т. І, док. № 332). У розділі Статуту про майбутнє політичне об'єднання слов'янських народів зазначалося, що «кожне слов'янське плем'я повинне мати свою самостійність... правління народне і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом». Для вирішення питань, що стосуються усього об'єднання, «повинен існувати загальний Слов'янський собор із представників усіх племен... Оскільки слов'янські племена тепер додержуються різних віросповідань і мають упередженість одні до одних, братство буде дбати про знищення будь-якої племінної і релігійної ворожнечі між ними і поширення ідеї про можливість примирення розходжень у християнських церквах... Братство буде дбати заздалегідь про знищення рабства й будь-якої зневаги нижчих класів, так само і про повсюдне поширення письменності». У п'ятому пункті статуту братства зазначалося, що в його «члени приймаються слов'яни всіх племен і звань». При цьому статут встановлював «абсолютну рівність... між членами братства».

Важливим ідеологічним документом Кирило-Мефодіївського братства є «Книга буття українського народу», де сформульовано низку прогресивних положень про скасування кріпосного права, знищення самодержавства, дворянських привілеїв і станів, визволення й об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку. Кирило-Мефодіївці мріяли про часи, коли «встане Слов'янщина і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні хлопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в хорутан, ні в сербів, ні в болгар. Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою у союзі слов'янськім».

Схвалювали братчики прагнення декабристів забезпечити слов'янським народам спільне життя у федеративній республіці, оцінювали значення польського національного визвольного руху, але й бачили головну його слабкість — прагнення польської шляхти, що стала на чолі визвольного руху, зберегти своє панування, станові привілеї, відновити своє панування в українських і білоруських землях. Тому члени братства вважали, що польському народові треба тісніше з'єднатися з українським народом, який не пам'ятає зла і любить сестру свою так, ніби нічого не було між ними».

Програмні положення братства викладені також у працях кирило-мефодіївців, зокрема в «Поясненні до статуту» та записці про народну освіту В. Білозерського (т. I, док. № 501), «Начерку Конституції республіки», проекті «Досягнення можливого ступеня рівності і свободи переважно в слов'янських землях» Г. Андрузького (т. 2, док. № 372, 558), записках М. Костомарова про панславізм (т. I, док. № 337), записці М. Савича про емансипацію жінок, а також злиття філософій та релігій (т. 3., док. № 84), у листуванні, художніх та публіцистичних творах. Тут знайшли відгук ідеї декабристів, Т. Шевченка, петрашевців, представників утопічного соціалізму та природного права. У «Поясненні до статуту» В. Білозерського ширше, ніж у статті, викладені соціально-політичні положення Кирило-Мефодіївського братства. У вступній частині рукопису засуджувалось пригноблення слов'янських народів «самовласним свавіллям». «Ні їх політична самостійність,— наголошувалося у «Поясненні до статуту»,— ні вільне висвітлення думок, ні навіть сама мова не знаходять собі заступництва закону: все засуджене на переслідування, все порушується особистою сваволею». Основне завдання братства — боротьба за визволення. Досягти цього, на думку автора, можна тільки через об'єднання слов'янських народів в одній державі, заснованій на рівноправності й повазі кожного народу. В. Білозерський виступав поборником освіти серед народу. Це засвідчує його лист до М. Гулака про намір організувати школу для козацьких дітей (т. I, док. № 110). Кирило-мефодіївці готували і мали на меті видавати книжки для народу з арифметики, географії, історії, природознавства та інших наук.

Становлять інтерес проекти перебудови суспільних відносин, викладені Г. Андрузьким. У проектах Конституції автор доходить висновку про необхідність обмеження, а потім і ліквідації монархії, введення республіканської форми правління. Андрузький також виступав за знищення станів.

Кирило-мефодіївці поширювали свої ідеї за допомогою прокламацій, читання лекцій у навчальних закладах, художніх і публіцистичних творах. Зокрема, у зверненнях до «Братів українців» (т. I, док. № 146) і «Братів великоросів та поляків» (т. I, док. № 147) наголошувалося, що всі слов'яни повинні об'єднатися у добровільний союз-федерацію, в якій кожен народ матиме свою незалежну республіку, мову, літературу, громадський устрій. Правителя республіки передбачалося обирати тільки на певний час. Союз слов'янських республік мав обирати на певний термін сейм або раду слов'янську для вирішення спільних справ. У кожній народній республіці пануватиме загальна рівність членів суспільства, не буде жодної різниці між станами. Звернення до «Братів великоросів і поляків» пропонувало ознайомитися з братерським посланням, обміркувати справу загального порятунку й боротися за слов'янський союз, загальну рівність, братерство і мир.

Кирило-мефодіївці прагнули налагодити зв'язки з діячами визвольного руху в країні та поза її межами, зокрема з гуртком петрашевців, «Союзом литовської молоді» та ін. Під час поїздки до Польщі П. Куліш та В. Білозерський встановили зв'язки з ученими-славістами П. Дубровським, С. Лінде, В. Мацейовським та ін. За завданням товариства М. Савич поширював ідеї кирило-мефодіївців у Парижі. М. Гулак та П. Куліш листувалися з В. Ганкою — чеським істориком, філологом, поетом, який у березні 1846 р. надіслав Гулаку книжку з чеського права і листа про свій намір опублікувати тексти чеського законодавства (т. I, док. № 105, див. також лист В. Ганки до Гулака — т. I, док. № 112).

Визначну роль у політичній пропаганді кирило-мефодіївців відігравала поезія Т. Шевченка. Вона несла в народ антикріпосницькі та антисамодержавні ідеї.

Г. Андрузький стверджував, що художнє слово Шевченка гриміло по всій Україні, поет читав свої вільнодумні вірші членам братства і мав на них великий вплив. «З приїздом його [Шевченка] до Києва,— зазначав Г. Андрузький,— усі задуми приходили в рух». М. Буташевич-Петрашевський зауважував, розповідаючи про розкриття Кирило-Мефодіївського товариства, що його справа «все ж пустила корені в Малоросії, чому багато сприяли твори Шевченка, які розійшлися у тім краю у великій кількості й стали причиною сильного хвилювання умів» (так поетична збірка Т. Шевченка «Три літа» була включена до матеріалів слідства — див. т. 2, док. №№ 231—254). Яскравими виразниками ідей братства стали художні твори, що потрапили до слідчих справ: уривок із повісті «Панич Наталич», вірш «Діти слави...» (т. І, док. №№ 336, 343) М. Костомарова; «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (т. 2, док. № 46); оповідання «Січові гості — споминки старого діда» (т. 2, док. № 11, з малюнком автора), поема «Україна» (т. 2, док. № 557) П. Куліша. У рецензованій публікації найповніше представлена художня творчість Г. Андрузького — його вірші (т. 2, док. №№ 375—377, 379—400, 402—462 і т. д.), прозові твори (т. 2, док. №№ 401, 465, 466).

Донос провокатора О. Петрова (т. І, док. № 6) перешкодив братству втілити в життя накреслені плани.

М. Гулака, Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського, О.Навроцького, І. Посяду, Г. Андрузького жандарми арештували. З 18 березня до 30 травня 1847 р. тривало слідство. Кирило-мефодіївців за наказом Миколи І без суду суворо покарали — М. Гулака на три, М. Костомарова на рік кинули до в'язниці, а потім заслали: першого — до Пермі, другого — до Саратова. Т. Шевченко віддали в солдати без зазначення терміну із забороною писати й малювати. Тільки через 10 років завдяки клопотанню друзів його звільнили й дозволили повернутися до столиці. За словами Івана Франка, «десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій». Решту кирило-мефодіївців заслали в різні віддалені губернії Росії.

Царський уряд заборонив раніше видані твори Шевченка, Костомарова, Куліша, підпорядкував генерал-губернаторам навчальні заклади Київського і Харківського учбових округів і встановив суворий поліційний нагляд за викладачами, учителями, студентами й гімназистами, посилив цензурні утиски (див. т. 3, док. № 431, 432).

Кирило-Мефодіївське товариство відіграло велику роль в активізації визвольного руху та передової думки в Україні. Їх діяльність знайшла відгук в європейській пресі, зокрема Франції й Австрії.

Публікація дає уявлення про структуру і склад слідчої справи, прикро тільки, що в окремих випадках редколегія та упорядники обмежилися наведенням заголовків, що до деякої міри збіднило видання. У першому томі відсутні тексти 151 документа, у третьому — 152, таким чином, з поля зору читача випала група документів, що характеризує організацію і репресивні заходи поліцейськими органами (т. І, док. №№ 197—199 — із листування III відділення про передачу М. Гулаку від рідних листів і 100 крб. сріблом; т. І, док. №№ 216—220 — із листування III відділення та Шліссельбурзької фортеці про пересилання листів родини Гулаків і дозвіл на їх передачу М. Гулаку; т. І, №№ 305—306 — Запит коменданта Шліссельбурзької фортеці про можливість видавати арештантам не відправлені в Перм математичні книжки М. Гулака та розпорядження Л. Дубельта про повернення їх власнику в місце заслання; т. І, №№ 384—386) — із листування III від-

ділення про видачу Т. Костомаровій річної платні сина 600 крб. сріблом, та від'їзд Р. Мазурової і А. Крагельської до м. Києва; т. І, док. №№ 579 — лист В. Білозерського до Л. Дубельта з проханням порушити клопотання перед О. Орловим дозволити йому служити в Петербурзі; т. 3, № 411 — розпорядження О. Орлова М. Кашинцову посилити контроль за московськими слов'янофільськими журналами та збірниками.

Поза публікацією залишились такі важливі документи, як переклад М. Костомарова першої легенди про Кирила і Мефодія з текстів латинською мовою; (т. І, № 333); Прокламація «К верным сынам Украины» (т. 3, док. № 393). Це підтверджує далі наведений приклад: т. 3, док. № 416.

1847 р. травня 10.— Доповідна записка М. Кашинцова Л. Дубельту про поведінку деяких учених слов'янофілів:

«Еще в 1840 г. здесь были толки, что в лейпцигских газетах того года № 180, 190 и 191 помещено было об открытии австрийским правительством, что им весьма долго наблюдаемо было о цели известного Славянского общества и, наконец, будто найдено, что оно имеет целью своею не литературные занятия, относящиеся к одним ученым изысканиям древностей славянских наречий, но пагубные предприятия для держав, имеющих в подданстве своем славянские племена. Что будто в этих лейпцигских газетах далее было сказано, что раскрыты связи сего общества и пути его действия, проходящие по европейским государствам...»

На думку рецензента, невмотивованим є пропуск документів із слідчої справи Чижова. Серед них:

№ 273

1847 р. — Донесення III відділення О. Орлову про встановлення таємного нагляду за Ф. Чижовим:

«Директор канцелярии министра народного просвещения Комовский сообщил, что Главным управлением цензуры 27 июля 1846 г. дозволено Сергею Глинке согласно его просьбе перенести издание прежнего журнала его «Русский вестник» из С.-Петербурга в Москву с поручением редакции этого журнала Чижову; но как Глинка умер, то с ним прекратилось и право его на издание упомянутого журнала, а потому Чижов должен будет, кажется, просить предварительно разрешение на это по установленному порядку.

Испрашивается разрешения.

Приказано ли будет сообщить:

I. Министру народнго просвещения о приостановлении Чижову разрешения издавать журнал и о том, что он будет сочинения свои представлять на рассмотрение не в обыкновенную цензуру, а к вашему сиятельству.

2. Министру внутренних дел — об учреждении секретного надзора за Чижовым и неувольнении его за границу.

3. Генерал-лейтенанту Перфильеву — о секретном надзоре за Чижовым со стороны корпуса жандармов.

4. Генерал-адьютанту Адлербергу — о прекращении перлюстрации переписки Чижова».

№ 276

1847 р. травня 29.— Лист О. Орлова до С. Уварова про те, що твори Ф. Чижова надсилатимуться на цензуру до III відділення:

«Милостивый государь гр[аф] Сергей Семенович!

В дополнение отношения моего от 28 мая № 860[б] имею честь уведомить ваше сиятельство, что государь император высочайше повелеть соизволил, дабы надворный советник Чижов сочинения свои, кои он будет печатать отдельно или в журналах, представлял на рассмотрение не в обыкновенную цензуру, а ко мне, и что об этом уже объявлено г-ну Чижову».

№ 280

1847 р. травня 31.— Лист О. Орлова до І. Паскевича про те, що Ф. Чижов до Кирило-Мефодіївського товариства не належав:

«Вашей светлости известно, что по делу об Украино-славянском обществе навлекалось сомнение, не принадлежал ли к оному находившийся за границею отставной надворный советник Чижов.

Чиновник этот при возвращении из-за границы был задержан в Радзивиллове и доставлен в С.-Петербург со всеми бумагами.

Чижов дал самое искреннее показание, из которого видно, что он в два путешествия находился более пяти лет за границей, несколько лет ездил по славянским землям, подвластным Австрии и Турции, и, замечая в них особенную привязанность к государю императору и вообще русским, предался размышлениям о соединении славянских племен; дабы узнать мнения по этому предмету, он входил в суждения в Париже с Мицкевичем, а в славянских землях с известными славянофилами, стараясь узнать мнения всех партий. Но Чижов столько питает чувств преданности к государю императору, к отечеству и ко всему собственно русскому, что его не могли удовлетворить заграничные славянисты: ибо они при мысли о соединении славян наиболее заботятся каждый о своем народе и думают восстановить свою независимость отдельно от России или устроить из славянских племен свободные штаты, а Чижов все желания свои устремлял и устремляет к возвеличению Российской империи... *

При другом случае, в Бельгии, когда иезуиты уговаривали Чижова принять католическую веру, обещая ему все блага, и небесные и даже земные, он отвечал им: «Если я с переменой веры буду в раю, а все русские пойдут в ад, то мне будет так скучно, что я убегу из рая, и, в избежание этого, лучше останусь русским, Россия есть земной рай мой».

Этих двух примеров довольно для пояснения характера Чижова, который вообще есть человек пылкий, но вполне и неограниченно предан России и законному правительству.

С киевскими украино-славянистами он не имел никаких сношений; со многими московскими славянофилами находится в коротких связях, но в показании своем, между прочим, он написал: «Утверди-

* Крапки в оригіналі

тельно говорю, что во всем нашем округе нет и быть не может политических замыслов, вследствие нашего общего, самого пламенного политического мнения, что Россия и царь ничем не разъединяются ни в нашей голове, ни в нашем сердце».

Что же касается до обвинения, представленного против Чижова, будто бы он, находясь в Бреславле, на вопрос, для чего он носит бороду, отвечал, будто многие околомосковские дворяние носят бороды для сближения низших сословий с высшими, то Чижов совершенно отвергает это сведение как несправедливое, присовокупляя, что из околомосковских дворян он и не знает никого, кто бы носил бороду.

Таким образом, производство дела показало, что Чижов не питает намерений ко вреду нашего правительства, и это особенно доказывается тем, что у него не найдено никаких преступных бумаг, тогда как он возвращался из-за границы без всякого предуведомления и был арестован внезапно, следовательно, не мог скрыть ничего, что при нем было. Нет сомнения, что он патриот русский; преданность его к государю императору и отечеству неограниченны и заслуживают полного уважения; но тем не менее, совершив несколько путешествий по славянским землям и входив в рассуждения со всеми известными славянофилами, он усвоил себе их способ выражений, напыщенных и полутемных, которые могут вводить молодых людей в заблуждение.

По высочайшему повелению Чижов освобожден из-под ареста, но ему сделано строгое внушение быть умереннее в своих действиях; также объявлено ему, дабы он все сочинения свои представлял на рассмотрение не в обыкновенную цензуру, а ко мне; г[осподи]ну министру народного просвещения сообщено отклонить от Чижова право издания журнала, который он предлагал выдавать в Москве с 1848 г.; г[осподи]ну министру внутренних дел, чтобы Чижову в случае просьбы о выдаче ему вновь заграничного паспорта не был выдаваем паспорт без предварительного со мною сношения, а со стороны корпуса жандармов учреждено за ним секретное наблюдение.

Обязанностью считая довести до сведения Вашего, милостивый государь, с отличным уважением и совершенной преданностью и т. д. вашей светлости».

Науково-довідковий апарат не викликає принципових зауважень (примітки, іменний покажчик, географічний, хронологічний перелік документів, список скорочень). Він, безперечно, стане у пригоді читачам.

Загалом рецензований тритомник має не тільки велике наукове значення, а й виховне, пізнавальне, тому можна з упевненістю сказати, що буде потрібен не тільки фахівцям, а й усім, хто цікавиться історією України, кому небайдужа її доля.

Ірина БАЛАНЧУК

WŁADYSŁAW A. SERCZYK. HISTORIA UKRAINY.— Wydanie drugie, poprawione i rozszerzone.— Ossolineum, 1990.— 518 s.

Український читач, а тим паче науковий дослідник в Україні, протягом останніх десятиліть із великим зацікавленням сприймав польські праці, присвячені українським проблемам чи українсько-польським відносинам. Навіть незалежно від того, чи їх автори відзначалися об'єктивністю та симпатією до України (напр. J. Jędrzejewicz, R. Torzecki, S. Stępien), а чи були уражені шовіністичним несприйняттям українськості (E. Prus). Річ у тім, що такі праці завжди давали певну дозу невідомого фактологічного матеріалу (особливо з української історії найновішого часу), який у підсовєтській інтерпретації звичайно зазнавав непізнавальних спотворень чи навіть повної фальсифікації. Через це праці з «дружньої соціалістичної Польщі» завжди мали пізнавальне значення.

Саме тому український дослідник із великим зацікавленням сприйняв більш як 500-сторінкову «Історію України» В. Серчика, яка, безперечно, претендує на грунтовний, обширний виклад нашої історії. Додаткове значення має та обставина, що книжка, порівняно з її першим виданням 1975 р., являє собою радикально перероблений варіант. Як стверджує автор, це стало можливим внаслідок зміни політичних обставин та тих можливостей, що відкрилися у зв'язку зі свободою слова і широким доступом до нових джерел та архівних матеріалів. Ця обставина для нас, українців, здавалася особливо обнадійливою, адже в Польщі умови для вільної інтерпретації історичних подій та явищ настали ще далеко до 1990 р., що давало підстави побачити у цьому виданні нову об'єктивну візію історії України польського автора, який, до речі, у передмові до книжки висловлює свою радість із приводу можливості дати нову об'єктивну інтерпретацію подій на тисячолітньому відтинку писаної історії України, її стосунків із сусідніми народами.

За своєю побудовою робота істотно відрізняється від загальноприйнятих, освячених традицією курсів історії України. У праці сімнадцять розділів, що вуалює традиційний поділ історії на княжу добу, добу польсько-литовської домінації, козацький період, руїну і т. д. Автор вважав за потрібне розширити опис періоду активного українсько-польського протистояння (п'ять розділів). Новій історії, починаючи з другої половини XIX століття, своєю чергою, відведена друга половина книжки (шість розділів).

Насамперед зауваження щодо інтерпретації назв «Україна», «українці» та предмету досліджень нашої історії. На нашу думку, не обмежуючись історичною генезою назви Україна, треба було б підкреслити, що з погляду загальнонаціональної ідеї назви «Україна», «українці» дуже молоді й набули універсального громадянства тільки з кінця XIX століття внаслідок всеоб'єднуючої сили Шевченкового слова та визвольної боротьби 1917—1920 рр. Використання назви «українці» як інтеграційного поняття для усіх етнічних територій українського народу викликало шалений опір імперськи настроєних кіл серед наших сусідів, що бачили в соборній українській самосвідомості загрозу своїм планам панування над Україною. В цьому ж полягає причина використання великодержавниками зі Сходу назв «Малороссия, «Новороссия», «Юго-Западная Россия» і т. д., а із Заходу знову ж «Małopolska», донкіхотські спроби переконування галичан та волинян, що вони не українці, а «русіні», спроби відторгнення від України буковинців, лемків, гуцулів тощо. Слід теж, на нашу думку, було б у вступі підкреслити, що історія України охоплює історію автохтонних

українських племен на землях їх споконвічного поселення, де вони, незважаючи на довготривалу українську недержавність та чужоземну експансію, зберегли дивовижну етнічну та мовну однорідність на величезній європейській території. Якщо ж мова йде про традиційну багатовікову назву «руський», то варто підкреслити її початково староукраїнський смисл, міграцію цієї назви в Московію, де її згодом узурпували.

Висвітлення княжої доби в монографії вельми схематичне, воно охоплює лише 30 сторінок тексту. Внаслідок цього не відтінені підрозділами чи хоча б навіть параграфами володарі, що відіграли вирішальну роль у формуванні та розвитку давньоукраїнської державності, зокрема Володимир Великий, Ярослав Мудрий, галицькі володарі — Ярослав Осмомисл чи король Данило (названий чомусь Даніелем). Висвітлення історії землі галицької розпочинається від відбиття 981 року в Польщі червенських городів без згадки про їх попередню руську історію. Ніде також не підкреслена загальноукраїнська роль Галицько-Волинського князівства як держави, що перейняла на себе після упадку Києва роль загальнодержавного соборного центру серед розбитих руських князівств.

Великому відтинку української історії, пов'язаному з активними впливами Польщі (від завоювання Галичини Казимиром III і до третього поділу Польщі), присвячено 6 розділів монографії В. Серчика. Відповідно до відомої раніше спеціалізації автора це найбільш грунтовно опрацьована частина книжки, з обширним фактичним матеріалом, із глибокою деталізацією українсько-польських взаємин того періоду. На жаль, ці розділи сприймаються більше як зацікавлена польська інтерпретація нашої історії чи навіть просто історії провінцій польського впливу на Сході Європи. Саме тому, зокрема, козацьку добу не подано як добу становлення та розвитку другої української держави, про що засвідчують навіть назви відповідних розділів: 7. Перед бурею; 8. Повстання Хмельницького; Переяславська рада; 9. Україна у другій половині XIX століття. З цього погляду підхід автора дуже близький методологічно до підходу давніх російських і радянських історіографів, що звикли дивитись на історію України як на маргінальні процеси російської держави у процесі еволюції та становлення її імперської могутності.

Три подальші розділи праці присвячені історії України в період належності українських земель до двох імперій: Російської та Австрійської. Можна сперечатися стосовно того, чи достатньо повно в цих розділах відображено безпосередньо рух та активність українців і представлено панораму їх національних змагань. Доволі широко й змістовно показані спроби польських кіл залучити українське громадянство до боротьби за відродження польської державності в 1830 та 1861 роках під девізом «За нашу і вашу свободу». В той же час не цілком повно показані українсько-польські взаємини в Галичині у другій половині XIX та на початку XX ст. Не проілюстровані зв'язки українців з іншими народами світу. Складається враження, що автор не відчуває цієї потужної спіралі українського галицького відродження як домінанти того часу, подібно, як цього не розуміла польська верхівка, що тримала контрольний пакет в управлінні тодішньою Галичиною. Не знайшла тут відображення і гостра боротьба за українське шкільництво (включно з університетом).

На жаль, уже з цих розділів починає проступати як дослідний інструмент автора шаблон нехтування реальних історичних співвідношень. Це знаходить свій вияв у дещо надмірній увазі до руху декабристів, пролетарської активності в добу «імперіалізму». Ці розділи нагадують писання догматичних підручників, їх супроводжує галерея портретів Г. Петровського, Ю. Мельникова, В. Леніна і т. д. На жаль, ця тенденція, яка дедалі більше прогресує, розпочинається уже майже із сере-

дини книжки. Вона домінує у розділах, присвячених епосі визвольних змагань 1917—1920 рр. Тут говорять самі за себе назви підрозділів: «Соціалістична революція на Україні», «Союз радянської України з РСФСР». В той час, як, наприклад, епоха ЗУНР отримує скромну назву «Східна Галичина в роках 1918—1921». Незважаючи на обширність викладу, з історичної оповіді читач не дізнається:

що встановлення радянської влади було наслідком експорту в Україну через спролетаризований Південь більшовизму як суто російського явища;

про політику В. І. Леніна проти ідеї українського самовизначення, яка на практиці означала форму нової анексії, закамуфльованої демагогічними соціальними гаслами;

про погроми Муравйова в Києві;

про героїчний бій молодих захисників Києва під Крутами і т. ін.

У дусі відомих стереотипів мовиться «про непогамовану самосваволю Січових Стрільців у період Директорії, про переслідування поляків, підступне нищення комуністів...» (с. 353), тоді як залишився поза увагою більшовицький терор на Україні. Так само як залишився непоміченим автором факт чи не єдиного в Галичині за час війни масового єврейського погрому у Львові, який був вчинений переможцями після виходу з міста Української Галицької Армії. Галерея портретів діячів української революції, вміщених у книжці, промовляє сама за себе — вона базується на джерелах радянської революційної «міфології»: Євгенія Бош, Микола Щорс, Володимир Антонов-Овсієнко, Станіслав Косіор. У той же час не знайшлося місця для Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Дмитра Вітовського, Євгена Коновальця, Мирона Тарнавського чи Костя Левицького. Дуже маргінально подана у книжці історія ЗУНР, УГА і т. ін.

Дальша інтерпретація української історії начебто здійснена за радянськими схемами пропагування дивовижних успіхів економіки, «перемог соціалізму», боротьби з ефемерною «партійною опозицією». Незважаючи на наявність елементів об'єктивності, сталінські злочини та репресії описані мовою історіографів періоду «застою», а не об'єктивного історика України. Не розкрита проблема «розстріляного Відродження», тотальної русифікації у контексті процесу «деукраїнізації», нищення національно свідомих верств населення і т. ін. Зовсім маргінальне місце, тільки кількома фразами (с. 404—405), займає проблема голодомору в Україні 1933 р. Панорама західноукраїнського життя протягом міжвоєнного двадцятиліття достатньо обширна, хоча дослідник повинен би тут представити як головний «фактор епохи» весь цей спектр чинників антиукраїнського наступу польської санації супроти українського населення Східної Галичини та Волині (заборона українського шкільництва, позбавлення прав на працю і землю, спроби тотальної асиміляції, дискримінаційна релігійна політика, політичні процеси, пацифікації тощо). Усе це вплинуло на драматичну зміну барометра української громадської думки супроти польського панування. Відбулася повна дискредитація парламентських методів боротьби за національні інтереси та широка апробація суспільством терористичних методів войовничого націоналізму. Внаслідок того напередодні війни антипольські настрої в українському суспільстві досягли безпрецедентного рівня. Усі ці питання, причини і наслідки висвітлені доволі неповно. Зокрема, належно не розкрита хвилююча для українства того часу проблема карпатсько-української державності. Цікаво відзначити, що жахливе для української суспільності слово «пацифікація» у книжці згадується лише один раз — стосовно післявоєнних дій УПА супроти польських селян у «Закерзонському краї».

Короткий прикінцевий розділ книжки охоплює події в Україні під час війни СРСР із фашистською Німеччиною. Він не відзначається оригінальністю, нагадує радше офіційну «Історію Української РСР». Неупередженому дослідникові процесів, що відбувалися під час другої світової війни, зокрема на теренах Західної України, є цілком очевидним, що українське громадянство та лідери його різних політичних угруповань у цих екстремальних умовах по-своєму шукали модус відновлення державності, якої і польська, і більшовицька окупації були повним запереченням.

Що стосується колабораціонізму, то він, як загальновідомо, не перевищував тут «санітарної норми», характерної для інших народів окупованої Європи. Автор допускає перекручення, властиве також деяким іншим польським авторам, пов'язуючи справу знищення 25 польських професорів у Львові з діяльністю батальйону українських націоналістів «Nachtigal». Так само тенденційно висвітлена проблема взаємодії УПА з німецькими окупантами. Про рівень об'єктивності підходів автора до проблем найновішої історії України свідчить, зокрема, назва одного з останніх підрозділів, де повернення більшовиків названо визволенням України. Сумніваюсь, чи дозволив би собі автор оцінити встановлення у Польщі маріонеткового більшовицького режиму, тим паче в межах СРСР, як визволення Польщі...

Підрозділ «Ліквідація українського підпілля у Польщі» дає детальний опис польських мілітарних зусиль, спрямованих на знищення УПА, а також ліквідації українських поселень на теренах, які потрапили під юрисдикцію Польщі. Складається враження, що така інтерпретація використана для виправдання акції «Wisła» та інших подібних акцій того часу. З погляду міжнародного права це були безпрецедентні дії для ліквідації автохтонних етноструктур, які внаслідок політичного переділу в Європі набули статусу національних меншин у межах сусідньої держави. Своєю чергою дисперсія у західнопольських землях українського населення являє собою приклад нечуваної асиміляційної політики «до кінця», яку супроти малих народів рідко використовували навіть під час сталінських репресій і котра не має аналогів у сучасних національних конфліктах у Палестині, Карабаху та інших «гарячих» точках планети. Цей аспект проблеми не знайшов відображення у книжці.

Українська історія післявоєнних десятиріч (аж до 1990 р.) подана дуже умовно в рамках шестисторінкової післямови. Це істотно знижує цінність книжки, оскільки в час, коли писано цю післямову, процеси відродження України та інших націй у рамках СРСР відбувалися надзвичайно динамічно, і цю нову історію варто було б бачити зовсім по-новому. Проте навряд чи можна вимагати від будь-якого автора прогнозів ситуації, що так блискавично мінялася на територіях колишнього СРСР.

Власне, виходячи з тих крутих змін в історії України, що сталися уже за останні два роки після написання книжки, її можна вважати не тільки неповною, а й застарілою. Отже, постає питання про нове, третє, перероблене видання? Без сумніву, сьогодні існує потреба, щоб науковий і взагалі читацький світ сусідньої нам Польщі отримав об'єктивний і глибокий аналіз історії нині незалежної Української держави. Настав час перегляду багатьох упереджених стереотипів, чому свідченням є, зокрема, факт, що Польща першою із країн світу визнала державу Україну. Отже, віримо, що тепер і за межами України з'являться нові й об'єктивні інтерпретації історії нашого народу.

З певною дозою гіркоти за свою долю ми інколи говорили, що кожен народ має таку реальну й писану історію, яку він заслужив. Дивовижний інстинкт само-

збереження українського національного феномена дає підстави писати історію України як історію нації, для якої імператив державності є визначальним фактором історичного існування. Віримо, що таку книжку, спонукувані процесом тисячолітньої взаємодії, яка сьогодні набуває рис взаємозбагачувального партнерства, напишуть і польські історики.

Олег РОМАНІВ

HIMKA JOHN-PAUL. GALICIAN VILLAGERS AND THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN THE NINETEENTH CENTURY.— New York: St. Martin's Press, 1988.— 358 p.

«Для Михайлика і Євочки. Щоб ви знали, чия правда, чия кривда, і чиї ми діти». З цієї посвяти доктор І. Химка починає своє, безперечно, особисте й водночас наукове дослідження; він простежує перетворення підданого XIX ст. у Східній Галичині з «бидла» в людину зі свідомістю українця. Автор подає це перше наукове дослідження про поширення української національної свідомості серед селянства, використовуючи і свою генеалогію — тобто з позиції сільських активістів, а не міських лідерів національного руху.

Перед тим, як зосередитись на тезі про те, як українська національна свідомість проникала в галицьке село і змінювала його, доктор І. Химка значну частину своєї праці присвячує детальному описові передумов панщини, починаючи з 1772 р., коли Австрія заволоділа Галичиною, і до 1848 р. та після визвольної боротьби за право користування лісами й пасовиськами. Австрійський просвітницький абсолютизм був, під кожним оглядом, деяким поліпшенням проти попереднього правління, але його постійні намагання законно усунути зловживання кріпацтвом лише підтвердили недоліки його скасування. Феодалізм базувався на насильстві проти кріпака, і, хоч імператор Йосиф II заборонив тілесне покарання, Франц I відновив його. Таким же важливим елементом у встановленні феодалізму був низький освітній рівень селянства. Неосвічений селянин був безборонний проти постійних зловживань свого власника. Хоча скарги на такі зловживання стали можливі лише за часів Австрії, встановлення справедливості було дуже непевне і його впроваджували повільно. Звільнення від кріпацтва було передумовою участі селянина в національному русі. Втрата селянами своїх прав на ліси та пасовища (крім того, що вони вже оплатили компенсацію за визволення з кріпацтва) розкрила їм очі на реальний стан речей. Селяни у своїй боротьбі потребували спільників із соціально вищих, освічених кіл. Селянам потрібна була освіта. Вкрай необхідними стали конституційні реформи, впроваджені австрійським урядом у 60-х рр. XIX ст., які ввели свободу друку та організацій і обов'язкову освіту. Ці реформи надали можливість міському населенню об'єднуватися з селянством і боротися за його освітній рівень — цьому згодом усіляко намагалися перешкодити польські власті. З ідеологічного боку цей зв'язок був найреальніший, оскільки соціальна боротьба селян прирівнювалась до національної. Соціальні гнобителі (маються на увазі польські землевласники та єврей-

збереження українського національного феномена дає підстави писати історію України як історію нації, для якої імператив державності є визначальним фактором історичного існування. Віримо, що таку книжку, спонукувані процесом тисячолітньої взаємодії, яка сьогодні набуває рис взаємозбагачувального партнерства, напишуть і польські історики.

Олег РОМАНІВ

HIMKA JOHN-PAUL. GALICIAN VILLAGERS AND THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN THE NINETEENTH CENTURY.— New York: St. Martin's Press, 1988.— 358 p.

«Для Михайлика і Євочки. Щоб ви знали, чия правда, чия кривда, і чиї ми діти». З цієї посвяти доктор І. Химка починає своє, безперечно, особисте й водночас наукове дослідження; він простежує перетворення підданого XIX ст. у Східній Галичині з «бидла» в людину зі свідомістю українця. Автор подає це перше наукове дослідження про поширення української національної свідомості серед селянства, використовуючи і свою генеалогію — тобто з позиції сільських активістів, а не міських лідерів національного руху.

Перед тим, як зосередитись на тезі про те, як українська національна свідомість проникала в галицьке село і змінювала його, доктор І. Химка значну частину своєї праці присвячує детальному описові передумов панщини, починаючи з 1772 р., коли Австрія заволоділа Галичиною, і до 1848 р. та після визвольної боротьби за право користування лісами й пасовиськами. Австрійський просвітницький абсолютизм був, під кожним оглядом, деяким поліпшенням проти попереднього правління, але його постійні намагання законно усунути зловживання кріпацтвом лише підтвердили недоліки його скасування. Феодалізм базувався на насильстві проти кріпака, і, хоч імператор Йосиф II заборонив тілесне покарання, Франц I відновив його. Таким же важливим елементом у встановленні феодалізму був низький освітній рівень селянства. Неосвічений селянин був безборонний проти постійних зловживань свого власника. Хоча скарги на такі зловживання стали можливі лише за часів Австрії, встановлення справедливості було дуже непевне і його впроваджували повільно. Звільнення від кріпацтва було передумовою участі селянина в національному русі. Втрата селянами своїх прав на ліси та пасовища (крім того, що вони вже оплатили компенсацію за визволення з кріпацтва) розкрила їм очі на реальний стан речей. Селяни у своїй боротьбі потребували спільників із соціально вищих, освічених кіл. Селянам потрібна була освіта. Вкрай необхідними стали конституційні реформи, впроваджені австрійським урядом у 60-х рр. XIX ст., які ввели свободу друку та організацій і обов'язкову освіту. Ці реформи надали можливість міському населенню об'єднуватися з селянством і боротися за його освітній рівень — цьому згодом усіляко намагалися перешкодити польські власті. З ідеологічного боку цей зв'язок був найреальніший, оскільки соціальна боротьба селян прирівнювалась до національної. Соціальні гнобителі (маються на увазі польські землевласники та єврей-

ські торгові посередники) були одночасно й національними ворогами. Хоча як українці, так і поляки становили більше ніж по 40 відсотків населення Галичини, основна частина українців була кріпаками у володіннях польських землевласників Східної Галичини.

У другій з чотирьох частин своєї книжки І. Химка використовує основну масу документальних даних, які є в його розпорядженні; він наводить дані з 281 листа сільських дописувачів до національної популістської газети «Батьківщина» в період 1884—1885 pp. «Батьківщина» була заснована «Просвітою» — українською національною організацію, що пов'язувала міський національний рух із селянством через хати-читальні та друковані органи. Ізольованість села проривалась публікацією листів, що дало змогу порівнювати рівень розвитку в різних селах, підтвердити скарги селян і загалом побороти опозицію до осередків національного руху на селі — хат-читален та їх діяльності. Опозицію створювали старші селяни — мотивацією були і страх перед арештами, і небажання видавати кошти на утримання читален, і поєднання освіти з гноблячим класом. Хати-читальні помірковано-«побожного» скерування відходили від давньої селянської традиції, за якою осередком життя у селі, місцем спілкування був шинок. Участь жіноцтва в діяльності читалень не була значна — ще не настало визволення жінки.

Із виявленої кореспонденції доктор І. Химка подає список 368 сільських активістів (на 73 сторінках додатку). На основі цих даних він робить висновок, що священики, учителі та диригенти хорів (близько два відсотків населення Галичини) становили 30 відсотків активістів національного руху; в третій частині своєї книжки автор аналізує їх роль як посередників між селянством і міським керівництвом національного руху. Ці сільські жителі відрізнялися від загальної маси селян тим, що їхнє економічне становище було краще, вони були мобільніші, мали певний авторитет у суспільстві й, що найважливіше, їх рівень знань і свідомості був вищий від середнього рівня населення, і вони могли зрозуміти ідеологію національного руху та підтримати його. Покликанням була і діяльність у національному русі священика, оскільки бути греко-католиком означало бути українцем. У часи австрійської монархії дещо було приборкано дискримінацію греко-католицької церкви польським католицизмом, яка тривала десятиліттями. У греко-католицькій церкві існував ідеал священика як просвітника мас (через хати-читальні) і слуги народу (тобто української нації). Подібно і вчителі були ідеологічно близькі до тієї ділянки національного руху, яка займалась поширенням письменності. Стимулом до участі як священиків, так і вчителів у національному русі було те, що вони посідали нижче суспільне становище в офіційно ворожому галицькому суспільстві. І. Химка наголошує на такій закономірності: чим віддаленішою від селян була сільська інтелігенція, тим менше вона усвідомлювала реальний стан речей. Таке твердження може викликати слушне запитання читача: наскільки повно відображав прагнення селян отой 281 лист, який розглядає І. Химка. Звичайно, автор визнає значне применшення конфлікту «селянин — землевласник». Він пояснює це як наявністю цензури, так і тим, що кореспонденти не розуміли повністю суті цього конфлікту — вони не працювали на землевласника, як майже 50 відсотків селян.

Найцікавішою і найбільш показовою з погляду фактів є остання частина. Доктор І. Химка подає опис революційних змін, викликаних національним рухом у селі, пробудження селян і викликані цим різноманітні конфлікти — усе це є цінним для української історії. Без жодного насилля, лише економічним примусом землевласники створювали «резерв» безземельних селян, які були змушені працювати в маєтку за дуже низьку плату. Крім того, землевласника підтриму-

вали і 10 відсотків єврейського населення Галичини, з яких 40 відсотків проживали в малих містах і селах; вони управляли маєтками землевласників, володіли шинками і контролювали торгівлю загалом. І. Химка глибоко аналізує джерело ненависті до євреїв як посередників деморалізації, економічної руйнації і пияцтва у Східній Галичині. Аналіз здійснюється на основі статистичних даних, що свідчать про поширену практику жорстокого лихварства, оренду млинів, тартаків, ставків. Усе це передавали селянам у користування за дуже високі ціни, що призводило до швидкого зубожіння селян через таку ж жорстоку експропріацію. Було очевидно, що національний рух увійде в конфлікт з єврейським населенням, приймаючи сторону селянства. А це й освіта селян, і організація власної позики та громадських шпихлірів, і підтримка селян в організації торгівлі і конкуренції у ній з євреями, і пропаганда тверезого способу життя. Подібна реакція на національний рух була в окремих представників кліру й міських властей, які були проти інтересів селян, проти обрання представників національного руху на управлінські посади, де вони захищали б інтереси селянського політичного угруповання. Національний рух був одночасно і соціальним, проводячи величезні зміни в селі: від натурального господарства до грошових відносин в економіці, від культури усного переказу — до культури писемності, від самозабезпечення — до товарного обміну, від незначних перемін — до революційних зрушень, викликаних швидким поширенням знань через друковані видання. Порівнюючи стосунки між селянами і неселянами, селянами римо- та греко-католицького віровизнань, селянством і дрібномаєтковою українською шляхтою, автор приходить до висновку, що об'єднувались між собою групи зі спільними соціальними кореннями (наприклад, селяни латинського та грецького обрядів), тим самим стверджуючи глибину соціальних зв'язків у національному русі. Цей дещо недорозвинений «національно» аспект порушує висновок І. Химки про те, що якраз національна ідея знайшла сильний відголос на селі насамперед тому, що вона збігалася із соціальною, була така за своєю суттю. Безпосередньо читач не отримує інформації про цей національний аспект ідеї. До честі доктора І. Химки, він ніколи не визначав національну ідею як таку, що сформувалась у міському середовищі, лише для того, щоб показати, що ідею цю передали селянству, і факту її передачі сприяло те, що вона була спрямована на соціальні потреби селянства. Поширення національного руху в Галичині мало значний відголос і за межами Австрії. Силкування російського уряду розбити цей рух у Галичині, щоб перешкодити його поширенню на території, підвладний Росії, було однією з багатьох причин розв'язання обох світових воєн, що призвело до вторгнень і жорстоких переслідувань.

Доктор І. Химка завершує свою книжку словами про те, що скромні дії скромних людей приводили до важливих результатів. Хоч книжка була видана 1988 р., лише нещодавно (1 грудня 1991 р.) слова автора прозвучали пророчо. В 1990 р. якраз Східна Галичина делегувала до українського парламенту практично всіх національно свідомих і антикомуністично настроєних депутатів, які створили в ньому першу неофіційну опозицію. Саме цей галицький опозиціонізм пройняв усю українську націю і призвів до голосного «так» при голосуванні за незалежність.

Михайло САВАРИН

SZPORLUK ROMAN. COMMUNISM AND NATIONALISM. KARL MARX VERSUS FRIEDRICH LIST.— New York, Oxford; Oxford University Press, 1988.— IX+ 307 p.; 2 nd (Paperback) Edition.— New York: Oxford: Oxford University Press, 1991.— 307 p.

Книжка професора Романа Шпорлюка «Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста» має виразні сліди того інтелектуального середовища, в якому вона зродилася. Передусім це виказує довгий список осіб, яким автор вважає своїм обов'язком подякувати за поради при обговоренні книжки і пропозиції щодо дальшого розвитку теми. Це професори історичного факультету та Центру для дослідження Росії й Східної Європи Мічиганського університету. Як щиросердно зізнається автор, він «говорив про Маркса й Ліста з кожним, хто міг слухати (і [навіть] з деким, хто не хотів слухати)» (с. VIII).

Сама ж тема рецензованої книжки розвинулася з курсу «Соціалізм і націоналізм», що його Р. Шпорлюк читав, починаючи з 1977 р., в Мічиганському університеті. Курс цей грунтувався на ідеї, що «соціалізм і націоналізм зверталися до дуже схожих між собою — якщо не ідентичних — питань, але давали на них різні відповіді... і назагал пропонували альтернативні бачення світу...» (с. VII). У цьому полягала його принципова відмінність від подібних курсів та літератури, які при розгляді такої теми розповідали про те, щб соціалісти думають про національне питання, націю і націоналізм.

Але порівнювати завжди треба порівнювані величини. І тут виникають питання, на які намагається знайти відповіді Р. Шпорлюк. По-перше, чи націоналізм * може репрезентувати собою світогляд («Weltanschauung»), тобто концепцію людської історії та суспільства, бачення світового порядку, яке може змагатися з іншими ідейними течіями в інтелектуальному, а не лише політичному розумінні. І якщо «так», то чи існують, так би мовити, філософи націоналізму на рівні інтелектуальних гігантів інших філософських напрямів. Одно слово, якщо марксисти всього світу мають Маркса, то кого мають націоналісти?

Ці питання не позбавлені смислу. Згідно з досить поширеною у сучасній світовій науці думкою, одним із парадоксів націоналізму є нібито невідповідність між його політичною силою та його філософською бідністю і навіть непослідовністю. На думку Бенедикта Андерсона, автора відомої монографії «Imagined Communities» («Уявні спільноти») [1], «на відміну від інших «ізмів» націоналізм ніколи не продукував власних великих мислителів, своїх Гоббсів, Токвевілів, Марксів чи Веберів». Тому він пропонує не кваліфікувати націоналізм як один із видів ідеології, скажімо, як лібералізм чи фашизм, а ставити його в один ряд із такими категоріями, як «спорідненість» (kinship) або «релігія» (с. 79).

На думку іншого знаного дослідника національних процесів Антоні Д. Сміта, суть націоналістичної доктрини дуже проста і вона зводиться до кількох пунктів: до віри, що 1) «людство природним чином поділено на нації»; 2) нації мають свій «особ-

* Тут термін «націоналізм» вжитий у традиційному західному значенні — для означення національно-визвольних рухів узагалі та їхньої ідеології.

[1] Anderson Benedict. Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.— London: Verso and NLB, 1983; 2 nd, revised and extended edition, 1991.

ливий характер»; 3) уся політична влада виводиться від націй; 4) «люди мусять ідентифікувати себе з певною нацією»; 5) нації для своєї реалізації потребують держави; 6) нація-держава є найвищою серед усіх людських лояльностей; 7) і, нарешті, нація-держава є умовою «глобальної свободи й гармонії» (с. 93). Зрозуміло, до яких логічних висновків може привести така позиція. Як твердить один із найбільших сучасних теоретиків дослідження націоналізму Ернест Геллнер, «[націоналістичні] мислителі насправді дуже не відрізняються між собою. Якщо один із них загине, інший прийде на його місце... Ніхто [з них] не є незамінний... Точний зміст їхніх доктрин навряд чи варто аналізувати» (с. 79).

Р. Шпорлюк обстоює й аргументує протилежний погляд на теоретичну вартість націоналізму. Його позиція зводиться до того, що, як і в разі з іншими «ізмами», існують різні види націоналізму всередині загальної течії націоналізму. Не кожен з них успішний з погляду своїх суспільно-практичних результатів. І під кутом зору цієї успішності дуже важливим є, щб говорять чолові представники різних його напрямів.

У своїй монографії професор Р. Шпорлюк розглядає погляди Фрідріха Ліста — виразника економічного націоналізму, який, на думку автора, є ефективним інструментом у модернізації відсталих суспільств. Фрідріх Ліст (1789—1846) був ровесником Французької революції, а його діяльність припадає на період між Віденським конгресом 1815 р. і революцією 1848 р. Власне, він не дожив до останньої наклавши на себе руки у 1846 р. у стані глибокої депресії. За своїми політичними поглядами Фрідріх Ліст був німецьким націоналістом, який прагнув до об'єднання усіх німецьких земель в одну державу. Але в німецький націоналізм він вніс новий, досі незнаний вимір — економічний, ідею економічної єдності Німеччини. Як твердить Шпорлюк (с. 102), Ліст був єдиним німецьким націоналістом, який вітав індустріальну революцію та її політичні, соціальні й національні наслідки. На поглядах Ліста дуже позначилося його вимушене (з політичних причин) перебування у Сполучених Штатах Америки; враження і досвід, набуті там, він пробував перенести на німецький грунт. (До речі, він вважав себе не лише німецьким, а й американським патріотом і навіть прийняв американське громадянство). Про політичну вагу його діяльності промовисто свідчить той факт, що Меттерніх вважав Ліста «одним із найактивніших, найвправніших і найвпливовіших німецьких революціонерів» й особисто намагався перешкодити призначенню Ліста після його повернення з Америки консулом Саксонії у Ляйпцігу (с. 111).

Opus magnus Фрідріха Ліста — «Національна система політичної економії» (праця залишилася незавершеною, її перший том був надрукований у 1841 р.) — стверджував, що відсталим націям для досягнення вищого рівня економічного розвитку конче потрібне введення державної протекційної системи разом із розширенням політичних прав і свобод своїх громадян та цілеспрямованим розвитком освіти (у тому числі й насамперед — політехнічної освіти).

Стрижнем Шпорлюкової книжки стала полеміка між Марксом і Лістом як за життя, так і після смерті — в царині реалізації їхніх ідей. У 1845 р. Карл Маркс почав писати критичний огляд «Національної системи...» Цей огляд залишився незакінченим і тривалий час зберігався лише в рукописі; у 1971 р. він уперше був надрукований у російському перекладі у «Вопросах истории КПСС»[2]. Власне цей текст став основою для порівняння поглядів Ліста і Маркса на одні й ті ж питання, що їх поставила індустріальна революція.

---

[2] К. Маркс о книге Ф. Листа «Национальная система политической экономии» // Вопросы истории КПСС.— 1972.— № 12.— С. 3—27.

«Ліві» критики-рецензенти книжки «Марксизм і націоналізм» дорікають її авторові за те, що він вибрав для свого аналізу далеко не найсильніші Марксові тексти, тим самим применшивши інтелектуальну силу Маркса в дискусії з Лістом. Вони протиставляють Шпорлюковій роботі книжку іншого українського автора — Романа Роздольського — про Енгельса й неісторичні народи [3]. «Він [Роздольський] мав на меті врятувати незаплямовану науку марксизму від різних помилок, що вкралися у неї з часу її зародження, помилок, яких не уникнули навіть її засновники». Натомість Р. Шпорлюк не відновлює позірну «незаплямованість» марксизму, а радше руйнує її. І робить це на основі не аналізу несерйозних наукових праць Маркса, а на основі його політичних трактатів у момент, коли марксизм виходить із наукового кабінету і переходить на революційні барикади. «Але марксизм як інтелектуальна дисципліна та революційна віра — дві дуже різні речі» [4].

Однак такі закиди свідчать про певне нерозуміння оригінальності авторського підходу. Суть цього підходу зводиться до того, що теоретичне значення тієї чи іншої течії розглядається у контексті тих історичних процесів, які вона трактувала і спробувала пояснити. Таким першорядним за своєю важливістю процесом у часи Ліста й Маркса була індустріальна революція та пов'язана з нею модернізація суспільно-політичного життя. Свої відповіді на цей процес пробували давати соціалізм, лібералізм і консерватизм. Зміст однієї з центральних тез Шпорлюкової книги, власне, й полягає у тому, що націоналізм не був продуктом індустріальної революції. Насправді він зародився набагато раніше, і «специфічно *націоналістична* реакція на індустріальну революцію не зводилася до ліберальної, консервативної чи соціалістичної позиції» (с. 8). Націоналізм не був просто виразом егоїстичних інтересів національної буржуазії, як це твердили марксисти. «Насправді націоналізм був третьою силою на полі битви, де зійшлися марксизм і капіталізм» (с. 14). Він протистояв як домінуючій позиції промислово розвинутих держав Заходу, зокрема ідеології вільної торгівлі, так і соціалістичному рухові, який пробував творити солідарність робітників на інтернаціональній основі.

На думку Маркса, розвиток нового суспільства мав відбуватися у позанаціональних межах — встановлення національних меж лише обмежуватиме і стримуватиме такий розвиток. Тому для Маркса націоналізм був анахронізмом, який відволікає людство від здійснення важливіших завдань. Такі думки, як пише Шпорлюк, найбільшою мірою були характерні для ранніх творів Маркса (особливо цікавою є авторська інтерпретація «Маніфесту комуністичної партії» як «антинаціоналістичного маніфесту»). Щоправда, дальший розвиток національних рухів у Європі після революції 1848 р. змусив Маркса й Енгельса дещо модифікувати свої погляди. Вони визнали історичну прогресивність окремих національних рухів — таких, як польський чи угорський, які своєю боротьбою нібито наближали перспективи пролетарської революції. Але Маркс і Енгельс надалі залишалися ворожими національним прагненням більшості слов'янських народів.

Щоправда, назагал Ліст теж поділяв негативне ставлення до національних рухів т. зв. «малих» чи «неісторичних» народів, вважаючи, що з раціонального погляду малі держави позбавлені історичного смислу. Але що принципово відрізняло Ліста від

[3] R o s d o l s k y R o m a n. Friedrich Engels und das Problem der geschichtlosen Völker (die Nationalitätenfrage in der Revolution 1848—1849 in Lichten der „Neuen Rheinischen Zeitung" //Archiv für Socialgeschichte.— Bd. IV (1964).— S. 87—282. Англ. переклад: Engels and the „Nonhistoric" Peoples: The National Question in the Revolution of 1848 / Transl by J o h n-P a u l H i m k a.— Critique Books, 1986.— VI+220 p.

[4] M i t c h i n s o n P a u l G. The „Pig-headed" Nation: Marxism Grapples with the National Question //East European Quarterly.— Vol. XXV, N 2 (June 1991).— P. 227, 234.

Маркса, то це погляд, хто має відігравати центральну роль у переході від відсталого до модерного суспільства. Для Маркса цю роль мали відігравати нові класи: буржуазія і пролетаріат, тоді як Ліст вірив в особливе призначення націй. Тим, що для Маркса була боротьба класів, тобто рушійною силою історії, для Ліста була боротьба націй. З тією лише відміною, що лістівська система не передбачала виникнення такої нації, історичним завданням якої була б ліквідація націй узагалі (як відомо, Маркс приписував роль могильника класового суспільства особливому класові-пролетаріату).

Фрідріх Ліст, на думку проф. Шпорлюка, створив «найуспішнішу національну економічну програму», яка забезпечувала модернізацію відсталого суспільства під протекторатом національної держави. Сила лістівського вчення, за словами Шпорлюка, полягала «в поєднанні економічного аспекту національного життя з культурою і політикою нації у синтез, який давав націоналізмові змогу успішно долати своїх суперників, у тому числі й марксизм».

З другої половини XIX ст. учення Ліста сприйняли угорці, іспанці, ірландці та інші національні рухи як конкретну програму до дії. Його ідеї в Угорщині підхопили Лайош Кошут та граф Сеченьї, ним зачитувалися і захоплювалися лідери каталонського руху, а ірландський націоналіст Гріффіт мріяв бачити книжку Ліста в руках кожного ірландця. У Росії його прихильниками були Сергій Вітте і Петро Струве — ідеологи російської індустріалізації (хоча перший зовсім ігнорував ту думку Ліста, що передумовою промислового і комерційного поступу має бути встановлення конституційного уряду). Програму Ліста сприйняли навіть ті «малі», «неісторичні» народи, для яких вона первісно не була призначена. До того ж після своєї перемоги в Росії більшовики були змушені провадити індустріалізацію суспільства не за програмою Маркса, а за рецептом Ліста.

Інтелектуальна перемога Ліста над Марксом, на думку Романа Шпорлюка, переконливо показує, що в переході до модерного суспільства вирішальну роль відігравали не класи, а нації. Немає інших ефективніших шляхів модернізації суспільства поза національними шляхами — у цьому полягає центральний висновок книжки. Цей висновок опирається на найновіші дослідження американця Гейла Стоукза із галузі взаємозв'язку індивідуальної психології і націоналізму. Укладення промислових операцій веде до такого стану, коли неможливо здобути належну фахову кваліфікацію лише емпіричним чином, через передання виробничих навичок від майстра до його учня. Щоб стати «оперативноздатними», учасники виробництва повинні проявити здатність до абстрактного мислення, а водночас до застосування фундаментальних правил в галузі категорій, ієрархії, функціонування як на практиці, так і в своїй мові, у словах. «Оперативноздатних» індивідуумів, ясна річ, може витворювати лише школа, а не фабрика, а досягнення такого стану мислення потребує розширення словникового запасу слів. Історично, коли великі маси людей привчаються до нових слів, вони почуваються комфортніше серед тих, хто вже вміє уживати нові абстрактні поняття зрозумілим чином. Саме нації, побудовані на спільності мови, а не менші чи більші суспільні групи, є найзручнішими спільнотами осіб, які мають оперативну здатність. Таким чином, розвиток економічної системи призвів до витворення специфічно «оперативноздатного» стану пізнання, який особливо добре реагує на заклики націоналізму (с. 87, 251).

Книжка Романа Шпорлюка — добрий зразок т. зв. «case study» — дослідження, коли звернення до певної, чітко окресленої теми дає розв'язки більш загальних проблем. Рецензована праця, передовсім, є серйозним внеском у дослідження процесу формування націй. З цього погляду на особливу увагу заслуговує шостий розділ книжки під назвою «Націоналізм перед Лістом». У ньому автор показує роль друкарської революції Гутенберга та протестантської революції Лютера у витво-

ренні нових, культурних спільнот, що грунтувалися на стандартизованих мовах і дали початок формуванню провідних європейських націй. Такий підхід видається дуже плідним у контексті дискусій, що їх десятиліттями ведуть історики: коли ж, власне, починаються формуватись нації і національна свідомість? Що ж до української історії, то він міг би бути корисним як робоча гіпотеза для пов'язання в одну історичну лінію процесів українського відродження кін. XVI — поч. XVII ст. та кін. XVIII — поч. XX ст.

Окремі висновки автора слушні і при трактуванні інших питань історії України. Його книжка містить лише дві-три згадки про Україну, та все ж українська проблематика присутня майже на кожній її сторінці. Божою ласкою чи неласкою Україна протягом останніх ста років стала центральним полем змагань цих двох суперницьких ідеологій сучасності — комунізму (марксизму) й націоналізму. На початку діячам українського національного відродження удавалося не лише погоджувати ці обидві ідеології, але навіть витворити певний їх синтез. Ще про членів старої Київської громади офіційна російська преса в середині 1870-х років писала, що вони в одній кишені носять твори «батька Тараса», а у другій — «Капітал» Карла Маркса [5]. Цей так званий «український дуалізм» був дуже характерний для розвитку української політичної думки кінця XIX — початку XX ст. і з особливою силою проявився у часи революції 1917—1920 рр. Для любителів історичних парадоксів напевно цікавим буде факт, що постулат політичної самостійності України був уперше сформульований на початку 1890-х років саме марксистами (так званими «молодими» радикалами Юліаном Бачинським та В'ячеславом Будзиновським), а відстоювати його їм доводилося у гострих суперечках з діячами старшого покоління, які до того ж були немарксистами [6].

Відданість соціалістичним схемам ставила багатьох українських діячів «між двох сил» (користаємося тут вдалим образом, який вжив Володимир Винниченко у своїй відомій п'єсі) — між великодержавним за своєю суттю російським соціалістичним (а згодом і більшовицьким) середовищем, байдужим, а то й відверто ворожим до національних змагань українців, та національною стихією, з якої у часи революції виростала українська незалежна держава. Звичайно, не соціалізм був головним винуватцем поразки національних сил. Слабкість національного руху була насамперед спричинена репресивною політикою російського самодержавства, яке не дало змоги сформуватися основним клітинам національного життя. Важко було будувати національну державу в країні, яка до того часу не мала жодної школи з рідною мовою викладання. Але у свідомості подальших поколінь відповідальність за поразку була покладена якраз на тих діячів, які «грішили» соціалізмом: на Михайла Грушевського, Володимира Винниченка та ін. Український націоналізм 1920—30-х років з його войовничою, ірраціоналістичною ідеологією був до певної міри реакцією «синів» на захоплення «батьків» універсалістськими, прогресивними теоріями, серед яких марксизм посідав далеко не останнє місце. Після розгрому течії націонал-комунізму на початку 1930-х років у Радянській Україні національний рух оформлює своє розлучення з марксизмом, хоча окремі спроби їх поєднання

---

[5] З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах// Записки НТШ — Львів, 1913.— Т. 116.— С. 183.

[6] Див.: Himka J.-P. Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State// Slavik Review.— 1982.— Vol. 41, N 2.— P. 219—235; Грицак Я. «Молоді радикали» в суспільно-політичному житті Галичини //Записки НТШ — Львів, 1991.— Т. 222.— С. 71—110.

трапляються і в пізнішу епоху (маю на увазі діяльність українських дисидентів Івана Дзюби, Леоніда Плюща та ін.).

З другого боку, українські землі вписали ще одну сторінку у світову історію марксизму та пов'язаної з ним комуністичної системи. «Якщо взяти до уваги час тривання, географічний засяг та інтенсивність діяльності, то дуже ймовірно, що Українська Повстанська Армія є найважливішим прикладом насильного опору проти комуністичного панування»,— писав американський історик Джон Армстронг [7].

Як би там не було, але загальний баланс стосунків між Україною і марксизмом є радше негативним, аніж позитивним. Бо назагал марксизм і націоналізм, як твердить Шпорлюк, це дві докорінно протилежні ідеології, які важко, а то й взагалі неможливо сумістити між собою. І не лише в політичному сенсі, а й у значенні пошуку шляхів до модернізації суспільства. Це не означає, очевидно, що будь-який національний рух автоматично веде до творення ефективно організованих та економічно розвинутих націй. Сам Роман Шпорлюк умовно ділить усі національні рухи на ті, які сприйняли ідею модернізації, і на ті, які не сприйняли її. В одній із своїх недавніх публікацій він висловив припущення, що український національний рух на підросійській Україні принципово не сприйняв капіталізму [8]. Ця гіпотеза для свого підтвердження чи спростування потребує окремого дослідження, що виходить за межі рецензії. Тут може вистачити лише однієї згадки про зацікавленість української суспільної думки проблемою модернізації. Поява «України irredent-u» Юліана Бачинського (1895) була викликана власне стурбованістю автора за майбутнє української нації через процес пролетаризації і масової еміграції галицьких селян. Уся тодішня політика українських партій у Галичині опиралася на селянство. «Хто буде тримати далі той синьо-жовтий прапор національний, як за мужицтвом доведе [ть] ся і нам загинути?..»— запитував Юліан Бачинський. Єдиний вихід із цієї ситуації — це введення великої промисловості, що є «квестією життя кождого народу». Головною перешкодою на шляху його введення є політичний централізм Австрії та Росії; подолати цю перешкоду можна лише здобуттям політичної самостійності України, яка є «conditio sine qua non» її економічного і культурного розвитку, услов'є узагалі можности її екзистенції» [9].

Щоправда, Бачинський був марсистом, а не лістівцем, і він вважав, що націоналізм — буржуазна ідея, і творення «буржуазної» української держави є лише кроком на шляху до досягнення нової, вищої єдності людства — єдності інтернаціональної [10]. Це, однак, не заперечує загальної спрямованості його думок, співзвучної до певної міри з ідеями Ліста. Очевидно, нації при переході до модерного суспільства користувалися й іншими «ізмами», а не лише лістівською теорією [11]. Якщо ж говорити взагалі, то хіба перші національні «будителі» — романтики, створюючи літературну мову, реконструюючи історичне минуле і т. ін., не закладали підвалини майбутньої «оперативноздатної» спільноти? І чи в тому значенні їхня діяльність не мала цілковито прагматичні наслідки? Сам автор в одному місці (с. 159—160) покликається на думку Рудольфа Яворського, що для недержавних націй Східної Європи «національ-

---

[7] Armstrong J. Ukrainian Nationalism.— 2nd reprinted Ed.,Ukrainian Academic Press.— 1986.— P. 300.

[8] Шпорлюк Р. Українське національне відродження у контексті європейської історії кінця XVIII — початку XIX століть (доповідь на Першому конгресі Міжнародної Асоціації Українознавців, серпень 1990 р.) //Слово.— 1991.— № 4/26).— С. 5.

[9] Бачинський Ю. Україна irredenta (по поводу еміграції). Суспільно-політичний скіц. Написав...— Львів: Накладом «Універсальної бібліотеки», 1895.— С. 18, 72, 121.

[10] Там же.— С. 74, 116—117.

[11] На цю обставину звернено увагу в рецензії на книжку Р. Шпорлюка: Blackbourn D. Ways of Catching up // The Times Literary Suplement.— 1989.— 19 May.— P. 556.

ний бойкот і національні самодопомогові організації функціонували в межах багатонаціональних економічних систем як протекційні митні бар'єри самостійних національних держав». Тоді чим же були селянські страйки 1902 і 1907 р. в Галичині, боротьба за відкриття українського університету у Львові, діяльність українських самодопомогових й кооперативних організацій і т. ін., як не реакцією українського суспільства на той виклик, який кинув йому розвиток капіталістичних відносин? Очевидно, програми і цілі, які національний рух ставить перед собою, є функцією його фізичної сили. Національний рух на Наддніпрянській Україні організаційно помітно відставав у своєму розвитку від національного руху в Галичині, тому з неминучістю мусив зосередитися головним чином на питаннях мовних, культурних і т. ін., а отже, у фізичному розумінні не міг реагувати на капіталізм.

Можна погоджуватись чи не погоджуватись з твердженням Романа Шпорлюка про принципове несприйняття українським рухом ідеї капіталізму, але варто визнати, що провінціалізм, проти якого в Німеччині так гаряче боровся Фрідріх Ліст, і надалі залишається хронічною хворобою українства. Сучасний український рух та в черговий раз проголошена українська самостійна держава стоять перед проблемою модернізації своєї країни. Складність, однак, полягає у тому, що завдання, які припадали звичайно на XIX ст., Україні доводиться вирішувати наприкінці XX ст., в умовах існування розвинутих постмодерних суспільств. Це потребує пошуків оригінальних розв'язок на поставленні питання. Книжка Р. Шпорлюка вказує якби загальний напрямок, в якому треба вести ці пошуки. Названа робота, без сумніву, стала здобутком світової історіографії [12]. Залишається лише побажати, щоб висловлені в ній ідеї стали здобутком українського руху вперед.

Ярослав ГРИЦАК

[12] 26 червня 1988 року у Центрі міжнародних досліджень ім. Вудро Вільсона у Вашінгтоні відбувся симпозіум, центральною темою якого було обговорення книжки Р. Шпорлюка. В обговоренні взяли участь провідні учені в галузі досліджень теорії національних рухів — Мірослав Грох, Ернст Геллнер, Бенедикт Андерсоні, Гейл Стоукз, який організував і провадив конференцію. Матеріали симпозіуму опубліковані в журналі: East European Politics and Societies.— Vol. 4.—N 1 (Winter, 1990).— P. 98—150. Скорочений переклад доповіді Р. Шпорлюка «Досліджуючи драму історії, або Національні шляхи до сучасності» на цій конференції див.: Зустрічі (Варшава).— 1991.—№ 2.— С. 79—87.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

CONTENTS

ARTICLES

ARCHAEOLOGY

HISTORY

SOURCES

REVIEWS AND BIBLIOGRAPHY